ABDURAYIM.HABIBULLA

UYGURS ETNOGRAPHY

XINJIANG PEOPLE`S PUBLISHING HOUSE

ئابدۇرەھىم ھەببۇللا

ئۇيغۇر پىشوگرافىسى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

维吾尔族风俗志:维吾尔文/阿不都热依木·艾比布拉著。— 2版 — 乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.3

ISBN7—228—02322—6

Ⅰ.维… Ⅱ.阿… Ⅲ.维吾尔族—少数民族风俗习惯 — 中国 — 维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.K892.315

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第05954号

责任编辑:艾海提·阿西木
古丽巴哈尔·艾海提

封面设计:艾克拜尔·萨里

维吾尔族风俗志 (维吾尔文)

阿不都热依木·艾比布拉 著

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆新华书店发行

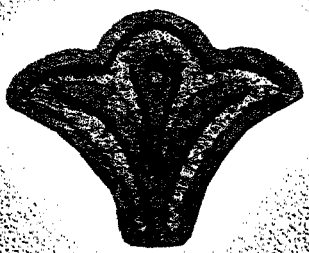
新疆新华印刷厂印刷

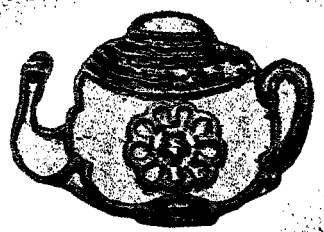
850×1168毫米 32开本 18.625印张 10插页

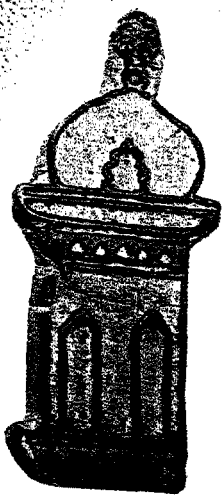
1993年4月第1版 2000年4月第2次印刷

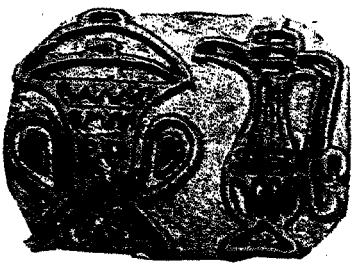
印数:2,500 —— 5,500

ISBN7—228—02322—6/K·227 定价:26.00元

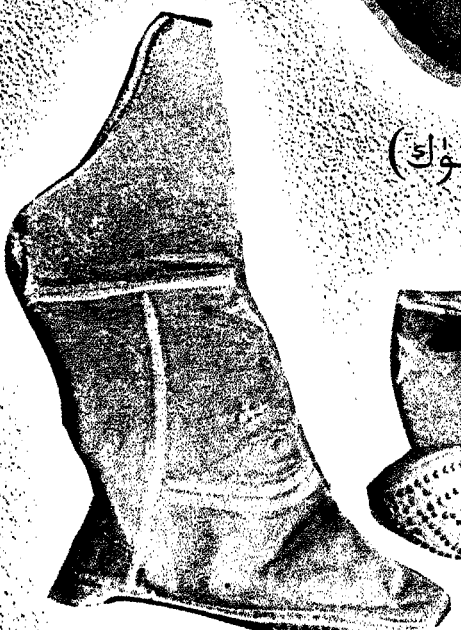

شانىۋا، سەگەزۋە گۇل تامغىلىرى

سىۋانچى (ئۆتۈك)

10 - ئەسىرگە ئائىت ئۆتۈك
(يېڭىسىاردىن تېپىلغان)

10 - ئەسىرگە ئائىت چاپان
(بېگىمبەردىن تېپىلغان)

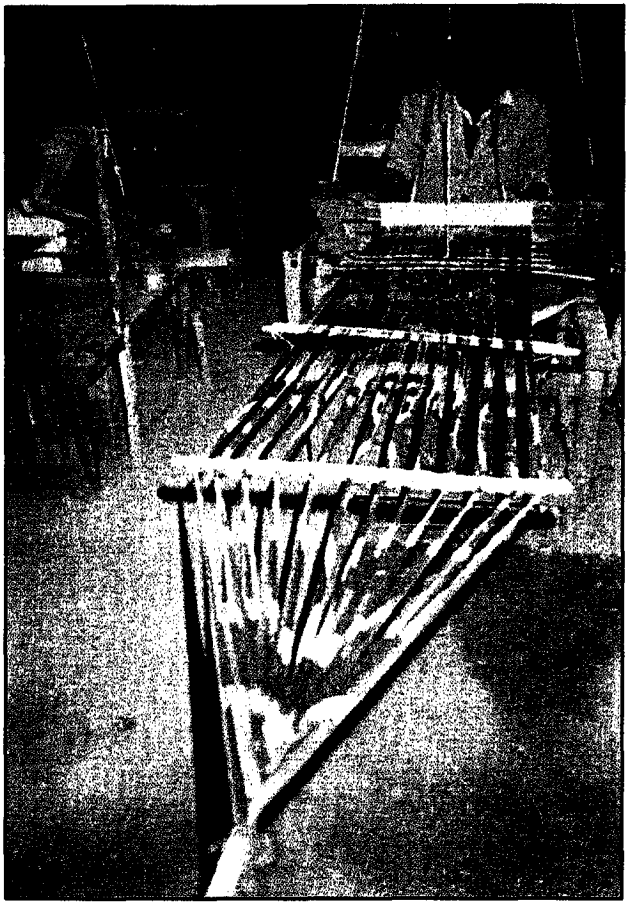

ساپال ئاپتاۋا ۋە چىلاپچا

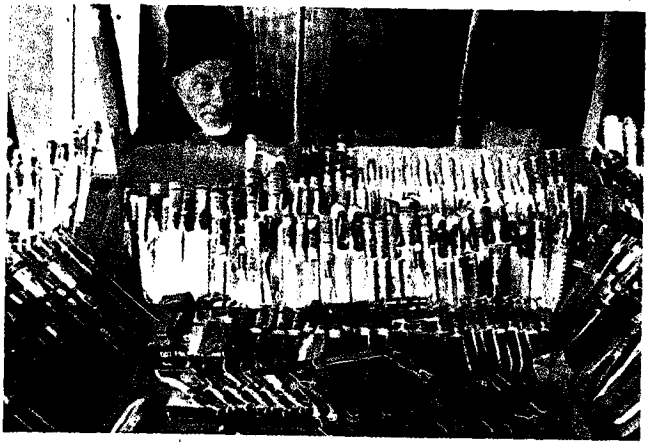
تۆگمەن

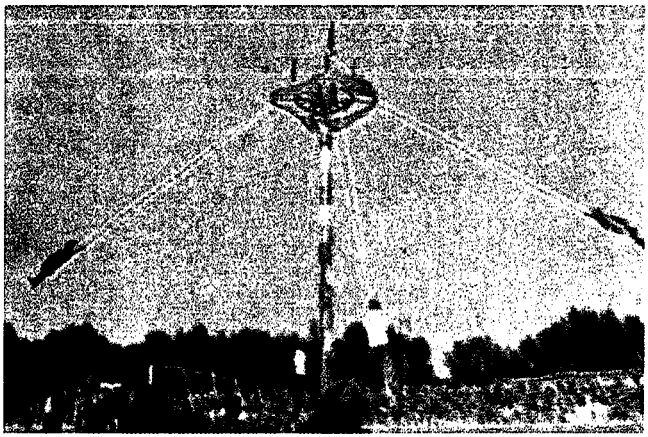
ئەتلەس توقۇش «ئىستانوكى»

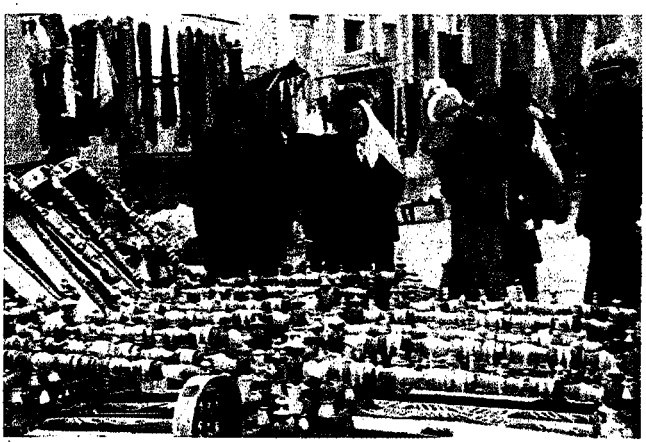
ئائىلە مەسرىيە

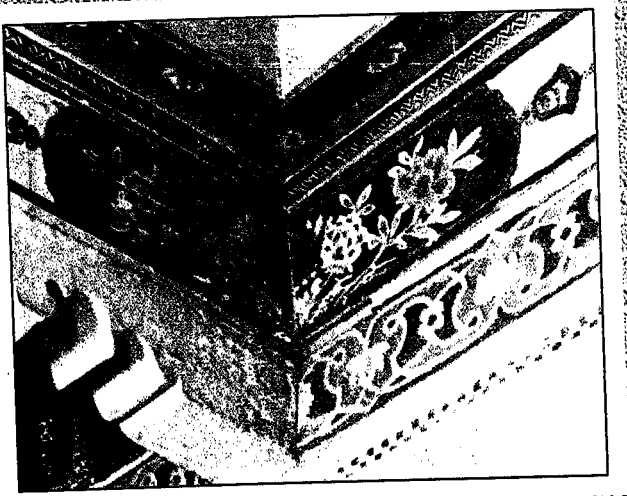
يېگىنسار پېچىقى

چاقپىلەك ئۇچۇش

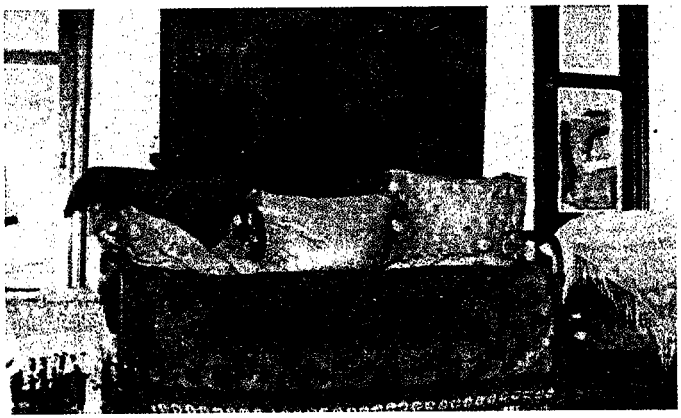
بۆشۈك

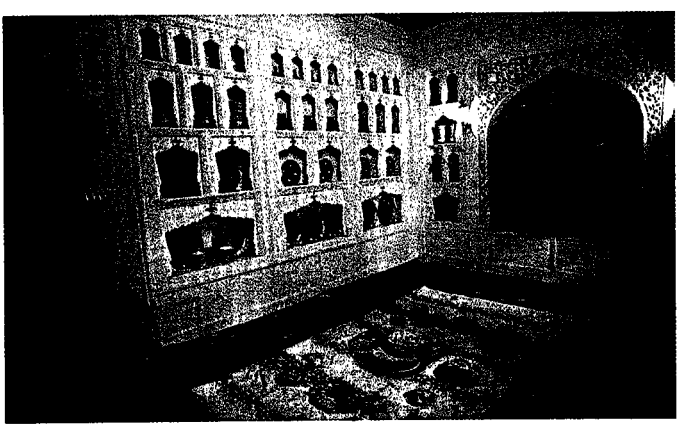
تۇرۇس، بۇلۇك ئەقسىلىرىدىن كۆرۈنۈش

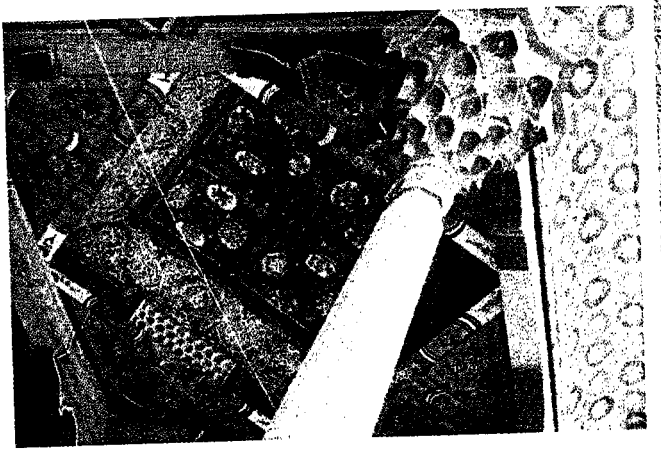
ئۇيغۇر قىزلىرى

ئورۇن - كۆرپە

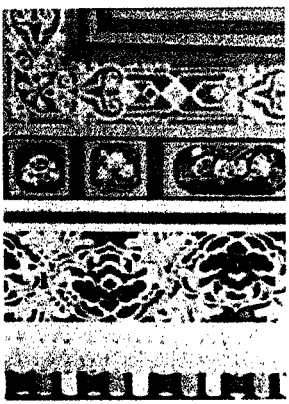

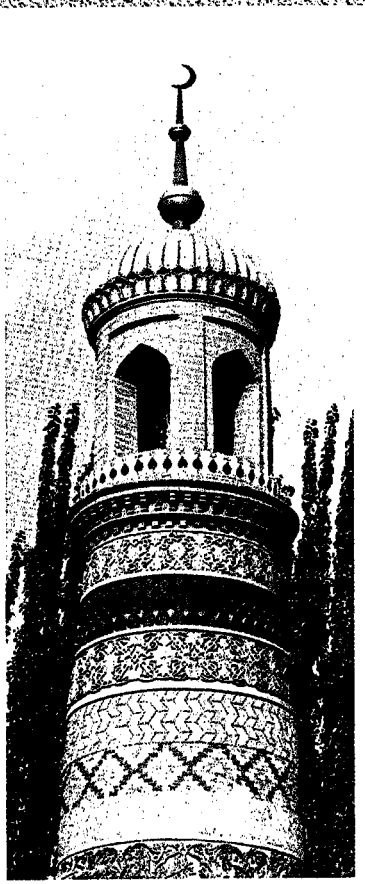
ئويۇق، مەرەپ - لىمتاق، شىرە - تەكچىلەر

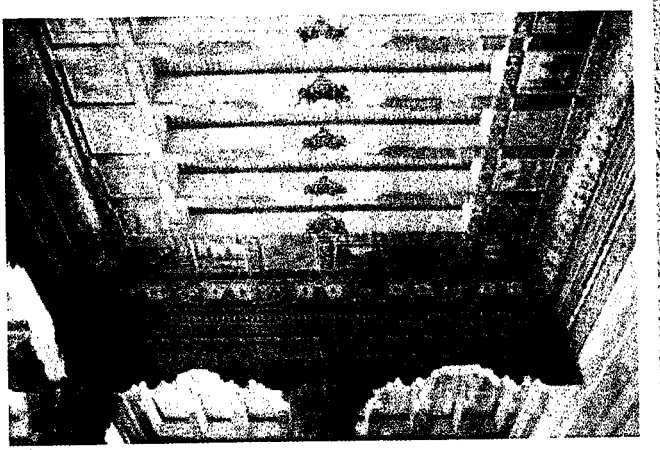
پىشايۋان، تورۇس، تۆۋرۈك نەقىشلىرى

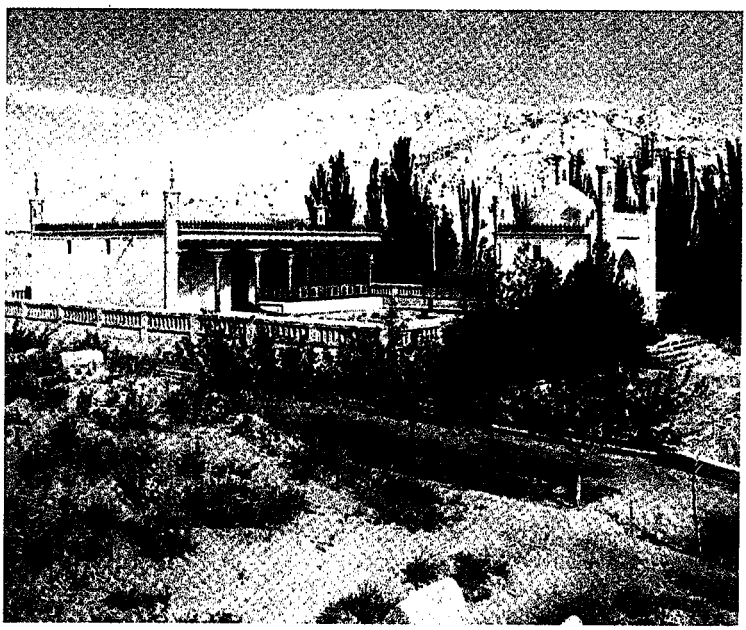

قۇببە ۋە نەقىشلەر

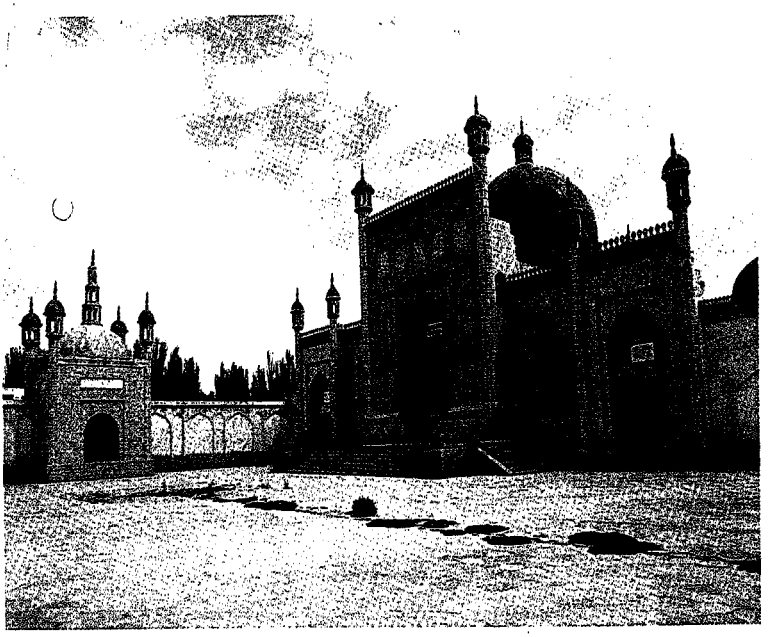

پەشایۆان، تورۆس نەقشلەری

مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى

مەشھۇر ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەقبەرىسى

تەھرىردىن

بىر مىللەتنى توغرا، ئەتراپلىق چۈشىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن شۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى، مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخىنى، مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادىتىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىيات، ئۆزگىرىش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى بىلىش كېرەك. ئۇزۇن يىللىق ئىزدىنىش، ماتېرىيال توپلاش، ئىنچىكە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئاپتور بۇ كىتابىدا مەخسۇس ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى، ئورنى، مەدەنىيىتى، ئەدەبىيات-سەنئىتى، ئۆرپ-ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇشى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ئۈستىدە ئەتراپلىق ۋە تەپسىلىي توختىلىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم مەملىكىتىمىز چوڭ ئائىلىسىدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزىگە خاس تارىخىي، ئېتنىكىلىق ئومۇملۇققا ئىگە قەدىمىي مىللەت. ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى، ئۆرپ-ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى بار. ئاپتور بۇ كىتابىدا دەل مۇشۇ مەسىلىلەرنى سىستېمىلىق ھالدا بايان قىلىدۇ، مول، قىممەتلىك ۋە قىزىقارلىق ماتېرىياللار ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىتى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىدۇ.

تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنىۋاتقان، بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بۇ ئەسەر كىتابخانلارنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى

ھەققىدىكى تارىخىي بىلىمىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىپلا قالماي، بەلكى تەتقىقاتچىلارنىڭ، مىللەتشۇناسلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ قالغۇسى.

مۇندەرىجە

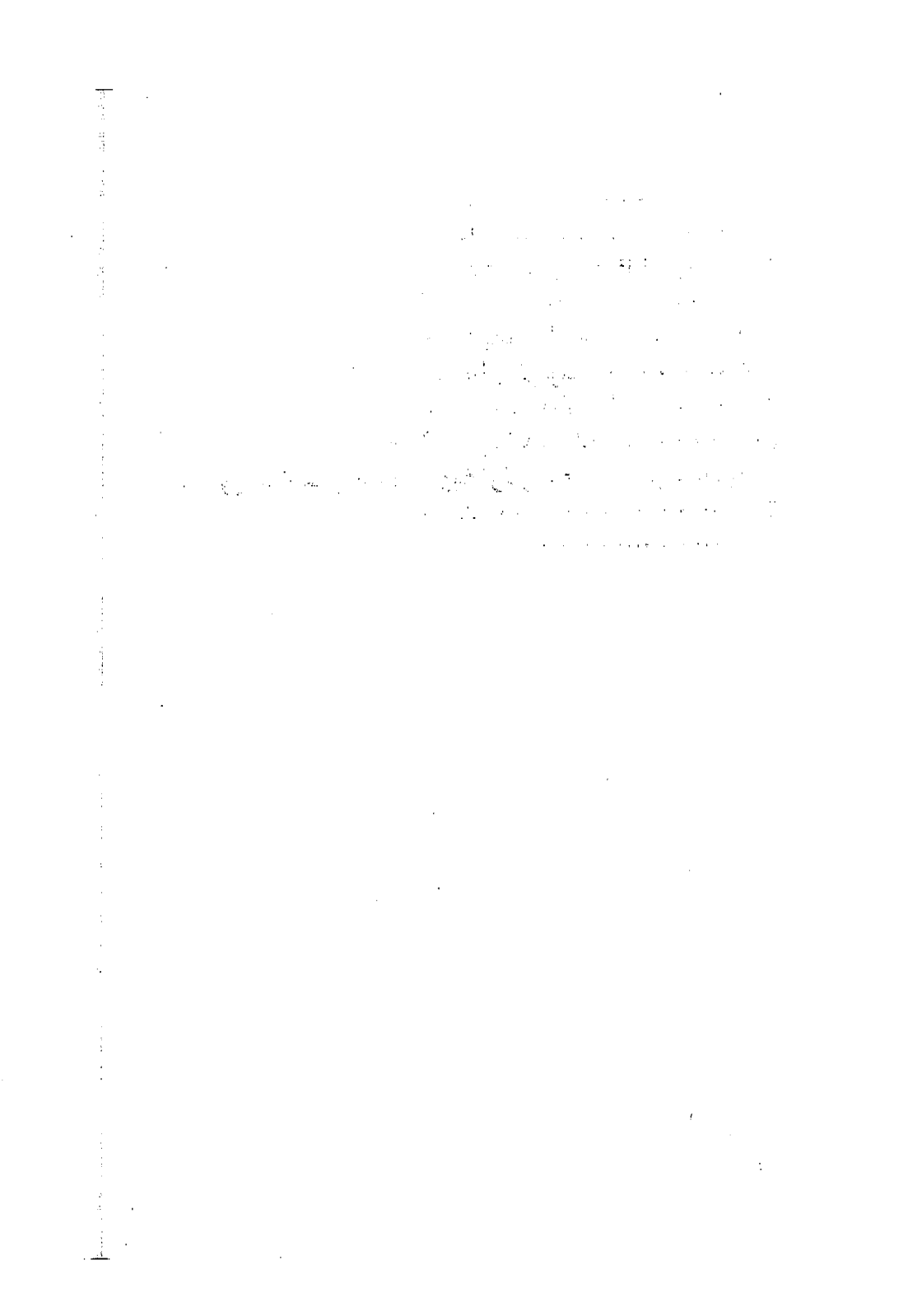
مۇقەددىمە 1
بىرىنچى باب: قىسقىچە بايان 1
ئىككىنچى باب: ئېتنوگرافىيە توغرىسىدا ... 11
ئۈچىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئېتنىك نامى ۋە ئۇنىڭ ئېتنومولوگىيىسى 17
1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى...17
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك نامى...43
3. «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ ئېتنولوگىيىسى 55
4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.....61
تۆتىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى 71
1. ماددىي مەدەنىيەت توغرىسىدا.....71
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىك ئادىتى...71
بەشىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتى 111
1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى 112
2. ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇمچە يېمەكلىكى 116

3. ئۇيغۇرلارنىڭ غىزالىنىش ئادىتى
ۋە تاماق تۈرلىرى 116
4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىملىكلىرى ...144
ئالتىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئادىتى...149
1. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جاي شەكلى
ۋە تەرەققىياتى 150
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي بىساتلىرى...163
3. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي سايمانلىرى...167
4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىنىش ئادىتى...170
يەتتىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش-ياسىنىش ئادىتى 172
1. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم تۈرى ۋە
شەكلى 173
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ياسىنىش
ئادىتى 196
سەككىزىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ يول-قاتناش ئىشلىرى..... 205
1. يول-قاتناش توغرىسىدا ... 205
2. ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش قوراللىرى
ۋە تەرەققىياتى 207
توققۇزىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ مەنۇى مەدەنىيىتى..... 218
1. مەنۇى مەدەنىيەت توغرىسىدا...218
2. ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ
تەشكىلى شەكلى 220
ئونىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە-نىكاھ تۈزۈم رەسمىيەتلىرى 227
1. ئائىلە قۇرۇلمىسى 227

2. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ...229
3. تۇغقان ناملىرى 230
4. مۇلۇك ۋارىسلىقى 233
5. نىكاھ تۇزۇم رەسمىيەتلىرى ...234
6. نىكاھلىنىش دائىرىسى ... 235
7. نىكاھلىنىش يېشى..... 237
8. تويلىشىش ئادەتلىرى 237
9. پەرزەنتلىك بولۇش 245
10. نىكاھدىن ئاجرىشىش-يېنىشىش...250
11. ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات 253
ئون بىرىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم ۋە ھېيت-ئايەم ئادەتلىرى 259
1. ئۆمۈر مۇراسىمى 260
2. ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى...304
3. ھۈنەر-كەسىپ مۇراسىملىرى.....311
4. ئۆي سېلىش مۇراسىمى.....314
5. دەپنە مۇراسىمى 316
6. دىنىي مۇراسىملار 335
7. ھېيت-ئايەم ئادەتلىرى ... 348
ئون ئىككىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى 367
1. دىن توغرىسىدا 367
2. دىنىي ئېتىقاد توغرىسىدا ...370
3. ئەقىدە-ئېتىقاد ئادەتلىرى ...382
4. ئەقىدە تۈسىنى ئالغان خۇراپاتلىق ئادەتلەر 393
5. ئەقىدە-ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك سۆز-ھەرىكەتلەر 408

ئون ئوچىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى 411
1. تىل 412
2. يېزىق 415
3. تىل سەنئىتى 417
4. سەنئەت ئادىتى 432
ئون تۆتىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادىتى ۋە خەلق ئويۇنلىرى 443
1. مەشرەپ-بەزمە 443
2. مەشرەپ ئويۇنلىرى 446
3. سەيلە-باراۋەت 455
4. خەلق ئويۇنلىرى 460
5. بالىلار ئويۇنى 478
6. بالىلار تىلى 497
ئون بەشىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى 499
1. چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىك-لەرنى ئاسراش 499
2. جامائەتچىلىك ئادىتى 501
3. قوشنىدارچىلىق ئادىتى 507
4. يۇرتداشلىق ئادىتى 509
5. دوستخۇمار ۋە مېھماندوستلۇق 512
6. مېھمان ئۇزىتىش قائىدە-تەرتىپلىرى 517
7. ئۆزگىچە ئالاقە ئادەتلىرى 526
8. يامان ئېلىنىدىغان قىلمىش-ئادەتلەر 528
ئون ئالتىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم-پەن

ساۋادى 541
1. ساددا پەلسەپىۋي قاراش..... 541
2. ئاسترونومىيىلىك قاراشلار..... 543
3. يىلنامە-تەقۋىم 547
4. تىبابەتچىلىك ساۋادى 552
5. سان ئۇقۇمى 560
6. خاسىيەتلىك سان 566
7. ھېسابلاش ئادىتى 570
ئون يەتتىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىم قويۇش ئادىتى 574
خاتىمە 579

مۇقەددىمە

ئۇلۇغ ۋەتەنىمىز جۇڭگو دۇنيا بويىچە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن قەدىمكى تارىخىي رايۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەزەلدىن كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت. مەملىكىتىمىزدىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇگۈنكى بارلىق قېرىنداش مىللەتلەر مۇشۇ قەدىمكى تارىخىي رايوندا تۆرلىپ، ئاينىپ كۆپەيگەن. ئورتاق قان - تەر تۆكۈپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ شانلىق تارىخى، پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ يارىتىلىشى، تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا ھەممىسى ئۆزىگە خاس ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. مانا بۇ ۋەتىنىمىزنىڭ سۆيۈملۈكلۈكىنى، تارىخىنىڭ، مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلىگەن.

ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس تارىخ، ئېتنىكىلىق ئومۇملۇققا ئىگە قەدىمكى بىر مىللەت. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىغا نەزەر سالساق، قەدىمكى زاماندىن تا بۇگۈنگە قەدەر ناھايىتى ئۇزۇن ئەگرى - توقاي مۇساپىلەرنى بىسىپ ئۆتكەنلىكى ۋە بۇ جەريانىدىكى روناق تېپىپ گۈللەپ - ياشنىغان دەۋرلىرى، شانلىق مەدەنىيەت نامايەندىلىرى شۇنىڭدەك جاھالەت ئاسارىتىگە مۇپتىلا بولغان تۇرغۇنلۇق، چۈشكۈنلۈك دەۋرلىرى ۋە ئېچىنىشلىق كەچۈرمىشلىرى ئايان بولىدۇ. بولۇپمۇ X V ئەسىردىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەن فېئودالىلىق ئۇرۇش - ماجىرالار ۋە چەتئەلنىڭ ھەر خىل تاجاۋۇزى ئارقىسىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۇزۇن مۇددەتكىچە

ئاساسىشلىق بولمىدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر ژەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىشى، ئېكسپىلاتاتسىيە، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ئارقىسىدا خەلق ھالىدىن كەتتى. جەمئىيەت تەرەققىياتى ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. بۇنىڭ بىلەن گۇللەپ - ياشناش دەۋرىنى تۇرغۇنلۇق، قاششاقلىق، چۈشكۈنلۈك، نادانلىق دەۋرى ئالدى. بۇ ھالەت، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى. ئۇيغۇر خەلقى پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېچىنىشلىق دەۋرنىڭ خاتىمە بېرىپ، قايتىدىن گۈللەپ - ياشنايدىغان داغدام يول - سوتسىيالىزىم يولىغا قەدەم قويدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىدە، خەلقنىڭ روھىي ھالىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇپ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا زور يۇكسىلىشلەر بارلىققا كېلىش بىلەن ئۇيغۇرلار سوتسىيالىستىك مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇ تۈپ ئۆزگىرىشلەر مىللەتلەرنىڭ تەرققىيات جەريانى توغرىسىدا بىزنى ماركسىزملىق ئىلمىي چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. چۈنكى بۇگۈنكى ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان مىللەتلىرى بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى، كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا مەدەنىيەت تەرەققىيات جەريانىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. مەدەنىيەت ئۇقۇمى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، مەلۇم بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىنى شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ جەريان شۇ مىللەتنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە

باشتىن - ئاخىر سىنگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە كەلسەك، مەتبۇئات يۈزىدە قىسمەن ئايرىم ماقالىلەر بويىچە بىرىلگەن پارچە-پۈرات مەلۇماتلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھازىرغا قەدەر تولۇق، سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلغان بىرەر ماتېرىيال يوق. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىنى يېزىپ چىقىشنى ئۆزىنىڭ بىر مۇھىم تەتقىقات ۋەزىپىسى سۈپىتىدە 1986-يىلى پىلانغا كىرگۈزۈپ ئىش باشلىغاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي، شەرقىي، شىمالىي شىنجاڭنىڭ شەھەر - يېزىلىرىدا پىلانلىق تەكشۈرۈش، ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىلدى. نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار توپلاندى. بۇ تەكشۈرۈش، ئۆگىنىش جەريانى بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگرافىيىسى بويىچە ھېسسىي بىلىشنى ئەقلىي بىلىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش جەريانى بولدى. بىز بۇ بىلىش ئاساسىدا ماتېرىياللارنى رەتلەپ، مەدەنىيەت كاتېگورىيىسى بويىچە سىستېمىلاشتۇرۇپ، بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىقتۇق.

بۇ ئەسەر مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە يېزىلدى. ئەسەردە ئالدى بىلەن ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى بويىچە ئورتاقلىققا ئىگە ئالاھىدىلىكلەرنى گەۋدىلەندۈرۈشكە تىرىشتۇق ۋە شۇ ئاساستا تارىخىي ئەنئەنىلىرىمىزدە ساقلانغان بىر قەدەر تېپىك مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەر ئايرىم بايان قىلىندى. كۆپتۈرۈش، مۇبالىغە قىلىشتىن ساقلىنىش، تارىخىي پاكىت ۋە رېئاللىققا ھۆرمەت قىلىشتا چىڭ تۇردۇق، شۇنىڭدەك بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە چۈشەنچىمۇ بەردۇق.

ئومۇمەن سەۋىيەمىز چەكلىك بولغاچقا ئەسەر ھەر خىل

نۇقسانلاردىن خالىي ئەمەس. ئەگەر كىتابخانلىرىمىز بۇ ئەسەرنى مىللىي مەدەنىيىتىمىز تەرىكىبىدىكى گۈزەل ئەنئەنىلىرىمىزگە ۋارىسلىق قىلىش، راۋاجلاندۇرۇشتا مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتى بار، دەپ قارىسا، ئۇلارنىڭ «يوقنىڭ دەردى يامان، بولسىلا ئوكۇشماق ئاسان» دەيدىغان پوزىتسىيە بىلەن نۇقسانلار توغرىسىدا تۇزىتىش پىكىرلىرىنى بېرىشىنى سەممىي ئۈمىد قىلىمىز.

بىرىنچى باب

قىسقىچە بايان

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئەزاسى بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە شانلىق مەدەنىيىتىنىڭ يارىتىلىشى جەريانىدا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى نوپۇسى 1991-يىلدىكى سانلىق مەلۇمات بويىچە 7 مىليون 214 مىڭدىن ئاشىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، يېرى كەڭ، بايلىقى مول، تۇپرىقى مۇنبەت، ئىسمى - جىسمىغا لايىق گۈزەل بىر ماكان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1 مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىۋى شارائىتى بويىچىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە. شەرقتىن غەربكە قەدەر كەڭلىكى 1 مىڭ 900 نەچچە كىلومېتىر، جەنۇبىدىن شىمالغا قەدەر كەڭلىكى 1 مىڭ 500 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەملىكەت بويىچە هەيۋەتلىك ئېگىز تاغلار، ئەڭ چوڭ، ئەڭ پەس ئويمانلىق، ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى دەريا، ئەڭ چوڭ قۇملۇق... هەممىسى

دېگۈدەك شىنجاڭغا جايلاشقان.

قىممەت باھالىق مول بايلىقلارنى قوينىغا ئېلىپ ياتقان ئاشۇ تاغلاردىن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا كوئېنلۇن، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسى، غەربىگە دۇنيانىڭ ئۈمۈرتقىسى ھېسابلانغان پامىر ئېگىزلىكى جايلاشقان. كوئېنلۇن قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسى مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن بولۇپ، شىنجاڭ دائىرىسىدىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1 مىڭ 800 كىلومېتىر، كەڭلىكى 1 مىڭ 500 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ كۆككە تاقاشقان ئېگىز-سىمان چوققىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن بەش-ئالتە مىڭ مېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چوگۇر چوققىسى ئەڭ ئېگىز بولۇپ، ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 8 مىڭ 600 مېتىر كېلىدۇ. ئېگىزلىكتە جۈملاڭما چوققىسىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ تاغ تىزمىسى غەربىي جەنۇبتىن شەرقكە سوزۇلۇپ چىمەن تاغلىرى ئارقىلىق مەشھۇر خېشى كارىدورىدىكى چىلەنشەن تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ.

پامىر ئېگىزلىكى — تېيانشان، قاراقۇرۇم، ھىندىقۇش قاتارلىق چوڭ تاغلارنىڭ گىرەلەشكەن نۇقتىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن «تاغلار بوۋىسى» دەپ نام ئالغان، دۇنيادا مەشھۇر سەككىز چوڭ مۇزلۇقنىڭ ئالتىسى مۇشۇ ئېگىزلىككە جايلاشقان بولۇپ، «مۇز تاغ ئاتا» دەپ نام ئالغان. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 7 مىڭ 546 مېتر بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ مۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا ئالتاي تاغ تىزمىسى جايلاشقان. جۈڭگو بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۈمھۇرىيىتى، قازاقستان جۈمھۇرىيىتىمۇ مۇشۇ تاغ ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەملىكىتىمىز دائىرىسىدىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 400 كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ چوققىلىرى دېڭىز يۈزىدىن 3-4 مىڭ مېتىر ئېگىز بولۇپ، دوستلۇق

چوققىسىنىڭلا ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 4 مىڭ 774 مېتىر كېلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى پامىر ئېگىزلىكى بىلەن شىمالدىكى ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا شىنجاڭنىڭ سىمۇولى، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەخرى — ھەيۋەتلىك تېيانشان تاغ تىزمىسى جايلاشقان. ئۇ غەربتىن شەرققە قاراپ شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈش بىلەن شىنجاڭنى جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي قىسمى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئېچىگە، شەرقىي قىسمى گەنسۇ ئېچىگە سوزۇلغان بولۇپ، دۆلىتىمىز ئېچىدىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1 مىڭ 700 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 250 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 3 مىڭ مېتىردىن 5 مىڭ مېتىرچە كېلىدۇ.

خانتەڭرى، بوغدا چوققىلىرى ئۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مەشھۇر چوققىلاردىن بولۇپ، خانتەڭرىنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 6 مىڭ 995 مېتىر. بوغدانىڭ ئېگىزلىكى 5 مىڭ 445 مېتىر كېلىدۇ. دۆلىتىمىز چېگرىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۆمۈر چوققىسى تېيانشانىنىڭ ئەڭ ئېگىز پەللىسى بولۇپ، ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 7 مىڭ 438 مېتىر كېلىدۇ.

بۇ ئانا تاغ ئۆز قوينى، ئېتەكلىرىدە ھېسابسىز بايلىقلارنى ساقلاپ كەلگەندىن تاشقىرى يەنە چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ئويمانلىق ۋە بوستانلىقلارنى بەخش ئېتىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇپ كەلگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇ يەنە بىزنىڭ ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرۇپ كەلمەكتە، مەشھۇر ئىلى ئويمانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە قۇمۇل ئويمانلىقى، قارا شەھەر ئويمانلىقى، چوڭ-كىچىك يۇلتۇز يايلاقى، كورلا، بۈگۈر، كۇچا بوستانلىقلىرى قاتارلىقلار ۋە بۇ جايلاردىن چىقىدىغان دۇنياغا

مەشھۇر مەھسۇلاتلار بۇنىڭ شاھىدى.

تىيانشاننىڭ غەربىي جەنۇبىي، شەرقىي جەنۇبىي ئېتىكى بىلەن پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ئوتتۇرىسىغا دۇنياغا مەشھۇر تارىم ئويمانلىقى جايلاشقان. ئۇ مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 811 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا مەشھۇر تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان. كۆلىمى 337 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ قۇملۇق گۈزەل ئويمانلىقنىڭ ھۆسنىگە غەيرى تۈس بېرىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قوينىغا تارىختىن بۇيان تىللاردا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان مۆجىزىلەر، نېفىتكە ئوخشاش ھەر خىل بايلىقلار يوشۇرۇنغان.

تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 380 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، چوڭلۇقتا مەملىكىتىمىز بويىچە تارىم ئويمانلىقىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تەبىئەت ئىلاھىي تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە جۇر قىلىپ، بۇ ئويمانلىققىمۇ قۇربان توڭغۇت قۇملۇقىنى ئاتا قىلغان. بۇ قۇملۇق جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 48 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە ئۆزىنىڭ غەيرى ئالاھىدىلىكى بىلەن دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان يەنە بىر ئويمانلىق تۇرپان ئويمانلىقى جايلاشقان. بۇ ئويمانلىق يەر تۈزۈلۈشىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولسا، ھاۋاسىنىڭ پىژ-پىژ ئىسسىقلىقى ۋە ئىنتايىن قۇرغاقلىقى، ئېقىن سۇيىنىڭ كەملىكىگە قارىماي

ئۆزىنىڭ چوڭ بوستانلىق بولۇشى بىلەنمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمى دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر پەس بولۇپ، پەسلىكتە دۇنيا بويىچە ئىنتوردانىيىدىكى ئۆلۈك دېڭىزدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يېز كۈنلىرى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى °40 ئەتراپىدا، يىل بويى يامغۇر-يېشىن 11.6 مىللىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ يەرگە يەنە نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەت ئىزلىرى مەركەزلەشكەن. ئىدىقۇت، يارغول، بېزەكلىك خارابىلىرى ئەجدادلىرىمىز يارىتقان شانلىق مەدەنىيىتىنىڭ شاھىدى.

كارىز — تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ يەنە بىر سىمۋولى. ئۇ ئەمگەكچان، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى شۇنداقلا بۇ ئويمانلىقنى باغۇ بوستانلىققا ئايلاندۇرۇش يولىدا سىڭدۈرگەن قان-تەرنىڭ سىمۋولى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسىنىڭ چوققىلىرى يىل بويى قېلىن قار-مۇزدىن خالىي بولمايدۇ. يېز كۈنلىرى بولسا، ئۇلاردىكى قار-مۇزلار ئېرىپ گىرەلىشىپ كەتكەن سانسىز يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىدۇ. تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدا چېچىلىپ ياتقان يېشىل مارجاندەك باغۇ بوستانلىق، ئېكىنزارلىق، يايلاقلار ۋە زۇمرەتتەك يالتىراپ چايقىلىپ تۇرغان چوڭ-كىچىك كۆللەر ئاشۇ يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ئېقىنلاردىن بەھرىمەن بولۇش بىلەن ئۆز تەشنالىقلىرىنى قاندۇرۇپ، بىزنى ھەر خىل مول مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلمەكتە.

تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىدا 570 چوڭ-كىچىك دەريا ئېقىن بار. تارىم دەريا سى، قەشقەر دەريا سى، يەكەن دەريا سى، ئاقسۇ دەريا سى، ئۆگەن دەريا سى، يۇرۇڭقاش دەريا سى، چەرچەن دەريا سى، قايدۇ دەريا سى، كۆنچى

دەريالار ئىلى دەريا، ئىرتىش دەريا، ئولۇنغول دەريا، ماناس دەريا قاتارلىقلار چوڭ دەريالاردىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەريالار ئىچىدە تارىم دەريا، ئىلى دەريا، ئىرتىش دەريا دۇنياغا مەشھۇر.

ئانا دەريا — تارىمنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2 مىڭ 300 كىلومېتىر بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى دەريالاردىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەريا تارىم ئويمانلىقىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىقى چوڭ-كىچىك دەريالارنىڭ تارىم قىنىغا قۇيۇلۇپ بىر تەن-بىر جان بولۇشىدىن ھاسىل بولغاچقا «ئەزىم دەريا» دەپ ئاتالغان.

ئىرتىش دەريا ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىش بىلەن سىبىر دالاسىنى كېسىپ ئۆتۈپ يىراقتىكى شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلسا، ئىلى دەريا تىيانشاننىڭ غەربىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ داۋاملىق غەربكە قاراپ ئېقىپ بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

شىنجاڭدا بەش كۆلدىرات كۆلىمېتىردىن ئارتۇق چوڭلۇقتىكى كۆلدىن 52 سى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە لوپنۇر كۆلى (ھازىر قۇرۇپ كەتتى) ئەڭ چوڭ. ئۇنىڭ چوڭلۇقى 3 مىڭ كۆلدىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا ئىبنور كۆلى، ئايدىڭكۆل، باغراش قاتارلىق كۆللەر بىر قەدەر چوڭ. ئىبنور بىلەن ئايدىڭكۆلنىڭ چوڭلۇقى مىڭ كۆلدىرات كىلومېتىر، باغراشنىڭ چوڭلۇقى 980 كۆلدىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئۇلۇنغول كۆلى، ماناس كۆلى، سايرام كۆلى، بوغدا كۆلى، قاناس كۆلى قاتارلىق كۆللەر بار. باغراش، قاناس، بوغدا كۆللىرى شىنجاڭدىكى مەشھۇر سايا‌ھەت نۇقتىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرى ھاۋا دائىم دېگۈدەك ئوچۇق

بولۇپ، قۇياش نۇرىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى، يامغۇر-يېشىن بىر قەدەر ئازراق بولۇپ قۇرغاق بولۇشى، ياز پەسلى ئىسسىق قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق، كۈندۈزى ئىسسىق، كېچىسى سالقىن بولۇشتەك جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقانلىقى، ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغانلىقى، دېڭىز- ئوكياندىن يىراق بولۇشى قاتارلىق ئامىللار شەكىللەندۈرگەن.

شىنجاڭنىڭ ئىسمى- جىنسىغا مۇۋاپىق گۈزەل ماكان بولۇشى تەبىئىي بايلىقى بىلەن مەھسۇلاتىنىڭ مول بولۇشىدا گەۋدىلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ تاغ-ئېدىر، ھەتتا، چۆل-جەزىرە، قۇملۇقلىرىنىڭ قويىنى ئاجايىپ مول بايلىقلار بىلەن تولغان. ھازىرغىچە ئېچىلىپ پايدىلىنىۋاتقان ۋە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان كان مەھسۇلات بايلىقلىرى تۆمۈر، كۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، قەلەي، قاشتېشى، گۈنگۈرت، نېفىت، بور، نىكېل، ئۇران، مانگان، خرۇم، بېرىللىي، لىتىي، نىئوبىي قاتارلىق 118 خىلغا يېتىدۇ. خوتەننىڭ قاشتېشى قەدىمدىن تارتىپلا دۇنياغا مەشھۇر.

چېچىلىپ ياتقان يېشىل مارجاندەك چوڭ-كىچىك بوستانلىقلاردا بۇغداي، قوناق، ئارپا، شال، پاختا، قىچا، زاغۇن، زىغىر، كۈنجۈت، ھەرخىل كۆكتات، قىزىلچا قاتارلىق زىرائەتلەر، ئالما، ئۆرۈك، ئۈزۈم، شاپتۇل، نەشپۈت، قوغۇن، تاۋۇز، ياڭاق، ئەنجۇر، ئانار، بادام، گىلاس قاتارلىق مېۋىلەر يېتىشتۇرۇلىدۇ. قوغۇن، تۇرپان ئۈزۈمى، كورلا نەشپۈتى، كۇچا ئۆرۈكى، ئاتۇش ئەنجۇرى، قاغىلىق ئانىرى، خوتەن قەغەز ياڭىقى دۇنيادىمۇ داڭلىق.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە مۇھىم چارۋىچىلىق بازىلىرىنىڭ بىرى. يايلاق كۆلىمى 7 يۈز 20 مىليون مودىن

ئاشىدۇ. چارۋا ماللارنىڭ تۇرى كۆپ، نەسلى ياخشى. قوي، ئۆچكە، ئات-كالا قاتارلىق چوڭ-كىچىك چارۋىلارنىڭ سانى 34 مىليون 700 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي، ئالتاي ۋە خوتەن قويى، كۆچا قارا كولى، قارا شەھەر، ئىلى، باركۆل ئېتى، ئىلى كالىسى قەدىمدىن بۇيان مەملىكەت بويىچە داڭلىق.

شىنجاڭنىڭ تاغ-ئورمان، جاڭگاللىقلىرى ۋە دەريا كۆللىرىدە يەنە ياۋا تۆگە، ياۋا ئات، قۇلان، جەرەن، كىيىك، بۇغا-مارال، ئارقار، ئىيىق، تۈلكە، بۆرە، مولۇن، داۋغان، قاما، سۆسەر، قوداي، غاز، ئۆردەك، كەكلىك، چىل، ئولا قاتارلىق ئىقتىسادىي قىممىتى يۇقىرى ياۋايى ھايۋان، ئۇچار قاناتلارمۇ ناھايىتى كۆپ. بېلىقنىڭمۇ تۈرى كۆپ، مەھسۇلاتىمۇ يۇقىرى.

شىنجاڭ ئورمان بايلىقى جەھەتتىمۇ مەملىكىتىمىز بويىچە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئورمان كۆلىمى 40 مىليون مودىن ئاشىدۇ. تىيانشان تېغى ۋە ئالتاي تېغى قاتارلىق تاغلاردا تەبىئىي ئورمانلىقلار بولۇپ، ئارچا، قوچۇر، قارا ياغاچ، قېيىن، تاغ تېرىكى قاتارلىق يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخلەر ئۆسىدۇ. تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى تەبىئىي ئورمانلىقلاردا دۇنيا بويىچە ئەتىۋارلىق دەرەخ سورتلىرىدىن ھېسابلانغان توغراقتىن تاشقىرى يەنە جىگدە، يۇلغۇن، سۆكسۆك قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. توغراق ھەققىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدە «توغراق 3 مىڭ يىل ياشايدۇ، توغراق سۇيى ئىچكەن ئادەم قېرىمايدۇ» دېگەن رىۋايەتلەر تارقالغان. تەكلىماكان قۇملۇقلىرىدىكى ئادەمنىڭ قۇچقىسى يەتكۈسىز چوڭلۇقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان توغراقلار كىشىگە بۇ رىۋايەتنىڭ ئەقلگە سىغىدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

شىنجاڭ زېمىنىدا يەنە ئالاھىدە ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ھەر خىل دالا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ ئۆسىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سېرىق

بۇيا، سوغۇقۇل، قانتېپەر، چىڭ، چاكاندا، ئالقات قاتارلىق دورا ياسىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرى 100 خىلغا يېتىدۇ. لوپ تورقاچىگىسى (هازىر لوپنۇر كەندىرى دەپ ئاتالماقتا)، قومۇش، چىغ، كۆك سېغىز قاتارلىق ئىقتىسادىي دالا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ ناهايىتى مول. ئەجدادلىرىمىز بۇرۇندىنلا تورقىدىن رەخت، گولمە (بېلىق تورى) توقۇپ ئۆز ئېهتىياجلىرىنى قاندۇرۇپ كەلگەن. هازىر ئۇنىڭغا پاختا، يۇڭ ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئالىي سۈپەتلىك توقۇلمىلار ئىشلەنمەكتە. چىغ، قومۇش بىناكارلىق، قەغەزچىلىك سانائىتىدە كەڭ ئىشلەنمەكتە.

شىنجاڭدا بوغدا، قاناس، كەڭسای، بايىنبۇلاق، توققۇز بۇلاق قاتارلىق گۈزەل سەپلىگاهلار، ئىدىقۇت، يارغول، تاشقۇرغان خارابىلىرى، بېزەكلىك، قىزىل، قۇمتۇرا، شىكشىن مىڭ ئۆي خارابىلىرى قاتارلىقلار دۇنياغا مەشھۇر. هەر يىلى چەت ئەل سایاهەتچىلىرى تۈركۈملەپ كېلىپ سەيلە-سایاهەتتە بولىدۇ.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە كۆپ مىللەتلىك رايونلارنىڭ بىرى. شىنجاڭدا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك، داغۇر، رۇس قاتارلىق 12 مىللەت ياشايدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 1955-يىلى قۇرۇلغان. مەركىزى ئۈرۈمچى. ئاپتونوم رايونى مەۋرىي جەهەتتىن ئۈرۈمچى، شىخەنزە، قارىمايدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلۈستە قاراشلىق شەهەر، سەككىز ئۆلايەت، بەش ئاپتونوم ئوبلاست، 86 ناهىيە، ئالتە ئاپتونوم ناهىيىتىگە بۆلۈنىدۇ. ئۆلايەت، ئوبلاستلار قارمىقىدا بىردىن شەهەر تەسىس قىلىنغان. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاست قارىمىقىدىكى ئۈچ ئۆلايەتتە تۆت شەهەر تەسىس قىلىنغان.

ئۈرۈمچى ئاپتونوم رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي،

مەدەنىيەت مەركىزى. شۇنىڭدەك ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە چوڭ سانائەت شەھىرى، مەملىكىتىمىز بويىچىمۇ مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرى.

شىخەنزە 230 مىڭ نوپۇسقا، قاراماي 170 مىڭ نوپۇسقا ئىگە بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن چۆل-جەزىرىدە قەد كۆتۈرگەن يېڭى تېپتىكى سانائەت شەھەرلىرى.

شىنجاڭ ئۆتمۈشتە باي، گۈزەللىك تەرىپىگە مۇناسىپسىز هالدا هەر جەهەتتە قالاق بولۇپ، زامانىۋى سانائەتتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى. 30 دەك ئوقۇتقۇچىسى، 300 دەك ئوقۇغۇچىسى بار بىرلا ئالىي بىلىم يۇرتى بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقىدا شىنجاڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. ھازىر پولات، تۆمۈر، كۆمۈر، ماشىنىسازلىق، نېفىت، ئېلېكتر، خىمىيە، سېمونت، بىناكارلىق، رەڭلىك مېتال، توقۇمىچىلىق، شېكەر ئىشلەش، كۆن-خۇرۇم، ئوزۇق-تۈلۈك، فارفور قاتارلىق سانائەت تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زامانىۋى سانائەت سىستېمىسى، تاشيول، تۆمۈريول، هاۋا قاتنىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زامانىۋى قاتناش تورى مەيدانغا كەلدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 49 مىليون مودىن ئېشىپ كەتتى. مۇنتىزم ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىنلا 13 بولۇپ، پەنلەر تۈرى بويىچە مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى 5 مىڭدىن، ئوقۇغۇچىلار سانى 20 نەچچە مىڭدىن ئاشىدۇ. پەقەت مۇشۇ بىر قانچە جەهەتتىكى ئاساسلىق مەلۇماتلاردىن شىنجاڭنىڭ قىياپىتىدە نەقەدەر زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى، ئىستىقبالىنىڭ نەقەدەر پارلاقلىقى، ئۇنىڭ ۋەتەننىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدا نەقەدەر مۇهىم رول ئويناىدىغانلىقى نامايان بولىدۇ. شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى بۇنىڭ بىلەن چەكسىز پەخىرلىنىدۇ.

ئىككىنچى باب

ئېتنوگرافىيە توغرىسىدا

ئېتنوگرافىيە Ethnographie مىللەت مەنىسىدىكى گرېكچە ئېتنوس Etnos سۆزىگە «ئىلىم» ، «تەرىپ» ، «قىسسە» قاتارلىق مەنىلەردىكى گرافىيە graphie سۆزىنىڭ قوشۇلىشىدىن ياسالغان ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى بىر ئىلمىي ئاتالغۇ. بۇ ئاتالغۇ ئەسلى ئاشۇ ئېتنوس سۆزىگە «ئىلىم» ، «بىلىم» مەنىسىدىكى لوگىيە logie سۆزىنىڭ قوشۇلىشىدىن كەلگەن ئېتنولوگىيە Ethnologie دېگەن سۆزنىڭ ئاساسىدا ياسالغان. ئېتنولوگىيە ھازىر تىلىمىزدا «مىللەتشۇناسلىق» دەپ قوللىنىلماقتا.

ئېتنولوگىيە دېگەن بۇ ئاتالغۇ 1829-يىلى فرانسۇز ئالىمى ئېدۋارد Edward تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. 1839-يىلى پارىژ مىللەتشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ ئاتالغۇ «ئادەمنى تەتقىق قىلىدىغان پەن» دېگەن ئاتالغۇ سۈپىتىدە دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىندى. ئەمما، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە قاتارلىق ئەللەردە «ئېتنولوگىيە» ئورنىدا باشقا ئاتالغۇمۇ قوللىنىلدى. مەسىلەن، ئامېرىكىلىقلار بىلەن ئەنگلىيىكلەر ئىنسانىنى مەدەنىيەت ئاساسىدا تەتقىق قىلىش دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيە Cultural Anthropology دېگەن ئاتالغۇنى قوللاندى، گېرمانىيىلىكلەرمۇ ئۆز ئالدىغا «مىللەت تەبىرى»

دېگەندەك ئۇقۇمغا ئىگە ۋۆلكېر كۈندې Volkerknube دېگەن ئاتالغۇنى قوللاندى. گەرچە ئېتنولوگىيە بىلەن بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئاتالغۇلاردا بىر دەرىجە ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش نىشان قىلىنغان.

ئېتنولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ تەبىرى توغرىسىدىمۇ بىر مەزگىل ئوخشىمىغان قاراش مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، بولۇپمۇ ياۋروپادا «ئېتنولوگىيە» ئېرق توغرىسىدىكى بىلىم، دەپ قارىلىپ كەلدى. بۇ توغرىدا فرانسۇز ئالىمى بروكا Broca ئېتنولوگىيە ئېرقنى، ئېتنوگرافىيە مىللەتنى تەتقىق قىلىدۇ، دېگەن تەبىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېتنوگرافىيە شۇنىڭدىن باشلاپ مىللەت تەتقىقاتى ساھەسىدىكى بىر ئاتالغۇ بولۇپ قالدى.

يېغىنچاقلىغاندا، ئانتروپولوگىيە بولسۇن ياكى ئېتنولوگىيە بولسۇن، ئۇ ئىككى ئاتالغۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان تەتقىقات خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ماھىيەتلىك پەرق يوق، ئىككىسى قېرىنداش پەن. ئەمما، ئالىملاردا ئۇ ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسى توغرىسىدىكى قاراشمۇ بىر دەرىجە بولماي كەلدى. ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن ئامېرىكىلىقلار ئېتنولوگىيە ئانتروپولوگىيىنىڭ تەركىبىي قىسمى دېسە، نېمىسلار بىلەن فرانسۇزلار بولسا، ئېتنولوگىيە ئانتروپولوگىيىنىڭ تەركىبىگە كىرمەيدۇ، دەيدۇ. يەنە بىر بۆلەك ئالىملار ئېتنولوگىيە «مەدەنىيەتشۇناسلىق» دېمەكتۇر. مەدەنىيەتشۇناسلىق بولسا، مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى، تەرەققىياتى، ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دەيدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئېتنولوگىيە، ئېتنوگرافىيە قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ تەسىرى ئۇستىدە خېلىغىچە ئالىملارنىڭ قارىشى بىر دەرىجە بولماي كەلگەن.

ئىلىم-پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پەن ساھەسى بويىچە

بارغانسېرى مەخسۇسلىشىش، ئىنچىكە تارماقلارغا بۆلۈنۈش هالىتى شەكىللىنىش بىلەن ئەسلى بىر پەننىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ كەلگەن ساھەلەر هازىر مۇستەقىل بىر پەن سۈپىتىدە ئايرىلىپ چىقىپ تەرەققىي قىلماقتا. مەسىلەن، بىز تىلغا ئېلىۋاتقان مىللەتشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە ۋە «ئادەتشۇناسلىق» قاتارلىقلار ئەسلى تارىخشۇناسلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى. هازىر مۇستەقىل پەن سۈپىتىدە تەرەققىي قىلماقتا. ئىلىم-پەن ساھەسىدە مەيدانغا كېلىپ راۋاجلىنىۋاتقان مەخسۇسلىشىش، ئىنچىكىلىشىش ۋەزىيىتى ئىلمىي ئاتالغۇلارنىڭ تەبىرىدىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۇقۇم بېرىش تەلىپىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنداق تەلەپ تەقەززالىقى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلارنى قوللىنىش ئەمەلىيىتىدىن كەلگەن چۈشەنچىلەر ئاساسىدا بىر مەزگىل پەرقلىق تەبىر بېرىلىپ كەلگەن يۇقىرىقىدەك ئاتالغۇلارنىڭ تەبىرىدىمۇ تەدرىجىي بىرلىككە كېلىش ئەھۋالى كېلىپ چىقماقتا. شۇنىڭدەك هازىر ئېتنوگرافىيىنى مىللەتشۇناسلىق ياكى فولكلور ياكى ئادەتشۇناسلىق دائىرىسىگە ياتىدۇ، دېگەندەك قاراشلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. دۆلىتىمىزنىڭ ئالىملىرى ئۇزۇن مۇددەتلىك نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە ئەمەلىيەتلىرى هەم چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرىنى خۇلاسىلەش ئاساسىدا «ئېتنولوگىيە» ۋە «ئېتنوگرافىيە» دېگەن ئاتالغۇدىن ئاڭلىشىلىدىغان ئۇقۇمغا تامامەن تەڭ ئۇقۇمغا ئىگە ئاتالغۇ ئىشلەپ چىقىپ ئېتنولوگىيىنى «مىن زۇ شۆ- 民族学» ئېتنوگرافىيىنى «مىن زۇ جۆ - 民族志» دەپ ئاتىدى. بۇ ئىككى ئاتالغۇ خەلقئارا ئىلىم-پەن ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىدىمۇ ئېتنولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە دەپ تەرجىمە قىلىنماقتا. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ «مىللەتشۇناسلىق» دېگەن ئاتالغۇ ئىشلىنىپ هازىر ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلماقتا.

«ئېتنوگرافىيە» ئاتالغۇسىغا كەلسەك، بۇ ئاتالغۇنىمۇ ئۇيغۇرچىدا «مىللەت تەرىپى» ياكى «مىللەت توغرىسىدا قىسسە» دەپ قوللىنىشقا بولىدۇ. چۈنكى مىللەت تەرىپى دېگەندە ئۇنىڭدىن ئاڭلىشىلىدىغان ئۇقۇم «ئېتنوگرافىيە» دېگەن ئۇقۇمغا تامامەن ئوخشاش. روشەنكى، «مىللەت تەرىپى» بىر مىللەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىغا خاس مەيدانغا كەلگەن بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى تەرىپلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرچىدا ئېتنوگرافىيە ئادەتتە ئۆرپ-ئادەت ساھەسىگە قارىتىلىپ قوللىنىلىپ كەلمەكتە. مەلۇمكى، ئۆرپ-ئادەت ئۆزى بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى. شۇڭا «ئۆرپ-ئادەت» ئاتالغۇسىنى قوللانغاندا، ئېتنوگرافىيە دېگەن ئاتالغۇدىن ئاڭلىشىدىغان ئۇقۇمنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. بىز يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارغا ئاساسەن كىتابىمىزغا «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى» دەپ نام بەردۇق.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەتلەر ئۆزىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەتتىكى ئۆزىگە خاس ئورتاق پىسخولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەنگەن ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ئۆرپ-ئادەت دېيىشكە بولىدۇ.

ماركس، ئېنگېلس، مۇنداق دەيدۇ: «... بىز ئالدىن بىلەن ئىنسانلار ھاياتىنىڭ بىرىنچى شەرتىنى يەنى بارلىق تارىخنىڭ بىرىنچى ئالدىنقى شەرتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشىمىز لازىم. بۇ ئالدىنقى شەرت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، كىشىلەر تارىخنى يارىتىش ئۈچۈن ھايات كەچۈرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن بولسا ئالدى بىلەن كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۈلۈك، تۇرار جاي ۋە باشقا نەرسىلەرگە

ئېھتىياج چۈشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچى تارىخىي پائالىيەت مۇشۇ ئېھتىياجلارنى قاندۇرىدىغان ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىشتىن يەنى ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزىنى يارىتىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئەينى زامانداۋۇ يەنە كىشىلەرنىڭ ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈنلا ھەر كۈن، ھەر سائەت ئىلىپ بېرىش زۆرۈر بولغان (ھازىرمۇ بىر نەچچە مىڭ يىل بۇرۇنقىغا ئوخشاش) بىر خىل تارىخىي پائالىيىتى يەنى بارلىق تارىخنىڭ ئاساسىي شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»[1]. دېمەك، ئىنسان مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىشقا مەجبۇر بولغان ۋە تەبىئەت ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشقا بەلگىلىك ۋاستە بولۇشنى ھېس قىلىپ يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ياغاچ-توقماق، ھەر خىل تاش قورال، ئوقيا قاتارلىق ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساپ ئۆز ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن تەبىئەتتىن ماددىي ئەشيالارنى ئۇندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان، ئىنسانىيەتنىڭ بۇ بىرىنچى تارىخىي پائالىيەت جەريانى ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ ئۇسۇلى، ئىپتىدائىي ھەرىكەت ئۇسۇلىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى بولغان. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ئەنە شۇ جەريانىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. يىغىنچاقلىغاندا، مەدەنىيەت ئىنسانىيەتنىڭ بىرىنچى تارىخىي پائالىيىتى — ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىجتىمائىي بايلىقى. ئىنسانلار ھەر كۈن ھەر سائەتتە زۆرۈر بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى ئاشۇ بايلىق ئارقىلىق قاندۇرىدۇ. مەدەنىيەت ھادىسىدىن بولغان ئۆرپ-ئادەت ئىنسانىيەتنىڭ بىرىنچى تارىخىي پائالىيىتىنىڭ باشلىنىشى،

---

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1-توم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 54-55-بەتلەر

تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ شەكىللەنگەن، تەرەققي قىلىپ بېيىغان. دېمەك، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسە. بۇگۈنكى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى ئەجداتتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، دەۋرلەرنى ھالقىپ بۇگۈنكە كەلگەن ۋە جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققي قىلىپ ئۆزگىرىپ بۇگۈنكىدەك مەزمۇنغا باي، رەڭدار ھالەتكە كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى مەدەنىيەت ئادىتى قانداق قىياپەتتىن بۇگۈنكى ھالەتكە كەلدى؟ كىتابىمىزدا ئاساسەن شۇ ھەقتە توختىلىمىز.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئېتنىك نامى ۋە ئۇنىڭ ئېتمولوگىيىسى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

دۆلىتىمىز ئەزەلدىن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شىنجاڭمۇ ئەزەلدىنلا كۆپ مىللەتلىك رايون.

ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆزىگە خاس تارىخ ۋە ئېتنىك ئومۇملۇققا ئىگە قەدىمكى مىللەت.

مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى بىر-بىرىگە تۇتاش كۆككە تاقاشقان ھەيۋەتلىك تاغلار، گۈزەل غول-جىلغىلار، گىرەلىشىپ كەتكەن سانسىز دەريا-ئېقىن، زۇمرەتتەك يالتىراپ ياتقان كۆل ۋادىلىرى، ئۆزگىچە جۇغراپىيەۋى تۈسكە ئىگە موڭغۇل دالاسى، ئاجايىپ سىر-مۆجىزىلەرنى قوينىغا ئېلىپ ياتقان مۇنبەت تارىم، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان يايلاق تارىختا ئۆتكەن كۆچمەن چارۋىچى قوۋملەرنىڭ پائالىيەت سورۇنى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ مۇشۇ رايوندا تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس تارىخى

بىلەن ئېتنىك ئومۇملۇقى ۋەتىنىمىز جۇڭگودىن ئىبارەت مۇشۇ قەدىمكى تارىخي رايوندا ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ ئامىل ئۇيغۇر تارىخىنى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر تارىخى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككىمۇ ئىگە قىلغان. ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئۆزىگە خاس بۇ ئالاھىدىلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ ئاخىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە قەدەر ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپە، مۇرەككەپ ۋە بىر-بىرىگە چېتىش نۇرغۇن تارىخي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى، ۋەتىنىمىزنىڭ بەرپا قىلىنىشىدا زور تۆھپە قوشقانلىقى، مەزمۇنىغا باي رەڭدار مەدەنىيەت ياراتقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىگە كەلسەك، مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن دىڭلىڭ (丁令)، خۇجې (乎揭 . ۋۇجې 揭鸟 مۇ دېيىلىدۇ) لەر ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. «تارىخنامە» قاتارلىق كىتابلاردىكى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، دىڭلىڭلار ئۆز دەۋرىدىلا شەرقتە بايقال كۆلى، غەربتە بالقاش كۆلى ۋادىلىرىغىچە بولغان يايلاقلاردا، خۇجىلەر ئالتاي تېغى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشايتتى. دىڭلىڭلار تارقالغان جايىغا قاراپ «شەرقىي دىڭلىڭ»، «غەربىي دىڭلىڭ» دەپ ئاتالغان. ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنى يۇقىرىقىدەك خۇلاسىگە كېلىشتە مۇنداق تارىخي ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغان دېيىشكە بولىدۇ.

تارىخي مەلۇمات جەھەتتىن مۇنداق بىر قانچە مۇھىم مەنبەلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ: «تارىخنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «دىڭلىڭلار ئەڭ بۇرۇن دىلى (狄历) دەپ ئاتىلاتتى»: «ۋېينامە. گاۋچېلار ھەققىدە قىسسە» دە: «گاۋچې

(ئېگىز هارۋىلىق) لار قەدىمكى دىلارنىڭ نەسەبىدىن بولۇپ، دەسلەپ دىلى دەپ ئاتىلاتتى. شىمالدىكىلەر چېلى دېيىلەتتى، شىالار گاۋچې دەپ ئاتىغان» «ئۇلار دىلار، يۇەنخې (ئۇيغۇر)، قوغۇرسۇ، قىبچاق (قارمۇق)، قۇجىيە، غور-غۇر، ئىتكەن دېگەن ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت»؛ «سۇيىنامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تېلىلار ھونلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇپ، ئۇرۇق-ئايماقلىرى ناھايىتى جىق... توغلا دەريانىڭ ۋە ئورخۇن دەريانىڭ ۋادىلىرىغا بارغۇت، توكرا، ۋېيىخې (ئۇيغۇر) بايئېرقۇ، ئىزگىل، خۇن، قۇشۇر دېگەن قەبىلىلىرى؛ ئاق تاغ (تەڭرىتاغ) نىڭ شىمالىدا چۆبە، بولو، چىگىل، ئوغۇر، قىرغىز قاتارلىق قەبىلىلىرى جايلاشقان»؛ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يۇەنخېلار (ئۇيغۇرلار) ئەسلى ھونلارنىڭ ئەۋلادى، كېيىن شىمالىي چېيى سۇلالىسى دەۋرىدە تېلې دەپ ئاتالغان... (ئۇلار) ۋىجىكرەك، جەسۇر، كۆپىنچە ھارۋىدا يۈرىدۇ...»؛ «يېڭى تاڭنامە. خۇيگۇلار (ئۇيغۇرلار) ھەققىدە قىسسە» دە: «خۇيخېلار ئەسلى ھونلار پۇشتىدىن... شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە گاۋچې (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىلەردىن مەلۇم بولىدىكى، «گاۋچې» «تېلى» ئالىملار تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىپ كەلگەن «دىڭلىڭ» نىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋردىكى ئوخشىمىغان ۋاريانتى. شۇنىڭدەك «دىڭلىڭ» مىلادىدىن ئون نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن «دى» دېگەن قەبىلە ناملىنىڭ ۋاريانتى. دېمەك بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى «دى» لارغا تاقىلىدۇ، دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەتقىقاتى بىلەن جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان تارىخچىلىرىمىز

ئالدىنقىلارنىڭ بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتىنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ، جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە «دىڭلىڭ» قەدىمكى قەبىلە نامى «دى» نىڭ كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردىكى ۋارىيانتى؛ گاۋچې (ئېگىز هارۋىلىقلار) تارىختا ئۆتكەن ئايرىم بىر قەبىلە بولماستىن، دىڭلىڭلارنىڭ ئېگىز چاقلىق هارۋىدا يۈرۈشتەك ئالاهىدىلىكىگە قاراپ جەنۇبتىكى قوشنىلىرى تەرىپىدىن لەقەم ئورنىدا قويۇلغان بىر خىل ئاتاق بولۇپ، «ۋېينامە» نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا «گاۋچې دىڭلىڭ» (ئېگىز هارۋىلىق دىڭلىڭلار) دەپ پۈتۈلگەن. بۇ هال «ۋېينامە» نىڭ كېيىنكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدا بىھۇدە تىنىش بەلگىسى قويۇلۇپ قېلىش تۈپەيلى كېلىپ چىققان[1]. بەزى تەتقىقات ئەسەرلىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىللەردىمۇ «گاۋچې دىڭلىڭ» دەپ بىرىكمە ئىسىم قىلىپ ئېلىنغان[2]. بۇندىن باشقا يەنە بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا قەدىمكى يەكەنلىكلەرنىڭ شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىلار قەبىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، شاڭ سۇلالىسىگە قارايدىغانلىقى؛ قەدىمكى يەكەن دۆلىتىنىڭ شۇلاردىن تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ بارغانلار تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ۋە قەدىمكى يەكەن دۆلىتىنىڭ ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە «جۇجۇيجيا 斫句迦» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى دەلىللەنگەن[3].

ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار جەهەتتىن: بايقال كۆلى

---

① دۇەن لىيەنچاڭ: «دىڭلىڭ، گاۋچې ۋە تېلې» خەنزۇچە، 2، 12، 13، 15، 16-بەتلەر.

② لىيۇيىتاڭ: «ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە، 88-بەت.

③ ۋېن يىن: «قەدىم زامانىدىكى شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى» («شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى») خەنزۇچە، 1988-يىل 1-سان، 81-بەت.

ۋادىلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە، موڭغۇل دالاسى قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى خارابىلار ئىزىدىن تاش قورال، ساپال قاچىلار، ھارۋا قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان. بۇ نەرسىلەرنىڭ بەزىلىرى تاش قورال دەۋرىگە، بەزىلىرى ئەمىنىيە دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى سىڭگەن. ئالىملار ئۇ بۇيۇملارنى دىڭلىڭلارغا مەنسۇپ دەيدۇ[1].

ھازىرقى ئارا تۇرك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى «ئوغۇر چوقا» دەپ ئاتىلىدىغان ئېگىزلىكتىن يەرلىك خەلق دائىم تاش تەڭنە، تاش ئورغاق، پىچاق، ھەر خىل ساپال ئىدىش-كوزا، ئادەم ۋە ھايۋان سۈڭەكلىرىنى ئۇچرىتىپ كەلگەن. ھەتتا بۇ ئىدىش-كوزىلارنى «تۆت كونىنى يوقىتىش» («مەدەنىيەت ئىنقىلابى») مەزگىلىگىچە ئىشلىتىپ كەلگەن. بۇ ئېگىزلىك ئورنىدىن ھېلىھەم ھەر خىل ساپال پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ ئېگىزلىك 1984-يىلىدىن كېيىن مەخسۇس قوغدىلىدىغان ئورۇن قىلىنغان. شۇنىڭدەك قۇمۇل شەھىرىنىڭ «باغداش» دېگەن كەنتىدىكى بىر دېھقان ئائىلىسىدە ئېقىن بويىدىكى يارلىقتىن تېپىلغان بىر تاش تەڭنە ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە[2]. ئارا تۇركنىڭ باي يېزىسى قاتارلىق جايلاردىكى تاغ ئېچىدىن قېيا تاشلارغا چېكىلگەن ھارۋا، ئىت، بۇغا- مارال ئوۋلاۋاتقان ئادەم قاتارلىقلارنىڭ سۈرەتلىرىمۇ ئۇچرايدۇ[3]. بۇنىڭدىن باشقا كۆنچى دەريالىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ساھىلىدىكى ئۆدەكلىك دېگەن جاي، چەرچەنلىڭ زاغۇنلۇق دېگەن جايى ۋە قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە يېزىسىدىن بىر مۇنچە

---

① دۇەن لىيەنچىڭ: «دىڭلىڭ. گاۇچې ۋە تېلې» خەنزۇچە، 71-بەت.
②③1985-يىلى شۇ جايلاردا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش جەريانىدا بايقالدى.

قەدىمكى قەبرىلەر قېزىلىپ بىر قانچە قۇرۇپ قالغان قەدىمكى جەسەت ۋە جەسەت بىلەن كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ بۇيۇملار يۇڭ پالاس، يۇڭ توقۇلما، كۆن ئۆتۈك، ياغاچ تاۋاق، چۆچەك، تاش مۇنچاق، سۆڭەك بىگىز، ياغاچ ھەيكەل، گۆلمە (بېلىق توری)، چەككۈچ چىكىلگەن توقاچ، ياغاچ زىققا تارتىلغان كاۋاپ، تاش پالتا، تاش تەڭنە، ئوقيا، ئارقار قوغلاۋاتقان بۆرە سۈرىتى ئويۇلغان ساقال تارغىقى، ساپال قاچا، مۈڭگۈز ئاپاغ، سوغا (سۇ توشۇيدىغان چېلەك ئورنىدىكى قاچا) ئوقيا، ئېگەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى قەبرىلەر، بولۇپمۇ، ئۆدەكلىكتىكى قەبرىلەر تېشىغا قارىتىپ يەتتە قۇر قوزۇق قېقىپ ياسالغان. بۇ قوزۇقلار ئىنچىكە-تومۇ-قى، ئۇزۇن-قىسقىلىقى بويىچە بىر خىل تەرتىپتە يانداشتۇرۇلۇپ، تۆت ئەتراپىغا نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياش شەكلى ھاسىل قىلىنغان. بەزى جەسەتلەر بېشىدا كاناي گۈلسىمان كىگىز قالپاق، (بەزىلىرىگە يەتتە تال، بەزىلىرىگە توققۇز تالدىن قۇش پېيى قادالغان)، ئۇستىدە يۇڭدىن توقۇلغان تون ياقىلىق ئۇزۇن چاپان (ئاياللار تون ياقىلىق، كەڭ ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەك)، پۇتىدا ئۇزۇن قونچىلىق كۆن ئۆتۈك بىلەن ئۇستىگە پالاس يېپىلىپ يالىڭاچ كۆمۈلگەن. جەسەتلەرنىڭ چېچى قوڭۇر، ئاياللارنىڭ چېچى ئىككى تال ئۆرۈلگەن. بوۋاقلار يۇڭ توقۇلمىلارغا زاكىلىنىپ قۇر (كاشا) بىلەن چىگىلگەن. بوۋاقلارنىڭ جەسەتلىرىگە چارا (چوڭ تەڭنە) كۆمتۇرۈلگەن. جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرقە، پۇتى غەربكە قارىتىلىپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇپ كۆمۈلگەن. ئارخېئولوگلار بۇ جەسەتلەر ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئۇستىدە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، بەزى جەسەتلەرنى يەنى 38-نومۇرلۇق قەبرىنىڭ يىل دەۋرىنى بۇنىڭدىن 4 مىڭ 750 يىل بۇرۇن دەپ بېكىتىش بىلەن ئۆدەكلىكتىكى قەبرىلەرنى ئۇچ تېپقا ئايرىپ، بىرىنچى تېپ

ئىچىدىكى 5-ۋە يەككە 36-، 37-قەبرىنى يەرلىك قوۋملەر قەبرىسى تۇرىگە ئايرىغان①. شۇنىڭدەك بىرىنچى تېپىتكى قەبرىلەرنى لوپنۇر رايونىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملەرنىڭ مەدەنىيەت ئىزى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.②. ئارا تۇرك، قۇمۇل ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي ۋادىسى ئۆز دەۋرىدە بىر توغرا لىنىيە ئۇستىدىكى بىر-بىرىگە تۇتاش، ئوت-سۇيى مول كاتتا ياپلاق ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كۆزەتسەك، شۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن گەۋدىلەنگەن يەرلىك قوۋملەرنىڭ ئېتنىدائىي ئىدېئولوگىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ھەرەر قالدۇق ئىز-نىشانى قالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، رايونىمىزدىكى بۇگۈنكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەت خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىدە دېگۈدەك شۇنداق ئىز-نىشانلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر بولۇپمۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. ئۇلاردا ئەسىرىمىزنىڭ 30-، 40-يىللىرىغا قەدەر مۇنداق ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن:

چەتئەل جايلاردا ئادەم ئۆلسە جەسەتنى يېكەنگە يۆگەپ ئەرلەرنىڭ ئۇستىگە كېمە، ئايالالارنىڭ ئۇستىگە چارا (يوغان تەڭنە) كۆمتۇرۇپ قوياتتى، شۇنىڭدەك يوغان قېرى توغراقلارنىڭ كاۋاكلىرىغمۇ دەپنە قىلاتتى. قۇدىلىشىشتا توققۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخان قىلىپ كېلەتتى. تورقا-چېگە ياكى يۇڭ ياكى يۇڭ-تورقا ئارىلاش توقۇلغان پالاس

① خەن كاششاڭ: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ئىرقى تەۋەلىكى بويىچە ئانتراپولوگىيىلىك دەسلەپكى تەتقىقات». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەنزۇچە، 1985-يىل، 6-سان، 61-بەت.

② ۋاڭ بىڭخۇا: «كۇنچى دەريالىسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ تېپىلىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات». يۇقىرىقى ژۇرنال خەنزۇچە، 1983-يىل، 3-سان، 126-بەت.

ئاساسلىق ئۆي بىساتى ۋە كىيىملىك خېرىتى ئىدى. تون ياقىلىق چاپان، جۇۋا كىيىپ قۇر بىلەن بېلىنى باغلاپ يۈرەتتى. سوغا، تەكنە، چۆچەك، ياغاچ تاۋاق، پۈرۈچ (قايماق ياكى ماي قاچىلايدىغان ياغاچ قاچا) قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلىتەتتى. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر خەلقىدە كۇنگە، ئايغا قاراپ (سۇغا) چوڭ-كىچىك تاھارەت قىلىش، تۇكۇرۇشنى يامان ئېلىش، «توققۇز»نى مۇقەددەس سان ھېسابلاش ئادىتى بۇگۇنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. قىزلاردا سۇقسۇر (بىر خىل قۇش) پەيىنى تۇماق، دوپپىلىرىغا تاقاپ كىيىش ئادىتى تا يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن. مۇنداق ئادەت-ئەنئەنىلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ھەرگىز سەۋەبسىز، تاسادىپىي ئەمەس، بەلكى شۇ يەرلىك قوۋملەر بىلەن بولغان تارىخىي مۇناسىۋەتنىڭ بۇگۇنكى ئىپادىسى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن باشقا تۇرپاننىڭ ئاستانا، يارغۇل، يەتتە قۇدۇق، مورى، نىيە، قەشقەر، ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن، كۇچا، بۇگۇر، خوتۇنسۇمۇل، خوشۇت (چۇقو)، ئۇرۇمچى نەنسەننىڭ جىلغىلىرى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى رايونلاردىن نۇرغۇن قەدىمكى دەۋرگە ئائىت، يەنى 6-7مىڭ يىل بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت بۇيۇملىرى تېپىلغان. بۇ بۇيۇملار سىلىقلانغان چوڭ-كىچىك تاش قوراللار، ساپال ۋە ياغاچ-قاچىلار، چۇشەك، چۇلۇك قاتارلىق ئات-ئۇلاغ جابدۇقلىرى، كالا، قوي قاتارلىق ھايۋان سۆڭەكلىرى... نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا خوتەندىن خەن دەۋرىگە ئائىت بىر قۇرۇق جەسەت تېپىلغان. بۇ جەسەت قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەسىتى[1]، دەپ قارالماقتا.

① - «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ دىنى ۋە ئەپسانىلىرى لوغىتى»، خەنزۇچە، 583-بەت ۋە لىۋېيىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە، 261-بەت.

بۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، شىنجاڭ رايونىدىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا قەدىمكى ئىنسانلار ياشىغان، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى دەۋردىلا پامىر ئېتەكلىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئاساسىدا، ئۇيغۇرلارنى مۇنداق ئۇچ چوڭ تارىخىي دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى تارىخىي دەۋر: بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادىنىڭ شەكىللىنىش، ئۇيۇشۇش دەۋرى بولۇپ، مىلادىدىن X X - X ئەسىر بۇرۇنقى دەۋردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ئەسىرگە قەدەر بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ شىمال ۋە غەربىي شىمال قىسمىدا شۇنيۇ (劳榴) گۇيفاڭ (鬼方) شەنيۇ (猃狁) رۇڭ (戎) دى(狄=戳) خۇ(胡=害) قاتارلىق بىر مۇنچە ئۇرۇق-قەبىلىلەر ياشايتتى.① . بۇ قەبىلىلەر ئۆز دەۋرىدە شۇ رايونلاردا مەيدانغا كەلگەن قانداش مۇناسىۋەتتىكى ئۇرۇقلارنىڭ بىرىكىشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. «جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كۇنسايىن زىچلاشقان ئاھالە ئىچكى-تاشقى جەھەتتىن تېخىمۇ زىچ ئۇيۇشۇشقا مەجبۇر بولۇپ تۇغقان قەبىلىلەرنىڭ ئىتتىپاقى ھەممىلا يەردە زۆرۈرىيەتكە ئايلىنىپ قالغان.»② شۇنداق زۆرۈرىيەت تەقەززاسى بىلەن ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىگە كەلگەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ

---

① «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، 2-بەت.

② «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 4-توم، 146-بەت.

شىمال ۋە غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملار ئىچىدە دى، توڭگۇس، ھون قاتارلىق بىر قانچە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى شەكىللەنگەن. مۇشۇ دەۋرگە كەلگەن دىلار «دىلى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ئۆز دەۋرىدە بۇ قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى خۇاشا ۋە باشقا قوشنا قوۋملار بىلەن يېقىن بەرىش-كېلىشتە ئۆتكەن. ئۇزۇنغا داۋاملاشقان بۇنداق ئۇچرىشىش، بەرىش-كېلىش جەريانىدا ئۇلاردا تەدرىجىي بىرلىشىش، قوشۇلۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. دىلار، رۇئىلار، گۇيفاڭلارنىڭ بىر قىسمى شۇ دەۋردىلا شىيالارغا قوشۇلۇپ سىڭىپ كەتكەن بولسا، بىر قىسمى ئۆزئارا ۋە باشقا قوۋملار بىلەن قوشۇلۇپ سىڭىشىپ تەرەققىي قىلىپ ئاۋۇشقا باشلىغان. نوپۇس، چارۋا مالنىڭ كۆپىيىشى ۋە باشقا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى بەزىدە ئانچە - مۇنچە جېدەل-ماجىرالارمۇ سادىر بولۇپ تۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارنىڭ ئوت-سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنىڭ رول ئوينىشى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىي «ئىتتىپاق ئېھتىياجى ئورۇندالغاندىن كېيىن ئىتتىپاقمۇ بۇزۇلۇپ كېتىدۇ»[1]غان ۋە بۆلۈنۈش يەنە قوشۇلۇش، يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىش ئەھۋاللىرىمۇ دائىم سادىر بولۇپ تۇراتتى. بۇ ھال، ئوخشاش بىر ئۇرۇق-قەبىلە نامىنىڭ قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن بىر نەچچە خىل ئاتىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا كۆچۈش ۋەقەلىرى ئەمىنىيە-يىغىلىق دەۋردىلا باشلانغان. ئۆز دەۋرىدە بىر بۆلەك دىلار، گۇيفاڭلار جەنۇبقا، بىر قىسمى غەربىي شىمالغا كۆچكەن. جەنۇبقا كۆچكەنلىرى كېيىنچە شىيالارغا قوشۇلۇپ كەتكەن، غەربىي شىمالغا كۆچكەنلىرى كۆچۈپ بارغان

① «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 4-توم، 89-بەت.

يەرلىردىن ماكان تۇتۇپ يەرلىك قووۋم سۇپىتىدە ئۆز تىرىكچىلىكىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە باشقا قوشنىلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە ئۆتكەن. مۇناسىۋەتلىك تارىخنامىلاردا «غەربىي دىلار» ياكى «غەربىي دىڭلىڭلار» دەپىلگەنلەر دەل شۇلارغا قارىتىلغان. مىلادى باشلانغان دەۋرلەردىلا ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا 60 مىڭ ئەسكىرى كۈچكە ئىگە «دىڭلىڭ دۆلىتى»[1] مۇ شۇ دىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان. شۇنىڭدەك دىڭلىڭلار مىلادى V ئەسىردە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىندا بىر مۇددەت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن[2].

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دى، توڭگۇس ۋە ھون قاتارلىق قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ئىچىدە ھونلار بىلەن توڭگۇس قەبىلە ئىتتىپاقى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلىپ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەبىلە ئىتتىپاقلىرى بويىچە ئىككى چوڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئايلانغان[3]. ئالىملار توڭگۇس تارمىقىدىكى قەبىلىلەر بىلەن دى، ھون تارمىقىدىكى قەبىلىلەرنى ئوخشىمايدىغان ئىككى سىستېمىدىكى قانداش مۇناسىۋەتكە ئىگە قەبىلىلەردىن دەپ ھېسابلاشماقتا[4]. تېز تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان توڭگۇس، ھون قەبىلىلەر ئىتتىپاقى باشقا ئۇرۇق، قەبىلىلەرنى ئۆزلۇكسىز ھالدا ئىختىيارى ۋە زورلۇق بىلەن ئۆزلىرىگە قوشۇۋېلىپ، بارغانسېرى قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان، بۇنىڭ ئىچىدە ھونلار تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، قۇدرەت تاپقانسېرى كېڭەيمىچىلىك قىلىپ باشقا قەبىلىلەرنى داۋاملىق بويسۇندۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن شىمالدا توڭگۇس‌قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن دىلارنىمۇ

---

① — «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى».

② گۇباۋ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۈستىدە يېڭى ئىزدىنىش» تە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن («جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 80-يىل، 6-سان 203-بەت.

③ ④ «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، 4-بەت.

بويسۇندۇردى. غەربته ئالدى بىلەن ئاسيۇلارنى تېخىمۇ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىش بىلەن كېيىن توخرىلار ۋە بالقاش كۆلى ۋادىسىدىكى غەربىي دىلار يەنى غەربىي دېڭىزلارنىمۇ بويسۇندۇرۇپ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مۇھىم سىياسىي كۈچ سۈپىتىده تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىمۇ كېڭەيمىچىلىك قىلىپ دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىشقا كىرىشتى. ئۆز دەۋرىده تىيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى هونلارنىڭ كۆپ قىسمى شۇ يەردىكى قوۋملارغا سىڭىپ كەتتى.

دىلار هونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغۇچە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكىلەر قىزىل دى، ئاق دى، ئۇزۇن دى، غۇر (خۇ) دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. دىلار ئۆز دەۋرىده جۇ سۇلالىسىگە قاراشلىق بولۇپ، ئۇرۇقتىن قەبىله ۋە قەبىله ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتاتتى. مانا مۇشۇ دىلار ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى ئىدى، ئۇلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي پائالىيەتلىرى تارىخ سەھىپىسىگە «دى» ياكى «دىلى» نامىدا پۈتۈلگەن.

ئىككىنچى تارىخىي دەۋر: بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىده يادرولۇق رول ئوينىغان قەبىلىلەرنىڭ ئۇيۇشۇش، زورىيىش، ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىش ۋە تارىخ سەھنىسىگە چىقىش يولىدا جىددىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەۋر بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن مىلادى VIII ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

هونلار بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەر ئوستىدىن دەهشەتلىك هۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ ئۇلاردىن قۇل ئورنىدا پايدىلاندى. دىلار هون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى بىر نەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ كەسكىن كۈرەش قىلدى. دىلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن مىلادى III ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا

قەدەر بولغان ئاساسلىق پائالىيىتى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيىتى شۇ دەۋرلەرگە ئائىت تارىخنامىلاردا «دىڭلىڭ» دېگەن نامدا پۈتۈلگەن.

دىڭلىڭلارنىڭ ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرىشى مىلادى 133-يىلىغا كەلگەندە ئاخىرقى ھېسابتا غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ غەلىبە دىڭلىڭلارنىڭ خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا يېقىندىن ماسلىشىپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن. بۇ كۈرەش جەريانى دىڭلىڭلار تەسىر كۈچىنىڭ زورىيىشىنىڭ دەسلەپكى قەدىمى بولدى. ئەمما، دىڭلىڭلار ھونلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ گۈمران بولۇشى بىلەن ئۆز ئالدىغا بىر كۈچلۈك قەبىلە ئىتتىپاقى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىدى، ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا سيانپى ۋە جۇرجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا يەنە سيانپى، جۇرجان دەپ ئاتىلىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرمۇ ياشايتتى. بۇ قەبىلىلەرمۇ دىڭلىڭلارغا ئوخشاش ھونلار تەرىپىدىن بۈيسۈندۇرۇلغانىدى. ئۇلارمۇ ھونلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىپ، شىمالىي ھون ھۆكۈمرانلىقىنىڭ گۈمران قىلىنىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۆز تەسىر كۈچىنى جەنۇبىي كېڭەيتىشكە كىرىشكەن سيانپىلار بىلەن جۇرجانلار تېزدىنلا مۇھىم سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. سيانپىلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە قاراپ سۇرۇلۇپ مىلادى 386-يىللىرىغا كەلگەندە زور ھاكىمىيەت قۇردى. بۇ ئېلىمىز تارىخىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. جۇرجانلار ئۆز قەبىلىلىرىنى بىرلىككە

كەلتۇرۇپ زور ھەربىي بىرلەشمە ھۆكۈمرانلىق گۈرۈھىنى شەكىللەندۇردى. بۇنىڭ بىلەن جۇرجانلارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي شەرقتە چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدىن غەربتە ھازىرقى قارا شەھەرگىچە، جەنۇبتا موڭغۇلىيە قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگە قەدەر بولغان كەڭ زېمىندا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، بۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ قۇللۇقىدىن يېڭى قۇتۇلغان دىڭلىڭلارنىڭ بىر قىسمى ۋېي سۇلالىسى، يەنە بىر قىسمى جۇرجانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

ھونلار غەربكە كۆچۈپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر مەيدانغا كەلگەن بۇ تارىخىي دەۋرنى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدە، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا زور ئىلگىرىلەش، ئېتنىكىلىق ئومۇملۇقىدا ئىككىنچى قېتىم چوڭ بۇرلىشىش-قوشۇلۇش دەۋرى بولدى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ دەۋرگە كەلگەندە شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە، قوۋملەردە جەنۇبقا سۇرۇلۇش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. مۇشۇ دەۋردە بايقال ساھىلىدىن دىڭلىڭلاردىن بىرنەچچە يۈزمىڭ تۈتۈن قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلدى① . شىمالدىن جەنۇبقا سۇرۇلگەن قەبىلىلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قويۇق باردى-كەلدى مۇناسىۋەتتە بولدى. خەنزۇلارنىڭ ئىلغار ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا بۇ قەبىلە-قوۋملارنىڭ جەمئىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىدا زور ئىلگىرىلەش بولدى، سيانپىلار، دېھقانچىلىق، يېرىم دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن ئۆتتى. دىڭلىڭلارمۇ قوشۇمچە دېھقانچىلىق قىلىدىغان بولدى.

ئومۇمەن بۇ قېتىمقى كۆچۈش ۋە ئونىڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان قويۇق باردى-كەلدى قىلىش، ئۆزئارا مەدەنىيەت

① «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 113-بەت.

ئالماشتۇرۇش، تەسىر كۆرسىتىش جەريانى شۇ قەبىلە، قوۋملار ئارا چوڭ بىرلىشىش-قوشۇلۇش جەريانىي بولدى. غەربكە كۆچمەي قالغان هونلار خەنزۇلارغا، سيانپىلارغا، جۇرجانلارغا، دىڭلىڭلارغا سىڭىپ كەتتى؛ سيانپىلارنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلارغا، بىر قىسمى جۇرجان، دىڭلىڭلارغا، بىر قىسىم جۇرجان، خەنزۇلار دىڭلىڭلارغا قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ ئېتنىك ئومۇملۇقىنىڭ تەركىبىگە ئايلىنىپ كەتتى.

ئۇزۇن بىر مۇددەت جاپالىق ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭمۇ چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا زور ئىلگىرىلەش بولۇپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئاۋات-ئەلۋەك ۋەزىيەت شەكىللەندى. ئۇلار بۇ يەردىكى ئېقىن-سۇلارغا «تېلې دەريا‌سى» دەپ نام بەردى①.

چوغاي تاغلىرى ئاستىدا ئاقار،
تېلېلار دەريا‌سى، ئويناپ-دولقۇنلاپ،
ئاسمان گۈمبىزى بارىگاهسىمان،
تۇرىدۇ جەمئىي دالانى قاپلاپ.

شۇنچە غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
دالالار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ، سانسىز چارۋا-مال،
شامال ئەسكەندە ئوتلار ئەگسە باش.

بۇ تېلېلار قوشىقى شۇ دەۋردە توقۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تېلېلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنىڭ قىياپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئاۋات-ئەلۋەك مەنزىرە ناھايىتى

① «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 114-بەت.

ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. مۇشۇ دەۋرگە كەلگەندە دېڭىلىڭلارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىدا يۈرىدىغانلىق ئالاھىدىلىكىگە قاراپ جەنۇبىدىكى قوشنىلىرى ئۇلارنى «گاۋچې دېڭىلىك» (ئېگىز ھارۋىلىق دېڭىلىكلار) شىمالىدىكى قوشنىلىرى «چىلې» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭ بىلەن دېڭىلىكلارنىڭ شۇ تارىخىي دەۋردىكى سىياسىي، جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش پائالىيەتلىرى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «ۋېينامە»، «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى»، «سۇينامە» قاتارلىق تارىخنامىلەردە بىر مەزگىل گاۋچې (ئېگىز ھارۋىلىقلار) نامىدا خاتىرىلىنىپ، كېيىن «تېلې» نامىدا خاتىرىلىنىشكە باشلىغان. شۇنىڭدەك مۇشۇ دەۋرگە كەلگەندە دېڭىلىكلار يەنى تېلېلارنىڭ جايلاشقان جايلىرى ۋە ئېچكى تەركىبى توغرىسىدا بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. مەسىلەن: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە تېلېلار شىمالدا بايقال ۋادىلىرىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلى ۋادىلىرىنى ئۆز ئېچىگە ئالغان بىپايان يايلاق ۋە تاغ-ئىدىرلاردا ياشايدىغانلىقى، قوۋمى ئەڭ كۆپ، ۋېيخې (ئۇيغۇر) باشلىق 40 نەچچە قەبىلىدىن تەركىب تاپقانلىقى، قەبىلە ناملىرى ھەر خىل بولسىمۇ ھەممىسىنىڭ تېلې دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى خاتىرىلەنگەن. «سۇينامە» دىمۇ مەزمۇنىي شۇنىڭغا ئوخشاش خاتىرە قالدۇرۇلغان.

دېڭىلىكلار سىياسىي ۋە جۇرجان ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قاتتىق ئېزىلدى. جۇرجانلار بىر تەرەپتىن بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرگە قاتتىق زۇلۇم سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىنى چاپقۇن، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ تۇردى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ جۇرجانلارغا بەرگەن زەربىسى ئالدى بىلەن دېڭىلىكلارغا تېگىپ تۇردى. دېڭىلىكلار

جۇرجانلارنىڭ زۇلمىغا قارشى بىرنەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مىلادى 499-يىللىرىغا كەلگەندە تۇرپاندا گاۋچې نامىدا قۇرۇلغان ئىدىقۇت دۆلىتى (بۇ دۆلەت بىر ئەسىردىن ئارتۇق داۋاملاشتى) مىلادى 487-يىلى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا جۇرجانلار ئۇستىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كوللېكتىپ ئايرىلىپ چىققان دىڭلىڭلار تەرىپىدىن قۇرۇلغانىدى. بۇ مەزگىلدە دىڭلىڭ دېگەن نام ئورنىدا گاۋچې دېگەن نام قوللىنىشقا باشلىغانلىقتىن «گاۋچې ئىدىقۇت دۆلىتى» دەپ ئاتالغان ۋە شەرقىي دىڭلىڭ قەبىلىلىرىدىن بولغان بۆركىلى قەبىلىسىمۇ مۇناسىۋەتلىك تارىخنامىلەردە شەرقىي گاۋچې قەبىلىسى (12 قەبىلە) سۈپىتىدە خاتىرىلەنگەن.

مىلادى 430-يىللارغا كەلگەندە ۋېي سۇلالىسى جۇرجانلارغا قارشى كەڭ كۆلەمدە ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى. نەتىجىدە جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كۈنسېرى زەئىپلىشىشكە يۈزلەندى. مۇشۇ مەزگىللەردە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدە ياشايدىغان تېلېلارنىڭ ئاسىنا قەبىلىسى تەدرىجىي باش كۆتۈرۈپ جۇرجانلارغا بويسۇنماس بولۇۋالدى ۋە مىلادى 446-يىلى ئاسىنا تۇمەن تېلېلاردىن 50 مىڭ ئادەمنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ جۇرجانلارغا قارشى شەرقە يۈرۈش قىلدى ۋە بۇ ئۇيغۇشقان توپنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى. تۇمەن بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزىنى بىلىك قاغان دەپ جاكارلىدى، بۇنىڭ بىلەن قۇدرەتلىك تۈرك خانلىقى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، «تۈرك» دېگەن نام شۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن «تۈرك» دەپ ئاتىلىدىغان ئايرىم قەبىلىمۇ مەۋجۇت بولمىغان. بەزى تەتقىقات ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «تۈرك — بۇ نام دىڭلىڭ، ئۇجې، جىنەنكۇن (قىرغىز) دېگەن ناملاردىن تەخمىنەن 800 يىل كېيىن، مەيدانغا چىققان ۋە دەسلەپ (تۈرك) نامىدا چوڭ خانلىق

قۇرۇلۇش بىلەن تېخىمۇ مەشھۇر بولۇپ، شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق مىللەتلەرنىڭمۇ ئۇمۇم نامىغا ئايلىنىپ قالغان»[1] دېگەن قاراشمۇ شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلىقىنى بىلدۇرىدۇ. شۇ قېتىمقى يۇرۇشتە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى سىر-تاردۇش، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بىر قىسمى بىللە ئېلىپ كېلىنگەنىدى. شۇ قېتىم كەلگەن تېلې قەبىلىلىرى جۇرجانلار ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا تارىلىپ ماكانلىشىپ قالدى.

مىلادى 552-يىلىغا كەلگەندە جۇرجانلار ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ تۈرك خانلىقى قۇرۇلدى. تېلېلارنىڭ جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى مۇرەككەپ ۋە جاپالىق بولدى. ئۇلارنىڭ بۇ كۈرىشى ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىداشلىرى ھەم باشقا قەبىلىلەرنىڭمۇ ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، ئاخىرقى ھېسابتا غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەۋقەسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئۇلار يەنىلا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى.

بىر قۇلدارىدىن قۇتۇلۇپ يەنە بىر قۇلدارغا تۇتۇلغان تېلې قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇر، قىبچاق، توڭرا، بايىرقۇ، سىر-تاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەر بىرلىشىپ تۈرك قۇلدارلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى مىلادى 605-يىلىغا كەلگەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۈرك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ تۇرپان، قۇمۇل، كېنگىت (ھازىرقى قارا شەھەر) ۋە گەنسۇ دائىرىسىدىكى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ئىگىلىدى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي، مىلادى 615-يىلى غەربىي تۈرك خاندانلىقى تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇلدى.

---

① خۇجۇيۇمن: «دىڭلىڭ، تۈرك، ئۇيغۇرلار» — لىيۇ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تا كەلتۈرۈلگەن تەقىل، شۇ ئەسەر 89-بەت.

مىلادى 627-يىلىغا كەلگەندە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر، بارغۇت، توگرا، بايىئىرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇيغۇرلار ئاقساقىلى بوساتنىڭ باشچىلىقىدا تۇرپ خاندانلىقىغا قارشى قوزغالدى. شەرقىي تۇرك قاغانى ئۇلارنى باستۇرۇشقا 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتتى. ئەمما، بوسات 5 مىڭ ئادەم بىلەن ئۇلارغا قارشى چىقىپ گەنسۇ دائىرىسىدىكى مازۇشەن تېغى ئەتراپىدا ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىر ئالدى. بۇنىڭ بىلەن بوساتنىڭ نامى چىقىپ خۇيخې (ئۇيغۇر) دېگەن نام تەدرىجىي «تېلې» دېگەن نامنىڭ ئورنىنى ئالدى.

مىلادى 682-يىلىغا كەلگەندە شەرقىي تۇرك خاندانلىقى موگۇل دالاسىدىكى ئوتۇكەن تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە جايلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربكە سۇرۇلۇپ گەنسۇنىڭ ھازىرقى ۋۇۋېي رايونىغا، بىر قىسمى شىمالغا سۇرۇلۇپ توغلا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى. قېچىشقا ئۈلگۈرەلمىگەنلەرنى تۇركلەر قايتىدىن بويسۇندۇردى. ئەمما ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى بۇنىڭدىن بىلەن توختاپ قالمىدى. مىلادى 716-يىلىغا كەلگەندە يەنە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى چوڭىيىپ، مىلادى 744-يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر، قارلۇق بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئارقىسىدا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۇرك خاندانلىقى گۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئېتنىك ئۇمۇملۇقى بويىچە يېڭى بىر تارىخىي دەۋر باشلاندى.

ئۇيغۇرلار بۇ دەۋرىگە كەلگەندە مۇھىم بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتا مۇنداق مۇھىم ئامىللارنى ھازىرلىغانىدى:

بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ـ نۇرغۇن، مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، شۇ قەدەر ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىنى بېسىش جەريانىدا داۋاملىق بىرلىشىش ـ قوشۇلۇش، بۆلۈنۈش يەنە قوشۇلۇش ئارقىلىق تەدرىجىي زورىيىپ يادرو كۇچ سۈپىتىدە ئۇيۇشۇش شەرتىنى ھازىرلىدى. جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلار ياغلاقار، ئوتتىگىر، قۇرابىر، باشقىرت، ئاۋاسار، قازار، قۇسار، ياماقار، ئاياۋىردىن ئىبارەت ئىچكى توققۇز قەبىلە، ئۇيغۇر، بارغۇت، غۇن، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، چۆبە، باسمىل، قارلۇقتىن ئىبارەت تاشقى توققۇز قەبىلە ئاساسىدا يېڭىدىن ئۇيۇشۇش جەريانىنى تاماملاپ، «گاۋچې» «تېلې» نامىدا ئاتىلىپ كەلگەن قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىداشلىرى ئىچىدە سەركەردىلىككە مۇناسىپ شەرت ھازىرلاپ بەلگىلىك نوپۇز ـ ئابروي تىكلىدى.

ئىككىنچى، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملار قاتارىدا ھون قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇشتا خەن سۇلالىسىگە تايانغانىدى. بۇ قېتىم تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇشتا تاڭ سۇلالىسىگە تايانىدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا تۈرك خاندانلىقىنى گۈمران قىلىپ ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقىنى قۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالىشىدىكى يەنە بىر ھەل قىلغۇچ ئامىل، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ تارىخىي دەۋردە تاڭ سۇلالىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۆزلىرىنى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە قىلىپ كەلدى. بۇ مۇناسىۋەت ئۇيغۇرلار مىلادى 646 ـ يىلى سىر ـ تاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان دەۋردىلا ئورنىتىلغان بولۇپ، پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ساھەلەر بويىچە كەڭ

راۋاجلىنىپ ئورخۇن خاندانلىقى يوقالغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنخې 4-يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەڭرىدىن قۇت بولمىش قامۇغ بىلگە قاغان تاڭ سۇلالىسى مەركىزي ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭدىن بۇرۇن ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەن نامىنى «شۇڭقاردەك چىۋەر، جەسۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئاتاش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن شۇندىلىق مەنىنى بىلدۈرىدىغان «خۇيگۇ» (ئۇيغۇر) دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلىپ ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەرقايسى تارىخي دەۋرلەردە ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن دىڭلىڭ، گاۋچې، تېلې، يۇەنخې، ۋېيخې، خۇيخې قاتارلىقلار نامىلار ئورنىدا «خۇيگۇ» (ئۇيغۇر) دېگەن نام قوللىنىلىدىغان بولدى.

خۇلاسە: بۇگۈنكى ئۇيغۇرلار يۇقىرىدا قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈلگەن ئۇزۇن بىر تارىخي مۇساپىنى بېسىپ ۋە نۇرغۇن مۇرەككەپ تارىخي ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق ئۇرۇقتىن قەبىلە، قەبىلىدىن قەبىلە ئىتتىپاقى، قەبىلە ئىتتىپاقىدىن خەلق بولۇپ تۇراقلىشىپ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

ئۇچىنچى تارىخي دەۋر: بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئومۇملۇقى بويىچە زور ئۇيۇشۇش، تەرەققي قىلىش دەۋرى بولۇپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ تاكى مىلادى X V ئەسىرگىچىلىك بولغان تارىخي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئېتنىك ئومۇملۇقى جەھەتتە، ئۇزۇن بىر مۇددەت قوللىنىپ كېلىنگەن دىڭلىڭ، تېلې دېگەن نامنىڭ «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان بولغانلىقى، دىڭلىڭ، تېلې نامىدا ئاتىلىپ كەلگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى ھەر خىل ناملىق قەبىلىلەرنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن نام ئاستىغا ئويۇشقانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئومۇملۇقىغا يەنە نۇرغۇن غەيرىي قانداش

مۇناسىۋەتتىكى تەركىبلەرنىڭ كۆپلەپ قوشۇلۇشى بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىپ ۋەتەنىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدا ئاساسلىق خەلق بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنسە، سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن كۈچ بولۇپ ئۇيۇشۇپ، ۋەتەنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنىڭ تېخىمۇ بىرلىككە كېلىشىي، مۇستەھكەملىنىشىدە زور ئەھمىيەتكە ئۆزىنىڭ تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتە، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىققا كۆچۈپ فېئودالىزم جەمئىيىتىگە قەدەم قويغانلىقى، فېئودالىزملىق ئامىل ۋە مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچىيىپ، مۇستەھكەملىنىشى، سودا، قول سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ گۇللەنگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنسە، مەدەنىيەت جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇيغۇر نامى ئاستىغا ئۇيۇشقان تارىخىي مەنبەداش قەبىلە-قوۋملارنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلىنىشى، رەسمىي يېزىق تىل شەكىللىنىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى (تارىخىي مەنبەداش قەبىلىلەر بويىچە) سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقى ۋە بۇ تىلدا «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق نۇرغۇن پەلسەپىۋى، دىنىي، ئەدەبىي، تارىخ قاتارلىق ئىجادىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر يارىتىلىپ شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىشىدا، ۋەتىنىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ بېيىشىغا زور ئەھمىيەتكە تۆھپە قوشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا بۇ كېيىنكى تارىخىي دەۋردە زور تەرەققىياتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە، ئورخۇن خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئىچكى ئامىلدىن باشقا يەنە مۇنداق مۇھىم تاشقى ئامىللارمۇ زور رول ئوينىغان.

بىرىنچى، ئورخۇن خاندانلىقى ئۆز دەۋرىدە ئاسىيا ۋە دۇنيا بويىچە سەلتەنەتلىك، بىرلىككە كەلگەن تاڭ سۇلالىسىدىن

ئىبارەت بۇ مەركىزىي سۇلالىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئاستىدا قۇرۇلدى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 100 نەچچە يىللىق جەريانىدا بەزى قىسمەن ۋاقىتلىق غەيرىي نورمال قىستۇرما ۋەقەلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا تاڭ سۇلالىسى بىلەن باشتىن-ئاخىر ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەتتە ئۆتتى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇ مۇناسىۋەت ئۇيغۇرلارنى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تەسىرىنىڭ ئېشىشى، نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىقلاردا ئۆزۈن مۇددەت ئاساسلىق شارائىتقا ئىگە قىلدى.

ئىككىنچى، تۈرك خاندانلىقى تەۋەلىكىدىكى جاي، ئاھالىلەر ئاساسىي جەھەتتىن خاندانلىق ئىلكىگە ئۆتتى، بۇنىڭ بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان تارىخىي مەنبەداش ۋە غەيرىي قانداش مۇناسىۋەتتىكى قەبىلە-قوۋملارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئومۇملۇققا قوشۇلۇش جەريانى ئىلگىرى سۈرۈلۈپلا قالماي، غەربىي تۈرك خاندانلىقى تەۋەلىكىدە بولۇپ كەلگەن تارىخىي مەنبەداش ۋە غەيرىي قانداش مۇناسىۋەتتىكى قەبىلە-قوۋملارنىڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئومۇملۇققا قوشۇلۇش جەريانىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. غەربىي دىڭلىڭلار بىلەن غەربىي يۈرتتىكى غەيرىي قانداش مۇناسىۋەتتىكى قەبىلە-قوۋملەردە مۇنداق قوشۇلۇش جەريانى ئەمەلىيەتتە خانلىق قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا باشلانغانىدى.

غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيىتى تارىخىي خاتىرىلەرگە پۈتۈلۈشتىن بۇرۇنلا ھازىرقى شىنجاڭ رايونى دائىرىسىدە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئىران ئېگىزلىكى ۋە ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئارىيان، ساك، سوغدى قاتارلىق قوۋملاردىن باشقا قەدىمكى يەكەنلىكلەر، ئىفتالىتلار (ئابدالىلار)، ئاسىيۇلار، توخرىلار، ھونلار قاتارلىق قوۋملارمۇ

ياشايتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كېيىنكى دەۋرلەردە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى باشقا رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسمى داۋاملىق تۇرۇپ قالغان. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يەرلىك قوۋم سۈپىتىدە ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان ۋە بىر مەزگىل لوپنۇر كۆلى ۋادىلىرىدىن تاكى پامىر بويلىرىغا قەدەر بولغان رايونلاردىمۇ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن دىڭلىڭلارنىڭ ئاقۇتتىنىڭ قانداق بولغانلىقى توغرىسىدا تارىختا خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.

يۇقىرىدا كۆنچى دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردا ياتقان جەسەتلەرنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئالمىلار تەرىپىدىن «يەرلىك قوۋملار» دىن دەپ بېكىتىلگەنلىكى بايان قىلىنغانىدى. قەدىمكى كروران، پىشامىشان، ئالدىنقى ۋە ئارقا قوش دۆلىتى ۋە كورلى دۆلىتى چۈققو دۆلىتىنىڭ ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى شۇلارنىڭ ئەۋلادى دېيىشكە بولىدۇ. دىڭلىڭلارنىڭ ئاقۇتتىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى شۇ بەگلىكلەرنىڭ قوۋملىرىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. دېمەك شۇ رايونلارغا كەلگەن دىڭلىڭلار شۇ بەگلىكلەرنىڭ ئاھالىسىگە ياكى شۇ بەگلىكلەرنىڭ ئاھالىسى دىڭلىڭلارغا سىڭىپ كەتكەن. لوپنۇر ۋە بۈگۈرنىڭ لوپنۇرغا چېگرىداش يېزىسى چېدىرنىڭ يەرلىك خەلقى ئىچىدە تا يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر ئۇرۇق-قەبىلە شەجەرىسى ساقلىنىپ كەلگەن. چىدىرلىقلار ئۆزلىرىنى لايۋاش، چار قالپاق، قارادۆ، ئاقچىغىل، كۆكتەي، دۆ قاتارلىق ئۇرۇق-جەمەتلەرگە بۆلۈپ بۇ جايغا ياقا يۇرتلاردىن كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقانلاردىن پەرقلەندۈرۈپ «بىز ئەزەلدىن يەرلىك ئەل» دەپ ئاتايدۇ ۋە شۇ ئۇرۇق-جەمەتتىكىلەر ناھايىتى ئۆزىنى ئۆتىدۇ. لوپنۇرلۇقلار بولسا، ئۆزلىرىنى «بىز لوپلۇق» دەپ ئاتاش بىلەن قارا قوشۇن، جوداق، قالۇچى، ياتلار-يانلارنىڭ ئەۋلادى دەيدۇ ۋە ئۆز

ئەجدادلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق ناملاردا ئاتالغانلىقىنى ئۆزىگە خاس رىۋايەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ. بۇلار ئىچىدە قارا قوشۇنلۇقلار مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ. كورلا شەھىرىنىڭ چاچى يېزىسىدىكىلەر بىلەن چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ مىرەن يېزىسىنىڭ ئاھالىسىمۇ ئۆزلىرىنى قارا قوشۇنلۇق دەپ ئەجدادلىرىنىڭ لوپنۇر كۆلى ۋادىسىدىكى قارا قوش، ئابدال دېگەن جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى رىۋايەت قىلىدۇ. چېدىرلىقلار «بۇگۇر» دېگەن نامنىڭ بۇگۇر، چېدىرنىڭ شىمالىدىكى تاغدا قەدىمكى دەۋرده ياشىغان بۇرگۇ دېگەن تائىپىنىڭ نامىدىن قالغانلىقىنى، چېدىر دېگەن نامنىڭ شۇ تائىپىلەرنىڭ دائىم تاغدىن چۈشۈپ چېدىر تىكىپ ئۇۋ ئۇۋلاپ كېلىپ-كېتىپ يۈرۈپ بەزىلىرىنىڭ ماكانلىشىپ قالغانلىقىدىن چادىر (چېدىر) دەپ ئاتالغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنغان بۇ «بۇرگۇ» لەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بولغان بۆگەلەردىن، ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ئەل دەپ ئاتىغان چېدىرلىقلارنى شۇلارنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك، دېيىشكە بولسا، قارا قوشۇنلۇقلارنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «يەرلىك قوۋم» لارنىڭ ئەۋلادى دېيىشكە بولىدۇ. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «بۇگۇر تاغ ئۇستىدىكى قەلئە»[1] دەپ ئىزاھلانغانلىقتىن ئۇ رىۋايەتتە مەلۇم چىنلىق بازلىقى مەلۇم بولىدۇ.

كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن چىققان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ئاساسىدا مەلۇم بولغان يەرلىك قوۋملارنىڭ ئىپتىدائىي ئەقىدە-ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىنىڭ، بولۇپمۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر تولۇق ساقلىنىپ كەلگەنلىكى

① شۇ ئەسەردە، 1 توم، 468-بەت.

شۇنى چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى قەبىلە-قوۋملاردا ئۆزئارا قوشۇلۇش ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ھەر خىل قەبىلە-قوۋملاردا، شۇنىڭدەك بۇ رايونلارغا كېلىپ ماكانلاشقان ھەرقايسى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا قوشۇلۇش، سىڭىشىش جەريانى مىلادىدىن بۇرۇنلا باشلانغانىدى. بۇ جەريانىنىڭ تەرەققىياتى شۇ قەبىلە-قوۋملارنى تەدرىجىي تۈركىيلىشىش يەنى دىڭلىڭلىشىشكە يۈزلەندۈردى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغۇچە شۇ قەبىلە-قوۋملارنىڭ بەزىلىرى ياكى بىر قىسمى دىڭلىڭلىشىپ بولغان ياكى دىڭلىڭلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن غەربكە كۆچكەن 15 قەبىلە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان ئاشۇ قېرىنداشلىرىغا قوشۇلۇش بىلەن بۇ رايونلاردىكى باشقا قەبىلە-قوۋملارنىڭ ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرگەن. بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭ رايونىدا ئاساسلىق مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى ئەنە شۇنداق تەدرىجىي تاماملانغان.

خۇلاسە: ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىغا نەزەر سالساق بىرىنچىدىن، ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ قەدىمدىنلا كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكى، شىنجاڭنىڭمۇ قەدىمدىنلا كۆپ مىللەتلىك رايون ئىكەنلىكىنى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپە ۋە ئىنتايىن ئەگرى-توقاي، مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلاردىن ئۆتكەنلىكىنى؛ ئۈچىنچىدىن، قەدىمكى «غۇر = ئوغۇرلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە دى، دىلى، دىڭلىڭ، گاۋچې، تېلې قاتارلىق نامىلاردا ئاتالغان قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى تەركىبىدە بەزىدە ئۇرۇق سۈپىتىدە، بەزىدە قەبىلە سۈپىتىدە باشتىن ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ، تەدرىجىي ئاساسلىق

بىر تەركىب سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. مۇنداق دېگەنلىك بۈگۈنكى مىللەتلەر مەلۇم بىر ئۇرۇقتىن تارالغان دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنداق دېيىش ئىلمىي ئەمەس. چۈنكى، ئۇرۇق بىلەن مىللەت ئوخشىمىغان ئىككى ئۇقۇم. ئۇرۇق بىئولوگىيىلىك ئۇقۇمغا، مىللەت تارىخىي ئۇقۇمغا ياتىدۇ، ئۇرۇق-قەبىلە بىئولوگىيىلىك يەنى قانداش مۇناسىۋەتكە ئىگە ئادەملەر ئومۇملۇقى؛ مىللەت شۇنداق ئادەملەر ئومۇملۇقىنىڭ مۇئەييەن جۇغراپىيەۋى دائىرىدە ئۆزئارا قوشۇلۇپ، سىڭىشىشىدىن تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن تۇراقلىق ئادەملەر ئومۇملۇقىدىن ئىبارەت. بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارمۇ شەرقتە بايقال كۆلى ۋادىلىرى، شىمالدا موڭغۇلىيە دالاسىدىن ئىبارەت كەڭ دالادا، غەربتە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ياشىغان بىر قىسىم قەدىمكى قەبىلە-قوۋملارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي قوشۇلۇش، سىڭىشىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئادەملەر ئومۇملۇقىدۇر.

X V ئەسىردىن X X ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ھەممىگە مەلۇم ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى تۇرغۇنلۇق، قاشىشاقلىق ھۆكۈم سۈرۈپ ھېچقانداق ئىلگىرىلەش بولمىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇنداق ھالەتكە ئۆزۈل-كېسىل خاتىمە بېرىلدى. دېموكراتىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار سوتسىيالىستىك مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، يېڭىچە تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتنىك نامى

بۈگۈنكى دۇنيادا مەۋجۇت ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن بىر نام بىلەن ياشايدۇ. بۇ مەنىدىن

ئىپتقاندا، مىللەت نامىنى ئادەملەرنىڭ بىر خىل ئىجتىمائىي بەلگىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. «ئۇيغۇر» مۇ ئەنە شۇنداق بەلگىلەر جۇملىسىدىن. ۋەھالەنكى مىللەت نامىنىڭ قاچان ۋە قانداق شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا بىرەر كونكرېت ۋاقىت ئۇقۇمىنى كۆرسىتىش تەس. ئەمما تارىخشۇناس، مىللەتشۇناس، تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن مىللەت نامىلىرىنى ئۇرۇق، قەبىلە نامىلىرى، ئۇرۇق، قەبىلە نامىلىرىنى بولسا، ئىپتىدائىي ئىنسانلار توپلىرىنىڭ (بىر نەچچىسى بىر توپ بولۇپ ياشايتتى) ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىكە ئۆتۈش جەريانىدىكى ياشىغان جۇغراپىيىۋى مۇھىتى، ئىپتىدائىي ئېتىقادى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، شۇ ئالاھىدىلىكلىرىنى سىمۋول قىلىپ ئۆزلىرى ياكى باشقىلار قويغان ناملار، شۇنىڭدەك كېيىنچە قەبىلە سەركەردىلىرى، زور تارىخىي ۋەقە قاتارلىقلارنىڭ نامىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ. دېمەك ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ نامى «مەقسەتلىك ھالدا تاللىۋېلىنغان ئەمەس، كۆپىنچە تاسادىپىي بولغان» ياكى بەزى قەبىلىلەرنىڭ «ئۆزىگە بەرگەن نامى باشقىچە بولغىنى ھالدا، قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن مەزكۇر قەبىلىگە بېرىلگەن نامى بېرىپ-بېرىپ ئۇنىڭ دائىمىي نامى بولۇپ قالغان»① يىغىنچاقلىغاندا، ئۇرۇق-قەبىلە نامىلىرى «باش قاتۇرۇپ، چوڭقۇر ئويلىنىپ قويۇلغان بولماي، تاسادىپىي ھادىسىلەر ئاساسىدا قويۇلغان»②.

«ۋېبىنامە. گاۋچېلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇيغۇر» نىڭ تەلەپپۇزىغا يېقىن تۇنجى ئاھاڭ تەرجىمىسى «يۇەنخي» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىدىن ھېسابلىغاندا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 4-توم 87-بەت.
② مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت» خەنزۇچە، 1-قىسىم، 110-بەت.

هېچقانداق فونېتىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلماي تۇراقلىق ھالدا ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەنلىكىگىلا 2 مىڭ يىلغا يېقىن بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا، جۈملىدىن ئېتنىك نامىغا ئائىت مەلۇماتلار ئەڭ بۇرۇن خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن. ئەمما مىلادىدىن بۇرۇنقى تارىخىي دەۋرلەرگە ئائىت ھۆججەتلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام ھازىرقى شەكىلدىن پەرقلىق خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «دى» «گۇي»، «خۇ»، «دىلى»، «دىڭلىڭ»، «خۇجي»، يۈۋۇلۇ (伊吾卢 - ئوغۇرغول)①قاتارلىقلار. بۇ نامىلار توغرىسىدا ياپونىيىلىك ئالىم يۇتىيەنخىڭ «ئۇيغۇرچە بۇددا نوملىرى» دېگەن ئەسىرىدە كىلاپوردنىڭ بايانىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇگۇنكى قۇمۇل خەن دەۋرىدە (يۈۋۇلۇ) دەپ ئاتىلاتتى. (يۈۋۇلۇ) ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ ۋارىيانتىدۇر. خەن دەۋرىدە ئالدىنقى قوش، ئارقا قوش دۆلىتىدە بۇ قوۋم بار ئىدى».②گوللاندىيىلىك ئالىم دېگروت: «تارىخنامە»دە تىلغا ئېلىنغان «خۇجي» نىسى «خۇجي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تىلغا ئېلىنغان خۇگۇ (揭骨) دۇر. خۇگۇ كېيىنچە (گاۋچې) (ئېگىز ھارۋىلىقلار)، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر (儿吾畏) دەپ ئاتالغان»③دەيدۇ. ئەنگلىيىلىك ئالىم ھېنرى «Ⅲ ئەسىرىدە ئۆتكەن يۇنان جۇغراپىيونى پتولمېيىنىڭ (جۇغراپىيە) دېگەن ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان ئويغۇرد = ئويغارد (Oikhdai = Oechurdas) ئۇيغۇرلاردۇر»④دەيدۇ.

بۇ تارىخىي خاتىرىلەر ۋە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مىللەت

---

① بۇ ئەسلى «ئوغور» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن يەر نامىغا قارىتىلغان. بۇ نام ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە «ئېۋۇرغول» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. بىز ئارا تۈرك نوم پېيزىسىدىكى «ئوغۇرچوغقا» دېگەن خارابى نامى ۋە ئالىملارنىڭ «يۈۋۇلۇ» ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ ۋارىيانتى دېگەن قاراشلىرى ئاساسىدا «ئوغۇرغول» دەپ ئېزاھلىدۇق.

② لىۋېيتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە، 19-، 20-بەت.

③ مەزكۇر ئەسەر 20-بەت.

④ مەزكۇر ئەسەر 3-بەت.

نامىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك شەكىللىنىش جەريانىنى چوڭ ئىككى تارىخىي دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋر: بۇ دەۋر شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى ئۆتكەن تارىخىي دەۋردىن مىلادى Ⅲ ئەسىرگىچىلىك بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ دەۋردىكى «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۇرىنىڭ كۆپلۈكى، خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن خەتلەرنىڭ ھازىرقى تەلەپپۇزىدىن زور پەرقلىنىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەمما بۇ خەتلەرنىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزى نۇقتىسىدىن ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

ئۇيغۇر تارىخىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئالىملار خەنزۇ تىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۇ نامىلارنى «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتى دەپ قەيت قىلىپ كەلمەكتە. ۋەھالەنكى بۇ نامىلارنىڭ ھازىرقى «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن قانداق باغلىنىشلىقى بارلىقى توغرىسىدا بىرەر تارىخىي خاتىرە يوق. ئەمما بۇ نامىلاردا ئاتالغان ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ تارىخىي مەنبەداشلىقى توغرىسىدا خاتىرە كۆپ. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، ئېتنىك مەنبەسى ئۈستىدە چوڭقۇر تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆتكەن ۋە شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئالىملار ئەتراپلىق، جاپالىق سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تارىخ، تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا بىزگە ئىشەنچلىك، كىشىنى قايىل قىلارلىق مەلۇماتلارنى يەتكۈزۈپ بەردى. مەسىلەن، تارىخشۇناس ۋاڭ گۇۋېينىڭ شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت تاغاق سۆڭەك، بامبۇك تارىشا پۈتۈكلىرى قاتارلىق تارىخىي ھۈججەتلەرنى تەتقىق

قىلىش ئاساسىدا يازغان ئەسەرلىرىدىن بىرى «گۇيفاڭ، شەنيۈلەر ئۇستىدە تەتقىقات» دا «گۇيفاڭ-ژىفاڭ (畏方) دېگەن سۆزدىن كەلگەن، گۇيفاڭ ئەسلىيە دەۋرىدە، رۇڭ (戎)، يېغىلىق دەۋرىدە، غۇر (潮)، هون (匈奴) دەپ ئاتالغان»، «هۇنلار گۇيفاڭ، شەنيۈلەردىن كېلىپ چىققان، گۇيفاڭ ژىفاڭمۇ دېيىلىدۇ، ژى-گۇي دېمەكتۇر، گۇيفاڭ، كۇنيى، شەنيۇ ھەممىسى بىر گەپ، بىر قوۋمنىڭ نامى» دەپ شەرھلىنىش بىلەن «رۇڭ، يى» دېگەن نامىلار شۇ قوۋملارنىڭ ئۆز تىلىدىكى نام ئەمەس دەپ قەيت قىلىنغان.

تارىخشۇناس دۇەن ئەنچىڭنىڭ يېقىندا ئەشىردىن چىققان «دىڭلىڭ، گاۋچې ژە تېلې» دېگەن چوڭ ھەجىملىك ئەسىرىدە نۇرغۇن تارىخىي پاكىت ژە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئاساسىدا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق دىڭلىڭلارنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمكى مىللەت ئىكەنلىكى ژە «دىڭلىڭ» دېگەن بۇ نامنىڭ «دى» دېگەن نامنىڭ ژارىيانتى ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ چىققان. ئاتاقلىق ئالىم گومۇرۇمۇ ئۆزىنىڭ «جۇڭگونىڭ تارىخىي ئوچېركى» دېگەن ئەسىرىدە «دىلار ئەسلى گۇيفاڭلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى» دەپ قەيت قىلغان.

شىنجاڭ تارىخى ژە ئۇيغۇر تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان تارىخشۇناس چىەن بوچۇەن ئالدىنقى قەدىمكى دەۋرگە ئائىت شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى بامبۇكقا ئويۇلغان «يىلنامە» ژە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ھۇججەتلەرنى يېشىش-تەتقىق قىلىش ئاساسىدا مۇنۇلارنى قەيت قىلىدۇ: «شياڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدا دىلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى بولغان. جۇۋېن ژاڭنىڭ دادىسى غەربتىكى قەبىلىلەردىن گۇي، رۇڭلارنىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، دى بەگلىرىدىن 20 نەچچىنى ئەسىر ئالغان. گۇي (鬼) خېتى ئالدىنقى قەدىمكى دەۋردە ĝür

ياكى ügü دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى. جۇ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە (گۇيفاڭلار) يى چۇ (义渠) دەپىلگەن. يى چۇ ئەسلى ogûr دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى. يى چۇلەر كېيىن غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئالدىنقى ۋە ئارقا قوش دۆلىتىنى شۇلار قۇرغان»[1].

«خەننامە، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە بىرمۇنچە ھونچە سۆزلەر خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان. شۇ سۆزلەر ئىچىدە (胡) دېگەن سۆز بولۇپ، ھونلارنىڭ ئۆزلىرىنى «غۇر» دەيدىغانلىقى ئىزاھلانغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا «تارىخنامە»، «خەن سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىقلاردا دېگىلىك، خۇجى دېگەن قەبىلە نامى ۋە يىۋولۇ (伊吾卢) دېگەن يەر نامى خاتىرىلەنگەن. ۋەھالەنكى بۇ يىۋولۇ «كونا تاڭنامە. تۇركلەر» (2-قىسىمدا) دە، غەربىي تۇرك خانلىقى تەۋەسىدىكى دۆلەت، خۇشىبى، چۇمۇل، قارلۇقلار قاتارىدا «يىۋۇ» (伊吾) دەپ قەبىلە نامىدا خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ نامىلارنىڭ قايسى تىلغا مەنسۇپلۇقى ھەققىدە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرە يوق، ئەمما ئالىملارنىڭ شۇ نامىلارنىڭ تارىخىي خاتىرىلەر ئاساسىدا ئەسلى بىر نامنىڭ بىر نەچچە خىل ۋارىيانتى ئىكەنلىكى، قەدىمكى تەلەپپۇزى بويىچە دەللەشلىرى، جۇملىدىن يونانچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى قاتارلىقلارنى، ئۇرۇق-قەبىلە نامىلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تىل ئەمەلىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا مۇنداق يەكۈن كېلىپ چىقىدۇ:

(1) «گۇي»، «دى»، «ۋى»، «خۇ» قاتارلىقلارنىڭ

① «قەدىم زامانىدىكى شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى» «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى خەۋىرى» 1988-يىل، 1-سان، 83-بەت.

قەدىمكى تەلەپپۇزدىكى ئورتاقلىق ۋە «دى» نىڭ «دىلى» «دىڭلىڭ»، «تىلى» قاتارلىق بىر نەچچە خىل ۋارىيانت شەكىللىرىمۇ قوللىنىپ Ⅷ ئەسىرگە كەلگەندە «خۇيگۇ» (ئۇيغۇر) غا تۇراقلاشقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىت ئۇ ناملارنىڭ مەنبەداشلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

(2) «دى»، «گۇي»، «ۋى»، «خۇ»، «خۇ» دېگەن سۆزلەر ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى قەدىمكى تۈرك تىل لۇغىتىدىن بولۇپ، «دى»، «دەريا-ئېقىن» ئۇقۇمىدىكى «تىل=دىل» سۆزىنىڭ، گۇي، ۋي، خۇ بولسا «چېۋەر» ئۇقۇمىدىكى «غۇر=گۇر» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچىدىكى تۇنجى ئاھاڭ تەرجىمىسى.

قەدىمكى تۈركىي تىلدا دەريا-ئېقىن «تىل» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ سۆز پەقەت چۆڭاش تىلىدىلا ساقلىنىپ قالغان. چۆنكى چۆڭاش تىلىدا باشقا تۈركىي تىللار دىئالېكتىدا ئاللىقاچان يوقالغان قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ قالدۇق ئىزلىرى ساقلانغان①. موڭغۇل دالاسىدىكى تولا ياكى توغلا دەرياسى قەدىمكى دەۋردە «تىل Til» دەپ ئاتىلاتتى②. روشەنكى بۇ ئېقىنىنىڭ «تىل Til» دەپ ئاتىلىشى ئۆز دەۋردە شۇ ئېقىن بويىدا ياشىغان قەدىمكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئۇرۇق-قەبىلىلەردىن كەلگەن.

(3) «تىل=دىل»، «غۇر-گۇر» دېگەن بۇ ناملار ئوخشاش بىر تارىخىي باسقۇچتا، ئوخشاش بىر جۇغراپىيەۋى مۇھىتتا ياشىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەنگەن ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرىدىن. تېلېلار، غۇرلارمۇ ئۇرۇق تەشكىلىگە ئۇيۇشۇشتىن بۇرۇن ئۇزۇن مۇددەت

① بار تولد «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، قوشۇمچە قىسىم 3-لېكسىيە، خەنزۇچە، 45-، 103-106-بەتلەر.

② لىۋېنتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقاتى»، 79-، 80-بەتلەر.

مېڭە تېرىپ يەپ، دەريا-ئېقىن ساھىللىرى، تاغ-جىلغا ئورمانلاردا ېىلىق ۋە جەرەن-كېيىك قاتارلىق ھايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن ئىپتىدائىي ئادەم توپلىرىدىن ئىدى. ئۇلار ئۇرۇق تەشكىللىگە ئۇيۇشقاندا، بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ دەريا بويىدا ياشاشتەك ئالاھىدىلىكىنى، بەزىلىرى ئوۋچىلىقتىكى چېۋەرلىكىنى، بەزىلىرى كۆنگە چوقۇنۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى سىمۋول قىلىپ ئۆزلىرىگە تېلىلار — دەريالىقلار؛ غۇرلار — چېۋەرلەر؛ كۆنلەر — كۆنگە چوقۇنغۇچىلار دەپ نام بەرگەن. كېيىن قەبىلە تەشكىلىگە ئۇيۇشقاندا بەزى قەبىلىلەر بىرقەدەر ئورتاقلىققا ئىگە يۇقىرىقى ئۇرۇق ناملىرىدىن بىرىنى قەبىلە نامى قىلىپ قوبۇل قىلغان. مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن مىللەت ناملىرىدىن دۇنيادا بۇگۈنكى مەۋجۇت مىللەتلەر ئىچىدە كۆپ ئۇچرايدىغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مەملىكىتىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەردىن موڭغۇل، ئېۋېنكى، لاگۇ، دولۇك، بەيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ناملىرى ئافرىقا قىتئەسىدىكى بوشمانلار، ېىرمىدىكى سايلۇڭلار، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى تىلاسكانلار قاتارلىقلارنىڭ ناملىرى ئەنە شۇنداق نام‌لار جۇملىسىدىندۇر. موڭغۇل «چوڭ غوللۇق (ئېقىن) لار»[1]؛ ئېۋېنكى «ئورمانلىقلار»، لاگۇ «يولۇاس گۆشىدە كاۋاپ يېگۈچىلەر» دېگەن بولىدۇ، دۇلۇڭلار دۇلۇڭ ناملىق دەريا بويىدا ياشىغانلىقلىرى ئۈچۈن «دۇلۇڭلار»، بەيزۇ «ئاق» نى ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى بىلىپ قەدىرلەيدىغانلىقلىرى ئۈچۈن «ئاقلار» دەپ نام ئالغان. بۇشمانلار «چاتقاللىقلار»، تىلاسكانلار «نانلار»، سېلوڭلار «دېڭىزلىكلەر-دېڭىز ئۇستىدە ياشىغۇچىلار» دېگەن بولىدۇ.

---

① موڭغۇل — بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، «مانە» (بىز) «غال» (ئوت، ئوچاق، تۇتۇن) دېگەن سۆزنىڭ بىرىكمىسى، مەنىسى: «بىزنىڭ تۇتۇندىن» بولىدۇ — ت.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھازىرقى ئارا تۈرك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى «ئوغۇر چوقا» دېيىلىدىغان قەدىمكى خارابە ئىزى ۋە ئۇ يەردىن چىققان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ئاساسىدا، ئۇ يەرنى قەدىمكى «كەنت» ۋە ئۇ «كەنت» نامىنىڭ شۇ يەردە ياشىغان «ئوغۇرلار» نامىغا قويۇلغان، «خەننامە» دە تىلغان ئېلىنغان «يېۋۇلۇ» دېگەن نامنىمۇ شۇ «ئوغۇر» دېگەن نام بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ.

Ⅶ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مەشھۇر سەركەردىلىرىدىن بولغان تومېدىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلىغا تۈركىي قوۋملاردىكى ئەنئەنە ئاساسىدا «ئوغۇر» دەپ ئىسىم قويۇلغان. بۇنىمۇ «ئوغۇر» دېگەن نامنىڭ بۇرۇندىنلا مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، بۇگۈنكى «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام تارىختىكى ئاشۇ «ûgur» ، «ôgur» دېگەن ئۇرۇق-قەبىلە نامى ئاساسىدا شەكىللىنىپ، تۈراقلاشقان ۋاريانتى. ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانى مۇنداق:

ûgur→ôgur→ôngur→ôygur→ûigur

بىز بۇ تەرەققىيات جەريانىغا نەزەر سالساق مۇنداق ئىككى خىل ئامىل بارلىقى مەلۇم بولىدۇ: (1) ئەڭ قەدىمكى شەكلى ھېچقانداق فونېتىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلماي، ئىككىنچى مۇستەقىل سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن، (2) «ئون ئوغۇر» دېگەن بۇ ۋاريانتتىن كېيىن، فونېتىك ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇپ، «ئۇيغۇر» غا كەلگەندە تۈراقلاشقان، بۇ جەريانداپ يۈز بەرگەن فونېتىك ئۆزگىرىش «n» نىڭ «y» غا، «o» نىڭ «u» غا ئالماشقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ

فونېتىك قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن. قەدىمكى تۈركىي تىللاردا «n» ۋە «y» دىئالېكتى بولغان. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى «n» نىڭ «y» غا ئالمىشىشىدىن ئىبارەت. بۇ ھادىسە تىلىمىزدا ھېلىمۇ مەۋجۇت، مەسىلەن، «قانداق»، «قايداق»، «o» نىڭ «u» غا ئالمىشىشى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالماشقانلىقىدىن كېلىپ چىققان ئۆزگىرىش.

شۇنىمۇ تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇكى، «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نامنىڭ ھەقىقەتەن «ئون غۇر» دېگەن ۋاريانتى بولغان. بۇ ۋاريانت غۇرلارنىڭمۇ ئەزەلدىن دەريا ئېقىن بويلىرىدا ياشاشتەك ئالاھىدىلىكىنىمۇ قوشۇپ، ئۇلارنىڭ چېۋەرلىكىنى بىلدۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىكى «ئون ئۇيغۇر» «توققۇز تېلې» دېگەن نام شۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ شەكىللىنىشى بىرنەچچە خىل چۈشەندۈرۈلىدۇ.

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ پارسچە «خۇزخۇر» دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكى بايان قىلىنىپ، ئۇ سۆزنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا ئۆزى دۇچ كەلگەن جەڭچىلەرنىڭ ئوقيا ئېتىشتىكىي چېۋەرلىكىگە ھەيران قېلىپ ئېيتقانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ[1].

(2) بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز ئوتتۇرا دەۋر تۈرك تىلىدىكى «ئۇدغۇر» دېگەن سۆزدىن كەلگەن، بۇ سۆز دەسلەپ «خۇدغۇر» بولۇشى مۇمكىن، دېمەك «ئۇيغۇر» دېگەن نام قەدىمدىن خۇدغۇر ← ئۇدغۇر ← ئۇيغۇر دېگەن تاۋۇش ئۆزگىرىش باسقۇچلىرىدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن دېيىلسە، بەزىلىرىدە ئوتتۇرا ئەسىر خەنزۇچە مەنبەلەردە

① شۇ ئەسەر، 1.توم. 151.، 152.بەتلەرگە قارالسۇن.

«ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ كۆپىنچە «خۇيگۇ»، «خۇيخي» دەپ يېزىلىشىنمۇ «خۇدغۇر» غا باغلاشقا بولىدۇ، دېيىلىدۇ.

(3) ئورخۇن مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدە «ئۇيغۇر» دەپ پۈتۈلگەن.

چەت ئەل مەنبەلىرىدە: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز تارىخىي رىۋايەتتىكى شەخس — ئوغۇزخان تەرىپىدىن ئۆزىگە يارىدەملەشكەن، ئەگەشكەنلەرگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بېرىلگەن «ئۇيغۇر» دېگەن ئاتاقتىن كەلگەن دېيىلىدۇ[1].

ئەنگلىيىلىك تىلشۇناس كلاۋسون «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز ئوي (ئۇيماق) پېئىلىگە «غۇر»، «گۇر» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. . . غۇر، گۇر قاتارلىق قوشۇمچىلەر موڭغۇلچىدىن چاغاتاي تىلى ئارقىلىق كىرگەن[2] دەيدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ بايان، رىۋايەت، قاراشلارنىڭ ئويلىشىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى «خۇزخۇر» پارسچە سۆز، ۋەھالەنكى زۇلقەرنەيىن يونانلىق، مەھمۇد قەشقەرى بىزگە ئۇ رىۋايەتنى يەتكۈزۈشتىن بۇرۇنلا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى — ئوغۇر شەكىللىنىپ بولغان ۋە خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە پۈتۈلگەن. ئەمما مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ بايانىنىڭ كاتتا قىممىتى شۇكى، مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە ئۆتكەن ھەقىقىي ۋەقە ۋە مەشھۇر تارىخىي شەخسنى رىۋايەت قىلىش ئارقىلىق «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا بارلىقىنى يورۇتۇپ بەرگەن. ئىككىنچى خىلدىكى قاراشقا كەلسەك، خەنزۇچە مەنبەلەردە «خۇيخي»

---

① مۇشۇ باب، 4-پاراگرافقا قارالسۇن.

② شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئىنىستىتۇتىدا ساقلانغان تەرجىمە ماتېرىيال، (4) «ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدە تەتقىقات» گە قارالسۇن.

دېگەن ژارىيانت مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن «يۇەنخې»، «ۋېيخې» دېگەن ژارىيانت بار ئىدى. «خۇيخې» نىڭ «خۇدغۇر» دىن كېلىشى خەنزۇ تىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق ئالاھىدىلىكىگىمۇ سىغمايدۇ. ئۇچىنچى خىلدىكى رىۋايەتكە كەلسەك، پارس تارىخچىسى راشىددىن ئۇ رىۋايەتنى خاتىرىلەشتىن VI، VII ئەسىر بۇرۇن «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز ئورخۇن مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدە پۈتۈلگەن. ئۇ رىۋايەتنىڭ روھىدىن ئوغۇزخانىنىڭ مۇسۇلمانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ۋەھالەنكى ئۇ دەۋرلەردە تۈركىي قوۋملار ئىسلام دىنىنى تېخى بىلمەيتتى.

كلاۋسۇننىڭ قارىشىچە بولغاندا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز چاغاتاي دەۋرىدە شەكىللەنگەن، دېگەن ئۇقۇم كېيىنچە چىقىدۇ. ۋەھالەنكى بۇ نام يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك IV ئەسىردىلا قەبىلە نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

ئىككىنچىسى تارىخىي دەۋر. بۇ دەۋر مىلادىدىن ئىلگىرى-كېيىنكى دەۋرلەردىن مىلادى VIII ئەسىرگە قەدەر بولغان تارىخىي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى غۇر، ئوغۇر، ئون ئوغۇر دېگەن ناملار قوبۇلىنىڭ ئۆزگىرىش باسقۇچلىرىدىن ئۆتۈپ تەدرىجىي تۈراقلىشىشقا يۈزلىنىش بىلەن VIII ئەسىردىكى تاش پۈتۈكلەرگە «ئۇيغۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن، «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نامنىڭ «غۇر، ئوغۇر، ئون ئوغۇر» دېگەن ژارىيانتلىرى ئاساسىدا قاچان ھازىرقى شەكلىدە تۈراقلاشقانلىقى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە يوق، ئەمما خەنزۇچە مەنبەلەردىكى «يىۋۇلۇ»، «يىۋۇ» دېگەن سۆزلەرنىڭ تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالغان دەۋرى بىلەن مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا بەرگەن رىۋايەت ۋەقەلىكىنىڭ دەۋرىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، ئۇنىسى مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن ئىلگىرى-كېيىنكى دەۋردە تۈراقلاشقان دېيىشكە بولىدۇ.

خەنزۇچە مەنبەلەردە IV ئەسىردىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن

نامنىڭ هازىرقى تەلەپپۇزىغا يېقىن «پۇەنخې» ، «ۋېيخې» ، «خۇەيخې» قاتارلىق ۋاريانتلىرى مەيدانغا كېلىپ، Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنا تەرجىمىسىدىن كەلگەن «خۇيگۇ» دېگەن ۋاريانتى؛ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تاكى ئەسىرىمىزنىڭ 30-يىللىرىغا قەدەر يەرجاي نامىلىرى قوشۇلغان «گەنجۇ خۇيگو» ، «شىجو خۇيگو» «چۇزى (كوچا) خۇيگو» . . . ۋە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ تەلەپپۇزىغا تېخىمۇ يېقىن «خۇيخېئېر» ، «ۋۇگۇ» ، «ۋېيۋۇئېر (北吾畏)» قاتارلىق ۋاريانتلىرى؛ ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى پەرقلەندۇرۇلگەن «خۇيبۇ، (回部)، چەنخۇي (回头缠) چەنتوخۇي دېگەن ۋاريانتلىرىمۇ مەيدانغا كېلىپ، 1934-يىلىدىن كېيىن هازىرقى شەكلى « 维吾尔 » گە تۇراقلىشىش بىلەن هازىرغا قەدەر قوللىنىلماقتا.

3. «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى

«ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى كىشىلەر تەرىپىدىن قىزىقىش بىلەن تەتقىق قىلىنىپ كېلىۋاتقان تېما. «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى توغرىسىدا دۆلىتىمىز ۋە چەت ئەل كىتابلىرىدا بىرنەچچە خىل تەبىر بېرىلگەن. بىز بۇ تەبىرلەرنى «ئەنئەنىۋى تەبىر» ۋە «يېڭى تەبىر» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈپ بايان قىلىمىز.

بىرىنچى ئەنئەنىۋى تەبىر: هازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى توغرىسىدا ئەڭ بۇرۇن دۆلىتىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارىخىي يادىكارلىقلىرىدا مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن قالسا Ⅱ ۋە Ⅶ X ئەسىرگە ئائىت چەت ئەل تارىخ كىتابلىرىدا مەلۇمات بېرىلگەن.

خەنزۇچە مەنبەلەردە، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە يۈەنخېنىڭ 4-يىلى (مىلادى 809-يىلى) ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەڭرىدىن بولمىش قامۇغ بىلگەقاغان تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەكتۇپ بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆز نامىلىرىنى «شۇڭقاردەك چېۋەر پەرۋاز قىلمىدىغان» دېگەن ئۇقۇمدىكى نامدا ئاتاش توغرىسىدا بەرگەن تەكلىپى بويىچە، شۇنداق ئۇقۇمنى بېرىدىغان «خۇيگۇ» غا ئۆزگەرتىلگەنلىكى بايان قىلىنغان. شۇنىڭدەك يەنە شۇ قىسسىدە «ئۇلار (ئۇيغۇرلار) ۋىجىكرەك، چېۋەر، جەسۇر» دەپ تەسۋىرلەنگەن. يۇقىرىقى مەزمۇن «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» دە (25-جىلد) جىنيۈەننىڭ 5-يىلى (مىلادى 789-يىلى) بولغانلىقىنى خاتىرىلەنگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى»، «بەش دەۋر تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردىمۇ شۇ مەزمۇندىكى خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

بۇ تارىخىي پاكىت «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى «غۇر، ئوغۇر» دېگەن سۆزنىڭ «چېۋەر، باتۇر» دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى تاڭ دەۋرىدىلا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە مەلۇملۇقتىن دېرەك بېرىدۇ.

ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزگە ئەڭ بۇرۇن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تەبىر بېرىلگەن. بۇ تەبىرنىڭ مەزمۇنى «تاڭنامە» دە بېرىلگەن تەبىرگە ئوخشاش. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا زۇلقەرنەيىننىڭ ئۆزى دۇچ كەلگەن رەقىبلىرىنىڭ ئوقيا ئېتىشتىكى چېۋەرلىكىگە ھەيران قېلىپ: «ئۇلار ھېچكىمگە مۇھتاج بولماي ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ ئۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپ بەرگەن باھاسىنى رىۋايەت قىلىش ئارقىلىق «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزدىن «چېۋەر، باتۇر» دېگەن مەنە چىقىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

چەت ئەل مەنبەلىرىدە: پارس تارىخشۇناسى راشىددىن (1247-1318) نىڭ «جامىئۇل تاۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدە، خىۋە خانى ئوبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ (1605-1664) «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە، تاتار تارىخچىسى قۇربان ۋەلى خالىدىنىڭ «تارىخىي خەمسە» (4-قىسىم) دېگەن ئەسىرىدە تۆۋەندىكىدەك تەبىر بېرىلگەن:

راشىددىن ئوغۇزخان بىلەن ئۇنىڭ دادىسى، تاغلىرى ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلى يۈز بەرگەن ئاداۋەت-ئۇرۇش ئاقىۋىتىنى رىۋايەت قىلىپ: «ئوغۇزخان ئۆزىگە بويسۇنغانلارنى ئۇيغۇر دەپ ئاتاپتۇ، بۇ تۈركىي سۆز بولۇپ «بىرلەشكۈچى، يارەملەشكۈچى» دېگەن بولىدۇ»[1] دەيدۇ. ئوبۇلغازى باھادىرخان تەرىپىدىن بېرىلگەن تەبىرمۇ مەزمۇن جەھەتتىن غوجا راشىددىنىنىڭ تەبىرىگە ئوخشاش. قۇربان ۋەلى خالىدى بولسا «ئوغۇزخان دەۋرىگە كەلگەندە تاغ-سەھرالىقلار «موغۇل» دېگەن نامدا، شەھەر ئاھالىلىرى «ئۇيغۇر» دېگەن نامدا ئاتىلىدىغان بولدى. «ئۇيغۇر» دېگەن بىر جىنسقىلا باغلىق بولماستىن نەدىلا بولسا بىر جايغا توپلىشىپ ئولتۇرىدىغانلار «ئۇيغۇر» دېيىلىدىغان بولدى» دەيدۇ[2].

ئۇ تەبىرلەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈش شەكلى ئوخشىمىسىمۇ مەزمۇنى ئوخشاش. چۈنكى بۇ تەبىرلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز «ئۇي (ئۇيماق)» پېئىلىگە «غۇر» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان، ئۇنىڭدىن «ئەگەشكۈچى»، «ئۇيۇشقۇچى»، «ئىتتىپاقلاشقۇچى» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ، دېگەن قاراش ئىلگىرى سۈرۈلگەن. رادلوۋ، كلاۋسون قاتارلىقلارمۇ شۇنداق قاراشنى قۇۋەتلەيدۇ. بۇ تەبىرلەرنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى

---

① «جامىئۇل تاۋارىخ» خەنزۇچە، 1-توم، 136-بەت.

② «تارىخىي خەمسە» (4-قىسىم)، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان كىتاب (شاپىگىراپ نۇسخىسى، 166-بەت).

بويىچە تەھلىل قىلساق، ئۇ ئاپتورلارنىڭ ئۆز تەبىرىدە «جامىئۇل تاۋارىخ» تا راشىددىن تەرىپىدىن بېرىلگەن رىۋايەتنى ئاساس قىلىشقانلىقىنى مەلۇم بۇلىدۇ. دېمەك ئۇ تەبىرلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى بىر.

ئىككىنچى يېڭى تەبىر: يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ئۈستىدە ئىزدىنىپ كېلىۋاتقانلارنىڭ بەزىلىرى ئەنئەنىۋى ئىككىنچى خىل تەبىردىن ئۆزگىچە قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلار ئەنئەنىۋى بىرىنچى خىل تەبىرنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ئۇنى تىل ئەمەلىيىتى ئاساسىدا تولۇقلايدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە «ئۇيغۇر» دېگەن نام يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك ھەربىر تەرەپنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان بىر تومۇرلۇق مۇستەقىل سۆز «غۇر» بىلەن «ئو» (ئوۋ) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. ئەگەر «ئۇي» (ئۇيماق) پېئىلىگە «غۇر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولسا، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن ئاساس تاپقىلى بولاتتى. چۈنكى ئۇنىڭدا بېرىلگەن يىلتىزى پېئىلدىن كەلگەن سۆزلا بولسا، ئاپتور ئىزچىل ئۇنىڭ پېئىل يىلتىزىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ۋەھالەنكى «ئۇيغۇر» سۆزلىمىگە كەلگەندە ئۇنىڭ يىلتىزىنى كۆرسەتمىگەن.

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز تۇركۈمى بويىچە ئالغاندا «غۇر» ئىملىق ۋە قوشۇمچىلار تۇركۈمىگە ياتىدىغان ئىككى بىسلىق سۆز. مەلۇمكى ئىملىقلار تىلدىكى ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن سۆز تۇركۈمى سۈپىتىدە مۇستەقىل سۆزلەرگە ياتىدۇ. ھازىر تىلىمىزدا «غۇر»، «گۇر»، «كۇر-گۇز» قاتارلىقلار ھەم ئىملىق ھەم قوشۇمچىلار سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. ئىملىق ئورنىدا قوللىنىلغاندا ھەربىر تەرەپنىڭ، ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك «غۇر» ھەربىر ئورۇندىغۇچىنىڭ ھالىتىگە

قارىتىلغاندا ئۇنىڭ «چۆەرلىك، جەسۇرلۇق» ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ماشىنا «غۇرلا» قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «كۈر» دېگەن سۆزلەمنىڭ «جەسۇر» دەپ ئىزاھلانغانلىقى[1] بىزنىڭ قارىشىمىزنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلۇقىنىڭ پاكىتى.

تۈركىي تىللار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان تىلشۇناس ئا. باسقاقوۋ يېقىندا مەزمۇنى بىزنىڭ قارىشىمىزغا ئوخشاش بىر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنىڭدا: «ئۇيغۇر= يۇغۇر، ئوغۇر= ئۆگۈر، ئوغۇز= ئۆگۈز سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى قەدىمكى بىر قەبىلە نامىنىڭ ھەرخىل ۋارىيانتلىرى بولۇپ، بۇلار ھەممىسى «ئەقىللىك، كۈچلۈك، قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىدىكى بىر سۆزنىڭ ھەرخىل فونېتىك شەكىللىرىدىن ئىبارەت، بۇ سۆز قەدىمكى «ر» دىئالېكتىدا سۆزلەيدىغان قەبىلىلەر تىلىدا «ئوغۇر، يۇغۇر، ئۇيغۇر» شەكلىنى ئالغان؛ «ز» دىئالېكتىدا سۆزلەيدىغان قەبىلىلەر تىلىدا «ئوغۇز، غۇز، ئۇز» شەكلىنى ئالغان... قەدىمكى تۈركىي تىلدا بىر تومۇرلۇق «ئو—» (ئويلىماق) «ئۆگ» (ئەقىل، تەپەككۇر) دېگەن شەكلىمۇ بار. مانا مۇشۇنداق «ئوي»، «ئۆگ»، «ئۇق» قاتارلىق مەنداش تومۇرغا «غۇر-گۇر قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئۇققۇچى، پەملىگۈچى، چېۋەر، قۇدرەتلىك دېگەن مەنىدىكى سۆز كېلىپ چىققان،[2] دېگەن پىكىر ئالغا سۈرۈلگەن.

دېمەك باسقاقوۋنىڭ بۇ تەبىرىدىنمۇ قەدىمكى تۈركىي تىللار دىئالېكتىلىرىدا غۇر، غۇز، گۇر، گۇز، ئۇ، ئۆگ قاتارلىق بىر تومۇرلۇق مەنداش مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ بارلىقى، بۇ سۆزلەردىن «ئۇققۇچى، چېۋەر، جەسۇر» «كۈچلۈك،

---

① شۇ ئەسەر، 1 توم، 425-بەت.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي نامىلىرى» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1988-يىل، 1-سان) دا «سوۋېت تۈركىلوگىيىسى ژۇرنىلىنىڭ 1985-يىل، 1-سانىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

ئەقىللىك» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىشىلىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

ئەگەر بۇ قاراش بىلەن بىزنىڭ قارىشىمىز پەرقلىنىدۇ دېيىلسە، ئۇ پەقەت «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنى ھاسىل قىلغان بىر تومۇرلۇق ئىككى مۇستەقىل سۆزدىكى «ئو»نىڭ مەنىسىنى شەرھىلەش نۇقتىسىزنىڭ ئوخشىماسلىقىدا پەرقلىنىدۇ، شۇنىڭدەك بىز قەدىمكى تۈركىي تىللاردا «n»، «y» دىئالېكتى بولغىنىدەك «غ»، «ي» دىئالېكتلىرى بولمىغان بولۇشى كېرەك دەپ قارايمىز.

خۇلاسە: «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام مەيلى ئۇي، ئۆگ، ئۇق، ئۇغ دېگەن پېئىل تومۇرىغا غۇر، گۇر، (قۇر) قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بولسۇن ياكى ئو (ئوۋ) دېگەن سۆزلەرگە «چېۋەر، جەسۇر» دېگەن مەنىدىكى «غۇر، كۇر» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان بولسۇن «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام «چېۋەر، جەسۇر، باتۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مىللەت نامى تارىخىي ھادىسە، ئۇ ئىلگىرى-كېيىن شەكىللەنگەن. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەزى نامىلار يوقالغان بولسا، بەزىلىرى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ ئىستېمال دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ ھازىرقى مىللەت نامىغا ئايلىنىپ قالغان، بۇنداق نامىلارنىڭ بەزىلىرى ھەم ئېتنىك نام ھەم سىياسىي گەۋدە نامىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تۈس ئالغان.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە بىر نەچچە خىل رىۋايەت تارقىلىپ كەلگەن. ئۇ رىۋايەتلەر ئىچىدە «ئوغۇزنامە» («ئوغۇزخان توغرىسىدا قىسسە») مەشھۇر بولۇپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، ئۇنىڭغا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرنىڭ روھى سىڭىش بىلەن مەزمۇنى داۋاملىق بېيىپ كەلگەن. ئەمما ئۇنىڭ قاچان مەيدانغا كەلگەنلىكى نامەلۇم. تۇرپاندىن XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى تېپىلغان. بۇ يېزىنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر يازما شەكلى بولۇپ، ھازىر پارىژ مىللىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. «ئوغۇزنامە»نىڭ XIII ئەسىردىلا كۆچۈرۈلۈشى ئۇنىڭ ئۇزۇن دەۋرىدىن بۇرۇنلا يازما شەكلىنىڭ بارلىقى، جۇملىدىن ئۇزاق ئۆتمۈشتىلا مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە»دىن باشقا «جامىئۇل تاۋارىخ»، «تارىخىي جاھانكۈشاي»، «شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق تارىخ كىتابلار ۋە «ئىدىقۇت خانىنىڭ تۆھپىلىرى»، «ئىدىقۇتتىكى چى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى»، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ تەرجىمھالى»، قاتارلىقلاردىمۇ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، ئوغۇزنامە مەنبە قىلىنغان، ئىككىنچىدىن، ئاپتورلار دەۋر ئېھتىياجى ۋە ئۆز خاھىشى بويىچە ئوخشىمىغان ئۇسۇل-شەكىل ئارقىلىق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ ئۆزگىچە تۈس كىرگۈزگەن.

ئابدۇقەيۇم غوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر

تۇزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دا «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسى تولۇق بېرىلگەنلىكتىن (بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن «ئوغۇزنامە» دەپ مەخسۇس كىتابچە قىلىپمۇ نەشر قىلىنغان)، كىتابىمىزغا «ئوغۇزنامە» كىرگۈزۈلمىدى. كىتابخانلىرىمىزنىڭ شۇ ئەسەرنى كۆرۈشىنى تەۋسىيە قىلىمىز. ئەمدى تۆۋەندە باشقا رېۋايەتلەرنى تونۇشتۇرىمىز.

پارس تارىخچىسى راشىددىن «جامىئۇل تاۋارىخ» دىگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن رېۋايەت:

«ئېيتىلىشىلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرستان ۋىلايىتىدە ئىككى چوڭ تاغ بار ئىكەن. بىرى «بۇقراتۇ — بوزلۇق»، يەنە بىرى «ئوسقۇلۇق تەڭرىم» دېيىلىدىكەن. قاراقۇرۇم شۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىكەن. ئۆگدايخان سالدۇرغان شەھەرمۇ شۇ تاغنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن. ئۇ ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇت تاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلىق رايوننىڭ بىر يېرىدە ئون ئېقىن، يەنە بىر يېرىدە توققۇز ئېقىن بار ئىكەن. قەدىمكى دەۋردە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاشۇ دەريا-ئېقىنلارنىڭ قىرغاقلىرىدىكى تاغلىق جايلار ۋە تۇزلەڭلىكلەرگە جايلاشقانىكەن. ئون ئېقىن ۋادىلىرىغا جايلاشقانلىرى «ئون ئۇيغۇر»؛ توققۇز ئېقىن ۋادىلىرىغا جايلاشقانلىرى «توققۇز ئۇيغۇر» دېيىلىدىكەن، ھېلىقى ئون ئېقىن ئون ئورغۇن دېيىلىدىكەن، بۇ ئېقىنلارنىڭ ئىسمى رەت تەرتىپى بويىچە: ئايئىشلىق، ئوتىنكار[1]، بۇ قىز، ئوزقوندۇز، تۇلار، تاردار، ئۇچ تابىن، قاملاپقۇ، ئۆتىكەن دېيىلىدىكەن.

① «ئوتىنكار» رۇسچە تېرانسكرىپسىيىسى بولۇپ، ئېنگلىزچە ongher دەپ تەرجىمە قىلىنغان «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 7-توپلام، 6-، 3-، 7-كە قارالسۇن (شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۇزگەن، شاپىكراپ نۇسخا).

باشتىكى ئۇچ ئېقىن بويىغا توققۇز قەبىلە، (ئۇنىڭدىن كېيىنكى) تۆت ئېقىن بويىغا بەش قەبىلە جايلاشقانلىقىدىن؛ قاملاپقۇ ئېقىنىنى بويىغا جايلاشقان قەبىلىلەر «لونق» دەپىلىدىكەن؛ ئۆتىكەن ئېقىنى بويىدىكىلەر «قاماق - ئەتقۇز» دەپىلىدىكەن. ئاشۇ دەريا بويلىرىغا جايلاشقان ئۇ قەبىلىلەردىن تاشقىرى، شۇ رايون ئىچىدە يەنە 122 قەبىلە جايلاشقان، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئېنىق ئەمەس. يىللار ئۆتۈپتۇ، ئەسىرلەر ئۆتۈپتۇ، ئەمما بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە بىرەر پادىشاھ بارلىققا كەلمەپتۇ. ھەرقانداق چاغدا، ھەرقايسى قەبىلىلەردە كىم كۈچلۈك بولسا، شۇ كىشى زورلۇق بىلەن شۇ قەبىلىگە ئەمىر بولىدىكەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەممە قەبىلە ئورتاق مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتۇپ، يىغىن ئۆتكۈزۈپ يىغىنداً: «بىز ھەممىگە بۇيرۇق چۈشۈرەلەيدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق پادىشاھ تىكلىمىگۈچە رۇناق تاپالمايمىز» دەپ قارار چىقىرىپتۇ. ھەممەيلەننىڭ بىردەك ماقۇللىشى بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىچىدە ئەڭ زېرەك بولغان ئابىشلىق قەبىلىسىدىن مانقۇتاي ئىسىملىك بىر كىشىنى سايلاپ چىقىپ ئۇنىڭغا ئېل — ئېلىتە بىر دەپ نام بېرىپتۇ. (ئۇلار) يەنە ئۇزقوندۇر قەبىلىسىدىن يەنە بىر «ياخشى» پەزىلەتلىك كىشىنى (سايلاپ چىقىپ) كۆل-ئېركىن دەپ ئاتاپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى كىشىنى (پۈتۈن) مىللەتنىڭ جۇمھۇرى ۋە بارلىق قەبىلىلەرنىڭ پادىشاھى قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلىرى يۇز يىلچە ھۆكۈم سۈرۈپتۇ[1]».

«ئوغۇزخان قادىر ئاللاغا ئېتىقاد قىلىش بويىچە دادىسى قاراخان، تاغىلىرى، ئاكا-ئۇكىلىرى بىلەن دۇشمەنلىشىپ ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپتۇ، شۇ ۋاقىتتا ئوغۇزخاننىڭ قوۋم-قېرىنداش-

① «جامىئول تاۋارىخ» خەنزۇچە نەشرى (1-توم، 1-كىتاب 239-، 141-بەت).

لىرىدىن يەزىلىرى ئوغۇزخان بىلەن بىرلىشىپ، شۇ تەرەپتە تۇرۇپ-ئۇنىڭغا ھەمكارلىشىپتۇ. يەزىلىرى بولسا، دادىسى، تاغىلىرى ۋە ئاكا-ئۇكىلىرى تەرەپتە تۇرۇپتۇ. ئوغۇزخان ئۆزىگە قارىغان ۋە ھەمكارلاشقانلارنى ئۈيغۇر دەپ ئاتاپتۇ، بۇ تۈركىي سۆز. پارسچە «ئۇ بىزگە قوشۇلدى، ھەمكارلاشتى» دېگەن بولىدۇ». ①

پارس تارىخچىسى جۆۋەينى (1226-1283) «تارىخىي جاھانكۈشاي» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن رىۋايەت:

«ئۈيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپتە ئورخۇن دەريالىرىدا ۋادىلىرىدا كۆپەيگەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. بۇ دەريا ئۇلار قارا قۇرۇم دەپ ئاتايدىغان تاغدىن سۇ ئالىدۇ. قاغان يېقىندا سالىدۇرغان شەھەرنىڭ نامى شۇنىڭدىن كەلگەن. 30 ئېقىن شۇ قاراقۇرۇم تېغىدىن سۇ ئالىدۇ. ھەربىر ئېقىننىڭ قىرغىقىدا بىردىن ئۇرۇق ئولتۇراقلاشقان، ئۈيغۇرلار ئورخۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا شەكىللەنگەن ئىككى شاخ. ئۇلارنىڭ ئاھالىسى كۆپەيگەن چاغلاردا باشقىلارنى دوراپ ئۆزلىرى ئېچىدىن بىرىنى ئاتالمىقا سايلاپ ئۇنىڭغا ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرەتتى. ئۇلار 500 يىل شۇ تەرىقىدە ئۆتۈپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن بوغراخان چىقىپتۇ. ھازىر بەزىلەر بوغراخان ئافراسىياپدۇر، دەيدۇ...

ئۆز زامانىسىدا قاراقۇرۇمدا تويغا ۋە سىلىنگا دەيدىغان ئىككى دەريا بولۇپ، ئۇلار «قاملانچو» دېگەن يەردە بىر-بىرىگە قوشۇلىدىكەن. بۇ ئىككى دەريا ئارىلىقىدا ياندىشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بار ئىكەن، ئۇلار ئۇنىڭ بىرىنى «خۇسۇخ» دەيدىكەن. ئۇ قارىغايغا ئوخشاش بولۇپ، يوپۇرماقلىرى قىشتا قېيىن دەرىخىگە ئوخشاپ قالىدىكەن، مېۋىسىمۇ قارىغاي ئۇرۇقىغا ئوخشايدىكەن. يەنە بىرىنى «توز» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ

① يۇقىرىقى ئەسەر، 136-بەتكە قارالسۇن.

ئىككى دەرەخنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دۆڭ بار ئىكەن، قۇياش نۇرىدا بۇ دۆڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ ئېگىزلەپتۇ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ مۆجىزىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپتۇ، ئۇلار بۇ دۆڭگە ئەيمىنىپ تەزىم قىلىپ يېقىنلىشىپتۇ، بۇ چاغدا ئۇلارغا ناخشىغا ئوخشاش يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، بۇ چاغدا ئۇلارغا ناخشىغا ئوخشاش يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، ھەر كۈنى كەچتە شۇ دۆڭنى چۆرىدەپ 30 قەدەم ئارىلىققا بىر پارچە نۇر چۈشۈپ تۇرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئېچىدىن خۇددى ھامىلىدار ئايال بوشانغاندىكىدەك دۇنياغا يېڭى كەلگەن بوۋاقنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ-دە، دۆڭلۇكتىن بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. قاراشسا دۆڭلۇكنىڭ ئېچىدە چېدىرىدەك بەش ھۈجرا، ھۈجرىلار ئېچىدە بىرىدىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغۇدەك. بالىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاغزىدا بىرىدىن ئېمىزگە بار ئىكەن، ھەربىر ھۈجرىنىڭ ئوستىدە بىرىدىن كۈمۈش تور يېپىقلىق تۇرغۇدەك. قەبىلە ئاقساقاللىرى بۇ غەلىتە ئىشنى كۆرۈپ ھەيرانۇ-ھەس قىلىشىپ، باش ئۇرۇپ تەزىم قىلىشىپتۇ. بىردىنلا غۇر-غۇر شامال چىققاندەك بوپتۇ-دە، ھېلىقى بالىلار ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. ئۇلار مېڭىپ تاش ئۆيدىن چىقىپتۇ. كىشىلەر بۇ بالىلارغا قاراشقا بىرىدىن ئىنىكئانا تەيىنلەپ، ئۇلارنىڭ نامىغا تۇرلۈك مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپتۇ. بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلىش بىلەنلا تىلى چىقىپ گەپ قىلالايدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كىشىلەردىن ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ كىملىكىنى سوراپتۇ. كىشىلەر ئۇلارغا ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار دەرەخقە خۇددى ئاتا-ئانىسىغا مۇئامىلە قىلغاندەك تىزلىنىپ تەزىم قىلىپتۇ. بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئۆسكەن يەرگىمۇ تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۇ ئىككى تۈپ دەرەختىن ئۇشتۇمتۇتلا: «ئەي بالىلار! سىلەر بۇ يەرگە دائىم كېلىپ بىزنى يوقلاپ تۇرۇڭلار، بىز سىلەرگە

ئۇزاق ئۆمۈر، مەڭگۈ شانۇ-شەۋكەت تىلەيمىز، دېگەن ساداسى كەپتۇ. شۇ يەردە ياشايدىغان قەبىلىلەرنىڭ كىشىلىرى كەينى-كەينىدىن كېلىپ، بۇ بەش بالىنى خۇددى شاھزادىلەردەك ئىززەتلەپتۇ، ئۇلار قايتىش ۋاقتىدا بۇ بالىلارنىڭ چوڭىغا «سوتقۇر تېكىن»، ئىككىنچىسىگە «قوت تېكىن»، ئۈچىنچىسىگە «توقلا تېكىن»، تۆتىنچىسىگە «ئور تېكىن»، بەشىنچىسىگە «بۇقۇ تېكىن» دەپ ئات قويۇپتۇ. بۇ مۆجىزىلەرنى كۆرگەن كۆپچىلىك بۇ بەش ئوغۇلدىن بىرىنى ئۆزلىرىگە ئاتالىققا ۋە پادىشاھلىققا تاللاشقا قوشۇلۇپتۇ. ئۇلار بۇ بەش شاھزادە قادىر ئىگەم تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان دەپ قارايدىكەن. بۇقۇخاننىڭ پەزىلەت ۋە پاراسەتتە باشقا بالىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىل-يېزىقىنى بىلىدىغانلىقىنى بايقىشىپتۇ. شۇڭا ئۇنى خاقانلىققا كۆرسىتىپ كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەختكە چىقىرىپتۇ. «بىر قېتىم بۇقۇخان چۈشىدە بىر پەرىزاتقا يولۇقۇپتۇ. پەرىزات بۇقۇخاننى ئاق تاغ (يەنى قوت تاغ) قا باشلاپ كەپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە يەتتە يىل ئالتە ئاي 20 كۈن بىللە تۇرۇپتۇ. ئەڭ ئاخىرقى خوشلىشىدىغان كېچىسى پەرىزات بۇقۇخانغا «پۈتۈن ئالەم سىزنىڭ بولغاي» دەپتۇ. بۇقۇخان لەشكەرلىرىنى توپلاپ ئاغا-ئىنى، قوۋم-قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە يۇرۇش قىلىپ موڭغۇللار، قىرغىزلار، تاڭغۇتلار، قىتانلارنى بويسۇندۇرۇپ نۇرغۇن غەنىيمەتلەرگە ئېرىشىپتۇ ۋە ئۇ يەرگە ئوردۇبالىق شەھىرىنى سالدۇرۇپتۇ. بۇقۇخان يەنە بىر چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە بىر ئاق لىباسلىق بوۋاي «بۇنى يېنىڭدىن ئايرىمايساقلىسالىڭ پۈتۈن جاھان سېنىڭ بولغاي» دەپ بىر پارچە تاش بېرىپتۇ. چۈشىدە بولغان بۇ بېشارەتنىن كېيىن، بۇقۇخان ھەر تەرەپكە لەشكەر تارتىپتۇ. غەربتە تۇركىستان ۋە بارلىق ئوت-سۇيى مول تۈزلەڭلىكلەرنى ئېلىپتۇ، ئۇ يەرگە بالا ساغۇن

شەھىرىنى سالدۇرۇپتۇ، شۇنداق قىلىپ 12 يىل ئىچىدە پۈتۈن ئالەمنى بويسۇندۇرۇپ بوپتۇ»[1].

مىلادى 1331-يىلى تىكلەنگەن «ئىدىقۇت خانىنىڭ تۆھپىلىرى» دە مۇنداق خاتىرىلەر ئويۇلغان:

«قوچۇ خانىغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار يېرىدە قاراقۇرۇم دەيدىغان بىر تاغ بولۇپ، تاغنىڭ يېنىدا توغلا ۋە سېلىنگا دېيىلىدىغان ئىككى دەريا بار ئىكەن. بىر كۈنى ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىدىكى دەرەخنىڭ ئۇستىگە ئۇشتۇمتۇتلا نۇر چۈشۈپ، ئۇ دەرەخ ئىككى قات بولۇپ قاپتۇ. ئارىدىن توققۇزئاي 10 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن دەرەخ يېرىلىپتۇ-دە، بەش بالا تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ كەنجىسىنىڭ ئىسمى «ئېسەن بۇقۇقاغان» ئىكەن. ئېسەن بۇقۇقاغان چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۆز ئىلىگە پادىشاھ بولۇپتۇ، قىرىق نەچچە ئەۋلاد 520 يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. شۇ زاماندا «ئالىپ بىلگە ئىدىقۇت قاغان» دېگەن يەنە بىر خان ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۆل تېكىن ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىكەن. ئۇ قارا قۇرۇمدىكى پىلپىل تاغ دېگەن يەردە تۇرىدىكەن. تەڭرىخان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قوت تاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن» . . .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا XVII ئەسىردە ئۆتكەن خۇەخانى ئوبۇلغازى باھادىرخان (1605—1664) ئۆزىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا بىر رىۋايەت بەرگەن. ئەمما، بۇ رىۋايەت «جامىئول تاۋارىخ» نىڭ 1-بۆلۈمىدە بېرىلگەن رىۋايەتكە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن. شۇڭا ئۇ بېرىلمىدى. (شۇ ئەسەرنىڭ «II باب موغۇلخانىنىڭ بايانى» غا قارالسۇن).

---

① بۇ رىۋايەت «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 7-توپلىمىدىكى ئېنگلىزچىدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان تەرجىمىسى ئاساسىدا بېرىلدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئۇلارنىڭ «قارا قوشۇن»، «قالۇچى»، «جوداق» قاتارلىق ئۇچ ئۇرۇقتىن تارالغانلىقى توغرىسىدا ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ يېقىن بىر نەچچە خىل رىۋايەت كەڭ تارقالغان. ئەمما بۇ رىۋايەتلەرنى تا ھازىرغا قەدەر يازما يادىكارلىقلاردىن ئۇچرىتالمىغانلىقى بولمايدۇ. بۇ رىۋايەتلەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرىدا ۋادىلىرىدا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك قوۋملارنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا بىزنى يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ.

قارا قوشۇنلۇقلار توغرىسىدا: «بۇرۇنقى زاماندا بۇ يەردە 18 دەريا ۋە ھېسابسىز چوڭ-كىچىك كۆل بار ئىكەن، بۇ دەريالار يىغىلىپ لوپ (لوپنۇر) كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن. لوپ كۆلى ئەتراپىدا ئابدال، قارا قوشۇن، قارا كۆل، داغى دېگەن يۇرتلار بولغانىكەن. تاغ تەرەپتە (قۇرۇق تاغ-ئا) تاغ ئېلى بار ئىكەن. قارامچى، تۇمەنبۇ دەرياسى بۇ يۇرتلارنىڭ پاسلى ئىكەن. ئابدال پادىشاھى شىكاردا يۈرگەندە كېنىزەكلىرى بىلەن سەيلە-تاماشا قىلىپ يۈرگەن قالماق[1] پادىشاھىنىڭ (تاغ ئېلى پادىشاھى — ئا) قىزى خالىت مەلىكىنى كۆرۈپ قاپتۇ. مەلىكە پەرىزات تىنمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئابدال پادىشاھى ئۇنىڭغا ئاشىق-بىقارار بولۇپ، ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كېتىپتۇ. كېيىن ئۇنىڭغا ئۆيلىنىپ بالا-چاقىلىق بوپتۇ. قالماق پادىشاھىنى ئۆز تەۋەسىدىن قىزىنى ئىزدەپ تاپالماپتۇ. كېيىن ئۇنى ئابدال پادىشاھىنىڭ تۇتقۇن قىلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، مەلىكىنى تاتىۋېلىشىنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ، ئىككى پادىشاھ بىر نەچچە يىل ئۇرۇشۇپتۇ. قالماق پادىشاھىنىڭ شاھزادىسىمۇ كۆل-دەريالاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ ئابداللىقلارغا چېقىلىپ (پاراكەندىچىلىك سېلىپ) ئارام بەرمەپتۇ. ئابدالىق ئاكا-ئۇكا ئۇچ باتۇر

① بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «قالماق» بۇددىس ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ

ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشۈپتۇ. بىر كۈنى ئۇ شاھزادىنىڭ كۆل بويىدا ھەمراھلىرى بىلەن بىللە كاۋاپ سېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ-دە، يېكەنلىك ئىچى بىلەن كېلىپ شاھزادىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. شاھزادىنىڭ ئادەملىرى بۇ ھالنى كۆرۈپ قېچىپتۇ. ئۇچ باتۇر يېكەنلىكتىن چىقىپ قارىسا شاھزادىنىڭ ئۇستىدە بۆرە ئۇچىكى بار ئىكەن. باتۇرلارنىڭ بىرى ئۇنى سالدۇرۇپ كىيىپ باققانىكەن، شۇ زامات يىگىلىپ چۈشۈپ ئۆلۈپتۇ، يەنە بىرى كىيىپ بېقىپتۇ، ئۇمۇ ئۆلۈپتۇ. ساق قالغان باتۇر دەرغەزەپتە ھېلىقى ئۇچۇكنى ئوتقا تاشلاپتۇ. شامال ئۆرتىلىۋاتقان ئۇچۇكتىن چىققان قۇيقىنى شەھەر تەرەپكە ئۇچۇرتۇپ بارغانىكەن، شۇ كۈندىن باشلاپ شەھەردە ۋابا تارقىلىپ كىشىلەر ئۆلگىلى باشلاپتۇ. بۇنىڭدىن ھۇركىگەن ئەل كېمە-ساللارغا چۈشۈپ يۇقىرىغا (تارىمنىڭ يۇقىرى ئېقىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ-ئا) قاراپ كۆچۈپتۇ. ئۇلگۈرگەنلىرى بىرەر يېرىمدىن قوزا-پاقلان، ئوغلاق-چىۋىش ئېلىپ مېڭىپتۇ. كۆچكەنلەرگە دەسلەپ ئالما گۆچەك، كېيىك ئاتا-، بۇسۇق بوۋا، كۆمچەك قوتقا (ئايال)، كۈن تۇغدى موما، چانجىق ئىنە (ئانا)، ئاپىل ئوماي، تانىق، كۇچۇكباي، كۇرۇكباي، توقتاسۇن دېگەنلەر باشلامچىسى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ھارغان-چارچىغانلىرى دەريا-كۆل بويلىرى، دۆڭ-ئارالاردا بىر دىن-ئىككىدىن ماكانلىشىپ ېلىق تۇتۇپ يەپ، ئوۋ ئوۋلاپ كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئېلىپ كەلگەن قوزا-پاقلان، ئوغلاق-چىۋىش-لىرىنى ئاسراپ بېقىپ تەدرىجىي ئاينىپتۇ. (ھازىرقى) يېڭسۇ، ئۆيمانكۆل، كۆكئالا (كۆكلا)، تىكەنلىك، ئۇلۇغكۆل، تېيىز كۆل، چوڭ كۆل قاتارلىق جايلارنى شۇلار ماكان تۇتۇپ شۇنداق دەپ ئات قويغانىكەن. «چارا» دېگەن يەر شۇ يەردىن بوسۇق بوۋىنىڭ ئايالى زوقرا قوتقىدىن قالغان چارا تېپىلغانلىقتىن «چارا» دەپ ئاتالغانىكەن. بىز چارىلىقلار ۋە پۇتۇن قارا

قوشۇنلۇقلار ئالما گۆچەك قاتارلىق بوۋىلاردىن تارقالغان، ئۇلار قارا قوشۇندىن كۆچۈپ كەلگەچكە بىز قارا قوشۇنلۇق دەپ ئاتالغان.» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

قالۇچىلار توغرىسىدا: «قالۇچى دېگەن بۇرۇن قارا قوشۇن تەرەپتە ئۆتكەن بىر تايىپىنىڭ ئىسمى. ئابدال تەرەپتە ۋاباا تارقالغاندا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يۇقىرىغا كۆچۈپ، بىر قىسمى پادىشاھنىڭ يېنىدا قالغانىكەن. كېيىن ئۇ يەر چۆللەشكەندە قالغانلارمۇ مۇشۇ تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەلگەنىكەن. ھازىرقى قالۇچىلار دېگەنلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

جوداقلار توغرىسىدا: «جوداق دېگەن مۇشۇ تاغدا (قۇرۇق تاغ — ئا) ياشايدىغان بىر تايىپىنىڭ ئىسمى. ئۇلار جوغا (بۇددا مەبۇدى — ئا) تېۋىنىدىكەن. كېيىن ئۇلار تۇرىدىغان جايلار چۆللىشىپ، خەلقى ھەر تەرەپكە قاراپ كەتكەنىكەن. شۇ چاغدا چارا ئەتراپىغا ئۇچ جوداق بالىسى كېلىپ قالغانىكەن، چارىلىقلار ئۇ بالىلارنى ئاسراپ قالغانىكەن، ئۇلار چوڭ بولۇپ، ئۆيلۇك-ئوچاقلىق بولۇپتۇ. ھازىر جوداق دېيىلگەنلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى

1. ماددىي مەدەنىيەت توغرىسىدا

مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ماددىي مەدەنىيەت — ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاش يولىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي كۆرەش ئەمەلىيەتلىرىدە يارالقان پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقى. ئۇنىڭ رولى، ئىنكاسى، تەسىرىدىن قارىغاندا ماددىي مەدەنىيەتنى ئىنسانلارنىڭ جەمئىيەت بايلىقىدىن بەھرىمەن بولۇشتىكى پائالىيەت شەكلى، ئۇسۇلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل، شەكىل ئىنسانلارنىڭ ماددىي ھاياتىدىكى ئەڭ تىپىك ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ بۇگۈنكى مىللەتلەرنىڭ ئىگىلىك مەدەنىيىتى، ئولتۇراق ئادىتى، يېمەك-ئىچمەك ئادىتى، كىيىنىش-ياسىنىش ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىك ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ باشقا بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشاش ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش تىرىكچىلىك قىلىش ئۇسۇلىنى يېتىشتۇرگەن. ئىنسانلار ئەجدادى ئۆزىنىڭ تىرىكچىلىك شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن پائالىيەت

دائىرىسىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىش بىلەن ئالغا ئىنتىلىپ ئىزدىنىپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا باشقا قوۋملار (مىللەتلەر) بىلەن ئۇچرىشىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يەنى تىرىكچىلىك ئۇسۇلىنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلەشتۈرۈپ تىرىكچىلىك ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ، بېيىتىپ كەلگەن. شۇنىڭدەك ئۆزلىرىدىكى پايدىلىق ئامىللار ئارقىلىق باشقىلارغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى ئىگىلىك ئۇسۇلى ۋە ئادەتلىرى ئاساسەن ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن يېتىشتۈرۈلگەن تىرىكچىلىك ئۇسۇلى ۋە ئادەتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگىرىپ بېيىۋاتقان شەكلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبى سىڭگەن. كۆنچى دەرياسى ۋە ئورخۇن دەرياسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ مۇشۇ زېمىندا تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇگۈنكى تىرىكچىلىك ئۇسۇلىمىزنىڭ ئاساسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان:

ئوۋچىلىق

ئوۋچىلىق ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىي قىلىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تۇنجى تارىخىي پائالىيىتىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن ئىگىلىك شەكلى. ئۇ قېلىن تاغ-ئورمانلاردا ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاشتىن تاشقىرى دەريا-كۆللەردىن بېلىق، ئۈچار-قاناتلارنى ئوۋلاشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئىنسانلار ئەجدادلىرى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئوۋچىلىق ئارقىلىق قاندۇرۇپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا ئۇلار ئوۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە

مۇناسىپ تاياق-توقماق، ئىلمەك، گۆلمە (بېلىق توري) مانجا، سانجاق، ئوقيا ۋە ھەر خىل تاش سايمان قاتارلىق ئەمگەك قوراللىرىنى ياساپ چىققان. شۇنىڭدەك شۇنىڭغا مۇناسىپ ئالاھىدىلىك ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىمۇ شەكىللەنگەن. بۇ نۇقتىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بوگۇنكى قىسمەن ئەنئەنە ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى كۆزەتسەك، ئۇنىڭ قەدىمكى زامانداشلا يەنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق ھاياتى دەۋرىدە شەكىللىنىپ ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ناھايىتى روشەن ئايان بولىدۇ.

1970-يىلىنىڭ ئاخىرلىرى رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگلىرى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى ۋادىسىدىن بۇنىڭدىن 4750 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بىر قەبرىنى تاپقان. قەبرىدىن جەسەت بىلەن بىللە قويۇلغان بىر دانە قومۇش ئوقيانىڭ سۇنقى ۋە گۆلمە پارچىسى چىققان. 1985-يىلى چەرچەننىڭ زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بىر قەبرىدىن جەسەت بىلەن قويۇلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملار قاتارىدا ياغاچ زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ پىشۇرۇلغان گۆش، كاۋاپ چىققان. بۇ مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىرىنچىدىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ جاھالەت دەۋرىدە ھەل قىلغۇچ رولغا ئىگە قورال① — ئوقيا ياساپ ئۇنىڭدىن پايدىلانغانلىقىنى جۇملىدىن مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى ئىسپاتلىسا، ئىككىنچىدىن، ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ گۆشىنى خام يېيىشتىن مەخسۇس ئۇسۇلدا پىشۇرۇپ يېيىش ئادىتىنىڭ شەكىللىنىپ، يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى بويىچە ئاللىبۇرۇنلا يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئوۋچىلىق تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ بېقىپ بىرقەدەر تۇراقلىق تۇرمۇش مەنبەسىنى ھەل قىلىش

① «خەلق گېزىتى» 1981-يىل 17-فېۋرال سانى، 1-بەت.

شارائىتىغا ئىگە بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئاشۇ جەريانىدا ئەجدادلىرىمىزدا نۇرغۇن گۈزەل ئەنئەنىلەر پېيدا بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە پەخىرلىنىك بىلەن تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى، باتۇرلۇق، باتۇرلۇقنى قەدىرلەش، ئەلا بىلىش ۋە چىداملىق، سەۋرچانلىق ئادىتىدىن ئىبارەت. مۇنداق گۈزەل ئادەت — ئەنئەنىلەرنىڭ پېتىلىشىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تۇرمۇش شارائىتى بەلگىلىگەن. مەلۇمكى ئوۋچىلىق مۇشەققەتلىك ۋە جاپالىق ئەمگەك. ئۆز دەۋرىدە تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. چۈنكى ئوۋ ئوبيېكتلىرىنىڭ تۇرى ۋە ئۇلارنىڭ مىجەز-خۇلقى، ياشاش، ھەرىكەتلىنىش قانۇنىيىتى ھەرخىل بولغاچقا ئۇنى ئىگىلەش ھەر قايسىسىغا مۇناسىپ چارە-تەدبىر تېپىش ئوچۇن جاپالىق جىسمانىي، مەنىۋى ئەمگەك سەرپ قىلىشقا توغرا كەلگەن، ئۇلار شۇنداق جاپالىق ئەمگەك سەرپ قىلىش ئارقىلىق ئوۋ ئوبيېكتلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ئۇسۇل، تەدبىرلىرىنى تاپقان ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ قورالارنى ياساپ چىققان ۋە ئات، قوي قاتارلىق بىر تۇركۈم ياۋا ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ بېقىش، پايدىلىنىشنى بىلىپ يەتكەن. ئات ئۆز دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كېڭىيىشى، ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. بۇنىڭ بىلەن ئەجدادلىرىمىزدا ئاتلىق ئوقيا ئېتىش ئادەت-ماھارىتى ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ئەنئەنىسى شەكىللەنگەن. ئەجدادلىرىمىز ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن بىرەر باتۇرلۇق كۆرسەتمىگۈچە ئۇنىڭغا رەسمىي ئات قويمايدىغان، شۇنىڭ ئوچۇن بالىلارنى كىچىكىدىنلا ئات-ئۇلاغقا مىندۈرۈپ چېنىقتۇرىدىغان، قىرغاۋۇل قاتارلىق ئوچار-قاناتلارنى ئوۋلىتىدىغان ئادەتلەر شەكىللەنگەن. مۇنداق مۇھىت كىشىلەردە باتۇرلۇقنى ئىنتىلىدىغان، باتۇرلۇقنى قەدىرلەيدىغان روھىي ھالەتنى پېتىشتۇرگەن.

بۇندىن باشقا ئەجدادلىرىمىزدىكى سۈرلۈك، باتۇر ھايۋانلار ۋە كۆركەم، ھەيۋەتلىك تەبىئەت شەيئىلىرىنىڭ نامىدا، لەقەم قويۇش ئادەت-ئەنئەنىسىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى تۇرمۇش شارائىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە، مەسىلەن، ئارسلان، ئارسلان خان، قاراجان، قاراخان، يۇلتۇز، سادىر پالۋان، ئەمەت مەرگەن، قاينام ئۆركىشى، تۇرسۇن بۇقا قاتارلىقلار.

بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ئوۋچىلىق ئاللىبۇرۇنلا ئۆز رولىدىن قالغان بولسىمۇ، ھازىرقى زامان باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭكىگە ئوخشاش تۇرمۇشتىكى بىر خىل زوق-ھەۋەس ۋە قوشۇمچە كەسىپ سۈپىتىدە يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بەزى رايونلاردا ئالايلۇق، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى قىسمەن ئادەت-ئەنئەنىلىرى تېخى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن: لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئەسىرىمىزنىڭ 30 — 40-يىللىرىغا قەدەر تويلىششتا ئالدى بىلەن توققۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخان ئاپىراتسىيە. تويلۇق ئۇچۇن بەلگىلىك سانداً خام بېلىق، گۆلمە، كىمە قاتارلىق بېلىق ئوۋلايدىغان قورال-سايمان، جەرەن-كېيىك گۆشى، تولكە، مولۇن تېرىسى سالاتتى.

روشەنكى بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدە شەكىللەنگەن ئادەت-ئەنئەنىلىرىنىڭ داۋامى. بۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تىكاھلىنىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيالغا ئىگە قىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىقتا تاياق-توقماق، ئىلمەك، ياغاچ نەيزە قاتارلىق قورالىلاردىن باشقا يەنە قانداق قورال ئىشلەتكەنلىكى بىزگە نامەلۇم. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىقتا

ئىشلەتكەن، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قوراللاردىن تاپان تۇزاق، قىلتاق، قاپقان (قىسماق، تۇزاق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، مىلتىق، نەيزە، قارچىغا، بۇركۇت، ئىت (تايغان) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، تاپان تۇزاق، قىلتاق، قارچىغا بىلەن ئاساسەن قىرغاۋۇل، كەكلىك، توشقان قاتارلىقلارنى، قاپقان، بۇركۇت، مىلتىق بىلەن ئاساسەن بۇغا-مارال، جەرەن-كىيىك، تۈلكە، بۆرە قاتارلىقلارنى ئوۋلاپ كەلگەن. قاپقان پولاتتىن چىشلىق، چىشسىز قىلىپ ئىككى خىل ياسىلىدۇ. ئۇ ئاساسەن ھايۋانلارنىڭ ئورمان، چاتقاللار ئارىسىدىكى ئۆتەر يولىغا قۇرۇلىدۇ. تاپان تۇزاق، قىلتاق پىششىق چېگە يىپ ۋە ئات قۇيرۇق قىلىدا ياسىلىدۇ. بۇ قوراللار يېزا-قىشلاقلاردا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

چارۋىچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىزنى بۈگۈندىن 4700 يىل بۇرۇنلا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دېيىشكە بولىدۇ. لوپنۇر رايونىدىكى چەرچەننىڭ زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى قەبرىدىن، باشقا جايلاردىكى قەبرىلەردىن ۋە بايقال ۋادىلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە، ئالتاي رايونى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرە ۋە جامە خارابىلىرىدىن چىققان ئات، كالا، قوي ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ سۆڭەك، مۈڭگۈزلىرى، يۇڭدىن توقۇلغان پالاز، كۆن ئۆتۈك قاتارلىقلار بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىلا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس شارائىت ئېتىياجى تۈپەيلىدىن

ناھايىتى كەڭ رايونىي ماكان تۇتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى يايلاق، سۇ قوغلىشىپ ياشاشتىن ئىبارەت. ھەنزۇچە مەنبەلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى «يايلاق-سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ... چارۋىنىڭ گۆشى، سۈتى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. تېرىسىدىن كىيىم-كېچەك قىلىدۇ» دەپ ئەينەن خاتىرىلەنگەن.

ئەجدادلىرىمىز چارۋىچىلىقنى ئالدى بىلەن ئات، قوي، كالا قاتارلىق جانلارلارنى كۆندۈرۈپ بېقىشتىن باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە ئۆچكە، تۆگە، قوتاز، ئېشەك قاتارلىقلارنى كۆندۈرۈپ بېقىپ، چارۋا مال تۇرىنى تەدرىجىي كۆپەيتىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ھەرخىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلاندۇرغان. شۇ جەرياندا چارۋىچىلىق تۇرمۇش شارائىتىغا مۇناسىپ ھىر قاتار ئۆرپ-ئادەتلەر شەكىللەنگەن. پىيادە ئوۋ قىلىشقا خاتىمە بېرىپ ئاتلىق ئوۋ قىلىشقا، ئاتلىق يول يۈرۈشكە، ئاتلىق جەڭ قىلىشقا، مال پادىلىرىنى ئاتلىق بېقىشقا ئادەتلەنگەن. ھەرخىل ئوۋ ھايۋانلىرىغا قارىغاندا، قوي-كالىنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىگە قاراپ ئۇنىڭ گۆشىنى، سۈتىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇق مەنبەسى، يۇڭ-تېرىسىنى كىيىم-كېچەك، يېپىنچا-سېلىنجا مەنبەسى قىلغان. ئۇلار دائىم مال پادىلىرى بىلەن بىللە بولغاچ بۇرۇنقىدەك بۆرە، يولۋاس، چوشقا قاتارلىق ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يېيىش ئورنىغا زۆرۈرىيەت تۈغۈلسىلا خالىغانچە قوي-كالا ئۆلتۈرۈپ يەيتتى. كۆشەيدىغان ھايۋان گۆشىنىڭ كۆشىمەيدىغان ھايۋان گۆشىگە قارىغاندا لەززەتلىك، سۆللۈك، قۇۋۇەتلىك، ئوڭاي ھەزىم بولۇشتەك خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا، ئاساسلىقى قوي-كالا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىش ئومۇميۈزلۈك ئادەتكە ئايلانغان. كالا-قوي گۆشىنى كۆپ يېيىش ئۇنىڭ ئاسان

بېقىلىشى، تېز ئايىنىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلاردا بۇگۈنكى چوشقا ۋە يولبارس قاتارلىق گۆشخور يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدىغان ئادەت، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئىزدىنىش سىناقلىرى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. بەزىلەر ئۇنى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەيدۇ، بۇ ئەھمىيەتكە ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. ئىسلامىيەتتىن كېيىن چوشقا گۆشى تەقىبلەنگەن نەرسە قاتاردا تېخىمۇ يېيىلمەس بولدى. شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلاردا تىغ تەگمەي ئۆزى ئۆلۈپ قالغان، قوي-كالا، ئۇچار-قانات قاتارلىقلارنى يېمەيدىغان ئادەتمۇ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئادەتلىرىنىڭ داۋامى، ئۇلار ئۆز دەۋرىدە ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەل تۈپەيلىدىن ئۆلگەن ھايۋان، ئۇچار-قانات، بېلىققا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ گۆشىنى يەپ زەھەرلىنىپ ئۆلۈش ھادىسىلىرى كۆپ سادىر بولغان. ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەپ يەتكەندىن كېيىن ئۇنداق نەرسىلەرنى يېمەيدىغان بولغان. ئەجدادلىرىمىزدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇ ئادەتلەر شەكىللەنگەن دەۋردە ئىسلام دىنى تېخى مەيدانغا كەلمىگەنىدى.

ئۇيغۇرلار مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈغۇلمىغۇچە ئاسانلىقچە ئات ئۆلتۈرۈپ يېمەيدۇ. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز ئاتنى قەدىرلەيتتى. شۇڭا ئات ئۆستۈرۈشكە، ئاتلىق جەڭ قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئىلى دەريا‌سى، قايدۇ دەريا‌سى ۋادىلىرىدا ئوغورغول (ئارا تۈرۈك، بارىكۆل، قۇمۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلار كۆزدە تۇتىلىدۇ) ۋە مۇڭغولىيە يايلاقلىرىدا ئەجدادلىرىمىز يېتىشتۈرگەن ئاتلارنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە «ئىلاھى ئات»، «ئۇيغۇر ئېتى» دەپ ئاتىلىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئات ئۆستۈرۈشتىكى ماھارىتىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇنلۇكىنى

ئىسپاتلايدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا VII ، VIII ئەسىرلەردىلا ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا چوڭ كۆلەمدە سودا ئالماشتۇرۇش تازا ئەۋج ئالغان. چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ «ئۆز قوشنىلىرى بىلەن ئالماشتۇرىدىغان ئاساسىي بۇيۇمى هايۋان ئىدى. هايۋان هەممە تاۋارلارغا باها قويۇشتا ۋاستە خىزمىتىنى ئورۇندايدىغان ۋە هەممە يەردە مەنپەئەت بىلەن ئالماشتۇرىدىغان تاۋارغا ئايلاندى. قىسقىسى هايۋان پۇل رولىنى ئويناشقا باشلىغان ۋە شۇ باسقۇچتىلا پۇل رولىنى ئوينىغان»[1]. مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى مەشھۇر «ئات-چاي سودىسى» ، «ئات-يىپەك سودىسى» دەل شۇنداق ۋاستە ئارقىلىق يولغا قويۇلغان. بۇ بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز دەۋرىدە چارۋىچىلىقنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېھتىياجى تاۋار كۆز قارىشىنىڭ يېتىلگەنلىكىنى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك بوينىچە تاۋار چارۋا ئىشلەپچىقىرىش ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئاتتىن مۇهىم ئۇرۇش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە پايدىلىنىش بىلەن تەڭ مۇهىم قاتناش ۋاستىلىرى سۈپىتىدىمۇ پايدىلانغان. بىراق ئەجدادىمىز تېلېلار ئۆز دەۋرىدە يوغان، ئېگىز چاقلىق هارۋا ياساپ، ئۇنىڭغا ئات قوشۇپ شۇنىڭدا يۇرۇشكە ئادەتلەنگەن. شۇڭا ئۇلار «دىڭلىڭ گاۋچې» (ئېگىز هارۋىلىق تېلېلار) دەپ ئاتالغان. هارۋىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان بىر تۆھپىسى دېيىشكە بولىدۇ. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا باشقا قوۋملارمۇ جەڭ هارۋىسىغا ئوخشاش هەرخىل هارۋىلارنى ياساپ پايدىلانغان.

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى

---

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 156-بەت.

تۇنجى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىمۇ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ باشقا ياۋايىلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن»[1] ئىنسانلار جەمئىيەتتىدە شۇنداق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ پۈتۈنلەي يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇزۇن دەۋردە ئەجدادلىرىمىز چارۋىچىلىقىنى شۇ قەدەر زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۇرەلمىگەنلىكى، پىيادە يۈرمەي ھارۋا ياساپ ھارۋىلىق يۈرۈشتەك مەدەنىيەتكە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ قەدىمكى دەۋردىلا مەدەنىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چارۋىچىلىقنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى ئىقتىسادىي ھاياتىدا يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقى ئەجدادلىرىمىز يارىتىپ بەرگەن ئاشۇ ئاساستا ئىپادىلەنمەكتە. ئۇيغۇرلاردىكى چېدىرلىق، ئەمگەكچان، مېھماندوست، خۇشخۇي، ئاق كۆڭۈل، مەرد-مەردانە، جەسۇر، جۇشقۇن، ھالىمەن-يارىمەن، ۋەتەنپەرۋەر قاتارلىق روھىي ھالەتمۇ بىپايان يايلاقتىكى كەڭ-كۇشادە، ئەركىن-ئازادە كۆچمەن تۇرمۇش شارائىتىدا يېتىلگەن، بۈگۈن بىزدىكى گۈشخۇمارلىقمۇ ئۇزۇن دەۋردە شەكىللەنگەن ئادەتتىن كەلگەن.

چارۋىچىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك شەكلى بولغاچقا، چارۋا-ماللارنى بېقىش، پەرۋىش قىلىش، ئايىنىتىش ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈش قاتارلىقلار بويىچە مول-تەجرىبە ۋە مەخسۇس ئاتالغۇلارنى، قورال-سايمانلارنى يارىتقان. چېگىرسىز كەڭ يايلاقلاردا ئايرىم-ئايرىم مال بېقىش شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا چارۋا-ماللارغا بەلگە سېلىش: ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى يوقالغان جانلارلارنى شۇ بەلگىلەر ياكى جانلارلارنىڭ تۇياق

---

① «مارکس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە تەشرى، 4-توم 156-بەت.

ئىزىغا قاراپ ئىزدەپ تېپىش، باشقا مال-پادىلىرىنىڭ ئىگىلىرى شۇ بەلگىلەرگە قاراپ قارشى تەرەپكە خەۋەر قىلىشتەك بىر قاتار ئادەت ۋە ياخشى خىسلەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر چارۋىچىلىرىدا داۋاملىشىپ كەلگەن ئۆز مال-پادىلىرىغا تامغا بېسىش، بەلگە (ئەن) سېلىش ئادىتى لوپنۇر، بۈگۈر، شايا، تارىم ۋادىلىرىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدە ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. چارۋا-مالىلارغا بەلگە سېلىش، تامغا بېسىش كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارغا ئورتاق ئادەت بولسىمۇ، ھەرقايسى ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ بەلگىلىرى پەرقلىق بولغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئوغۇز تۈركمەنلىرىنىڭ تامغا-بەلگىلىرى كۆرسىتىلگەن. شۇنداق تامغا-بەلگىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىمۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ئۇنىڭ شەكلى بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلمىگەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغا قەدەر شەخسىي چارۋىچىلار، جايلار ئىشلىتىپ كەلگەن تامغا شەكلىدىن ئۇنى قەدىمكى تامغا-بەلگىلەر ئاساسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇ تامغا-بەلگىلەر شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد-ئەقىدىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇيغۇرلاردا بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان تامغا بەلگە شەكىللىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

تامغا — بەلگىلەر قىزدۇرۇپ تۇرۇپ چوڭ چارۋىلارنىڭ ساغرىسىغا بېسىلىدۇ. قوي، ئۆچكە قاتارلىق كىچىك چارۋىلارغا بولسا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تامغا-بەلگىلەرنىڭ ئاددىي شەكىللىرى قۇلاقلىرىغا ئويۇپ سېلىنىدۇ. بەزىلىرىنىڭ قۇلاقلىرىنىڭ ئارقىسىغا، بەزىلىرىنىڭ قاڭشىرىغا بېسىلىدۇ. مۇنداق تامغا بېسىش، بەلگە سېلىشتىن تاشقىرى چوڭ

چارۋىلارنىڭ رەڭگى ۋە بەدىنىدىكى مەلۇم بىر ئالاھىدىلىكىدىنمۇ بەلگە سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن.

چارۋا-مال ۋە بىر تۈركۈم ئۇچار-قانات، ئۆي ھايۋانلىرى، ياۋايى ھايۋانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار جەدۋەل ئارقىلىق كۆرسىتىلدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئەجدادلىرىمىزدا يەيدىغان گۆش تەييارلاش بويىچىمۇ ئۆزىگە خاس ئادەتلەر يېتىلگەن. ئۇلار ئوۋچىلىقتىن چارۋىچىلىققا كۆچۈش جەريانىدا بۇرۇنقىدەك ئوۋ ھايۋانلىرىنى تاياق توقماق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، تېرىلىرى بىلەن قوشۇپ كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئورنىغا تەدرىجىي تېغ بىلەن ئۆلتۈرىدىغان، گۆشنى تېرىسىدىن ئايرىپ يەيدىغان بولدى. ئۇيغۇرلاردىكى بۇگۈنكى گۆش ھازىرلاش ئادەت-ئۇسۇلى شۇ ئادەت ئاساسىدا شەكىللەنگەن. بۇ ئادەت-ئۇسۇل مۇنداق: يېيىلمەكچى بولغان مال-چارۋا ئۆلتۈرۈلۈشتە ئالدى بىلەن يانتۇزۇلۇپ تۆت پۇتى مەھكەم چىگىلىدۇ، ئاندىن بوينىنىڭ قۇلىقىنىڭ ئاستى قىسمىدىن ئۆتكۈر پىچاق بىلەن بوغۇزلىنىدۇ. قان ئاساسەن ئېقىپ بولغاندىن كېيىن يۇلۇنغا پىچاق ئۇرۇلىدۇ ۋە شىراقلىرى يېشىلىپ، ئارقا ئوڭ پۇتى توپىقىنىڭ ئاستىدىن تېرىسى كېچىك كېسىلىپ، ئۇ يەرگە چوكا چوڭلۇقىدا ئۇزۇنراق ياغاچ تىقىپ چاتىرىقىغا قەدەر بولغان تېرە بىلەن ئەت ئارىلىقىدا بىر بوشلۇق ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ كېسىلگەن يەردىن ئېغىز ئارقىلىق پۈۋلەپ ھېلىقى بوشلۇقتىن ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ پۇتۇن بەدەن تېرىسى بىلەن ئېتى ئارىلىقىغا يەل ماڭدۇرۇلىدۇ ۋە مالنىڭ پۇتۇن تېنى ھۆپپىدە كۆپكەندىن كېيىن، ھېلىقى پۈۋلەنگەن تۆشۈكتىن چاتىرىقىغا، چاتىرىقىدىن بوينىغا توغرىلاپ قېرىن تېرىسى ۋە پۇتلىرىنىڭ تېرىسى تىلىنىدۇ، ئاندىن شۇ تىلىنغان يەردىن پىچاقتا بەش-ئالتە سانتىمېتىر كەڭلىكتە تېرە سېرىق ئەتتىن ئاجرىتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تېرىنىڭ سېرىق

چارۋا-مال ۋە بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ نامى، ئاۋازى ھەم ئىيتىلىشى

تۇرى	ئېتى	پەرقى		بالىسى	ئاۋازى	چاقىرش	ھەيدەش	ئەسكەرتىش
		ئەركەك	چىشى					
	ئات	ئايغىر	بايتال (بىيە)	قولۇن تايچاق غۇنان تاي	كىشنەش	تۇر-دۇر	كۇش، - كوش چوھ!	
	يىلقا							ئاتنىڭ ئومۇم ئاتىلىشى
	كالا	بۇقا	ئىنەك (سىيىر)	موزاي غوناجىن تايىنچى تورپاق	مۆرەش ھۆكۈرەش	مۆ-مۆ	گۇش- كوش هاي- هوي! چوھ!	
چوڭ چار لار -ۇ-	كۇ							پىچىلغان كالىنىڭ
	ئۇي، ئۆ- تۆگە ناز (تۆگە)	بۇغرا	ھىنگان	بۇتا بوتىلاق تايلاق	ھىڭراش بوزلاش بوف!			ئومۇم ئاتىلىشى
								پىچىلغان تۆگە
	قىچقىر ئېشەك	ئەركەك ھاڭگا	چىشى مادا	خوتەك تەخيي	ھاڭراش	تىر-تىر!	چوھ! چوھ! خىت! چوھ!	

ئۇششاق چاڑۋا	قوي ئىرىك (ئەركەك قوي) ئۆچكە	قوشقار تېكە (سەركە	ساغلىق چۈنش	قوزا پاقلان تۇقلۇ مەچەك ئوغلاق	مەرەش 〃	مەمە! 〃	كوش! كوش! 〃	پىچىلغان بىر ياشلىق سەركە «سەركەچ» دەپىلمدۇ
ئۆي هايۋا- ناتلىرى	ئىت مۇشۇك توشقان توخۇ	ئەركەك 〃 〃 خوراز	قانجۇق چىشى 〃 مىكىيان	كۆچۈك ئاسلان بۆجەن چۈجە	قاۋاش هاۋشش مىياۋلاش چىللاش قاقاقلاش	مەھ! مەھ! پىش! پىش! تۆ! تۆ!	چاغ! كەت! پەش! تاخ!	

	غاز	ئەركەك	چىشى	بالىسى (چۈجىسى)	غاقىلداش	يا-يا گە-كە	هوش-كوش	
	ئۆردەك	〃	〃	〃	〃			
	كەكلىك	〃	〃	〃	سايراش	〃	〃	
	قىرغاۋۇل (قىرغول)	خوراز	مىكىيان	چۈجىسى	〃			
	بۇلبۇل				〃			
	تورغاي			باچكىسى	〃			
	تۇرۇمچۇق			〃	〃			
	كەپتەر	ئەركەك	چىشى	〃	〃			
	قۇچقاچ	〃	〃	بالىسى	〃			كاككۇكنىڭ ئەركىكى يوق غورۇلاي بىلەن جۈپلىشىدۇ
	پاختەك	〃	〃	باچكىسى	(ۋىچىرلاش) غوقۇلداش			
	كاككۇك				سايراش			

	کەبەك	یۆغا	مارال	ئاهۆ (بالسی بالسی		
	جەرەن	نبکە	چشی			
	رۆژن					
	ئالی قۆیۆ-					
	قار قار	قوشقار	چشی	کۆچۆرك (بالسی)	هۆرکەرش	
	بۆکەن	"	"		"	
	یولۆلاس	ئەرکەك	چشی	"		
	(بارس)	"	"	"	هۆڵاش	
	شیر	"	"	"	"	
	یۆزە	"	"	"	"	
	تۆلکە	"	"	"	خورتۆلاش	
	مولۆن	قاڵۆن	مێگجین	"		
	توکگۆز					
	(چۆشقا)					

ئەتتىن ئاجرىتىلغان يېرىدىن مۇشت بىلەن تىقمىلاپ تېرە دۇمبىسىگە قەدەر سېرىق ئەتتىن ئاجرىتىلىدۇ، ئاندىن قىزىل ئۆڭگەچ يېرىپ چىقىرىلىپ ئىن چىقىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوغۇپ تاشلىنىپ، بېشى، ئالدى ئىككى شېرىقى كېسىپ تاشلىنىش بىلەن يەرگە تەگكۈسىز قىلىپ ئارقا پۇتىدىن ئېسىپ قويۇلىدۇ (ئالدىن بىر ئېگىزلىككە سېلىنغان ئارغامچىغا ئارقا پۇتىنىڭ لېپەك ئاستىدىكى پېيى ئارغامچىغا كىرىشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ئېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن تېرە قۇيرۇقتىن ئاجرىتىلىپ، تۆۋەنگە قارىتىپ سويۇپ ئېلىنىدۇ. ئاندىن قورساق يېرىلىپ، بېرىنچى قەدەمدە ئاچچىق ئۈچەي (ئاساسەن قوي-ئۆچكىنىڭ) سىرىپ ئېلىنىدۇ، ئىككىنچى قەدەمدە قالغان ئىچكى ئەزالىرى چىقىرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۆپكىگە پىچاق تەگكۈزۈۋەتمەسلىك شەرت. چۈنكى پىچاق تەگكەن ئۆپكىنى قۇيغىلى بولمايدۇ. قېرىن چىقىرىلىش بىلەن دەرھال ئىن تۆكۈپ چىقىرىلىپ قېرىنغا تۇتاش تۇرىدىغان ئۇچەينىڭ بۆرى يېمەس قىسمى كېسىپ تاشلىنىدۇ. ئۇچار-قاناتلارنى بولسا، ئالدى بىلەن بوينىدىن بوغۇزلاپ قېنى ئېقىپ توختىغاندا بېشى، پۇتى (تىزىدىن) كېسىپ تاشلىنىپ ئاندىن ئىچى-قارنى تازىلىنىپ يۇڭۇزلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇچار-قاناتلار ئىچىدە توخۇنىڭ يۇرەك، بۆرەك ۋە تاشلىقىنى يەپ ئادەتلەنگەنلىكىنى هېسابقا ئالمىغاندا باشقىلىرىنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنى يەپ ئادەتلەنمىگەن، شۇنىڭدەك قوي، ئات، كالا قاتارلىق هايۋانلارنىڭ قېنىنىمۇ ئىچىپ (يەپ) ئادەتلەنمىگەن. بۇ ئېهتىمال يېمەكچى بولغان جاندارنى بوغۇزلىغاندا، ئۇنىڭ قېنىنى چىقىرىۋېتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ئىسلامىيەتتىن كېيىن جاندار ئۆلتۈرۈشتە، ئۇنىڭ بېشىنى قىبلە تەرەپكە (غەربكە) قارىتىپ «ئاللاهۇ ئەكبەر» دەپ بوغۇزلاش ئادىتى ۋە مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى

ئۆلۈش هالىتىگە چۈشۈپ قالغان قوي، ئات-كالا قاتارلىقلارنى بوغۇزلىغاندا قان چىقمىسا «هارام بولۇپ قالدى» دەپ گۆشىنى يېمەيدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. بېلىقنىڭ بېشىغا كىچىك توقماق بىلەن ئىككى ئۇرۇپ قويۇلىدۇ، بۇ بېلىقنى بوغۇزلىغانغا باراۋەر دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچىدە بېلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتتە بېلىقنى خۇدا ئاسماندىن بوغۇزلاپ چۈشۈرۈپ بەرگەن، شۇڭا ئۇنىڭ بوينى كېسىك (ساقىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) دەپ هېكايە قىلىنىدۇ.

دېهقانچىلىق

دېهقانچىلىق ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىقتىسادىي تارماق. كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كېلىپ چىققان ئولتۇراق تۇرمۇش تەقەززالىقى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك تەرەقىياتىدا زور بۇرۇلۇش هاسىل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ياشىغان بەزى رايونلاردا دېهقانچىلىق قوشۇمچە، بەزى رايونلاردا ئاساسلىق ئىگىلىك سۈپىتىدە تەرەققي قىلىشقا باشلىدى.

ئاشلىق زىرائەتلىرى بويىچە مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بۇغداي، تېرىق، چۈجۈگۈن، ئارپا قاتارلىقلارنى ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋادىسىدىكى بۇنىڭدىن 4700 نەچچە يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بىر قەبرىدىن چىققان بۇغداي؛ چەرچەننىڭ زاغۇنلۇقتىكى بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بىر قەبرىدىن چىققان توقاچ ئەنە شۇنىڭ كۆچلۈك پاكىتى. دېهقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز تېپىدىكى ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش، پەرۋىش قىلىش ئارقىلىق يېتىشتۈرۈلگەن. ئۇيغۇرلار بۇغداي ياۋىسىنى «غۇدۇر بۇغداي» دەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئاتالغۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پاكىتقا ئاساسەن

بۇغداينى ئالدى بىلەن بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئارخېئولوگ ۋاڭ بىڭخۇا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى قەبرىدىن چىققان بۇغدايغا ئاساسەن ئۇنى «مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن بۇغداي ئەۋرىشكىسى. . . شىنجاڭدا بۇغداي مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىر ئۇلۇغ تۆھپىسى»[1] دەيدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن بىزنىڭ ئۇ قارىشىمىزنىڭ ئەملىيەتكە ئۇيغۇنلۇقىنى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن «بۇغداي شىنجاڭغا ئىراندىن كىرگەن» دېگەن قاراشنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. كېۋەز تېرىقچىلىقىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. نىيە ناھىيىسىدىن شەرقىي خەن دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن پاختا يىپ توقۇلمىلار چىققان. «ۋېينامە. تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە، «غەربكە يېقىن جايلاشقانلار كۆپىنچە باغۋەنچىلىك، ئىكىنچىلىك قىلاتتى» دېگەن خاتىرە قالدۇرۇلغان. بۇ ئىككى تارىخىي پاكىتمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە بۇرۇنلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن، كىشىلىك تۇرمۇشىدا ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىق زىرائەت، ئىقتىسادىي زىرائەت تۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك، مەسىلەن، بۇغداي، ئارپا، قوناق (ئاق قوناق، كۆممىقوناق) شال، تېرىق، ھەر خىل پۇرچاق، كېۋەز، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، تاماكا، كەندىر، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلارنى تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەندىن تاشقىرى،

① ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەريالىق ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ تېپىلىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، خەتنۇچە 83-يىل 3-سان).

ئۇلارنى قانداق تەربىش، قانداق پەرۋىش قىلىش، يېغىش، ساقلاش، ئىستېمال قىلىش بويىچە، شۇنىڭدەك زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش قانۇنىيىتىنى ۋە ئۆسۈش قانۇنىيىتىگە مۇناسىپ يەر، پەسىل-مۆچەللەرنى بەلگىلەش بويىچە، سۇغىرىش ئەسلىمىلىرى قۇرۇلۇشى بويىچە مول تەجرىبىلەرنى يارىتقان.

ئۇيغۇرلاردا سۇ ئىنشائاتچىلىقىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تارىم ئويمانلىقىدا دېھقانچىلىقنىڭ ئاساسەن سۇغىرىش ئارقىلىق بولىدىغانلىقىنىڭ ئۆزىلا سۇ ئىنشائاتچىلىقىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ ساھەدە ئەجدادلىرىمىز دەريالارغا توغان سېلىش، ئېرىق-ئۆستەڭ قېزىش، تاغ ۋە يەر ئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە مول تەجرىبىلەرنى يارىتقان. كېرىيە ناھىيىسىدىكى «قارلۇق» نامىدا ئاتالغان غول ئۆستەڭ — قارلۇق ئۆستەڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا سۇ ئىنشائاتچىلىقىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇ ئىنشائاتچىلىقىدا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئىجادىيىتى — كارىزدۇر. كارىز يەر ئاستى سۈيىنى قۇدۇق قانۇنىيىتى بويىچە تاغ ئېتىكىدىكى ئېگىزلىكتىن لەخمە قېزىش ئارقىلىق يەر يۈزىگە باشلاپ چىقىرىدىغان بىر مۇرەككەپ قۇرۇلۇش. كارىز قۇرۇلۇشىدا ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن بىر نەچچە يۈز يىل بۇرۇنقى دەۋرگە نىسبەتەن خېلى مۇرەككەپ تېخنىكىلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلغان: تاغ ئېتىكىدىن قېزىلغان بىرىنچى قۇدۇقنىڭ (بىر كارىزدا تەخمىنەن 20—30 دەك قۇدۇق بولىدۇ) ئاستىدىكى تۇرلۇك سۇنىڭ يەر يۈزىگە چىقىش ئورنىدىكى تۇزلۇككە باراۋەر قىلىنغان، بۇ باراۋەرلىك لەخمىنىڭ ئېگىزلىككە قاراپ سوزۇلغان يانتۇلۇقى ئارقىلىق توغرىلانغان.

ئەمما كارىز چېپىشنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەن، دېگەن

قاراشلارمۇ مەۋجۇت. روشەنكى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتى ئوخشاش. شۇنىڭدەك ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش، ئالماشتۇرۇشتىن ئەزەلدىن خالىي بولغان ئەمەس. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بەزى شەكىللىرىنىڭ ئوخشاپ كېتىشى تەبىئىي. بۇنىڭلىق بىلەن مەلۇم بىر جايدىكى مەلۇم بىر شەكىلنىڭ باشقا بىر جايدىكى شۇ تىپتىكى شەكىلگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىغا قاراپلا ئۇنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەن دېيىلسە، كىشىلەرنىڭ ئەقىل-پاراسىتىگە گۇمانلىق قارالغان بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا باغۋەنچىلىكمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئاز-تولا شارائىتى بارلا ئادەم باغ-باراڭ قىلىشقا ئادەتلەنگەن. شارائىتى يوق دېگەنلەرمۇ ئىشىك ئالدى يا كەينىگە بىر-يېرىم تۇپتىن ئۈجمە، سۆگەت قاتارلىق دەرەخ ئۆستۈرىدۇ، كاۋا-قاپاق، ھەشقىپىچەك قاتارلىقلارنى تېرىپ باراڭ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار باغۋەنچىلىكتە ئاساسلىقى ئۈزۈم، ئۈجمە، ئۆرۈك، ئالما، شاپتۇل، نەشپۈت، ئامۇت، ئەينۇلا، ئانار، ئەنجۇر، بەيە، گىلاس، جىنەستە، ياڭاق، بادام، چىلان، شاتۇت، قارا ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلەرنى يېتىشتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قوغۇن، تاۋۇزمۇ ئۆستۈرىدۇ. باغۋەنچىلىك ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇرلار ئۈزۈن يىللىق باغۋەنچىلىك ئەمەلىيىتىدە ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىپ يۇرۇپ مېۋىلەرنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرگەن ۋە بەزى مېۋىلەرنىڭ نەچچە خىل سورتلىرىنى يېتىشتۇرگەن. قاغىلىقنىڭ ئانىرى، خوتەننىڭ ياڭىقى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۇرى، كۆچا، بۈگۈرنىڭ ئۆرۈكى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، پەيزىۋات، پىچانىنىڭ قوغۇنى، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى ناھايىتى ئاتاقلىق. پىچانىنىڭ قوغۇنى، تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۈزۈمى، كورلىنىڭ نەشپۈتى دۇنيا بازىرىدىمۇ يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە. ئىلى، ئاقسۇنىڭ ئالمىسىمۇ داڭلىق.

ئۆرۈكنىڭ كىشمىش ئۆرۈك، ياغلىق ئۆرۈك، تۇكلۈك ئۆرۈك، ئاق ئۆرۈك، خوۋەينە، چوقۇر ئۆرۈك، تويۇن ئۆرۈك قاتارلىق سورتلىرى، سايۋا، مۇناقى، غۇنچە ئۆزۈم، كىشمىش ئۆزۈم، قارا ئۆزۈم قاتارلىق ئۆزۈم سورتلىرى. كۆكچى (ئاق — قارا دەپ ئايرىلىدۇ)، پوستىپىياز، ناشىكەر، بېشەكچە، سەۋزىنازۈك، مەككە، چىلگە، جاغدا قاتارلىق قوغۇن سورتلىرى بار. يېتىلىش ۋە چىداملىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، يازغى (يازلىق) كۈزگى قوغۇن دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. كۈزگى قوغۇننى ئۆزۈنغىچە ساقلاپ يېيىشكە بولىدۇ. چىلگە قوغۇننىڭ ئەڭ بۇرۇن پىشىدىغان تۈرى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئاشلىق زىرائەت تۈرلىرىنىڭ بالدۇر ۋە كېچىكىپ پىشىدىغان سورتلىرىنىڭ نامىغا «چىلگە»، «كەنجى» سۆزىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، چىلگە شال، كەنجىشال، چىلگە قوناق ۋەھاكازا. ئۇيغۇرلاردا باغۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن مېۋىنىڭ تاۋارلىق قىممىتىمۇ ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان. بۇنىڭ بىلەن مېۋە سودىسى، مېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى قاتارلىق ساھەلەرمۇ شەكىللەنگەن. مەسىلەن، باققالچىلىق، مۇزلاباچىلىق، (ۋارىنچىلىق) ھەر خىل مۇرابا قاينىتىشنى ئۇيغۇرلاردا ئومۇميۈزلۈك ئىجتىمائىي ئادەت دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شارائىتى بار ئائىلىلەردە ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان مېۋىلەردىن بىر نەچچە تۈرلۈك مۇرابا ھازىرلىۋالىدۇ. ئۇيغۇرلار تەييارلايدىغان مۇرابالار ئىچىدە ئەنجۈر مۇرابىسى، بىمە مۇرابىسى، ئانار مۇرابىسى، ئانار شەربىتى ئەڭ مەشھۇر. بۇ مۇرابالار يۇرەك، نېرۋا، ئاشقازان، مېڭە ئاجىزلىقلىرى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاش بويىچىمۇ مەخسۇس پايدىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار باغۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كېلىپ چىققان مېۋە-چېۋىلەرنىڭ بۇزۇلۇپ ئىسراپ بولۇپ كېتىشتەك

زىددىيەتلەرنى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىشنىڭ چارە-تەدبىرلىرىنىمۇ تاپقان. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدە ئېشىنغان گۆش، بېلىقلىرىنى قۇرۇتۇپ قاق قىلىپ زاپاس ساقلاش ئادىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مېۋىلەرنىمۇ قاق قىلىشقا ئادەتلەنگەن. قاق قىلىنغان ۋە قىسمەن ھۆل مېۋىلەرنى يىل ئاشۇرۇپ ساقلاش بويىچە مول تەجرىبىلەرنى يارالقان، بۇ توغرىدا دېھقانلارنىڭ ئۆزۈمنى كېلەر يىلى 3-ئايلارغىچە ياپىيېشىل ساقلايدىغانلىقىنى؛ قوغۇننى كېلەر يىلى قوغۇن تېرىشقا قەدەر ساقلايدىغانلىقىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

مېۋە قاقلىرى ئىچىدە تۈرپاننىڭ كىشمىشىدىن باشقا كۆچا، قەشقەر، بۇگۇرنىڭ ئۆرۈك قېقى، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ شاپتۇل قېقى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈر قېقى ئەزەلدىن ناھايىتى داڭلىق. بۇنىڭدىن تاشقىرى قوغۇن قېقىمۇ ناھايىتى داڭلىق. كۆچانىڭ خورما قېقى تەييارلىنىش، تەمى، رەڭگى جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا يۇكسەك داڭق قازانغان. ئۇيغۇرلار ئۆرۈك قېقى، قوغۇن قېقىنى باشقا قۇرۇق مېۋىلەر قاتاردا دائىم ئىستېمال قىلىشتىن تاشقىرى پولۇغا بېسىپمۇ يەيدۇ. مۇنداق پولۇ ئۆزگىچە تەملىك بولىدۇ. ئۆرۈك قېقى شويلىغا سېلىنسا، شويلا تېخىمۇ تەملىك ۋە بېيىشلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى «يېتىپ يەي دېسەڭ باغ قىل، بېقىپ يەي دېسەڭ مال قىل» دېگەن ماقال باغۋەنچىلىكنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئەۋزەللىكلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى جەھەتتىن: ئۇيغۇرلار 50-يىللارغىچە ئۆلكە تېرىلغۇسىنى ئاساس، بىنام تېرىلغۇسىنى قوشۇمچە قىلىپ ئادەتلەنگەن. ئۆلكە يېرىدە ئاقتامچىلىق ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى.

بىنام تېرىلغۇسى شىمالىي شىنجاڭدا يامغۇر-يېشىن كۆپ

بولغاچقا تاغ باغرى-ئېتەكلىرىگە قىلىناتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا دەريا ۋادىلىرى، توقايلىقلاردىكى تەبىئىي ئوسا بولۇپ قالغان يەرلەردىن باشقا، ئاساسلىقى دەريالارغا توغام سېلىپ، ئۆستەڭ ئېلىپ مەخسۇس ئوسا قىلىنغان يەرلەرگە قىلىناتتى. بەزى كۆل بويلىرىدىكى پارچە تۇزلەڭلىكلەرگىمۇ قىلىناتتى. بۇنداق يەرگە تېرىلغان ئاشلىق بىر تېرىپ قويۇش بىلەنلا پىشقاندا يىغىۋېلىناتتى. بىنامغا بۇغداي، ئارپا، قىچا تېرىلاتتى، بۇنداق بىنام ئادەتتە بىر قېتىم تېرىلىش بىلەن كۆپ دېگەندە ئىككى قېتىم تېرىلىش بىلەن تاشلىنىپ قالاتتى.

ئۇيغۇرلاردا ئۆلكە يېرىنى ئوغۇتلاش ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇت مەنبەسى ئاساسەن ئۆي هايۋانلىرىنىڭ قېغى، ئۆسۈملۈك يىلتىزلىرىنىڭ چىرىشى بىلەن هاسىل بولغان دۆڭلۈك توپىلىرى ۋە ئولپاڭ (كونا بۇزۇلغان ئۆي-ئىمارەت، كاڭ-سۇپا توپىلىرى) دىن ئىبارەت. كۆكتات قېغى، گەندە بىلەن ئوغۇتلىناتتى. مەيلى ئۆلكە يېرى ياكى بىنام بولسۇن ئۇرۇق چېچىپ تېرىلاتتى. قوناق، كېۋەز قاتارلىقلار ئۇنۇپ چىقىپ بىر مەزگىلدىن كېيىن تاقلىناتتى ۋە بىر ئىككى قېتىم ئوتىلاتتى. دېھقانچىلىق قورال-سايمانلىرىمۇ كەتمەن-گۇرجەك، ئورغاق، بوقۇسا-ساپان، ئارا، تولۇق (خامان تاش)، غەلۋىر، ئۆتكەمە، سۆرەم قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئاددىي قوراللار ئىدى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا 50-يىللاردىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىقچىلىق ئۇسۇلى بىر قەدەر ئاددىي، مو بېشىغا ئېلىنىدىغان هوسۇلمۇ بىر قەدەر تۆۋەن ئىدى. شۇڭا قوشۇمچە تېرىقچىلىق قىلىناتتى. ئازادلىقتىن كېيىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ ئىلغار تېرىقچىلىق ئۇسۇل ۋە تەجرىبىلىرى قوبۇل قىلىنىپ تېرىلغۇ تۇجۇپىلەپ قىلىنىدىغان، ئۇرۇق قۇرلاپ تېرىلىدىغان بولدى. بۇغداي، كېۋەز، شال، قوناقلارنىڭ ئەلا

سورتلۇق ئۇرۇقلىرى كېرەكلىك ئومۇملاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى. يېڭى تېرىقچىلىق ماشىنا سايمانلىرى قوللىنىلىدىغان بولدى. بىنام تېرىلغۇسىنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئالدى. بۇ ئامىللار ئازادلىقتىن كېيىن يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق ئازادلىققا ئېرىشكەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ھەر يىلى تۇراقلىق ھالدا كېڭىيىپ، ئاشلىق مەھسۇلاتى ۋە سۈپىتى يىلسېرى ئۆسۈپ مېڭىش بىلەن شىنجاڭنىڭ بۈگۈنكىدەك يېرىم ماشىنىلاشقان يېرىك دېھقانچىلىقىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتچىلىقمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇرلار بۇرۇن ئاساسلىقى پىدىگەن، چامغۇر، پالەك، يۇمغاقسۇت، پىياز، سەۋزە، تۇرۇپ ۋە تەرخىمەك، كۈدە، سامساق، شوخلا (پەمىدۇر)، كاۋا قاتارلىقلارنى ئۆستۈرۈپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە بەسەي، لازا، جاڭدۇ، چىڭسەي، كاپوستا، ياڭيۇ قاتارلىق كۆكتاتلارنىمۇ ئۆستۈرۈپ ئىستېمال قىلىدىغان بولغان. ئاق شورپىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك يېمەكلىرى كۆكتاتسىز بولمايدۇ. زىرە، ئارپا، پىدىيان، پىننە گەرچە كۆكتات تۈرىگە كىرمىسىمۇ ئۇيغۇرلار ئۇنى دورا-دەرمەك ئورنىدا ئۆستۈرىدۇ.

قول سانائەت

ئۇيغۇرلاردا قول سانائەتمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرىدىن قارىغاندا ئەجدادلىرىمىزدا ساپالچىلىقتىن باشقا، ئالدى بىلەن توقۇش قول ھۈنىرى مەيدانغا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. كۆنچى دەرياسىنىڭ

تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان سېۋەت ۋە يۈك پالاز، تون؛ چەرچەتنىڭ زاغۇنلۇقتىكى قەبرىدىن چىققان ئەرەنچە، ئايالچە كىيىم ۋە بوۋاق يۆگىكى، يۆگەك چىگىلگەن كاشما قاتارلىقلار شۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدىن قالسا، تېرىچىلىك تەرەققىي قىلغان بولۇشى مۇمكىن، ئەنە شۇ قەبرىدىن چىققان كالا تېرىسىدىن ئەيلەپ ئىشلەنگەن ئۇزۇن قونچىلىق ئۆتۈك شۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

50-يىللارغىچە بولغان دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائىتى ئەھۋالىدىن ئالغاندا، قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى، كۆن خۇرۇمچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ ئىككى خىل مەھسۇلات ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى باشقا قېرىنداش مىللەت خەلقىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ كىيىم-كېچەك مەنبەسىنىڭ ئاساسى بولۇپ كەلگەن.

قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى پاختا يىپ توقۇمىچىلىقىدىن باشقا، يۈك (ۋە يۈك پاختا يىپ ئارىلاش) توقۇمىچىلىقى، يېپەك توقۇمىچىلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى ئاساسىدا توقۇلغان ماتا-چەكمەن، ئەتلەس-شايى، بەقەسسەم، رەڭدار پالاز ۋە گىلەم، ھەر خىل ئاياغ كىيىملەر ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن تاشقىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوشنا رايونلارغىمۇ كۆپلەپ چىقىرىلاتتى.

بۇنىڭدىن باشقا زىننەت بۇيۇملىرىنى، كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا كېرەكلىك تۆمۈر، مىس، ياغاچ بۇيۇم قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. كۈچانىڭ قىلىچ، پىچىقىنىڭ تاڭ دەۋرىدىن تارتىپلا مەشھۇرلۇقى شۇنىڭ پاكىتى.

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش بويىچىمۇ تۇگمەن، جۇۋاز، چىغىرىق، يىپ ئىگىرىش، يېپەكچىلىك

(مەشۇت يىپ ئېلىش) قول سانائەت تۇرلىرى ئىجتىمائىي كەسىپ سۇپىتىدە تەرەققىي قىلغان.

تۇگمەن: تۇگمەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە ئۇن تارتىشقا ئىشلەتكەن يارغۇنچاقنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلغان شەكلى بولۇپ، بەزى يېزا-قىشلاقلاردا تا بۈگۈنگە قەدەر ئۆز رولىنى جارىي قىلدۇرۇپ كەلمەكتە، تۇگمەن بىلەن يارغۇنچاقنىڭ پەرقى: تۇگمەن ھەر جەھەتتىن ئىلغار بولۇپ سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۇرۇلىدۇ. يارغۇنچاق ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۇرۇلىدۇ. يارغۇنچاق تەخمىنەن ئۇچ-تۆت سانتىمېتىر قېلىنلىق، 20 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئىككى پارچە تاشنى جۈپلەشتۈرۈش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، ئۇستى پاينىڭ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلىدۇ، ئاستى پايغا ئۇستى تۆشۈكىگە توغرىلاپ تۆشۈك ئويۇلۇپ، ئۇنىڭغا چىڭ ياغاچتا ئوق بېكىتىلىدۇ. ئوق ئۇستى پاينىڭ تۆشۈكىدىن ئازراق چىقىپ تۇرغۇدەك ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۇستىي پاي شۇ ئوققا مىندۇرۇلىدۇ. ئۇستى پاينىڭ گىرۋىكىگە يېقىن بىر جايدىن يەنە تۆشۈك ئويۇلۇپ، ئۇنىڭغا ياغاچتىن تۇتقۇچ بېكىتىلىدۇ. تۇتقۇچ بىلەن ئۇستى پاي چۆگىلىتىلىدۇ، تۆشۈكتىن ئۇدۇللۇق دان چۈشۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن دان يانجىلىپ يۇمشاپ بىر چەتتىن ئاستا ئۇن بولۇپ چۈشىدۇ. يارغۇنچاق ئۇنى ئادەتتە يىرىكرەك كېلىدۇ، ئۇستى پاي قانچە قېلىن بولسا، ئۇنمۇ شۇنچە يۇمشاق چىقىدۇ. ئۇن چىقىرىش مىقدارىمۇ چەكلىكلا بولىدۇ.

تۇگمەن يارغۇنچاقتىن خېلى مۇرەككەپ بولۇپ ياغاچ، تاش ۋە تۆمۈر قاتارلىق ئۇچ خىل ماتېرىيالدىن ياسالغان. ئۇن چىقىرىش مىقدارى يارغۇنچاقتىن يۇز نەچچە ھەسسە ئارتۇق. شۇڭا ئۇنى ياغاچتىن ياسالغان «ئۇن زاۋۇتى» دېيىشكە بولىدۇ. تۇگمەنمۇ يارغۇنچاق قاتىدىسى ئاساسىدا ياسالغان. تۇگمەن —

تۇگمەن تاش، چاقپەلەك، ئوق، پاقىلەك، تەڭشىگۈچ، سۇكەن، چىكىلەك، نو قاتارلىقلاردىن قۇراشتۇرۇلۇپ مەخسۇس ئۆي ئىچىگە قۇرۇلىدۇ.

تۇگمەن تېشى: تۇگمەن تېشى يارغۇنچاق تېشىدىن ئىككى-ئۈچ ھەسسە چوڭ ۋە ھەر ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلغان بولۇپ، ئاستى پېيى — ئاستىغا قاتار ياتقۇزۇلغان تاختاينىڭ ئوتتۇرسىغا مۇقىم قىلىپ بېكىتىپ تاشلىنىدۇ، ئۇستى پېيى ھەربىرىكەتچان كېلىدۇ.

چاقپەلەك: چاقپەلەكنىڭ شەكلى، چوڭلۇقى مەپە چاقىغا ئوخشايدۇ، ئەمما ئۇلتاڭسىز بولۇپ، گۈڭگىلىرى يەنى قاناتلىرى قويۇق، چاقپالەك بېشىغا قىيپاش شەكىلدە بېكىتىلگەن بولىدۇ.

ئوق: ئوق تومۇقى كەتمەن سېپىچىلىك بولغان، بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تۆمۈردىن ئىبارەت بولۇپ، تۇگمەن تېشى بىلەن چاقپەلەك شۇ ئوق ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئوقنىڭ بىر بېشى چاقپەلەك بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭ ئاستىغا توغرىسىغا ياتقۇزۇلغان ياغاچقا ئورنىتىلغان چۆيۈن كۆزگە قوندۇرۇلىدۇ. يەنە بىر بېشى ئۇستى پاينىڭ ئاستى يۈزىگە ئورنىتىلغان پاقىلەككە بېكىتىلىدۇ.

پاقىلەك: بۇ ياپىلاق تۆمۈر بولۇپ، ئۇستى پاينىڭ ئوتتۇرىسىغا شۇ شەكىلدە ئويۇلغان ئورۇنغا چېپ قىلىپ بېكىتىلىدۇ.

تەڭشىگۈچ (قۇلاق دەپمۇ ئاتىلىدۇ): بۇ ئوقنىڭ پاقىلەكتىن چىقىپ تۇرغان ئۇچىغا بېكىتىلگەن چىڭىتقۇچقا قارىتىلغان. ئۇ ئۇننى يۇمشاق تارتىشقا توغرا كەلگەندە ئوڭغا، يىرىك تارتىشقا توغرا كەلسە سولغا بۇرالسا، ئۇستى تاش ئاستى تاش بىلەن چىڭ جىپسلىشىدۇ ياكى بوشايدۇ. شۇڭا «تەڭشىگۈچ» دەپ ئاتالغان.

سۇكەن: بۇ ئاغزى كەڭ ئاستى تەرىپى تار ئۇچ بۇرجەك شەكىلدىكى ساندۇق بولۇپ، ئاستى تۆگمەن بوغىزىغا توغرىلاپ تورۇسقا ئېسىپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭغا تاتىلىدىغان دان قاچىلىنىدۇ.

چىكىلەك: بۇ بىر ئۇچى سۇكەن تۆشۈكىگە كىرگۈزۈلگەن تاياقچىغا بېكىتىلگەن يېسىسى ياغاچ پالاق بولۇپ، ئۇستى پاينىك ئۇستىگە قويۇقلۇق تۇرىدۇ. ئۇ تاش چۆگىلەش بىلەن «چىك-چىك» ئاۋاز چىقىرىپ تەۋرىنىپ، سۇكەندىن بىر تەكشىلىكتە تۆگمەن بوغىزىغا دان چۈشۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇ «چىكىلەك» دەپ ئاتالغان.

نو: بۇ چاقپەلەك قانىتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرىلاپ يانتۇ شەكىلدە پەسكە قارىتىپ ئورنىتىلغان سۇ چۈشۈرگۈچ. ئۇ تەبىئىي كوكتەي ياغاچ ياكى تاختايدا ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 3—5 مېتىردەك كېلىدۇ. ئۇستى تاش نودىن چۈشكەن سۇنىڭ چاقپەلەككە قاتتىق ئۇرۇلۇشى بىلەن دەرھال ھەرىكەتلىنىپ چۆگىلەيدۇ.

جۇۋاز: بۇ قىن، ئوق، شوتا قاتارلىق ئۇچ بۆلەكتىن قۇراشتۇرۇلغان، ھايۋان كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ ياغ تارتىدىغان «ياغاچ ماشىنا».

قىن: بۇ ئوتتۇرىسى ئوخشىمىغان شەكىل، چوكۇق، چوقۇرلۇقتا ئويۇلۇپ تەڭ يېرىمىنىڭ يان تەرىپىگە ئېغىز چىقىرىلغان 2.5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ. ئوتتۇرىسى 3 سانتىمېتىر چوكۇقۇر، 5 سانتىمېتىر كەڭ تەخسە شەكىلىدە يۇمىلاق ئويۇلغان. ئىككىنچى، ئۇنىڭ قاق ئوتتۇرىسى يەنە ئويۇلغان بولۇپ، چىلگىگە ئوخشاش ۋە چىلگە پاتقۇدەك يۇمىلاق كېلىدۇ. دان يانجىيدىغان ئوق بېشى شۇ يەرگە بېكىتىلىدۇ. ئۇ ئىشىك موجۇقىغا ئوخشاش رول ئوينىاپ بەرگەچكە جۇۋازنىڭ بۇئورنى «مۇجۇق» دەپ ئاتالغان. مۇجۇقنىڭ ئاستىدىن ھېلىقى

ئېغىزغا توغرىلاپ چىغ تومىلۇقمدا قىيپاش تۆشۈك تېشىلگەن بولۇپ، ياغ شۇ يەردىن ئېقىپ چىقىدۇ.

شوتا: جۇۋازنىڭ بۇ بۆلىكىنىڭ ئويناىدىغان رولى ھارۋا شوتىسىغا ئوخشاش بولغاچ شوتا دەپ ئاتالغان. قىن شۇ شوتا ئارىلىقىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىر تەرىپى 50 — 60 سانتىمېتىر ئۇزۇن ۋە قىن چوڭلۇقىغا باراۋەر كەڭ بولۇپ، ئۇستىگە بېسىم ھاسىل قىلىدىغان تاش قويۇلىدۇ. شۇتىنىڭ ئىككى تەرىپى تەخمىنەن بىر يېرىم مېتىر ئېگىز توغرىسىغا قويۇلغان قوندۇقلا چېتىلغان. ئوقنىڭ بىر بېشى شۇ قوندۇقلا قىيپاش بېكىتىلگەن بولىدۇ. ئوقنىڭ مۇجۇقتا تۇرىدىغان بېشى مۇجۇق ئىچىدە ئايلانغۇدەك چوڭلۇقتا يۇمىلاق كېلىدۇ. جۇۋاز ئايلانغاندا دان ئوق بىلەن مۇجۇق ئارىسىدا قاتتىق سىقىم ئاستىدا يانجىلىپ يېغى چىقىدۇ. شوتىغا ئېشەك ياكى كالا قوشۇلىدۇ. چەت يېزا - قىشلاقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھازىر جۇۋازنىڭ ھېچقانداق رولى قالمىدى.

ئەجدادلىرىمىز قول ھۈنەر توقۇمچىلىقىدا توقۇلمىلارغا يىپ ھازىرلاش بويىچە ئىككى خىل «چاق» ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بىر خىلى «چاق» يەنە بىر خىلى «يىڭ چاق» دەپ ئاتىلىدۇ. چاقمۇ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، باش، يىڭ، قانات، قوندۇق ۋە قانات ئوقى، تۈتقۇچ قاتارلىق بۆلەكلەردىن قۇراشتۇرۇلغان، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈ-لىدىغان يىپ ئىگىرىش «ماشىنىسى». يىڭ مەخسۇس ئىرغاي ياكى شۇنىڭدەك چىڭ، تۈز ياغاچتىن قىرغىدا قىرىپ ياسىلىدۇ.

يىڭ چاق ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، غالتەك ۋە تىك يېكتىن ياسالغان، غالتەك پىيالە ئاغزى چوڭلۇقىدا، يېكى 20 سانتىمېتىر ئۇزۇن بولۇپ ئىككىلىسىلا ئادەتتىكى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. دەسلەپتە يىڭ ئادەم پاقالچىقىنىڭ بولجۇڭىغا تاقىلىپ ئالىقان بىلەن ھىمىرىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن غالتەك پىرقىراپ

سول قولدا تۇتۇپ تۇرۇلغان ئۇچتىن يىپ سوزۇلۇپ چىقىدۇ. كېيىن غالتەك پىرقىرىتىلىدۇ. غالتەك چاقتا ئاساسەن پالاز، تاغار قاتارلىق يىرىك توقۇلمىلار ئۇچۇن يىپ (يۇك يېپمۇ شۇنداق ئىچىدە) ئىگىرىلىپ كەلگەن. غالتەك چاق لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ناھايىتى ئومۇملاشقان. 90 ياشلاردىن ھالقىغان پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، لوپنۇردا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شۇنداق چاقنىڭ تاش غالتەكلىكلىرىمۇ ئۇچرايدىكەندۇق. بۇنىڭغا ئاساسەن يىك چاقنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن دېيىشكە بولىدۇ. ھازىر «يىك چاق» ئىستېمالدىن قالدى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر خىل ناھايىتى ئاددىي يىپ ئىگىرىش ئۇسۇلى بولۇپ، ھازىرمۇ چارۋىچىلار شۇ ئۇسۇلدىن يەنىلا پايدىلىنىپ ئارغامچا قاتارلىقلارنىڭ يېپلىرىنى ئېشىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدا يىپ مۇنداق ئىگىرىلىدۇ: مەيلى پاختا، يۇك ياكى كەندىر، چىگە بولسۇن ئالدى بىلەن ئۇزۇن-ئۇزۇن قىلىپ ئۇچ ۋە 5 — 6 سانتىمېتىر ئۇزۇن، بەش بارماق چوڭلۇقىدا سىلىق، تۇز بىر ياغاچ تەييارلىنىدۇ. ئاندىن ئۇچىنىڭ بېشى تاياق ئۇچىغا يۆگىلىپ، ئوك قولدا تاياق پىرقىرىتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇچتىن يىپ تارتىلىپ چىقىدۇ، يىپ 7 — 8 سانتىمېتر بولغاندا بىر-ئىككى قېتىم تولۇتىپ ئاندىن ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا تۇرمەكلىنىدۇ. يوغان بىر تۇرمەك بولغاندا ئاندىن ئىككىنچى، ئۇچىنچى... ياغاچ ئالماشتۇرۇلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۆزى ئىنتايىن ئاددىي، ئەمما يېزا-قىشلاق ۋە شەھەر تۇرمۇشىدا ئىستېمالدىن قالماي كېلىۋاتقان يەنە بىر خىل قول سانائەت قورالى بولۇپ، ئادەتتە ئۇمۇ «چاق ياكى قۇم چاق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل پىچاق، قايچا، شۇشاك كاسىپلار

ئىشلىتىدىغان پالتا، كەكە، بىگەن، ئۇستۇرا قاتارلىق تىغلار شۇنىڭدا چاقلىنىدۇ. بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بۇ نۇقتىلار ئۇيغۇرلاردا قول سانائەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەسىگە دېگۈدەك مۇلازىمەت قىلىدىغان تارماقلىرىغىچە شەكىللەنگەنلىكى، ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ماھىر ئۇيغۇر تۆمۈرچى، مىسكەرنىڭ قولىدىن چىققان ھەر خىل تىغ، مىلتىق (قارا مىلتىق) ۋە ئاپتوۋا، چىلاپچى قاتارلىق بۈيۈملاردا گەۋدىلەنگەن ھۈنەر سەنئەتنىڭ نەپىسلىكى ھازىرقى زامان ھۈنەر سەنئىتىدىن قېلىشمايدۇ. ئۇيغۇر دوپپىسىمۇ ئۆزىنىڭ تۇرنىڭ كۆپلۈكى، رەڭدارلىقى، نەقىسلىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇرۇپ كەلگەن بولسا، ھازىر ئىچكى-تاشقى سورۇنلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى، چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرنىڭ ئەتىۋارلاپ سېتىۋالىدىغان خاتىرە بۇيۇملىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇرلاردا قول سانائەتنىڭ شۇ قەدەر يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ئۇنىڭ ئۆزۈن ئىجتىمائىي ئاساسىغا ئىگە بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. Ⅶ ئەسىرلەرگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۆز دەۋرىدىلا ساپالچىلىق، ھەيكەلتىراشلىق، تاشچىلىق، تۆمۈرچىلىك، تامچىلىق (مېمارچىلىق) قاتارلىق قول سانائەت تۈرلىرى مەيدانغا كەلگەن. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق (قارا بالغاسۇن) خارابىسىدىن تېپىلغان دېۋىرقاي، مىس پارچىلىرى، برونزا ئەينەك، نەپىس ھەيكەل، نەقىشلەنگەن خىش، يارغۇنچاق قاتارلىق مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، ئوردا بىنالىرى، 14 مېتر ئېگىز تۇر[1]قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەسىگە دېگۈدەك مۇلازىمەت

① لىيۇجىڭ شاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-قىسىم، 78-79-، 85-بەتلەر.

قىلىدىغان قول سانائەت تۈرى ۋە دۆكانلىرىنىڭ بارلىققا كېلىپ خېلى يۇقىرى تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇ دەۋرنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئالغاندا، قول سانائەت بويىچە شۇنداق تۈرمۇشقا كېرەكلىك بىر قاتار نەپىس بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش دەرىجىسىگە يېتىش ئۈچۈن ئاز دېگەندە بىرەر ئەسىر جەريان كېتىدىغانلىقى تەبىئىي. چۈنكى قول سانائەت، جۈملىدىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تۈراقلىق تۈرمۇش شارائىتىدا ئۇزۇندىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك پائالىيىتى. مەلۇمكى، تۈراقلىق تۈرمۇش تۈراقلىق تۈرالغۇ جاي ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قول سانائەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەشيالىرى ۋە كۈندىلىك تۈرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بويىچە ئاساسىي جەھەتتىن بەلگىلىك كۆلەمدىكى سىستېمىلاشقان قول سانائەت تۈرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، تۆمۈرچىلىك، قۇيمىچىلىق، مىسكەرچىلىك، تۇنىكىچىلىك، ياغاچچىلىق، قىرغىچىلىق، ئېگەر-توقۇمچىلىق، بايكارچىلىق، بوياقچىلىق، گىلەمچىلىك، كىگىزچىلىك، تىككۈچىلىك (كېيىم تىكىش ماشىنىسى ئومۇملاشقىچە مەخسۇس قولدا كېيىم تىكىدىغان كەسپىي ئائىلىلەرمۇ شەكىللەنگەنىدى)، تۇماقچىلىق، دوپپىچىلىق، جۇۋىچىلىق، كەشتىچىلىك، كۆنچىلىك، موزدۇزچىلىق، تۇگمەنچىلىك، رەۋەندىچىلىك، ئاشپەز-ناۋايچىلىق، قەندالەتچىلىك، ساپالچىلىق، خۇمدانچىلىق، تامچىلىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىق، تاشچىلىق، قەغەزچىلىك، پىلچىلىك قاتارلىقلار.

قول سانائەتنىڭ ھۈنەر سەنئىتىمۇ ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ تەرەققىي قىلغانىدى. مەسىلەن، ئۆز دەۋرىنىڭ «ئېغىر سانائىتى» ھېسابلانغان تۆمۈرچىلىك ھەر خىل نەپىس تىغ ۋە

خەنجەر، قىلىچ، مىلتىق قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرىنى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىگە يەتكەن. يېڭىسار، كۇچانىڭ پىچاقلىرى ئۆزىنىڭ نەپىسلىكى، ئىستېمالچانلىقى، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئارتۇقچىلىقى بىلەن بۈگۈنمۇ رايونىمىزدىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار قاتارىدىكى ئورۇننى ساقلاپ كەلمەكتە.

سودا-تىجارەت

سودا-تىجارەتنىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى بويىچە بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان ساھە. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلاردىكى تاۋار قارىشىنىڭ يېتىلىشى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى فېئودال ناتۇرال ئىگىلىكى ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا باشلانغان، ئەجدادلىرىمىز تارقالغان جايى ناھايىتى كەڭ، جۇغراپىيە شارائىتى ھەر خىل بولغاچقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنمۇ تەكشى بولمىغان. موڭغۇلىيە ياپىلاقلىرىدا ياشىغانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق خېلى ئۇزۇنغىچە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. تېيانشان ئەتراپلىرىدا ياشىغانلاردا سوغدى قاتارلىق قوۋملارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا ئۆتۈش جەريانى ۋە قول سانائەت، سودا ئالاقە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنمۇ بالدۇر ۋە تېز بولدى. شىمالدا ياشىغانلاردا ئۇزۇنغىچە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. بۇ تەرەققىيات قوشنا رايونلار بىلەن بولغان ھەر جەھەتتىكى ئالاقىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ

ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە يېڭى بىر تارماق — سودا ئىگىلىكى ۋە مەخسۇس سودا-تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر توپ ئىجتىمائىي گۇرۇھ شەكىللەندى. بۇ تەرەققىيات خانلىق ھۆكۈمران گورۇھىدىكىلەر بىلەن يېڭىدىن شەكىللەنگەن سودا-تىجارەتچىلەر تەبىقىسىنىڭ بايلىققا بولغان قارىشىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇلار شۇ دەۋرگىچە چارۋا-مالنى بايلىق ھېسابلاپ كەلگەن بولسا، ئەمدىلىكتە ئالتۇن-كۈمۈش، ئونچە-مەرۋايىت، تاۋار-دۇردۇن قاتارلىقلارنى مۇھىم بايلىق ھېسابلايدىغان بولدى. بۇ يۇزلىنىش تەدرىجىي ئاۋام خەلقىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ كېشىلەردە تاۋار قارىشىنىڭ يېتىلىشىگە زېمىن ھازىرلاپ بەردى. مەيدانغا كەلگەن بۇ بىر قاتار يېڭى ئامىللار پۈتۈن خانلىق تەۋەسىدە سودا ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىنىڭ كۆلىمىنى، سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. مەملىكىتىمىز تارىخىدا تاڭ دەۋرىدىكى بىر ئەسىردەك داۋاملاشقان مەشھۇر «ئات-يىپەك سودىسى»، «ئات-چاي سودىسى» ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى كەڭ كۆلەملىك سودا پائالىيىتىدىن ئۆز دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىدە زور يۇكسىلىش بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا ھەر يىلى بىر قېتىم چوڭ كۆلەملىك ئات سودىسى بولۇپ تۇرغان. 773-يىلى بىر قېتىمدىلا 100 مىڭ ئات سودىسى بولغان. بىر ئات بەدىلىگە 40 توپ شايە تۆلىنەتتى. شۇ دەۋردە تاڭ سۇلالىسى بىر مىليون 800 مىڭ توپ شايىگە قەرزدار بولۇپ قالغان.[1] ئۇيغۇرلار شايى، تاۋار-دۇردۇننى

① «يېڭى تاڭنامە يۇن شۇننىڭ تەرجىمھالى»غا قارالسۇن.

ئۆز ئىھتىياجىغا ئىشلەتكەندىن تاشقىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا ئاپىرىپ ساتاتتى، ئۇ جايلاردىن تاك سۇلالىسىگە ئىھتىياجلىق يۇك-تېرە، دورا-دەرمەك ماتېرىياللىرى ۋە قاشتېشى قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى[1]. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى سودا پائالىيىتىنى خەنزۇچە مەنبەلەردە ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ مۇنداق خاتىرىلەنگەن «ئۇيغۇر سودىگەرلىرى دائىم ئوتتۇرا ئاسىياغا قاتناپ تۇراتتى. جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى شۇلار ئارقىلىق بولاتتى. چاك جىياك، جۇجاك ۋادىلىرىدا ئۇلارنىڭ ئايىغى يەتمىگەن جاي قالمىغان»[2] «ھارۋىلىرى ئالتۇن ۋە يىپەك ماللارغا تولۇپ كېتەتتى. يوللاردا ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى»[3] شۇ دەۋردە پەقەت چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) دە دائىم تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سانى بىر نەچچە مىڭ كىشىگە يەتكەن. مىلادى 634-يىلى ياغلاقار ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەمەلدارى ئۆز ئالدىغا بىر قېتىمدىلا 70 مىڭ توپ يىپەك مال سودىسى قىلغان.

ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ساراي ئاچقان، كارۋانچىلىق قىلغان[4] بەزىلىرى مەخسۇس يەر-زېمىن سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان[5] مۇشۇ تارىخىي خاتىرىلەرلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، راۋانلىشىشىدا باشتىن-ئاخىر مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇيغۇرچە مەنبە، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە

---

①③ لىيۇ جىڭشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-قىسىم 77-بەت.

② «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 152-، 153-بەتلەر.

④ لىيۇجىڭشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 110-بەت.

⑤ «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» 152-بەت.

مۇناسىۋەتلىك خاتىرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتۇرا ئەسىردە يەنى قارا خانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى سودىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك پۇل ۋاسىتىسى ئارقىلىق بولۇشتىن تاشقىرى مەخسۇس ئالتۇن-كۈمۈش، ئۇنچە-مەرۋايىت قاتارلىق ئېرىق مال سودىسىمۇ راۋاجلانغان. ئۆز دەۋرىدە سودا-سېتىق، ئىلىم-بىرىمدە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ تامغىسى بېسىلغان «قامدۇ»[1] نامىلق لاتا پۇل، ئىچكىرىسىدە قۇيۇلغان «باقىر»[2] دېگەن مىس پۇل ئىشلىتىلىدىغان بولغان. «تاۋار»[3] دېگەن ئاتالغۇ مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن. بۇلاردىن مەلۇم بولىدىكى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تاۋار ئىگىلىكى شۇ دەۋرلەردىلا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە پۇل مۇئامىلە، سودا-تىجارەت تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى بويىچە تۇراقلىق بازار سودىسى ۋە سانائەت مەركەزلىرى شەكىللەنگەن. شام، باغدات، كونستانتىنوپول (ھازىرقى ئىستانبۇل) بەدەخشان، كەشمىر، لاداق، بومباي، پەرغانە، سەمەرقەنت، دۇڭخۇاڭ، گەنجۇ، لەنجۇ قاتارلىق جايلار ئارىلىقىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆزۈلمەي قاتنايدىغان بولغان.

سودا-تىجارەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ مەخسۇس پۇل مۇئامىلە كەسپى، ۋەكالەت سودا كەسپى، مەخسۇس سودا سارايلىرى، يېزا سودا بازىرى، ھەرقايسى كەسىلەر بويىچە دۆكا سودىگەرلەر تەبىقىسى شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلدى. يەكەن، قەشقەر، كۇچا قاتارلىق سودا مەركەزلىرىدە مەيدانغا كەلگەن گەزمال سارىيى، گىلەم سارىيى، تىللا سارىيى قاتارلىق كەسىپى

---

①②③ «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 546-، 468-، 533-بەتلەر.

سارايلار ۋە ئاياغ بازىرى، ئاشلىق بازىرى، پاختا بازىرى، مال بازىرى، ياغ بازىرى، دوپپا بازىرى... قاتارلىق ھەرخىل كەسپىي بازارلار (قەشقەردە شۇنداق بازارلارنىڭ تۇرى 30-40 تىن ئاشاتتى) ۋە كەڭ يېزىلاردىكى ھەپتىنىڭ ھەر كۈنى يېزىلار بويىچە قاتارى بولىدىغان بازار سودىسىمۇ تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شۇنداق بازار بولىدىغان يېزىلارنىڭ نامى شۇ يەردە بازار بولىدىغان كۈننىڭ نامىدا ئاتىلىدىغان بولغان، مەسىلەن، يەكشەنبە بازار، دۈشەنبە بازار... دېھقانلار بازار كۈنى چوڭ ئاشلىق، مال-جاندار، كىچىكى تارشا گۈگۈت، بىر-ئىككى كاللەك يېلىم قاتارلىق نەرسىلەرگىچە ئېلىپ كېلىپ سېتىشنى بىر خىل كۆڭۈللۈك ئىش دەپ ئادەتلەنگەن. شۇنداق بازار كۈنى «توخۇ سۈتىدىن باشقا نەرسە» نى تاپقىلى بولىدۇ. بۇ كۈن كىشىلەرنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي پائالىيەت كۈنى، ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلەرنىڭ ۋە ياش يىگىت-قىزلارنىڭ ئۇچرىشىدىغان كۈنىگە ئايلىنىپ قالغان. شۇنداق چوڭراق بازار بولىدىغان جايلارغا شەھەردىن سودىگەرلەرمۇ چىقىپ سودا قىلىشقا ئادەتلەنگەن. مۇنداق قاتارى يېزا بازىرى جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا ناھايىتى ئومۇملاشقان بولۇپ، 50-يىللارغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنىدى. بىر مەزگىل مەۋجۇتلۇقتىن قېلىپ ھازىر يەنە ئەسلىگە كەلمەكتە. جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىلغان X III ئەسىرگە ئائىت «ھۇججەت-ۋەسىقە» لەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۆز دەۋرىدە يەر-زېمىن، يەر-سۇ سودىسى ئومۇملاشقان بولۇپ، سودا-سېتىق قەغەز پۇل، ئالتۇن (تىللا) بىلەن يۈرگۈزۈلىدىغان بولغان[1]. X VII ئەسىردە شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە ئۆتكەن پورتوگالىيەلىك مىسىئونىر

① قېنىڭ جىياشىڭ: «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرچە ئىككى خىل ھۇججەت-ۋەسىقە» (تارىخ تەتقىقاتى، خەنزۇچە 1954-يىل، 1-سان).

(دىن تارقاتقۇچى) ئوبىن يەكەننى سودا-تىجارەتچىلەرنىڭ ۋە ھەر خىل تاۋارنىڭ كۆپلۈكى، ئەلۋەكچىلىكىگە قاراپ مەشھۇر سودا-سارايلىرىغا ئوخشاتقان[1]. چۈن يۇەن «غەربىي دىياردا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن ئەسىرىدە، يەكەن بازىرىنىڭ ئون نەچچە چاقىرىم كېلىدىغانلىقىنى، بازار كۈنلىرى شەھەرنىڭ مالغا تولۇپ كېتىدىغانلىقىنى؛ ئالتۇن-كۈمۈش، ئونچە-مەرۋايىت سودىسىمۇ قىزىپ كېتىدىغانلىقىنى بايان قىلغان[2]. پەقەت مۇشۇ پاكىتلار ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ سەۋىيىسى بويىچە يۇكسەك تەرەققىي قىلغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كاپىتالىزم ئامىللىرىنىڭ بىخ ئۇرۇشىغا شەرت ھازىرلىنىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. 30-يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە قەشقەردىكى تاشباي، شىمالىي شىنجاڭ بويىچە ئىلىدىكى مۇسابايوپلار، شەرقىي شىنجاڭ بويىچە تۇرپاندىكى مۇسۇلبايلارنى شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى يېپىيېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىغا قاراپ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ھەممە جەھەتتە شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئازادلىققا ئېرىشىپ، قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئورۇن بەردى. پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ زور كۈچ بىلەن يۆلەپ، ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا دېھقانچىلىق، قول سانائەت

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 217-بەت.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەنزۇچە) 1-توم، 305-بەت

ئىشلەپچىقىرىشى تۇراقلىق، ئۇزلۇكسىز تۈردە تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېڭىدا زور ئۆزگىرىش مەيدانغا كەلدى. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تار مۇناسىۋەت ۋە خۇراپاتلىق بۇزۇپ تاشلىنىپ ئىلىم-پەن، تېخنىكا ئىگىلەش قىزغىنلىقى ئۇرغۇدى. بۇرۇنقىدەك ئۆزىنى كەمسىتىدىغان روھىي زەئىپلىك دەۋر روھى بىلەن ئالماشتى. زامانىۋى ئىگىلىك تارماقلىرى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىش بىلەن زامانىۋى سانائەت ئىشچىلار قوشۇنى، تېخنىك خادىملار، كارخانا باشقۇرۇش خادىملىرى قوشۇنى يېتىلىپ ۋەتەننىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئۆز ھەسسىسىنى قوشماقتا.

بەشىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتى

مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ياشىغان شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەرقلىق بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ پەرقلەرنىڭ بىرى مىللەتلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەك جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر يېمەك-ئىچمەكلىكلەرنى هازىرلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى ۋە يېمەكلىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا تىپىك گەۋدىلىنىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش يولىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي كۈرەشلىرى جەريانىدا، ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ساهەلىرى بويىچە ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى، جۈملىدىن، شۇنىڭغا مۇناسىپ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ مول ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى نان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. چەرچەننىڭ زاغۇنلۇق، قۇمۇلنىڭ لاپچۇق، قارا دۆۋەدىن بۇنىڭدىن 3 مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن تېپىلغان توقاچ نانلار ئۆز دەۋرىدىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ نانىنى ئۆز دەۋرىدە ئاساسلىق يېمەكلىك سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەنلىكى، بىرىنچىدىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساسىدا قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلىسا، ئىككىنچىدىن، ئاشلىقنى پىششىقلاپ ئىشلەپ تۇراقلىق يېمەكلىك ھازىرلاش ئۇسۇلىنى يارىتالىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى نان تەركىبىدە تۇز بولۇپ، تونۇردا بىۋاستە ئوتقا قاقلاپ سىكدۇرۇپ پىشۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۇزۇن ساقلاش، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك، سۇ بولسۇن، بولمىسۇن خالىغاندا يېيىشكە قولايلىق. گەرچە گۆش، سۈت-قايماق ئۆز دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەك-ئىچمەكى بولسىمۇ، ئۇنى ئۇزۇن ساقلاشقا جۇملىدىن، خالىغاندا يېيىشكە بولمايتتى. ئەجدادلىرىمىز بۇ زىددىيەتنى نان بىلەن ھەل قىلغان.

تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، نان مىڭ يىلدىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان. نان «دىۋان» دا «ئەتمەك» (1-توم 138-بەت) نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ «توقۇچ» — توقاچ (1-توم 464-بەت)، «سىنجۇ» — خۇيلىما ياكى گىرده (1-توم 544-بەت)، «پۇسكەچ» — كاكچا (1-توم 590-بەت) قاتارلىق

تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان تۇرى: «چۇقمىق» (1-توم، 578-بەت) «كۆۋشەك» (1-توم، 626-بەت) دېگەن هوردا يەنى جىمبىل، قاسقاندا پىشۇرۇلىدىغان تۇرى؛ «كۆمەچ» (1-توم، 567-بەت) دېگەن قوغقا كۆمۈپ پىشۇرىدىغان تۇرى؛ «يۇغا» — قاتلىما دېگەن ياغدا پىشۇرىدىغان تۇرى تونۇشتۇرۇلغان. هازىرقى نان تۇرىدىن بولغان «هەمەك» سۆزى «دىۋان» دەۋرىدىكى «ئەتمەك» (نان) سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» نىڭ «هە» لىشىشىدىن كەلگەن.

هازىر جەۋەندىنىڭ بۇغداي، قوناق ئۇنىدىن قىلىنىدىغانلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نان تۇرلىرىنىڭ هەممىسى بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «دىۋان» دەۋرىدىن كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا نان تۇرىگە گۆش نان، گىرده، گۆش گىرده، شىرمان نان، خۇيلىما، پوشكال، قۇيماق، ساڭزا، قىيىقچا قاتارلىقلارمۇ قوشۇلدى. ئالاهىده تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «دىۋان» دا نانىنىڭ بىر تۇرى سۇپىتىده «توقۇچ (توقاچ) دېگەن سۆز» لەم بېرىلىپ ئۇ «توق سۆزىدىن ياسالغان، چۈنكى ئۇ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» دەپ ئالاهىده تەرەپلىنىش بىلەن نان-توقاچنى كۆركەملەشتۈرۈش ئۇچۇن تۇكۇچ (چەككۇچ) ئىشلىتىلگەنلىكى قەيت قىلىنغان[1]. «توقاچ» بىلەن «تۇكۇچ» سۆزى بۇگۈنگە قەدەر ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىپ كەلمەكته. توقاچ — نانىنىڭ ئەلا سۈپەتلىك تۇرى بولۇپ، ئۇنىڭ خېمىرى بەلگىلىك نىسبەت بويىچە سۇ، سۈت، ماي، تۇخۇم بىلەن يۇغۇرۇلۇپ تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ. تېخىمۇ مەززىلىك بولسۇن ئۈچۇن ئىچىگە يەنە سىياداتمۇ سېلىنىدۇ.

نان ئاساسەن بۇغداي ۋە قوناق ئۇنىدىن هازىرلانغاچقا،

① «تۇركىي تىللار دىۋانى» 1-توم، 464-بەت.

ئادەتتە «بۇغداي نان»، «قوناق نان» دەپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ. قوناق نان «زاغرا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇغداي نان قوناق نانغا قارىغاندا يۇمشاق، مەززىلىك، يېيىشلىك كېلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا كىشىلەرنىڭ سۆز-ئاغزىنىڭ يۇمشاق-قاتتىقلىقى بۇغدايغا تەقلىد قىلىنىپ «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ بولسۇن» دېيىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ناننى تىرىكلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ «نېنى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن ماقالىدە ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. يەنە ئەجدادلىرىمىز ئىككى تەرەپنىڭ ھەق-ناھەق، راست-يالغان تالىشىشىدا ناننى ئان (قەسەم) ئېچىش ۋاستىسى قىلىپ كەلگەن. مۇنداق ئان ئېچىش نان دەسسەش ئارقىلىق ئورۇنلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يىراقتىكى ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-بۇرادەرلىرىگە تىرىكلىك نىشانى سۈپىتىدە مەخسۇس توقاچ خالتا قىلىش، سەپەرگە چىققاندا نان يوللۇق تۈتۈش ئادىتىنى ۋە زىياپەت مېھماندارچىلىقتا مېھمانلارغا ئالدى بىلەن توقاچ، چاي قۇيۇش ئادىتىمۇ ناننى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئەجدادلىرىمىزدا «دىۋان» دەۋرىدىن بۇرۇنلا سېغىز ياساش ۋە ئېچ پۇشۇقى ئورنىدا سېغىز چاينىڭ ئادىتىمۇ شەكىللەنگەن. ۋەھالەنكى سېغىز بۇگۈن مەخسۇس كارخانىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان جەلبىدار، بازىرى ئىتتىك بۇيۇملاردىن ھېسابلانماقتا. بۇگۈن بىز ئۇنى غەرب مەدەنىيىتى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىۋالدۇق.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئاشلىقتىن ھازىرلىنىدىغان ئاساسلىق يېمەكلىكلەردىن تاشقىرى ئەجدادلىرىمىز قايماقتىنمۇ كۆمەچ قىلىپ يەپ ئادەتلەنگەن. مۇنداق قايماق «كۆمەچ نان» ئاراتۇرك ئۇيغۇرلىرىدا مېھمان ھۆرمىتىگە ھازىرلىنىدىغان

تائاملار قاتارندا هازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇ مۇنداق هازىرلىنىدۇ: كۆمەچدان ياكى تاۋا سۇس ئوتتا قىزدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا قايماق تەكشى نەپىز يېيىتىلىپ سارغىيىپ كېلىشكىلا ئېلىنىدۇ. شۇ تەقلىدتە پىشۇرۇلۇپ ئىككى-ئۈچنى بىر جۇپلەپ لېگەن ياكى تەخسىگە سېلىپ مېھمان ئالدىغا ئېلىپ چىقىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرى ئەڭ دەسلەپ قوقاس-قوغدا كۆمۈپ پىشۇرۇلاتتى. كېيىنچە تونۇر، كۆمەچدان، تاۋا، ۋە جىمبىل، قازاندىمۇ پىشۇرۇلىدىغان بولغان. مۇشۇنداق پىشۇرۇش ئۇسۇلى هازىرمۇ ئەينەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدە تونۇر ئالاهىدە مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، مەلۇم تېخنىكىلىق قانۇنىيەت ئاساسىدا ياسىلىدۇ. بۇ تېخنىكىلىق قانۇنىيەت تونۇرنىڭ ئاستىنىڭ هەممە تەرىپى مەركىزىي نۇقتىغا تەڭ بولغان چەمبىرەك شەكىلدە بولۇشىدا ۋە شۇ ئاساستا تەكشى نىسبەتتە گۈمبەز شەكلىگە ئوخشاش كېمىرىلىپ ياسىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر مۇشۇ قانۇنىيەتلەرگە خىلاپلىق قىلىنسا تونۇر تەكشى قىزىمايدىغان، نان تەكشى پىشمايدىغان ئەهۋاللار كېلىپ چىقىدۇ، تونۇر ئادەتتە شور ۋە تۇز-يۇڭ ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن سېغىز لايدا ياسىلىدۇ. شوردا ياساشتا ئالدى بىلەن نەم توپىدا قېلىپ ياسىلىدۇ. ئاندىن شور كومۇلاچ قىلىنىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چاپلىنىدۇ. ئاندىن شاخ-شۇمبا، چاۋار-سامان بىلەن ئىس سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغاندا قېلىپ قىلىنغان توپا قىرىپ ئېلىپ تاشلىنىدۇ. سېغىز لايدا ياسالغان تونۇر لاينى مەلۇم تومۇقتا ئۇزۇن-ئۇزۇن يۇمىلاقلاپ ئۈستى-ئۈستىگە قوندۇرۇپ ياسىلىدۇ، ئىچىگە قېلىپ قىلىنمايدۇ. بەزىلەر شۇ قائىدە ئاساسىدا خىشتىمۇ تونۇر ياسايدۇ.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇمچە يېمەكلىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قوشۇمچە يېمەكلىكى سۈت-قايماق، قوي، كالا گۆش-يېغىدىن تاشقىرى، يەنە تۇخۇم، شېكەر، توخۇ، غاز-ئۆردەك، جەرەن-كېپەك، بۇغا - مارال، ئارقار، بۆكەن، كەكلىك، قىرغاۋۇل، بۆدىنە، چىل قاتارلىق ئۇچار-قانات، هايۋان گۆشلىرى، بېلىق ۋە سەۋزە، چامغۇر، پىياز، سامساق، كاۋا، تۇرۇپ چامغۇر (لوبۇ)، شوخلا، پىدەنگەن (پېتىنگا)، مۇچ (لازا)، كۈدە (جۈسەي)، پۇرچاق-ماش قاتارلىق كۆكتاتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۈت-قايماق، بولۇپمۇ، گۆش-ياغ ئاساسلىق ئوزۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق بولۇشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى تۇرمۇش ئادىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز شۇ دەۋردە ئاساسلىقى سۈت-قايماق، گۆش-ياغ بىلەن ئوزۇقلىنىپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز ئاشلىقنى پىششىقلاپ يېيىش ئۇسۇلىنى تاپقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ناننىڭ هەر جەهەتتىكى ئەۋزەللىكىنى بىلگەندىن كېيىن، نان ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقىغا ئايلىنىش بىلەن سۈت-قايماق، گۆش تەدرىجىي قوشۇمچە ئوزۇقلۇق ئورنىغا چۈشۈپ قالغان. ئەمما، سۈت-قايماق، بولۇپمۇ گۆش هازىرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكىدە يەنىلا مۇهىم ئورۇننى ئىگىلەپ كەلمەكتە.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ غىزالىنىش ئادىتى ۋە تاماق تۈرلىرى

ئەجدادلىرىمىز كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىككى ۋاق نان-چاي

(ئەتىگەن يا كەچتە سۈتلۈك چاي) ، چۈشتە بىرۈاق ئاش بىلەن غىزالىنىدۇ. بۇ بىر ۋاقلىق ئاش ئادەتتە، كۆپ تەركىبلىك خېرىتلەردىن ھازىرلىنىدۇ. مەسىلەن، سۈيۇقئاشنىڭ ئۇن، گۆش، ماي، پىياز، چامغۇر ياكى ياڭيۇ، سامساق قاتارلىق خېرىتلەردىن، پولۇ گۈرۈچ، ماي، گۆش، پىياز، سەۋزە قاتارلىق خېرىتلەردىن ھازىرلىنىدىغىنىغا ئوخشاش. بەزىدە ئەتىگەنلىك چايدا ھەر خىل مۇراببالارمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. كەچلىك چايدا ياز كۈنلىرى ئۈزۈم ياكى قوغۇن، قىش كۈنلىرى ياڭاق ياكى ئۆرۈك مېغىزى، كىشمىش ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ. شۇنىڭدەك كەچلىكى سۈيۇقئاشمۇ ئىچىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۇن تامىقى ۋە گۆش، قىيمىلىق تاماقلارنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدۇ. شۇنىڭدەك تاماقنىڭ ئالدى-كەينىدە قىزىق چاي ئىچىلىدۇ. بىر ئائىلىك ئادەم تاماق ۋاقتىدا جەم بولۇپ، داستىخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ئەدەب بىلەن تاماقلىنىدۇ. تاماق قول، قوشۇق، چوكىدا يېيىلىدۇ.

ئۇيغۇرچە تارىخىي ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ۋە بىزنىڭ دەۋرىمىزدىمۇ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان تاماق تۈرلىرىگە ئاساسەن ئۇيغۇر تاماقلىرىنى مۇنداق چوڭ بەش تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1. سۈيۇق — سەلەڭ تاماقلار: سۈيۇق-سېلەڭ تاماقلار ئۇماچ، ئاتلا، ياما، شوۋنگۈرۈچ، ماشخوردا، ئاق ئاش، سۈيۇقئاش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

① ئۇماچ (ئاتلا). ئۇماچ خاس بۇغداي ياكى قوناق ئۇنىدا ئېتىلىدۇ. مەيلى قانداق ئۇندا ئېتىلمىسۇن، ئۇن ئالدى بىلەن قازاندىكى سوغۇق سۇغا تەكشى چېلىنىپ، ئاندىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. بەزىلەر بۇغداي ئۇننى ئالدى بىلەن نەمدەپ ئالىقاندا سۈركەپ ئۇششاق دانچە ھالەتكە كەلتۈرۈۋېلىپ ئاندىن قايناۋاتقان قازانغا چالىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكىسى

بولمىسۇن، ئۇن چېلىنىپ بولغاندىن كېيىن چۆمۈچ ياكى چالغۇ (چوكا شەكلىدە مەخسۇس ياسالغان تاياق) بىلەن پىششىقلاپ پات-پات قوچۇپ تۇرۇلىدۇ.

② ياما: يارغۇنچاق ياكى تۇگمەندە ناھايىتى يىرتىق چىقىرىلغان دان «ياما» دېيىلگەنلىكى، ئۇنىڭدىن ھازىرلانغان بۇ غىزانىڭ «ياما» دەپ ئاتالغان. ياما بۇغداي يامىسى، قوناق يامىسى دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. بۇ دان يامىلىرى قازاندا يۇمشىغۇچە قاينىتىلىدۇ. ئۇماچ ياكى ياما بولسۇن يۇقىرىقىدەك ھازىرلىنىپ ئىستېمال قىلىنىشتىن تاشقىرى ئىچىگە چىگىرىدەك ياكى پىيازنى ياغدا قورۇپ سېلىپمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. بەزىدە كاۋا، چامغۇر ياكى گۆش توغراپ سېلىنىدۇ. لوپنۇر ۋە بۇگۇر، شايار، تارىم ۋادىلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئۇماچنى قاغا جىگدە سېلىپمۇ ئېتىدۇ. چىننگە ئازىراقتىن داغلانغان بېلىق يېغى تېمىتىپمۇ ئىچىدۇ.

③ شوۋىگۇرۇچ: شوۋىگۇرۇچ مۇنداق ئىككى خىل ھازىرلىنىدۇ: بىر خىلى گۇرۇچكە قارا ئۆرۈك ۋە گۆشنى قېيما قىلىپ قوشۇپ سۇدا قاينىتىش يولى بىلەن ھازىرلىنىدۇ. گۇرۇچ ئىزىلگۈچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن تۇز-تەمى تېتىلىپ يۇمغاقسۇت (ئاش كۆكى) سېلىپ ئىچىلىدۇ. مۇنداق شوۋىگۇرۇچ، ئادەتتە «زۇكام» ئېشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى خىلى، چامغۇر ياكى سەۋزە قاتارلىق كۆكتاتلارنى گۆش، ياغ، پىياز بىلەن قورۇپ، چالا پىشقاندا سۇ قۇيۇلۇپ، ئۇنىڭغا گۇرۇچ سېلىنىپ ھازىرلىنىدۇ. شۇڭا بۇ «قورۇما شوۋىگۇرۇچ» دەپ ئاتالغان. بەزىدە قورۇمىسىنى ئايرىم تەييارلىۋېلىپ، گۇرۇچ پىشقاندا، ئۇنى قازانغا تۆكۈپ ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىلىدۇ.

④ ماشخوردا: ماشخوردا ئاساسەن خاس ماشتا ئېتىلگەنلىكە شۇنداق نام ئالغان. ماشخوردىغا ماشتىن باشقا گۆش توغراپ

سېلىنىدۇ. ماشخوردا يەنە شوۋنگۇرۇچكە ئوخشاش ماشنىسى قورۇما سۈيىگە سېلىپمۇ ئېتىلىدۇ.

⑤ ئاق ئاش: بۇ گۈرۈچ سۈتتە قاينىتىلىپ ئېتىلىدۇ. شۇڭا ئۇ «ئاق ئاش» دەپ ئاتالغان. بۇ بەزى رايونلاردا «پىشكەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېتىش ئاسان بولغىنى ئۈچۈن مالچىلار كۆپىنچە ئاق ئاش ئېتىپ ئىچىدۇ.

⑥ سۈيۇقئاش: سۈيۇقئاش بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلىدۇ. ئۇ چۆپنىڭ شەكلى ۋە ئىتىلىش ئۇسۇلىغا قاراپ، ئۇگرە، ياكى خام قېيما، قورۇما ئۇگرە، كەسمە، قۇشقاچ تىلى كەسمە، ئۇزۇپ تاشلاپ سۈيۇقئاش، پوسلاق ئاش دېگەندەك يەتتە-سەككىز خىلغا ئايرىلىدۇ.

سۈيۇقئاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەتمەك — نان، چۆپ، ئۇماچ قاتارلىقلارغا ئوخشاش قەدىمكى ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن، تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشچە، بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا سۈيۇقئاشنىڭ ئۇگرە، قۇشقاچ تىلى كەسمە، كەسمە قاتارلىق تۈرلىرى ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم. «دىۋان»دا «ئۇگرە» ھازىرقى نامىغا ئوخشاش تەلەپپۇزدا « ügrə » دەپ خاتىرىلىنىپ، «ئۇگرە سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى، ئۇ چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان[1]. سارماچۇق سۆزى «قۇشقاچ تىلى ئاش» دەپ ئىزاھلانغان[2]. ئۇ سۈيۇقئاشلار مۇنداق تەييارلىنىدۇ:

ئۇگرە: ئۇگرە گۆش ياكى سۆڭەك شورپىسىدا چۆپى ناھايىتى ئىنچىكە كېسىلىپ ئېتىلگەن سۈيۇقئاشقا قارىتىلغان. ئۇنىڭ «خام قېيما ئۇگرە» مۇ دېيىلىشى گۆش قېيما قىلىنىپ، پىياز قېيمىسى ۋە دورا-دەرمان بىلەن مىجىپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن قازانغا سېلىپ شورپىدا 5-10 مىنۇت

① شۇ ئەسەر 1-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 171-بەت.
② شۇ ئەسەر 1-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 683-بەت.

قاينىتىپلا چۆپ سېلىپ ئېتىلىدىغانلىقىغا قارىتىلغان. ئەمما مۇنداق ئۇگرىنىڭ خېمىرىغا ئەھۋالغا قاراپ بىر دىن-ئىككىگىچە تۇخۇم ئېقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئالاھىدە يۇغۇرۇلىدۇ. يايغاندا قۇرۇق ئۇن ئورنىدا پۇرچاق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چۆپى ئىنچىكە بولسىمۇ ئىزىلمەي تىرىك چىقىدۇ. مۇنداق ئۇگرىنىڭ قىيمىسى كىچىك ياڭاق شەكلىدە قۇمۇلاق قىلىپ ئېتىلىدىغان ۋە شورپا بولمىغان ھالەتتە قىيما سۇغا سېلىنىپ ئېتىلىدىغان تۇرىمۇ بار.

قورۇما ئۇگرە: بۇ گۆش، چامغۇر ياكى ياڭيۇ، كاۋا قاتارلىق كۆكتاتلار بىلەن قورۇلۇپ ئېتىلگەن ئۇگرىگە قارىتىلغان. ئەمما مۇنداق ئۇگرىنىڭ خېمىرى ئادەتتىكىدەك يۇغۇرۇلۇپ ئېتىلىدۇ. چۆپى سەل كەڭرەك كېسىلىدۇ.

كەسمە: كەسمە ئۇزۇپ تاشلانغان سۇيۇقئاشقا نىسبەتلەشتۇرۇلۇپ ئېتىلگەن بولۇپ، ئادەتتە چۆپى كەڭ-كەڭ كېسىلىپ، سۇيىگە چامغۇر ياكى كاچا توغراپ ئېتىلىدۇ. بەزىدە گۆش، پىياز بىلەن قورۇپمۇ ئېتىلىدۇ.

قۇشقاچ تىلى كەسمە: بۇنىڭ خېمىرى ئادەتتىكىدەك يۇغۇرۇلۇپ چۆپى كېسىلىشتە قۇش تىلى ياكى سوقا تۆت بۇرجەك كەلگەچكە شۇنداق نام ئالغان. مۇنداق كەسمىمۇ خام قىيمىلىق، قورۇپ ئىككى خىل ئېتىلىدۇ.

ئۇزۇپ تاشلانغان سۇيۇقئاش: بۇنىڭمۇ خېمىرى ئادەتتىكىدەك يۇغۇرۇلىدۇ. ئەمما يېيىلماي 4-5 سانتىمېتر ئۇزۇن، باش بارماق تومۇقىدا پىلتە قىلىپ بىر پەس تىندۇرۇلىدۇ، ئاندىن بىر پىلتە-بىر پىلتىدىن بېسىپ يېسىي قىلىپ سوزۇپ، باش بارماق تىرنىقى چوڭلۇقتا قاينىۋاتقان قازانغا ئۇزۇپ تاشلىنىدۇ. ئۇزۇپ تاشلانغان سۇيۇقئاشنىڭ باشقا سۇيۇقئاش تۇرلىرىدىن بىر پەرقى ئادەتتە، گۆش، پىياز، چامغۇر ياكى ياڭيۇ، پەمىدۇر قاتارلىق كۆكتاتلار بىلەن قورۇپ

ئېتىلىدۇ.

ئۇگرە، قورۇما ئۇگرە، كەسمە ۋە قۇشقاچ تىلى كەسمىنىڭ خېمىرى تەكشى، نېپىز يېيىلغاندىن كېيىن نوغۇچقا يۆگەپ تۇرۇپ ئوتتۇرىدىن ئۇزۇنىسىغا كېسىلىدۇ. ئاندىن ئۇ يەنە ئوتتۇرىدىن قاتلىنىپ توغرىسىغا كېسىلىدۇ. قۇشقاچ تىلى كەسمىنىڭ بولسا، ئۇزۇنىسىغا كېسىلگەندىن كېيىن، ئۇ يەنە ئوتتۇرىدىن ئۇزۇنىسىغاكېسىلىپ، قاتلاپ تۇرۇپ قۇشقاچ تىلى شەكلىدە كېسىلىدۇ.

پوستىلاق ئاش: بۇ سۈيۇقئاشنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن خېمىرىنىڭ لەڭمەن خېمىرىدەك ئۇزلۇك يۇغۇرۇلۇشى، لەڭمەن جىزىسىدەك كالتىرەك جىزا قىلىپ، قاياۋاتقان قازانغا سىمچىلاق تىرنىقىدەك چوڭلۇقتا ئۇزۇپ تاشلىنىشى، سۈيىگە چامغۇر ياكى ياڭيۇ، پەمىدۇر قاتارلىق كۆكتاتلار بىلەن گۆشلۈك، مايلىق قىلىپ قورۇلغان قورۇما ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىچىلىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئاشنىڭ چۆپىنىڭ 4-5 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا توغراپ ئېتىلىدىغان تۈرىمۇ بار. پوسلاق ئاشنىڭ بۇ تۈرىنى كۆپىنچە مالچىلار خاس سۈتتە پىشۇرۇپ ئىچىدۇ.

سۈيۇق-سەلەڭ يېمەكلىكلەرنىڭ قايسى خىلى بولمىسۇن، ئۇنىڭغا كېتىدىغان ئۇن-گۈرۈچ، گۆش-ياغ قاتارلىق خېرىتىلەرنىڭ مىقدارى ئەمەلىي ئېھتىياجغا قاراپ تەخمىن مۆلچەر ھېسابىدا تەييارلىنىدۇ. سۈيۇق-سەلەڭ غىزا-تاماقلار كۆپىنچە سامساق، لازا، ئاچچىقسۇ، يۇمغاقسۇتسىز ئېتىلمەيدۇ ۋە چۆچەك، غىدىر، چىنە قاتارلىق قاچىلارغا ئۇسۇپ، قوشۇق ياكى چوكا بىلەن ئىچىلىدۇ. لازا سېلىنمىغان تەقدىردە قارىمۇچ ياكى ئاقمۇچ سېپىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەردە سامساق، لازىنى مايدا چالا قورۇپ لازىجاڭ ھازىرلاپ قويۇلىدۇ. سۈيۇقئاشنىڭ سۈيىگە كۆكباش (دېنى قىرىپ سېلىنىدۇ)، گۆش، كاۋا، چامغۇر

سېلىپ ئېتىلىدىغان بىر تۈرىمۇ بار. ئەمما ئۇ ھەر يىلى ياز، كۈز ئارىلىقىدا يىلدا بىر-ئىككى قېتىملا ئېچىلىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە شەھەرلىكلەر مەخسۇس شۇنداق ئاش ئىچكىلى يېزىلارغا سەيلىگە چىقىدۇ.

سۈيۈقئاش مېھمان ھۈرمىتىگە ئالدىنقى قاتاردا تۇرمىسىمۇ ئۇنىڭ ھاردۇق چىقىرىدىغان، ئىسسىق باسىدىغان، ئىشتەي تەڭشەيدىغان خۇسۇسىيىتى بىلەن شورۇنلاردا تەرىپلىنىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم.

2. گۆش. ئۇيغۇرلار قوي (ئۆچكە)، ئات، كالا، قوتاز، تۆگە، جەرەن، كېيىك، بۇغا-مارال، ئارقار، بۆكەن، توشقان، توخۇ، غاز-ئۆردەك، ھاڭگىرت، كەكلىك، قىرغاۋۇل، بۆدىنە، چىل قاتارلىق ھايۋان ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ گۆشىنى، تۇخۇمىنى يەيدۇ، گۆش ئادەتتە مۇنداق ئۇسۇل بىلەن يېيىلىدۇ:

① شورپا: گۆش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي تاماقلىرىدىن، ھۈرمەتلىك مېھمانلارغا ئالدى بىلەن تىرىك قوي سويۇپ سۆڭىكى بىلەن پارچىلاپ سۇدا پىشۇرۇلىدۇ. گۆش سۇيى قاينىشقا باشلىغاندا كۆپۈكى پاكىز ئېلىپ تاشلىنىدۇ. بىر-ئىككى قاينىغاندىن كېيىن ئوتى پەسلىتىلىپ ئاستا قاينىتىلىش بىلەن پات-پات سورۇپ تۇرۇلىدۇ. گۆش پىشقاندا لېگەنگە سۇزۇلۇپ، تەكشى تۇز چېچىپ مېھمان ئالدىغا ئېلىپ كىرىلىدۇ. گۆش يېيىلىپ بولۇشىغا بىر پىيالىدىن شورپا كەلتۈرۈلىدۇ. شورپا قارىمۇچ سېپىپ ئىچىلىدۇ. كىشىلەر ئادەتتىكى چاغلاردا گۆش خۇمارىنى بېسىش ئۈچۈن گۆش سېلىپ يەپ شورپىسىنى ئىچكەچكە گۆشنىڭ بۇ تەقلىدتە ئىستېمال قىلىنىشى «شورپا» دەپ ئاتالغان. شورپا ھازىرلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئاق شورپا، قورۇما شورپا، چەينەك شورپا دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ.

ئاق شورپا: گۆشنىڭ شورپىسىغا ھېچ نەرسە سالماي، گۆشى يېيىلىپ نان بىلەن سۈيى ئىچىلگەچكە «ئاق شورپا» دەپ ئاتالغان. شورپىنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا چامغۇر، سەۋزە (چامغۇر يوق ھالەتتە ياڭيۇ) سېلىپ ھازىرلىنىدۇ. شورپىغا بەزىدە بىر-ئىككى تال زەرچىۋە سېلىنىدۇ. چۈنكى، زەرچىۋە گۆشنى رەڭگىنى سارغۇچلاشتۇرۇپ خۇش-پۇراق تەم كىرگۈزىدۇ. شۇنىڭدەك، شورپا سېلىنغان گۆش شورپىدا چالا پىشۇرۇلغان پىياز قىيمىسى بىلەن قوشۇپمۇ يېيىلىدۇ، بۇ گۆشنىڭ كۆڭۈلگە تەگمەسلىكى، ئوڭاي ھەزىم بولۇشىغا پايدىلىق.

قورۇما شورپا: بۇ ئاق شورپىغا نىسبەتلەشتۇرۇپ بېرىلگەن نام. قورۇما شورپىنىڭ ئاق شورپىدىن ئاساسلىق پەرقى گۆش-ياغ، پىياز، دورا-دەرمان بىلەن قورۇلۇپ سۇ قۇيۇپ پىشۇرۇلىشىدا گەۋدىلىنىدۇ. قورۇما شورپىغا ئادەتتە، سەۋزە، چامغۇر ياكى ياڭيۇدىن باشقا نەرسە سېلىنمايدۇ. قورۇما شورپىنىڭ گۆشى مەيلى سۆڭەكلىك ياكى لوق بولسۇن بالىلارنىڭ مۇشتۇمى چوڭلۇقىدا پارچىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قورۇما شورپا گۆشى بارماق چوڭلۇقىدا توغرىلىپمۇ ھازىرلىنىدۇ.

چەينەك شورپا: گۆش چەينەكتە پىشۇرۇلغاچقا «چەينەك شورپا» دەپ نام ئالغان. مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: گۆش چەينەكنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ پارچىلىنىپ، چەينەككە بىر پارچىدىن سېلىنىدۇ ۋە گۆش لەيلىگۈدەك سۇ قۇيۇپ ئاغزى ئېتىلىپ سۇس ئوتتا تەكشى قاينىتىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. قاياناش جەريانىدا تۇز-تەمى تەڭشەپ قويۇلىدۇ، چەينەك شورپىغا گۆشتىن باشقا ھېچقانداق نەرسە سېلىنمايدۇ. شورپىغا قارىمۇچ ياكى ئاقمۇچ سېلىپ مەخسۇس پىشىلغان ئاق نان بىلەن يەپ ئىچىلىدۇ. چەينەك شورپا مەخسۇس ئاشخانىلاردا ھازىرلاپ

سېتىلىدۇ.

② كاۋاپ: «كاۋاپ» گۆشنى شورۇپا سېلىپ، توغرامچە قىلىپ ۋە قورۇپ يېيىشكە نىسبەتلەشتۈرۈپ بېرىلگەن نام. ئۇيغۇرلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھايۋان، ئۇچار-قۇش ۋە بېلىقنى سۇدا، ياغدا قورۇپ يېيىشتىن تاشقىرى كاۋاپ قىلىپ يەپمۇ ئادەتلەنگەن، كاۋاپ ھازىرلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ زىخ كاۋاپ ياكى توغرامچە كاۋاپ، قىيما كاۋاپ، تونۇر كاۋاپ، تاۋا كاۋاپ، قازان كاۋاپ، باراۋەت كاۋىپى، كۆمە كاۋاپ دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

زىخ كاۋاپ: زىخ كاۋاپ جۇملىدىن قىيما كاۋاپ، تونۇر كاۋاپ، تاۋا كاۋاپ قاتارلىقلار شەھەر-بازارلاردا كەسپىي كاۋاپچىلار تەرىپىدىن ھازىرلىنىپ سېتىلىدىغان كاۋاپقا قارىتىلغان. زىخ كاۋىپىنىڭ ئەنئەنىۋى ھازىرلىنىش ئۇسۇلى مۇنداق: لوق گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا يالپاقداپ توغرىلىپ داس ياكى تەڭلىگە سېلىپ مۇزاپىق ھالدا تۇخۇم، ئۇن، قىيمىلانغان پىياز بىلەن ئاز مىقداردا تۇزى تەڭشەلگەن سۇ قوبۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ، كاۋاپدان ئوتى تەييار بولغۇچە دۇملەپ قويۇلىدۇ. ئوت تەييار بولۇش بىلەن ئۇدۇللۇق زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ پىشۇرۇلىدۇ، كاۋاپ پىشقۇچە زىرە، لازا سېپىلىپ تۇرىدۇ. ھەر بىر زىخقا ئۆتكۈزۈلىدىغان گۆشنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، چوڭ-كىچىكلىكى نەرخ-ھاۋاغا باغلىق بولىدۇ.

قىيما كاۋاپ: گۆش يۇمشاق قىيما قىلىنىپ، تۇز، دورا-دەرمەنى تېتىلىپ، كىچىكزەك تۇخۇم شەكلىدە كومۇلاچ قىلىنىش بىلەن زىخقا ئۆتكۈزۈپ پىشۇرۇلىدۇ. ھەر بىر زىخقا ئىككى-ئۈچكىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

تونۇر كاۋاپ: تونۇر كاۋاپ ئاساسەن پۈتۈن قوينىڭ تونۇردا كاۋاپ قىلىنغانلىقىغا قارىتىلغان بولۇپ، مۇنداق ھازىرلىنىدۇ. قوي سويۇلۇپ ئىچى قارنى ئېلىپ تازىلانغاندىن كېيىن

(باش-پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ) ئىچى ئىسسىق سۇدا بىر قۇر يۇيۇلۇپ پاكىز ئېتىلىدۇ، ئاندىن قۇيرۇق تەرىپىدىن بويۇن تەرەپكە قارىتىپ مەخسۇس ھازىرلانغان ياغاچ ئۆتكۈزۈپ، ياغاچنىڭ بويۇندىن چىقىپ تۇرغان قىسمىغا توغرىسىغا مەلۇم تومۇقتا كالتە تۆمۈر ياكى يوغان مىخ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ تەييارلىق پۈتكۈچە بىر قاچىدا تۇخۇم سېرىقىغا مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ۋە زەجۈە تالقىنى، قارىمۇچ، زىرە، ئاق ئۇن قوشۇپ قوچۇپ تۇخۇم شىرىسى تەييار قىلىنىدۇ. ۋە ئۇ گۆشنىڭ يۈزىگە تەكشى سۈرۈلىدۇ. ئاندىن تونۇرنى ۋايىغا يەتكۈدەك قىزىتىپ چوغلىرىنى پاكىز ئېلىۋېتىش بىلەن گۆشنىڭ بويۇن تەرىپىنى ئاستىغا قارىتىپ تىكلەپ ئاغزى ھىم قىلىپ ئېتىپ تاشلىنىدۇ. گۆش تەخمىنەن 40 مىنۇت ئەتراپىدا كاۋاپ بولۇپ پىشىدۇ. ئۇنىڭ پىشقانلىقىنى ئالتۇن رەڭدەك پارقىراق ھالەتكە كەلگەنلىكىدىن مەلۇم بولىدۇ. تونۇر كاۋاپ مېھمان ئۈچۈن تەييارلانسا، ئۇ پاقلان گۆشىدە قىلىنىدۇ ۋە مېھمان ئالدىغا شۇ پېتى ياكى سىرتلاپ ئېلىپ چىقىلىپ كېسىپ يېيىشكە پىچاق قويۇپ قويۇلىدۇ. بازارغا تەييارلانغانلىرىنى غالتەكتە ئېلىپ چىقىپ خېرىدارنىڭ تەلىپىگە قاراپ پارچىلاپ بېرىلىدۇ.

تاۋا كاۋاپ: گۆش سۆڭىكى بىلەن تەخمىنەن ئالتە-قان چوڭلۇقىدا (250 گرام ياكى 500 گرام) پارچىلىنىپ تاۋىدا پىشۇرۇلغاچقا «تاۋا كاۋاپ» دەپ نام ئالغان. تاۋا كاۋاپ ئالدى بىلەن گۆش چالا قورۇلۇۋېلىنىپ مۇۋاپىق مىقداردا سۇ قۇيۇلۇپ، تۇز، دورا-دەرمانى تەڭشەلگەندىن كېيىن دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. مېھمانغا ياكى خېرىدارغا مەخسۇس يېقىلغان نان ئۈستىگە ئېلىپ بىر كىشىلىكتىن قويۇلىدۇ. تاۋا كاۋاپ نان بىلەن يېيىلىدۇ.

قازان كاۋاپ: قازان كاۋاپ لوق گۆش چىلان چوڭلۇقىدا يالپاق توغرىلىپ قازاندا ياغ بىلەن قورۇلىدۇ. سارغىيىپ

پىشقاندا تۇز ، لازا ، زىرە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ مېھمان ئالدىغا لېگەن-تەخسىگە ئېلىپ چىقىلىدۇ . چوكا ياكى قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

باراۋەت كاۋاپ : بۇ باراۋەت ۋە ئولتۇرۇشلاردا مەخسۇس تەييارلىنىدىغان كاۋاپ تۈرى بولغاچ ، شۇنداق نام ئالغان . ئەجدادلىرىمىز دېھقانچىلىق تۈرمۇشقا كۆچكەندىن كېيىن يىلنىڭ تۆت پەسلىدە پات-پات ئۇچرىشىپ بىرەر كۈن ياكى بىرەر تۇننى بىللە ئولتۇرۇپ نەغمە-ناۋا ، پاراڭ-چاقچاق بىلەن ئۆتكۈزۈپ مەنىۋى تۇرمۇشىنى مەزمۇنلۇق ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنگەن ، شۇنداق ئولتۇرۇشلاردا ، ئولتۇرۇشقا ھازىر بولغانلار ئۆزلىرى قول سېلىپ مەلۇم بىر خىل تاماق ئېتىپ يەيدۇ . ئەنە شۇنداق يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى كاۋاپ ، ئۇنىڭ ئادەتتىكى كاۋاپلاردىن ئالاھىدىلىكى شۇكى ، باراۋەت ياكى ئولتۇرۇش ئەزالىرى ئۆزلىرى قول سېلىپ ھازىرلايدۇ : باغ باراۋىتىگە چىققانلار تەڭ چىقىش قىلىپ بىر مالنى ئۆلتۇرۇپ سۆڭىكىدە شورپا قىلىدۇ . بەزىلەر لوق گۆشىنى توغرىسا بەزىلەر زىخ ياسايدۇ ، بەزىلەر «يەر كاۋاپدان» ياساپ ، ئوت قالاپ چوغ چۈشۈرىدۇ ، بەزىلەر گۆشنى تۇخۇم ، ئۇن ، قارىمۇچ ، زىرە ، قىيمىلانغان پىياز ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلايدۇ . بىر-ئىككىسى مەخسۇس پىشۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ . باراۋەت كاۋىپىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى زىخى ئۇزۇن بولۇپ بەش-ئالتە پارچىدىن گۆش ئۆتكۈزۈلىدۇ . گۆشمۇ چوڭ-چوڭ توغرىلىدۇ : بۇ كاۋاپ ئوتۇن چوغىدا پىشۇرۇلغاچقا ، ئىس ھىدى يوق ، تونۇر كاۋاپقا ئوخشاش ئالتۇن رەڭدە سارغىيىپ پىشىدۇ . شۇڭا ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تەمگە ئىگە بولۇپ ، يېيىشلىك كېلىدۇ . ئولتۇرۇشلاردا يېيىلىدىغان مەخسۇس كاۋاپمۇ شۇ تەقلىدتە ھازىرلىنىدۇ . بىر پەرقى بەزىدە مەخسۇس كاۋاپداندا ، بەزىدە خىش-كېسەكتە ۋاقىتلىق «كاۋاپدان» ياساپ پىشۇرۇلىدۇ . باراۋەت ۋە ئولتۇرۇش

كاۋىپىنىڭ شۇ ئۇسۇلدا هازىرلىنىشى «قول بالىسى قىلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

كۆممە كاۋاپ: كۆممە كاۋاپ «قېرىن كاۋاپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كۆممە كاۋاپ كۆپىنچە جاڭگالدىكى مالچىلار ئارىسىدا ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ مالچىلارنىڭ ئالىي غىزاسى بولۇپ، پەقەت مالچىلار ئۆزئارا مېهمان بولۇشقاندا ۋە شەھەردىن ئەزىز مېهمانلار چىققاندا كۆممە كاۋاپ بىلەن كۈتۈۋېلىشىدۇ. ئۇ مۇنداق هازىرلىنىدۇ: قوي تۇلۇمچىلاپ سويۇلۇپ گۆشى پارچىلىنىش بىلەن تۇزلىنىپ تۇلۇم ئىچىگە سېلىپ بويۇن ۋە پاقالچاق تېرىلىرىنىڭ كېسىلگەن جايى چىڭ بوقۇچلىنىدۇ. ئاندىن ئۇلۇغ ئوتتا هاسىل قىلىنغان قۇم قوغقا كۆمۈلىدۇ. قوي تۇلۇمچە سويۇلمىغاندا، ئادەتتىكىدەك سويۇپ گۆشى پارچىلىنىپ قېرىن ئىچىگە سېلىنىپ ئاغزىنى بوقۇچلاپ قوغقا كۆمۈلىدۇ. مەيلى تۇلۇمغا ياكى قېرىنغا سېلىپ كۆمۈلمىسۇن ئۇنىڭغا دورا-دەرمان سېلىنسا تېخىمۇ مەززىلىك بولۇپ كېتىدۇ.

دۇملىمە كاۋاپ: دۇملە كاۋاپ كۆپىنچە پاقلان گۆشىدە قىلىنىدۇ. پاقلان سويۇلۇپ گۆشى پارچىلىنىپ ئۆز يېغىدا قۇرۇلۇش بىلەن مەلۇم مىقداردا سۇ قۇيۇلىدۇ ۋە تۇز تەمى تەڭشىلىپ، دورا-دەرمان سېلىپ دۇملەپ تاشلىنىدۇ. شۇڭا كاۋاپنىڭ بۇ تۈرى «دۇملە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گۆش دۇملىنىش جەريانىدا سۇ، دورا-دەرمان گۆشنىڭ قات-قېتىغا سىڭىپ شۇنداق مەززىلىك پىشىدۇكى، ئاغزىڭىزغا سالسىڭىز ئىلىكتەك ئېرىپ كېتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار كاۋاپنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان، كۆپ ئۇچرايدىغان تۈرلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ يەنە پوستۇما كاۋاپ، ياقما كاۋاپ، شىرى كاۋاپى، سوقما كاۋاپ قاتارلىق تۈرلىرىمۇ بار. بۇلاردىن باشقا، غاز-ئۆردەك، توخۇ،

قىرغاۋۇل، چىل، بۆدىنە، كەكلىك، كەپتەر، قۇشقاچ قاتارلىق ئۇچار-قاناتلار، جەرەن، كىيىك، بۇغا، مارال، ئارقار، بۆكەن، قوتاز قاتارلىق ھايۋان گۆشلىرىمۇ كاۋاپ قىلىپ يېيىلىدۇ. بۇ كاۋاپلار شۇ ئۇچار-قانات، ھايۋان ناملىرىدا ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك قوي-ئۆچكە، ئات-كالىنىڭ جىگەر، بۆرەكلىرى (قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيىدىمۇ كاۋاپ قىلىنىدۇ)، تاللىرىدىنمۇ كاۋاپ قىلىنىپ «جىگەر كاۋاپ»، «بۆرەك كاۋاپ»، «ئۆچەي كاۋاپ»، «تال كاۋاپ» دەپ ئاتىلىدۇ. قوي جىگىرى توغرىلىپ چاۋا مايغا ئوراپ شورپىدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ. بۇ «دۇمبە جىگەر» دەپ ئاتىلىدۇ.

③ سۇر گۆش: قوي، ئات گۆشلىرى تۆزلىنىپ ئىسقا ئېسىپ قويۇلىدۇ. گۆش ئىسلىنىش جەريانىدا تەدرىجىي قارامتۇل سارغۇچ ھالغا كېلىدۇ. گۆشنىڭ بۇ ئۇسۇلدا تەييارلانغىنى «سۇر گۆش» دەپ ئاتىلىدۇ. سۇر گۆش ئادەتتە پولۇغا بېسىپ، پىشۇرۇپ ئۇششاق توغراپ، پىياز ئارىلاشتۇرۇپ چۆپ قىلىپ يېيىلىدۇ.

④ قېزا: قېزا ئادەتتە ئات گۆشى پارچىلىنىپ تۆزلىنىپ ئات ئۇچىيىگە سېلىنىپ سۇرگۆشكە ئوخشاش ئىسلاش ئارقىلىق ھازىرلىنىدۇ. قېزىمۇ ئادەتتە پولۇغا بېسىلىپ ۋە جىمبىلدا پىشۇرۇلۇپ توغرامچىلاپ يېيىلىدۇ. سۇر گۆش، قېزا قازاق، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەردە كەڭ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار گۆشنى قاق قىلىپ سوغۇق سۇغا چىلاپ قويۇپ توغراپ قورۇمىغا سېلىپمۇ يەيدۇ، پولۇغىمۇ باسىدۇ، قوي-كالا، باش-پاقالچاقلىرىنىمۇ پاكىز ئۆتلەپ سۇدا پىشۇرۇپ يەيدۇ. قوينىڭ ئۆپكىسىنى قۇيۇپ ياكى قارا ئۆپكە قىلىپ يەيدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشچە ئۇيغۇرلاردا گۆشنى كاۋاپ قىلىپ، شورپا

سىلىپ، قېزا قىلىپ يېيىش قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئادەت بولۇپ شەكىللەنگەن، چەرچەن ناھىيە زاغۇنلۇقتىكى بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ قەبرىدىن چىققان يۇلغۇن زىققا ئۆتكۈزۈلۈپ پىشۇرۇلغان كاۋاپ (ھازىر بۇ بۇيۇم ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا) «دىۋان» دا «كۆرپىلەدى» دېگەن پېئىلنىڭ «كاۋاپ قىلدى، ئۇ قوزىنى قاقلىدى يەنى يەردە بىر ئورەك كولاپ قوزىنى كاۋاپ قىلدى»؛ «ئۇز» سۆزىنىڭ «ياغ، ئۇزلۇك مۇن (ياغلىق شورپا)»[1] دەپ ئىزاھلانغانلىقى شۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

3. قورۇما تاماقلار: ئەجدادلىرىمىز قورۇما تاماقلارنى يېيىشنى ئانچە ئادەت قىلىپ كەتمىگەن. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوڭچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى غىزالىنىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ داۋاملىق ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك قۇرۇلمىسىدىمۇ تەدرىجىي ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇش بىلەن قورۇما تاماق يېيىش ئادىتى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قورۇما تاماقلىرى ھازىرلىنىش جەھەتتىكى ئاساسلىق تەركىبىگە قاراپ ئۇن تەركىبلىك، گۆرۇچ تەركىبلىك قورۇما تاماق دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ:

① ئۇن تەركىبلىك قورۇما تاماقلار: بۇ لەڭمەن، پەرمان، قورداق، نان قورداق، قىيما قورداق، چۆپ، ياپما، سىقماق، زاك (يوبدان)، تالقان، شوجۇرا (ھازىر پىنتاك ياكى سۈەنتاڭرۇ دەپ ئاتالماقتا) ۋە ھەر خىل قورۇملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاماقلار ئىچىدە لەڭمەن «سوزۇپ لەڭمەن»، «كېسىپ لەڭمەن» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ ۋە مۇنداق ھازىرلىنىدۇ:

---

① شۇ ئەسەر، ئۇيغۇرچە نەشرى، 3-توم، 602-بەت، 1-توم

لەڭمەن: لەڭمەن ئۇيغۇرلار ئادەتتە ياقتۇرۇپ كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان، شۇنىڭدەك هازىرلىنىشى بىرقەدەر تەس تاماق. ئۇنىڭ تەسلىكى خېمىرنى يۇغۇرۇشتا مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لەڭمەن خېمىرنى يۇغۇرۇش ئالاهىدە ماهىرلىق تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپ بويىچە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزلۈك بولۇش-بولماسلىقى، سۇ، تۇز خالاش دەرىجىسىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ، ئىككىنچى قەدەمدە ئەمەلىي ئېهتىياجغا قاراپ ئۇن ئېلىپ، ئۇنىڭ سۇ، تۇز خالىشىغا مۇناسىپ مىقداردا سۇ قۇيۇلۇپ يۇغۇرۇلىدۇ، دەسلەپ چىڭراق يۇغۇرۇلۇپ ئاز-ئاز سۇ تامغۇزۇپ ئىشلەپ نورمال هالغا كەلتۈرۈلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇلۇپ بولغاندا، بېگىز قول بىلەن باسساق بارماق ئىزى چىققۇدەك هالەتكە كەلسە، ئۇنىڭ چىڭ-بوشلۇقى نورمال بولغان بولىدۇ. خېمىر تەييار بولغاندىن كېيىن ئۇنى يۇمىلاقلاپ، ئۇستىگە نېپىز قىلىپ تەكشى ماي (سۇ يېغى) سۈرتۈلۈپ، سىقىم چوڭلۇقىدا زوۋۇلا قىلىپ ئۇزۇلىدۇ، ئۇزۇلگەن زوۋۇلا ئۇدۇللۇق ئالىقاندا مۇجۇقلاش ئارقىلىق پىلتە قىلىنىپ مايلاپ تىزىلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن، چىمچىلاق تومۇقىدا ئالىقاندا ئېشىپ جىزە قىلىش بىلەن لېگەن ياكى تەكشى-تۇز نەرسىگە تۇرمەكلىنىدۇ، ئادەتتە ئۇچ جىزا بىر قۇر تۇرمەك قىلىنىپ ئۇستى تەكشى مايلىنىپ، جىزا تۇغىمچە ئۇستى-ئۇستىگە تۇرمەكلىنىدۇ. تۇرمەكلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۇستى ئوبدان مايلىنىپ جاۋۇر ياكى خېمىر ياپقۇچ نەم لاتا بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ. خېمىر شۇ هالەتتە قورۇما قورۇلۇپ، قازان قاينىغىچە تىندۇرۇلىدۇ. قازان قاينىشىغا سۇپۇرىغا بىر جىزا بىر جىزىدىن سوزۇپ چىقىرىپ، بىر-ئىككى جىزىدىن كۆيەگدەپ غۇلاچلاپ سۇپۇرىغا ئورۇپ ئىككى-ئۇچ قېتىم سوزۇلىدۇ. ئىنچىكە-توم بولۇشى يېگۈچىنىڭ خاهىشىچە بولىدۇ، چۆپ پىشقاندىن كېيىن چويلا بىلەن سۈزۈلۈپ سوغۇق

سۇدا ئوبدان چايقىلىپ تەخسە ياكى چىنىگە ئېلىنىدۇ. ئىسسىق يېگۈچىگە ئۈستىگە قورۇما سالغۇچە چۆپ چويلىدا قازانغا سېلىپ ئىسسىتىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇن تەركىبلىك لەڭمەنگە ئوخشاش قورۇما تاماقلىرىنىڭ قورۇمىسى كۆپ تەركىبلىك بولىدۇ. مەسىلەن، گۆش-ياغ، پىياز-سامساق، پەمىدۇر، مۇچ (لازا)، بەسەي، چىڭسەي، بىدىگەن قاتارلىق كۆكتاتلارنىڭ ھەر خىلىدىن مۇۋاپىق نىسبەتتە سېلىپ قورۇلۇپ لايىقىدا سۇ قۇيۇپ تۇز-تەمى تەڭشىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئەگەر يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كۆكتاتلار بولمىغان تەقدىردە سەۋزە، ياڭيۇ ئىشلىتىلىدۇ. يېز-كۇز كۇنلىرى لەڭمەننىڭ قورۇمىسى لازا، پەمىدۇر، جاڭدۇ بىلەن قورۇلىدۇ. لەڭمەننىڭ قورۇمىسى ئادەتتە گۆشلۈك، مايلىقراق بولىدۇ. گۆش بولمىغان شارائىتتا خاس ئاشۇ كۆكتاتلاردىلا ياكى ئۇچ-تۆت تۇخۇم بىلەن قورۇلىدۇ. لازا، پەمىدۇر، جاڭدۇ چىققان مەزگىللەر لەڭمەن كۆپ يېيىلىدىغان مەزگىل بولۇپ، كۇندە دېگۈدەك بىر ۋاخ لەڭمەن يېيىلسىمۇ كىشى يادىمايدۇ.

كەسمە (كېسىپ) لەڭمەن: بۇنىڭ خېمىرى، چۆپىسى سۇيۇقئاش خېمىرى، چۆپىگە ئوخشاش ھازىرلانغاچقا، كەسمە لەڭمەن دەپ نام ئالغان. چۆپى ئۇگرىنىڭ چۆپىدىن چوڭراق، كەسمىنىڭ چۆپىدىن چوڭراق كېسىلىدۇ. قورۇمىسى پۇتۇنلەي لەڭمەن قورۇمىسىغا ئوخشاش قورۇلىدۇ.

پەرمان: پەرماننىڭ خېمىرى، چۆپى پۇتۇنلەي ئۇزۇپ تاشلاپ سۇيۇقئاش خېمىرى، چۆپىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ. چۆپى لەڭمەن چۆپىگە ئوخشاش سۇزۇپ ئېلىنىپ ئۈستىگە قورۇما سېلىپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن يېيىلىدۇ. پەرماننىڭ قورۇمىسىمۇ لەڭمەن قورۇمىسىغا ئوخشاش قورۇلىدۇ، سوزۇپ لەڭمەن ياكى كەسمە لەڭمەن يا پەرمەن

بولسۇن ھەممىسى چىنە ياكى تەخسىگە بىر كىشىلىكتىن راسلىنىپ، ئۇستىگە چۆپنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە لايىق قورۇما سېلىنىدۇ. لەڭمەن، پەرمان ئادەتتە چوكا بىلەن يېيىلدۇ، بەزىلەر پەرمانىنى قوشۇق بىلەنمۇ يەيدۇ. ئاياللار ئىچىدە، بولۇپمۇ، قازان بېشىدا بولغان ئاياللار لەڭمەننى قولى بىلەن يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، قول بىلەن يېگەندە ئاساسەن باش بارماق بىلەن بېگىز قولنى ئىشقا سالىدۇ، ھەرگىز بەش قول بىلەن يېمەيدۇ.

قورداق: گۆش، پىياز، پەمىدۇر، سەۋزە، ياڭيۇ بىلەن قورۇلۇپ، بۇ نەرسىلەر چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇپ پىشۇرۇلغاچقا «قورداق» دەپ نام ئالغان. قورداقنىڭ گۆشى ئەھۋالغا قاراپ ھەرخىل چوڭلۇقتا لوق، سۆڭەكلىك قىلىپ پارچىلىنىدۇ، سەۋزە، ياڭيۇمۇ ئەھۋالغا قاراپ ھەرخىل چوڭلۇقتا، ئەمما چاقماق قىلىپ توغرىلىدۇ، قورداق تەخسە ياكى چىنىگە ئۆسۈلۈپ نان بىلەن يېيىلىدۇ. بەزىدە گاڭپەن بىلەنمۇ يېيىلىدۇ، مېھمانغا لېگەن بىلەن قويۇلىدۇ.

نان قورداق: بۇنىڭ قورداقتىن پەرقى، سۇيى بىر قەدەر كۆپ، قېتىپ قالغان نانلارنى ئۇششاقلاپ سېلىپ تەييارلىنىدۇ، ئىچىگە سېلىنىدىغان خېرىتلىرى پەرقلەنمەيدۇ. نان قورداق شۇنداق تەييارلانغانلىقىغا قاراپ «شايىپەتتا» مۇ دېيىلىدۇ. ئەمما كۆپىنچە ھاللاردا ياڭيۇ ئورنىغا باشقا كۆكتاتلار سېلىنىدۇ. چۇنكى ياڭيۇ ئاسان ئېزىلىپ كېتىدۇ.

قىيما قورداق: بۇ قورداق قىيما قىلىنغان گۆشتە تەييارلانغاچقا شۇنداق نام ئالغان. ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئالدى بىلەن گۆش يۇمشاق توغرىلىپ پىياز بىلەن چانلىپ، تۇزى، دورا-دەرمانى تەڭشىلىپ مىجىلىش بىلەن تۇخۇم چوڭلۇقىدا قۇمۇلاق قىلىنىپ ئالماندا ياپسالىنىدۇ، ئاندىن ياغدا چالا پىشۇرۇلىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە سەۋزە، ياڭيۇ تۆت چاسا

یالپاق توغرىلىپ پىياز بىلەن قورۇپ قىيام ھازىرلىنىدۇ. قىيام تەييار بولغان ھامان ياپسالانغان قىيما قىيامغا ئوستى-ئوستىگە تىزىپ سوس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. مەززىلىك پوراق چىقىش بىلەن ئوت ئۆچۈرۈلۈپ چىنە ياكى تەخسىگە ئېلىپ نان ياكى گاڭچەن بىلەن يېيىلىدۇ، مېھمان ئالدىغا لېگەندە قويۇلىدۇ.

چۆپ: چۆپ تەييارلىنىشىغا قاراپ چۆپ، نارىن چۆپ، قايماق چۆپ، نان چۆپ دېگەن تۇرلەرگە ئايرىلىدۇ.

چۆپ: چۆپ گۆش ئۇششاق توغرىلاپ، پىياز، دورا-دەرمان بىلەن مايلىق قورۇلۇپ ئاز مىقداردا سۇ قۇيۇپ سۇيى پىشقاندىن كېيىن تۇزى تېتىلىدۇ. قورۇمىسى تەييار بولغۇچىلىك ئۇگرە خېمىرىدەك خېمىر يۇغۇرۇپ، نېپىز، تەكشى يېيىپ، ئۇگرە كەسمىسىدىن سەل چوڭراق كېسىپ (بەزىدە ئۆرۈك يوپۇرمىقى چوڭلۇقىدا ئۇزۇپ) قايناۋاتقان قازانغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندا چويلىدا سۇيى ئوبدان ساقىتىلىپ لېگەنگە سۇزۇپ ئېلىنىدۇ. ئاندىن قورۇمىسى چۆپ ئۇستىگە تۆكۈلۈپ قارىمۇچ سېلىپ قوشۇق بىلەن تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئارىلاشتۇرۇلۇش جەريانىدا چۆپ قوشۇقتا يەنە بىر قېتىم «كېسىلىدۇ». ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ.

نارىن چۆپ: بۇ كۆپىنچە دوستلار ئارا قاتارى ئولتۇرۇشتا مەخسۇس ئېتىلىدىغان تاماق بولۇپ، مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: چۆپى ئۇگرە چۆپىدەك تەييارلىنىدۇ. ئەمما گۆش قورۇلماي سۇدا پىشۇرۇلىدۇ. گۆش نورمال پىشقاندا سۇزۇپ ئېلىنىپ، سەل سوۋۇغاندا، ئولتۇرۇش ئەزالىرى گۆش سۇزۇلگەن قاچىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ قىزىق چاقچاق پاراڭ ئىچىدە گۆشنى قولدا تۇتۇپ ئۇششاق توغرايدۇ، بەزىسى پىياز قىيمىسى تەييارلايدۇ. بۇ ئىشلار تۇگىگۈچە چۆپمۇ پىشۇرۇلۇپ سۇزۇپ جاۋۇر ياكى تەڭلىگە ئېلىپ تەييار قىلىنىدۇ. ئاندىن پىياز قىيمىسىغا قىزىق

شورپا قويۇلۇپ گۆش ئۈستىگە تۆكۈپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، قاچىدىكى چۆپ ئۈستىگە تۆكۈپ قارىمۇش سېپىپ گۆش بىلەن چۆپ قولدا تەكشى ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن لېگەنلەرگەبۆلۈپ ئېلىنىپ قول بىلەن يېيىلىدۇ. نارىن چۆپنىڭ گۆش مىقدارى ئادەتتە بىر چۆپ، بىر گۆش دېگۈدەك نىسبەتتە بولىدۇ. شۇڭا ئۇ ناھايىتى قۇۋۋەتلىك كېلىدۇ، ئەمما پىياز بولغاچقا ئاسان سىڭىدۇ. چۆپنىڭ قورۇمىسىمۇ گۆشلۈك بولىدۇ. نارىن چۆپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، ئۇ گۆش ئورنىغا مەخسۇس قوينىڭ تىلى ياكى كۆزىنى توغراپ تەييارلىنىدۇ. بۇنداق چۆپ ھۇرمەتلىك مېھمانلار ئۈچۈن ھازىرلىنىدۇ.

قايماق چۆپ: قايماق چۆپنىڭ باشقا چۆپ تۇرىدىن پەرقى، گۆش ئورنىغا قايماق ئىشلىتىلىدۇ. قايماق چالا قورۇلغان پىياز قىيمىسىغا قوشۇپ قازاندا ئىككى-ئۈچ ئۆرۈپ-چۆرۈپلا ئېلىپ چۆپ ئۈستىگە تۆكۈپ ئارىلاشتۇرۇپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ. يېزىلاردا مەخسۇس قايماق چۆپ باراۋىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

نان چۆپ: نان چۆپ چۆپ ئورنىغا كاكچا نان ئىشلىتىلگەنلىكتىن شۇنداق نام ئالغان. نان چۆپكە قورۇما قورۇلماي گۆش سۇدا پىشۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ، شورپىسىغا نان ئۇششاق پارچىلىنىپ سېلىنىپ ئىككى-ئۈچ قاينىغاندىن كېيىن تۇز تەمى، دورا-دەرمانى تەڭشىلىش بىلەن لېگەن ياكى تەخسە، چىنىگە ئۈسۈلۇپ قوشۇقتا يېيىلىدۇ.

ياپما: بولدۇرۇق ياپما، پىتىر ياپما دەپ ئىككى خىل ئاتىلىدۇ. پىتىر ياپما ئاساسەن ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئارا تۇرۇك ئۇيغۇرلىرى ئەزىز مېھمانلىرىنى گۆش ۋە پىتىر ياپما بىلەن كۈتىدۇ. پىتىر ياپما مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: سېمىز قوي ياكى پاقلان سويۇلۇپ سۆڭەكلىرى بىلەن ئۇششاق پارچىلىنىپ ئۆز يېغى بىلەن قورۇلىدۇ، قورۇلۇپ تەكشى سارغايغاندا پىياز ۋە دورا-دەرمان

سېلىنىپ ئاز قورۇلغاندىن كېيىن يېرىم چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ تۇز-تەمى تەڭشىلىدۇ. بۇ جەريانىدا يەنە بىر تەرەپتىن خېمىر مۇنجامىدەك نېپىز يېيىلىپ، قازان قاتلىمىسىغا ئوخشاش قات-قېتىغا تەكشى ماي سۈرتۈلۈپ گۆشنىڭ يۇزى يېپىلغۇدەك چوڭلۇقتا راسلىنىپ تەييار قىلىنىدۇ. ئاندىن قازان قاپاق بىلەن تەڭ ئۇ گۆش ئۇستىگە يېپىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن گۆش لېگەنگە ئېلىنىپ ئۇستىگە ياپما ئېلىنىپ مېھمان ئالدىغا قويۇلىدۇ. ئاندىن ساھىبخان ئۇنى پارچىلاپ مېھمانلارنى ئېلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. پېتىر ياپمىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، گۆش دۇملىنىگە ئوخشاش ناھايىتى مەززىلىك قورۇلۇپ پىشقاچقا تولىمۇ يېيىشلىك كېلىدۇ، ئەمما گۆش سېمىز بولغانلىقتىن ئوڭاي كۆڭۈلگە تېگىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ياپما بىلە قوشۇپ يېيىلىدۇ.

سقماق: ئاساسلىقى شەرقى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. سقماق ئاساسەن ئاق قوناق ئۇنىدا ئېتىلىدۇ. ھازىرلىنىشى مۇنداق: قازان قاينىغاندا قازان ئۇستىگە مەلۇم كەڭلىك، 10 نەچچە سانتىمېتر قېلىنلىقتىكى تۆمۇر جىمبىل تۆشۈكلىرىدەك تۆشۈك تېشىلگەن تاختاي قويۇلۇپ، خېمىر ئۇنىڭ ئۇستىگە قويۇپ بېسىلىدۇ، خېمىر بېسىم ئارقىسىدا تۆشۈكلىرىدىن سقىلىپ قايناۋاتقان قازانغا ئۇزۇلۇپ چۈشىدۇ. پىشقاندىن كېيىن چويلا بىلەن سۇزۇپ ئۇستىگە قورۇما سېلىپ يېيىلىدۇ. ئەمما قورۇما گۆشلۈك، مايلىق قورۇلىدۇ. بۇنى ماھىيەتتە قوناق ئۇن لەڭمىنى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ مەخسۇس ياسالغان تاختاي تۆشۈكلىرىدىن سقىپ چىقىرىلغاچقا «سقماق» دەپ ئاتالغان.

زاڭ: ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. كۆممقوناق ئۇنىدىن ياسىلىدۇ.

زاڭنىڭ ياسىلىشى مۇنداق: ئۇن ئالدى بىلەن بىر قاچىغا

چېلىپ تەييار قىلىنىدۇ. قازان قاينىغاندا، قازانغا تۆكۈپ پىشقۇچە نوغۇچتا قوچۇپ تۇرۇلىدۇ. پىشقاندا قاچىلارغا ئۈسۈلۇپ، ئۈستىگە قورۇما سېلىپ يېيىلىدۇ. قورۇما گۆش، پىياز ياكى بەسەي، سەۋزە، تۇرما قاتارلىق كۆكتاتلار بىلەن گۆشلۈك قىلىپ قورۇلىدۇ. زاكۇسكا ئادەتتە لەڭپۇڭغا ئوخشاش قويۇق قىلىنىدۇ. شۇڭا بەزىدە پىچاقتا كەسمىگە ئوخشاش كېسىپمۇ يېيىلىدۇ، زاكۇسكا پىشۇرۇشتا سەل دىققەتسىزلىك قىلىنسا، ئىس ئۆتۈپ يېگۈسىز بىر نەرسە بولىدۇ. شۇڭا زاكۇسكا ئېتىش ماھىرلىق تەلەپ قىلىدىغان غىزا.

تالقان: تالقانمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن. تالقاننىڭ ھازىرلىنىشى ئۈسۈلىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاشلىقتىن ئوزۇقلىنىشىنى ئۆگەنگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە يەپ ئادەتلەنگەن غىزالىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تالقان ئەڭ بۇرۇن بۇغداي قورۇۋېلىنىپ يارغۇنچاقتا، كېيىنچە تۇگمەندە تارتىلىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ھازىرقىدەك ئۇننى قورۇپ پىشۇرۇش يولى بىلەن ھازىرلىنىدىغان بولغان. پىشقەدەملەرنىڭ ھېكايە قىلىشچە نان، بولۇپمۇ، توقاچ، تالقان سەپەردە ئېلىپ يۈرۈشكە ئەڭ قولايلىق يېمەكلىك ئىكەن. چۈنكى قاينىقسۇ ياكى سۇ بولسىلا چېلىپ يېيىشكە بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئادەمنى توق تۇتىدۇ. ئەگەر تالقانغا شېكەر، چىگىردەك ئارىلاشتۇرۇلسا ئوزۇقلۇق قىممىتى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. تالقان ھازىر كۆپىنچە چايدا چېلىنىپ، ئازراق ماي سېلىپ يېيىلىدىغان بولدى. ھازىرقى قايتارما چاي (ھۆممەل چاي) نى تالقاننىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلغان تۈرى دېيىشكە بولىدۇ. قايتارما چايمۇ تاماق ھېسابلىنىدۇ. مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئالدى بىلەن مايدا ئۇن (مىدارى ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ) قورۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە چاي قۇيۇلۇپ سۈيۇلدۇرۇلۇپ تۇزى تەڭشىلىپ ئىچىلىدۇ.

② گۇرۇچ تەركىبلىك قورۇما تاماقلار: بۇ پولۇ، شويلا، بەتتە، گاڭپەن، ھېسسپ، سىڭدۇرمە قاتارلىقلارنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پولۇ: پولۇ «قويۇقئاش»، «گۇرۇچ ئاش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پولۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي تاماقلىرىدىن. پولۇ گۆش، ماي، سەۋزە، پىياز، گۇرۇچتىن تەييارلىنىدۇ. تەييارلىنىشى: پولۇ خېرتىسىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، ئادەم سانىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. گۆش چوڭ-چوڭ پارچىلىنىدۇ، سەۋزە قەلەمچە توغرىلىپ، پىياز يالپاق توغرىلىدۇ، ئاندىن مايغا گۆش سېلىپ سارغايغىچە قورۇلىدۇ، پىياز سېلىپ ئۇچ-تۆت قورۇلغاندىن كېيىن تۇز، سەۋزە سېلىپ ئوبدان قورۇلۇش بىلەن سۇ قۇيۇپ ئوبدان قاينىتىلىدۇ. سۇيى پىشقاندىن كېيىن گۇرۇچ سېلىپ تەكشى قاينىتىلىدۇ. گۇرۇچ سېلىڭاندا ئالدى بىلەن ئارىلاشتۇرماي تەكشى قاينىتىلىدۇ. ئاندىن ئۈستى قىسمى ئاز-تولا ئۆرۈپ-چۆرۈلۈپ ئاستىغا تېگىلمەيدۇ. گۇرۇچ يۇمشاق ھالەتكە كېلەي دېيىشى بىلەن دۇملىنىپ ئوچاق قىزىقلىقى ۋە قوغ تاۋىدا يېرىم سائەتچە تۇرغۇزۇلىدۇ. ئاش دەم يېگەندە مەززىلىك پۇراق كېلىدۇ. بۇ ئاشنىڭ پىشقانلىقىنىڭ سىگنالى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭاق ئېچىلىپ گۇرۇچ، سەۋزە تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ لېگەنگە ئۇسۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە گۆش بېسىپ مېھمان ئالدىغا ئېلىپ چىقىلىدۇ. ئاش ئوبدان يېيىلسۇن ئۈچۈن تەرخەمەك ياكى تۇرما (لوبۇ) ئۇششاق توغرىلىپ لازىمچاك، ئاچچىقسۇ بىلەن سەي ھازىرلاپ تەخسە بىلەن داستىخانغا قويۇپ قويۇلىدۇ. بەزىلەر مۇنداق سەيگە سۇزمە ئارىلاشتۇرىدۇ. پولۇ قول بىلەن يېيىلىدۇ، پولۇغا بېيە، تۇخۇممۇ بېسىلىدۇ. بېيە ئاشقا خۇشپۇراق كىرگۈزىدۇ، بەزىدە گۆش بىلەن پىيازدا پېتىر مانتا قىلىپ گۆش قاتاردا پولۇغا بېسىلىدۇ. گۆش يوق بولۇپ قالسا ئۆرۈك قېقى ياكى قوغۇن

قېقى بېسىلىدۇ. سەۋزا يوق بولۇپ قالسا، بەسەي ياكى تورما بىلەنمۇ ئاش ئېتىلىدۇ. بۇنداق ئاش «ئاق پولۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. گۈرۈچ يوق بولۇپ قالسا قوناق يارمىسىدىمۇ ئېتىلىدۇ.

شويلا: شويلىنىڭ سۇيى پولۇ سۇيىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ. ئەمما سۇ كۆپ قۇيۇلىدۇ. گۈرۈچ يۇمشاپ ئۇماچ شەكلىدە قويۇلغانغا قەدەر قاينىتىلىدۇ. زىرە سېلىپ توز-تەمى تەڭشىلىش بىلەن لېگەنگە ئۇسۇپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ.

بەتتە: بەتتىنى ئەمەلىيەتتە پولۇنىڭ بىر خىلى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر بەتتىنى پولۇ قاتارىغا قويۇپ «بەتتە پولۇ» دەپ ئاتىشىدۇ. بەتتىنىڭ پولۇدىن بىر پەرقى، گۈرۈچ ئايرىم گاڭپەندەك دۈملىنىدۇ. سەۋزە ئورنىغا پەمىدۇر، جاڭدۇ ياكى تۇرۇپ، بەسەي قاتارلىق كۆكتاتلار بىلەن گۆشلۈك، مايلىق قورۇما ھازىرلىنىدۇ. گۈرۈچ دەم يېگەندە لېگەنگە ئۇسۇپ ئۇستىگە مەلۇم مىقداردا قىزدۇرۇلغان قوي مېيى سېلىپ ئاندىن ئۇستىگە قورۇما ئۇسۇلۇپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ.

ھېسسىپ: ھېسسىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن. ئۇنىڭ ھازىرلىنىشى توغرىسىدا «دىۋان» دا: «ھېسسىپ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا-دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ھازىر بىزدە گۆش قاتارىدا يەنە جىگەر، سەۋزە سېلىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھازىرلىنىشىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش يوق. بۇنىڭدىن مەڭ يىل بۇرۇنقىغا ئوخشاش ھازىرلىنىپ كەلمەكتە.

سىڭدۈرمە: بۇ مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: گۈرۈچ گاڭپەندەك دۈملىنىدۇ ۋە بىر نەچچە خىل كۆكتاتتا مايلىق، گۆشلۈك قىلىپ قورۇما ھازىرلىنىدۇ. ئاندىن قورۇما گۈرۈچكە ئارىلاشتۇرۇلۇپ سۇيى گۈرۈچكە سىڭدۈرۈلۈپ ئاندىن يېپىلىدۇ. شۇڭا سىڭدۈرمە، دەپ ئاتالغان.

4. قىيمىلىق تاماقلار: قىيمىلىق تاماقلار مانتا، چۇچۇرە، جۇۋاۋا، سامسا، سامبوسا، پەرمۇدە، خوشاك (پەرەمىش)، گۆش نان، پۆرە، تۇرمەل، تەپمەك، مۇندەك، شوكگۇتماق قاتارلىق تاماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىيمىلىق تاماقلار ئىچىدە مانتا پىتىر مانتا، بولدۇرۇق مانتا، كاۋا مانتا، شېكەر مانتا، كۆك مانتا دەپ بەش خىلغا ئايرىلىدۇ.

پىتىر مانتا: بولدۇرۇق مانتا خېمىرىنىڭ پىتىر، بولدۇرۇق كېلىشىگە قاراپ شۇنداق نام ئالغان، ئەما، قىيمىسى بىردەك گۆش، پىياز، دورا-دەرمەك سېلىپ هازىرلىنىدۇ. كاۋا مانتا، كۆك مانتا قىيمىسىنىڭ هازىرلىنىشىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا خېمىرى پىتىر، بولدۇرۇق كېلىدۇ. كاۋا مانتا خاس كاۋا (ئاساسەن كاۋا مانتىسى ياكى شېكەر كاۋا) قىيمىسىدا تەييارلىنىدۇ. كۆك مانتا بەسەي ياكى ئۇندۇرمە (پۇرچاق ئۇندۇرمىسى) ياكى پىدىگەن، جاڭدۇ قىيمىسىدا تەييارلىنىدۇ. مەيلى كاۋا مانتا ياكى كۆك مانتا بولسۇن قىيمىسىغا ياغ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، بەزىدە كاۋا مانتىسىغا چىگىردەك ياكى ئاز-تولا گۆش، كۆك مۇچ سېلىنىدۇ.

چۇچۇرە، جۇۋاۋا: بۇ ئىككى خىل تاماقنىڭ خېمىرىنىڭ هازىرلىنىشى، تۇگۇشنىڭ ئوخشىماسلىقىلا پەرقلىنىدۇ. قىيمىسى بىردەك گۆش، پىياز، دورا-دەرمەك سېلىنىپ هازىرلىنىدۇ. چۆچۇرىنىڭ خېمىرى ئالدى بىلەن يېيىلىپ، قاتلاپ تۆت چاسا كېسىلىدۇ. ئاندىن بارماق چوڭلۇقىدا قىيما سېلىپ قايرىما قۇق شەكلىدە تۇگۇلىدۇ. جۇۋاۋا خېمىرى كىچىك-كىچىك زۇۋۇلا قىلىنىپ، مانتا جىلتىسىدەك ئېچىلىپ قاق چوڭلۇقىدا قىيما سېلىپ، ياپسا قىلىپ تۇگۇلىدۇ. جۇۋاۋا پىشقاندا چويلىدا سۇزۇپ ئېلىنىپ، لېگەن ياكى تەخسىگە ئېلىپ قوشۇق ياكى چوكا بىلەن يېيىلىدۇ.

سامسا: سامسىنىڭ خېمىرى پىتىر مانتا خېمىرى

جىلتىسسىدەك ھازىرلىنىدۇ. ئەمما مانتا جىلتىسسىدىن قېلىنراق كېلىدۇ. قىيمىسى پۇتۇنلەي پىتىر مانتا قىيمىسىغا ئوخشاش بولۇپ تۇگۈلۈشى ئوخشىمايدۇ. مانتا پۇروپ تۇگۈلسە، سامسا قاتلاپ تۇگۈلىدۇ. مانتا جىمبىل ياكى قاسقاندا پىشۇرۇلسا، سامسا تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ.

سامبۇسا: سامبۇسا «ياغ سامسا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ قىيمىسى پىتىر مانتا قىيمىسىدەك ھازىرلىنىدۇ. ئەمما گۆش ئۇششاق توغرىلىدۇ. جۇۋاۋا شەكلىدە تۇگۈلىدۇ. ئاغزى تەرىپىگە قىيىقچا چىشى شەكلىدە پۇرۇلۇپ «گۈل» چىقىرىلىدۇ. ۋە ياغدا پىشۇرۇلىدۇ، شۇنىڭدەك دوخوپكا ياكى تاۋىدىمۇ پىشۇرۇلىدۇ.

پەرمۇدە: پەرمۇدىنى سامسىنىڭ بىر خىلى دېيىشكە بولىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى، پەرمۇدىنىڭ خېمىرى ئېچىلىپ قىيمىسى مايلىقراق قېلىنىپ خېمىرغا يۆگىلىپ تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ.

خوشاڭ: خوشاڭ قىيمىسىمۇ پىتىر مانتا قىيمىسىدەك ھازىرلىنىدۇ. خېمىرى بولدۇرۇلىدۇ، زۇۋۇلا قىلىنىپ بولدۇرۇق مانتىدەك تۇگۈلىدۇ، ئاندىن خېمىرى مايدا قىزارغىچە پىشۇرۇلىدۇ. قازانغا تىزلىپ ئازراق سۇ قويۇپ دۆملەپ ياكى جىمبىلغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ.

گۆش نان: گۆش نان ھازىرلىنىشقا قاراپ ئادەتتە ئۇچ خىل بولىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكىسى بولمىسۇن ئىچىگە بىردەك گۆش، پىياز، دورا-دەرمەك سېلىپ ھازىرلانغان قىيما سېلىنىدۇ، خېمىرى بولدۇرۇق، پىتىر ئىككى خىل كېلىدۇ. بولدۇرۇقى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى تونۇردا، بىر خىلى قازان ياكى تاۋىدا پىشۇرۇلىدۇ. تونۇردا پىشۇرۇلىدىغىنى ئىچىگە قىيما سېلىپ نان زۇۋۇلىسى شەكلىدە تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ. شۇڭا ئۇ «گۆش گىردە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قازان،

تاۋدا پىشۇرۇلىدىغىنىنىڭ خېمىرىغا ئاز-تولا ماي ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. خېمىر زۇۋۇلا قىلىنىپ بىر جۇپ بىر جۇپ يۇمىلاق قىلىپ ئېچىلىدۇ. ۋە ئىچىگە قىيما سېلىپ چۆرىسى چىڭ جايلاشتۇرۇلۇپ بىر-بىرلەپ ياغدا بىر قۇر پىشۇرۇلىدۇ. ئاندىن دوخوپكا ياكى جىمبىلدا ياكى قازاندا دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. پىتىرىمۇ پۈتۈنلەي مۇشۇ ئۇسۇلدا ھازىرلىنىدۇ، ئەمما جىمبىل ياكى قازاندا دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ.

5. تاتلىق يېمەكلىكلەر: ھالۋا، بۇلىماق، شېكەر مانتا، رىشالە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھالۋا بىلەن رىشالە نان بىلەن يېيىلىدۇ. رىشالە تۇخۇم ئېقى، ئاق شېكەردىن ھازىرلىنىدۇ. ھالۋا ئۇن، ماي، شېكەردىن ھازىرلانغاندىن تاشقىرى شېكەر ئورنىغا ئاق ئۇجمە شەربىتى، قوغۇن شەربىتى سېلىپمۇ ھازىرلىنىدۇ. شۇڭا «ئۇزۇم ھالۋىسى»، «قوغۇن ھالۋىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھالۋىغا تۇز سېلىنمايدۇ، شېكەر مانتا خاس شېكەردىن ھازىرلانغاندىن تاشقىرى شېكەر، ياڭاق مېغىزى، قۇيرۇق ماي بىرىكمىسىدىنمۇ ھازىرلىنىدۇ. بۇ بەك قۇۋۋەتلىك كېلىدۇ. خېمىرى بولدۇرۇق، شەكلى ئۇچ بۇرجەك كېلىدۇ. بۇلىماق ئاساسلىقى بوۋاقلار تامىقى بولۇپ، شېكەر، ماي ئاز سېلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ھەر خىل پېچىنە، پىرەنىك، تورت، باقالى، مېغىز ھالۋىلىرى، ناۋات، قەنت-گېزەك قاتارلىق تاتلىق-تۇرۇم نەرسىلەرمۇ كەڭ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئەمما بۇ خىلدىكى تاتلىق يېمەكلىكلەر ئىچىدە مېغىز ھالۋىلىرى (ياڭاق مېغىزى، ئۆرۈك مېغىزى ۋە ياڭاق مېغىزى بىلەن كىشمىشتىن قىلىنغان قاتۇرما ھالۋىلار). ناۋات قەنتتىن ياشقىلىرى ئەسىرىمىزنىڭ 20-يىللىرىدىن كېيىن تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن. بۇ نەرسىلەر ھازىر بايراملىق، مېھمانلىق يېمەكلىكلەردىن بولۇپ

قالدى.

ئەجدادلىرىمىز يەنە بېلىق ۋە ئۇچار-قانات گۆش-تۇخۇملىرى بىلەن ئوزۇقلىنىپ كەلگەن. ساڭزا، بوغۇرساق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بايراملىق نازۇنېمەتلىرىدىن بولۇپ، ئادەتتىكى چاغلاردىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئۆپكە-ھېسسىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەتىۋارلىق تاماقلىرىدىن بىرى. ئۇ مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: ئالدى بىلەن ئۆپكىگە سۇ ماڭدۇرۇلۇپ قانسىزلاندۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۆپكە كانىيىغا قېرىندا ئۆپكە ئاغزى تىكىلىدۇ. يەنە ئۇن شىرنىسى (ئۇن سۇدا مىجىپ) ھازىرلىنىدۇ ۋە شىرنىگە چۇچىتىلگەن بىر پىيالىدەك سۇ مېيى قۇيۇپ، تۇزى تەڭشەلگەندىن كېيىن ئۆپكىگە يېگۈزۈلىدۇ. ئۆپكە تولغاندا ئاندىن پىشۇرۇلىدۇ. ئەزىز مېھمانلارغا خاس سۈتتە قۇيۇلىدۇ.

تەپمەك: ئاساسەن تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: ئاق ئۇن ياكى ئاق ئۇن بىلەن ئاق قوناق ئۇنىدىن قىلىنغان بولدۇرۇق خېمىر مەلۇم چوڭلۇقتا زۇڭزۇلا قىلىنىپ مانتا جىلتىسىدەك ئېچىلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىگە بەسەي قاتارلىق كۆكتاتلارنى توغراپ، پىياز قوشۇپ قىيما قىلىپ ياكى گۆش قوشۇپ قىيما قىلىپ سېلىپ ئاغزىنى پۈرۈپ ياپىلاقلايدۇ. ئاندىن قازانغا چۆرۈلدۈرۈپ چاپلاپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. قازانىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇ قاينىتىپ تۇرىدۇ. مۇندەك، شۇڭگۇتماق قەشقەر، خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئىچىگە سەۋزە ياكى گۆش قىيمىسى سېلىپ قوناق ئۇنىدا ئېتىپ يەيدىغان بىر خىل «چۇچۇرە».

بېلىق لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن ياغدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى تولاراق سۇدا پىشۇرۇپ ۋە كاۋاپ قىلىپ يەيدۇ. يېڭى تۇتۇلغان بېلىق سۇدا پىشۇرۇلۇپ سۇيى ئىچىلىدۇ. بېلىقنى سىرتلاپ ياكى تىلىپ

سالقىن يەردە قاق قىلىدۇ، قاق بېلىقنىمۇ كاۋاپ قىلىپ، شۇنىڭدەك سۇغا سېلىپمۇ يەيدۇ. ئەمما سۇيى ئىچىلمەيدۇ. يېڭى بېلىقنى كاۋاپ قىلغاندا ئالدى بىلەن بېلىقنى سىرتلاپ، ئازراق سۇيىنى قاچۇرۇپ ئاندىن كاۋاپ قىلىنىدۇ.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغا قەدەر بىر خىل «تالقان» ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن. ئەمما بۇ «تالقان» بۇغداي ئۇنىدا ئەمەس، ئۇجۇلدا قىلىنىدىكەن، دەريا-كۆللەردە ئۆسىدىغان يېكەننىڭ چېچىكى «ئۇجۇل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇجۇل تالقىنى مۇنداق تەييارلىنىدۇ: يېكەن باش ئېلىپ سېرىق چېچەكلەيدۇ. چېچەك پىشقاندا، كېمە بىلەن يۇرۇپ چېچەك قېقىپ ئېلىنىدۇ. ئاندىن يېيىپ ئوبدان قۇرۇتۇپ سوقۇپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئۇجۇل بۇغداي ئۇنىدەك قورۇلمايدۇ. يەيدىغان چاغدا چىنىسىگە كىچىك بىر قوشۇق سېلىپ قايناق سۇدا چېلىپ يېيىلىدۇ. مۇندىن باشقا يەنە ھالۋىمۇ قىلىنىدۇ. بۇ ھالۋا مۇنداق ھازىرلىنىدۇ؛ بېلىق يېغى داغلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۇجۇل ئۇنى ئارىلاشتۇرۇلۇپ، تاۋاققا ئېلىپ يېيىتىلىدۇ. يېگەندە بىر-ئىككى كېسىك يېيىلىدۇ. ئۇ قۇۋۇەتلىك بولغاچقا ئەتىگەنلىكى چاي بىلەن بىر-ئىككى كېسىك يەپ چۈشكىچە باشقا نەرسە يېيىلمەيدۇ. ئۇجۇل ھالۋىسى كۆپىنچە ھاللاردا مېھمانلار ئۈچۈن تەييارلىنىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا تالقان قىلىپ ياكى بېلىق شورپىسىغا چېلىپ (يېرىم قازان شورپىغا بىر قوشۇق سالسا كۇپايە قىلىدۇ) ئىچىلىدۇ. ئۇجۇل تالقىنى ۋە ھالۋىسىنىڭ قۇۋۇەتلىك بولۇشى ئۇجۇلنىڭ تەركىبىدە بولغان ماي ماددىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇجۇل چېچىكى پىشمىغان چاغدا شىلىمشىمان يېپىشقاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. دۇنيادا دەريا-كۆللۈك رايونلاردا ياشىغان باشقا مىللەت خەلقلىرى يېكەننىڭ توزغاقتىن باشقا يەنە مۇنداق بىر خىل مەھسۇلات بېرىدىغانلىقىنى بىلمىسە كېرەك.

شۇڭا پەندە تا ھازىرغا قەدەر يېكەن چېچىكىنى ئوزۇقلۇق قىلىشقا بولىدىغانلىقى، تەركىبىدە قانداق ماددىلارنىڭ بارلىقى توغرىسىدا بىرەر مەلۇمات بېرىلگىنى يوق. بۇ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

«بېلىق تالقىنى» بۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل يېمەكلىكى. ئۇ قاق قىلىپ قۇرۇتۇلغان بېلىقنى سوقۇپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن پىشۇرۇلغان تۇخۇم سېرىقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ھازىرلىنىدۇ. يېگەندە، داغلانغان بېلىق مېيى ياكى سېرىق ماي قوشۇپ يېيىلىدۇ. بېلىق تالقىنىمۇ ناھايىتى قۇۋۇەتلىك، مەززىلىك كېلىدۇ. ئادەتتە ئەتىگەنلىكى چايدا ئازراقتىن ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئەزىز مېھمانلار بېلىق تالقىنى بىلەنمۇ كۇتۇلىدۇ.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىملىكلىرى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىچىملىكلىرى چاي، سۇت، قېتىق، قىمىز، ھەر خىل قاق سۇلىرى، مېۋە شەربەتلىرى، دوغ (دوغاپ)، سىركە، مۇسەللەس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەي ئەسلى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىچىملىكلىرىدىن ئىدى. ئىسلام دىنىدا مەنئى قىلىنغاچقا، بۇرۇن يوشۇرۇن ئىچىلىپ كەلگەن. كېيىنچە ئىجتىمائىي كەيپ سۈپىتىدە ئاشكارا ئىچىلىدىغان بولۇپ كەتتى. بۇ ئىچىملىكلەر ئىچىدە مۇسەللەس، مەي كەيپ سۈرۈش ئۈچۈن ئىچىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى بەدەن قۇۋۇەتلەش، مىجەز تەڭشەش ۋە ئوسۇزلۇق سۈپىتىدە ئىچىلىدۇ. سۇت، ئانار شەربىتى، شاتۇت شەربىتى، ئۈجمە شەربىتى، قان كۆپەيتىش، نېرۋا سىستېمىلىرىنى ياخشىلاش رولىنى ئوينىسا، قاق سۇلىرى (شاپتۇل قېقى، گۈلە، چىلان

قاتارلىق) مەجەز تەكشەش، ئۇسسۇزلۇق قاندۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. دۇغ خاس ئۇسسۇزلۇق (دوغقا قېتىق، قاق سۈيىمۇ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ) ئۇچۇن ئىچىلىدۇ. سىركە (ئاچچىقسۇ) ئىشتەپ ئېچىش (ئۇزۇم غورىسىدىن قىلىنغان ئاق سىركە قىزىتما ياندۇرۇش) ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

مۇسەللەس ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ئۇزۇم شەربىتىنىڭ ئىسلامىيەت شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇلغان بىر خىل ئىچىملىكى. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇ كەيپ ئىچىملىكلەر ئىچىدە ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلگەن، «ھاراق پادىشاھدۇر، مۇسەللەس ۋەزىر، بوزا پاسكىنادۇر، نەشە بەنەزىر» دېگەن ماقال شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن. مۇسەللەس خوتەندە مەيزاپ دەپ ئاتىلىدۇ. مۇسەللەس جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا، بولۇپمۇ ئاۋات ناھىيىسىدە ناھايىتى ئومۇملاشقان بولۇپ، مۇسەللەس سالمايدىغان ئائىلىلەر ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. مۇسەللەسنىڭ بەزى ئائىلىلەردە كۆك كەپتەر باچكىسىنىڭ قېنىنى قوشۇپ ئىشلىگەن تۇرىمۇ بولۇپ ئۇ بەدەن قۇۋۋەتلەش رولىغا ئىگە. مۇسەللەسنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىۋى ۋېنوسى دېيىشكە بولىدۇ.

چاي ئۇيغۇرلارنىڭ مەخسۇس ئىچىملىكلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا مەخسۇس چايخانا ئېچىپ چاي ساتىدىغان (قوشۇمچە نان) كەسىپ شەكىللەنگەن. ئەجدادلىرىمىز چاي ئومۇملىشىشتىن بۇرۇن دالادا ئۆسىدىغان يانتاقسىمان بىر خىل ئۆسۈملۈك يوپۇرمىقىنى قۇرۇتۇپ دەملەپ ئىچىپ كەلگەن (ئۇ زەھەرسىزبولۇپ، قاينىق سۇ رەڭگىنى چاي رەڭگى ھالىتىگە كەلتۇرىدىكەن). ئۇيغۇرلار چاينى قارا چاي، پەمىل چاي، كۆك چاي، كۇرەك چاي، تاش چاي دەپ بەش خىل ئاتايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى قارا چاي كۆپ ئىچىلىدۇ. چاي ئۇيغۇرلارنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئىچىملىك

هېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار چاي خۇمار، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، ئالدىدا مېھمانغا نان بىلەن قەنت چاي قويۇلىدۇ. چوڭلار ئادەتتە ناۋات بىلەن چاي دەملەپ ئىچىدۇ. بۇ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇشتىن باشقا، ھاردۇق چىقىرىش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش رولىنى ئوينايدۇ. «چاي قەنت بىلەن، ئىش پەم بىلەن (ئوخشايدۇ)» دېگەن ماقال مۇشۇ ئادەت ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا چايغا قۇرۇق زەنجىۋىل، قوۋزاق داچىن، پىلپىل، مىخداچىن، ئاقمۇچ قاتارلىق دورىلارنى سېلىپ دەملەپ ۋە خاس زىرە دەملەپمۇ ئىچىلىدۇ. بۇ تاماق سىڭدۈرۈش، مىجەز تەڭشەش ۋە مەيدە سۈسلۇقنى داۋالاش رولىنى ئوينايدۇ. بەزىلەر خاس كۆكنار (ئەپيۇن غوزىكى) دەملەپمۇ ئىچىدۇ. بۇ نېرۋىنى جۇشلاندۇرۇش رولىغا ئىگە. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پىۋا، كۈۋاس، لىمۇنات، مارۇجنى قاتارلىق ئىچىملىكلەرمۇ ئۆزلىشىپ كەڭ ئىستېمال قىلىنىدىغان بولدى.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، 50-يىللاردىن كېيىن شەھەر رايونلىرىدا ئۇيغۇر تاماقلىرى قاتارىغا خۇيزۇ، خەنزۇلارنىڭ گۆشتىن ھازىرلىنىدىغان قورۇما يېمەكلىكلىرىدىن گويۇرۇ، جاسا، لىجى، ۋەنزە ۋە ھەر خىل سوغۇق سەي قاتارلىق يېمەكلىكلەر قوشۇلۇپ ئۆزلىشىشىگە باشلاش بىلەن مېھمان كۈتىدىغان تاماقلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. شۇنىڭدەك تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئارقىلىق قولداما، كاتلىت، بەلىش، كاپوستا پۇرىسى قاتارلىق يېمەكلىكلەرمۇ ئۆزلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىك تۈرى تېخىمۇ بېيىدى.

يېمەك-ئىچمەك ئادىتى بويىچە قىسمەن مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەرمۇ مەۋجۇت. بەزى جايلاردا قاينىق سۇ ئورنىغا سوغۇق سۇ ئىچىلىدۇ. كۆكتات ئانچە ئىستېمال قىلىنمايدۇ،

ئاساسي جەھەتتىن قورۇغان تاماق ۋە ئات، تۆگە، غاز-ئۆردەك، توخۇ، بېلىق يېمەيدۇ، كۈنىگە تۆت ۋاق تاماق يېيىلىدۇ (سائەت 9-10 لاردا بىر ۋاق يېيىلىدۇ). ھېيتلىق نازۇنېمەتلەر كەلگەنلەرگە ئۇدۇللۇق قويۇلىدۇ. يەپ بولالمىسا، زەللە قىلىپ ئېلىپ كېتىلىدۇ. بۇ ئادەت ئاساسەن قارا قۇرۇم ئۇيغۇرلىرىدا ئۇچرايدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يېمەك-ئىچمەكلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك-ئىچمەكلىرى ئاساسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن ۋە تۇرلىنىپ بېيىغان، ئەلۋەتتە. «دۇڭان» دا بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى ئاساسلىق يېمەكلىكى — نان ۋە ئۇنىڭ توقاچ قاتارلىق تۈرلىرى ھەم سۈيۇقئاش (1-توم 127-، 183-بەتلەر)، كاۋاپ (1-توم 50، 3-توم 602-بەتلەر)، چۆپ (1-توم 590-بەت)، ھېسىپ (1-توم 543-بەت)، تۇرمەل (1-توم 622-بەت)، قىزا قاتارلىق يېمەكلىكلەردىن باشقا يەنە مۇنداق يېمەك-ئىچمەكلەر ئومۇملاشقان: «سۇرۇش» (1-توم 477-بەت)، «توپىق» (1-توم 492-بەت)، «بۇخسى» (1-توم 551-بەت)، «كۆرشەك» (1-توم 625-بەت)، «بولدۇنى» (1-توم 640-بەت)، «بولغاما» (1-توم 640-بەت)، «يامانا» (1-توم 580-بەت)، «قوۋۇت» (3-توم 223-بەت)، بۇ «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «يازۇق» (3-توم 19-بەت)، «سىم» (3-توم 187-بەت) قاتارلىق يېمەكلىكلەر، «ئىپرۇك» (1-توم 137-بەت)، «قىمىز» (1-توم 474-بەت)، «قولماق» (1-توم 620-بەت)، «بوخسۇم» (1-توم 631-بەت)، «ئاغارتقۇ» (3-توم 600-بەت) قاتارلىق سۈت ۋە بۇغداي يارمىسى، تېرىق ھەم قولماق بىلەن ھەسىلدىن ياسالغان مەي قاتارلىق ئىچىملىكلەر ئومۇملاشقان. «دىۋان» دا يەنە شۇ يېمەك-ئىچمەكلەرنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى يۇقىرى، گۆش، مای، شېكەر، سۈت، بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلارنىڭ

بىرىكمىسىدىن ھازىرلىنىدىغانلىرىمۇ تونۇشتۇرۇلغان. ئۇ يېمەكلىكلەر ئىچىدە نان، كاۋاپ، سۇيۇقئاش، ھېسىپ، قىزا، چۆپ، تۇرمەل قاتارلىقلار بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. باشقىلىرى ئۇنتۇلغان (باشقا تۈركىي قوۋملەردە بولۇشى مۇمكىن) ياكى بەزىلىرىنىڭ نامى ۋە ھازىرلىنىش ئۇسۇلى ئۆزگەرگەن.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقان يېمەك-ئىچمەكلىرىدىن 80—90 خىلىنى ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ھازىرلىنىش ئۇسۇلىنى تونۇشتۇردۇق. ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرى ۋە يېمەك-ئىچمەك قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كۆپ زامان بۇرۇنلا ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى كۆپ تەركىبلىك نەرسىلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن ھازىرلانغان يېمەكلىكلەر بىلەن ئوزۇقلىنىپ ئادەتلەنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. باشقا مىللەت يېمەكلىكلىرىدىنمۇ شۇنداق ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى يېمەكلىكلەرنى ئۆگەنگەن. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك جەھەتتىكى مەدەنىيىتىنىڭ بۇرۇندىنلا ئومۇميۈزلۈك تەرەققي قىلغانلىقىنى، ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئادىتى

ئۇيغۇرلار ياشىغان رايونلاردىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنى مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق (قارا بالخاسۇن) دىن تېپىلغان قەدىمكى چوڭ شەھەر خارابىسى ۋە بۇ جايدىن قېزىۋېلىنغان دېۋىرقاي، مىس پارچىلىرى، بۇنزا ئەينەك، نەپىس ھەيكەل، نەقىشلەنگەن خىش، يارغۇنچاق قاتارلىق بۇيۇملار؛ ھازىرقى ئارا تۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى «ئوغۇر چوقا» دېگەن قەدىمكى كەنت خارابىسىدىكى ئۆي ئىزلىرى، تۇرپاندىكى ئىدىقۇت، يارغول قەدىمكى شەھەر خارابىسى قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىن باشلاپ تەدرىجىي ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تۇرالغۇ جاي ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىرىنچى تارىخىي پائالىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى. ئۇلار باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ئەڭ ئالدى بىلەن بۇڭ چاتقاللىقلار، غار-ئۆڭكۈرلەر ۋە دەرەخ باشلىرىدىن تۇرالغۇ جاي ئورنىدا پايدىلىنىپ كەلگەن بولۇپ، تەدرىجىي ئۆي ياساپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن، ئەمما

ئۇنداق ئۆيلەر شاخ-شۇمبىلاردىن ياسالغان بولۇپ ناھايىتى ئاددىي ئىدى. كېيىنچە كىچىك تەبىئىي ئازگال ۋە دۆڭلۇكلەرنىڭ تارچۇقلىرىنىڭ ئۈستىنى شاخ-شۇمبىلاردا يېپىپ ئولتۇرۇپ-قوپىدىغان بولغان. مۇنداق ئۆيلەرنى بۈگۈنكى كەپە، ساتما، گېرەملەرنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كېلىپ چىققان يېڭى ئامىل ۋە زۆرۈرىيەتلەر ئەجدادلىرىمىزنى تۇرالغۇ جايىدىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا يۈزلەندۈردى. بۇنىڭ بىلەن قومۇش، ياغاچلار چۆرىسىگە قاتار تىكىلگەن يۇمىلاق تاملىق، گۈمبەز شەكىللىك ئۆيلەر؛ تاشتا قوپۇرۇلغان ئۇچ تاملىق ئۆيلەر؛ بىرنەچچە ياغاچ قىيپاش مىنگەشتۇرۇلۇپ ئۇستىگە تېرە، كىگىز يېپىلغان ئۆيلەر مەيدانغا كەلدى. مۇنداق ئۆيلەر كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن چېدىر، ئاق ئۆي، ياغاچ ئۆي، سوقما تاملىق، كېسەك تاملىق ئۆيلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. ئەجدادلىرىمىز شۇ ئاساستا كېسەك قۇيۇپ، تام ئۆي سېلىپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جاي شەكلى ۋە تەرەققىياتى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئامىللار ئاساسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جاي تەرەققىياتىنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

ئىپتىدائىي باسقۇچ: ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ باسقۇچتىكى تۇرالغۇ جاي شەكلىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق تارىخىي مەلۇمات يوق. ئەمما لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى ساتما ئۆيلىرىنىڭ شەكلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بولغان بۈگۈنكى ئالتاي رايونىدا ياشاۋاتقان تۇۋالارنىڭ قېلىن ئورمان-تاغ جىلغىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى ئۆي

ئىزلىرىدىن پەرق ئېتىشكە بولىدىغان شەكلىگە ئاساسەن ئۇنىڭ شەكلىنى چېدىر ياكى تاغ شەكلىدە بولغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ ئاددىي ساتمىلىرى ئىككى ئاچىغا بىر لىم قويۇلۇپ ئىككى يېنىغا بېلىق سىرتى شەكلى قومۇش يۆلەپ، ئالدى-كەينىگە، تېگىگە قومۇش تىكلەش بىلەن ياسىلىدىكەن. تۇڭالارنىڭ ئۈي شەكلىمۇ خۇددى شۇنداق بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچ بىلەنلا ياسىلىدىكەن. يەنە بىر پەرقى ئۆينىڭ ئىچى مەلۇم چوڭقۇرلۇقتا ئويۇلۇپ سىرتىدا ياغاچنىڭ يەرگە تىرىكەلگەن قىسمى توپا بىلەن كۆمۈپ تاشلىنىدىكەن. روشەنكى بۇ يامغۇر سۈيىدىن قىلىنغان مۇداپىئە. بۇنداق شەكىل ئېھتىمال ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت شەيئىلىرىنى ئۇلۇغلاپ چوقۇنغان ئېپتىدائىي ئىدىئولوگىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەجدادلىرىمىز ئاسمان ۋە ھەيۋەتلىك تاغلارنىمۇ تەڭرى قاتارىدا ئۇلۇغلاپ چوقۇناتتى. ھازىرقى تېيانشان تاغلىرى ئەزەلدىنلا كاتتا تاغ بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۇنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي باغرىنى، ئېچىدىكى جىلغىلارنى ۋە بۇ تاغدىن ئېقىپ چىققان دەريا ۋادىلىرىنى بويلاپ ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. كېيىنچە دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇلار ئاشۇ ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان دەۋرلەردە بۇ تاغنى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى، تەقدىرىنىڭ ئېگىسى دەپ چۈشىنىپ ئۇنىڭغا «تەڭرىتاغ» دەپ نام بېرىپ، ئۇنى ئۇلۇغلاپ چوقۇنىدىغان بولغان. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئېپتىدائىي تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ شەكلىنى تاغ ۋە كۆككە (ئاسمانغا) سىمۋول قىلغان دېيىشكە بولىدۇ. ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچلىرىغا كەلگەندە يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك يايلاق كۆچمەن تۇرمۇشىغا يارىشا ياغاچ، تېرە-كىگىزدىن چۈۋۈشقا، ئېلىپ

يۇرۇشكه ۋه قايتا قۇرۇشقا ئەپلىك بولغان ئاددىي ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) ياساپ شۇنىڭدا يېتىپ-قوپىدىغان بولغان. هازىرمۇ چارۋىچىلىق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان قېرىنداش مىللەتلەردە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ ئاددىي ئاق ئۆيلەرنىڭ شەكلى ۋە قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن ئىپتىدائىي ئاق ئۆيلەرنىڭ شەكلى، قۇرۇلمىسى مۇنداق ئىدى دېيىشكە بولىدۇ:

ئەجدادلىرىمىز قۇرماقچى بولغان ئۆينىڭ چوڭ-كىچىكلىك ئېھتىياجىغا قاراپ ئالدى بىلەن ئۇزۇن-قىسقىلىقىنى، ئىنچىكە-توملۇقىنى تەكشى بادرا (چەنزە) ۋە چۈلۈك، تال-چىۋىقلىرىنى ئېشىپ «تۆڭلۈك» لۈك چەمبىرەك تەييارلىغان، ئىككىنچى قەدەمدە، بادرىلارنىڭ ئىنچىكە بېشىنى چەمبىرەككە قاتارى تېڭىپ ئۇنى تىكلەپ، يوغان بېشىنى بىر تەكشى ئارىلىق قويۇپ كېرىپ گۈمبەز شەكلىدە سوقىچاق قىلىپ يەرگە كۆمگەن. ئاندىن ئۇ بادرىلار ئۈستىگە تېرە ياكى كىگىز ياپقان. بۇنىڭ بىلەن مۇنداق ئاق ئۆينىڭ ئۈستى تەرىپى كىچىك ئىدىر چوققىسىغا ئوخشاش، ئاستى تەرىپى گۈمبەزگە ئوخشاش شەكىل ئالغان. مۇنداق ئاق ئۆينى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن تۇرالغۇ جاي بويىچە ياراتقان بىر ئىجادىيەت دېيىشكە مۇناسىپ. شۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئىپتىدائىي ئاق ئۆي قۇرۇلمىسىدىن مۇرەككەپ، هازىرقىسىدىن ئاددىي تۇرلىرى مەيدانغا كەلگەن. هازىر قازاق، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان هەشەمەتلىك ئاق ئۆيلەر ئاشۇ ئاددىي ئاق ئۆيلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللەشتۇرۇلگەن تۇرى دېيىشكە بولىدۇ. زامانىۋى هەربىكەتچان چېدىر شەكىللىك ئۆيلەرمۇ ئاق ئۆينىڭ ياسلىش قانۇنىيىتى ئاساسىدا ياسالغان. بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنە ئاددىي مۇقىم تام ئۆيلەرمۇ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

ئىككىنچى باسقۇچ: ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جاي

قۇرۇلۇشىدا بىز ئېيتىۋاتقان ئىككىنچىسى باسقۇچقا قاچان كىرگەنلىكى توغرىسىدا بىرەر كونكرېت زامان ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇش قىيىن، ئەمما ئارا تۇرك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى «ئوغۇر چۇقا» دېگەن قەدىمكى جامە خارابىلىقىنىڭ توپا قاتلاملىرىدىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى شەھەر-قەلئە خارابىلىرى، تۇرپان ئىدىقۇت خارابىلىقىدىن چىققان سوقما تام، كېسەك ۋە سوقما تام كېسەك قۇرۇلمىسىدىكى ئۆيلەرگە ئاساسەن، ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلەن بولسا كېرەك، دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋرلەردە يەنە دەريا ۋادىلىرىدىكى سېغىز توپىلىق يار، دۆڭلۇكلەرنىڭ قاپتاللىرىنى ئويۇپ ئۆڭكۇر قىلىپ ياسالغان تۇرالغۇ ئۆيلەرمۇ مەيدانغا كەلگەن. مۇنداق ئۆيلەرنىڭ كىرىش قىسمى تۇز، كېچىك ئىچكى قىسمى ئاساسەن چاسا قىلىپ ئويۇلغان. بەزىلىرىنىڭ ئۇستى ئېگىز بولۇپ، ئۇنىڭغا لىم سۇپىتىدە بىر نەچچە ياغاچ تىركەپ قويۇلغان. ئۇستى كاكۇل لاي بىلەن سىلىق سۇۋالغان. تۆت «تېمى» مۇ سۇۋالغان. بۇ خىلدىكى ئۆڭكۇر ئۆيلەر ئىچىنىڭ كەڭلىكى، «تورۇسى» نىڭ ئېگىزلىكى، يورۇقلۇقى بىلەن كىشىگە بىر خىل ھوزۇر بېغىشلايدۇ. شۇڭا بۇنى ئۆڭكۇر ئۆي قۇرۇلۇشى بويىچە ئۆز دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر تەرەققىيات دېيىشكە بولىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز تۇرالغۇ جاي بويىچە 2-تەرەققىيات باسقۇچىغا كەلگەندە، بىر ئېغىز ئۆيدىن ئادەم ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۆيدە بېقىلىدىغان مال-جانداراڭ «قوتان-ئېغىلى» سۇپىتىدە پايدىلانغان. كېيىنچە ئۆينىڭ ئارقا ياكى يان تەرىپىگە شاخ-شۇمبا، قومۇشتىن قوتان قىلىپ مال-جانداڭنى ئايرىم قويىدىغان بولغان. جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا ئۆيدە بېقىلىدىغان قوي، ئۆچكىنى قىش كۈنلىرى كېچىسى ئايۋان يەنى ئارىلىق ئۆيدە قويۇش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئادەتنىڭ بىر خىل

ئىپادىسى. بۇنىڭدا ئوغرى-يالغاندىن خالىي بولۇشمۇ مەقسەت قىلمىغان، ئەلۋەتتە. مۇشۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئەجدادلىرىمىز قومۇش، پىچان ۋە قوي-ئۆچكە، ئوۋلانغان يۇمشاق يۇڭلۇق ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى سېلىنچا قىلىپ، ئۆي ئەزالىرى بىر ئۆيدە يېتىپ-قوپاتتى، غىزا-تاماقمۇ شۇ ئۆيدە ئېتىلەتتى. كېيىنچە ئايۇانلىق ئۆي سېلىشنى، ھايۋان تېرىلىرىدىن قىلمىغان سېلىنچا-يېپىنچىلار ئورنىغا يوتقان-كۆرپە (قوي يۇڭىدا) قىلىپ ئۆيگە سۇپا، ئىسسىنىش، غىزا-تاماق ئېتىش ئۈچۈن مۇرا ئوچاق ياساپ بۆلۈنۈپ ياتىدىغان بولدى. ئۇيغۇرلاردىكى چوڭلار (ئاتا-ئانا) بىلەن بالىلار (ئوغۇل-قىزلار) بۆلۈنۈپ، كېچىلىرى يېشىنىپ ياتىدىغان ئادەتمۇ مۇشۇ دەۋردە شەكىللەنگەن. ئۆي تاملىرىغا جەرەن مۇڭگۈزى ۋە ياغاچ قوزۇق قېقىپ لازىمەتلىك نەرسىلەرنى ئېسىپ قويىدىغان، تامغا يانداپ تورۇسقا ئاسقۇ، شالدا ئۇزۇن تاختا ئېسىپ ئورۇن-كۆرپە، كىيىم-كېچەكلىرىنى ئاسقۇغا، چىنە-قاچا، سۇت-قايماقلىرىنى تاختا بېشىغا قويىدىغان بولدى. ھازىرقى يېزا-قىشلاقلاردا ئۆيلەرنىڭ ئىشىك تېمىغا بىر-ئىككى قوزۇق قىلىش، قازان بېشىغا، بارا‌ق، قالىق ئاستىغا تاختا قىلىش شۇ ئادەتلەرنىڭ داۋامى.

مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرالغۇ جاي قۇرۇلمىسى بويىچە يېڭى تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. ئۇلار سوقما تاملىق، كېسەك تاملىق ۋە سوقما-كېسەك تاملىق ئۆيلەردە يېتىپ-قوپىدىغان بولدى. ئەمما مۇنداق ئۆيلەر ناھايىتى ئاددىي ئىدى.

سوقما تام. كېسەك ۋە سوقما-كېسەك تاملىق ئۆيلەرنى بۇرۇن جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا كۆپ ئۇچرىتقىلى بولاتتى. ھازىر قەشقەرنىڭ خانئېرىق يېزىسىدا مۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىز-نىشانلىرى ئاز-تولا ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردىكى شۇنداق

ئۆيلەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، سوقما تام ئۇستىگە قويۇرۇلىدىغىنى كىشىك بولماستىن «ئويما كىشىك» تىن ئىبارەت. مۇنداق كىشىك سىغىز توپلىق يەرنىڭ ئۈستى تەكشى تۈزلىنىپ سۇ قۇيۇلۇپ، يەر مۇڭاپىق دەرىجىدە قۇرۇغاندىن كېيىن، كىشەكسىمان تۆت چاسا قىلىپ ئويۇپ ئېلىپ قۇرۇتۇش ئارقىلىق ياسىلىدىكەن. مۇنداق كىشەك ئادەتتە چوڭ، قېلىن كېلىدىكەن. سوقما تاملىق ياكى سوقما تام، كىشەك، ياغاچ قۇرۇلمىسىدىكى مۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدىكى ئۆيلەردىن بىر پەرقى، چوڭ، ئىشىك قويۇلۇشى، شەكلىنىڭ تىك، ئۇزۇن، چاسا بولۇشى، ئۈستىنىڭ تۈز بولۇپ، لىم، چەنزە قويۇلۇپ، قومۇش ياكى شاخ-شۇمبىلار بىلەن لاي سىلىنىپ يېپىلغىنىدا ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئۆينىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل بولغان. بۇنداق ئۆيلەرنى ئىپتىدائىي ئۆيلەرگە نىسبەتلەشتۇرگەندە مۇرەككەپ بولسىمۇ، كېيىنكى تەرەققىياتلارغا نىسبەتلەشتۇرگەندە يەنىلا ئاددىي دېيىشكە بولىدۇ.

مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئەجدادلىرىمىز ئۆيلىرىگە «ئىشىك» قىلىشنى ئۆگەنگەن. ئۇلار ئەڭ دەسلەپ ئۇچ تاملىق قومۇش، ياغاچ كەپە-ساتمىلىرىغا ياغاچ، قومۇشنى ئىشىك ئورنىدا تىكلەپ قويىاتتى. كېيىنچە ئادەم پاتقۇدەك بوشلۇق قالدۇرۇپ «تۆتىنچى» تامنىڭ قالغان قىسمىنى قومۇش، ياغاچنى تىكلەپ ئاستىنى كۆمۈش بىلەن مۇقىم «تام» قىلىپ، شۇ بوشلۇقتىن كىرىپ-چىقىدىغان بولغان. شۇ ئاساستا بارا-بارا، قومۇش ياكى تال، ئىرغاي نوتىلىرىنى بالداققا چىگىپ ياكى ئىككى بالداق ئارىسىغا ئېلىپ بىر قاناتلىق ئىشىك ياساپ كىرىپ چىقىدىغان بولدى. مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرلىرىدا، يۇقىرىقى ئاساستا پۈتۈنلەي چۈلۈك-ئىرغاي ياكى يۇلغۇن

نوتىلىرىدا ئۇچ بالداقلىق «توقۇلما» ئىشىك ياساپ، يان ياغاچقا باغلاپ ئېچىپ-ياپىدىغان بولدى. ھازىر يېزىلاردىكى شاخشا ئىشىكلەر شۇ ئىشىكنىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى.

ئۇچىنچى باسقۇچ: بۇ باسقۇچنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۇرالغۇ جاي تۇرمۇشى بويىچە يېتىلگەن گۈزەللىك زوقىنىڭ تېخنىكا كۆچىيىپ، تۇرالغۇ جاي تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تۇرالغۇ ئۆيلەر بويىچە ئالدى بىلەن پۇختا، كەڭ-ئازادە بولۇش، كېيىنچە ئىستېمالچانلىقى ئۇستۇن، كۆركەم بولۇشتەك تەلەپ، ئېھتىياجلار كېلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ئۆي تام-تورۇسلىرىنى پۇختا، كۆركەم قىلىش، تامغا ئويۇق-تەكچە، مەرەپ، لىمتاق چىقىرىپ كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىش، ئويۇق-لىمتاق، مورا بېشى، پەنجىر-روجەك بېشى، تورۇس ۋە تۈۋرۈكلەرگە نەقىش چىقىرىش، تاملارنى ئاقارتىش قاتارلىق ئادەتلەرمۇ شەكىللەندى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھەر خىل ئىجتىمائىي كەسىپ، ئۇستىكارلار مەيدانغا كەلدى. بۇ باسقۇچتىكى تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ:

① ئۆيگە ئۇل قويۇش ئومۇملاشقان. ئۇل ئۇچۇن تاش-ياغاچ قويۇلاتتى. تاش يوق، ياغاچ كەمچىل جايلاردا بۇ ماتېرىياللار ئورنىدا قېلىن بىر قۇر چېگە ياكى قومۇش، ياكى يۇلغۇن يا بولمىسا قۇرۇق چىم خامپىسى قويۇلىدىغان بولدى. چۇنكى بۇ نەرسىلەر ئوڭاي چىرىمەيدۇ ۋە نەم ئۆتكۈزمەيدۇ.

② ئۆي تاملىرى قېلىن، ئېگىز قوپۇرۇلىدىغان بولدى. بۇنىڭدا تامنىڭ ئىچ تەرىپىگە ئويۇق، لىمتاق، مۇرا ئوچاق چىقىرىپ ئۆينىڭ ئىستېمالچانلىقىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.

③ ئايرىم ئەھۋالنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆيلەر ئىككى ئېغىز ياكى ئۈچ ئېغىز، ھەتتا تۆت ئېغىز بىر يۈرۈش ھويلىلىق قىلىپ سېلىنىدىغان بولدى.

④ ئۆينىڭ ئىچكى تاملىرىغا چوڭ-كىچىكلىكى، شەكلى، ئېگىز-پەسلىكى ھەر خىل بولغان ئويۇق-تەكچە ۋە لىمتاق چىقىرىپ ياسىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك قىش كۈنلىرى ئىسىنىش، غىزا-تاماق ئېتىش ئۈچۈن مۇرا ئوچاق (مۇنداق ئوچاقنىڭ بەزىلىرى كىچىك تونۇر شەكلىدە ياسىلىپ نانمۇ يېقىلىدىغانلىقى ئۈچۈن تونۇر ئوچاق دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ياسىلىدىغان بولدى. مۇرا ئوچاقنىڭمۇ شەكلى ھەر خىل بولىدۇ.

⑤ تۆڭلۈكتىن باشقا شەكلى ھەر خىل بولغان روجەك (دېرىزە) قويۇلىدىغان بولدى. ئەڭ دەسلەپكى تام ئۆيلەر تۆڭلۈكسىز ئىدى. ئەجدادلىرىمىز ئۆيگە يورۇق چۈشسۇن ئۈچۈن ئالدى بىلەن تورۇستىن مەلۇم چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىپ قويىدىغان بولغان ۋە بۇ تۆشۈكنى «تۆڭلۈك» دەپ ئاتاشقان. ئىككىنچى قەدەمدە كۈنگەي تەرەپتىكى تامدىن تۆت چاسا تۆشۈك ئېچىپ قويىدىغان بولدى. كېيىنچە ئۇ تۆشۈككە تىك ياكى توغرىسىغا بىر نەچچە تال ياغاچنى شالاڭ، قاتار قىلىپ ئىككى بېشىنى تام ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويىدىغان بولدى. مۇشۇنىڭدەك «روجەك-پەنجىرە» شەكلى ۋە تۆڭلۈك چەت يېزا-قىشلاقلاردا ھېلىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇچىنچى باسقۇچىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، تىلىنغان ئۆلچەملىك ياغاچتىن ئەركەك-چىشى قىلىپ ئۇزۇتىسى - توغرىسىغا كىرىشتۇرۇش يولى بىلەن چوڭ-كىچىك ۋە ھەر خىل مۇرەككەپ روجەك-پەنجىرە قويىدىغان بولدى.

⑥ ئۆينىڭ ئىچى-تېشىغا زىل سۇۋاق بېرىش ئومۇمىيۈزلۈك ئادەتكە ئايلاندى. جۈملىدىن ھاك، قۇم ياكى سېغىز توپا، توزغاق بىرىكمىسىدىن ھازىرلانغان لايدا سۇۋاق بېرىش ئومۇملاشتى، ھەتتا بەزى ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنىڭ ئىچكى

تېمىنىڭ ئاخىرقى سۈۋىقىغا ئالىي سورتلۇق ئاق ئۇن، تۇخۇم، ناۋات شەربەتلەردىن ھازىرلانغان مەلھەم ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بۇنىڭ خۇسۇسىيىتى تامنى سىلىق، يالتىراق قىلىدۇ. ئەگەر تام ئىس تارتىپ، كىرلىشىپ كەتسە، ھۆل لاتا بىلەن سۈرتۈلسە ئۆز ھالىتىگە كېلىدۇ.

⑦ ئىشكىمۇ تاختايىدىن ھەر خىل ياسىلىدىغان بولدى.

⑧ ئۆينىڭ ئۈستىنى ۋاسىجۇپ ۋە تاختايلىق قىلىدىغان، تورۇسنىڭ تام گىرۋىكىگە ئايلاندۇرۇپ نەقىشلەنگەن ياغاچ قويىدىغان ئادەت مەيدانغا كەلدى. بەزى ھەشىمەتلىك ئۆيلەرنىڭ تورۇسلىرى ھەر خىل نەقىش (رەڭلىك) چىقىرىلغان ياكى گۈل سىزىلغان تۆت چاسا تاختايلارنى رەتلىك مىخلايدىغان ياكى گەج بىلەن سۈۋۈلۈپ ئۈستىگە ھەر خىل كۆپتۈرمە گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلىپ زىننەتلىنىدىغان بولدى.

⑨ يازلىق ئۆي، قىشلىق ئۆي، مېھمانخانا ئۆي، ياتاق ئۆي دەپ ئايرىلىدىغان بولدى. يازلىق ئۆي بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، تاماق ھويلىدا يازلىق ئوچاقتا ئېتىلىدۇ. قىشلىق ئۆي بىر قەدەر ئىخچام سۈپىلىق ياكى كاڭلىق بولۇپ، تاماق شۇ ئۆيدە ئېتىلىدۇ. شارائىتى بارلا ئادەم بىر ئېغىز ئۆينى مېھمانخانا قىلىپ لايىقىدا سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويىدۇ. بۇ ئۆيغۇرلارنىڭ مېھماندوست ئادىتى بىلەن بۇئاستە مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە.

⑩ ئۆيلەرنى پىشايۋانلىق قىلىپ سىلىش ئادىتىمۇ مەيدانغا كەلگەن. پىشايۋان تۈز ۋە ئەگمىلىك پىشايۋان دەپ ئىككى شەكىلگە ئايرىلىدۇ. بۇ پىشايۋانلىق ئۆينىڭ ئادەتتە، ئۇلى 30-40 سانتىمېتىر ئېگىز قوپۇرۇلۇپ شۇ ئېگىز تەكشىلىكىدە توپا، شىغىل ياتقۇزۇلۇپ ئاندىن تام قوپۇرۇلىدۇ. پىشايۋان ئىشىك ئېچىلغان تەرەپكە چىقىرىلىدۇ. پىشايۋاننىڭ ئېگىزلىكى ئۆي ئۇلىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن تەڭ بولۇپ، كەڭلىكى ئادەتتە، 8-10 مېتىر بولىدۇ. ئۆي ئىشىكىگە ئۇدۇللاپ ياكى ئىككى يان

تەرەپتىن پەلەمپەي قىلىنىدۇ. پېشايۇاننىڭ ئالدى تاش ياكى خىشتا چىرايلىق قويۇرۇلۇپ ئاندىن مەلۇم ئېگىزلىكتە ياغاچتا رېشاتكا ياكى خىش ياكى كېسەكتە گۈڭگە قىلىنىدۇ. ياز كۈنلىرى ئۈستىگە ھەر خىل گۈل ئۆستۈرۈلگەن تەشتەكلەر قويۇلىدۇ. پېشايۇاندىن ياز كۈنلىرى ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشتىن تاشقىرى يېتىپ-قوپۇشتىمۇ پايدىلىنىدۇ. پېشايۇاننىڭ تۈۋرۈك، ئەگمىلىرى نەقىشلىنىدۇ. پېشايۇان ئادەتتە، ھويلىغا ياكى باغقا قارىتىلىدۇ.

⑪ ئۆز دەۋرىدە ئەينەك قىس بولغاچ، ئۆينىڭ روجەك دېرىزىلىرى قىش كۈنلىرى سامان قەغەز بىلەن چاپلىناتتى، كېيىنكى دەۋرلەردە ئەينەك سېلىنىدىغان بولدى.

⑫ «كۆتەرمە ئۆي». بۇ قەۋەتلىك ئۆيگە قارىتىلغان بولۇپ، ئادەتتە ئىككى قەۋەتتىن ئاشمايدۇ. كۆتەرمە ئۆيلەر ئاساسەن شەھەرلەردىلا ئۇچرايدۇ. ئىككىنچى قەۋەت ئۆينىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشى ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشىغا ئاساسەن ئوخشاش.

⑬ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆي شەكىللىرىدىن باشقا، ئىشىك-دېرىزىلەرگە ياغاچ ماتېرىيال ئىشلىتىلگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈنلەي كېسەكتە گۈمبەز شەكلىدە كېمىرىپ ياسالغان ئۆيلەرمۇ مەيدانغا كەلگەن. مۇنداق ئۆي «كېمىر ئۆي» دەپ ئاتىلىدۇ. كېمىر ئۆي تۇرپان، توقسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئومۇملاشقان.

كېمىر ئۆينىڭ شەكلى بەلگىلىك نىسبەت ئاساسىدا ئۇزۇتىغا ئۇزۇن، توغرىسىغا تارراق كېلىدۇ. ئىككى يان ۋە ئارقا تەرەپكە ئۇل ئورنىدا مەلۇم كەڭلىكتە سوقما سوقۇلۇپ ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىككى يانىدىن ئۈستىگە قارىتا كېسەك بىلەن ياسىمان كېمىرىپ چىقىپ تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئارقا تام بىلەن ئالدى تام كېسەكتە قوپۇرۇلىدۇ. ئىچى، تېشى ئوبدان

سۇۋۇلىدۇ. ئارقا تامنىڭ ئىچكى قىسمىغا چوڭ ئويۇق، ئويۇق ئۈستىدىن مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇپ كىچىك روجەك ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئىككى يان تامنىڭ سوقما قىسمىغىمۇ ھەر خىل شەكىلدىكى ئويۇق-تەكچىلەرنى قويغاندىن تاشقىرى كۈنگەي تەرەپكە روجەك-دېرىزىمۇ قويۇلىدۇ. شۇنىڭدەك تۆشۈكمۇ قويۇلىدۇ. كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ھاللاردا كاشىلىق كېلىدۇ. كېمىر ئۆينىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ياز كۈنى سالقىن، قىش كۈنى ھىم، ئىسسىق كېلىدۇ. قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ يامغۇر ئۆتمەيدۇ. ياغاچ سەرپىياتى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. كېمىر ئۆي ئۈزۈن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر ئىجادىيىتى دېيىشكە بولىدۇ.

⑭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلۇشىدىكى بىر ئالاھىدىلىكى، ئۆيلەرنىڭ ھويلىلىق بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆينىڭ ئالدىغا ھويلا قىلىش، ئالدى - كەينىگە ياكى يان تەرەپكە باغ قىلىش ئورتاق ئەنئەنە. شەرت-شارائىتى بارلا ئادەم شۇنداق قىلىدۇ. شارائىتى يار بەرگەنلەر ئىچكىرى، تاشقىرى ھويلا قىلىدۇ. ئىچكەركى ھويلا ئادەتتە، ئۇستى يېپىلغان بولىدۇ. قوتان، ھاجەتخانا ھويلىنىڭ بىر چېتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جايىنىڭ ياسىلىشى، شەكلى قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئورتاقلىققا ئىگە ئادەت ۋە ئالاھىدىلىكلەردىنلا ئىبارەت. بىناكارلىق ۋە بىناكارلىق سەنئىتى بويىچە ئۇيغۇرلار ئۆزۈن تارىخ ۋە ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

⑮ تۇرالغۇ جاي تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇناسىپ تامچىلىق، ياغاچچىلىق، ھاكچىلىق، تاشچىلىق، نەققاشلىق ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بىناكارلىق سەنئىتى ھەم بۇ ساھەلەر بويىچە داڭلىق ئۇستىكارلار مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىگە يۇنان، ئوتتۇرا شەرق

ئەللىرى، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. چۈنكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردە بۇددا ئېتىقادى ئۇچۇن ئىبادەتخانا سېلىشقا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن مەسچىت، جامە قاتارلىقلارنى سېلىشقا توغرا كەلگەن. بۇ جەريانىدا ھىندىستان، ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىنىڭ ۋە ئۇلار ئارقىلىق يۇنان بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى تەبىئىي ئىدى. ئەمما، ئۇ سەنئەت ئۇسلۇبلىرى ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ قولىدا ئۆزىگە خاس ھېسسىيات ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەندى. مەسىلەن، شىنجاڭ دائىرىسىدىكى مىڭ ئۆيلەردىكى تام سۈرەتلەردە يەرلىك ئۇسلۇبنىڭ ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرۇشى، يەكەن چوڭ جامەسى، قەشقەردىكى ھېيتگاھ، ئاپاق غوجا ۋە «قۇمۇل ۋاڭ» مەقبەرىسى، كۇچادىكى مەۋلانا راشىدىن جامەسى بىلەن قىغ دۆڭ جامەسى، تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارىسى قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەخسۇس ساھە بولغاچ شۇنچىلىكلا توختىلىمىز.

ئۇيغۇرلاردا ئۆي ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر ئادەت — ئۆي-ئىمارەت ئىشىكىنى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ نېمە ئۇچۇنلۇكى توغرىسىدا ئۇيغۇرلار ئىچىدە «كۇن ئۇلۇغ، ئۇ ئاللانىڭ نۇرى، جامالى، كىشى ئەتىگەندە يۈزى يۇيۇقسىز ئىشىكتىن چىقىپ كۇنگە قارىسا ۋە كۇنگە قاراپ سىيسە، تۇكۇرسە يامان بولىدۇ» دەيدىغان ئاڭ-ئەقىدە مەۋجۇت. بۇ ئاڭ-ئەقىدە ئەجدادلىرىمىز-نىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى كۇن

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ئىدى. ئۇلار كۈننى ئۇلۇغلاپ ئۇنىڭغا چوقۇناتتى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بويىچە ئۆي ئىشىكى شەرققە قارىتىلىشى تېگىشلىك ئىدى. بۇ توغرىدا بىز بىرەر تارىخىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋادىسىدىن تېپىلغان يەرلىك قوۋملارغا ئائىت قەبرىلەرگە كۆمۈلگەن جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە، يۈزى كۆككە قارىتىپ قويۇلغانلىقىغا، تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ توي ۋە مۇراسىملاردا راۋاقتا شەرققە قاراپ ئولتۇرىدىغان ئادىتىگە ئاساسەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ ئىشىكلىرى ياكى سورۇنلارنىڭ كىرىپ چىقىدىغان ئاغزى شەرققە قارىتىلاتتى دەپ پەرەز قىلىشقا تامامەن بولىدۇ.

ئىشىكنى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇش ئادىتىگە كەلسەك، مۇنۇ ئامىللارغا ئاساسەن ئۇنى كېيىنكى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ:

① ئۆينىڭ قىش پەسلىدىكى يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىق ئېھتىياجى. ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىشىك جەنۇبقا قارىتىپ قويۇلغاندا قىش پەسلىدە ئۆينىڭ يورۇق ۋە شامالغا دالدا بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي جەنۇبقا قارىتىپ قويىدىغان بولغان.

② ئىسلام دىنى ئېھتىياجى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئالتە ئېتىقادىغا ئىسلام روھى سىڭدۈرۈلۈپ، «كۈن» ئاللانىڭ نۇرى، جامالى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان. دېمەك ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئادەت ئەنئەنىسىنى ئىسلامنىڭ ئاشۇ ئەقىدىسىگە ماسلاشتۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىشىكنى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇشقا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئۆز ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ھازىر بۇ ئادەت - ئەنئەنىنىڭ يېزىلاردا

قىسمەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتتى. شۇنىڭدەك ئۆي-ئىمارەت قۇرۇلمىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ خىش-كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلىپ ئۆي سېلىش ئومۇم ئادەتكە ئايلاندى. بۇ بولۇپمۇ شەھەر-بازارلاردا تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. جۇملىدىن كەڭ يېزىلاردىمۇ ئەۋج ئالماقتا.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي بىساتلىرى

ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك زوقى بولىدۇ. ئۆي-ئىمارەت قۇرۇلۇشىنىڭ شەكلى، ئىچكى بېزەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى گۈزەللىك زوقىنىڭ مۇقىم ئىپادىلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئىچكى بېزەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مەزكەزلىك ھالدا مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

① ئۆي بىساتلىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئۆي بىساتلىرىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا تارىخىي مەلۇمات يوق. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئەجدادلىرىمىز ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى سېلىنجا-يېپىنجا قىلغان. روشەنكى، بۇ كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارغا ئورتاق قىسمەن ئادەتلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا بېرىلگەن مەلۇمات. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن كەلگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ئەجدادلىرىمىز يىراق ئۆتمۈشتىلا قوي يۇڭىدا توقۇلغان كىيىم كىيگەن ۋە يېپىنجا-سېلىنجا ئىشلەتكەن دېيىشكە بولىدۇ. كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن ۋە چەرچەننىڭ زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3-4 مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن چىققان كىيىم، پالاز، كىگىز بۇيۇم قاتارلىقلار ۋە شۇ بۇيۇملارنىڭ بولۇپمۇ پالاز، كىگىزنىڭ بۇگۈنكى تەرەققىيات

شەكلى — تۇرلۇك خاس يۇك ياكى يۇك - پاختا ئارىلاش ياكى خاس پاختا يىپتا توقۇلغان رەڭدار پالاز، سىدام، رەڭدار كىگىز ۋە گىلەم قاتارلىق بۇيۇملار بىزنىڭ شۇ قارىشىمىزنى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، پالاز، كىگىز گىلەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئاساسلىق ئۆي بىساتلىرى بولۇپ كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىز بۇ بىساتلاردىن يېتىپ-قوپۇش ئۈچۈن يەرگە سىلىش، ئۆي بېزىكى ئۈچۈن تامغا ئېسىشتەك ئىككى خىل پايدىلىنىپ كەلگەن. يەرگە سىلىشتا ئالدى بىلەن ئادەتتە تېگىگە بورا ئۈستىگە پالاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆر تەرەپتىن پەگا تەرەپكە قارىتىپ گىلەم، كىگىز سالىدۇ. سۇپىلىق، كاڭلىق ياكى كارىۋاتلىق ئۆي بولسىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن شۇنداق سىلىنىدۇ. ئۆي بېزىكى ئۈچۈن تامغا ئاساسلىقى گىلەم ئېسىلىدۇ. بەزىلەر رەڭدار پالازمۇ ئاسىدۇ. مەيلى گىلەم، مەيلى پالاز بولسۇن تامغا ئېسىش-ئاسماسلىق ھەربىر ئادەمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بۇ ئۇچ خىل بۇيۇمنى ئاساسلىق ئۆي بىساتى قىلىشىمۇ ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار داۋامىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھلىيەتلىرىدە كىگىز، پالاز، گىلەمنىڭ كۆركەم، چىداملىق ۋە كىر كۆتۈرۈشلۈك، ئاسان نەم ئۆتمەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى خۇلاسىلەش ئاساسىدا ئۇلارنى ئاساسلىق بىسات قىلىپ تاللىغان. چىداملىققا كەلگەندە گىلەم ئەڭ چىداملىق بولۇپ، 30-40 يىلغىچىمۇ ئۇزۇلۇپ توزىمايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا «كەمبەغەل بولساڭ گىلەم قىل» دېگەن ماقال مەيدانغا كەلگەن. بۇندىن باشقا ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ قالدۇق ئىزلىرىنى ھازىرمۇ ئۇچرىتىشلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئېيىق تېرىسى، ئىت

تېرىسىدىن كۆرپە قىلىش؛ ئوچاق ئالدى، سۇپا لىۋىگە ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئۆچكە تېرىسى سېلىپ قويۇشقا ئوخشاش. ئېيىق ۋە ئىت تېرىسىنى رېماتىزىمغا داۋا دەپ ئۇنىڭدىن سېلىنجا ئورنىدا پايدىلىنىشىمۇ ئەملىيەتتە ئاشۇ قەدىمكى ئادەتنىڭ داۋامى.

ئۇيغۇرلاردا ئۆينى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇشنى هوزۇر دەپ بىلىش ناهايىتى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەت. «دىۋان» نىڭ 1-تومىدا «چارچاپ» دېيىلىدىغان زەدىۋال ياكى پالاز ئورنىدا تامغا ئېسىلىدىغان بىر خىل بېزەكلىك بايان قىلىنغان. بۇ ئۆينى چىرايلىق زىننەتلەش ئادىتىنىڭ «دىۋان» دەۋرىدىلا ئەمەس، ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا مەۋجۇتلۇقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زەدىۋالمۇ شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن مەھسۇلات، زەدىۋال تارتىشىنى «دىۋان» دەۋرىدىن بۇرۇنلا شەكىللەنگەن ئادەت دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئادەت بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئورۇن-كۆرپىگە ئالاهىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇڭا ئاز-تولا شارائىتى بارلىكى ئائىلىلەردە مۇمكىنقەدەر چوڭ-كىچىك دېمەي ئادەم بېشىغا ئايرىم يوتقان كۆرپە قىلىدۇ. يوتقان تېشى چىرايلىق، گۈللۈك نەپىس رەختلەردىن، ئەستىرى سىيدام رەڭدار رەختلەردىن، كۆرپىنىڭ تېشى، ئەستىرى پىششىق، كىر كۆتۈرۈشلۈك رەختلەردىن قىلىنىدۇ. تەكىي-ياستۇقلارغا كەشتە قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرپىسىنىڭ ئالاهىدىلىكى، كۆرپىگە چۆرۈلدۈرۈپ زىغىرنى تۆتۈش ياكى ماشىنىدا شوخ، رەڭدار يىپتا چىرايلىق نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن قارا رەخت تۆتۈشتا ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى بۇ ئادەت ئۆي بېزەش ئادىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى ئۇيغۇرلار ئورۇن-كۆرپىنى ئۆينىڭ

تۆرتەمىغا مەخسۇس چىقىرىلغان لىمتاق يەنى چوڭ ئويۇقما چىرايلىق قاتلاپ يېغىدۇ. بۇنداق مەخسۇس لىمتاق چىقىرىلمىغان ئۆيلەردە بولسا، ئۆينىڭ تۆر تەمىنىڭ بۇلۇڭ تەرىپىگە يېغىپ تەكشي-ياستۇقلارنى ئۇنىڭ ئۇستىگە تىزىپ قويىدۇ. ھازىر زامانىۋى بىنالاردا ئۇنداق شارائىت بولمىغانلىقتىن بەزىلەر مەخسۇس ئورۇن-كۆرپە ئىشكابى ياستىپ شۇنىڭغا تىزىدىغان ياكى بىر تۇتاش تەكشى كارىۋات قىلىپ، ئۇنىڭدا يېتىپ قوپىدىغان ۋە ئورۇن-كۆرپىنى ئۇنىڭ بىر بۇلۇڭىغا تىزىپ، ئۇستىگە ئەدىيال، ئەدىيال ئۇستىگە تور يېپىپ قويىدىغان بولدى ياكى بىر تەرەپكە ئايرىم بىر كارىۋات قويۇپ ئۇنىڭغا يىغىدىغان بولدى.

ئۇيغۇرلار مېھماندوست كەلگەچ ھەربىر ئائىلىدە مۇمكىنقەدەر بىر-ئىككى كىشىلىك، ھېچبولمىغاندا بىر كىشىلىك مېھمانلىق يوتقان-كۆرپە قىلىپ قويۇش ۋە ئادەتتىكى كۈنلەردە كېلىپ-كېتىدىغان مېھمان، يارۇ-بۇرادەرلەرنىڭ ئاستىغا سېلىشقا ئاتاپ مەخسۇس كۆرپە قىلىپ قويۇش ئومۇميۈزلۈك بىر ئادەت. مۇنداق كۆرپە ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلى ئادەتتىكى كۆرپىگە ئوخشاش. ئىككىنچى خىلى ئادەتتىكى كۆرپىدىن بىر ھەسسە ئۇزۇن بولىدۇ. بۇ ئادەتتە ئۆينىڭ تۆرىگە سېلىنقلىق تۇرىدۇ. مۇنداق كۆرپە «يېكەنداز» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەت ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا. ئۇيغۇرلاردىكى «كۈن كېلەر-كېتەر، ئۆمۈرنىڭ يېرىمى تۇندە ئۆتەر» دېگەن ماقالىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئورۇن-كۆرپىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلار تەكشي-ياستۇقلارنى ئالاھىدە ھازىرلايدۇ. ئۇنىڭغا چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرىنى كەشتە قىلىدۇ. بەزى رايونلاردا تويغا مەخسۇس كەشتىلەنگەن ياستۇق-تەكشي تويلۇق قىلىپ سېلىنىدۇ.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي سايمانلىرى مۇنداق ئىككى جەھەتتىكى سايمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان سايمانلار، مەسىلەن، قازان-قومۇچ، چىنە-قاچا.

① قازان شەكىل جەھەتتىن پۈتسىز، پۇتلۇق ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. پۇتلۇقى داڭقان دەپ ئاتىلىپ ئاساسەن ئۇچ پۇتلۇق كېلىدۇ. ھەجمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ چوڭ داڭقان، كىچىك داڭقان دەپ ئاتىلىدۇ. پۇتسىزى ئادەتتە قازان دەپ ئاتىلىپ، ئەڭ چوڭى «داشقازان» دەيىلىدۇ. قازان ئۆزىنىڭ ياسالغان ماتېرىيالىغا قاراپ «چۆيۈن قازان»، «مىس قازان» دەپ ئاتىلىدۇ. مىس قازان جىمىللىق، جىمىلسىز ئىككى خىل بولۇپ، ھەجمى ھەرخىل بولىدۇ. بۇ قازانلار داڭقانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا كېسەك ئوچاق، تۆمۈر ئوچاققا ئېسىپ ئىشلىتىلىدۇ. داڭقان پۇتلۇق بولغاچ مەخسۇس ئوچاق ھازىرلانمايدۇ. ئوچاقمۇ ئىككى خىل بولۇپ، «ئۆرە ئوچاق»، «يەر ئوچاق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆرە ئوچاق كېسەك ياكى خىشتا ياسىلىپ تۇرخۇنلۇق كېلىدۇ. يەر ئوچاق يەر ئويۇپ ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئوچاق ئاساسەن ھويلا ۋە دالىدا ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا مەخسۇس تۇرخۇن چىقىرىلمايدۇ. تۆمۈر ئوچاق ئۇچ پۇتلۇق كېلىدۇ.

② چۆگۈن، چۆمۈچ، كوزا، ئىۋرىق، قاپاق، چىلەك، ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ھازىرقى مىس (تۆمۈر) چۆمۈچ، چىلەك ئورنىدا ياغاچ چۆمۈچ، سۇغا (بۇمۇ ياغاچتىن ياسىلىدۇ) ئىشلىتەتتى. ئىۋرىق مەخسۇس قول يۇيۇش، چىنە-قاچا يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، ساپالدىن ياسىلاتتى. ھازىر

قاڭالتىردىن ياسالغان تۇرمۇ چىقتى. چۆگۈن مىستىن ياسىلىدۇ، ھەجمى، شەكلى ھەرخىل بولۇپ مەخسۇس سۇ قاينىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كوزا، قاپاق، چېلەك، كۆكۈر سۇ توشۇش ۋە سۇ ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. چېلەك قاڭالتىردىن ياسالغان بولۇپ، ئۇ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن ئومۇملىشىشقا باشلىغان، ئۇنىڭدىن بۇرۇن كوزا، قاپاق ئىشلىتىلىپ كەلگەن. چېلەك كېيىنچە ئومۇملاشقان چىداملىق سايمان بولسىمۇ، قاپاق چەت يېزا-قىشلاقلاردا ھازىرمۇ ئۆز رولىنى يوقاتقىنى يوق. كۆكۈر مىستىن ياسالغان بولۇپ ياپىلاق شەكىلدە كېلىدۇ.

③ چىنە-قاچا. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن چىنە-قاچىلىرىنى تۆت خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى خىلى، ياغاچ، ساپالدىن ياسالغان چىنە-قاچىلار بولۇپ، ياغاچتا ياسالغانلىرى چۆچەك، ئاياق، تەڭنە، ياغاچ تاۋاق دەپ ئاتىلىدۇ. ساپالدىن ياسالغانلىرى غىدىر ياكى ھېجىر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاش سىرلىق، سىيدام ئىككى خىل كېلىدۇ. تەڭنىنىڭ ئاساسلىقى خېمىر يۇغۇرۇش ۋە كىر يۇيۇش ئۈچۈن (كىر يۇيىدىغان تەڭنە ئايرىم بولۇپ، قەدىمكى نامىدا ئاتىغاندا «چارا» دەپ ئاتىلىدۇ) ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى «مەخسۇس تاماق يېيىش، ئۇسسۇزلۇق ئىچىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى قاچا-قۇمۇچلىرىدىن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تەڭنىدىن باشقىلىرى ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئىستېمالدىن قالدى.

ئىككىنچى خىلى، مىستىن ياسالغان بولۇپ، مىس تاۋاق (لېگەن)، مىس چەينەك، مىس چىنە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىس چەينەكتىن باشقىلىرى ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئىستېمالدىن قالدى.

ئۈچىنچى خىلى، فار-فۇرىدىن ياسالغان قاچىلار. بۇ

چوڭ-كىچىك چىنە ھەر خىل چىنە تەخسە، چىنە تاۋاق (لېگەن) ، چىنە چەينەك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چىنە ئادەتتە پىيالە، سىركايە دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆتىنچى خىلى، تۇنىكىدىن ياسالغان سىرلىق قاچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، تۇنىكە چىنە، تۇنىكە چەينەك، تۇنىكە لېگەن، تۇنىگە چۆمۈچ، تۇنىكە ساپلىق، تۇنىكە كورا، سىرلىق ۋە سىرسىز ھەرخىل داس (جاۋۇر) قاتارلىقلار.

بۇنىڭدىن باشقا شېشىدىن ياسالغان ھەرخىل قەندەل، ۋازا، ئىستاكان ۋە شېشە، فار-فۇردىن ياسالغان ھەرخىل مۇرابا قاچىلىرى، چايدان قاتارلىقلارمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىدۇ. بۇ تېپتىكى قاچىلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-، 50-يىللىرىدىن كېيىن ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە، فارفۇردىن ياسالغان چىنە-قاچىلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ. مېھمان ئالدىغا چىنە-قاچىدا غىزا، تاماق قويىدۇ. شۇڭا مېھمانغا ئاتاپ زاپاس چىنە-قاچا ساقلايدۇ. شۇنىڭدەك فارفۇر، شېشىدىن ياسالغان چىنە-قاچا، قەندەل، ۋازا قاتارلىقلارنى ئۆي زىننىتى سۈپىتىدە ئويۇق-تەكچىلەرگە ياكى دېرىزە ئالدىدىكى شىرە ئۈستىگە تۇرى بويىچە ھەرخىل شەكىلدە چىرايلىق تىزىپ قويىدۇ. ھازىر شەھەر-بازار رايونلىرىدا مەخسۇس بۇلۇڭ ئىشكاپ، تىك ئىشكاپ ئىچىگە تىزىش ئومۇمىيۈزلۈك ئادەتكە ئايلاندى. مۇشۇ قاتاردا يەنە ساماۋەر، لوڭقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ساماۋەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئۆي سايمانلىرىدىن بولۇپ، چاي قاينىتىش ۋە زىننەت بۇيۇم سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلمەكتە. ئىشلەتمىگەن چاغدا ئويۇق تەكچىگە ياكى دېرىزە ئالدىدىكى شىرەگە تىزىپ قويۇلىدۇ. لوڭقا مەخسۇس زىننەت بۇيۇمى بولۇپ، ياز كۈنلىرى يېڭى ئېچىلغان گۈللەر چىلاپ قويۇلۇش بىلەن ئۇمۇ ئويۇق ياكى

تەكچىگە تىزىپ قويۇلىدۇ.

ئىككىنچى، ئادەتتىكى سايمانلار، ئادەتتىكى سايمانلار قوشۇق (ياغاچ قوشۇق، مىس ۋە قەلەي قوشۇق)، چوكا، سىم ۋە ياغاچ چويلا، سۈپۈرا، ئاشتاختا، نوغۇچ، كۆمەچدان، تاۋا، ئاپتۇۋا، چىلاپچى، تەرەتلىك كوزا، ئىدىش، پالتا، كەكە، ھاۋانچا، ئەگلەك، تاتقۇ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاپتۇۋا، چىلاپچى بىرقەدەر ئەلا، نەپىس بۇيۇملاردىن بولۇپ، ئادەتتە مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ ئېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. «تەرەتلىك» ئۆزۈن بويۇنلۇق كىچىك قاپاق بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ھاللاردا نامىز ئوچۇن تەرەت ئېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا «تەرەتلىك» دەپ ئاتالغان. ئىۋرىق تەرەت ئېلىشقا ئىشلىتىلىپ قالماستىن، ئادەتتە قول يۇيۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. فارفۇردىن ياسالغان چىنە-قاچىلارنى ئالساق ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆي سايمانلىرىدىن بولۇپ ئۆزۈن تارىخقا ئىگە. ئوندىاق قاچىلار يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئۇيغۇرلار ئىچىگە تارقالغان ۋە ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەربكە تارقالغان.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىنىش ئادىتى

ئۇيغۇرلار قىش كۈنلىرى ئاساسەن مورا ئوچاق، كاڭ، سەندەلدىن پايدىلىنىپ ئىسسىنىپ كەلگەن، كېيىنچە مەش، تام مەشتىنمۇ پايدىلىنىپ ئىسسىنىدىغان بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە كاڭ بىلەن سەندەل ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. كاڭ ياتاق ئۆيگە سۈپىغا ئوخشاش قىلىپ مۇندىاق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن مەخسۇس كاڭ كېسىكى قۇيۇلىدۇ. كېسەك تەييار بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ، قاتار يول پىلانلىنىدۇ ۋە مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ ئاددىي كېسەكتە «تۈۋرۈك»

قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىس ماڭىدىغان يول شەكىللىنىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ ئۇستىگە كالا كېسىكى قاتار قىلىپ قويۇلۇپ، ئۇستى سامانلىق لايدا سۇۋۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بورا ۋە كىگىز-پالاز سېلىپ يېتىپ - قوپۇلىدۇ. قىش كۈنى چاي-تاماق كالا ئوچىقىدا ئېتىلىدۇ. شۇڭا ئۆي ھەم، ئىسسىق تۇرىدۇ. سەندەلنى ئەمەلىيەتتە چوغ ئېلىنغان «جاۋۇر» دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئىچىگە چوغ ئېلىپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ يېتىپ-قوپۇلىدۇ. بۇ ئۇسكۇنىلەر كۆمۈر يوق جايلاردا پۇتۇنلەي ئوتۇن بىلەن ئىسىتىلىدۇ. شۇڭا باغ-ئورمان قىلىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەل ئادىتىگە ئايلانغان.

يەتتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش-ياسىنىش ئادىتى

كىيىم-كېچەك ئادەمنىڭ ئەڭ ئاساسلىق زىننەتى، گۈزەللىك زوقىنىڭ ئەڭ تىپىك ئىپادىسى. شۇنىڭدەك مىللەتلەرنىڭمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش-ياسىنىش مەدەنىيىتىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ كىيىنىش-ياسىنىش ئادەت-ئەنئەنىسىمۇ ئۆزگىرىپ، بېيىپ، رەڭدارلىشىپ تېخىمۇ كۆچلۈك مىللىي تۈس ئالغان. جۈملىدىن جىنس ۋە ياش قۇرام پەرقىگە قاراپ كىيىنىش-ياسىنىش جەھەتتە ئۆزگىچە ئادەت-ئەنئەنە شەكىللەنگەن.

ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان دەۋرلەردە چارۋا مال ۋە ھايۋان تېرىلىرىدىن قوي يۇڭى توقۇلمىلىرىدىن كىيىم كىيگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە پاختا توقۇلمىلىرى، پاختا-يۇڭ ئارىلاش توقۇلمىلار ۋە يىپەك توقۇلمىلىرىدىن كىيىم كىيىدىغان بولغان. ئوتتۇرا ئەسىردىلا قولياغلىق، باغىرداق، دەزمال قاتارلىق بۇيۇملارنى، تاش، سۆڭەك مونچاقلار ئورنىغا ئۇنچە-مەرۋايىت، ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى؛ ئۇپا-ئەڭلىك، سۇرمە، قاشلىق، ئوسما قاتارلىق گىرىملىكلەر ئىشلىتىلىدىغان

بولغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش-ياسىنىش مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى ساھەلەردە تىپىك ئىپادىلىنىدۇ:

1. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم تۈرى ۋە شەكلى

باش كىيىم: باش كىيىم تىكىلگەن ماتېرىيالى ۋە ئۇنىڭ رولىغا قاراپ بۆرك (دوپپا)، قالپاق، تۇماق دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بۆرك ئاساسەن ياز، كۈز پەسىللىرىدە باش مېڭىدىن ئاپتاپ ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تۇماق قىش ۋە باش ئەتىياز كۈنلىرى سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن كىيىلىدۇ. بۆرك، قالپاق، تۇماق كىيگۈچىنىڭ جىنس پەرقىگە قاراپ يەنە «ئەرەنچە»، «ئايالچە» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ.

1) بۆرك (دوپپا) ۋە ئۇنىڭ شەكلى: بۆكىنىڭ تۈرى كۆپ، شەكلى ھەرخىل، ئەمما ئۇنىڭ قەدىمكى شەكلىنىڭ قانداقلىقى نامەلۇم. «دىۋان» دىمۇ سۆزلەم ئورنىدا «بروك» دەپ بېرىلىپ شەكلى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىلمىگەن. لېكىن 90 دىن ھالقىغان پېشقەدەملەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە قەدىمكى بۆرك سىيدام، كېزەكسىز، تالالىق ئىكەن. «بۆرك» كېيىنچە «دوپپا» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. «باشىمدىكى دوپپام سەككىز تالا، تۆتى ئالا، تۆتى قارا، ئالتە ئاي ئوتۇغدا كۆيسەم، بىلمىدىڭ كۆڭلى قارا» دېگەن قوشاق شۇ ئاساستا توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە دوپپىنىڭ ھەر خىل تۈرى مەيدانغا كەلدى.

دوپپا ئادەتتىكى سىيدام يىپ رەخت ۋە رەڭدار سىيدام يىپەك رەختتىن تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ تۈرىمۇ كۆپ. مەسىلەن، شاپاق دوپپا، سىيدام ۋە گۈللۈك دۇخاۋا دوپپا، بادام دوپپا، گېلەم دوپپا، چىمەن دوپپا، ئۇنچە دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، تاجىلىق دوپپا قاتارلىقلار. بۇ دوپپىلار ئىچىدە ئۇنچە دوپپا،

ئالتۇن قاداق دوپپا، تاجلىق دوپپىنى پەقەت ئايالار كىيىدۇ. شاپاق دوپپا ئادەتتىكى رەختتىن، سىيدام ۋە گۈللۈك دۇخاۋا دوپپا رەڭدار سىيدام دۇخاۋا ۋە تاۋاردىن تىكىلىدۇ. ئالتۇن قاداق دوپپىمۇ سىيدام رەڭدار دۇخاۋدىن تىكىلىدۇ. ئەمما مەشۇت يىپتا تىكىلىدىغان گۈل ئورنىغا تۆپلىكىنىڭ ۋە كېزىكىنىڭ تۆت يېرىگە ئالتۇندىن ۋايىغا يېتىپ ئېچىلغان گۈل نۇسخىلىق بېزەك (كېزەككە)، پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇۋاتقان كېپىنەك نۇسخىلىق بېزەك قادىلىدۇ. تاجلىق دوپپىغا ئالتۇن-كۈمۈشتىن ھەرخىل گۈل جۈلالە قادىلىدۇ. گېلەم دوپپا گېلەمدەك رەڭدار مەشۇت يىپتا بۆجۈپ تىكىلىدۇ. ئۇنچە دوپپىنىڭ گۈلى پۈتۈنلەي ئۇنچىدە تىزىپ چىقىرىلىدۇ. بادام دوپپىنىڭ گۈلى بادام شەكلىدە ئاق مەشۇت يىپتا تىكىلىدۇ. شۇڭا بۇ دوپپىلار تىكىلىش شەكلىگە مۇناسىپ نام ئالغان.

ئادەتتىكى رەختتىن (ئاق خەسە) تىكىلگەنلىرى ئاساسەن سىيدام، تۆپلىكى ئۇچ بۆلۈك ياكى پۈتۈن، كېزەكسىز بولۇپ ئۇششاق شىرىقلىق كېلىدۇ. بۇنىڭ يەنە تۆپلىكىنىڭ تۆت يېنىغا قارا ياكى سۇس سۆسۈن يىپتا ئاددىي كەشتە قىلىنغان تۇرمۇ بولۇپ، ئىككى خىلىلا ئەستەرسىز، يۇمشاق كېلىدۇ. ھازىر ياشانغانلار ئىچىدە مۇشۇ خىلدىكى دوپپا كىيىش يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

يېپەك رەختتىن تىكىلىدىغانلىرىمۇ سىيدام، گۈللۈك ئىككى خىل كېلىدۇ. سىيداملىرى ئالما ئۇرۇقى، گۆش رەڭ ياكى قارا يېشىل دۇخاۋا ياكى تاۋاردىن تىكىلىدۇ. شەكلى تۆپلىكى پۈتۈن، كېزەكلىك، جىيەكلىك كېلىدۇ. گۈللۈكى تۆپلىنكىنىڭ تۆت يېنىغا رەڭدار مەشۇت يىپتا ھەرخىل گۈل-چېچەك نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلىدۇ. بۇ خىلدىكى دوپپا ئەستەرلىك، قاتتىقراق كېلىدۇ. تاشلىق (گۈل تىكىلىپ بولغاندىن كېيىن) بىلەن ئەستەرلىك شىلىم بىلەن قاتۇرۇلۇپ

ئاندىن تارراق ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ تىكىگە ئۇششاق شىرىش بىلەن ھەربىر ئارىلىققا پاختا ياكى قەغەز بىلەن پىلتە بېرىلىدۇ. شۇڭا ئۇ قاتتىقراق، ئىسكەتلىك، كۆركەم كېلىدۇ. يەنە رەختتىن تىكىلگەن بۆك ئەستەرسىز، يۇمشاق كەلگەچ «شاپاق بۆك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شاپاق بۆكنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى شاپاق بۆكتىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى شاپاق بۆك، ئۇچ تالا، ئەستەرلىك، جىيەكلىك بولۇپ رەڭدار مەشۇت يىپتا ھەربىر تالانىڭ مەركىزىگە ۋاينا يېتىپ ئېچىلغان گۈل نۇسخىسى چۇشۇرۇلۇپ، ئەتراپى « § » شەكىلدە زەنجىرسىمان (قىزغۇچ سېرىق مەشۇت يىپتا) قىلىپ كەشتىلىنىدۇ. بۇ ئەستەر بىلەن قوشۇپ كەشتىلەنگەچكە كىرلىشىپ كەتكەندە يۇسمۇ يەنىلا ئىسكەتتىدىن كەتمەيدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا بۆكنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ «تاقىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. تاقىيىنىڭ تۆپىلىكى تۇز، جېيىكى كەڭ، ئۇزۇن كېلىدۇ. ئەستەر ئېلىنىپ ئاساسەن قارا مەخمەل ياكى قارا چىپەرقۇت ياكى قارامتۇل رەختتە شىرىپ تىكىلىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا ئەرلەر كىيىدۇ.

ئەرەنچە بۆك: يازلىق شاپاق بۆك خاس ئەرەنچە بۆك قاتارىغا كىرىدۇ. مۇندىن باشقا ئۇچ خىل رەڭدىكى سىيدام، گۈللۈك دۇخاۋا بۆكلەرنى ئەرلەر ۋە ئاياللارمۇ كىيىدۇ. ئەمما ئاياللارنىڭ شەكلى ئوخشىمايدۇ.

ئايالچە بۆك (دوپپا): ئاياللار شاپاق بۆك كىيمەيدۇ. ئاياللارنىڭ سىيدام ۋە گۈللۈك تىكىلگەن بۆكلىرى بىرقەدەر تېيىز، بىرقەدەر نەپىس، گۈلى شوخ كېلىدۇ. ئايالچە يەنە بىر خىل بۆك بولۇپ، شەكلى تاقىيىسىمان جىيەكنىڭ ئۇستىگە قېنىق مەشۇت يىپتا قىلىنغان پۆپۈك قوندۇرۇلىدۇ. بۇنىسى ئاساسەن ياش جۇۋان-چوكانلار كىيىدۇ.

بۆك (دوپپا): جىنس پەرقىگە قاراپ پەرقلەندۇرۇلگەننى

هېسابقا ئالمىغاندا، ياش قۇرامىغا قاراپ پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. ئەمما ياشانغان ئەرلەر ئاساسلىقى ئاق شاپاق بۆرك؛ ياشانغان ئاياللار رەڭگى سۈسراق، گۈلى ئاددىي-ساددا بۆرك كىيىدۇ.

2) ياغلىق ۋە ئۇنىڭ شەكلى: ئاياللار بۆرك كىيگەندىن تاشقىرى بېشىغا يەنە ياغلىق، لېچەك، چۈمبەل، پەرەنجىمۇ سالىدۇ (ئارتىدۇ). «ياغلىق» ئۇيغۇر ئاتالغۇ بولۇپ، «رومال»، «شال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

① ياغلىق: ياغلىق ئىشلەنگەن خام ئەشياسىغا قاراپ «داكا ياغلىق»، «يىپ ياغلىق»، «شايى ياغلىق»، «پەرەڭ ياغلىق»، «تىۋىت شال (رومال)»، «غىجىم رومال» دەپ ئاتىلىدۇ. داكا ياغلىق، يىپ ياغلىق، شايى ياغلىق، ئادەتتە بىر يېرىم مېتر ھېسابىدا تۆت چاسا (كۆادرات شەكلىدە) كېلىدۇ. داكا ياغلىق ئاق داكىدىن قىلىنىدۇ. يىپ ياغلىق خوما رەڭ، جىگەر رەڭ پاختا يىپتا ئۇششاق كۆز چىقىرىپ توقۇلىدۇ. شايى ياغلىق، پەرەڭ ياغلىق، غىجىم رومال ھەممىسى مەشۇتتە توقۇلغان بولۇپ، شايى ياغلىقتىن قالغانلىرى كىيىنكىسى دەۋرلەردە غەرب ئەللىرىدىن كىرگەن. شايى ياغلىق، خوتەن، قەشقەرنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتى بولۇپ، سىيدام، رەڭگى ئاق، سىرىق، ھاۋا رەڭ، ناۋات رەڭ، قىزىل كېلىدۇ، پەرەڭ ياغلىق ئاساسەن ئاق، ناۋات رەڭ، ھال رەڭ كېلىدۇ. تۆت بۇرجىكى ۋە ئوتتۇرىسىدا چىلان ياكى يوپۇرماقسىمان كۆپتۈرمە ياكى باسماق گۈل نۇسخىلىرى بولىدۇ. غىجىم رومال ئوتتۇرىسىغا ھەر خىل ئۇششاق تۇشۇكلۇك كۆپتۈرمە گۈل نۇسخا چىقىرىلغان بولۇپ تۆت گىرۋىكى چۈچۈلۇق كېلىدۇ. تىۋىت شالنىڭ رەڭگى ھەر خىل بولۇپ، ئاساسەن سىيدام كېلىدۇ. شايى ياغلىق، رەڭدار پەرەڭ ياغلىقنى ياش ئاياللار، ئاق شايى ياغلىق، ئاق داكا ياغلىقنى ئاساسەن ياشانغانلار سالىدۇ. غىجىم رومال قىزلارنىڭ مۇھىم تويلۇق باش كىيىمى. قىزلار توي

كۆنى بېشىغا غىجىم رومال سالىدۇ. ياش قىزلار ئادەتتە بېشىغا رومال سالماي دوپپا كىيىپ يۈرىدۇ. ياتلىق بولغان ياش ۋە ئوتتۇرا، ھەتتا يېشى توختىغان ئاياللارمۇ غىجىم رومال سالىدۇ.

② لېچەك: ئاساسەن ئاق بۆز ياكى خەسىدىن تىكىلىدۇ. ياشانغان ئاياللار ئاساسلىقى بېشىغا لېچەك سالىدۇ.

③ چۈمبەل: ئاساسەن شالاڭ توقۇلغان بۆز ياكى داكىدىن تىكىلىدۇ. رەڭگى قارامتۇل، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 40 سانتىمېتىر بولۇپ، يۈزگە ئارتىلىدۇ. چۈمبەل قارا يىپتا ئۇششاق تۆشۈكلۈك قىلىپمۇ توقۇلىدۇ. يۈزنىڭ تارتقاندا باش تەرىپى دوپپىغا ئىلىپ قويۇلىدۇ.

④ پەرەنجە (ئاخىرىجەمۇ دېيىلىدۇ): ئەمەلىيەتتە يەڭسىز يالاڭ ئۇزۇن چاپان بولۇپ، ياتلىق بولغان ئاياللار تالا-تۇزگە چىققاندا بېشىغا ئارتىپ يۈزگە چۈمبەل ئارتىپ چىقىدۇ. پەرەنجە ئارتىش ئەسلى ئۆزبېك ئاياللىرى ئىچىدە ئومۇملاشقان ئادەت بولۇپ، كېيىن ئۇيغۇرلار ئىچىگىمۇ تارقالغان.

ئاياللار بېشىغا ياغلىق سالغاندا، ياغلىق ئۇستىگە دوپپا كىيىدۇ ياكى دوپپا ئۇستىگە سالىدۇ ياكى بىۋاستە باشقا ئارتىدۇ. ئاياللارنىڭ بېشىغا ياغلىق سېلىش ھېيىزى سەھەت ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئادەت بولۇپ، ئاياللار يۈزىنى ئەتمەيتتى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئاياللارنىڭ يۈز ئېتىشى تەدرىجىي ئادەت تۈسىنى ئالغان. چۈنكى ئىسلام دىنىدا ئاياللار يات ئەر كىشىگە كۆرۈنسە «نامەھرەم» دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ياغلىق سېلىشى ئىسلام دىنىنىڭ بۇ قائىدىسىگە ماس كەلگەچكە، ئۇيغۇر فېئودال دىنى ئىمتىياز ئىگىلىرى ئۆزى ئۆزۈ ئېھتىياجىغا بويسۇندۇرۇش يۈزىسىدىن ئاياللارنى ياغلىقتا يۈزىنى ئېتىشنى كۈچلۈك تەرغىپ قىلغان، ھەتتا يۈزىنى ئەتمەي تالا-تۇزگە چىققان ئاياللارنى دەرلەشتەك

زورلۇق ۋاستىلىرىنىمۇ ئىشقا سالغان. بۇنىڭ بىلەن ئايالىلاردا يۇزىنى ئېتىش تەدرىجىي مىللىي ئادەت تۈسىنى ئالغان. چۈمبەل تارتىش، پەرىجە ئارتىشمۇ شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن. ئەمما بۇ ئادەت قەشقەردەك ئىسلام تەقۋادارلىرى كۆپ شەھەر-رايونلاردا بىرقەدەر ئومۇملاشقان. باشقا شەھەرلەردە بولۇپمۇ كەك يېزا-قىشلاقلاردا ئانچە ئومۇملاشمىغان.

⑤ قالپاق: ئەرلەر دوپپىدىن باشقا يەنە قالپاق، كۆلامۇ كىيەتتى. قالپاق ئادەتتە ئۇچ خىل بولىدۇ. بىر خىلى ئاق ياكى قارا پاقلان يۇڭدىن بېسىپ چىقىرىلىدۇ. بۇنىڭ شەكلى ھازىرقى شىلەپىسىمان ۋە چوڭ چىنىسىمان (تۆۋى يوق) كېلىدۇ. بۇ كۆپىنچە ئەستەرسىز بولىدۇ. يەنە بىر خىلى پاقلان يۇڭدىن مەخسۇس بېسىلغان كىگىزدىن تىكىلىدۇ. بۇ تاشلىق، تاشسىز، ئەمما ئەستەرلىك كېلىدۇ. شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى سوزۇقراق، ئالدى-كەينىدە چېكى بولۇپ، ئىككى يېنى قانات شەكلىدە ئۇستىگە قايرىقلىق كېلىدۇ. بۇ ئاچا قالپاق دېيىلىدۇ. يەنە بىر خىلى تۇماقسىمان بولۇپ، ئايلانما «كۇنلۇك» چىقىرىلىپ «كۇنلۇكى» ئۇستىگە قايرىقلىق كېلىدۇ. بۇ ئىككى خىل قالپاق ئىچىگە پاختا ئېلىپ شىرىپمۇ تىكىلىدۇ.

⑥ كۆلا: كۆلانىڭ شەكلى «∧»غا ئوخشاش ئۇچلۇق بولۇپ، ئاساسەن رەختتىن تىكىلىدۇ. ئادەتتە تاشلىق بىلەن ئەستەر ئارىلىقىغا نېپىز كىگىز ياكى پاختا ئېلىنىدۇ.

كۆلا ئەمەلىيەتتە قالپاقنىڭ قەدىمكى شەكلى. ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋردە شۇنداق كىگىز قالپاق كىيگەن. لوپنۇر رايونىدىن بۇنىڭدىن 3-4 مىڭ يىل بۇرۇنقى قەبرىلەردىن چىققان جەسەتلەرنىڭ بېشىدىكى كىگىز قالپاق، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ھەيكەللەرنىڭ باش كېيىم شەكلىنىڭ كۆلاغا ئوخشاشلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئەمما، بىزنىڭ دەۋرىمىزگە

كەلگەندە، مازار شەيخلىرى، ئايرىم «خىسلەتلىك» ئادەملەر، قەلەندەرلەرنىڭ بېشىدا كۆزگە چېلىقىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باش كىيىم قاتارىدىن چۈشۈپ قالدى. ھازىر يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئەرەنچە، ئايالچە باش كىيىملەر ئىچىدە لېچەك، پەرىجە، چۈمبەل، كىگىز قالپاق، كۆلا، ئاق داكا ياغلىق، ئالتۇن قاداقلىق دوپپا، پۆپۈكلۈك دوپپا، تاجلىق دوپپا قاتارلىقلار ئىستېمالدىن قالدى. ئەمما دوپپا كېيىش يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە، دوپپا تېخىمۇ نەپىسلىشىپ بارماقتا. شۇنىڭدەك ئىچكى-تاشقى سورۇنلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت سىمۋولى بولۇپ قالدى. ئالىي ھۆرمەت ۋە ئىززەت تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدىغان تون كىيدۈرۈش ئەنئەنىمىز ئورنىنى دوپپا كىيدۈرۈش ئالدى. ياشانغان ئايالالاردا ئاق داكا ياغلىق سېلىش ئادىتى يەنىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئاق داكا ياغلىق ھازىر ئايالالار ئىچىدە مۇسىبەتدارلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. ھازىر ئايالالاردا بېشىغا ھېلىلە ياغلىق، گەردىس ياغلىق، شارپا چىگىش ئومۇملاشتى.

2) تۇماق: ئۇيغۇرلار قىش پەسلى تۇماق، قۇلاقچا كىيىدۇ. تۇماق شەكلىگە قاراپ قاسقان تۇماق، سالۇا تۇماق، سەرپۇش، پاپاق دەپ تۆت خىل ئاتىلىدۇ. ئەرەنچە، ئايالچە دەپ پەرقلىنىدۇ. تۇماق قويۇ، تۇلكە، قاما، سۇسەر، داۋغان، مولۇن، ئىت، قوندۇز، بولغۇن قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىدىن تىكىلىدۇ.

① قاسقان تۇماق، سالۇا تۇماق: قاسقان تۇماق شەكلى قاسقانغا ئوخشاپ كەتكەچكە «قاسقان تۇماق» دەپ ئاتالغان. سالۇا تۇماق مويى ئۇزۇن پاقلان ياكى چوڭ قويۇ تېرىسىدىن تىكىلگەن بولۇپ، مويى سالۇاراپ تۇرغاچقا «سالۇا تۇماق» دەپ ئاتالغان. سالۇا تۇماق باشقا تۇماقلاردىن شۇ ئالاھىدىلىكى ۋە تاشسىز تىكىلگەنلىكى بىلەن پەرقلىنىدۇ. قويۇ تېرىسىدىن

تىكىلگەن قاسقان تۇماققا پۇتۇنلەي قارا كۆرپىدىن تاشلىق، ئەستەرلىك قىلىنىدۇ. تاشلىق ئادەتتە سىدام قارا رەخت ياكى مەخمەل، دۇخاۋدىن، شۇنىڭدەك سىدام بېغىر رەڭ، نىل رەڭ رەختلەردىن قىلىنىدۇ. ئەستەرلىك ئاساسەن ئاق كۆرپىدىن ياكى كىر كۆتۈرۈشلۈك يىپ رەختلەردىن قىلىنىدۇ. ئەگەر رەختتىن ئەستەرلىك قىلىنسا، تاش بىلەن ئەستەر ئارىلىقىغا پاختا ئېلىپ شىرىلىدۇ. كۆرپىدىن باشقا تېرىلەردىن تىكىلگەن تۇماقلارنىڭ ھەممىسى تاشلىق، ئەستەرلىك كېلىدۇ.

② سەرپۇش تۇماق: سەرپۇشنىڭ شەكلى ئاساسەن قاسقان تۇماققا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما، تۆپىلىكى تۇخۇمسىمان، تىكرەك، گىرۋىكىگە تۇتۇلغان كۆرپىسى (قامىسى) سەل ئىنچىكىرەك كېلىدۇ. ئىچىگە كۆرپىدىن ئەستەرلىك قىلىنىدۇ. تېشى سىدام قارا رەخت ياكى سىدام قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋدىن تاشلىنىدۇ. چوڭلار نامازغا چىققاندا (قىش كۇنلىرى) سەللىنى ئۈستىگە يۆگەيدۇ.

③ قۇلاقچا: بۇ ئاساسلىقى قۇلاقنى سوغۇقتىن مۇھاپىزەت قىلىدىغانلىقىغا قاراپ «قۇلاقچا» دەپ ئاتالغان. قۇلاقچا ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلى، قۇلاقچا چۇشۇرۇلگەندە ئىڭەككە، قايىرىلىق تۇرغاندا تۆپىلىكىنىڭ مەركىزىگە تەڭلىشىدۇ. پاتاڭلىقى ئويماسىمان، تۆپىلىكى تۇز كېلىدۇ. ھازىر پاتاڭلىقى تۇتاش قىلىنىدىغان بولدى. ئىككىنچى خىلى، كالتا، كەڭلىكى پاتاڭلىق بىلەن تۇتاش بولۇپ، چۇشۇرۇلگەندە قۇلاققا، قايىرىلىق تۇرغاندا پىشانىلىك بىلەن تەڭلىشىدۇ. قۇلاقچا تولاراق قارا كۆرپىدىن تىكىلىدۇ. شۇنىڭدەك سۆسەر، قاما، بولغۇن، قۇندۇز، تۈلكە، مولۇن، قارا ئوغلاق تېرىلىرىدىنمۇ تىكىلىدۇ. تاشلىقى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا ۋە خوما رەڭ قىرىم (خۇرۇم) دىن، ئەستىرى رەختتىن قىلىنىدۇ.

④ پاپاق: پاپاق «∧» شەكلىدە بولۇپ پۇتۇنلەي قارا

كۆرپىده تىكىلىدۇ. ئىچىگە كۆرپە ياكى رەختتىن ئەستەرلىك قىلىنىدۇ. پاپاقنىڭ شەكلىنىڭ تاغقا ئوخشاپ كېتىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز تەبىئەت شەيئىلىرى قاتارىدا تاغنىمۇ ئۇلۇغلايتتى. شۇڭا پاپاقنى تاغقا سىمۋول قىلغان بولۇشلىرى مۇمكىن. پاپاقنىڭ ئەسلى شەكلى ھازىر يېڭىسار ئۇيغۇرلىرىدا ساقلانماقتا.

بۇرۇن مەيلى ئەرەنچە ياكى ئايالچە بولسۇن قاما، كەمجەت، سۇسەر، قۇندۇز، بولغۇن تېرىلىرىدىن تىكىلگەن تۇماق، قۇلاقچىنى ئاساسلىقى هاللىق ئائىلە ئەزالىرىلا كىيەتتى. مۇنداق تېرىلەردىن تىكىلگەن باش كىيىملەر ھېلىھەم ئالىي تاۋارلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ھازىر سۇنئىي قاما (مېتىس قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن) سۇنئىي توقۇلما ۋە سۇ چاشقىنى تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماق، قۇلاقچا، سەرپۇش ئومۇملاشماقتا.

3) بالىلار باش كىيىمى: بالىلار باش كىيىمى «پوسما» دەپ ئاتىلىدۇ. مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن تۇغۇلۇپ قىرقى توشقاندىن كېيىن تا ئايىغى چىققۇچىلىك پوسما كىيدۈرۈلىدۇ. بۇۋاق مەزگىلىدە كىيدۈرۈلىدىغان پوسما شايە، تاۋارغا ئوخشاش يۇمشاق رەختلەردىن تىكىلىدۇ. بۇۋاقلىق باسقۇچىدىن كېيىن ئادەتتىكى رەختلەردىن قىلىنىدۇ. پوسمىنىڭ شەكلى يۇمىلاق پۇرمىلىك كېلىدۇ. قىش كۇنلىرى پاختىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ. لېچەك شەكلىدىمۇ تىكىلىدۇ. ئوغۇللار 3-4 ياشتىن كېيىن ئەرەنچە دوپپا، تۇماق ياكى قۇلاقچا كېيىشكە باشلايدۇ. قىزلار كېيىن ئايالچە دوپپا، تۇماق كېيىشكە باشلايدۇ.

4) ئۇست كىيىم: ئۇيغۇرلاردا ئۇست كىيىم «چاپان-ئىشتان» دەپ ئاتىلىدۇ. چاپان ئۇست كىيىمنىڭ ئومۇم ئاتىلىشى بولۇپ، شەكلىگە قاراپ يەنە خاس نامدا ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇزۇن چاپان، كالتا چاپان، پەسلىگە قاراپ يازلىق،

قىشلىق چاپان، جىنس پەرقىگە قاراپ ئەرەنچە، ئايالچە چاپان دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

1) ئەرەنچە چاپان: ئەرەنچە چاپان شەكلىگە قاراپ يەكتەك، تون، پەشمەت، نىمچا دەپ ئاتىلىدۇ.

① يەكتەك: شەكلى ھىلال ئاي شەكلىدە ئويما ياقلىق بولۇپ، ياقا ئىككى تەرەپتىن مەيدىگە تەڭلىشىدۇ. ئىككى پەش ئاساسەن بىر-بىرىگە ھىملىشىپ تۇرىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ. ئەستەرسىز، يانچۇقسىز بولۇپ، پەش قىسمى كەڭرەك، يەك ئۇزۇنلۇقى قول بىغىشىغا تەڭلىشىدۇ. كىيىنكى ۋاقىتلاردا سول پەشنىك ئىچىگە خالتا يانچۇق قىلىنىدىغان بولغان. تۆگمە ئورنىدا بەلۋاغ باغلىنىدۇ. يەكتەك بوز، ئاق ياكى ناۋات رەڭ خەسىدىن تىكىلىدۇ. يەكتەكنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ھەم چاپان، ھەم كۆڭلەك ئورنىدا كىيىلىدۇ.

② تون: تونىنىڭ قەدىمكى شەكلىنىڭ قانداقلىقى بىزگە نامەلۇم. تونىنىڭ ياقا ۋە پېشىنىڭ شەكلىگە قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلى شەكلىنى ئاساسەن يەكتەككە ئوخشاش دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما تون ئەستەرلىك، ياقىسىغا قات قويۇپ شىرىلغان، پەشكە پەۋاز ئىلىنغان. ئىچكى يانچۇقلۇق، ئويما يەك كېلىدۇ. مەخسۇس سىماۋى يوللۇق نىل رەڭ بەقەسەمدىن تىكىلىدۇ. بەلۋاغ ئورنىدا تۆت بۇرجىكىگە گۈل ئىشلەنگەن ياغلىق چىگىلىدۇ.

③ چەكمەن: چەكمەننىڭ شەكلىمۇ يەكتەككە ئوخشاش. پەرقى ئەستەرلىك، ئويما يەڭ كېلىدۇ. چەكمەن ئەسلى «چەكمەن چاپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، كىيىنچە «چاپان» سۆزى تەدرىجىي چۈشۈپ قېلىپ، تىكىلگەن رەخت نامىدا «چەكمەن» دەپ ئاتىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئۇ بۇرۇن ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتى-پاختىدىن توقۇلغان چەكمەندىن تىكىلەتتى. «ئاتۇشۇڭغا بارغۇنچە، چەكمەنمىنى

سايەتتىم، سايىسىدا ئۆزۈم ياتىپ، سەن ياردىمنى يادەتتىم» دېگەن قوشاققا ئاساسەن شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

④ پەشمەت: پەشمەتنىڭ شەكلى يەكتەك، تونغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، ياقىسى تىك ئويما، ئايرىم ياقىلىق ئورنىتىلغان بولۇپ، ئويما يەڭ كېلىدۇ. ئىككى پەش مۇرە بىلەن ياقىغا تۇتاش بولۇپ، ئوڭ پەش 5-6سانتىمېتر كەڭ، پەتلىلىك بولۇپ، سول پەشنى بېسىپ تۇرىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە يەڭ تىزغا تەڭلىشىدۇ. يەڭ ئۇزۇنلۇقى قول بېغىشىنى بېسىپ كېلىدۇ. تۇگمىلىك، ئۇچ يانچۇقلۇق بولۇپ، تۇگمە سول پەشتە، تۇشۇكى ئوڭ پەش پەتلە ئىچىدە بولىدۇ. ئىككى يانچۇق ئىككى پەشكە، بىر يانچۇق سول مەيدىگە قويۇلىدۇ. پەشمەتمۇ ئۇزۇن پەشمەت، كالتە پەشمەت، شۇنىڭدەك يالاڭ پەشمەت، ئەستەرلىك پەشمەت دەپ ئىككى خىل ئاتىلىدۇ. كالتە پەشمەت ئادەتتە ساغرىنى بېسىپ كېلىدۇ.

⑤ پەلتۇ: پەلتۇنىڭمۇ ئەسلى شەكلىنىڭ قانداقلىقى بىزگە نامەلۇم، ئەمما پەلتونىڭ «دۇئان» دا «بەرتۇ» دەپ ئاتالغانلىقى، پەلتۇنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كىيىم تۇرىنىڭ بىر خىلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

⑥ نىمچا: نىمچىنىڭ شەكلى يەكتەك، تون چەكمەن شەكلىگە ئوخشاش بولۇپ، بىر پەرقى يانچۇقسىز، ئىككى پەشنىڭ ئىككى يان ئېتىكىدە تەخمىنەن 25 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا چېكى بولىدۇ. كۆپىنچە سىدام كۆڭ، بېغىر رەڭ، نىل رەڭ بەقەسەمدە پاختىلىق تىكىلىدۇ. نىمچا كىيىش ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئادەتتىن قالدى.

2) ئايالچە چاپان: ئايالچە چاپان ئاساسىي جەھەتتىن نىمچىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ ياقا شەكلىنىڭ، بوي ۋە ئىككى يانداكى چېكىنىڭ ئوخشىماسلىقى، يېڭىنىڭ ئىخچاملىقى بىلەن نىمچىدىن پەرقلىنىدۇ؛ ياقىسى كۆكرەك ئۇستىدىنلا

هىملىشىدۇ. ئۇزۇنلۇقى هوشۇقنىڭ ئۇستىگە تەڭلىشىدۇ. چىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 35 سانتىمېتر، يانچۇقسىز، تۇگمىسىز كېلىدۇ. تۇگمە ئورنىدا بوقۇش ياكى ئىزما قىلىنىپ، ئىككى پەش شۇنىڭ بىلەن ئېتىلىدۇ. ئايالچە چاپان، سىدام، رەڭدار رەختلەردىن ئاددىي ۋە بېزەكلىك قىلىپ تىكىلىدۇ. بېزەكلىكلىرى ياقىسىدىن تا ئىتەككە قەدەر ۋە يەڭ ئۇچىغا ئاددىي، مۇرەككەپ بېزەكلىك زەي تۇتۇلىدۇ. ئاددىي بېزەكلىك زەي ئادەتتىكى رەختلەردىن ئۇيۇپ-قىيىپ قىلىنسا، مۇرەككەپ بېزەكلىك زەي رەڭدار مەشۇت يىنىپ ياكى كالۇڭتۇندىن قىلىنىدۇ. مۇنداق چاپان كۆپىنچە هاللاردا چەكمەن شايە، تاۋار-دۇرۇدۇن، كىمخاپ، تەتۇللا قاتارلىق تەپىس رەختلەردىن تىكىلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئىككى يەشنىڭ قول ئۇچى تەڭلىشىدىغان جايغا رەڭدار رەختلەردىن ئويۇپ قىيىلغان هەر خىل گۈل نۇسخىلىرى قوندۇرۇلىدۇ. بۇنداق چاپاننى كۆپىنچە هاللاردا هاللىق ئائىلە ئايالىرى كىيىدۇ.

ئايالچە چاپاننىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، ئۇ نىمچا شەكىللىك چاپاندىن ياقىسىنىڭ ئويما كېلىشى ۋە بۆرەكسىمان ياقا تۇتۇلۇشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ «بۆرەك ياقىلىق چاپان» دەپ ئاتالغان.

ئايالچە پەشمەت يانچۇقسىز ياكى ئىككى يانچۇقلۇق كېلىشى بىلەن ئەرەنچە پەشمەتتىن پەرقلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر خىل ئۇست كىيىم بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «جىلىتكە» دەپ ئاتىلىدۇ، جىلىتكە ئادەتتە كۆڭلەك ئۇستىگە چاپان (كاستۇم) ئىچىگە كىيىلىدۇ. شەكلى ئويما ياقىلىق ۋە تون ياقىلىق ئىككى خىل كېلىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكىسى بولسۇن ئەستەرلىك، يەڭسىز، ئۇچ يانچۇقلۇق كېلىدۇ. بۇ ئاساسەن كەچ-كۈز، ئەتىياز پەسىللىرى كىيىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ئادەم ساغرىسىغا تەڭلىشىدۇ. تون

ياقىلىقنىڭ ئالدى ئىككى پىشىنىڭ ئۇچى كىرتمەك، ئارقا بويى ئېتىكى ئاچىماق شەكىلدە، ئويما ياقىلىقى تۆزلا كېلىدۇ. جىلىتكە پاختىلىق ھەم كۆرپىدىنمۇ تىكىلىدۇ. بۇ ئادەتتە «قىشلىق جىلىتكە» دەپ ئاتىلىدۇ. شەكلى ئويما ياقىلىق، تۆز پەشلىك كېلىدۇ.

ئىشتان: ئىشتان يالاڭ، ئەستەرلىك، پاختىلىق كېلىدۇ. شۇنىڭدەك قوي، ئىت تېرىلىرىدىنمۇ تىكىلىدۇ. بۇ ئاساسەن پۇت ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كىيىلىدۇ. ئىشتان بۇرۇن چاتما ئاغلىق تىكىلىدىغان، كېيىنچە ئاغ سېلىپ تىكىلىدىغان ۋە ئوستىگە لېپەز تۇتۇلۇپ، ئىشتانباغ ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان. ئىشتانباغ يىپتا توقۇلىدۇ، ئىككى ئۇچى چۈچىلىق ياكى پۇپۇكلۇك كېلىدۇ، ئىشتانمۇ ئەرەنچە، ئايالچە ئىككى خىل كېلىدۇ. ئەرەنچە ئىشتان ئايالچە ئىشتاندىن سەل كالتىراق، پۇشقىقى تارراق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ھوشۇق ئوستىگە تەڭلىشىدۇ. ئايالچە ئىشتاننىڭ پۇشقىقى كەڭرەك بولۇپ، ھوشۇق بىلەن تەڭلىشىدۇ. يەنە بىر پەرقى ئايالچە ئىشتاننىڭ ئىشتانبېغى كۆپىنچە ئوڭ سۆڭگىچىدە، ئەرلەرنىڭ ئۇدۇلىدا بولىدۇ. شۇنىڭدەك ئەرەنچە، ئايالچە ئەستەرلىك، جۇملىدىن پاختىلىق ئىشتاننىڭ ئوڭ سۆڭگەچ بىلەن يېرىق ئوتتۇرىسىغا توغرىلاپ يانچۇق ئېچىلىدۇ.

ھازىر ياشانغان ئەر، ئاياللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا باشقىلار مۇنداق ئىشتان كىيمەيدىغان بولدى. ئۇنداق ئىشتاننىڭ ئورنىنى ئالدىدىن تۇگمىلىنىدىغان، بەلدىن تاسما ئارقىلىق باغلىنىدىغان تۆز پۇشقاقلىق، تار پۇشقاقلىق، كەڭ پۇشقاقلىق ئىشتان، ئاياللار بويىچە ياندىن تۇگمىلىنىدىغان تۆز پۇشقاقلىق ئىشتان ئالدى.

5) ئىچكى كىيىم: ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى كىيىمى كۆڭلەك بولۇپ، ياز كۈنلىرى ئاساسەن كۆڭلەك كىيىدۇ. كۆڭلەكمۇ

ئەرەنچە، ئايالچە ئىككى خىل بولىدۇ.

1) ئەرەنچە كۆڭلەك: ئەرەنچە كۆڭلەك ئويما ياقىلىق خالتا كۆڭلەك، يەكتەك كۆڭلەك، مەيدە ياقىلىق ۋە تۆش ياقىلىق خالتا كۆڭلەك، يان ئىزمىلىق كۆڭلەك دېگەندەك بىر نەچچە خىل كېلىدۇ. بۇ كۆڭلەكلەرنىڭ ھەممىسى يەڭلىك، كەڭ ئېتەكلىك بولۇپ، بوي ئۇزۇنلۇقى تىزغا، يەڭ ئۇزۇنلۇقى قول بېغىشىغا تەڭلىشىدۇ. ئويما ياقىلىق خالتا كۆڭلەكنىڭ ياقىسى بويۇنغا تەڭلەشتۇرۇپ ئويۇلغان بولۇپ، ئىككى ياكى بىر مۇرىسى يېرىق كېلىدۇ. يېرىق بوغقۇش بىلەن ئېتىلىدۇ.

① يەكتەك كۆڭلەك: بۇ يەكتەك ياقىسىدەك بولۇپ، ئالدى ئوچۇق كېلىدۇ. مەيدە ياقىلىق خالتا كۆڭلەك، ياقىسى بويۇنغا تەڭلەشتۇرۇپ ئويۇلۇش بىلەن مەيدىگىچە يېرىق كېلىدۇ. بويۇننىڭ سول تەرىپىدىن مەيدىگىچە 7-8 سانتىمېتىر كەڭلىكتە ياقىلىق تۇتىلىدۇ. تۆش ياقىلىق خالتا كۆڭلەك، ياقىسىنىڭ مەيدە قىسمىنىڭ ئوڭ تەرىپى كۇادرات شەكىلدە كەڭ بولۇپ، سول مۇرە تەرىپىنى بېسىپ تۇرىدۇ، تۇگمە بىلەن ئېتىلىدۇ.

② يان ئىزمىلىق كۆڭلەك: بۇ ئالدى ئوچۇق، ئەمما سول پېشى كەڭ، ئوڭ تەرەپ پەشسىز بولۇپ، قولتۇق ئاستىدىن بوقۇش بىلەن ئېتىلىدۇ. ياقىسى قىيپاش ئويما شەكىلدە كېلىدۇ. بۇ ئاساسىي جەھەتتىن بوۋاقلارنىڭ يان ئىزمىلىق كۆڭلىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ كۆڭلەكلەر ئىچىدە ئويما ياقىلىق خالتا كۆڭلەكنىڭ بوۋاقلار، ئۆسمۈرلەرگىمۇ كىيدۈرۈلۈشىدىن ئۇنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى كۆڭلەك شەكىللىرىدىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلار كۆڭلەكنى «چامچا» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇن يان ئىزمىلىق كۆڭلەكنى «چامچا» دەپ ئاتىغانلىقلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. كېيىنچە قايرىما تىل ياقىلىق (مەيدىگىچە)، مەيدە

يانچۇقلۇق، ئالدى ئوچۇق ئۇزۇن ۋە كالتە يەڭلىك؛ پەلتۇ ياقىلىق ۋە كەڭ قايرىما ياقىلىق (مەيدىگىچە)، ياقىسى، يەڭ ئۇچى، ياقا ياندىپ مەيدىسىگە كەشتە قىلىنغان كۆڭلەك كىيىشمۇ ئومۇملاشتى.

2) ئايالچە كۆڭلەك: ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەنچە، ئايالچە كىيىم پەرقى مەركەزلىك ھالدا كۆڭلەكتە ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئايالچە كۆڭلەكنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ئۇزۇن ۋە كەڭ ئېتەكلىك كېلىشىدە گەۋدىلىنىدۇ.

ئايالچە كۆڭلەكمۇ تون ياقىلىق كۆڭلەك، ئويما ياقىلىق خالتا كۆڭلەك، مەيدە ياقىلىق تۇز ۋە پۇرمە كۆڭلەك دېگەندەك بىر نەچچە خىل كېلىدۇ. بۇ كۆڭلەكلەرنىڭ ياقا شەكلى ھەر خىل بولسىمۇ ھەممىسى بىردەك ئېتىكى كەڭ، ئۇزۇن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ھوشۇق ئۇستىگە تەڭشىلىدۇ. بۇ كۆڭلەكلەر ئىچىدە تون ياقىلىق كۆڭلەك شەكلى ئاللىبۇرۇنلا يوقالغان. تون ياقىلىق كۆڭلەك كېيىنكى دەۋرلەردە يەنە بىر مۇددەت ئومۇملاشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ياقا شەكلىنىڭ تون ياقىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئەسلى تونچە كۆڭلەكتىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. پەرقى: ياقىسى كۆكرەك ئۇستىگە تەڭلىشىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تىزنى بېسىپ كېلىدۇ. مەيدىنىڭ ئاستى قىسمىغا كىچىك ئىككى يانچۇق ئېچىلغان بولىدۇ (يانچۇقسىزمۇ كېلىدۇ). بۇنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، ئۇ بىرىنچى خىلدىكىسىدىن ئىككى پەشلىك كېلىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. پەش تۇگمە بىلەن ئېتىلىدۇ. شۇنىڭدەك كالتە يەڭ، پەلتو ياقىلىق، قايرىما تىل ياقىلىقمۇ كېلىدۇ.

ئويما ياقىلىق خالتا كۆڭلەك بىلەن مەيدە ياقىلىق تۇز كۆڭلەك شۇ شەكىلدىكى ئەرەنچە كۆڭلەككە ئاساسەن ئوخشاش. پەرقى: ئۇزۇن، ئېتىكى كەڭ كېلىدۇ. ئويما ياقىلىق خالتا كۆڭلەك ئالدىچە، كەينىچە كېيىلىۋېرىدۇ. مەيدە ياقىلىق تۇز

كۆڭلەك سەل-كالتە، كەڭلىكى نورمال كېلىدۇ. مەيدە ياقلىق تۈز كۆڭلەك دەپ ئاتىلىشى ئۇنىڭ تىكىلىش شەكلىدىكى پەرقىگە نىسبەتلەشتۇرۇپ ئېيتىلغان.

پۈرمە كۆڭلەك. كۆكرەك پۈرمە، بەل پۈرمە دەپ ئىككى خىل بولىدۇ، كۆكرەك پۈرمە كۆڭلەكنىڭ كۆكرەك قىسمى ئايرىم كېسىلىپ ئالدى بوي بىلەن پۈرمە قىلىپ تىكىلىدۇ. بەل پۈرمە كۆڭلەكنىڭ ئالدى قىسمىمۇ بەل بىلەن تەڭلەشتە كېسىلىپ ئېتەك قىسمى بىلەن پۈرمە قىلىپ تىكىلىدۇ. بەل پۈرمە كۆڭلەكنىڭ ئېتەك قىسمىنىڭ ئالدى-كەينىگە رەڭدار مەشۇت يىپتا ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى كەشتىلىنىپ تىكىلگەن تۇرمۇ بولۇپ، ناھايىتى كۆركەم كېلىدۇ.

ياشانغان ئاياللار كۆپىنچە مەيدە ياقلىق تۈز كۆڭلەك، قىزلار، جۈۋان-چوكانلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار كۆكرەك پۈرمە، بەل پۈرمە كۆڭلەك كىيىدۇ. مۇنداق كۆڭلەك شەكلى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇرۇن ئايالچە كۆڭلەك بۆز، شاتۇا، شايى-ئەتلەس قاتارلىق قول سانائەت توقۇلمىلىرىدىن تىكىلەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەر خىل گۈللۈك چىت، رەڭدار چىبەرقۇت قاتارلىق پاختا توقۇلمىلار، تاۋار-دۇردۇن، دۇخاۋا گىرىپ، شىپون، شىپون دۇخاۋا، پەلىدىن قاتارلىق نەپىس يىپەك رەخت ۋە يۇڭ رەختلەردىن تىكىلگەن كۆڭلەك كىيىش ئومۇملاشتى. مۇنداق توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كۆڭلەكلەردە ئاساسەن يەنىلا كۆكرەك، مەيدە پۈرمە شەكلى ساقلىنىپ كەلمەكتە. مۇندىن باشقا ياقا، يەڭ ئۇچى، ئالدى بوينىڭ كۆكرەك قىسمى، ئېتەك ئۇستىگە كەشتە قىلىنغان پەلىدىن ۋە يۇڭ كۆڭلەك كىيىشمۇ ئومۇملاشتى.

6) بالىلار كىيىمى: ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى بالىلار كىيىمىدىن ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى ئىشتانپايپاق. بالا تۇغۇلۇپ ئالتە ئايلىق بولغاندىن باشلاپ تا ئايىغى چىققىچە

ئىككى-ئۈچ ياش بولغۇچىلىك ئاساسەن ئىشتانپايپاق كىيدۈرۈلىدۇ. ئىشتانپايپاق شەكلىگە قاراپ ئاسما، يارما ئىشتانپايپاق دەپ ئىككى خىل كېلىدۇ. ئاسما ئىشتانپايپاق ئېغىنىڭ ئاچىماق كېلىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئالدى، ئارقا بويى پۇتقا قەدەر پۈتەي، ئىككى مۇرىسى يېرىق، ياقىسى ئويما، پۈتلۈقىمۇ پايپاقتەك پۈتەي كېلىدۇ، مۇرىدىن ئىزمىلىنىدۇ. شۇڭا «ئىشتانپايپاق» دەپ ئاتالغان. مۇرىدىن ئىزمىلىنىپ ئېسىقلىق تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئاسما ئىشتانپايپاق» دەپ ئاتالغان. يارما ئىشتانپايپاق يەڭلىك، ياقىسى ئويما، ئالدى دۈۋسۈنغا قەدەر ئوچۇق كېلىدۇ. ئىزما ياكى تۈگمە بىلەن ئېتىلىدۇ. شۇڭا «يارما ئىشتانپايپاق» دەپ ئاتالغان. ئىشتانپايپاق پەسلىگە قاراپ يالاڭ، ئەستەرلىك، پاختىلىق تىكىلىدۇ. بالىلار ئۈچ ياشتىن كېيىن يەنە بىر مۇددەت ئىشتانپايپاق كىيىدۇ. ئەمما ئېغىنىڭ ئاچىلىقى قىسقا، ھەم، پۈتلۈقى پايپاقسىز، ئالدى پۈتەي كېلىدۇ. ئادەتتە ئۈستىگە چاپان كىيدۈرىدۇ. ئوغۇللارنىڭ ئىشتانپايپىقى سىدام رەختلەردىن، قىزلارنىڭ رەڭدار، گۈللۈك رەختلەردىن تىكىلىدۇ. قىزلار ئىشتانپايپىقىنىڭ يۇزى، سوڭى، تىزى، مەيدە ۋە كۆكرەك قىسمىغا، يەڭ ئۇچىغا رەڭدار مەشۇت يىپتىن ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چېكىلىدۇ.

7) قىشلىق كىيىم: ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردە تېرە جۇۋا، تېرە ئىشتان كىيەتتى. كېيىنكىسى دەۋرلەردە پاختىلىق چاپان (بۇرۇن پاختا ئورنىغا يۇڭ سېلىناتتى)، پاختىلىق ئىشتانمۇ كىيىدىغان بولدى. جۇۋا ھازىرمۇ بىزنىڭ مۇھىم قىشلىق كىيىملىرىمىزدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۇۋا: جۇۋا ئۆڭ جۇۋا، تاشلىق جۇۋا دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. ئۆڭ جۇۋا كۆرۈك جۇۋا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۆڭ جۇۋا ئاساسەن تون ياقىلىق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئوشۇق ئۈستىگە

تەڭلىشىدۇ. ياقىسىدىن تا ئالدى، ئارقا پەشنى چۆرۈلدۈرۈپ قارا رەخت ياكى مويى پەس تېرىدىن زەي تۈتۈلىدۇ. شۇنىڭدەك شۇ زەينى بويلاپ تېرە ئۈستىگە مەخسۇس سايمان بىلەن گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلىدۇ. ئىككى پەش بەلباغ بىلەن ئېتىلىدۇ. بۇنداق جۇۋا ئوغۇل-قىز پەرقلەندۈرۈلمەي بالىلارغىمۇ كىيدۈرۈلىدۇ. ئەمما ئۇزۇنلۇقى تىزنى بېسىپ كېلىدۇ. ئۆڭ جۇۋا بىردەك يانچۇقسىز بولۇپ، چوڭ قوي ياكىسى توقلا تېرىسىدىن تىكىلىدۇ.

تاشلىق جۇۋا: تون ياقلىق، ئويما ياقلىق ئىككى خىل بولىدۇ. تون ياقلىق جۇۋا ئاساسەن مويى ئۇزۇن پاقلان تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. شۇنىڭدەك تۇلكە، بۆرە، مولۇن ۋە ئىت تېرىلىرىدىنمۇ تىكىلىدۇ. تون ياقلىق جۇۋىغا مويى پەس پاقلان تېرىسى، كۆرپە ۋە تۇلكە، قاما تېرىسىدىن قايرىما ياقلىقمۇ تۈتىلىدۇ. تاشلىقى چىبەرقۇت، تېرىكە، سارجا قاتارلىق رەختلەردىن قىلىنىپ ئىككى يانچۇق ئېچىلىدۇ.

ئويما ياقلىق جۇۋىنىڭ ياقا شەكلى پەشمەت چاپانىنىڭ ياقىسىغا ئوخشاش. شۇڭا پەشمەت جۇۋا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاساسەن مويى پەس پاقلان تېرىسى، كۆرپە، ئىت تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. پەشمەت جۇۋا ئۇزۇن، كالتا ئىككى خىل بولىدۇ. كالتا پەشمەت جۇۋىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەتتىكى پەشمەت چاپانغا ئوخشاش كېلىدۇ.

ھازىر تون ياقلىق جۇۋا ئورنىنى پەلتو ياقلىق، تاشلىق جۇۋا ئالدى. پەلتو ياقلىق جۇۋىنىڭ ياقلىقىغا كۆرپە، سۇنئىي كۆرپە، توقۇلما، سۇنئىي قاما تۈتۈش ئومۇملاشتى.

ئايالچە جۇۋا، ئەرەنچە جۇۋىدىن تاشلىق كېلىشى، ئاساسەن كۆرپە ۋەمىيانە ياكى چۇچۇلا[1] دىن تىكىلىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

① «مىيانە» كۆرپىنىڭ مويى ئۇزۇن كەلگەن بىر خىلى، «چۇچۇلا» پاقلان تېرىسىدىن مويى پەس كەلگەن خىلى.

تون ياقىلىقىغا كۆرپە، قامىدىن ياقىلىق تۇتىلىدۇ، ئەمما تارراق كېيىدۇ. تون ياقىلىق جۇۋىغا قارىغاندا پەشمەت جۇۋا كىيىش ئومۇمىلاشقان.

ئايالچە جۇۋا ئادەتتە قارا، چەش رەڭ، بېغىر رەڭ تېرىكە، مەخمەل، دۇخاۋا، تاۋار-دۇردۇندىن تاشلىنىدۇ. ھازىر كۆرپە، توقۇلما، سۇنئىي قامىدىن ياقىلىق تۇتۇلغان تۆمۇر كۆك، قارا كۆك سارجىدىن تاشلانغان پەلتو ياقىلىق جۇۋا كېيىش ئومۇمىلاشماقتا.

تېرە ئىشتان قوي تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. تېرە ئىشتانمۇ ئۆڭ ۋە تاشلىق ئىككى خىل كېيىدۇ. ئۆڭ تېرە ئىشتاننىڭ ئۇزۇنلۇقى پۇت بېغىشىغا تەڭ بولۇپ، پۇشقىقىغا مويى پەس پاقلان تېرىسىدىن زەي تۇتۇلىدۇ. بەللىكى رەخت بىلەن پەۋازلىنىپ ئىشتانباغ بىلەن ئىتىلىدۇ. تاشلىقى ئالدى پۇتەي ۋە ئوچۇق ئىككى خىل بولۇپ يانچۇقلۇق كېيىدۇ. ئالدى ئوچۇق شەكلى تۆگمىلىنىدۇ، بەللىكى تاسما بىلەن ئىتىلىدۇ. ئايالار پاختىلىق ئىشتان كىيىدۇ، شەكلى يالاڭ ئىشتان شەكلىدە كېيىدۇ. ئىشتان «شالۋار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (ئەستەرلىك ئىشتان شۇنداق ئاتىلىدۇ).

8) ئاياغ كىيىم: ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئاياغ كىيىمى ئۆتۈك، چۇرۇق. ئۆتۈك كىيىش ئادىتى ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئاياغ كىيىمىنىڭ يەنە مەسە، چېتىك، كەش، سەندەل، شۇۋەك، دەكتۇ، پىيما قاتارلىق تۈرلىرىمۇ بار.

① ئۆتۈك: ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ئۆتۈكنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادىيىتى دېيىشكە بولىدۇ. كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئودەكلىك قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن (4000 يىل بۇرۇنقى بىر قەبرىدىن) كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن قونچلىق ئۆتۈك چىققان. دۇنيا

بويىچە تۆت چوڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزىدىن ياغاچتىن ياسالغان، چىغىسمان ئۆسۈملۈك نوتىلىرىدىن توقۇلغان، ئايلاغ كىيىم ئەۋرىشكىسىدىن باشقا تا بۈگۈنگە قەدەر باشقا رايونلاردىن ئۆتۈك ئەۋرىشكىسى تېپىلمىدى①

ئەجدادلىرىمىز كىيگەن ئۆتۈك ھازىرقى ئۆتۈك شەكلىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ، ئەمما تۈپ شەكلى ئۆزگەرگىنى يوق. مەسىلەن، قەدىمكى شەكلى ئۆزۈن قونچۇلۇق (ئۆزۈنلۈقى تىزدىن ئاشىدۇ)، خۇددى كىگىز پايپاققا ئوخشاش پاشنىسىز بولۇپ، ھەممە قىسمى ئەيلەنگەن خام كالا تېرىسىدىن راسلىنىپ قونچى، باشلىقى، تاپانلىقى كىرىش تاسما بىلەن ئىلىپ تىكىلگەن بولسا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشلىقى تارىراق، تاپانلىقى كەڭ، چۈرۈق شەكىلدە پۈرۈپ يىپتا تىكىلگەن شەكىللىرى؛ يۇمشاق چەملىك، باشلىقى چەمگە تىكىلگەن شىناسىمان تۇز پاشىنلىق، پەس پاشىنلىق ئۇچلۇق تۇمشۇقلۇق (تۇمشۇقى ئۇستىگە ئەگمە) شەكىللىرى، شۇنىڭدەك قاتتىق مىخ چەملىك، ئارا، ئىنچىكىرەك ئېگىز پاشىنلىق، قونجى ۋە سوڭمۇغا ساغرىدىن (ئېشەك تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۇننىك بىر تۈرى) كەشتە قىلىنغان شەكىللىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن (يېڭىسارداۋ ئۆتمۈشتىن بېرى تېرىلىپ كېلىۋاتقان بىر پارچە بۇغداي ئېتىزى ئوسا قىلىنىۋاتقاندا بىر جاي كۆمۈرۈلۈپ ھالك بولۇپ قالغان. بۇ ئەسلى بىر قەدىمكى قەبرە بولۇپ، ئۇنىڭدىن مۇشۇ خىلدىكى ئۆتۈك ۋە باشقا نەرسىلەر چىققان. قەبرە ئورنى سۇدا ۋەيران بولغانلىقى ئۈچۈن يىل دەۋرىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىغان. ھازىر بۇ ئۆتۈكنىڭ بىر پېيى ئىنىستىتۇتىمىزدا ساقلانماقتا).

① ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ تېپىلىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى)، خەتىرۇچە، 1983-يىل 3-سان، 119-بەتكە قارالسۇن.

بۇ ئۆتۈكلەرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئىككى پۈتىنىڭكىنى ئالماشتۇرۇپ كىيىشكە بولىدۇ. پەس پاشنىلىق، تۇز تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك شەكلىنى يېڭىسار ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ھېلىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنە شەكلى ئاساسەن ھازىرقى ئۆتۈك شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدىغان گۈل كەشتە قىلىنغان ئۆتۈك شەكلىمۇ مەيدانغا كەلگەن. مۇنداق ئۆتۈك ھازىر كۇچا مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا.

ئۆتۈك ئەڭ بۇرۇن قوڭالتاق كىيىلىدىغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا پۈتقا پايتىما يۆگەپ ياكى قونجىغا گۈل كەشتىلەنگەن ئەستەرلىك ياكى پاختىلىق پايپاق ياكى كىگىز پايپاق بىلەن كىيىلىدىغان بولغان. ھازىر ئاساسەن يېپ ياكى نىلون پايپاق بىلەن كىيىلىدىغان بولۇپ كەتتى.

چورۇق: چورۇقنىڭ شەكلىگە ئاساسەن ئۆتۈكنى چورۇقنىڭ تەرەققىي قىلغان تۈنجى شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۆتۈكنىڭ قەدىمكى شەكلى چورۇقتىن ئەيلەنگەن خام تېرىدە باشتىن ئېلىنىپ قونچۇلۇق تىكىلگەنلىكى بىلەن پەرقلىنىدۇ. چورۇق ئەيلەنگەن تېرىدە ھازىرلىنىدۇ. كالا سويۇلۇپ، تېرىسى شىرە نەم ۋاقتىدا پۈت يۆگەلگۈدەك چوڭلۇقتا ئۆلچەپ كېسىلىپ، چۆرىسىگە كۆز ئېچىپ شىر تاسما بىلەن پۈتقا تېڭىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پۈت سىپىلىدىغان شەكىلگە كېلىدۇ «كۆرگەن كۇنۇڭنى ئۇنۇتما، شىر چورۇقۇڭنى قۇرۇتما» دېگەن ھېكمەتلىك ماقال شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن.

چورۇقمۇ يازلىق، قىشلىق ئىككى خىل كېلىدۇ. قىشلىق چورۇق «چورۇق ئۆتۈك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، چورۇق ئۇزۇن قونچۇلۇق كىگىز پايپاق ئۈستىگە تارتىلىدۇ. پايپاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى شىڭگىلتاققا تەڭشىلىدۇ. ھوشۇقتىن شىڭگىلتاققا قەدەر پايپاقنىڭ ئۈستىدىن قۇر (كاشا-يۇڭ ياكى يىپتا توقۇلغان يېسى تانا) چەپراس قىلىپ

تېڭىلىدۇ. شۇڭا «چورۇق ئۆتۈك» دەپ ئاتالغان. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۆتۈك رولىنىڭ چوڭىيىشى ئارقىسىدا چورۇق كېيىن تەدرىجىي ئۇنتۇلدى.

ئۆتۈكمۇ ئەرەنچە، ئايالچە ئىككى خىل كېلىدۇ. بىر قەدەر بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئەرەنچە، ئايالچە دەپ پەرقلەندۈرەلمەيدىغان بولۇشى مۇمكىن. يېڭىسار ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن بۇرۇنقى ئايالچە ئۆتۈكىنىڭ ئىچچام كېلىشىنى هېسابقا ئالمىغاندا، ئەرەنچە ئۆتۈكتىن پەرقلەنمەيدىغانلىقىغا قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ. ئەرەنچە ئۆتۈك پاشنىسىنىڭ ئوتتۇراهال، تۇمشۇقىنىڭ كېيىكسىمان، قونچىنىڭ كەڭرەك كېلىشى بىلەن ئايالچە ئۆتۈكتىن پەرقلىنىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەرەنچە، ئايالچە ئۆتۈك، كالتە قونچۇلۇق، ئارا قونچۇلۇق، ئۇزۇن قونچۇلۇق قىلىپمۇ تېكىلىدىغان بولدى.

ئايالچە ئۆتۈك ئەرەنچە ئۆتۈكتىن ئاساسلىقى سەپتا، چاققان، پاشنىسىنىڭ ئېگىزلىكى، ئۇزەڭگۈلۈك قىسمىنىڭ ئەگمە كېلىشى، سوڭىنىڭ بورتۇپ چىقىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. هازىر قونچىنىڭ سېرىتمىلىق، پىستانلىق قىلىنىشى بىلەن تېخىمۇ پەرقلىنىدىغان بولۇپ كەتتى. ئەمما ئوتتۇرا پاشلىق ۋە پاشانغان ئايالار يەنىلا پەس ۋە ئوتتۇرا پاشنىلىق ئۆتۈك كىيىدۇ.

مەسە: مەسە قونچى ئۇزۇن ئوتتۇراهال، چەمى يۇمشاق، پاشنىسىز بولۇپ، ئاساسەن ئوتتۇرا پاشتىن يۇقىرى پاشلىق ئەرلەر، ئايالار كىيىدۇ. مەسە چەمى يۇمشاق، بىر قەۋەتلا كەلگەچكە «پايپاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ئۇستىگە كەش ياكى كالاچ كىيىلىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئايالارلا بىر مۇددەت «ئىسكىلاچ» دەپ ئاتىلىدىغان مەسە كىيىش ئومۇملاشقان. ئۇ ئادەتتىكى مەسىدىن چەمىنىڭ قاتتىق، پاشنىلىق كېلىشى، ئۇستىگە قاتتىق چەملىك، پاشنىلىق كەش (مەسە پاشنىسى

پېتىپ تۇرۇشقا مۇناسىپ چىقىرىلغان پاشنا) كىيىدىغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

چېتىك: ئاساسەن ئادەتتىكى ئەرەنچە ئۆتۈككە ئوخشاش بولۇپ، چەمىنىڭ بىر قات، پاشنىسىنىڭ يوق دېيەرلىك ھالدا پەسلىكى بىلەن ئادەتتىكى ئۆتۈكتىن پەرقلىنىدۇ. ئالاھىدىلىكى يېنىك كېلىدۇ. چېتىكنى ئوتتۇرا ۋە چوڭ ياشلىق ئەرلەر كىيىدۇ.

كەش: ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئاياغ كىيىمى بولۇپ، شەكلى ئاساسەن ھازىرقى كالاچقا ئوخشاش. ئەمما پەس پاشنىلىق كېلىدۇ. كەشمۇ كوندىن تىكىلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ياز پەسلى كەش كىيگەندىن تاشقىرى، ياز ئايلىرىدا يالىڭاياق يۈرۈشكىمۇ ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزۈن يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ئارقىسىدا ھاسىل قىلغان سوغۇق يەلدىن كېلىپ چىقىدىغان پۇت ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

كەش يازلىق ئاياغ سۈپىتىدە كىيىلىشتىن تاشقىرى، يىلنىڭ باشقا پەسىللىرىدىمۇ، مەسە ئۇستىگىمۇ كىيىلىپ كەلگەن. ھازىر كەش ئورنىنى كالاچ ئالدى. شۇنىڭدەك ئۆتۈك ئۇستىگە (ئايالچە پەس پاشنىلىق ئۆتۈك ئۇستىگە) كالاچ كىيىش ئومۇملاشتى.

سەندەل: شۇڭا كىنى يازلىق ئاياغ تۇرى بويىچە كەشنىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. سەندەلنىڭ ئالاھىدىلىكى كەشكە قارىغاندا، باشلىق قىسمى كالتىرەك، يۇمىلاق، ھاۋا ئۆتۈپ تۇرىدىغان چاقماق تۇشۇكلۇك، چەمى بىر قات، پاشنىسى ئىككى قات كېلىدۇ. شۇنىڭدەك پۇت بىغىشىنىڭ ئالدى قىسمىدىن بۇقۇچلىنىدۇ. شۇڭا ئاساسەن سەندەلگە ئوخشاش. پەرقى تۇشۇكسىز، بۇقۇشسىز بولۇپ، ئويما باشلىق خەيگە ئوخشايدۇ. ھازىر سەندەل بىلەن شۇڭا كىنىڭ

ئورنىنى رېشاتكىلىق شىبلىت، سولياۋ ئاياغ، ئويما باشلىق خەي ئالدى.

دەكتو: دەكتو ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق ئاياغ كىيىمىنىڭ بىر خىلى. ئۇ مەخسۇس سېمىز ئەركەك قوي تېرىسىدىن تىكىلىدىغان بولۇپ، ئاساسەن قىش كۈنلىرى ئاتلىق ياكى ھارۋىلىق، ئېشەكلىك يولغا چىققاندا مەسە، ئۆتۈك ئۈستىگە كىيىلىپ كەلگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا پىيما مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن دەكتو كىيىش ئادىتى ئۈزۈلگەن. پىيما ئەمەلىيەتتە ئالاھىدە بېسىلغان كىگىز پايپاق، ئىچىگە كىگىز، قوي تېرىسى ۋە پاختىلىق ئەستەر قىلىنغان. ھەر خىل ئاياغ كىيىم ئۈملاشقاندىن كېيىن پىيىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن كىيىلمەيدىغان بولدى.

ھازىر ئۇيغۇرلاردا ئۆتۈكتىن باشقا شىبلىت، توپلى، بوتى قاتارلىق قىشلىق-يازلىق ئاياغ كىيىش ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلاندى. ئۇيغۇر ئۇستىلىرى مۇشۇنداق ئاياغلار ئاساسىدا مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەر خىل ئاياغ كىيىم مودىللىرىنى داۋاملىق بازارغا سالماقتا. مۇنداق ئۆتۈكلەرنىڭ قېرىنداش مىللەت ئاياللىرىمۇ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان بولۇپ كەتتى. زامانىۋى كىيىم مودىللىرىنى قوغلىشىش-ئۇيغۇر ئەر-ئاياللىرىدا ئومۇميۈزلۈك خاھىش بولۇپ قالدى.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ياسىنىش ئادىتى

مەلۇمكى ياسىنىش ئىنسانلاردىكى گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى. چۈنكى ياسىنىش ياكى گۈزەللىك ئادىتى ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى تۇنجى ئەمگىكى جەريانىدا يېتىلگەن ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا قارىتا ھاسىل بولغان گۈزەللىك

تۇيغۇ-ھېسسىياتتىن ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىگە ھامان چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. گۈزەللىك زوق ۋە گۈزەللىكنى سۆيۈش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش بارلىق مىللەتتە ئورتاق ھالەت. ئەمما مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش شارائىتى پەرقلىق بولغاچقا، ئۇ ھالەتنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىشى ۋە ئادەت شەكلىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئەجدادلىرىمىزدا ئۆزىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشىغا ئەگىشىپ يۇرۇش-تۇرۇش بويىچىمۇ ئۆزىگە خاس مىللىي تۇسكە ئىگە ئادەت-ئەنئەنىلەر شەكىللەنگەن. تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرۇش-تۇرۇش ساھەسىدە ئىپادىلىنىغان گۈزەللىك ئادەت-ئەنئەنىلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

1) ئۇيغۇرلارنىڭ ياسىنىش ئادىتى: ئەجدادلىرىمىز كىيىم-كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس گۈزەللىك ئادىتىنى يېتىلدۈرۈپ قالماي، سان-سىياق، مىجەز-خۇلۇق گۈزەللىكىدىمۇ كۆچلۈك مىللىي تۇسكە ئىگە ئادەت ئەنئەنىلەرنى يېتىلدۈرگەن. مەسىلەن، ئەرلەر قەدىمكى دەۋرده ساقال-بۇرۇتلىرىنى ئالماي، ئۇزۇن بىر تال چاچ قويۇپ يۇرەتتى. كىيىنىشلىرىمۇ رەتسىز، تازىلىق چۈشەنچىسىمۇ ئاجىز ئىدى. ماددىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ گۈزەللىك، ھېبىزى-سەھەت قارىشىدا تۈپتىن بۇرۇلۇش ھاسىل بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەر-ئاياللاردا كىيىنىش-ياسىنىش بويىچە تەدرىجىي رەتلىك، پەرقلىق كىيىنىش-ياسىنىش ئادىتى شەكىللەندى. ئەرلەردە ساقال-بۇرۇتنىڭ قىرىپ ياساپ، چېچىنى چۈشۈرۈپ تۇرۇش، يۈزىدىكى سېرىق تۈكلەرنى موچۇندا تىرىپ تۇرۇش؛ بېشىغا شاپاق دوپپا، تۇماق، ئۇستىگە يەكتەك شەكىللىك كۆڭلەك ياكى يەكتەك، پەشمەت-ئىشتان، پۇتىغا ئۆتۈك، مەسە كىيىپ، بېلىگە بەلباغ باغلاپ، يېنىغا غىلاپلىق پىچاق، ساقال تارغاق قاپچۇقى، چاقماق، ھەميان ئېسىپ

يۇرۇش گۈزەللىك، نازاكەتلىكنىڭ بەلگىسى، پات-پات كىيىم يۆتكەپ، يۇيۇنۇپ تۇرۇش تەبىئەتلىكنىڭ بەلگىسى قىلىنغان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن دىنىي قائىدە بويىچە ھەپتىدە بىر قېتىم يۇيۇنۇش، ھەپتە كۈنى كىيىم ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش، ساقال-بۇرۇتىنى ياسىتىش دائىملىق ئادەتكە ئايلانغان. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغۇچىلار پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدىغان بولدى.

ئاياللاردا چىراي-تۇرۇق گۈزەللىكى بويىچىمۇ ئۆزگىچە مىللىي تۈسكە ئىگە ئادەتلەر يېتىلگەن. بۇ ئادەتلەر ئۇيغۇر ئايال-قىزلىرىنىڭ تەبىئىي نەرسىلەر بىلەن پەرداز (گىرىم) قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئاياللار قاش گۈزەللىكى ئۈچۈن ئوسما، كۆز گۈزەللىكى ئۈچۈن سۈرمە، چاچ گۈزەللىكى ئۈچۈن چاچنى توم، ئۇزۇن ۋە ئۇششاق ئۆرۈش، ماڭلاي چاچ، سېكىلەك قويۇش، چاچباغ (چاچ تەڭگە) سېلىشتىن تاشقىرى يېلىم، سىيادان يېغى، مېغىز «كۆمۈرى»، تىرناق گۈزەللىكى ئۈچۈن خېنە، چىراي گۈزەللىكى ئۈچۈن يۈزىنى ئېچىش، سۈنئىي «خال» ۋە ئۈپا-ئەڭلىك قاتارلىقلار بىلەن پەردا قىلىشقا، خۇش بۇي بولۇش ئۈچۈن ئىسپار، زەپەر، سەندەل، ئەمبەر قاتارلىقلارنى ساقلاشقا ئادەتلەنگەن، كۆكرەك گۈزەللىكى ئۈچۈن بېغىرداق (لىفتىك) ئىشلىتىپ كەلگەن.

ئوسما: ئاياللار بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە ئاساسەن ئوسمىنسىز يۈرمەيدۇ. ياز، كۈز كۈنلىرى كۆك ئوسمىنى ئالىقاندا سىقىپ سۈيى چىقىرىلىدۇ، ئاندىن پاختىدا پىلتىگۈچ ياساپ قاشقا خالىغان شەكىلدە سۈركىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئوسمىدا قوشۇما ئوتۇرىسىغا ياكى مەڭزىگە خال قىلىپمۇ قويۇلىدۇ. قۇرۇغاندا سوغۇق سۇنى سېپىش ئۈسۈلى بىلەن بوش يۇيۇپ تاشلىنىدۇ. قىش، ئەتىياز كۈنلىرى بولسا، تاش ئوسما (شاپتۇل مېغىز يېغى بىلەن كۆك ئوسما سۈيى ئارىلاشتۇرۇلىدن

هازىرلانغان قاتۇرما) قويىدۇ، بەزىلەر ئېگىر، ئوسما يىلتىزىدىن قىلىنغان كۆمۈرنى سۇرتىدۇ. بۇ قاشلىق ۋە قاشلىق ئېتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇرمە: سۇرمە ئەسلى مىللىي تىبابەتچىلىكىمىزدە كۆز ئاغرىقلىرىنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل كان مەھسۇلاتىدىن بولۇپ، ئايالار كۆز گۈزەللىكى ئۈچۈن قاپقىغا (كىرپىك ئەتراپىغا) سۇرۇپ ئادەتلەنگەن. چۈنكى ئۇ سۇرۇلگەندىن كېيىن كۆز شەھلا كۆرۈنىدۇ.

يېلىم: يېلىم جىگدىدىن قايناپ چىقىدىغان شىلىمشىمان بىر خىل ماددا بولۇپ، رەڭگى دۇنىرقايغا ئوخشاش سېرىق، پارقىراق كېلىدۇ. ئۇ يېپىشقاق، پارقىراق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئەجدادلىرىمىز يېلىمنىڭ شۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئۇزۇن زاماندىن بۇيان چاچ پەردىزى سۇپىتىدە ئۇنى چېچىغا چېپىپ ئادەتلەنگەن. ئۇ چېپىلسا، چاچنى سالۋاراتماي، يېپىشتۇرۇپ پارقىراق كۆرسىتىدۇ. بىر قېتىم چېپىلسا چاچنىڭ شۇ ھالىتى ھەپتىگە ساقلىنىدۇ، يۇيۇپ-تارىغاندىمۇ چىگىچى ئاسان چىقىپ، چاچ ئاسانلىقچە سۇنۇپ-ئۇزۇلۇپ كەتمەيدۇ. يېلىمدىن باشقا چاچ پەردىزىگە چالا كۆيدۇرۇلگەن بادام مېغىزى، شاپتۇل مېغىزى ۋە سىيادان يېغىنىمۇ ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن. چۈنكى ئۇ نەرسىلەر چاچنى قارايتىش، ئۆستۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن يېلىم قاتارلىق بۇ نەرسىلەرنى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تەبىئىي «چاچ مېيى» دېيىشكە بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا چېچى شالاڭ، چېچى ئاز ئاياللار چۈشكەن چاچتىن ياسالغان يالغان چاچ سېلىپمۇ ئادەتلەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەر قېتىم چاچ تارىغاندا چۈشكەن چاچنى كۆرگەن بەرگە تاشلىماي چاچ خالتا تىكىپ شۇنىڭدا ساقلايدۇ. چۈنكى يالغان چاچقا باشقىلارنىڭ چېچى ياكى باشقا نەرسىلەر ئارىلىشىپ قالسا، چاچنى يەكلەپ، چاچ چۈشۈشكە، سانجىپ

باشنى ئاغرىتىشقا سەۋەب بولارمىش. شۇنىڭدەك چاچ رەڭگىگىمۇ ماسلاشمايدۇ. يىغىنچاقلىغاندا چاچ گۈزەللىكىنى ئەجدادلىرىمىز ئاياللار گۈزەللىكىنىڭ مۇھىم بىر ئۆلچىمى قىلىپ كەلگەچكە، ئاياللار چېچىنى ئاسراشقا، چاچلىق بولۇش، چېچىنى ئۇزۇن ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. چاچلىق، چېچى قارا، سۈمبۈل چاچلىقلارغا مەسلىكى كەلمەيدىغان ئادەم ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ.

خېنە: خېنە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تىرناق گۈزەللىكى بويىچە ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان پايدىلىنىپ كەلگەن تەبىئىي «لاك» دۇر. ئەجدادلىرىمىز ياشاش مۇھىتىنى گۈزەللەشتۈرۈش بويىچىمۇ خېنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان گۈل-گىياھلارنى ئۆستۈرۈپ ئادەتلەنگەن. ئۇلار خېنىنىڭ چىرايلىق چېچەكلىرىدىن هوزۇرلىنىشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭ يىلتىزىدىن تا قۇلاقلىرىغا قەدەر پەرداز بۇيۇمى ۋە دورا ئورنىدا پايدىلىنىپ كەلگەن. ياز كۈنلىرى ئۇنى يۇلۇپ ئېلىپ، يىلتىزىنى چايقىۋېتىپ، غول-قۇلاقلىرى بىلەن قوشۇپ سوقىدۇ. ئاندىن مۇۋاپىق مىقداردا زەمچە ئارىلاشتۇرۇش بىلەن يېتىش ئالدىدا ئالمىقان، تىرناق ئۈستىگە ئېلىپ يۆگەپ تاشلايدۇ. ئەتىسى يۆگەك ئېلىپ تاشلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تىرناق قىزغۇچ سېرىق، پارقىراق هالەتكە كېلىدۇ. ۋە ئۇزۇنغىچە يەنى تىرناق ئۆسۈپ شۇ هالەت ئۇزلۇكسىز يوقالمىغىچە رەڭگى ئۆچمەيدۇ. خېنە تىرناقنى گۈزەللەشتۈرۈش بىلەن تەڭ ئالمىقان قىزىيدىغان، تەرلەيدىغان كېسەلگىمۇ داۋا بولىدۇ.

ئۇپا-ئەڭلىك سۈرۈش: بۇ ئادەت بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا ئومۇملاشقان. بۇ توغرىدا «دىۋان» دا: «ئەڭلىك خوتۇنلارنىڭ مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق» دەپ مەلۇمات بېرىلگەن (شۇ ئەسەر، 1-توم 156-بەت).

يۈز ئېلىش (يۈز ئېچىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ): بۇ چىراي

گۈزەللىكى بويىچە قىلىنىدىغان بىر خىل پەرداز. بۇنىڭدا موچۇن ۋە مەشۇت يىپتا يۇز، قاپاق ۋە پېشانىدىكى يۇمران سېرىق تۈكلەرنى ئېلىپ يۇز-كۆزنى كۆركەملەشتۈرۈش مەقسەت قىلىنغاچقا «يۇز ئېلىش ياكى يۇز ئېچىش» دەپ ئاتالغان. شۇنداق زۆرۈرىيەت بولغاندا، ئەرلەر ئەينەككە قاراپ تۈرۈپ موچۇندا يۇز، قاپاقلىرىدىكى تۈكلەرنى تەرسە، ئاياللار (ئىككى ئايال) ھەمكارلىشىپ مەشۇت يىپىنى يۇزگە سۈركەپ ھىمىرىش ئۇسۇلى بىلەن يۇزلىرىدىكى سېرىق تۈكلەرنى ئېلىپ تاشلايدۇ، قاپاقلىرىنى موچۇندا تازىلايدۇ. يۇزلىرىنى ئېلىش ئالدىدا ئۇپا سۈرتۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا گۈزەللىك زوقىنى يۇقىرىقىدەك كونكرېت ھالەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەشتىن تاشقىرى سۆزللۇق ئىشارە-بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش ئادىتىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان. مەسىلەن، چاچ گۈزەللىكىنى سۈمبۈلغا، كۆز گۈزەللىكىنى ئاھۇ كۆزى ياكى بۇلاققا، ئېغىز گۈزەللىكىنى ئۈيماققا، چىراي گۈزەللىكىنى ئاي ياكى ئالمىغا، بەدەن تۈزۈلۈشىنى غۇنچىغا (غۇنچە بوي دېيىش)... ئوخشىتىش ئادەتلىرىگە ئوخشاش.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك قارىشىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىكى كىيىم-كېچەك رەڭگىگە بولغان زوق ۋە ئۇنى تاللاشتىكى ئادەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئادەتلىرىگە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئىتقادى-شامان دىنىي ئەقىدىلىرىگە مانى، بۇددا ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى سىڭىپ گىرەلىشىپ كەتكەن. شۇنىڭدەك بۇ ئادەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز مۇھىتلىرىدىكى، بولۇپمۇ يايلاق تۇرمۇشى مۇھىتىدىكى تەبىئەت مەنزىلىرىدە يۇز بېرىدىغان ھەر خىل ئۆزگىرىش ھالەتلىرىگە قارىتا پەيدا بولغان زوق-خاھىشلىرى باشتىن ئاخىر چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۇن بىلەن تۇننى نىسبەتلەشتۇرۇپ ئاق رەڭنى يورۇقلۇق، قۇت-بەخت، ئامانلىق ۋە ماتەمنىڭ سىمۋولى؛ قارا[1] رەڭنى زۇلمەت، ۋەھىمە، قايغۇنىڭ سىمۋولى؛ زىمىستان قىش بىلەن كۆكلەم، يازنى نىسبەتلەشتۇرۇپ كۆك، يېشىل، ھال ۋە شاپتۇل چېچىكى تىپىدىكى رەڭلەرنى ئۇمىد، ئازادە-ئەركىنلىك، شادىيانىلىقنىڭ سىمۋولى (چۇنكى كۆكلەم-يازدا ئاسمان سۇزۇك، غۇبارسىز بولۇپ جاھان يېشىل تونغا پۇركىنىدۇ، چۆللەردە ئېچىلغان يولغۇن چېچەكلىرى بىلەن ياۋا گۇل-گىياھلار كىشىگە جۇشقۇنلۇق، ھوزۇر بەخش ئېتىدۇ؛ شەپەق رەڭگى بىلەن قاننى نىسبەتلەشتۇرۇپ قىزىل رەڭنى قاننىڭ سىمۋولى؛ ئوت-چۆپ، گۇل-گىياھ، دەل-دەرەخلەرنىڭ سارغىيىپ خازان بولۇشىغا نىسبەتلەشتۇرۇپ، سېرىق رەڭنى كۆڭۈلسىزلىك ۋە بالايىئاپەتنىڭ سىمۋولى قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلاردا قىشلىقى تۇم قىزىل، تۇم ئاق، تۇم سېرىق رەڭلەردە تاش كىيىم كىيمەسلىك، بولۇپمۇ ئەرلەر تۇم سېرىق، تۇم قارا، تۇم قىزىل رەختلەردىن بىر قۇر ئۇستى-باش كىيمەسلىك ئەنە شۇ ئادەت-ئەقىدىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا مۇشۇنداق كىيىنگۈچىلەر «ئاجايىپ-غارايىپ ياسىنىپتۇ» دەپ مەسخىرە قىلىنىدۇ.

ئاق رەڭنىڭ ماتەم سىمۋولى قىلىنىشىغا كەلسەك، ئۇ بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ ئىزناسىردىن ئىبارەت. چۇنكى بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرى بويىچە ئادەم ۋاپات بولغاندا مۇسىبەتدارلار ئاق رەخت ئىشلىتىپ قايغۇ ھەسرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزدىمۇ مۇسىبەتدارلار بېلىگە ئاق باغلايدۇ، ئايالار بېشىغا ئاق ياغلىق ئارتىدۇ ۋە ئاق كۆڭلەك كىيىدۇ. يۇقىرىدىكى

---

① تىلىمىزدا بۇ سۆز بىلەن ئاھاڭداش يەنە بىر «قارا» دېگەن سۆزىمۇ بولۇپ، ئۇ رەڭ ئۇقۇمىنى ئەمەس، بەلكى «چوڭ»، «كەڭ»، «ئۇلۇغ»، «كۇن پېتىش تەرەپ» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

رەڭ-بويىاق بويىچە بايان قىلىنغان ئادەتلەر ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ تارىخىي ئۇزۇن، بىر قەدەر تىپىكلىرىدۇر. ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ-بويىاق گۈزەللىكىگە بولغان تۇيغۇ-ھېسسىياتلىرى دەۋر روھى بىلەن تېخىمۇ بېيىپ بارماقتا.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىدا ئەرلەر بىلەن ئاياللار گۈزەللىكى بويىچە ھەر خىل تەلەپ-ئۆلچەم بولسىمۇ، ئەجدادلىرىمىز نۇرغۇن ئەمەلىيەت سىناقلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ گۈزەللىكىنىڭ سىرتقى ھالىتىلا ئىكەنلىكىنى، ھەقىقىي گۈزەللىك ئىچ يەنى قەلبى گۈزەللىكتە ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار بۇ تونۇش-چۈشەنچىسىنى «چىرايلىقنىڭ كۆڭلىنى بىلىپ بولماس، چىرايىغا چاي قۇيۇپ ئىچكىلى بولماس» دېگەن ماقال بىلەن بىزگە ئۆرنەك قىلىپ قالدۇرغان.

ئاخىردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىكى بەزى پەرقلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز: ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە مىڭئۆي تام سۈرەتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىلچە بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى كىيىم شەكىللىرىنىڭ بىز تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن كىيىم شەكىللىرىدىن پەرقلىقلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ پەرقلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە دىنىي ئېتىقاد ئېھتىياجى قاتارلىق ئامىللار سەۋەب بولغان. ئۇ سۈرەتلەر ئەجدادلىرىمىز بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر بۇددىست مۆتىۋەرلىرىنىڭ سۈرەتلىرى بولغاچ، ئۇلارنىڭ كىيىم شەكىللىرىدە بۇددا ئۆلىمالىرىنىڭ كىيىنىش شەكلىنىڭ ئىپادىلەنمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. مىڭئۆي سۈرەتلىرىدە يەنە بىز تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن كىيىم شەكىللىرىدە كېيىنگەن ئاددىي ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭمۇ سۈرەتلىرى ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر بۇددىس مۆتىۋەرلىرىنىڭ

كىيىنىش شەكلىنى تەپسىلىي كۆزەتسەك، ئۇ كىيىملەرنىڭ ئويما ياقىلىق، پېشى مۇرىدىن ئايرىلغان، يېڭى ئۇسۇلچام كەلگەنلىكى ۋە بەلدىن بەلباغ بىلەن باغلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. باش كىيىمىگە كەلسەك، بەزىلىرى گۈمبەزسىمان، بەزىلىرى بولسا ئارىسىمان، بەزىلىرى پىيالىسىمان كەلگەن. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى بۇنىڭدىن ئىككى-ئۈچ ئەسىر بۇرۇن پىيالىسىمان باش كىيىم كىيىپ كەلگەن. مۇشۇنداق باش كىيىمنىڭ تەرەققىي قىلىدۇرۇلغان شەكلىنى ھازىرمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. كىرىيە ئايالىرىنىڭ ھازىر كىيىدىغان توقۇما كىچىك دوپپىسىمۇ شۇ تىپقا ياتىدۇ. مانا بۇ باش كىيىم شەكلى، لوپنۇردىن تېپىلغان كىيىم (يەكتەك شەكىللىك، بەلباغلىق كالتا چاپان)، يېڭىسار مەدەنىيىتى يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان چاپان شەكىللىرىنى (ئويما ياقا يەكتەك شەكىللىك ئۇزۇن چاپان) جەمئىيەت تەرەققىيات ئامىلى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىساق، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى كىيىنىش ئادەت-شەكلىنىڭ يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلگەن كىيىنىش ئادەت شەكلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاشلىقى مەلۇم بولىدۇ. دېمەك ئەجدادلىرىمىزنىڭ كىيىنىش ئادەت-شەكلىدە مەلۇم ئىزچىللىق ساقلىنىپ كەلگەن.

سەككىزىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ يول-قاتناش ئىشلىرى

1. يول-قاتناش توغرىسىدا

يول-جايلارنىي يەنىي تاغ-داۋانلار، دېڭىز-ئوكيان، دەريا-ئېقىن، چۆل-باياۋانلار ئايرىپ تۇرغان بوستانلىقلارنىي بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، يىراقنى يېقىن قىلىدىغان ۋاستە. يولنىڭ بۇ رولىدىن ئالغاندا، ئۇنى «ئىز، ئاياغ ئىزى» دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى يول ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ بىرىنچى تارىخىي پائالىيىتى جەريانىدا باسقان ئاياغ ئىزى ۋە ئۇلار پايدىلانغان قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ئىزى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. بۇگۈنكى مىللەتلەر ئەجدادلىرىنىڭ قاتناش قوراللىرى ھەر خىل بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما يول ۋە قاتناش قوراللىرىدىن پايدىلىنىش پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق ئادەت.

شىنجاڭ دائىر بىسىدىنلا ئالساق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ئېتەكلىرى، تارىم دەريا سىستېمىسىنىڭ ئىككى ساھىلىدىكى سانسىز چوڭ-كىچىك بوستانلىقلارنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان ئۇمۇچۇك تۈرىدىكى يوللار ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇ بوستانلىقلارنى بەرپا قىلىش جەريانىدا باسقان ئىزىدىن ھاسىل بولغان. بەدەندىكى قان تومۇرلار ئادەمنىڭ ھاياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغاندەك بۇ يوللارمۇ مۇشۇ ماكاندا ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىرىكچىلىكىدە مۇھىم رول ئويناپ

كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز يول ئېچىش جەريانىدا چوڭ-چوڭ دەريا-ئېقىنلارغا داۋاملىق دۇچ كېلىپ تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقىنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن يولنى سوزۇشقا مەجبۇر بولۇپ، قايتا-قايتا تەجرىبە-سىناق قىلىش ئارقىلىق ياغاچ بىلەن سوزۇش چارىسىنى تاپقان ۋە يولنىڭ بۇ سوزۇلغان قىسمىنى «كۆۋرۈك» دەپ ئاتاشقان. ئەڭ بۇرۇن مۇنداق كۆۋرۈكلەر ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، بىر تال ياغاچتىن «ياسالغان»، مۇنداق ئاددىي كۆۋرۈك «سالغا» دەپ ئاتالغان. ئەجدادلىرىمىز كېيىنچە كۆۋرۈكنى شۇ سالغا ئاساسىدا تەدرىجىي ئىككى تال، ئۈچ تال بارا-بارا ئالتە-يەتتە تال ياغاچنى قاتار قويۇپ ئۈستىنى شاخ-شۇمبا توپا بىلەن كۆمۈپ ياسايدىغان بولغان. كېيىنچە پۈتۈنلەي قېلىن تاختاي بىلەن ئىككى يانغا رېشاتكا چىقىرىپ ياسايدىغان بولغان، مۇنداق كۆۋرۈكلەرنى «تاختا كۆۋرۈك» دەپ ئاتىغان. بۇ تاختا كۆۋرۈكلەر ئۆز دەۋرىدە ھازىرقى سېمونت-بېتون كۆۋرۈكلەرنىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن. رايونىمىزدىكى دەريالارنىڭ كۆپ قىسمىدا ھەر يىلى تاشقىن بولۇپ تۇرغاچقا كۆۋرۈكلەرنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇش بىلەن ئەجدادلىرىمىز ھەر يىلى دېگۈدەك كۆۋرۈك سېلىشقا مەجبۇر بولۇپمۇ كەلگەن. ئەمما، ئەجدادلىرىمىز بەزى «خۇيى يامان» دەريالارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قايتا-قايتا تەجرىبە قىلىپ ئارال ھاسىل قىلىش، ئارالنى توغراقزار-جىگدىزارلىققا ئايلاندۇرۇش، ئورمان يىلتىزلىرى ئارقىلىق دەريا ئاستىدىكى قۇم قاتلىمىنى تىزگىنلەش بىلەن كۆۋرۈكنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىپ قاتناشنىڭ راۋانلىقىنى كاپالەتلەندۇرۇپ كەلگەن. زەرەپشان دەرياسىنىڭ يەكەن ناھىيە ئېگەرچى بازار كۆۋرۈكى ئەنە شۇنداق كۆۋرۈكتىن. بۇ كۆۋرۈك يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇسۇلدا ياسالغان بولۇپ، 13 ئارالنى 13 تاختا كۆۋرۈك بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇزۇنلۇقى يۈز مېتردىن ئاشىدۇ. بۇ

ئارال-كۆۋرۈكلەر كەلكۈن سۈنى تارماقلارغا بۆلۈپ تەڭشەش بىلەن بەڭباش كەلكۈننىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىپ يۇز يىلدىن بۇيان زەرەپشان دەريالىرىنىڭ مۇشۇ قىسمىدا قەد كۆتۈرۈپ كەلمەكتە. مۇشۇ قائىدە ئاساسىدا ياسالغان كۆۋرۈكتىن 50-يىللارغىچە لوپنۇر ناھىيىسىدىمۇ بىرى بولۇپ، «80-كۆۋرۈك» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ كۆۋرۈكلەر ئاددىي بولسىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئىبارەت ئىجادلىرىمىزنىڭ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى بويىچە بىر كەشپىياتى ۋە تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشتەك ئەقىل-پاراسىتىنىڭ نامايەندىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ تەجرىبىلەرگە ھازىرقى زامان كۆۋرۈك قۇرۇلۇش تېخنىكىسى بىرلەشتۈرۈلسە، ھەر جەھەتتە تېخىمۇ ئوبدان ئۇنۇم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش قوراللىرى ۋە تەرەققىياتى

قاتناش قورالى ئىنسانلارنىڭ يول يۈرۈش بويىچە يارىتقان چوڭ بىر ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ. بۈگۈنكى زامانىۋى قاتناش قوراللىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قاتناش قوراللىرىدىن پايدىلىنىش ئۇسۇل-ئادىتىمۇ پەرقلىق بولۇپ كەلگەن.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەجدادلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا ئات، ھارۋىدىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان. تارىختا ئەجدادلىرىمىزنىڭ «گاۋچې دىڭلىڭ» (ئېگىز ھارۋىلىق تېلېلار) دەپ ئاتىلىشىمۇ ئۇلارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىدا يۈرۈشتەك ئادىتىدىن بولغان. ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىق دەۋرىدە ئاتلىق ئوۋ قىلاتتى. كۆچمەن چارۋىچىلىق

دەۋرىدە ئات ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ قالغان. ئۇلار مال-پادىلىرىنى ئاتلىق ۋە ئات قوشۇلغان ھارۋىدا يۈرۈپ باققان. شۇنىڭدەك ئەجدادلىرىمىز ئاتتىن مۇھىم ئۇرۇش ۋاستىلىرى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن.

ئاتنىڭ يول قاتناشتىكى رولى توغرىسىدا ئامېرىكىلىق ئىسائاك ئاسىموپ «قاتناش ئىنقىلابى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئات-ئۇلاغتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، 4000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئات قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ كەلدى. . . »① ئەجدادلىرىمىز ئاتتىن مۇھىم قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغاندىن تاشقىرى مىلادىدىن بۇرۇنلا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك يەنە بىر خىل قاتناش قورالى — ھارۋىنى ياساپ، ئۇنىڭدىن ئات كۈچى ئارقىلىق پايدىلىنىپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئادىتى — ئەنئەنىسى تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئەجدادلىرىمىز ئات، ھارۋىدىن تاشقىرى كالا، ئېشەك، قېچىر، تۆگە، كېمە، تۈلۈم، سالدىنمۇ قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ھازىر تۈلۈم، سالنىڭ قاتناش قورالى سۈپىتىدە ئۆز رولىدىن قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقىلىرى يەنىلا داۋاملىق ئۆز رولىنى جارىي قىلدۇرماقتا.

قاتناش قوراللىرى ئىچىدە ئەجدادلىرىمىز ئات، ھارۋا، ئېشەكتىن ئۈنۈمۈرسال پايدىلىنىپ كەلگەن.

ئات: ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتتىن ئۇرۇش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە پايدىلانغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇزۇن، قىسقا يولغا مىنىش، يۈك توشۇش، ھارۋىغا قوشۇشتىن تاشقىرى

① قۇربان ۋەلى: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىدىن تۆت تامچە»، «شىنجاڭ ياشلىرى» 84-يىل 2-سانىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

تەنتەربىيە ۋاستىسى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، چوگەن ئويناش، ئوغلاق تارتىشىش، بەيگى قىلىشقا ئوخشاش. بۇندىن باشقا يەنە مېنىڭ ئاتلارنىڭ سىلىق-مېگىش تېزلىكى بويىچە قىش پەسلى مۇز ئۈستىدە (دەريادا) مەخسۇس يورغىغا سېلىش مۇسابىقىسىنىمۇ ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. بۇ مۇسابىقىگە سېلىنىدىغان ئاتلار ناھايىتى چىرايلىق بېزىلىپ ئېلىپ كېلىنەتتى.

ئەجدادلىرىمىزدا ئات، قېچىر، تۆگە، قوتازدىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش بويىچە مۇنداق مەخسۇس تراڭسپورت كەسپىمۇ تەرەققىي قىلغان.

1) كارۋانچىلىق: بۇ شارائىتى مۇرەككەپ يول ئارىلىقىدا قىلىندىغان مەخسۇس تراڭسپورت شەكلى. ئۇنىڭدا مەيلى ئات، قېچىر ياكى تۆگە بولسۇن ئاز دېگەندە يەتتە-سەككىزى، كۆپ دېگەندە ئوننەچچىسى بىر بىرلىك ھېسابلىناتتى. مۇنداق بىر توپ ياكى شۇ توپ ئىگىسى «كارۋان» دەپ ئاتىلاتتى.

2) كۆلۈكچىلىك (ئىجارىكەشلىك): بۇ قىسقا يوللۇق قاتناش شەكلى. بەزىلەر ئىككى - ئۈچ ئات ياكى قېچىر، قوتاز، ئېشەك بېقىپ ئات-ئۇلىقى يوق ياكى ۋاقىتلىق ئېھتىياج بولۇپ قالغانلارغا مېنىش ئۈچۈن مەلۇم سۈرۈك بىلەن ئىجارىگە بېرىدۇ. ئەگەر شۇ جەريانداا ئىجارىگە ئالغان ئات-ئۇلاغ بىرەر ھادىسە تۈپەيلىدىن ناكا بولۇپ قالسا ياكى ئۆلسە، ئىجارىگە ئالغۇچى تۆلەيدۇ. قوتاز تاغلىق رايونلار قاتنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ.

3) كىراكەشلىك: بۇمۇ ئۇزۇن يوللۇق تراڭسپورت شەكلى بولۇپ، ئاساسەن ھارۋا، ئېشەك بىلەن ھەر خىل ئەشيالار توشۇلىدۇ.

ھارۋا: ھارۋا ئەجدادلىرىمىزنىڭ قاتناش قورالى ئىچىدە يىرىك قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ. ھارۋا ياسالغان ماتېرىيالغا

قاراپ «ياغاچ هارۋا» ، «كۆتەك هارۋا» ؛ چاق شەكلىگە قاراپ «ياريا» ، «غالتەك هارۋا» دەپ ئىككى خىل، قوشۇلىدىغان ئۇلاغ تۇرنىگە قاراپ «ئات هارۋا» ، «كالا هارۋا» ، «ئېشەك هارۋا» دەپ ئۈچ خىل ئاتىلىدۇ.

«ياريا» نىڭ چاقى يوغان، ئىگىز بولۇپ، ئۇ سۆگەت ياغىچىدىن قاسقان شەكلىدە ئېگىپ ياسىلىدۇ. گوڭگلىرىمۇ ئۇزۇن، گوڭگە ئارىلىقىمۇ كەڭ كېلىدۇ. ياريانىڭ بىر ئالاھىدىلىكى يېنىك، تەننەرخى تۆۋەن، چاقنىڭ ئايلىنىش كۆلىمى كەڭ، شۇڭا يول ئاينىمايدۇ. ئەمما كۆتكە هارۋىدەك پۇختا ئەمەس. ياريانىڭ چاقنىڭ ئېگىز، يوغانلىقى، ئايلىنىش كۆلىمىنىڭ كەڭلىكىگە ئاساسەن، ئۇ تارىخىي هۇججەتلەردە «ئېگىز هارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز تېلىلار ياساپ ئىشلەتكەن ئېگىز چاقلىق هارۋىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

غالتەك هارۋا: بۇ توغراقنىڭ يوغان بېشىنى هەردەپ غالتەك قىلىش ياكى قېلىن ئۈچ تال شالنى جىپسلاپ ئاندىن قاسقان شەكلىدە چۆرۈلدۈرۈپ هەردەپ غالتەك قىلىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. غالتەك هارۋا ئاساسەن ئېتىزغا قىغ، ئوغۇت توشۇش، تۇگمەنگە ئۇگۇت ئاپىرىش قاتارلىق يېقىن ئارىلىقتا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئادەتتە كالا ياكى ئېشەك قوشۇلىدۇ.

كۆتەك هارۋا: بۇنىڭ ياسىلىشى بىرقەدەر مۇرەككەپ، تەننەرخىمۇ ئۆرە، ئۇ ئۇجمە ياغىچى ياكى شۇنىڭدەك چىڭ ياغاچتىن تىلىنغان شالنى تەخمىنەن 35 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ۋە مۇۋاپىق كەڭلىك ۋە قېلىنلىقتا يا شەكلىدە توغراپ قاسقان شەكلىدە چېتىپ ياسىلىدۇ. چاقنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 160 سانتىمېتىر بولۇپ، گوڭلىرى قېلىن كېلىدۇ. بېشى پۇتەي ياغاچ تۇڭغا ئوخشاش ئىككى باشتىن چەمبەرلەنگەن بولۇپ،

ئىچىگە چۆيۈن چوم ئېلىنىدۇ. چاق مەلۇم تومۇقتىكى تۆمۈر ئوققا مىندۈرۈلىدۇ. ئوقنىڭ ئۈستىگە يەنە مەلۇم تومۇقتىكى ياغاچ قويۇلۇپ، ئىككى باشتىن چىڭ چەمبەرلىنىدۇ. شۇڭا كۆتەك ھارۋا ياريا، غالتەك ھارۋىلارغا قارىغاندا پۇختا، تەخمىنەن يېرىم تونىنغا يېقىن ئېغىرلىقتا يۈك كۆتۈرىدۇ.

تۆمۈر ھارۋا: تۆمۈر ھارۋىنىڭ ياسىلىشى كۆتەك ھارۋىغا ئوخشاش. بىر پەرقى چاق ئولتىڭغا تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتردىن ئىككى سانتىمېتىر قېلىنلىقتا تۆمۈر تارتىلىپ، ياڭاق چوڭلۇقىدىكى مودۇر باش تۆمۈر مىخ بىلەن مىخلاپ تاشلىنىدۇ. ھەربىر مىخ ئارىلىقى تەخمىنەن يەتتە-سەككىز ياكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئادەتتە بىر تونىنغا يېقىن يۈك كۆتۈرىدۇ.

ئات ھارۋا، كالا ھارۋىغا كەلسەك، ئادەتتە تۆمۈر ھارۋىغا ئات، كالا ھارۋىغا كالا قوشۇلىدىغان پەرقىگە قاراپ «ئات ھارۋا»، «كالا ھارۋا» دەپ ئايرىلغان. مەيلى ئات ھارۋا ياكى كالا ھارۋا بولسۇن، ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان ئات ياكى كالا سانى ھارۋىغا بېسىلىدىغان يۈك ئېغىرلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. تۆمۈر ھارۋىغا ئادەتتە ئۇچتىن-تۆتكە قەدەر قوشۇلىدۇ. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بەش ئات قوشۇلىدۇ. «بەش ئات قوشتۇم ھارۋامغا، تۆت ئات تارتالمىغانغا، يولغا چىقتىم ئايدىڭدا، سەن كەلگەندە يادىمغا» دېگەن قوشاق ئاشۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن. كالا ھارۋىسىغا ئادەتتە ئۈچ كالا قوشۇلىدۇ. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا تۆت كالا قوشۇلىدۇ.

ياريباغا ئادەتتە بىر ئات ياكى بىرلا كالا قوشۇلىدۇ.

ئېشەك ھارۋا: ئېشەك ھارۋىنىڭ ياسىلىشى كۆتەك ھارۋىغا ئوخشاش. پەرقى، چاقى كۆتەك ھارۋىغا قارىغاندا كىچىك، شوتىلىرىمۇ ئىنچىكىرەك كېلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ،

ئۇ «مەپە» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا مەخسۇس ئادەم توشۇلىدۇ. ئادەتتە شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپلىرىغا قاتنايدۇ. ئالاھىدە زۇرۇرىيەت تۇغۇلۇپ قالغان تەقدىردە ئۇزۇن يولغىمۇ قاتنايدۇ. مەپىنىڭ ياسىلىشى ئادەتتىكى ھارۋىغا ئوخشاش. پەرقى ئېشەك ھارۋىدىن ئېگىزرەك، كۆتەك ھارۋىدىن پەسرەك. ئۇستى ئىككى يانغا كىچىك «دېرىزە» قويۇلۇپ يا شەكلىدە يېپىقلىق كېلىدۇ. شوتىنىڭ ئارقا تەرىپى ئېتىك، ئالدى تەرىپىگە «پەردىلىك ئىشىك» قويۇلىدۇ. مەپىگە ئادەتتە بىرلا ئات قوشۇلىدۇ. ئەمما ئاتنىڭ جابدۇقلىرى ناھايىتى چىرايلىق بېزەلگەن بولۇپ، بوينىغا كىچىك تۇچ قوڭغۇراقلار ئېسىلىدۇ.

كالا، ئېشەك، قېچىر، تۆگە: ئەجدادلىرىمىز كالىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىش بويىچە ئالدى بىلەن دېھقانچىلىقتا پايدىلانغان. ئەجدادلىرىمىز ساپاننى كالىغا سۆرۈتۈپ يەر ھەيدەپ تېرىقچىلىق قىلغان. قىزىل مىڭ ئۆي تام سۆرەتلىرىدىكى كالىغا ساپان سۆرىتىپ يەر ھەيدەۋاتقان ئادەم سۆرىتى، شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا ھارۋىغا قوشۇش، يۈك توشۇش قاتارلىق ترانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدىمۇ شۇنىڭدەك جۈۋازىغا قوشۇپ ياغ تارتىشتىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن.

ئېشەك — ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتتىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش قورالى. ئەجدادلىرىمىز ئېشەكنى ئاتتىن كېيىن كۆندۈرۈپ ئۆزلەشتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، يېزا-قىشلاقلاردا ئېشەكنىڭ رولى ئاتنىڭ رولىدىن چوڭ، شەھەر قاتناش قوراللىرى ئىچىدە ۋېلىسىپىت نەقەدەر ئومۇملاشقان بولسا، كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا ئېشەك شۇ قەدەر ئومۇملاشقان. بۇ مەندىن ئېشەكنى يېزا-قىشلاقلاردىكى «جانلىق ۋېلىسىپىت» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. شۇڭا ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئىككى-ئۈچتىن ئېشەك بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئېشەكتىن بىر تەرەپتىن قاتناش قورالى

سۇپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خامان تېپىش، ئاشلىق، ئوت-سامان، ياغاچ-تاش، ئېتىزغا قىغ-ئوغۇت توشۇشتا پايدىلىنىشتىن تاشقىرى ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورت ۋاستىسى سۇپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. ئېشەك ترانسپورتى ئۇيغۇرلاردا مەخسۇس ترانسپورت شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «ئېشەكچى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېشەك ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئاز دېگەندە سەككىز-ئون، كۆپ دېگەندە ئون-يىگىرمىدىن ھەتتا، يىگىرمە-ئوتتۇزدىن ئېشىكى بولىدۇ. ئېشەك ترانسپورتىنىڭ باشقا ترانسپورت ۋاستىلىرىگە قارىغاندا جاپاسى كۆپ. پايدىسى ئاز. شۇڭا «ئۆزىنىڭ ئۆزىگە، توپىسى كۆزىگە» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان.

مۇندىن باشقا ئەجدادلىرىمىز بالىلارنىڭ كەلگۈسىدە ئات بەيگىسىگە، ئوغلاق تارتىشقا قاتنىشىشقا ئاساس يارىتىش ئۈچۈن ئېشەكتىن تەنتەربىيە ۋاستىسى سۇپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. شۇڭا بالىلار ئېشەك بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ. كونا تۇماقنى «ئوغلاق» قىلىپ تارتىشىپ ئويناپ مەشق قىلىدۇ.

قېچىردىن ئەجدادلىرىمىز مېنىشنى ئاساس، ھارۋىغا قوشۇشنى قوشۇمچە قىلىپ پايدىلىنىپ كەلگەن. قېچىر ئەمەلىيەتتە ئېشەكنى بايتال ئاتقا چاپتۇرۇش ئارقىلىق يېتىشتۇرۇلگەن ئەلا سورتلۇق ئېشەك، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى تۇغماس، جاھىل، يولغا چىداملىق كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قېچىر ئۇزۇن يولغا مېنىلىدۇ ۋە تۇغماس ئاياللارمۇ قېچىرغا تەقلىد قىلىنىدۇ.

تۆگىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى قاتناش ۋاستىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىز تۆگىدىن ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورت ۋاستىسى سۇپىتىدە ئاساسلىقى دەشت قۇملۇق يوللاردا پايدىلىنىپ كەلگەن. تۆگە كارۋانى يولغا

چىققاندا خۇددى «تارانچى هارۋىسى» دەك تىزلىپ ماڭىدۇ. تۆگە ئۈسسۈزلۈق، ئاچلىققا بەرداشلىق كەلگەچكە «چۆل كېمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۆگە كارۋانى ماڭغاندا ئالدىدىكى ۋە كەينىدىكى تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلىدۇ.

كېمە: ئەجدادلىرىمىز كېمىدىن بېلىقچىلىق قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغاندىن تاشقىرى قاتناش قورالى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. مۇنداق كېمە چوڭ، ئىچى ئوي، قورساقلىق، چوڭقۇر كېلىدۇ. بۇ چوڭ توغراق ياغىچىدىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، ئاساسلىقى دەريادىن ئۆتۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. مۇنداق كېمىدە ئادەتتە ئادەم ئۆتكۈزۈلىدۇ. يۈك، هارۋا قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈشتە چېتىق كېمە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئادەم ئۆتكۈزۈلىدىغان كېمىدىن ئۇچ — تۆتىنى قاتار چېتىپ ئۈستىگە تاختاي مىخلاپ ياسىلىدۇ. ئۈستى توز كېلىدۇ.

تۇلۇم: ئۆچكە تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇمغا يەل توشقۇزۇپ، ئاغزى چىڭ باغلىنىدۇ، شۇنداق تۇلۇمدىن بىر قانچىسى ئۇزۇنلۇق، توغرىلىق بويىچە كۆادرات شەكىلدە قاتارلاشتۇرۇپ ئۈستىگە شال تېڭىلىدۇ. ئادەم، يۈك شۇنىڭ بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ.

سال: بۇ ئاساسلىقى دەريانىڭ ئېقىشىغا قاراپ ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي قاتناش قورالى بولۇپ، ئادەتتە ئادەم، ئوتۇن قاتارلىقلار توشۇلىدۇ. سال ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇچ تال ياغاچ قاتار چېتىلىپ ياسىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە «تارانچى هارۋىسى»، «خادىك» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل هارۋا ئومۇملاشقان.

تارانچى هارۋىسى دەپ ئاتىلىشى ئۇ ئاساسەن ئىلى

ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە مۇھىم ترانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا «تارانچى هارۋىسى» دەپ ئاتالغان. چۈنكى 30-، 40-يىللاردا ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئۆز دەۋرىدىكى هاكىمىيەت دائىرلىرى تەرىپىدىن «تارانچى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

تارانچى هارۋىسىنىڭ ئاددىتتىكى هارۋىدىن بىر پەرقى ئېگىز-پەسلىكى مەپىگە ئوخشاش، ئەمما مەپىدىن ئۆزۈن، كەڭ، ئاددىتتىكى هارۋىدىن كالتە، تارراق كېلىدۇ (چاقى تۆمۈر هارۋىنىڭ چاقىدەك ياسىلىدۇ). شۇنىڭدەك بىرلا ئات قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدا مەخسۇس هەر خىل ئەشيا، كۆمۈر قاتارلىق تەرسىلەر توشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاهىدىلىكى يولغا چىققاندا، ئاددىتتە ئاز دېگەندە ئۈچ — تۆتى، كۆپ دېگەندە سەككىز — ئونى بىر يۈرۈش قىلىنىپ ئىككىلا ئادەم باشقۇرۇپ ماڭىدۇ، بىرى باشتىكى هارۋىدا ماڭسا، ئىككىنچىسى ئەڭ ئاخىرقى هارۋىدا ماڭىدۇ. ئوتتۇرىدىكى هارۋىلار باشتىكى هارۋىغا ئەگىشىپ يولدىن، قاتاردىن چىقمايدۇ. ئاشۇنداق ئىككى ياكى ئۈچ يۈرۈش هارۋا بىرگە يولغا چىقىدۇ. بۇ ئۆز دەۋرىنىڭ شارائىتىدا ئىلغار ترانسپورت ۋاستىسى بولۇپ، هازىرقى پويىز ۋاگونلىرى، ئاپتوموبىل كالونلىرىغا ئوخشاش رول ئوينىغان.

خادىك: خادىك هارۋا ئىككى خىل بولۇپ، تۆت چاقلىق ئۆزۈن كېلىدۇ. چاقى تارانچى هارۋىسىنىڭ چاقىدەك، ئەمما چاقىنىڭ تاپىنى تار، توم، گوڭگىلىرى ئۆزۈن، شالاڭراق، بېشى چاققان كېلىدۇ. خادىك هارۋىنىڭ بىر خىلى هەربىرىتچان ئىككى شوتىلىق، يەنە بىر خىلى هەربىرىتچان بىر شوتىلىق كېلىدۇ. شوتا ئالدى چاق ئوقىغا تۆتاشتۇرۇلىدۇ. ئارقا چاق بىلەن ئالدى چاق ئىككى ياندىن ئايرىم تۆمۈر بالداق بىلەن تۆتاشتۇرۇلۇپ، ئوستىگە تۆز ياكى ئۇلۇق شەكىللىك توپىلىك

ياسلىدۇ.

ئىككى شوتىلىقغا بىر ئات قوشۇلىدۇ. بۇ ئاساسەن شەھەر كوچىلىرىدا ئادەم كىرا قىلىشقا ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بۇ ئۆز دەۋرىدە ھازىرقى كوچا ئاپتوبۇسنى ۋە تاكسىنىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن. بىر شوتىلىققا ئىككى ئات قوشۇلۇپ، ئاساسلىقى يېزا-قىشلاق، تاغ-ئىدىرلاردىن ئاشلىق، ئوت-سامان، ياغاچ-تاش توشۇشقا ئىشلىتىلىپ كەلگەن. خادىك ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئومۇملاشقان.

يەنە «پوچتا» ياكى «پەيتۇن»، «پوۋىسكا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ، بۇنىڭدىن كونا جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران ئەمەلدارلار، بايلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرى بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن. بۇنىڭغىمۇ ئات قوشۇلىدۇ.

مۇندىن باشقا 40-يىللاردىن كېيىن رېزىنكا چاقلىق ھارۋا ئومۇملىشىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چاقى ئاپتوموبىل چاقى بولغاچقا كىشىلەر «يەل چاق ھارۋا» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ خىلدىكى ھارۋا ئۇرۇمچى قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە ئىستېمالدىن قالغان بولسىمۇ، ناھىيە، يېزا-قىشلاقلاردا تا ھازىرغا قەدەر ترانسپورت ساھەسىدە يەنىلا مۇھىم رول ئويناپ كەلمەكتە. 60-يىللاردىن كېيىن كىچىك تىپتىكى يېنىك رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ئومۇملىشىپ كەڭ يېزا-قىشلاق ھەتتا شەھەرلەردىمۇ ئۇنىۋېرسال قاتناش ترانسپورت ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالدى. ھازىر يېزا-قىشلاقلاردا ھەر ئائىلىدە دېگۈدەك بىردىن مۇشۇنداق ھارۋا بار.

ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتوموبىل، ئايروپىلان، پويىز قاتارلىق زامانىۋى قاتناش-ترانسپورتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، زامانىۋى تاشيول ۋە كۆۋرۈكلەرنىڭ ياسىلىشى، يىراق چەت

يېزا-قىشلاقلارغىچە ماشىنا قاتنىشىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، چوڭ ۋە كىچىك تىپتىكى تراكتورلارنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قاتناش-ترانسپورت ۋاستىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز رولىدىن قالدى.

توققۇزىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ مەنۇى مەدەنىيىتى

1. مەنۇى مەدەنىيەت توغرىسىدا

«مىللەتلەر بىر-بىرىدىن پەقەت تۇرمۇش شارائىتى بىلەنلا ئەمەس، مىللىي مەدەنىيەت خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلىنىدىغان روھىي قىياپەتلىرىدىمۇ پەرق ئېتىدۇ». روھىي ھالەت مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئىچكى قاتلىمىغا مەنسۇپ يەنى مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يادروسى.

مەدەنىيەت ئۇقۇمىدىن ئالغاندا، مەنۇى مەدەنىيەتنى ئىنسانلارنىڭ ئۆزى ياراتقان ماددىي بايلىقتىن بەھرىمەن بولۇشى بويىچە مەنۇى دۇنياسىدا شەكىللەنگەن، ئىجتىمائىي ۋە مەنۇى ئادەت ھادىسىلىرىنىڭ يىغىندىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، ماددىي مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئوخشاش (مەسىلەن، ھارۋا، ماشىنا، ئايروپىلان، تېلېۋىزور، ئىمارەت، كىيىم-كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرى، تاماق قاتارلىق) كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول بىلەن تۇتقىلى بولمايدۇ. كىشىلەر ماددىي مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن كۆرۈپ، تۇتۇپ، تېتىپ، ئولتۇرۇپ-قوپۇپ ھوزۇرلانسا، مەنۇى مەدەنىيەتتىن مەنۇى پائالىيىتى ئارقىلىق ئىچكى دۇنياسىدا ھوزۇرلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى «مەنۇى ئادەت» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. دېمەك مەنۇى مەدەنىيەت ئىجتىمائىي ئاڭ، ئىجتىمائىي تەشكىلىي

قائىدە-تۈزۈم، دىن، ئېتىقاد-ئەقىدە، ئەخلاق مۇراسىملار، ئەدەبىيات-سەنئەت (ھېكايە-چۆچەك، شېئىر-قوشاق، ماقال-تەمسىل، ئەپسانە-رىۋايەت ۋەھاكازا). ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قائىدە-ئۇسۇللىرى قاتارلىق ناھايىتى كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نۇقتىدىن مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئىنسانلارنىڭ ماددىي بايلىقتىن بەھرىمەن بولۇشتىكى «ئىقتىدارى»، «ئۇسۇل شەكلى» ياكى شەكىلسىز «پىسخىك مەدەنىيەت» ھادىسىسى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەت ئەنە شۇنداق كەڭ ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچ، ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ خۇددى بىر گەۋدە سۈپىتىدە زىچ باغلانغان بولىدۇ، شۇڭا مەنىۋى ئادەتلەر ھەمىشە ئىقتىسادىي ئادەت ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەر بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، مەنىۋى ئادەت ئۇستىدە ئىپادىلىنىدۇ.

يېغىنچاقلىغاندا، ماددىي مەدەنىيەت مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى ۋە ئالدىنقى شەرتى. مەنىۋى مەدەنىيەت جەمئىيەت ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ماددىي مەدەنىيەت مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرسە، مەنىۋى مەدەنىيەت ئۆز نۆۋىتىدە ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا تۈرتكىلىك رول ئويناىدۇ. دېمەك بۇ ئىككىسى ھامان ئاشۇنداق دىئالېكتىك مۇناسىۋەتتە تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگىرىپ، بېيىپ، رەڭدارلىشىپ كەلگەن ۋە مەڭگۈ شۇنداق مۇناسىۋەت ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگىرىپ بېيىپ، رەڭدارلىشىپ بارغۇسى. بىز بۇ مۇناسىۋەت قانۇنىيىتىنى ئاساسىدا، ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلى يۇكسەك تەرەققىيات سەۋىيىسىگە، ئۆزىگە خاس مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

2. ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەشكىلىي شەكلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلىي شەكلىنىڭ ئاساسەن مۇنداق بەش دەرىجىگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1-ئائىلە: مەلۇمكى ئائىلە بىر جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆپكى تەشكىلىي ئاساسى. بۇ تارىخىي مەزگىلدە ئۇيغۇر ئائىلە تەشكىلى ئۇيغۇر فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ تۆپكى ئىجتىمائىي تەشكىلىگە ئايلىنىپ، مۇقىم تەرەققىي قىلىش بىلەن تولۇق فېئودال خاراكتېرىنى ئالدى.

2-مەھەللە: بۇ مۇئەييەن بىر دائىرە ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان يەتتە-سەككىز ئائىلە بىرلىكىدىن تەركىب تاپقان ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئىجتىمائىي تەشكىلىي شەكىل.

3-كەنت: بۇ ئۇچ-تۆت مەھەللە بىرلىكىنى ئاساس قىلغان ئەڭ كىچىك مەمۇرىي تەشكىلىي شەكىل.

4-يېزا: بۇ تۆت-بەش ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ كەنت بىرلىكىنى ئاساس قىلغان تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي تەشكىلىي شەكىل. بۇ ئىجتىمائىي تەشكىللەرنىڭ باشلىقلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يېزا ئاقساقاللىرى ياكى بەگلىرى؛ يەككە ئاتاشتا مەھەللە باشلىقى ياكى ئون بېشى؛ كەنت باشلىقى ياكى يۈز بېشى؛ يېزا باشلىقى ياكى (مىڭ بېگى) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. يېزا باشلىقى دوپ بېگى (توپ بېگى) دەپمۇ ئاتىلىپ كەلگەن. دوپ بېگىنىڭ قول ئاستىدا دۇۋان بېگى، كۆك بېگى، مىراپ قاتارلىق كىچىك بەگلەرمۇ بولۇپ، ئۇلار يېزا-كەنتلەرنىڭ غەللە-پاراق، باج-سېلىق، سۇ ئىشلىرى قاتارلىق ئىشلار بويىچە دوپ بېگىگە يارەملىشىپ كەلگەن.

4-شەھەر: بۇ يەتتە-سەككىز ۋە ئونىڭدىن كۆپ يېزا

بىرلىكىنىڭ قوشۇلمىسى ئاساس قىلىنغان بىر قەدەر يۇقىرى مەمۇرىي بىرلىك تەشكىلىي شەكىل بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە ھازىرقى ناھىيىگە باراۋەر مەمۇرىي رايون بىرلىكى ھېسابلىناتتى. مۇنداق مەمۇرىي رايون باشلىقلىرى ھاكىم بەگ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

شەھەر قەدىمكى دەۋردە «بالىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ، ئۆز دەۋرىدە قەلئە ئاساسىدىكى ھاكىمىيەت مۇئەسسەسلىرى ۋە بەلگىلىك ساندا ئاھالە جايلاشقان جايىنى بىلدۇرەتتى. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئاشۇنداق قەلئەلەر ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان ۋە دېھقانچىلىق، قول سانائەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن، ئادەتتىكى يېزىلاردىن بىر-ئىككى، ھەتتا بىر نەچچە ھەسسە كۆپ ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار، مەسىلەن، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلار شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. بۇ جايلار ئۆز دەۋرىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، قاتناش ساھەلەردىكى تەرەققىيات دەرىجىسىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئادەتتىكى شەھەرلەردىن پەرقلىنەتتى. شۇڭا بۇ شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق باش مەمۇرىي ئەمەلدار ۋالىي ياكى ھاكىم بەگ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مەيلى مۇشۇنداق مەركىزىي شەھەر ياكى ئادەتتىكى شەھەرلەر بولسۇن ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ ھەر بىر جۇغلۇق بۆلەكلىرىمۇ شۇ شەھەرلەرنىڭ ئاساسىي قاتلام ئىجتىمائىي تەشكىلىي سۈپىتىدە مەھەللە دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

«ئۇ مەلەڭدىن بۇ مەلەڭگە، ئۆيناي دەپ كەلدىم. مەيلىڭ بارمۇ، مەيلىڭ يوقمۇ، بىلەي دەپ كەلدىم» دېگەن خەلق قوشىقىدىمۇ مەھەللىنىڭ شۇ ئالاھىدىلىكى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئون بېشى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى قاتارلىق مەنسەپ نامىلىرى بۇرۇن ھەربىي تەشكىلىي

بىرلىك مەنسەپ ناملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە مەمۇرىي تەشكىلىي بىرلىك مەنسەپ نامىغا تەدبىقلانغان.

شۇ تارىخىي مەزگىلدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر مۇددەت دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىرىككەن تۈزۈم ھۆكۈم سۈردى. فېئودالىلىق ھاكىمىيەت پۈتۈنلەي دېگۈدەك دىنىي ھاكىمىيەت تۈسىنى ئالدى. ئالاھىدىلىكى: 1) ئۇيغۇر فېئودال جەمئىيىتىدىكى ئالىي ھۆكۈمدار ئىسلامىيەت مەنسەپ نامىدا «سۇلتان» دەپ يۈرگۈزۈلىدىغان بولدى. مەسىلەن، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان»، «سۇلتان ئابدۇرىشىت خان» دېگەنگە ئوخشاش. ھەر دەرىجىلىك بەگلەر، ھەر دەرىقىلىك دىنىي خادىملارنىڭ نازارىتى ئاستىغا قويۇلدى. 2) مەھكىمە شەرئى (دىنىي سوت) تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، قانۇنىي ئىشلار قازى قوززات (بىر رايون بويىچە ئالىي مەھكىمە شەرئى باشلىقى) قازى، ئەلەم، مۇپتى (پەتۋا يەنى ھۆكۈم چىقارغۇچى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى. مەھكىمە شەرئىنىڭ ئاساسىي قاتلام خادىملىرى سۈپىتىدە يېزا-مەھەللىلەرگە ئىمام-مەزىن تەينىلەندى. 3) غوجىلىق نەسەب تۈزۈمى ھۆكۈم سۈردى.

قۇمۇلدا، كېيىنچە لۇكچۇندە نەسەبى ۋارىسلىق فېئودال ۋاڭلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1884-يىلى فېئودال يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش بىلەن 1887-يىلى نەسەب بەگلىك تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ھاكىم بەگلەر ئۆلكىدىن تەينىلىنىدىغان بولدى. ئەمما كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا بەگلەر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى. بۇ بەگلەر ھاكىم بەگلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ ئىجتىمائىي كەسىپلەر ۋە يېزا-قىشلاق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. بەگلەر نامى ۋە ۋەزىپىلىرى

تۆۋەندىكىچە:
يېزا-قىشلاق ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگلەر:
خەزىنىچى بەگ: يەر-زېمىن، غەللە-پاراققا مەسئۇل.
شاڭبېگى: غەللە-پاراق تاپشۇرۇشقا مەسئۇل.
مۆتىۋەللى بەگ: يەر-زېمىن سودىسى، گۆرە-رەنە ئىشلىرى ۋە شۇ ساھەدىكى دەۋا-دەستۇرلەرگە مەسئۇل.
ئەرباب بەگ: ئالۋان-ياساق ئىشلىرىغا مەسئۇل.
باغۋەن بەگ: باغ-ۋارانلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل.
دوپ بېگى: ئىككى مىڭ ئۆيلۈك دېھقانغا مەسئۇل.
يۈز بېگى: يۈز ئۆيلۈك دېھقانغا مەسئۇل.
ئون بېگى: بىرنەچچە ئون ئۆيلۈك دېھقانغا مەسئۇل.
مىراپ بەگ: سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇ تەقسىماتىغا مەسئۇل.
قول سانائەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگلەر:
نېقىپ بەگ: ئۇستاملارنى ئىشلىتىشكە مەسئۇل.
كاتىۋال بەگ: ئۆي-ئىمارەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل.
قاش بېگى: قاشتېشى قېزىشقا مەسئۇل.
مىس بەگ: مىس كانىغا مەسئۇل.
سودا-تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان بەگلەر:
كېرەك-ياراق بېگى: سودا-تىجارەت ۋە باج ئىشلىرىغا مەسئۇل.
باجبەگ بەگ: باج ۋە باھاغا مەسئۇل.
بازار بېگى: بازار ئىشلىرىغا مەسئۇل.
ئەدلىيە-ئامانلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگلەر:
قازى بەگ: بارلىق دەۋا ئىشلىرىغا مەسئۇل.
سىپا قازى بەگ: مەخسۇس باشقىلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىغا مەسئۇل.
قازى بەگ: پۇقرالارنىڭ دەۋا ئىشلىرىغا مەسئۇل.

پاششاپ بېگى: باسقۇنچى، ئوغرىلارنى تەكشۈرۈش، جازالاش ئىشلىرىغا مەسئۇل.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھەربىي ئىشلارنى، خەت-ئالاقە، يول-قاتناش قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇرۇدىغان «قارا دۋانبېگى»، «جەپ بېگى»؛ «دۋانبېگى» قاتارلىق بەگلەرمۇ بولغان. قۇمۇل، لۈكچۈندە ۋاڭلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان بولسىمۇ بۇ ئىككى ۋاڭلىق تەۋەلىكىدىكى جايلارنىڭ ئاساسىي قاتلام ئىشلىرى يەنىلا بەگلەر ئارقىلىق يولغا قويۇلۇپ كەلدى. چوڭ جىنايى ئىشلاردىن باشقا نىكاھ ئىشلىرى، خەلق ئىچىدىكى ھەق-تەلەپ ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل دەۋا ئىشلىرى يەنىلا دىنىي سوت تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىنىپ كەلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە «شاڭخەي» (سودا-تىجارەتچىلەر جەمئىيىتى) دېيىلگەن ئاممىۋى تەشكىلىي شەكىل مەيدانغا كەلدى. بۇ سودا-تىجارەتچىلەر بىلەن قول ساناۋچىلارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلىي بولۇپ، باشلىقلىرى «شاڭزۇڭ»، «خاڭتۇ» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللاردىن مەلۇم بولدىكى، بەگلىك تۈزۈمى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي تەشكىلىي شەكىللىرىنى ئىبارەت. بۇ تۈزۈم 1887-يىلىدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە يولغا قويۇلغان مەمۇرىي تۈزۈم ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، يېزا-قىشلاقلاردا بەگلەر، ئاقساقاللار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغىچە يەنىلا بەلگىلىك رول ئويناپ كەلدى. 1931-يىلىدىكى «12-ئاپرىل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن ۋاڭلار، بەگلەرنىڭ ئىمتىيازى ۋە دىنىي سوت تولۇق ئەمەلدىن قالدى.

شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۆلكە مەركىزى ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە شىنجاڭدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر قاتاردا «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نامىدا ئاممىۋى تەشكىلات قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلات ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي-مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. 1942-يىلىدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل باۋجيا تۈزۈمى ئاساسىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ھۆكۈم سۈردى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، فېئودالىزم ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشىدا ئىجابىي رول ئوينىدى. ئەمما ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر ۋە يەرلىك فېئودال ئېكسپىلاتاتۇرلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئۇرۇش-ماجىرا، داۋالغۇشلار ۋە ئۆز دەۋرىدە مەملىكەت بويىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ يۇرگۈزگەن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى، سالغان مىللىي زۇلۇمى، مىللىي كەمسىتىش، نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتى ئارقىسىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق، توسقۇنلۇققا ئۇچراپ ئەينى ۋاقىتتا بىر مەزگىل مەيدانغا كەلگەن تەرەققىيات مەنزىرىسى ئورنىدا تۇرغۇنلۇق، چۈشكۈنلۈك، قاششاقلىق، نادانلىق ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى. بۇ ھالەت ئازادلىققا قەدەر داۋاملاشتى.

ھەرمىللەت خەلقى جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە نەچچە مىڭ يىلغا سوزۇلغان جۈڭگو فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى قورغانى — گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ فېئودالىلىق تۈزۈمگە ئۆزۈل-كېسىل خاتىمە بەردى، ھەر

مىللەت خەلقى دۆلەتنىڭ ھەقىقىي خوجايىنىغا ئايلاندى. ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ۋە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مىللىي ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئىشىنى ئۆزى باشقۇرۇش قانۇنى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

ئونىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە-نىكاھ تۇزۇم رەسمىيەتلىرى

كىشىلىك جەمئىيەت ھەر خىل كىچىك تىپتىكى ئىجتىمائىي ئومۇملۇقلاردىن ھاسىل بولغان. ئادەم، جۇملىدىن مىللەتمۇ شۇنداق ئىجتىمائىي ئومۇملۇقلارغا مەنسۇپ. جەمئىيەت ئۇقۇمىدىن ئالغاندا، شۇنداق كىچىك ئومۇملۇقلار ئۆز ئالدىغا بىر جەمئىيەت ھېسابلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇ ئىجتىمائىي ئومۇملۇقلار ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە سانسىز، ئەڭ تۆپكى بىرلىك — ئائىلىدىن تەركىب تاپقان. ئائىلە بولسا، نىكاھ ئاساسىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ھۈجەيرىسى، ئىنسانلارنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئائىلە ۋە نىكاھ تۇزۇم رەسمىيەتلىرىدە تىپىك ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئائىلە قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئەسىرلەر بويى ئەر ئاساس قىلىنغان پېئودال ئائىلە باشلىقلىق تۇزۇمى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. ئائىلە قۇرۇلمىسى ئاتا قان سىستېمىسى ئاساس

قىلىنغان بىر ئەر-خوتۇنلۇق چوڭ ئائىلىدىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى:

1) ئائىلە ئەزالىرى ئەر جەمەتىنى ئاساس قىلغان ئۇچ ياكى تۆت ئەۋلاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار چوڭ دادا ۋە ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغان ئاكا-ئۇكا ھەم ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ئىبارەت. ئادەتتە ئۇچ ئەۋلات بىرگە ياشايدىغان ئائىلىلەر بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك بولۇپ، چوڭ دادا ھايات ۋاقتىدا ئاكا-ئۇكىلار ئاسانلىقچە بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتمەيدۇ. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئەر جەمەتىدىن بولغان چوڭ دادىنىڭ ئاغزىغا قارايدۇ. ئائىلىنىڭ چوڭ ھوقۇقى چوڭ دادىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ئائىلە ئەزالىرى تەرىپىدىن ئۆيىنىڭ تۈزۈكى، «ئۆيىنىڭ بەرىكىتى» دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ، ئاسرىلىدۇ. ئۇنىڭ سۆز ھەرىكىتى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئائىلە قانۇنى ھىسابلىنىدۇ، پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى ئولتۇرسا-قوپسا ئۇنىڭغا ئۆزۈن ئۆمۈر تىلەيدۇ، ئۆزلىرى ھەرقانچە غورىگىل قالسىمۇ، ھەممە نەرسىنىڭ باش بۇرنىنى ئۇنىڭغا ئاتايدۇ.

2) تۇنجى ئوغۇلنىڭ ئورۇن مەرتىۋىسى يۇقىرى.

ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تۇنجى ئوغۇل «ئىككىنچىسى ئاتىلىق» ھۆرمىتىگە سازاۋەر. ئۇ سىرتقا قارىتا ئائىلە باشلىقىغا ۋاكالىتەن بارلىق «تاشقى ئىشلار» غا؛ ئائىلە ئىچىدە بولسا، ئائىلىنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل. ئەمما ئائىلىنىڭ بىر يىللىق ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، كىرىم-چىقىم ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مال-مۈلۈكنى باشقۇرۇش، پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھ ئىشلىرى قاتارلىق ئىشلاردا بىر قارارغا كېلىشتە ئالدى بىلەن ئائىلە باشلىقىنىڭ سەمىگە سېلىپ، ئۇنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ئەملگە ئاشۇرىدۇ.

3) ئائىلە ئەنئەنىسىنى ئەلا بىلىش، ئاتا-ئانىغا ۋاپادار

بولۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئائىلە ئىتتىپاقى، ئىناقلىقنى ساقلاش ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقى ۋە ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن. ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدە بۇنىڭغا خىلاپ ئىشلار سادىر قىلىنسا، ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى ئاتا-ئانىغا ۋاپاسىزلىق، ئائىلە ئەنئەنىسىگە ئاسىيلىق دەپ قارىلىپ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ قاغىش-نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر ئائىلىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇھەببەت-نەپرەت «يەر سۇ بىلەن كۆكۈرەر، ئەر ئاتا-ئانا دۇئاسى بىلەن (كۆكۈرەر)»، «ئاتا قارغىشى ئوق» دېگەن تەمسىلدە ئاھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تىپى ۋە قۇرۇلمىسىدا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىش بىلەن فېئودال چوڭ جەمەتلىك ئائىلە ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى ئائىلىلەرمۇ شەكىللەنگەن. مەسىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا قەشقەردىكى تاش ئاخۇن بايلار ئائىلىسى؛ شەرقى شىنجاڭ رايونىدا تۇرپاندىكى مۇسۇلمانبايلار ئائىلىسى؛ شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا ئىلىدىكى مۇسابايوۋلار ئائىلىسى قاتارلىق ئائىلىلەر ئەنە شۇنداق فېئودال چوڭ جەمەتلىك ئائىلىلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىندۇر. ئىككى ئەۋلات بىرگە ياشايدىغان ئائىلىلەر ئوتتۇرا تىپتىكى ئائىلىلەردىن بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. فېئودال چوڭ جەمەتلىك ئائىلىلەر، ئوتتۇرا تىپتىكى ئائىلىلەرگە ئوخشاش تەرەققى قىلالمىغان.

2. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى مۇنداق تۆت سىستېمىغا بۆلۈنىدۇ:

1) قانداش تۇغقان: بىر ئاتا-ئانىدىن بولغان، ئاتا بىر، ئانا باشقا ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللار.

2) يېقىن تۇغقان: ئانا جەمەت تۇغقانلار ۋە بىر ئاتىدىن بولغان ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىلنىڭ پەرزەنتلىرى ھەم ئانا بىر، ئاتا بۆلەك ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللار.

3) يىراق تۇغقان: ئاتا جەمەت، ئانا جەمەت سىستېمىسىدىكى غەيرىي قانداش تۇغقانلارنىڭ ئەۋلادلىرى، مۇنداق تۇغقانلار ئادەتتە «شىرەم تۇغقان» دەپ ئاتىلىدۇ.

4) قۇدا تۇغقان: پەرزەنتلەرنىڭ قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى. ئادەتتە يۇقىرىقى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتتىكىلەرنىڭ ھەممىسى «تۇغقان» دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۇغقان ناملىرى

ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلە ئەزالىرى يەنە قانداش جەمەت بىرلىكى ئاساسىدىكى تۇغقانلار ئەجداد تەرتىپى، ئەۋلاد تەرتىپى، ياش تەرتىپى بويىچە خاس نام بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

1) ئەجداد تەرتىپى بويىچە: ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنە بويىچە ئەجداد تەرتىپىنىڭ خاس نامى ۋە شەخس ئىسمى يەتتىنچى ئەجدادقىچە خاتىرىدە تۇتۇلىدۇ: ① دادا (ئاتا)، ئانا (ئاپا)؛ ② چوڭ دادا (ئاتا)، چوڭ ئانا (ئاپا)؛ ③ بوۋا (م) موما (م)؛ ④چوڭ بوۋا (م) چوڭ موما (م)؛ ⑤ ئۇلۇغ بوۋا (م) ئۇلۇغ موما (م)؛ ⑥ بەشىنچى ئەجدادتىن يەنى ئۇلۇغ بوۋىدىن يۇقىرىدىكىلەر ئۇلۇغ بوۋامنىڭ بوۋىسى ياكى ئالتىنچى، يەتتىنچى بوۋام دەپ يۇرگۈزۈلىدۇ. بۇرۇن ئالتىنچى، يەتتىنچى ئەجدادنىڭ خاس نامى بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگۈچە ئۇنتۇلغان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك ھازىر ئۇچىنچى ئەجدادلىرىدىن يۇقىرى ئەجدادنىڭ

خاس نامی ۋه شەخس ئىسىملىرىنىڭ تولۇق ئېيتىلىپ بېرىلەيدىغانلار ئاز ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى.

2) ئەۋلاد تەرتىپى بويىچە: ئۇيغۇرلاردا دادا جەمەت ئەۋلادى ئالتە بوغۇمدا يەنى ئالتە ئەۋلاددا ئاخىرلىشىدۇ. ئۇلار: ① ئوغۇل، قىز، ② نەۋرە، ③ ئەۋرە، ④ چەۋرە، ⑤ پەي نەۋرە، ⑥ كوكۇن نەۋرە دېيىلىدۇ. نەۋرە ئوغۇل نەۋرە، قىز نەۋرە دەپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

3) دادا، ئانا جەمەت بويىچە: دادا، ئانىسىنىڭ ئاكا-ئۇكا ئاچا-سىڭىللىرى ئومۇملاشتۇرۇپ تاغا ياكى ئاغا، ئاكا، هامما دەپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ. ئەمما ئادەتتە يېقىنلىق، مېهرى هۇرمەت ئېتىبارى بىلەن ئۇلارنىڭ شەخس ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادا (م)، ئانا (م)، ئاپا (م) سۆزى قوشۇلىدۇ. بەزى رايونلاردا دادىنىڭ ئاكىسى چوڭ ئاتا، ئۇكىسى كىچىك ئاتا؛ ئانىنىڭ ئاچىسى چوڭ ئاپا، سىڭلىسى كىچىك ئاپا دەپمۇ يۇرگۈزۇلىدۇ.

4) قۇدا تۇغقان ناملىرى: پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن شەكىللەنگەن غەيرىي قانداش سىستېمىسى ئاساسىدىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى «قۇدا تۇغقان» دېيىلىدۇ ۋە خاس نام بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

① ئوغۇل ۋە قىز تەرەپ ئاتا-ئانىلىرى قۇدىلارنى پەرقلەندۇرۇش زۆرۈرىيىتى بولغاندا ئەر (ئەركەك) قۇدا، ئايال (چىشى) قۇدا دەپ يۇرگۈزۇلىدۇ. ② ئوغۇلنىڭ ئايالى «كېلىن ياكى كېلىن بالا»؛ قىزنىڭ ئېرى «كۈيە ياكى كۈيئوغۇل» دەپ يۇرگۈزۇلىدۇ. ئەمما ئوغۇل تەرەپ ئادەتتە كېلىننىڭ ئائىلىسىنىڭ رەسمىي ئەزاسى سۈپىتىدە «قىزىم ياكى بالام» دەپ ئاتايدۇ. قىز تەرەپ بولسا، كۈيئوغۇلنى «ئوغلۇم ياكى بالام» دەپ ئاتايدۇ. ③ ئوغۇلنىڭ ئايالىنىڭ شۇنىڭدەك، كېلىنىنىڭ ئېرىنىڭ دادا (ئاتا) سى، ئانا (ئاپا) سى، «قېيىن ئاتا»، «قېيىن ئانا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە دادا (ئاتا) ئانا (ئاپا) دەپ

يۇرگۈزۈلىدۇ. ④ كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىلەردە چوڭ ئوغۇلنىڭ ئايالى ئۇنىڭ ئۇكا، سىڭىللىرى تەرىپىدىن «يەڭگە» ياكى «ئېگىچە»، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا بولسا «ئايلا» دەپ ئاتىلىدۇ. كېلىنلەر ئاردىدىن چوڭلىرىنى ئاكا ياكى ئاغا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا «مولاكا»، «ئاچا» ياكى «ھەدە»، «ئايلا»؛ كىچىكلىرىنى «ئۇكام»، «سىڭلىم» دەپ ئاتايدۇ. بىر ئائىلىدىكى ئاكا - ئۇكىنىڭ ئايالىرى ئۆزئارا «ئېچى يەڭگە» دەپ ئاتىشىدۇ. ⑤ ئەرنىڭ ئايالىنىڭ ئاكا - ئۇكىسى «قېيىن ئاغا»، «قېيىن ئىنى»، ئاچا - سىڭىللىرى «قېيىن ئېگىچە»، «قېيىن سىڭىل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە بولسا، ئاكا ياكى ئاغا، ئاچا، ئېگىچە ياكى سىڭىل دەپ يۇرگۈزۈلىدۇ. ⑥ بىر ئائىلىدىن ياتلىق بولغان ئاچا، سىڭلىنىڭ ئەرلىرى شۇنىڭدەك ئەر-ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللىرى ئاردىدا قۇدىلاشقانلارمۇ «باجا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى «قايچا قۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە قۇدا تۇغقانلار بىۋاستە تۇغقانلاردىن ھېسابلانمىسىمۇ، لېكىن ئۆزئارا قاتتىق ھۆرمەتلىشىدۇ. بۇ «قۇدا كەلدى، خۇدا كەلدى»، «كۆيئوغۇل كەلدى، خان كەلدى» دېگەن تەمسىلده ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. ⑦ پەرزەنتلەرگە ئائىت خاس نام: يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان بىر جان ئىگىسى بىر تۇتاش «بالا»، جىنسىي پەرقىگە قاراپ «ئوغۇل»، «قىز» دەپ ئاتىلىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ يېشىغا توشقىچە «بوۋاق»، ئالتە-يەتتە ياشلىق بالىلار «نارەسىدە»، يەتتە-سەككىز ياشتىن 11-12 ياش ئارىلىقىدىكى بالىلار يەنى ئۇششاق يېشىدىكى بالىلار «ئۆسمۈر» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر قېتىملىق تۇغۇتتا تۇغۇلغان ئىككى بالا «قوشكېزەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ⑧ نەۋرىلەر: بىر جەمەتتىن بولغان نەۋرىلەر ئادەتتە تۇغقان دەپ يۇرگۈزۈلسىمۇ، ياش تەرتىپى بويىچە يەنىلا «نەۋرە

ئاكا» ، «نەۋرە ئىنى» ، «نەۋرە ئاچا ياكى نەۋرە ھەدە» ، «نەۋرە سىڭىل» دېگەن خاس نام ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تۇغقان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان دادا، بوۋا، ئانا (ئاپا) ، ئاكا - ئۇكا (ئىنى) ، ئاچا - سىڭىل، يەڭگە، ئايلا، بالا، قىز، ئوغۇل قاتارلىق ئاتالغۇلار ئادەتتە يېقىنلىق، مېھرى - ھۆرمەت ئىپادىسىدە يەنە كەڭ قوللىنىدۇ. مەسىلەن، قولۇم - قوشنا، يارۇ - بۇرادەرلەر ئۆزئارا. ئۆزىدىن چوڭلارنى-ئەرلەرنى بوۋا، دادا، ئاكا؛ ئاياللارنى ئانا (ئاپا) ئايلا، ئاچا، يەڭگە؛ كىچىكلەرنى ئۇكام، ئىنىم، بالام، ئوغلۇم، سىڭلىم، قىزىم دەپ ئاتايدۇ. ناتونۇش كىشىلەر مەلۇم زۆرۈرىيەت تۇپەيلى ئۇدۇل كەلگەن بىرىدىن گەپ سوراش توغرا كەلگەندە قارشى تەرەپنىڭ جىنسىي پەرقى بويىچە قىياسەن ياش-قۇرامىغا قاراپ يۇقىرىدىكى نامىلاردا چاقىرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا دىنىي زاتلارنىڭ ئاياللىرى «قۇشناچ» ، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئاياللىرى «ئاغىچا» دەپ ئاتىلىدۇ.

4. مۇلۇك ۋارىسلىقى

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوغۇل، قىز، ئايال ھەممىسى مۇلۇك ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە. ئەمما، ئەملىي تەقسىماتتا ئوغۇلغا قارىغاندا قىزغا ئىككىدىن بىر ئۇلۇش؛ ئايالغا تۆتتىن ياكى سەككىزدىن بىر ئۇلۇش تەقسىم قىلىنىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچىنىڭ ئوغلى يوق بولغان تەقدىردە مۇلۇك قىزلار ئوتتۇرىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ. ھېچقانداق پەرزەنتى يوق، ئەمما قانداش تۇغقان ۋە ئايالى بولغان تەقدىردە شۇلار ئوتتۇرىسىدا بىر ئۇلۇشتىن تەقسىم قىلىنىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ باشقا ھېچقانداق يېقىنلىرى بولماي، پەقەت ئۆگەي ئاكىسى، ئاسراندى پەرزەنتى بولسا مۇلۇك ۋارىسلىق ھوقۇقى شۇنىڭغا مەنسۇپ بولىدۇ.

مۇنداق پەرزەنتلەردىن بىردىن ئوشۇق بولغان تەقدىردە ئۇلارغا تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ. ئۆلگۈچى يەككە-يېگانە بولسا، ئۇنىڭ مۇلكى جامائەتنىڭ كېڭىشى بىلەن جامائەت خەيرى - ساخاۋەت ئىشلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا مال-مۇلۇكنىڭ مەلۇم قىسمىنى پەرزەنتلىرىنىڭ بىرەرىگە ياكى ئايالىغا (ئۆگەي ۋە ئاسراندى پەرزەنتلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەخشەندە قىلىپ بەرگەن ياكى شۇنداق قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغان بولسا، مۇلۇكنىڭ شۇ قىسمى تەقسىماتقا كىرگۈزۈلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارمۇ قىز بالا ياتلىق قىلىنغاندا بىر يۈرۈش تويلۇق ۋە باشقا سەرەمجانلار بىلەن ئۇزىتىدۇ. ئەمما ئۇ يەنىلا مۇلۇك ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە. تۇرمۇشلۇق بولمىغان ئوغۇل، قىزلارغا مۇلۇك تەقسىماتىدا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ۋە توي ئىشلىرىنىڭ خىراجىتى نەزەردە تۇتۇلۇپ، تېگىشلىك ئەنئەنىۋى نىسبەتتىن بىر ھەسسىدىن ئارتۇقراق مۇلۇك قالدۇرۇلىدۇ.

5. نىكاھ تۇزۇم-رەسمىيەتلىرى

1) نىكاھ تۇزۇمى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئودال ھۆددىگەرلىك ئاساسىدىكى بىر ئەرگە بىر ئايالىق تۇزۇمى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى:

ئەرلەرنىڭ ئەرلىك ھوقۇق - ئىمتىيازى مۇقەددەس ئىدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە گەرچە بىر ئەر بىر ئايالىق تۇزۇم ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەرلەر ئەرلىك ھوقۇق-ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئىككى، ھەتتا ئۈچ، تۆت خوتۇن ئالىدىغان ئەھۋالمۇ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. مۇنداق ئەھۋال ئومۇميۈزلۈك بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇنداق ئەھۋاللار سەۋەب

بولغان: ① ئوتتۇرىدا پەرزەنت بولماسلىقى ياكى ئايالىنىڭ تۇغۇت ئىقتىدارى بولماسلىقى سەۋەبى بىلەن ئەر خوتۇن ئوستىگە يەنە بىر خوتۇن ئالىدۇ. مۇنداق سەۋەب زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا، ئەر خوتۇن رازىلىشىش ئاساسىدا ئىش كۆرۈلىدۇ. كۆپىنچە هاللاردا ئايال تەرەپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ لايىق تاللايدۇ ۋە توي ئىشىغا ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. مۇنداق بىر ئەرلىك ئىككى خوتۇن «چوڭ خوتۇن»، «كىچىك خوتۇن» دەپ ئاتىلىدۇ. كىچىك خوتۇن ئادەتتە «توقال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ② تىجارەت بىلەن ياكى باشقا ئىشلار بىلەن سىرتتا ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قېلىش ئەھۋالى بولغاندا، ئەر يەنە بىر خوتۇن ئېلىشقا بولىدۇ. بەزى ئەرلەر ئەرلىك هوقۇق ئىمتىيازى، جەمئىيەتتىكى نوپۇز، بايلىق، هوقۇق ئىمتىيازىغا تايىنىپ خاھىشچە توقال ئالىدىغانلارمۇ بار. ئەمما بۇ خىلدىكى توقال ئالغۇچىلار بىر قەدەر ئاز بولغان، بولۇپمۇ ئۇچ، تۆت توقال ئېلىش ناھايىتى ئاز ساندىكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئىچىدىلا مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ ئاز بولغان.

پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھ ئىشى ئاساسەن ئاتا-ئانىنىڭ هۆددىگەرلىكىدە بولۇپ كەلگەن. ئوغۇل-قىز ئۆزئارا تەپپىشىپ رايىلاشقاندىن كېيىن ئاتا-ئانىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ تويلىشىدىغان ئەھۋالمۇ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئەمما ئاتا-ئانىنىڭ پىكرى يەنىلا هەل قىلغۇچ رول ئوينايتتى.

6. نىكاھلىنىش دائىرىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھلىنىشى ئادەتتە ئۆز مىللەت قوۋمى بىلەن چەكلىنىپ، ئاساسلىقى يات ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىۋاستە قانداش تۇغقانلار ياكى دادىغا يا ئانىغا ئوگەي، جۇملىدىن ئاسراندى پەرزەنتلەر ئارا نىكاھلىنىشقا

پەقەت بولمايدۇ. ئەمما تۇغقانچىلىق قوغلىشىپ يېقىن تۇغقانلار ئارا نەۋرىلەرنى ئۆزئارا چېتىش ئادەتلىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئەمما تەجرىبىلەرگە ئاساسەن، ئەۋلادنىڭ ھېيىناق تۇغۇلۇپ قېلىشى، ئەر-خوتۇن مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى بولماي ئاجرىشىپ كېتىشى ئارقىسىدا ئاتا-ئانىلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىرىكلىشىپ، ھەتتا ياتلىشىپ كېتىش ھادىسىلىرىنىڭ سادىر بولۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ناھايىتى ئىھتىياتچانلىق پوزىتسىيە تۇتۇلىدۇ. مۇمكىن قەدەر نەۋرىلەرنى چېتىشتىن ساقلىنىدۇ. شۇڭا بۇ خىلدىكى نىكاھلىنىش ئاز ئۇچرايدۇ.

مۇندىن باشقا ئۇيغۇرلاردا يەنە دىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئارقىسىدا غەيرىي مىللەت قوۋمى بىلەن، جۈملىدىن مۇھەببەت تۇپەيلىدىن غەيرىي دىندىكى غەيرىي مىللەت قوۋمى بىلەن نىكاھلىنىش ئەھۋاللىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا كېلىننىڭ كۆيۈسى ۋاپات بولۇپ كەتكەن تەقدىردە ئاكىسى ياكى ئۇكىسى ئۇنىڭغا ئۆيلىنىشكە بولمايدۇ. ئەمما بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئاكىسى ۋاپات بولۇپ كېتىپ يەڭگىسى تۇل قالغان (ئۇلار بۆلەك ئۆي تۇتۇپ ئولتۇرغان تەقدىردە) بولسا، ئاكىسىنىڭ مال-مۈلكى، پەرزەنتلىرىنى دەپ ئۇكىسى يەڭگىسىگە ئۆيلىنىدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن. ئەمما جامائەتچىلىك تەرىپىدىن قاتتىق ئەيىبلىنىپ كەلگەچكە، ئۇنداق ئەھۋال كەمدىن-كەم ئۇچرايتتى. ئاكىسى ئۇكىسىنىڭ ئايالىغا ئۆيلىنىشكە پەقەت بولمايدۇ. ئايال ئۆلۈپ كەتسە ئەر ئايالىنىڭ سىڭلىسىغا (تەڭ دەمەت بولسا ئاچىسىغا) ئۆيلىنىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئۇزۇلۇپ قالماسلىق، پەرزەنتلىرىنىڭ ياتسىراپ قالماسلىقى مەقسەت قىلىنىدۇ.

7. نىكاھلىنىش يېشى

ئۇيغۇرلار بالدۇر ئۆي-ئوچاقلىق بولۇپ ئادەتتىنگەن. شۇڭا ئوغۇللار ئادەتتە 16-18 يېشىدا ئۆيلىنىدۇ. قىزلار 15-17 ياشتا ياتلىق بولىدۇ. ھازىر بۇ ئادەت ئۆزگەردى، «نىكاھ قانۇنى» بويىچە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ يېشى 18 گە توشمىسا توي خېتى بېرىلمەيدىغان بولدى.

8. تويلىشىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار توي ئىشىنى «ئۆمۈر سودىسى» دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا توي ئىشى، توي مۇراسىمى، بولۇپمۇ، لايىق تاللاشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە فېئودال ھۆددىگەرلىك ئاساسىدىكى نىكاھ تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەچكە، تويلىشىشتىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ بەزى فېئودال ئەخلاقىي قاراشلار شەكىللەنگەن. «قىرغاق كۆرۈپ بوز ئال، ئانا كۆرۈپ قىز ئال» دېگەن ماقالىدە ئەنە شۇنداق فېئودال ئەخلاقى قاراش ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلاردا تويلىشىش جەريانى تۆۋەندىكىچە باسقۇچلاردىن ئۆتىدۇ:

بىرىنچى، لايىق تاللاش: لايىق تاللاشتا ئادەتتە مۇنداق ئۇچ خىل ئۇسۇل قوللىنىدۇ:

1) ئاتا-ئانا ئالدى بىلەن ئەل-مەھەللە، قولۇم-قوشنا، يارۇ-بۇرادەر، ئۇرۇق-تۇغقانلار ئىچىدىن، ئاندىن قالسا يات يېزا - قىشلاقلاردىن ئۆز پەرزەنتى (ئوغلى) ئۈچۈن لايىق كۆزىتىدۇ. ئاتا-ئانىنىڭ پىكرى بىر يەرگە كەلگەندىن كېيىن باشقىلار ئارقىلىق ئوغلىغا بېشارەت بېرىلىدۇ ياكى ئوغلىنىڭ

رايى ئاڭلىنىدۇ. ئوغۇلدا باشقا ئىنكاس بولمىسا ئاتا-ئانا كۆزىتىپ تاللىغان لايىق نىشانلىنىدۇ. ئەگەر ئوغلىنىڭ ياقتۇرۇپ سۆزلىشىپ يۈرگەن لايىقى بولغان تەقدىردە بۇ لايىق ئاتا-ئانىغىمۇ مۇناسىپ كۆرۈلسە، ئاخىرقى ھېسابتا شۇ لايىق نىشانلىنىدۇ. ئادەتتە ئاتا - ئانىنىڭ پىكرى ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. ئوغۇل بىلەن قىز بىر - بىرىنى ياقتۇرۇپ قالغان بولسا ئۆز ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ سىمۋولى قىلىپ ئۆزئارا خاتىرە قالدۇرۇشىدۇ. ئوغۇللا ئادەتتە كۈمۈش ئۈزۈك (هاللىق ئائىلىدىكىلەر ئالتۇن ئۈزۈك)، بويۇنتۇمار، قىزلار ئۆزى گۈل چېكىپ ئىشلىگەن قول ياغلىق تەقدىم قىلىدۇ.

(2) بەزى ئائىلىلەر مەلۇم بىرىنىڭ ئوغلىنى (قىزىنى) كىچىكىدىن ياخشى كۆرۈپ كەلگەن بولسا، ھەر خىل سورۇن پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىپ «بالا قىلىۋالىمەن»، «ئوبدان بالا بولدى» دېگەندەك سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ئوغۇلغا (قىزغا) جۈملىدىن ئوغۇل (قىز) نىڭ ئاتا-ئانىسىغا بېشارەت بېرىپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئوغۇل (قىز) دا، ئوغۇل (قىز) نىڭ ئاتا-ئانىسىدا بۇ بېشارەتكە مۇناسىپ بىرەر ئىپادە كۆرۈلسە، ئوغۇل (قىز) تەرەپ تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلىرى ئارقىلىق ئۆز ئىستەكلىرىنى بىلدۈرىشىدۇ. ئىككى تەرەپ رەسمىي مۇناسىپ كۆرۈشسە، ئاندىن قۇدىلىشىش تەدبىرلىرىنى كۆرىدۇ.

(3) بەزى ئائىلىلەر، بولۇپمۇ كۆپ قىزلىق ئائىلىلەر ئۆزلىرى بىۋاستە ياۋاش، تىرىشچان ئاتىسىز ياكى ئانىسىز ياكى قارا يېتىم بالىلارنى تاللاپ قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇنىڭغا چېتىپ قويىدۇ. ئۇ شۇ ئۆينىڭ ئوغلى ھېسابىدا بولىدۇ. بۇ ئادەتتە «ئوغۇلچىلاپ ئەكىرىش (كىرىش)» دەپ ئاتىلىدۇ.

(4) مەخسۇس ئادەم ئارقىلىق تاللاش: ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ياش ئوغۇل - قىزلارغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ياشلىق بويتاق ياكى سويتاق (تۇل ئايال) لارغا لايىق تونۇشتۇرۇشنى

كەسىپ قىلغان ئاياللار بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئايال «دەللال» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئۆز ئوغلى، (قىز) لىرى ئۈچۈن جۇملىدىن ئوتتۇرا ياشلىق بويتاق - سويتاقلار ئۆزلىرى ئۈچۈن شۇنداق ئاياللار ئارقىلىق لايىق تاللايدۇ، بۇنداق ئاياللار هازىرقى «لايىق تونۇشتۇرۇش ئورنى» نىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن.

(5) لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا لايىق تاللاشتا مۇنداق ئالاهىدە ئۇسۇلمۇ قوللىنىپ كېلىنگەن:

ئوغۇل بىلەن قىزنى ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىن باشلاپ كۆزىتىش: بالىلار بىللە ئويناپ، كېلىپ - كېتىپ يۈرگەن چاغلىرىدىن باشلاپ، ئاتا - ئانىلار ئۇلارنى سۆز هەرىكىتىنىڭ چاققانلىقى، تۇرگۇن، جۇشقۇنلۇقى قاتارلىق جەهەتلەردىن كۆزىتىپ، شۇلاردىن بىرەرىنى نىشانلايدۇ. ئوغۇل تەرەپنىڭ ئانىسى شۇ نىشانلىغان قىزنىڭ كېلىپ - كېتىپ ئويناپ يۈرگەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قىزغا تۇيدۇرماي ئۇنىڭ كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكىنىڭ بىر يېرىنى قىيىپ قويىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئانىسى ئوغۇلنىڭ بېشىغا ياكى مۇرىسىگە بىر كالتە ئاق يىپنى يېپىشتۇرۇپ قويىدۇ. بالىلار ئۆيلىرىگە قايتقاندا بۇنى كۆرگەن ئاتا-ئانا هە قىزىمىزغا (ئوغلىمىزغا) لايىق چىقىپتۇ دەپ (ئۇچۇر) ئەلچى كۈتىدۇ. ئوغۇل تەرەپ ئەلچى ئەۋەتىش تەرەددۇتىدا بولىدۇ. ئەلچى بېرىشتا توققۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخان قىلىپ بارىدۇ. ئوغۇل تەرەپ مۇناسىپ كۆرمىسە، قىز تەرەپ ئايرىم توقۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخانىنى ياندۇرىدۇ.

بۇرۇنقى چاغلاردا ئۇيغۇرلاردا قىيامەتلىك ئىكى دوست ئاياللىرى هامىلىدار چاغدىلا كەلگۈسىدە پەرزەنتلىرىنى چېتىپ قويۇشنى ۋەدىلىشىدىغان ئادەتمۇ بولغان. ئەگەر ئاياللىرى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك بىرى ئوغۇل، بىرى قىز تۇغقان بولسا،

ئۇلار ساغلام چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يەتكەن ھامان ئۇلارنى چېتىپ قويىاتتى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لايىق تاللاشتا مەيلى قانداق ئۇسۇل قوللىنىلمىسۇن، ئاتا-ئانىنىڭ ئىرادىسى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ كەلگەن. بۇ فېئودال ئەخلاقى قاراش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇرۇن يەنە مۇنداق ئادەت-خاھىشلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن: ① بالاغەتكە يېتىپ قالغان قىزلار ئۆزى يالغۇز يىراق-يېقىنلارغا بېرىشتىن، بولۇپمۇ يىگىتلەر بىلەن ئۇچرىشىشتىن، يىگىتلەرگە تىكىلىپ قاراشتىن ساقلىنىاتتى. بۇ قىزلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق دەپ قارىلاتتى. ② لايىقنى ئاتا-ئانا تاللاپ بېكىتكەچكە، تويلىشىدىغان ئوغۇل - قىز ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىش بولمايتتى. بولۇپمۇ باشقا مەھەللە، يېزىلاردىن تويلاشقۇچىلار تا توي بولۇپ قىز كۆچۈرۈپ كېلىنىپ كەچكى يۇز ئاچقۇسى بولغاندا ئاندىن يۈز كۆرۈشەتتى. ③ ياش ئوغۇل - قىزلاردا ئۆزئارا مۇھەببەتلىشىش خاھىشلىرى بولسىمۇ، ئەمما ناھايىتى خۇپىيانە بولاتتى. ئەگەر سېزىلىپ قالسا، ئۇلار بولۇپمۇ قىزلار داپشاق، ئەخلاقسىز دەپ قارىلاتتى. ④ ئۆزئارا مۇھەببەت باغلىشىپ تويلىشىشقا ۋەدىلەشكەن ياش ئوغۇل-قىزلار ئاتا-ئانىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە باشقىلارغا ياتلىق بولۇش (ئۆيلىنىش) كە مەجبۇر بولغان تەقدىردە، كېيىن ھەر ياھانە - سەۋەبلەر بىلەن ئاجرىشىپ كېتىپ، ئاخىر ئىككىسى تويلىشىپ بىرگە ئۆتىدىغان ياكى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنماي بىر-ئىككى كۈن بىللە قېچىپ كېتىپ ئاتا-ئانىسىنى ئۆزلىرىنىڭ تويلىشىشىغا مەجبۇر قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. تۆۋەندىكى خەلق قوشاقلىرىدىن ياشلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ۋە نىكاھ ئەركىنلىكىگە بولغان تەشنالىقىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس:

ئېتىم ئويناپ سۇندۇردى، قۇشباش ئېگەرمىنى،
ئاتام ماڭا ئېپ بەرمەيدۇ، سۆيگەن يارمىنى.

× × × ×

ئاققىنا كۆڭلەك كىيىپسىز، ئاق تىكەنلەر ئىلمىسۇن،
ئاق تىكەنلەر ئىلسا ئىلسۇن، ۋەدە يالغان بولمىسۇن.

× × × ×

سەن قاياقتىن كېلىسەن، چىرايلىقىم كۆزى خۇمار،
ساڭا تىلىم تەگمىسۇن، بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار.

ئىككىنچى، ئادەم (ئەلچى) قويۇش: لايىق مۇقىملانغاندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى قويىدۇ. ئەلچى ئادەتتە ئىككى - ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. قىز تەرەپ بارغان ئەلچىلەرنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، داستىخان سېلىپ چىرايلىق كۇتىدۇ. داستىخان ئۈستىدە ئەلچىلەر «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دەپ سۆز باشلاپ ئۆزلىرىنىڭ كەلگەن مۇددىئاسىنى ئىزهار قىلىدۇ. ئوغۇل تەرەپ مۇناسىپ كۆرسە «هەرقايسىلىرىدىن قىزىمىزنى ئايمايمىز»؛ مۇناسىپ كۆرمىسە «قىزىمىز تېخى كىچىك» ياكى «قىزىمىزنىڭ بېشى باغلاقلىق» ياكى «باشقىلارنىڭ داستىخىنىنى ئېلىپ قويغان» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ئۇچىنچى، داستىخان تاشلاش: بۇ «كىچىك چاي» ياكى «رەھمەت چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئوغۇل تەرەپ ئۆز ئىقتىسادىي ئەهۋالىغا قاراپ يۇرت ئىچىدە ئېقىۋاتقان رەسمىيەتلەر بويىچە ئىككى - ئۈچ كىيىملىك رەخت، مەلۇم ساندا نان، قەنت - گېزەك، بىر تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى

هازىرلاپ ئوغۇلنىڭ ئانىسى ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلىرىدىن تۆت - بەش ئايالنىڭ ھەمراھلىقىدا قىز تەرەپكە بارىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ ئانىسى رەسمىي يۈز كۆرۈشىدۇ. قىز تەرەپ كەلگەن مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن ئەكەلگەن سوۋغاتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تويلۇق توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىشنى سوراپ خوشلىشىپ قايتىدۇ.

تۆتىنچى، تويلۇق مەسلىھەت: «تويلۇق» توي سۆزىدىن كەلگەن. ئۇيغۇرلاردا تويلۇق، خاس تويلۇق قويۇمچا، ئاش سۈيىدىن ئىبارەت ئۇچ تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خاس تويلۇق مەخسۇس قىزغا ئاتالغان بىر يۈرۈش ئۇستىباش، ئىككى-ئۇچ كىيىملىك ئەن رەخت ۋە زىننەت بۇيۇملىرىنى؛ قويۇمچا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى، بىۋاستە تۇغقان ۋە يېقىن تۇغقانلىرىغا قويۇلىدىغان قويۇمچا (ئاساسەن كىيىملىك رەخت)؛ ئاش سۈيى مەركە كۈنى مېھمان ئۆزىتىشقا كېرەكلىك گۆش-ياغ، ئۇن ياكى گۈرۈچ، سەۋزە، چاي-تۇز، قەنت-گىزەك، ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە يۇقىرىقى ئۇچ تۈر بويىچە تىزىملىك بېرىدۇ. ئىككى تەرەپ ۋەكىلى قىز تەرەپ ئۆيىگە جەم بولۇپ، تىزىملىكتىكى تەلەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپنىڭ ھازىرلىقى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۇستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ. قىز تەرەپ ئالدى بىلەن ۋەكىللەرنى چىرايلىق كۈتىدۇ. داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن رەسمىي مەسلىھەت باشلىنىدۇ. مەسلىھەت ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئېقىۋاتقان ئۆلچەم ئاساسىدا ئىككى تەرەپ رازى بولغۇدەك بىر قارارغا كېلىشىپ تارقىشىدۇ. مەسلىھەت جەريانىدا قىز تەرەپ دادىسى سۆز ئاچماي ئولتۇرۇپ ئەڭ ئاخىرىدا پوزىتسىيە بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدەك مۇشۇ قېتىم ئىككى

تەرەپنىڭ قويۇمچا ۋە ياندۇرۇق قويۇمچا قويۇلىدىغانلارنىڭ دائىرىسى، ئادەم سانى ئۇستىدىمۇ مەسلىھەت بولىدۇ. مەسلىھەت ئارقىلىق بەزى ئائىلىلەر ئىككى تەرەپ ئاتا-ئانىسىدىن باشقىلارغا قويۇمچا قويماسلىقنى ياكى بۇاستە تۇغقانلىرىدىن بىر نەچچىسىگىلا قويۇشنى قارار قىلىشىدۇ. بەزىلەر تويلۇق ئۇستىدە بىھۇدە تالاش-تارتىش بولۇشى بىلەن بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەرنىڭ سادىر بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىككى تەرەپ ئاتا-ئانىسى شەخسەن ئۆزلىرى يۈز تۇرانە كېلىشىپ ھەل قىلىدۇ. چۈنكى تويلۇق ئۇستىدىكى شۇنداق كۆڭۈلسىزلىكلەر ئارقىسىدا بولۇش ئالدىدا تۇرغان توي بۇزۇلۇپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ سادىر بولاتتى.

كونا ئادەت بويىچە قىز ئۈچۈن ئەڭ كۆپ دېگەندە توققۇز قۇر، ئاز دېگەندە بەش قۇردىن يەتتە قۇرغىچە، ئەڭ ئاز دېگەندە ئۈچ كىيىملىك، بىردىن دوپپا، ياغلىق، بىر جۈپ ئۆتۈك، زىننەت بۇيۇملىرىدىن بىر جۈپ ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا سېلىناتتى. ئەمما يۇقىرى تەبىقە بايى ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا يازلىق - قىشلىق بولۇپ ئون نەچچە قۇر كىيىملىك، جۈپلەپ ياغلىق، دوپپا، قاما تۇماق، ئۆتۈك قاتارلىق ئۇستىباش، بىر جۈپ ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن بىلەزۈك ۋە ئالتۇن تاج، ئالتۇن قاداقلىق دوپپا قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى سېلىناتتى. مەركە ئۈچۈن ئون-يىگىرمە قوي، ئىككى-ئۈچ كالا، نەچچە يۈز جىڭلاپ ئۇن، گۈرۈچ ئىشلىتەتتى.

تويلۇقنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكىنىڭى «9» بولۇشىغا كەلسەك، «9» نىڭ قەدىمكى ئەنئەنىمىزدە «مۇقەددەس سان» دەپ قارىلىپ كەلگەنلىكى بىلەن بۇاستە مۇناسىۋەتلىك.

بەشىنچى، تويلۇق تاپشۇرۇش: تويلۇق تاپشۇرۇش ئۇسۇلى ئاساسەن ئىككى خىل: ① تويلۇق مەسلىھەتى پىشقاندىن كېيىن تويلۇقنى بازار باھاسى بويىچە پۇلغا سۇندۇرۇپ پۇل تاپشۇرۇپ

تويلۇقنى قىز تەرەپ ئۆز خاھىشچە ئېلىش. ② ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپنىڭ تەلىپى بويىچە تويلۇق هازىرلاپ چوڭ چاي كۈنى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئالدىغا قويۇش. ئادەتتە ئىككىنچى خىل ئۇسۇل بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك قوللىنىپ كېلىنگەن.

ئالتىنچى، چوڭ چاي: بۇ باسقۇچتا، قىزغا هازىرلانغان تويلۇق تاپشۇرۇلىدۇ ۋە قىز تەرەپ ئاتا-ئانىسى قاتارلىقلارغا قويۇلىدىغان قويۇمچىلار قويۇلىدۇ. مەزكە كۈنى رەسمىي بېكىتىلىدۇ. شۇڭا بۇ «چوڭ چاي» دەپ ئاتالغان. بۇ كۈنى قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنا، يارۇ - بۇرادەرلىرىمۇ هازىر بولىدۇ. ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا-ئانىسى، ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنا، يارۇ - بۇرادەرلىرى بولۇپ 10-15 كىشىنىڭ هەمراهلىقىدا هازىرلىغان تويلۇق، قويۇمچا قاتارلىقلارغا بەلگىلىك مىقداردا گۆش، ماي، گۈرۈچ، سەۋزە، تۇز، قەنت-گېزەك، بىرەر تاختا چاي قوشۇپ قىز تەرەپكە داستىخان قىلىپ كېلىدۇ. قىز تەرەپ مېهمانلارنى چىرايلىق مېهمان قىلىدۇ. داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ ۋەكىلى (ئايال) ئەكەلگەن داستىخاننى مېهمانلار ئالدىدا ئېچىپ، ئۆز تەرتىپى بويىچە بىر-بىرلەپ ئېلان قىلىدۇ. بۇ رەسمىيەت تۇغقاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ ۋەكىلى (ئەرلەر) تويىنىڭ ئاش سۈيى ۋە كەم نەرسىلەر ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ بىر قارارغا كېلىپ، ئاش-سۇ ئەكىلىدىغان ۋاقىت بىلەن مەزكە كۈننى بەلگىلەپ خوشلىشىپ قايتىدۇ.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا بېلىق، بېلىق تۇتۇش قوراللىرى، چېگە-تۇرقا، جەرەن، تۇلكە قاتارلىق نەرسىلەرنىي تويلۇق سېلىش ئادىتى بولغان، بۇ ئۇلارنىڭ ناهايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان دەريا، كۆل ۋە ئارالدا سىرت بىلەن ئالاقىسىز دېگۈدەك هالەتتە ياشاپ كەلگەنلىكىرى بىلەن بۇاستە مۇناسىۋەتلىك.

روشەنكى، بۇ ئادەتلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئىپتىدائىي ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئىنسانلارنىڭ سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان باسقۇچلىرىدىكى تويلىشىش ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇرلاردا تويلۇق مىقدارى چوڭ چاي، توي مەرىكىسىنىڭ كۆلىمى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەتتە ئېقىۋاتقان ئۆرلۈچەم ئاساسىدا بولىدۇ. قىز تەرەپ ئارتۇقچە تەلەپ قويسا، جامائەتچىلىكنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار ئىلاجى بار تەك ئورۇندىكىلەر بىلەن تويلىشىدۇ.

9. پەرزەنتلىك بولۇش

1) ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغۇت قارىشى: ئۇيغۇرلار بالدۇر ۋە كۆپ پەرزەنتلىك بولۇشنى ئادەت قىلغان. بۇ ئادەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشىنىپ ماغدۇرىدىن ئايرىلغاندا يۆلەكسىز قېلىش قاتارلىق تۇرمۇش ئەھلىيەتلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ پەرزەنتلىرىنىمۇ بالدۇر تۇرمۇشلۇق ۋە كۆپ پەرزەنتلىك قىلىشنى ئادەت قىلغان. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ كېلىۋاتقان «بالىلىق ئۆيي بازار، بالىسىز ئۆيي مازار» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇ قاراش ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ پەرزەنتكە بولغان ئارزۇ-ئۇمىدى ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇرلارمۇ ئوغۇل بالىغا ھېرىسراق كېلىدۇ. ئەمما قىز بالىنىمۇ كەمسىتمەيدۇ ۋە قىز بالىنى ئاتا-ئانىغا كۆيۈمچان

كېلىدۇ، پەرزەنت بولسىلا ئەۋلاد قۇرۇمايدۇ، بەرىكەت كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ شۇڭا تۇغۇش ئىقتىدارى بولغانلارنىڭ ھەممىسى كۆپ پەرزەنتلىك كېلىدۇ.

2) تۇغۇت قارىشىغا ئائىت ئادەتلەر: ① ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە پەرزەنتسىزلىك كىشىلىك ھاياتىدىكى ئەڭ ئازابلىق ئىشلاردىن دەپ قارىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تويلىشىپ ئۇزۇنغىچە پەرزەنت كۆرمىگەنلەر ھەر تەرەپكە چېپىپ سەۋەب قىلىشقا تىرىشىدۇ. تېۋىپلەرگە داۋالىنىدۇ. باشقىلاردىن ئاڭلىغانلا ئامالالارنى قىلىپ كۆرىدۇ. مازار-ماشايىقلارغا بېرىپ نەزىر-نۇزرەت قىلىدۇ، ھەتتا ئۇلۇغ-خاسىيەتلىك دەپ قارالغان جايلارنىڭ توپىسىنى، كامارلىرىنى كولاپ قولىغا چىققان نەرسىلەرنى ئېرىم قىلىپ يەيدۇ. بەزىلەر كۆپ تۇغۇتلۇق بولغان ئاياللارنىڭ ئىسسىق ئېشىگە (ھەمراھى) ئولتۇرىدۇ. ② ئايال كىشى ھامىلدار بولغان ھامان شۇ ئائىلىدىكى چوڭ-كىچىك ھەممىسى چەكسىز سۆيۈنۈپ ئۇنى ھەر جەھەتتىن ئاسرايدۇ. ئېغىر ئىشلارنى قىلىشتىن چەكلەيدۇ. كېچىلىرى يالغۇز ئۆيدە يانقۇزمايدۇ. بۇنىڭدا ھەر خىل سەۋەبلەر تۇپەيلى قاتتىق قورقۇپ كېتىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ بويىدىن ئاجراپ كېتىشتىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنغان. ③ ئاياللارنىڭ ھامىلدار بولغانلىقى ئادەت كېلىش مۇددىتى ئۆتۈپ كېتىش بىلەن تەڭ غىزا-تاماق خالىماي قۇرۇق ھۆ تۇتۇشتەك ھالەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا قاراپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ. مۇنداق ھالەت ئاياللار ھامىلدار بولۇپ تەخمىنەن 40 كۈندىن كېيىن پەيدا بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ ھەر خىل نەرسىلەرنى يېگۈسى كېلىدۇ. بەزىلەرنىڭ تاتلىق-چۈچۈك يېگۈسى كەلسە، بەزىلەرنىڭ تاتلىق، سوغۇق نەرسىلەرنى، بەزىلەرنىڭ ھەر خىل نەرسىلەرنى يېگۈسى كېلىدۇ. بۇ «سېزىك، سېزىك بولۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. «ھامىلدار»، «يۈك، يۈكلۈك» دېگەن مەنىدىكى ئەرەبچە

«هامىل» سۆزىگە پارسچە سۆز ياسىغۇچى «دار» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، «يۇكى بار، يۈك كۆتۈرگەن» دېگەن بولىدۇ، بۇ سۆز ئاساسەن ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلىدۇ. جانلىق تىلدا «ئېغىر بوي (بولۇش)، ئېغىر ئاياق (بولۇش)، ئىككى قات (بولۇش)، قورساقتا قېلىش، قورساق كۆتۈرۈش، بويىدا قېلىش، ئېغىر ئۇستىخان بولۇش، بوغاز بولۇش» قاتارلىق بىر نەچچە خىل ئاتىلىدۇ. ④ هامىلدار بولغۇچىنىڭ سېزىك بولغان نەرسىسىگە قاراپ تۇغۇلغۇسى بالىسىنىڭ جىنسىي پەرقىگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئەگەر تاتلىق-چۈچۈك نەرسىگە سېزىك بولسا قىز، ئاچچىق-چۈچۈك نەرسىگە سېزىك بولسا ئوغۇل تۇغىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بەزىدە شۇنداق پەرەزلەر توغرىمۇ چىقىپ قالىدۇ. ⑤ ئادەتتە ئاياللارغا، بولۇپمۇ يېڭى هامىلدار بولغان ئاياللارغا تۆگە گۆشى، توشقان گۆشى يېيىش چەكلىنىدۇ. چۈنكى هايۋانات ئىچىدە تۆگە 10 ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تۇغقاچقا، تۆگە گۆشى يېسە تۇغۇت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. توشقان گۆشى يېسە بالىنىڭ ئۈستى كالپۇكى توشقان كالپۇكىدەك يېرىق تۇغۇلۇپ قالىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ⑥ بالا دادىسىغا ئوخشاپ تۇغۇلسا، ئانىسى هامىلدار ۋاقتىدا دادىسىغا تولا قارىغانلىقتىن؛ ئانىسىغا ئوخشاش تۇغۇلسا، ئانىسى هامىلدار ۋاقتىدا ئەينەككە تولا قارىغانلىقتىن دەپ قارىلىدۇ. ⑦ ئۇيغۇرلار بالا توققۇز ئاي توققۇز كۈن، توققۇز سائەت، توققۇز دەقىقىدە تۇغۇلىدۇ، دەپ هېسابلايدۇ.

3) تۇغۇت ئۇسۇلى: ئۇيغۇرلاردا ئاياللار ئولتۇرغۇزۇپ تۇغدۇرۇلىدۇ. هامىلدار ئايالنىڭ ۋاقتى-سائىتى يېقىنلىشىپ تولغاق ئالامىتى كۆرۈلگەندە، كىندىك ئانىسى (تۇغۇت ئانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەكلىپ قىلىنىدۇ. يېڭى زاكىلىق لاتا، يېڭى ئۇستۇرا، پاكىز سېغىز خامپا پارچىسى هازىرلىنىدۇ.

هامىلىدار ئايالنى رەسمىي تولغاق تۇتقاندا، كىندىك ئانىسى ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزى ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ مەيدىسىدىن قۇچاقلاپ ئولتۇرغۇزۇپ مەدەت بېرىپ تەڭ ئىنجىقلىشىپ بېرىدۇ. بالىنىڭ باش سۈيى چۈشۈش بىلەن تەڭ ئۇنى ياتقۇزۇپ ئۆزى ئالدىغا ئۆتۈپ بالىنى قولىغا چۈشۈرىدۇ. بالىنىڭ ھەمراھى چۈشكەندىن كېيىن بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىپ، زاكىلاپ بۇلماق بىلەن ئېغىزلاندۇرىدۇ. مۇشۇ مەشغۇلاتنى ئورۇندىغۇچى ئايال «كىندىك ئانىسى» دەپ ئاتالغان. ئادەتتە كىندىك ئانىسى ئۇچۇن ئۆزى ياۋاش، سۆز-ئاغزى يۇمشاق، قولى يېنىك، كۆپ تۇغۇتلۇق بولغان، تەجرىبىلىك پىشقەدەم ئايال تاللىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كىندىك ئانىسى چوڭ ھۇرمەتكە ئىگە. بالا ئۆسمۇرلۇك دەۋرىدە كىندىك ئانىسىنى «ئانا» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئاتا-ئانىسى ھازىرلاپ بەرگەن سوۋغاتلار بىلەن كىندىك ئانىسىنى يوقلاپ تۇرىدۇ. تۇغۇت ۋاقتىدا ئۆيگە كىندىك ئانىسى بىلەن تۇغقۇچىنىڭ ئانىسىدىن باشقا ھېچكىم كىرگۈزۈلمەيدۇ. ئايرىم ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا تۇغقۇچىنىڭ يولدىشى ئىشىك قېشىدا ساقلاپ تۇرىدۇ. بالا سالامەت تۇغۇلۇپ يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن «مۇبارەك بولسۇن» دەپ قۇتلۇقلايدۇ. بالىلار ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنا ۋە چوڭلارغا خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ سۆيۈنچە ئالىدۇ.

تۇغۇتلۇق ئايال ياتقان ئۆينىڭ ئىشىك بېشىغا يەتتە ياكى ئون ئىككى ئىدىرى توشقۇچە قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇلۇپ، يات كىشىلەرنىڭ كىرىشى چەكلىنىدۇ. ئىسسىقلىق ئېلىپ يوقلاپ كەلگۈچىلەرمۇ ئون ئىككى ئىدىرى توشقاندىن كېيىن كېلىپ يوقلايدۇ. بوۋاق بېشىغا توشقۇچە دادىسى، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى پول يۇرۇپ تەرلىگەن ھالەتتە كەلگەندە، دېمىنى ئېلىپ تەرى قۇرۇمىغچە بالىنى دەرھال قولىغا ئالمايدۇ. بۇنىڭدا بوۋاقنىڭ ئۇچۇقدىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنغان.

تۇغۇتلۇق ئايال ئىدىرى (قىرقى) ئىچىدە تۇخۇم، سۈت، شورپا بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇلىدۇ. بىر نەچچە قېتىم مەخسۇس كاللا-پاقالچاق يېگۈزۈلىدۇ. ئىدىرى ئىچىدە قازان-قومۇچ كۆتۈرۈش، قول-پۇتىنى سوغۇق سۇغا تەگكۈزۈش، يۇيۇنۇش ۋە سوغۇق، يەللىك نەرسىلەرنى يېيىشتىن ساقلىنىدۇ. ھامىلدار ۋاقتىدا بەل، قازان سۆڭەكلىرىدە ھاسىل بولغان بوشۇشش ھالىتىنى تېزراق ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ قېتىم تۇخۇم بىلەن بېلى تېڭىلىدۇ. قاينىتىلغان ئىسسىقلىق دورا-دەرمەك سۈيىگە چىلانغان لۆڭگىدە بەدەنلىرى سۈرتۈلىدۇ. ئىدىرى توشقاندا يەنە شۇنداق سۇدا ھورداندۇرۇلىدۇ. پاكىز يۇيۇندۇرۇلۇپ، باش-كۆزى يۇيۇپ-تارىلىپ، چىرايلىق كىيىندۈرۈلۈپ تالا - تۈزگە چىقىرىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆي ئىشىغا كىرىشىدۇ.

4) تۇغۇتقا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق ئۆزگىچە ئادەتلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن: ئاياللار تۇغۇت ئۈستىدە بالا ۋاقتىدا چۈشمەي تولغاققا كۈچەپ ھوشىدىن كەتسە ياكى ھەمراھى چۈشمەي ھوشسىز ھالەتتە ئۆلۈپ كەتسە «ھال باستى» (جىن-شاياتۇنلار چاپلىشىۋالدى) دەپ قارىلىپ كەلگەن. مۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە ئۆي ئىچىگە قارا قۇش (قۇش بولمىغاندا قارچىغا) ياكى بۆرە ئىت قويۇپ بېرىلىدۇ ياكى ئىشىك تۈۋىدە مىلتىق ئاتىدۇ. ئۆگزىگە چىقىپ تۆكلۈك يېنىدا ئەرزان توۋلىنىدۇ. ئەگەر ھامىلدار ئايال ھوشىغا كېلىپ سالامەت بوشانسا «جىن-شاياتۇنلار قاچتى، ئەگەر ئۆلۈپ كەتسە قۇش جىن-شاياتۇنلارغا تەڭ كېلەلمىدى، ئۇنىڭ ئۆپكىسىنى جىن-شاياتۇنلار سۇغۇرۇپ ئېلىپ كەتتى» دەپ ئۇنداق بەختسىزلىككە تەن بېرىلىپ كەلگەن. روشەنكى بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ توتىم ئىتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك خۇراپىيلىق تۇسىنى ئالغان ئادەت. ئەجدادلىرىمىز قۇشنى

باتۇرلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاپ، ۋەھىمىلىك رەقىبلىرىنىڭ ئەشەددىي كۈشەندىسى ھېسابلاپ كەلگەن؛ بۇ ئادەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقادىنىڭ ئىسلام دىنىغا ماسلىشىپ داۋاملىشىپ كەلگەن ئىزتالىرىدىن ئىبارەت. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئىچىدە زامانىۋى ئىلىم-پەن ساۋادىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ئۇنداق ئادەتلەر ئاساسەن ئادەت كۈچىدىن قالدى. ئەمما چەت يېزا - قىشلاقلاردا شۇنداق قاراشنىڭ تەسىرى تېخى پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكىنى يوق.

10. نىكاھتىن ئاجرىشىش-يېنىشىش

1) نىكاھتىن ئاجرىشىش: نىكاھتىن ئاجرىشىش ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ. مۇھىملىرى: ① ئوتتۇرىدا پەرزەنت بولماسلىق؛ ② ئەرنىڭ ئايالغا ياكى ئايالنىڭ ئەرگە كۆڭلى چۈشمەسلىكى؛ ③ ئەر - ئايالنىڭ مىجەزىدە تەدرىجىي پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەر ئارقىسىدا دەسلەپكى مۇھەببەت ئاساسىنىڭ بۇزۇلۇشى؛ ④ ئۆزئارا ساداقەتسىزلىك؛ ⑤ ئۇچىنچى بىر تەرەپ ئارىلىشىش؛ ⑥ ئايال تەرەپ ھەددىدىن زىيادە خورلۇقچا ئۇچراش؛ ⑦ ئادەتتىكى ئائىلە ماجىرالىرى قاتارلىق. مۇشۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرەرى كۆرۈلگەندە، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنىڭ كېلىشتۇرۇشى، نەسىھەتلىرى ئۇنۇم بەرمىگەندە نىكاھتىن ئاجرىشىش تەلىپى قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەر تەرەپ «قويدۇم» ياكى «تالاق» دەپ لەۋزى قىلسا، نىكاھتىن ئاجرىشىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ، ئەر - ئايال بىرگە ئۆتۈشكە بولمايدۇ. بۇرۇن مۇنداق نىكاھتىن ئاجرىشىش توغرا كەلگەندە باشقا قانۇنىي رەسمىيەتلەر ئۆتەلمەيتتى، قولۇم-قوشنا ۋە مەھەللە جامائىتىنىڭ بىلىپ قېلىشى بىلەن كۆپايىلىنەتتى. ئۆي

- مۇلكى ئوتتۇرىدا تەك بۆلۈنەتتى. (ئۆي مۇلكىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىدىغان ئەرلەر، ئاياللارمۇ ئۇچرايدۇ). ئەگەر ئوتتۇرىدا بالا بولغان تەقدىردە بالىنى ئىختىيار قىلغان تەرەپ ئېلىپ قالىدۇ ياكى ئىككى تەرەپ كېلىشىپ بۆلۈشۈۋالاتتى. بالا ۋە مۇلۇك مەسىلىسىدە ئىككى تەرەپ كېلىشەلمىسە دىنىي مەھكىمىنىڭ بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشىگە ئىلتىماس قىلىناتتى ۋە دىنىي مەھكىمىنىڭ چىقارغان ھۆكۈمىگە بويسۇناتتى.

نىكاھتىن ئاجراشقان ئايال ياتلىق بولماقچى بولسا، ئۇچ ئاي ئون كۈن ئىدەت تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇ جەريانداا ئايالنىڭ ھامىلىدار ياكى ئەمەسلىكى ئېنىقلىنىدۇ. ئەگەر ھامىلىدارلىقى ئېنىقلانسا، تۇغۇلغان بالا، ئادەتتە ئەر تەرەپكە تەۋە بولىدۇ. بالىنىڭ راسخوتىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئەر تەرەپ ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۇغۇلغۇسى بالىنىڭ دادىلىق ھوقۇقىدىن ئىختىيارىي ۋاز كېچىپ، ئايالنىڭ بولغۇسى ئېرىگە بېرىۋېتىدىغانلارمۇ ئۇچرايدۇ.

2) يېنىشىش: نىكاھتىن ئاجرىشىش شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ يېنىشىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشىمايدۇ. ① ئادەتتىكى ئائىلە ماجىراسى ئۈستىدە ئەر تەرەپ بىر پەسلىك ئاچچىق ئارقىسىدا يېنىكلىك قىلىپ «قويدۇم» دەپ لەۋزى قىلىپ تاشلىغان بولسا، مەزىن ياكى نىكاھ ئوقۇشنى بىلىدىغان مەھەللىدىكى بىرەر كىشىگە قايتا نىكاھ ئوقۇتۇپ ئەر-خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ؛ ② يۇقىرىقى بىرەر سەۋەب تۈپەيلىدىن ئاجراشقان ئىككى تەرەپ يېنىشىشنى ئىستىسە ياكى ئاتا - ئانا، جامائەت ئارىغا كىرىپ رايىلاشتۇرغان بولسا ئەر تەرەپ بىرەر قۇر تويلۇق ئېلىپ قايتىدىن ئاددىي يارىشىش تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ ③ يۇقىرىقى بىرەر سەۋەب تۈپەيلىدىن ئەرنىڭ ئاغزىدىن ئۈچ قېتىم «قويدۇم» ياكى «تالاق» سۆزى چىقىپ كەتكەن بولسا، قايتا يېنىشىشقا مۇمكىن بولمايدۇ. چۈنكى

يېنىشىشقا توغرا كەلسە، ئەر تەرەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان رەسمىيەت ئۆتەشكە يەنى باشقا بىر ئەرگە ۋاقىتلىق ياتلىق بولۇپ ئاجراشقاندا يېنىشىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر شۇنداق رەسمىيەت ئۆتەلسە، ئاندىن يېنىشىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر نۇقتىسىدىن ئالغاندا يەنە مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرمۇ مەۋجۇت: ① ياتلىق قىلىنغان قىزلار يەنىلا مۇلۇك ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە. ② قىزلار ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن مەيلى پەرزەنتلىك بولغان ياكى بولمىغان بولسۇن، ئەگەر ئېرى ئۆلۈپ كەتسە ئۆز ئۆيىگە كېتىش ياكى ياتلىق بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە. ③ ئاياللىق (ئېرى) ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئۆيلەنمەكچى ياكى ياتلىق بولماقچى بولسا، بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن ياكى ئاز دېگەندە ئۆلگۈچىنىڭ يىلى توشقاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيلىنىدۇ. (ياتلىق بولىدۇ). ئادەتتە كۆپ ساندىكى كىشىلەر بۇ ئادەتكە رىئايە قىلىدۇ. ئەگەر بويتاق ياكى تۇل قالغۇچىنىڭ چوڭ بولۇپ قالغان پەرزەنتلىرى بولغان تەقدىردە، ئۆيلەنمەكچى ياكى ياتلىق بولماقچى بولسا، ئالدى بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ، جۈملىدىن قېيىن ئاتا - قېيىن ئانىسىنىڭ، ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ ھېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۆيلىنىدۇ (ياتلىق بولىدۇ). يۇقىرىقى ئادەت - قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار جامائەتچىلىكىنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەرلىك ھوقۇقى مۇقەددەس قارىلىپ كەلگەن. ئاياللار ئەرلەرنىڭ بىر خىل ئەرمىكى بولۇپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە ھېچقانداق ئورنى يوق ئىدى. بۇ ئاياللارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن «ئايال جىنىس ئادەمنىڭ سول قوۋرىغىسىدىن ئاپىرىدە بولغان» شۇڭا «چېچى ئۇزۇن ئەقلى كالتە»، «پېشكەل» ۋە «ئەر ئايالنىڭ

كەت خۇداسى» ، «ئەرنىڭ قولى» دېگەن فېئودال ئەدەب-قائىدىنىڭ قۇربانى قىلىپ كېلىنگەنلىكىدە تېپىك ئىپادىلىنىدۇ.

11. ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئالاھىدىلىكلەردىن مەلۇم بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئائىلە قۇرۇلمىسى تېپىك فېئودال چوڭ ئائىلىدىن ئىبارەت بولۇپ، نىكاھ تۈزۈم رەسمىيەتلىرىدە فېئودالىلىق ئەخلاقى قاراش چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. «تۇركى تىللار دىۋانى» قاتارلىق يادنامىلىقلاردا بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى، نىكاھ تۈزۈم-رەسمىيەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىلا كۆچلۈك فېئودالىلىق خاراكتېرنى ئالغانلىقى، ئۇنىڭدىن كېيىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

1-ئائىلە قۇرۇلمىسى جەھەتتە:

1) چوڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا پارچىلىنىش باشلانغان. بۇرۇنقىدەك ئۇچ - تۆت ئەۋلاد بىرگە ياشايدىغان «مۇقەددەس بىر پۈتۈن گەۋدە» ھېسابلانغان ئائىلە قۇرۇلمىسى جەمئىيەت ئىشتەقسىماتىدا ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كېلىۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەقەززاسى ئارقىسىدا، شۇ ئۆزگىرىشكە ماسلىشىشقا مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئائىلە باشلىقلىرىمۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىستىق - سوغۇقىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ چېنىقىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆيلۈك بولغانلىرىنى ئايرىم ئۆي تۇتۇشقا يول قويىدىغان بولغان. نەتىجىدە چوڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا پارچىلىنىش كېلىپ چىقىش

بىلەن ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى ئائىلىلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان.

2) تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئۇقۇمى ئاجىزلىشىشقا باشلىغان. بۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئۇقۇمىنىڭ بۇرۇنقىدەك خاس ناملار بىلەن پەرقلەندۈرۈش ئادەت - ئەنئەنىسىنىڭ تەدرىجىي ئۇنتۇلۇۋاتقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئالتىنچى - يەتتىنچى ئەجداد ناملىرى ئاللىبۇرۇنلا ئۇنتۇلغان. «جىيەن» ، «بالدىز» قاتارلىق يېقىن تۇغقانلار ناملىرى پەقەت تارىخىي خاتىرىلەردىلا ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى.

3) سودا خاراكتېرىدىكى نىكاھلىنىش ئورنىنى تويلۇق ئاساسىدىكى نىكاھلىنىش ئالغان. ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىزدىمۇ سودا خاراكتېرىدىكى نىكاھلىنىش ئادەتتى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەنىدى. ئوغۇل ئۆيلىمەكچى بولسا، قىز تەرەپكە مەلۇم ساندا چارۋا مال تۆلىنەتتى. قىز شۇ تۆلەنگەن چارۋا مال ھېسابىغا ئوغۇل تەرەپ ئائىلىسىگە ئۆتۈپ كېتەتتى. شۇڭا ياتلىق بولغان قىزلاردا مىراس ۋارسلىق ھوقۇقى، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردە، خاھىشچە ئۆز ئائىلىسىگە كېتىدىغان ياكى ياتلىق بولۇش ھوقۇقى بولمايتتى. ھەر جەھەتتە ئەر تەرەپ ئائىلىسىنىڭ ئىختىيارىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر ئىدى. تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ تۈزۈم مىڭ يىل بۇرۇنلا ئەمەلدىن قالغان. «دىۋان»دا بېرىلگەن توي، تويلۇق ۋە توي قائىدىلىرىگە ئائىت «ئەگەن» (يەڭگە)① «سەپ» (قىز تەرەپتىن قىزغا ھازىرلىنىدىغان تويلۇق ئۆي جاھازىلىرى) ② «ئارۇقچى» (ئەلچى) ③ قاتارلىق سۆزلەردىن تويلۇق ئاساسىدىكى نىكاھ تۈزۈم، قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىش، تويدىن كېيىن قىز بىلەن يەڭگە ئەۋەتىشتەك قائىدە-يوسۇنلارنىڭ «دىۋان» دەۋرىدىن

①②③ شۇ ئەسەر 1-توم، 72-، 191-، 418-بەتلەر.

بۇرۇنلا ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

4) ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنىدا مەلۇم چەكلىك ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەن. گەرچە تەڭسىز بولسىمۇ، ياتلىق قىلىنغان قىزلار مىراس ھوقۇقىي، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردە خاھىشچە ئۆز ئۆيىگە كېتىش ياكى ياتلىق بولۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن.

5) ئوخشاش بىر مەقسەتنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئادەتلەرمۇ شەكىللەنگەن. بۇرۇنقى دەۋردە تويلاشماقچى بولغان ئوغۇل-قىز قول سىنچىلىقىنى چىشلەپ ياكى كېسىپ قانىتىپ، چىققان قانىنى قوشۇپ، ئېقىتىپ ئۆزلىرىنىڭ رەسمىي ئۆمۈرلۈك جۈپ بولۇشقانلىقىنى ئىپادىلەيتتى. كېيىنچە ئۇنىڭ ئورنىنى تۇزغا چىلانغان نان يېيىش ئادىتى ئالدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇنىڭغا نىكاھ (پاتىھە) ئوقۇش رەسمىيىتى قوشۇلدى. پاتىھە ئوقۇشنىڭ رولىمۇ تويلاشقانلارنىڭ ئۆز رازىلىقى بىلەن ھالال جۈپ بولغانلىقىغا گۇۋاھلىق بېرىشتىن ئىبارەت. ئىسلامنىڭ بۇ قائىدىسى كۇنچىلىكى قاتتىق ئەرەپلەر ئۇچۇن ئەرلىك ھوقۇقىنى تېخىمۇ مۇقەددەسلەشتۇرۇشنىڭ كۇچلۇك ۋاستىسى بولۇپ قالغان. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا بۇ قائىدە ئەر-ئايال ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان مۇناسىۋەتنى چەكلەشكىمۇ پايدىلىق ئىدى. بۇ ئۇيغۇر فېئودالىرىنىڭمۇ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلگەچكە ئەينەن قوبۇل قىلىنىپ تەدرىجىي مىللىي ئادەت تۇسىنى ئالغان. ئەمما تۇزغا چىلانغان نان يېيىش ئادەت - ئەنئەنىمىز نىكاھ رەسمىيىتىنى ئادا قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مەزمۇن سۇپىتىدە بۇگۇنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تۇزۇم - رەسمىيەتلىرىدە يۇز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش تا ئازادلىققا قەدەر فېئودالىزم باسقۇچىدا تۇرۇپ كەلگەن بەزى مىللەتلەرنىڭ ئائىلە

قۇرۇلمىسى، بولۇپمۇ ئۇلاردا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن سودا خاراكتېرلىك ۋە فېئودال ھۆددىگەرلىك ئاساسىدىكى نىكاھ تۈزۈم رەسمىيەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ياتلىق قىلىنغان قىزلارنىڭ مىراس ھوقۇقىغا، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردە خاھىشچە ئۆز ئۆيىگە كېتىش ياكى ياتلىق بولۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلىكىنى بىر تەرەققىيات ۋە ئىلغارلىق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما بۇنداق ناھايىتى چەكلىك ئەركىنلىك كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېلىپ بارغان سانسىز كۈرەشلىرى ئارقىسىدىلا قولغا كەلگەن. خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان كېلىۋاتقان «پەرھاد - شېرىن»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «غېرىپ - سەنەم»، «رابىيە - سەيدىن»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق داستان، ھېكايىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نىكاھ ئەركىنلىكى، ئەر-ئايال باراۋەرلىكىگە بولغان تەشنالىقى ۋە شۇ يولدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ تارىخىي شاھىدى. گەرچە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى توختاۋسىز كۈرەش قىلىش ئارقىلىق فېئودالىزم كۈچلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە يول قويۇشقا مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، فېئوداللىق تۈزۈم ئوخشاشلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، كەڭ ئاياللار ئەھلى يەنىلا ئېغىر زۇلمەت، جاھالەت قوينىدا ئازاب - ئوقۇبەتكە بوغۇلۇپ كەلدى. كەڭ ئاياللار ئاممىسىنىڭ بۇنداق ئېچىنىشلىق تەغدىرى ئازادلىقتىن كېيىنلا تۇيۇلۇن ئۆزگەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى نىكاھ تۈزۈم - رەسمىيەتلىرىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. مۇھىملىرى: ① ئەر - ئاياللىنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولدى. ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھەقىقىي رەۋىشتە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. سايلاش - سايلىنىش ھوقۇقىغا، تەلىم - تەربىيە ئېلىش ھوقۇقىغا، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ھوقۇقىغا، ئوخشاش ئىشتىن ئەرلەرگە ئوخشاش تەڭ ھەق ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. ② فېئودال ھۆددىگەرلىك

ئاساسىدىكى نىكاھ تۈزۈمگە خاتىمە بېرىلىپ، كەڭ ياش ئوغۇل - قىزلار ئەركىن مۇھەببەتلىشىش ئاساسىدا تۇرمۇشلۇق بولۇش ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلاندى. ③ نىكاھ قانۇنى تۇرغۇزۇلۇپ ئاياللار بىلەن باللارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولدى. ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋەت ۋە نىكاھتىن ئاجراشقانلىق قانۇن ئورۇنلىرىدىن بېرىلگەن نىكاھلىنىش، نىكاھتىن ئاجراشتۇرۇلغانلىق گۇۋاھنامە ئاساسىدىلا ئېتىراپ قىلىنىدىغان بولدى. موللام - ئىمامىلارمۇ قانۇنىي ئورۇنلاردىن بېرىلگەن نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى بولمىسا، نىكاھ ئوقۇشنى رەت قىلىدىغان بولدى. ④ ئائىلە قارىشىدا يېڭى بۇرۇلۇش مەيدانغا كەلدى. ئەركىن مۇھەببەتلىشىش ئاساسىدا تويلىشىش ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ ئىتتىپاقلىق، باراۋەرلىك، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ھەمكارلىق ئاساسىدىكى ئىناق كىچىك ئائىلىلەر ئارقا ئارقىدىن مەيدانغا كەلمەكتە. ⑤ تۇغۇت قارىشىدا ئىلمىي چۈشەنچە ئۇستۇنلۇككە ئېرىشمەكتە. كىشىلەر، بولۇپمۇ ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر سۈپەتلىك تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيىلەشنىڭ مىللەتنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلىشىشتىكى مۇھىم ئامىللاردىن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش بىلەن دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشماقتا. ⑥ يېڭى ئادەت - كەيپىياتلار شەكىللىنىشكە باشلىدى: ياش ئوغۇل - قىزلاردا ئەركىن مۇھەببەتلىشىشتىن تاشقىرى رەسمىي تويلىشىشتىن بۇرۇن ئۆيلىرىگە كېلىپ - كېتىپ تۇرۇشىدىغان، ھېيت - ئايەملەردە ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى بولغۇسى كېلىنىگە سوۋغاتلىق قىلىدىغان، ياتلىق بولمىغان قىزلار خالىغانچە پەرداز قىلىدىغان، كىيىنىدىغان، چېچىنى كېسىدىغان، بۇدۇرلىتىدىغان، ياغلىق سالمايدىغان، كىنو - تىياتىرلارغا بارىدىغان، توي مەشرىپى ۋە ئادەتتىكى مېھماندارچىلىق، ھېيت

- ئايەم، توي - تۆكۈنلەردە خۇشاللىق كەيپىياتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن مەي ئىستېمال قىلىشقا ئوخشاش ئادەت - كەيپىياتلار ئومۇملاشماقتا. ۋەھالەنكى مۇنداق قىلمىش بۇرۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تەقىپلەنگەن ئىشلار ئىدى.

ئون بىرىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم ۋە ھېيت-ئايەم ئادەتلىرى

ھېيت - ئايەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇراسىم پائالىيەتلىرى ئىنسان مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ۋە ئادەت شەكلى. ئۇ ئىنسان ئۆمرىنىڭ ھەربىر باسقۇچىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك، ئەڭ خۇشاللىق ۋە قايغۇ - ھەسرەتلىك ئىش، ۋەقەلەرنى ئىپادىلەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن.

مەلۇمكى ئىنسان ئۆمرى چەكلىك. ئىنسان بۇ چەكلىك ئۆمرىدە تۆرىلىش، ياشاش، ئۆلۈشتىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچلۇق ھالەتتىن ئايرىلالمايدۇ. ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي ئاڭ - ئېتىقادى ئاساسىدا بۇ ھالەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى شۇنىڭغا مۇناسىپ پائالىيەتلەر بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. ئەنە شۇنداق پائالىيەتلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «مۇراسىم» دېيىلىدۇ. مۇراسىملارنى شەكلى، مەزمۇنىغا قاراپ ئۆمۇر مۇراسىمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمى، دىنىي مۇراسىم دەپ ئۇچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۆمۇر مۇراسىمى شەخسنىڭ ئۆمرىدىكى تۇغۇت (تۇغۇلۇش)، تويلىشىش، ئۆلۈم قاتارلىق زور ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئادەت - رەسمىيەتلەرنى، ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمى بولسا، ئىنسان ئۆمرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئادەت - قائىدىلەرنى، دىنىي مۇراسىم

دىنىي ئېتىقاد پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئادەت - قائىدىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

1. ئۆمۈر مۇراسىمى

ئۇيغۇرلاردا ئۆمۈر مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئادىتى ئۇزۇن تارىخ ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، تۆۋەندىكى ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

توي مۇراسىمى ۋە جەريانى

ئۇيغۇرلار تويىنى ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ زور خۇشاللىق ۋەقە ھېسابلايدۇ. مەلۇمكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان بازا-ئائىلە بىر جۈپ ئەر - ئايالنىڭ قانۇنلۇق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا مۇنداق بىرىكىش پەقەت جەمئىيەت ئېتىراپ قىلغان توي - نىكاھ ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىمى تۆۋەندىكى جەريان - مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) نىكاھ ئوقۇش: نىكاھ ئوقۇش «پاتىھە ئوقۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نىكاھ ئادەتتە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى ئەتىگەنلىكى ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن توي مۇراسىم پائالىيەتلىرى باشلىنىپ كېتىدۇ. نىكاھ قىز تەرەپتە ئوقۇلىدۇ. بۇ كۈنى ئەتىگەندە يىگىت دادىسى تەيىنلىگەن ۋەكىل ۋە قولداشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا نىكاھ ئوقۇيدىغان ئىمام ياكى مەزىننى بىللە ئېلىپ قىز تەرەپكە كېلىدۇ. قىزنىڭ دادىسى بىر-ئىككى نەپەر قوشنىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئىشىك ئالدىغا چىقىپ ئۇلارنى قارشى ئېلىپ ئۆيگە باشلايدۇ ۋە داستىخان

سېلىپ چىرايلىق كۆتىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن نىكاھ ئوقۇغۇچى ئالدى بىلەن سۆز ئېلىپ قىزنىڭ مېھرىي ھەققى ھېسابىغا لايىھە قويىدۇ. ئىككى تەرەپ كېلىشىپ مەلۇم ساندا پۇل تۆلەشنى توختىشىدۇ. ئەمما پۇل نەق مەيداندا بېرىلمەيدۇ. پەقەت ئەر - خوتۇن كەلگۈسىدە مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىسى ئاجرىشىشقا توغرا كەلسە، ئايالنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى ھېسابىدا شۇ ۋاقىتدا تاپشۇرىدۇ. بەزى جايلاردا مېھرىي ھەققى «سۈت ھەققى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ۋە نەق مەيداندا پۇل تاپشۇرىدۇ.

ئۇ رەسمىيەت ئۆتۈلۈپ بولغۇچە قىز بىر - ئىككى نەپەر ئايال تۇغقىنى ۋە قولداش، تەكتۇشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا باش - كۆزىگە رومال پۇركەنگەن ھالدا ئىشىك تۈۋىدە ھازىر بولىدۇ. يەنە بىر چىنىگە ئازىراق تۇز سۈيى قۇيۇپ ئىچىگە ئىككى بۇردا نان سېلىپ داستىخان ئۈستىگە قويۇلىدۇ. ئاندىن نىكاھ ئوقۇلىدۇ. يېگىت قولدىشى بىلەن قول قوشتۇرۇپ ئۆرە تۇرىدۇ. نىكاھ ئوقۇغۇچى بىر - ئىككى كەلىمە ئايەت ئوقۇغاندىن كېيىن يېگىتكە قاراپ: «××× ئاخۇن ××× ئاخۇنىڭ قىزى ××× خانىنى رازى-رىزالىقىڭىز بىلەن قىيامەتلىك ھالال جۈپلۇككە ئۆز ئەمرىڭىزگە ئالدىڭىزمۇ؟» دەپ ئىككى قېتىم سورايدۇ. يېگىت چوڭلار ئالدىدا خىجىللىق ھېس قىلىپ دەرھال جاۋاب بەرمەي، پەقەت ئۇچىنچى قېتىم سورالغاندا «ئالدىم» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاندىن قىز تەرەپكە قاراپ:

«××× خان ××× ئاخۇنىڭ ئوغلى ××× ئاخۇنغا رازى-رىزالىقىڭىز بىلەن قىيامەتلىك ھالال جۈپلۇككە ئۆزىڭىزنى قوبۇل قىلدىڭىزمۇ؟» دەپ ئۈچ قېتىم سورايدۇ. ئەمما قىز تېخىمۇ خىجىللىقتا جاۋاب بەرمەي، پەقەت يېنىدا تۇرغانلار ئاڭلىغىدەك پىچىرلاپ ماقۇللۇق بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭغا يېنىدا تۇرغانلار گۈۋاھلىق بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى ياشنى تەبرىكلەيدۇ. شۇ ئەسنادا قىز قولدىشى

بىلەن يىگىت قولدىشى داستىخاندىكى تۇز سۇيىگە چىلانغان ھېلىقى نانغا ئېتىلىدۇ. كىم چاققان كەلسە ئالدى بىلەن ئۆز دوستىغا تۇزغا چىلانغان نانىنى شۇ يېگۈزىدۇ. بۇ ئەملدە يىگىت بىلەن قىزنىڭ كۆچىلىك ئالدىدا: «بۇگۈندىن ئېتىبارەن بىز قىيامەتلىك جۆر بولدۇق، تۇزكورلۇق قىلماي مەڭگۈ سادىق ئۆتىمىز» دەپ بەرگەن قەسىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئادەت-ئەنئەنىمىز بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە نىكاھ ئوقۇش ئورنىدا شۇ رەسمىيەت ئۆتۈلەتتى. ئىنسان تۇرمۇشىدا ئاش بىلەن تۇز كەم بولسا بولمايدىغان ئاساسلىق نەرسە بولغاچقا، ئۇيغۇرلار نان بىلەن تۇزنى ناھايىتى ئۇلۇغلايدۇ. «نېنى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن ماقالىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، يۇرتقا، ئەلگە، دوستلارغا قىلىنغان ئاساسلىق قىلمىشلارنىڭ «تۇزكور، تۇزكورلۇق» دەپ قاغىلىشى ئەنە شۇ جۇملىدىن. يىگىت بىلەن قىزغا نان يېگۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن نىكاھقا كەلگەنلەر خوشلىشىپ قايتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن توي مۇراسىمىنىڭ بىرىنچى مەزمۇنى ئاخىرلىشىدۇ.

ئۇيغۇرلار توي مۇراسىمىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئىككى تەرەپ ئاتا - ئانىسى توي ھۇرمىتى ئۈچۈن مۇمكىن قەدەر بىر قۇر يېڭى ئوستىباش كېيىدۇ. بولۇپمۇ بالىلار ئالاھىدە چىرايلىق كېيىندۇرۇلىدۇ. ھەتتا ئۇرۇق-تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلەرنىڭ ئاياللىرى مەخسۇس يېڭى تويلۇق كۆڭلەك كېيىپ تويغا ھەمدەملىشىدۇ. توي مۇراسىمىدىن ئىككى - ئۈچ كۈن بۇرۇنلا ئۆي قېقىپ چوڭ تازلىق قىلىنىدۇ. مۇراسىم كۈنى ھەممە سەھەر تۇرۇپ ھويلا - ئارام، ئىشىك ئالدىنى سىرىپ - سۈپۈرۈپ، زىياپەت تەييارلىقىغا تۇتۇش قىلىدۇ.

2) توي زىياپىتى: بۇرۇن توي زىياپىتى مۇنداق ئۇسۇلدا ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەن: ① مۇراسىم كۈنى قىز تەرەپتە مول زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى بىرلىكتە

ئۇزىتىلاتتى. ئەتىسى ئوغۇل تەرەپتە يەنە زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئىككى تەرەپنىڭ يېراق - يېقىنىدىن كەلگەن تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلىرى، بىرىنچى كۈنى كېلەلمىگەن قوشنا جامائەت كۈتۈلەتتى. ② ھەر ئىككى تەرەپ ئايرىم ھالدا ئۆز ئالدىغا ئۆتكۈزەتتى. ئايرىم يېزا - قىشلاقلاردا توي زىياپىتىنىڭ يەنىلا يۇقىرقىدەك ئۇسۇلدا ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھازىر ئىككى تەرەپتە ئايرىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ كەتتى.

زىياپەتمۇ ھەر قايسى جايىنىڭ ئەملىي شارائىتى، ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئۇزىتىلاتتى. بەزى جايلاردا مەزە بىلەن چاي قويۇلغاندىن كېيىن ھەر بىر ئادەمگە بىر نان ئۇستىگە بىر پارچىدىن گۆش قويۇپ ئۇزىتىلسا، بەزى جايلاردا بىر پارچىدىن گۆش سېلىپ چامغۇر توغرالغان سۇيۇقئاش، بەزى جايلاردا گۆشلۈك شويلا ياكى پولو بىلەن ئۇزىتىلاتتى. كېيىنچە ھەممە جايدا دېگۈدەك پولو بىلەن ئۇزىتىلىدىغان بولدى. ھازىر شەھەر رايونلىرىدا توي زىياپىتىدە مېھمانلارغا ئالدى بىلەن نان، قەنت-گېزەك، ئۆيدە پىشۇرۇلغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر بىلەن چاي قويۇلۇپ ئاندىن ئاش تارتىش ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىپ قالدى.

توي زىياپىتى مەيلى قايسى تەرەپتە ئۆتكۈزۈلمىسۇن، زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنغانلار سوۋغات بىلەن كېلىدۇ. توي سوۋغىتى «بۇسۇت» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇسۇت كۆپىنچە ھاللاردا ئىككى-ئۈچ مېتر ياكى بىر ئىككى مېتر ئەن رەخ ۋە بىر تاختا چاي، ئىككى - ئۈچ بولاق قەنت، چىنە-قاچا، ھەتتا لۆڭگە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇسۇتنى ئاياللار كۆتۈرۈپ كېلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، يېقىن يارۇ - بۇرادەرلىرى بولسا گىلەم، بىرەر جۇپ تەكىلمات، بىرەر تىرىك قوي ياكى بىر پۇتۇن قوي گۆشى ئېلىپ كېلىدۇ.

هازىر يۇك ئەدىيال، بىرەر كىيىملىك رەخت ياكى شۇنداق بۇيۇملارنىڭ باھاسىغا مۇناسىپ مىقدارداﺍ نەق پۇل قويىدىغان بولۇپ قالدى.

3) توي پائالىيىتى:

① يىگىت - قىز پائالىيىتى:

نىكاھتىن كېيىن يىگىت بىلەن قىز ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆز قولدىشى ۋە بىر توپ ئۆز تەڭتۇش دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۆز ھويلىسىدىكى ياكى قۇلۇم - قوشنىسىنىڭ ھويلىسىدىكى بىر ئۆيدە تا توي كۆچۈرۈلگەنگە قەدەر نەغمە - ناۋا، ئويۇن - چاقچاق بىلەن ئولتۇرىدۇ ۋە ئايرىم كۈتۈلىدۇ. توي زىياپىتى ئاخىرلىشىپ قىز كۆچۈرۈلگۈچە ئىككى تەرەپ ھويلىسىدا خۇشال - خۇراملىق كەيپىياتى ھۆكۈم سۈرىدۇ. زىياپەتتىن ئۇدۇللۇق تاراپ چىققانلارمۇ سەيناﺍ بىر پەس تاماشا كۆرىدۇ. بەزىلەر ھەتتا ياشىنىپ قالغانلارمۇ بىر - ئىككى پەردە ئۇسۇل ئوينىۋېتىپ قايتىدۇ.

② توي (قىز) كۆچۈرۈش: توي كۆچۈرۈش ۋاقتى ئالدىن بەلگىلەپ قويۇلىدۇ. ۋاقىت توشقۇچە قىزنىڭ يەڭگە ۋە قولدىشى قىزغا تويلۇق كىيىملىرىنى كىيگۈزۈپ، چىرايلىق ياساندۇرۇپ بېشىغا ياغلىق سالىدۇ. بۇ قىزنىڭ قېزلار سېپىدىن ئايرىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ۋاقىت توشقاندا يىگىت ئۆز قولدىشى ۋە بىر توپ تەڭتۇشلىرى، ئاتا - ئانىسىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ مەلۇم ساندىكى ئادەملەرنىڭ ھەمراھلىقىدا نەغمە - ناۋا، ناخشا ساداسى ئىچىدە قىز تەرەپكە كېلىدۇ. تويچىلار يېتىپ كەلگەندە قىز تەرەپتىكى ياش ئەر - ئاياللار ھويلا ئىشىكىنى ئېتىۋېلىپ توڭ سورايدۇ. بۇنىڭدا ئوغۇل بىلەن قىزنىڭ قوشۇلۇشىنى قوي تۆشىگە سىمۇول قىلىپ تويىنىڭ خۇشاللىق كەيپىياتىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ. تەلەپ ئورۇندالغاندىن كېيىن ئىشىك ئېچىلىپ تويچىلار ھويلىغا

كىرىدۇ. ئاندىن ئۆيگە باشلىنىپ قىزغىن كۈتۈلىدۇ.

③ رازىلىق ئېلىش: داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن تويچىلار يىگىتنى ئېلىپ قىز ئولتۇرغان ئۆيگە بېرىپ قىزنى باشلاپ چىقىدۇ. قىز يۈزىدە چۈمپەردە، يېغلىغان هالدا يىگىت بىلەن بىرلىكتە ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. يېغلاش قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى، ئۇرۇق-تۇغقان، ئائىلىسى، مەھەللىسى، مەھەللىداشلىرىغا بولغان مېھرىنى ۋە ئايرىلىشقا كۆزى قىيمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىمۇ قىزىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي كۆزلىرىگە ياش ئالغان هالدا كۆپچىلىك ئالدىدا قىزغا دۇئا بېرىدۇ. قىزنىڭ دادىسى قىزىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «مۇبارەك بولسۇن! بېشىڭلار باش، ئايىغىڭلار تاش بولسۇن! بېشىڭلار تەڭ ئاقىرىپ توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغايسىلەر، ئۆمۈر بويى ئىناق ئۆتكەيسىلەر!» دەپ دۇئا قىلىدۇ. مەيداندىكىلەرنىڭ هەممىسى تەڭ قول كۆتۈرىدۇ. ئاندىن هويلىدا بىر پەس نەغمە - ناۋا، ئۇسسۇل بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قىز كۆچۈرۈلۈپ ماڭىدۇ. بۇ چاغدا قىز يەنە يۇقىرىقىدەك هېسسىياتتا هويلىدىن يېغلاپ چىقىدۇ. تويچىلار قوشاق ئېيتىپ قىزغا تەسەللى بېرىدۇ.

يېغلىما قىز يېغلىما، تويۇڭ بولدى،
ئالتۇن گۈللۈك كۆشىگە، ئۆيۈڭ بولدى.
يېغلىما قىز يېغلىما، خۇش بولۇرسىز،
قارچىغىدەك يىگىتكە جۈر بولۇرسىز.
يېغلىما قىز يېغلىما، تويلىشىڭدۇر،
ئالتۇن بويلۇق گۈل يىگىت سىردىشىڭدۇر.
...

④ ئۇزىتىش: قىز كۆچۈرۈلۈپ ماڭغاندا قىز تەرەپتىن بىر

بۆلۈك ئەر-ئايال، ياش ئوغۇل - قىزلار قىزنى ئۇزىتىپ ئوغۇل تەرەپكە بىللە بارىدۇ. شۇ قاتاردا قىزغا تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ، مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىغا يارەملىشىش ئۈچۈن مەخسۇس بىر يەڭگە قوشۇپ ئەۋەتىلىدۇ. قىز يەڭگىسى قىزنى ئۇزىتىپ كەلگەنلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قىز تەرەپتىن ھازىرلانغان بىر يۈرۈش تويلۇق بۇيۇملارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ بۇيۇملار سېلىنغان ساندۇق ياكى بوقچا ئىچىگە بىرىدىن ئەينەك، تارىغاق، سۈزگۈچ، قايچا، يىڭنە، ئويماق، بىر پىلتە (غالتەك) يىپ قاتارلىق نەرسىلەرمۇ سېلىپ قويۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق قىزنىڭ پاكىز، ئىشچان بولۇشىغا بولغان مەقسەت - ئارزۇ ئىپادىلىنىدۇ.

⑤ چاچقۇ چېچىش: قىز كۆچۈرۈلۈپ ماڭغاندا، قىز تەرەپتىن مەلۇم ساندا پارچە پۇل ياكى چىلان، جىگدە، قەنت-گېزەك قاتارلىق نەرسىلەر قىز بېشىدىن ئۆرۈپ تۆپچىلار توپى ئىچىگە چېچىلىدۇ. بۇنىڭدا قىزنىڭ يامان كۆزلەردىن ساقلىنىشى ۋە ئامانلىقىنى تىلەش مەقسەت قىلىنىدۇ.

⑥ يول توسۇش: قىز كۆچۈرۈلۈپ ماڭغاندا، مەھەللىدىكى ئەر يولغا ئارغامچا تارتىپ يول توسىدۇ. مەقسەت، بىرىنچىدىن، مەھەللىداشلار قىزغا بولغان سەمىمىي مېھرىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆز مەھەللىسىدىن كېتىۋاتقانلىقىغا كۆزلىرى قىيمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەش بولسا، ئىككىنچىدىن، بىر پەس توي تاماشاسى قىلىپ قىزنى ئۇزىتىپ قويۇش، ئۈچىنچىدىن، ئاز-تولا توي يادىكارلىقى ئېلىشتىن ئىبارەت. بۇ ھالدا يىگىت قولدىشى يىگىتكە ۋەكالىتەن كۆپچىلىككە بىر قېتىم مەشرەپ ياكى ئوغلاق بېرىشنى ۋەدە قىلىدۇ ياكى كۆپچىلىككە قارىتىپ مەلۇم ساندا قول ياغلىق، لۆڭگە ۋە كەمپۈت قاتارلىق نەرسىلەرنى چاچىدۇ ئاندىن يول ئېچىلىدۇ. قىز كۆچۈرۈلۈپ يىگىت مەھەللىسىگە كەلگەندىمۇ يىگىتنىڭ مەھەللىداشلىرى يەنە يول توسىدۇ.

بۇنىڭدا يىگىتنىڭ خۇشاللىقىغا ئورتاقلىشىش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇ ھالدا يىگىت قولدىشى كۆپچىلىككە قارىتىپ مەلۇم ساندا لۆڭگە، قول ياغلىق قاتارلىقلارنى چاچىدۇ ئاندىن يول ئېچىلىدۇ. قىز يىگىت ھويلىسىغا كىرەر چاغدا بوسۇغا ئالدىغا بىر دۆۋە ئوت يېقىپ قىزنى ئاتلاتقۇزۇپ ئۆتكۈزىدۇ ۋە يىگىت تەرەپتىن يىگىت بىلەن قىز بېشىدىن ئارتىلدۇرۇپ تويچىلارغا چاچقۇ چاچىدۇ. پاياندا سېلىپ قىز ھوجرىغا باشلاپ كىرگۈزۈلىدۇ. قىز ھوجرىغا كىرىشى بىلەن تەڭ تويچىلار پايدانداز قىلىپ سېلىنغان رەختنى تالىشىپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ. كىم چاققان كەلسە شۇ ئالىدۇ. قىزنى ئوتتىن ئاتلاتقۇزۇش ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىقادىي ئېتىقادى — شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى ئادەت-ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق «جىن-شايتانلار قاچسۇن، ئۆيگە بەخت، بەرىكە كىرسۇن» دېگەن ئارزۇ-تىلەك ئىپادىلىنىدۇ.

⑦ يۈز ئاچقۇ: قىز ھوجرىغا ئېلىپ كىرىلگەندىن كېيىن ئەر - ئايال تويچىلارغا داستىخان سېلىنىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن توي مەشرىپى باشلىنىدۇ. مەشرەپ بەزى جايلاردا يېرىم كېچىگىچە داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانداا نەغمە-ناۋا بولىدۇ. ئۇسسۇل ئويناپلىدۇ، ناخشا ئېيتىلىدۇ ۋە ھەر خىل قىزىق چاقچاق - پاراڭلار بولىدۇ. ئۇسسۇل ئويناش جەريانىدا مەقسەتلىك ھالدا چەبدەس بىر ئەر بىر ئايال تەڭ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ ئەر كىشى ئۇسسۇل ئوينىغاچ بىر باھانە بىلەن قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىۋېتىدۇ. ئايال دەمبەس قەدەم كېلىپ يېپىپ تاشلايدۇ. بۇ ھەرىكەت شۇ تەرىقىدە ئۇچ قېتىم تەكرارلىنىدۇ. ئاخىرقى قېتىمدا قىز ئورنىدىن تۇرۇپ كۆپچىلىككە تەزىم بەجا كەلتۈرىدۇ. كۆپچىلىك قىزغىن ئالقىش ساداسى ياڭرىتىدۇ. قىز ئاندىن ئولتۇرۇپ تاماشاغا ئورتاقلىشىدۇ. شۇڭا بۇ «يۈز ئاچقۇ» دەپ ئاتالغان. مەشرەپ بىر پەس داۋاملاشقاندىن كېيىن

تويچىلار خوشلىشىپ تارقىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن توي مۇراسىمىنىڭ بىرىنچى كۈنىدىكى پائالىيىتى ئاخىرلىشىدۇ. تويچىلار قايتقاندىن كېيىن يەڭگە يارەملىشىپ ئورۇن - كۆرپە سېلىشىپ، تەرەتلىككە سۇ ئەكىرىپ، قىز بىلەن يىگىتكە تاپىلاشقا تېگىشلىك ئىشلارنى تاپىلاپ چىقىپ كېتىدۇ. بۇرۇن يەڭگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن يىگىتنىڭ دوستلىرى ئوغرىلىقچە ئىشىك ياكى روجەك تۆۋىگە كېلىپ گەپ تىڭشايدىغان ئادەتمۇ مەۋجۇت ئىدى.

⑧ سالام بېرىش: تويىنىڭ ئەتىسى ئەتىگەندە قىز يەڭگىسى ۋە قولدىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى ئالدىغا سالامغا چىقىدۇ. ئاتا - ئانىسى ئۇلارنى قىزغىن كۈتىدۇ ۋە قىزنى بىر ئالتۇن ياكى كۈمۈش ئۈزۈك ياكى ئوبدان بىر كىيىملىك رەخت بىلەن تەبرىكلەيدۇ. يەڭگىسى، قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا سوۋغات بېرىدۇ. شۇ كۈنى ئەتىگەنلىكى قىز تەرەپتىن بىر- ئىككى تاۋاق ئاش ياكى پېتىرمانتا ياكى ئۆپكە - ھېسىپ بىلەن ئىسسىقلىق قىلىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يىگىت ئۆز قولدىشى ۋە بىر - ئىككى نەپەر تەڭتۇشىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئالدىغا سالامغا بارىدۇ. ئۇلارمۇ يىگىتنى قىزغىن كۈتىدۇ ۋە يىگىتكە تون ياپىدۇ ياكى ئوبدان بىر كىيىملىك رەخت قويىدۇ. ھەمراھ بولۇپ كەلگەنلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا سوۋغات بېرىدۇ. يىگىتنىڭ ھەمراھلىرى مېھمان بولۇۋاتقان جەريانىدا مەلۇم بىر پەيتتىن پايدىلىنىپ ئۆي ئىچىدىن خاتىرە قىممىتىگە ئىگە مەلۇم بىر كىچىك بۇيۇمنى «ئوغرىلايدۇ». ئەگەر قىز تەرەپ سېزىپ قالسا، شۇ يىگىتنى نەق مەيدانىدا بىرەر قىيىن ھەرىكەت قىلدۇرۇش ياكى مەشرەپ بېرىشكە «ۋەدە» ئېلىشتەك «جازا» غا تارتىدۇ. بۇمۇ توي خۇشاللىقىنىڭ داۋامى ھېسابلىنىدۇ.

⑨ چىللاق: ئىككى تەرەپ تويدىن كېيىن بىر ھەپتە ئىچىدە

ياكى خالىغان مەلۇم ۋاقىتتا تۇغقان، قولۇم - قوشنا، يارۇ - بۇرادەرلىرى ۋە تويدا قاراشقانلارنىڭ ئايرىم زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالىدۇ. قىز تەرەپتىن ئوغۇل تەرەپكە قويۇلىدىغان ياندۇرۇق قويۇمچا ئادەتتە، مۇشۇ قېتىمقى ئۆزئارا چىللاقتا قويۇلىدۇ.

هازىر شەھەرلەردە توي پائالىيەتلىرى هېسابىدا مۇنداق ئادەتلەر شەكىللىنىپ ئومۇملىشىشقا باشلىدى: ① توي مۇراسىمىدىن بىر - ئىككى كۈن بۇرۇن قىزغا قولداش بولغۇچى، قىزنىڭ دوستلىرىدىن ئۇچ - تۆت كىشى جەم بولۇپ، قىز بىلەن ئوغۇل تەييارلىغان ئۆي جاهاز ۋە لازىمەت بۇيۇملىرى ئاساسىدا هوجرا ياسايدۇ. ② قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرى توي مۇراسىم كۈنى قىزنى دوستلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىدۇ. بۇ ئىش ئالدى بىلەن قىزغا چوڭ چاي ئېلىپ كېلىنگەن كۈنى شۇ قىزنىڭ ئانىسى كۆپچىلىك ئالدىدا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئالدىغا بىر كىيىملىك رەخت قويۇپ سوراپ ئېلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇ كۈنى قىزنى ئولتۇرغۇزۇشقا كېتىدىغان چىقىمنى ئولتۇرغۇزۇپ بەرگۈچى قىز ئۆز ئۆستىگە ئالىدۇ. ③ توي چېيى ئۆتكۈزۈش: توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىز ئۆز دوستلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن ياردەم ۋە هېسداشلىقلىرىغا جاۋابەن تەشەككۈر ئېيتىش يۈزىسىدىن مەخسۇس زىياپەت هازىرلاپ كەچكى كۆڭۈللۈك كېچە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. زىياپەتكە كەلگەن مېهمانلار ئۆز لايىقىدا ئادەمگەرچىلىك قىلىپ كېلىدۇ.

تويلىشىش، توي مۇراسىم قائىدە - يوسۇن پائالىيەتلىرى پۈتۈن ئۇيغۇرلاردا بىر قەدەر ئورتاقلىققا ئىگە. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئادەت - ئەنئەنىلەردىن باشقا جايلاردا يەنە ئۆزگىچە مەھەللىۋى ئالاهىدىلىكلەرمۇ مەۋجۇت. بۇنداق ئالاهىدىلىكلەر،

بولۇپمۇ شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بىر قەدەر تىپىك بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇنقى توي مۇراسىم قائىدە - يوسۇن شەكلىنىڭ نەمۇنىسى ۋە داۋامى دەپىشكە بولىدۇ. ئۇ ئالاھىدىلىكلەر تويلىشىش جەريانىنىڭ قەدەم باسقۇچلىرىنىڭ كۆپ، ئاتالغۇلىرىنىڭ ھەر خىل، تەرتىپىنىڭ ئىنچىكە، مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ مول بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

1) قىز تەرەپكە داستىخان تاشلاش «كىچىك تەزىم»، چوڭ چاي «چوڭ تەزىم» دەپ ئاتىلىدۇ. تويلۇق «قالىن» دەپ ئاتىلىدۇ (لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىمۇ «قالىن» دەپ ئاتايدۇ).

2) تويلۇق ۋە قىسمەن توي قائىدە - يوسۇنلىرىدا، ئادەتتە تاق سان توققۇز ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ قۇمۇل رايونىدا تويلۇق پۇتۇنلەي «توققۇز» بىلەن ئۆلچىنىپ، ئادەتتە توققۇز كىيىملىك رەخ، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۇرە بۇغداي، توققۇز شاڭ گۈرۈچ، توققۇز جىڭ ياغ، توققۇز داستىخانلىق مېۋە-چېۋە سېلىنىدۇ. قىز تەرەپكە ئېلىپ بېرىلىدىغان داستىخانغا سېلىنىدىغان نان سانى، توي پائالىيىتىگە قاتنىشىدىغان ھېپىز (ئەلنەغمىچى) لارنىڭ سانى، چېلىنىدىغان داپ سانىمۇ توققۇز بولىدۇ. قۇمۇلدا توي قىلغۇچى ئوغۇل توي مەزگىلىدە «سۇلتان يىگىت» دەپ ئاتىلىدۇ.

3) يوقلاق: قىزغا داستىخان تاشلىنىپ تا توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگىچە ئوغۇل تەرەپتىن قىز تەرەپكە پات - پات تاۋاق كىرگۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ «يوقلاق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا قىز تەرەپنىڭ يالتىيىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە قىز ئانىسى ۋە قىزغا ئىسسىق ئۆتكۈزۈش مەقسەت قىلىنغان.

4) توي پارىڭى ۋە يانتاق پارىڭى: توي مۇراسىمىدىن ئىككى - ئۈچ كۈن ئىلگىرى يىگىت ئۆيىدە مەھەللە ياشلىرى توي خىزمىتى ۋە تويىنىڭ ئوتۇن - ياغىچى ئۇستىدە مەخسۇس

مەسلىھەت ئۆتكۈزىدۇ. بۇ «توي پارىكى»، «يانتاق پارىكى» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ كۈنى يېگىت بېشى سايلىنىدۇ. توي خىزمىتى تەقسىم قىلىنىپ ئادەم بېكىتىلىدۇ ۋە ئوغۇل، قىز تەرەپكە يېتەرلىك يېقىلغۇ (يانتاق) يەتكۈزۈپ بېرىش بويىچە سەپەرۋەرلىك قىلىنىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە ھارۋىسى بار يېگىتلەرنىڭ ھەممىسى جاڭگالغا يانتاق ئالغىلى چىقىدۇ، ھەممەيلەن بىرىنچى بولۇپ كېلىشكە تىرىشىدۇ. چۈنكى بىرىنچى بولۇپ كەلگۈچىنىڭ ھارۋىسىغا قوشۇلغان جاندارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەر ياكى شايى باغلىنىدۇ. يېگىت بېشى مەھەللە بېشىدا تۇرۇپ يېتىپ كەلگەن ھارۋىلاردىن ئۇدۇللۇق بىرىنى قىز تەرەپكە، بىرىنى ئوغۇل تەرەپكە ماڭدۇرۇپ تۇرىدۇ. قىز تەرەپتە قىزلار يانتاق چۈشۈرۈش جەريانىدا يېگىتلەرنىڭ ئارغامچا، قامچا قاتارلىق نەرسىلىرىنى تۈيدۇرماي تىقىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ھۇشيار، چاققانلىقىنى سىنايدۇ. تۈيغۇن، ھۇشيارلىرى قىزلارنىڭ ھەربىتىگە يول قويمايدۇ. بىخەستەلىرى نەرسىلىرىنى «يوقتېپ قويۇپ» قىزلارغا يالۋۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. قىزلار كۆلكە ساداسى ئىچىدە تىقىۋالغان نەرسىلەرنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇ يېگىت يۈزى قىزارغان ھالەتتە بېشىنى كۆتەرمەي ھارۋىسىنى ھەيدەپ چىقىپ كېتىدۇ.

5) توي باشلاش؛ بۇ توي مۇراسىمىنىڭ ھارپىسىدا چۈشتىن كېيىن ھەر ئىككى تەرەپتە ئۆتكۈزىلىدىغان كىچىك مۇراسىم بولۇپ، باغاق تارقىتىلمايدۇ. ئەمما، ھەر ئىككى تەرەپتە ناغرا سۇناي چېلىنىدۇ. ناغرا سۇناي ساداسىنى ئاڭلىغان ئەل - مەھەللە، قولۇم - قوشنا، يارۇ - بۇرادەرلەر كەينى-كەينىدىن تەبرىكلىشىپ كېلىشىدۇ. ساھىپخان كەلگەنلەرنى ئادەتتە چاي - مەزە، قەنت - گېزەك، مېۋە - چېۋە قويۇپ ئۇزىتىدۇ. بەزىلىرى قويۇق - سۇيۇق ئاش تارتىدۇ.

قاراڭغۇ چۈشەي دىگەندە يىگىت قولدىشى باشلىق بىر تۈركۈم يىگىتلەر قىز تەرەپكە باردۇ، ئۇلار يېتىپ كېلىشى بىلەن قىز تەرەپتىكى قىز - يىگىتلەر قىزنەچىلىق قىلىپ ئىشكىنى تاقىۋالىدۇ. كەلگەنلەر ئازراقتىن ئىرىملىق بەرگەندىن كېيىن ئىشىك ئېچىلىپ هويلىغا باشلىنىدۇ ۋە داستىخان راستلاپ چاي تارتىلىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن بىر پەس نەغمە قىلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويىنىشىپ قايتىدۇ. بۇ رەسمىيەتنىڭ ئۆتكۈزۈلىشىدە تويىمىز دەل ۋاقتىدا باشلىنىدىغان بولدى، يۇرت خەۋەردار ۋە گۇۋاھ بولسۇن، توي خۇشال - خۇرام ئۆتسۇن، دېگەنلىك مەقسەت قىلىنىدۇ.

6) يەل ئېيتىش: يىگىتلەر قىز تەرەپتىن قايتىپ كېلىپ يىگىت ئۆيىدە بىر پەس نەغمە - ناۋا بىلەن قايتىدۇ. بۇ «يەل ئېيتىش» دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇ ئىككى خىل ئادەت تولاراق تۇرپان رايونىدا ئۇچرايدۇ.

7) چاقما بېرىش: تويىنىڭ هارپىسى كەچلىكى يىگىتنىڭ دادىسى قولۇم - قوشنىلاردىن ئىككى - ئۈچ كىشىنىڭ هەمراهلىقىدا توققۇز نان، قەنت - گېزەك بىلەن داستىخان قىلىپ، يېرىم قويىنىڭ گۆشى ياكى بىرەر پاقلاننى ئېلىپ قىز تەرەپتىن هاردۇق سوراپ كېلىدۇ، بۇ «چاقما بېرىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەت تولاراق قۇمۇل رايونىدا ئۇچرايدۇ.

8) توي مۇراسىم پائالىيىتى تۆت - بەش كۈن داۋاملىشىدۇ.

9) مۇراسىم كۈنى ئەتىگەندىن تارتىپ توي زىياپىتى ئاخىرلاشقىچە هەر ئىككى تەرەپته ناغرا - سۇناي چېلىنىپ تۇرىدۇ. تويغا كەلگەن مېهمانلار ئېلىپ كەلگەن بۇسۇتلار، بولۇپمۇ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ بۇسۇتلىرى هويلا تاملىرىغا، هويلىدىكى دەرەخلەرگە ۋە ئۆي تاملىرىغا ئېسىپ قويۇلىدۇ.

10) نىكاھ مۇراسىم كۇنى ئەتىگەن نامازدىن يېنىپلا ئوقۇلىدۇ. قىزنىڭ «مېھرى ھەققى» «سۈت ھەققى» دەپ ئاتىلىدۇ ۋە شۇ مەيداندا نەق پۇل تاپشۇرۇلىدۇ.

11) توي كۆچۈرۈشكە يىگىت كەلمەي ئانىسى ۋە بىر بۆلۈك ئايال، يىگىت قولدىشى، بىر توپ تەڭتۇشلىرى ۋە ھېيىزلارنىڭ ھەمراھلىقىدا يېرىم يولدا ساقلاپ تۇرىدۇ. قىز تەرەپكە دادىسى، ئانىسىنىڭ ۋەكىلى بىر قىسىم ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ۋە بىر بۆلۈم ياشلار كېلىدۇ. يۇقىرىقى بۇ ئادەتلەر تولاراق تۇرپان رايونىدا ئومۇملاشقان.

12) توققۇز تەزىم: تويچىلار قىز تەرەپنىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە ئىشىك ئېتىۋېلىنىپ، تويچىلار توققۇز تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ قوي تۆشى بېرىلمىگۈچە ئىشىك ئېچىلمايدۇ. قىز تەرەپتىن «تەييارلىق پۈتمىدى» دەپ ۋاقىت ئالىدۇ. تويچىلار بىر تەزىم قىلىپ بولۇپ كەينىگە يانىدۇ. يەنە كېلىپ تەزىم قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ توققۇز تەزىم بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغۇچە ئارىلىقتا مەلۇم ۋاقىت ئۆتىدۇ. بۇ جەريانىدا قىز تەرەپ ئايال مېھمانلىرى ئوتتۇرىسىدا بۇغىجىما (بوپا ياكى ساندۇق) ئېچىپ قىزنىڭ تويلۇقى كۆرسىتىلىدۇ. قىزنى كىيىندۈرۈپ، جابدۇش ئىشلىرى تۈگىگەندە ئاندىن ئۆيگە باشلىنىپ داستىخان سېلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ.

13) ئېيتىشىش: داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن قىزنىڭ ئانىسى بىلەن يىگىت ئانىسىنىڭ ۋەكىلى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۆزئارا چاي تۈتۈشقاچ قىز بىلەن يىگىت تەرىپىلەنگەن ۋە ئولاردىن كۆتۈلىدىغان ئۈمىد - ئارزۇ مەزمۇن قىلىنغان بېيتلارنى ئېيتىشىدۇ:

قىز تەرەپ:

ياغلىقىمنىڭ ئۇچىدا بىر ئىلمەك گۈل ساقلىدىم،
گۈلنى بېشىمدا تاجى قىلىپ ساقلىدىم.

بارچه كىشى كېلىۋېدى ھېچبىرىگە باقمىدىم،
يات كىشىگە بولمىسۇن دەپ ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

يىگىت تەرەپ:

ئوغۇل تۇغدۇم موللا - ئالىم،
كېلىن ئاپئاق تولۇن ئايىم.
ئۇزۇن بولدى تىلىگىلى،
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

قىز تەرەپ:

قىز تۇغدۇم ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە.
كۆرسىلە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلسۇن قۇلدەككىنە.

يىگىت تەرەپ:

خۇدا نېسىپ قىلغاي،
توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغاي،
سالام قىلىپ كىرەر بولغاي.
ئەتىسى تۆگىلۈك ئاچار بولغاي،
ئىسسىق - يىللىق چىراي بولغاي.

قىز تەرەپ:

قىزىم سەھەر تۇرار بولسۇن،
سالام قىلىپ كىرەر بولسۇن.
ئەتىسى تۆگىلۈك ئاچار بولسۇن،
قىزىم خىزمەت قىلسۇن ئالتۇندەك پارقىراپ،

قېينىئانىسى ئادەم قىلىۋالسۇن بېشىنى سىلاپ.

(مۇنداق ئېيتىشىش قۇمۇل رايونىدا تونۇنۇش ئەتىسىدىكى يۇز ئاچقۇ تويىدا قىز ئانىسى بىلەن يېگىت ئانىسى ئوتتۇرىسىدا ئېيتىلىدۇ). ئېيتىشىش تۇغقانلىرىدىن كېيىن قىزغا دۇئا بېرىلىپ، چاچقۇ چېچىلىپ ئېلىپ مېڭىلىدۇ. قىزنىڭ بېشىغا تا تىزىغا قەدەر ئۇزۇنلۇقتا چۇمبەل (رومال) ئارتىلىدۇ. ئىككىنچى كۈنى رەسمىي يۇز ئاچقۇ مۇراسىمى بولغۇچە ئاساسىي جەھەتتىن يۇزى ئېچىلمايدۇ.

14) بوغجۇما بېرىش: قىز تەرەپتىن هازىرلانغان تويلۇق بوغجۇما دەپ ئاتىلىدۇ. بوغجۇما ئېلىپ مېڭىلغاندا، ئۇنىڭ قاتارىدا بىر كۆشۈگە (چىمىلدىق) ۋە ئۇنى قۇراشتۇرغاندا لازىم بولىدىغان مىخ، بولقا قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بېرىلىدۇ. بوغجۇما سېلىنغان بوپا ياكى ساندۇققا بىر دانە يېڭى سۈپۈرگە تېڭىپ قويۇلىدۇ.

15) تېرىق ئېيتىشىش: يېگىت يېرىم يولدا كۈتۈپ تۇرغان جەريانداا هېيىزلار توققۇز داپ چېلىپ ناخشا ئېيتىپ تۇرىدۇ. بۇ «تېرىق ئېيتىشىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

16) سالاملىشىش (چاچقۇ چېچىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ): تويچىلار قىزنى كۆچۈرۈپ يېگىت كۈتۈپ تۇرغان يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئىككى ئايال قۇدا سالاملىشىدۇ. ئاندىن قىزنىڭ تۇغقانلىرى ئىچىدىن بىر تۇغۇتلۇق بولغان ئىككى ئايال قىزنى ئاق كىگىز ياكى زىلچىغا ئولتۇرغۇزۇپ هارۋىغا سالىدۇ. قىزنىڭ يەڭگىسى يېگىتكە ياغلىق سۇنىدۇ. يېگىت قولدىشى يېگىتنىڭ بېشىغا دەستار ئورايدۇ ۋە بوينىغا يەڭگە سۇنغان ياغلىقنى چىگىدۇ. بۇ چاغدا مەيداندىكىلەر «مۇبارەك بولسۇن!» دەپ ۋارقىرىشىدۇ. ئاندىن يېگىتنىڭ ئانىسى ئوغلى ۋە كېلىنىنىڭ بېشىدىن چۆرۈپ چاچقۇ چاچىدۇ (ئاساسەن

تەڭگە، داچەن ياكى پۇل، هازىر كەمپۇت). شۇنىڭدىن كېيىن ھەممەيلەن يىگىتنىڭ ئۆيىگە قاراپ قوزغىلىدۇ. يىگىت ۋە قولدىشى ئاتلىق ئالدىدا، قىز ئىككى ئايال قۇدا ۋە قولدىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھارۋىدا كەينىدە ماڭىدۇ. تويچىلار ئۇلارنىڭ كەينىدە ماڭىدۇ.

17) چاجاڭ: توي كۆچۈرۈلۈپ يىگىتنىڭ مەھەللىسىگە كىرىش ئالدىدا يىگىت تەرەپنىڭ ئەل - ئاغىنىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مەھەللە كوچىسىغا توغرىسىغا ئالىيېشىل رەختلەرنى ئېسىپ كوچىنى زىننەتلەيدۇ. گازىر - پۇرچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ھازىرلاپ تويچىلارنى قارشى ئېلىپ ھاردۇق سورايدۇ. بۇ «چاجاڭ» دەپ ئاتىلىدۇ.

18) خىنا تۇتۇش: تويچىلار يىگىتنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا يىگىت تەرەپتىن بىر بۆلۈك ياش ئاياللار چىقىپ يۇلەن ئېيتىپ تۇرىدۇ. ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە داستىخان سۇنۇشىدۇ. داستىخانغا بىر تاۋاق ئاش، تۆت نان، بەش توقاچ ۋە بىر كىيىملىك رەخت ھازىرلىنىدۇ. بۇ «خىنا تۇتۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. جەريانى مۇنداق: تويچىلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققان ئاياللارنى كۆرۈش بىلەن ئوتتۇرىدا مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختايدۇ. ئىككى تەرەپتىن داستىخان كۆتۈرگەن ئاياللار ئالدىغا چىقىدۇ. بىر كۆپلىت يۇلەن ئېيتىلىپ بولغاندا ئىككى تەرەپتىكىلەر ئىككى - ئۈچ قەدەم ئالدىغا ماڭىدۇ، يۇلەن ئېيتىلىپ بولۇش بىلەن ئوتتۇرىدىكى بوشلۇقمۇ تۇگەيدۇ. ئاندىن ئۆزئارا داستىخان سۇنۇلۇپ تويچىلار ھويلىغا باشلىنىدۇ.

ئېيتىلىدىغان يۇلەن قوشىقى:

هاي-هاي يۇلەن، هاي يۇلەن،
گۈل قايدا با،
بىر يىگىتكە بىر ياخشى قىز،

هەر جايدا بار.
هاي-هاي يۇلەن هاي يۇلەن،
مەن نە قىلاي؟
خەنجەر ئېلىپ يۈرەكىمنى
پارە قىلاي!
هاي-هاي يۇلەن، هاي يۇلەن،
قارا كېلىدۇ.
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ،
يار كېلىدۇ.
بەرگى خازان تونىنىڭ،
بەرگى تولا،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتنىڭ
دەردى تولا.
ئاپئاق - ئاپئاق توشقانلار،
خامانادۇر.
ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر،
ئارمانادۇر.
قىزىل - قىزىل پىيازنىڭ، پوستى تولا،
ئۆيلەنمىگەن يىگىتنىڭ،
دوستى تولا.

19) نۆۋەت ئېلىش: قىز بىلەن يىگىت ۋە تويچىلار هويلىغا باشلاپ كىرىلگەندىن كېيىن هويلىدا كالتا سورۇن تۈزۈلىدۇ. يەڭگىلەردىن بىرى بىر قولياغلىق، مەلۇم ساندا پۇل ۋە بىر دانە يېڭى ئۇستۇرا سېلىنغان پەتنۇسنى ئەكىلىپ يىگىتنىڭ ئۇكىسىغا سۇنىدۇ. ئۇ تەزىم قىلىپ ئېلىپ ياغلىق، پۇلنى يانچۇقىغا سالىدۇ ۋە ئۇستىرىنى ئېچىپ ئاكىسىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ، ئاندىن دەستۇرىنى ئېلىپ بېشىنى ئۇستۇرىنىڭ كەينى

بىلەن بىر نەچچىنى غىرداپ قويىدۇ. بۇ: «سېنىڭ نۆۋىتىڭ تۇگىدى، ئەمدى نۆۋەت مېنىڭ» دېگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بۇ رەسمىيەت «نۆۋەت ئېلىش» دەپ ئاتالغان.

20) سالام بېرىش: نۆۋەت ئېلىش رەسمىيىتى تۇگىگەندىن كېيىن قىز بىلەن ئايال مېھمانلار چوڭ ئۆيگە (يىگىت ئانىسىنىڭ ئۆيىگە) باشلىنىدۇ. قىزنىڭ يېنىدىكى يەڭگىلەردىن بىرى «كېلىن بالا، سالام دەيدۇ» دەيدۇ. يىگىتنىڭ ئانىسى «قۇللۇق، خۇدايىم مۇبارەك قىلسۇن» دەيدۇ ۋە قىزنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ، ئەمما قىز ئولتۇرمايدۇ، سەۋەبى سۇرۇشتۇرۇلىدۇ. يەڭگىلەر: «قىزنىڭ بېشى ئاغرىۋېتىپتۇ» دەيدۇ. شۇ زامات يىگىت تەرەپتىن گەپدان بىر ئايال ئىككى پىيالە چاي ئەكېلىپ بىرىنى قىز تەرەپتىكى نىشانلىق بىر ئايالغا تەزىم بىلەن تۇتىدۇ. بۇلار چاي تۇتۇشقاچ نەزمە ئېيتىشىدۇ:

قىز تەرەپ:

ئەسسالام، كېلىن بالا، سالام دەيدۇ.

يىگىت تەرەپ:

مۇبارەك بولسۇن، توققۇزى تەل بولسۇن،
ئايىغى تاش بولسۇن.
توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولسۇن،
ئالدىدا كۆن[1] چىققاي كەينىدە ئاي[2] چىققاي.
ئەتكەن ئېشى بەرىكەتلىك بولغاي،
ئوچۇق - ئىللىق چىراي بولغاي.
توپا ئالسا ئالتۇن بولغاي، كۈل ئالسا كۆموش بولغاي،

① كۆن ئوغۇلنىڭ سىمۋولى
② ئاي قىزنىڭ سىمۋولى.

قۇيرۇقلىرى دىلگ①بولغاي،
سىرىق يۈگەيدەك چىرماشقاي،
يار يىلىمدەك يىپىشقاي. (كۇلكە)

قىز تەرەپ:
خۇدا شۇڭا ئىسىپ قىلسۇن،
ئەتىگەن تۇرار بولسۇن.
تۇڭلۇك ئاچار بولسۇن،
ئوچۇق - ئىللىق چىراي بولسۇن،
يۇزى تۆۋەن، سۆزى شىرىن بولسۇن!

يىگىت تەرەپ:
مىنىڭ ئوغلۇم مۇنايىم، كەلگەن قىزىم تولۇن ئايىم.
كىچە-كۇندۇز تىلىۋىدۇق، ئەمدى بەردى خۇدايىم.
چىنىنى چىنە دەرمەن، گۇلىنى غۇنچە دەرمەن،
سەھەر قوپۇپ ئۆيگە كىرسە، بىھىشىنىڭ گۇلى دەرمەن.
چىنە - چىنە ئالدىممەن، چىنە تەخسىگە سالدىم مەن،
مەھەللىمىز ئىچىدىن يالغۇز سىزنى تاللىدىممەن.
سەككىز تالا بۆك كىيىپتۇ، سەككىزى قىيىق،
ئوڭ يېنىغا گۇل بىسىپتۇ، بەرگىسى سىرىق.
يات كىشىلەر قۇدا بوپتۇ، بۇگۇن ۋە تاڭلىلىق،
ئىككىمىز قۇدا بولايلى، ھەر ئىككى دۇنيالىق.
بەيتۇللادىن چىققان ئاتىنىڭ يايلى قاشقا،
يايلىسىدىكى ئالتۇن تۇمارنىڭ زۇننارى باشقا.
بىر سالام، ئىككى سالام سىز تۇغقان قېرىنداشقا،
مۇنداق ئاسان بولۇرمۇ بىز تۇغقان بولۇشماققا.

① تۇرمۇشلىرى كۆڭۈللۈك، شاد - خۇرام بولسۇن دېگەن بولىدۇ.

تاغدىن چۈشكەن تاش بېلىق، سۇدىن چىققان ئاي بېلىق،
بىر - بىرىگە باب لايىق، ھەيران قالسۇن خالايىق.

قىز تەرەپ:

بىر دانە گۆھەرنى شۇنچە پىنھان ساقلىدىم،
قاش - كىرپىك ئارىسىدىن بىر دەم ئايرىماي.
پۈتۈن خالايىق كېلىۋىدى ھېچبىرىگە باقمىدىم،
يىراقتا كەتمىسۇن دەپ ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.
چىنە - چىنە ئالسىلا چىنە تەخسىگە سالسىلا،
ئەمدى بۇ گۆھەرنى ئىككى قوللاپ ئالسىلا.
بۇ گۈل بىر دانە گۈل ئىدى، چىمەنگە بەرگۈسىز،
شاتۇتى قونسا شېخىغا، شامالمۇ قىمىرلاتقۇسىز.
قىزىل ئالما شاخلىرى، ئېگىلۈچان بولسۇن،
شاخىنىڭ يوپۇرماقلىرى تۆكۈلۈچان بولسۇن.
بىر ياخشىغا بىر يامان بۈيرۈلماس بولسۇن.

يىگىت تەرەپ:

تۇگۈن تۇگۈلگەندەككىنە، تۇگۈلۈپ يېشىلگەندەككىنە،
ئىككى ياخشى بىر بولغاندا، قىزىل گۈل
ئېچىلغاندەككىنە.
قارا - قارا قاغىلارنىڭ قاناتى قارا،
ئۇ مەھەللىدىن قىز ئالدۇق، گۆھەردەك بالا.
بىرى قىزىلگۈل، بىرى بۈلبۈل، ئەپلىشىپ قالا،
ئىككى ياخشى بىر بولۇپ ئايرىلماس بولا.
تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق، سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق،
بۇ بىر جۈپ گۆھەرگە ھەيران قالسۇن خالايىق.
ئاي چىقسا ئاي تۇغۇر، كۈن چىقسا كۈن تۇغۇر،
مۇنداق بىر جۈپ گۆھەرنى بۇندىن كېيىن كىم تۇغۇر.

21) هۇجرا مىيلىسى (مەشرىپى): سالام بېرىش رەسمىيىتى تۆگمىگەندىن كېيىن مېھمانلار ئاساسەن تارقايدۇ. بىر قىسىم ياش ئاياللار ۋە يىگىتلەر قېلىپ هۇجرا مىيلىسى ئۆتكۈزىدۇ. ئالدى بىلەن يەڭگىلەر يىگىت بىلەن قىزنى هۇجرىغا باشلايدۇ. قىز پەگاھقا سېلىنغان ئۆچكە تېرىسى ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇلۇپ هېلىقى سۇپۇرگە بىلەن دۇمبىسىگە ئاستا بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇلىدۇ. بۇ «سەن مۇشۇ ئۆينىڭ ئادىمى بولدۇڭ، يۇزۇڭ تۆۋەن، قولۇڭ ئىشلىق بولسۇن» دېگەنلىكنى ئىپادىلەيدۇ. ئاندىن قىزغا يىگىتنىڭ بوينىغا باغلاغلىق هېلىقى ياغلىقنى چىشى بىلەن چىشلەپ يەشكۈزۈشتەك قىزنەچىلىقلار قىلىنىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قىز چۈمبىلىنىي قايرىشقا مەجبۇر بولۇپ، يىگىت قىزنىڭ يۇزىنى رەسمىي كۆرىدۇ. قىزنىڭ مەڭزى، پېشانىلىرى يىگىتنىڭ ئېچەكلىرىگە بىر نەچچە قېتىم تېگىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا كۈلكە - ئالقىش ساداسى ياڭرايدۇ. هۇجرا مىيلىسى تاڭ ئاتقۇچە داۋاملاشقاچقا بۇ كېچە يىگىت بىلەن قىز قوشۇلمايدۇ. بۇ ئادەتلەر تولاراق تۇرپان رايونىدا ئۇچرايدۇ.

22) يۇز ئاچقا (ئاچقۇ): بۇ ئەمەلىيەتتە توينىڭ ئەتىسى يىگىت تەرەپتە ئۆتكۈزۈلىدىغان توي بولۇپ، بۇنىڭغا قىز ئائىلىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئىككى تەرەپنىڭ ئەل - مەھەللىسى، يارۇ - بۇرادەرلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ توينىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىزنىڭ پۇركەنجىسىنى ئېلىۋېتىش بولغاچقا «يۇز ئاچقا» دەپ ئاتالغان. يۇز ئاچقۇ رەسمىيىتى قۇمۇل رايونىدا ئەر مېھمانلار ئۆزىغاندىن كېيىن ئورۇندىلىدۇ. ئەرلەر ئۆزىغاندا قىز - ئايال مېھمانلار ئالدىغا ئېلىپ چىقىلىدۇ. ئاندىن قىز بىلەن يىگىت ئانىسى قىزى، ئوغلىنى تەرىپلەپ ئۆزئارا بېيىت ئېيتىشقاندىن كېيىن ئاياللارنىڭ كۈلكە - چاقچاق ساداسى ئىچىدە قىزنىڭ پۇركەنجىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. ئاندىن قىز

مېهمانلارغا تەزىم بەجا كەلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا پېشقەدەم ئايالالاردىن بىر نەچچىسى قىزنى مۇبارەكلەپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيتىدۇ:

ئەتىگەندە تۇرار بولغاي،
توكلۇك ئاچار بولغاي.
توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغاي،
قوتاندا قوزلىق بولغاي،
ئېغىلدا موزايلىق بولغاي.

سورۇندىكىلەر ھەر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەكرارلاپ ئېيتىشىدۇ. ئاندىن يىگىت ئانىسى قىزغا ئالتۇن ئۈزۈك يا ھالقا يا كىيىملىك رەخت تەقدىم قىلىدۇ. بۇ كۈنى تۇرپان رايونىدا مۇنداق رەسىمىيەتلەر ئورۇندىلىدۇ. ① چۆچۈرە تارتىش: بۇ ئەمەلىيەتتە قىز تەرەپتە ھازىرلىنىدىغان ئىسىقلىق بولۇپ، ئەتىگەندە يىگىتلەر سۇناي چېلىپ بېرىپ ئەكېلىدۇ. ② يوقلاق: يىگىتلەر چۆچۈرىنى ئېلىپ كەلگۈچە مەھەللە يىگىتلىرى مېھمان-چېھرە ئېلىپ يىگىتنى يوقلاپ ھال سوراپ كېلىدۇ. شۇڭا بۇ يوسۇن «يوقلاق» دەپ ئاتالغان. بۇ چاغدا ئۆيدە پەقەت يىگىت، قىز ۋە يەڭگىلەرلا بولىدۇ. ئىشىك ئالدىدا تۇرغان يىگىت كەلگەنلەرنى ئۇدۇللۇق ئۆيگە باشلاپ كىرىدۇ ۋە: «چىن-چىن سالامەت، بەردى مۇھەببەت، ئىشتىڭىزلار، كۆرۈڭىزلار ×× ئاغىنە، تۇغقان، تۆگە، ئات، كالا، قوي، توپ - توپ مال بىلەن (كەلگەنلەرنىڭ ئىسمى دېيىلىپ، ئېلىپ كەلگەن مېھمانلارنىڭ تۇرى ئات، تۆگە، كالا، قوي نامىدا بىر-بىرلەپ ئاتىلىدۇ). جوۋاپ كەپتۇ» دەپ ئېلان قىلىدۇ. يەڭگىلەر رەھمەت ئېيتىپ ئېلىپ تۇرىدۇ. يىگىتلەرنىڭ كېلىپ بولۇشىغا ئۇلگۈرتۇپ چۆچۈرىمۇ ئېلىپ كېلىنىدۇ ۋە يەڭگىلەرنىڭ بىرى ئۇستىدە تەخسىگە چۆچۈرە ئېلىنغان

پەتنوسنى ئېيلىپ كىرىپ قىزغا سۇندۇ. قىز قولىغا ئېلىپ يۈزى يېپىق هالدا ئالدى بىلەن يىگىتكە ئاندىن كەلگەن يىگىتلەرگە قاتارى تۇتۇپ چىقىدۇ، هەممەيلەن بىر داندىن ئېلىپ يەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يىگىتلەر تارقايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رەسمىيەت «چۆچۈرە تۇتۇش» دەپ ئاتالغان. ③

قوروغا كېلىش: چۆچۈرە تۇتۇش ئاخىرلاشقاندا قىزنىڭ ئانىسى تۇغقان ۋە قوشنىلىرىنىڭ هەمراهلىقىدا قىزدىن هال سوراپ كېلىدۇ. بۇ «قوروغا كېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار كېلىشتە توققۇز نان ئۈستىگە مەلۇم سوۋغاتلىق نەرسىلەرنى سېلىپ، مەخسۇس بىر چوڭ تاۋاقتا ئۆپكە - هېسىپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلار ياخشى كۆتۈلىدۇ. داستىخان ئۈستىدە ئۆپكە - هېسىپ توغرىلىپ (هەر ئادەمگە بىر پارچىدىن مۆلچەرلىنىدۇ)، كۆچىلىك ئالدىغا قويۇلىدۇ ۋە ئۆپكە ئاغزىنى يىرتىپ چىققان هوردا قىزنىڭ يۈزى هوردىلىدۇ. بۇنىڭدا «قىزنىڭ مېهرى ئىسسىق بولسۇن» دېگەنلىك مەقسەت قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن داستىخان ئۈستىدىكىلەر بىر پارچىدىن ئېلىشقا تىرىشىپ تاۋاقتا تەڭ قول سالىدۇ. بۇمۇ بىر قىزىقچىلىق بولۇپ: مۇنداق ئۆپكە - هېسىپتىن يېگۈچىلەر چىش ئاغرىقىسى كۆرمەيدۇ، دېيىلىدۇ. بۇ قىزىقچىلىق تۇغقانلاردىن كېيىن يىگىت باشلاپ كىرىلىپ، يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئالدىغا بىرىدىن جوزا قويۇلۇپ ئۈستىگە يىگىتكە قويۇلىدىغان قويۇمچا، قىزغا هازىرلانغان لازىمەتلىكلەر ۋە تارغاق، سۇزگۈچ، يىپ، يېڭنە قاتارلىق نەرسىلەر قويۇلۇپ كۆچىلىك ئالدىدا نامايان قىلىنىدۇ. يۇقىرىقى رەسمىيەتلەر تۇغقانلاردىن كېيىن يۈز ئاچقۇ پائالىيىتى ئاندىن باشلىنىدۇ. يۈز ئاچقۇ ئىككى تەرەپتىن ئىككى ئايال ۋەكىل ئوتتۇرىغا چۈشۈپ نەزمە ئېيتىش بىلەن باشلىنىدۇ:

تار ئېرىقتىن ئاتلىدۇق،
كەڭ ئېرىقنى قاتلىدۇق.
شۇنچە قىزلار ئىچىدىن،
خېنىم بالامنى تاللىدۇق.
بازاردىن ئات ئالدۇق،
ساغرىسى ئالا.
يۇقىرى مەھەللىدىن قىز ئالدۇق،
ئالتۇندەك بالا.
بىرى گۈل، بىرى بۇلبۇل،
ئەپلىشىپ قالا.
يۇقىرىدىن سۇ چۈشەدۇر،
تاشتىن - تاشقا شارقىراپ.
جېنىم ئوغلۇم ئولتۇرادۇر،
تۇلۇن ئايەك پارقىراپ.
تۇلۇن ئايغا تىل تەگمىسۇن،
پۈتتۈق تۇمار.
سۇدىن ئالغان لەھەل تاشتەك،
كۆزلىرى خۇمار.
كىچىككىنە باغ ئىچىدە،
يېڭى ئۈنگەن گۈل - ئانار.
شۇغىنە خېنىمنىڭ،
ئوك مەكىزىدە خالى بار.
ئاغزىدا ئايەت ئوقۇيدۇ،
قولىدا كىتابى بار.
قاشلىرى قىرغان قەلەمدەك،
ئاي يۈزىدە نۇرى بار.
كۆزگى بۇغدايلار مايسا بولدى،
يازغى بۇغدايلار قېنى.

بۇغۇنچىلارنى ئۇرۇغداتقان،
موماي - بوۋايلار قېنى؟①

ئېيتىشىش تۈگەش بىلەن تەڭ نەغمە - ناۋا ئىچىدە يىگىت تەرەپتىن بىر ئايال، قىز تەرەپتىن بىر ئايال ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. بىرى ئۇسسۇل ئوينىغاچ كېلىپ قىز يۈزىدىكى رومالنى قايرىۋېتىدۇ. يەنە بىرى ئويناپ كېلىپ چۈشۈرۈپ قويىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن يىگىت تەرەپتىن ئۇسسۇلغا چۈشكەن ئايال بىراقلا قايرىپ تاشلايدۇ. قىز ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرىدۇ. بىر پەس نەغمە - ناۋا بولغاندىن كېيىن يەڭگىلەر قىزنى ھوجرىسىغا باشلاپ چىقىدۇ. يىگىت ئۆز قولداشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئارقىدىن كىرىدۇ. ھوجرىدا قىز بىلەن يىگىتنى كوزىدىكى ھور چىقىپ تۇرغان ئۆپكە - ھېسىنچقا قارىتىش (بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى سوقۇشتۇرۇپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ) ، قىزغا يىگىتنىڭ بەلبېغىنى يەشتۈرۈش، دەستارىنى ئالدۇرۇش، تونىنى سالدۇرۇشتەك قىزىقچىلىقلار قىلىنىدۇ. ئاندىن يەڭگىلەردىن باشقىلىرى تارقايدۇ. يەڭگىلەر قىزغا جېكىشكە تېگىشلىك ئىشلارنى جېكىپ، ئورۇن سېلىپ، ھېلىقى سۇپۇرگىنى ئاياغ تەرەپتىكى كۆرپىنىڭ ئاستىغا تىقىپ قويۇپ چىقىپ كېتىدۇ. قىز ئەتىگەندە ئۆي سۈپۈرىدۇ. بۇ كۈنى مەھەللىدىكى ياشلاردىن دېرىزە مارايدىغانلارمۇ چىقىدۇ. تويىنىڭ ئۇچىنچى - تۆتىنچى كۈنلىرى قۇدىلار ئارا چىللاق بولىدۇ.

23) سالامغا ئاپىرىش: تويىنىڭ بەشىنچى كۈنى يەڭگىلەر قىزنى ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە سالامغا ئاپىرىپ قويۇپ قايتىدۇ. قىز تەرەپتىن ئۇلار قىزغىن كۈتۈلىدۇ. يەڭگىلەرگە سوۋغات قويۇلىدۇ. شۇ كۈنى كەچتە يىگىت قولداشلىرىنىڭ

① توي مۇراسىم قوشاقلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك مۇراسىم قوشاقلىرى نەق مەيدان ۋە خەلق ئىچىدىن خاتىرىلەندى.

ھەمراھلىقىدا ئوبدان سوۋغاتلارنى ئېلىپ قىزنى ئالغىلى بارىدۇ. ئۇلار چىرايلىق مېھمان قىبلىغاندىن كېيىن سوۋغاتلىرىنى قويۇپ، رەھمەت ئېيتىپ قىزنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. مۇشۇنىڭ بىلەن توي جەريانى ئاخىرلىشىدۇ.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، تۇرپان رايونىدا بۇرۇن قىز بىر تۇغۇتلۇق بولمىغۇچە يىگىت تەرەپتىن تەييارلانغان كىيىم-كېچەكلەرنى كىيمەيدۇ. (ھازىر بۇ ئادەت ئونتۇلغان).

قۇمۇل رايونىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان يەنە مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر بار:

1) تويغا ھەممە كىشى يېقىندىن ياردەملىشىدۇ. مەسىلەن، تويىنىڭ نان تەييارلىقىنى مەھەللە ئاياللىرى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. تويدىن ئىككى كۈن بۇرۇن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان غىزا تاماقلىرىنى ئېتىپ، بىر قاچىدىن ئالغاچ قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ۋە قولمۇ قول تۇتۇپ خېمىر ئېتىپ، كۈلكە - چاقچاق ئىچىدە ئۆزئارا مېھمان بولۇشۇپ تويلۇق نانىنى يېقىپ، پىشۇرۇپ ئاندىن قايتىشىدۇ.

2) توي مەزكىسى قىز تەرەپتە ئۆتكۈزۈلۈپ، ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلىدۇ. بۇ «باش توي» دەپ ئاتىلىدۇ.

3) قىز كۆركى قىلىش: توي كۈنى يىگىت قولداشلىرى بىلەن نىكاھقا كەلگەندە قىز مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر ھارۋا چاقى بىلەن ھويلا دەرۋازىسىنى توسۇيدۇ. كەلگەنلەر چاقنى تارتىپ ئالغاندىلا ھويلىغا كىرەلەيدۇ. شۇڭا بۇ «قىز كۆركى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئەملىيەتتە تويدا ئۆتكۈزىلىدىغان بىر خىل ئالاھىدە مۇسابىقە شەكلىدىن ئىبارەت. شۇڭا ھامان يىگىت تەرەپ قاۋۇل يىگىتلەر بىلەن كېلىدۇ ۋە كۆپىنچە ھاللاردا

يىگىت تەرەپ ئۇتۇپ چىقىدۇ. ئەگەر ئۇتتۇرۇپ قويسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر ئۇلارنى «ئالالماي يەل قويۇۋەتتى» دەپ ۋارقىرىشىپ مەسخىرە قىلىشىدۇ. بۇ ھالدا يىگىت قولدىشى قىز تەرەپتىكىلەرگە مەشرەپ يا ئوغلاق بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر ئۇتۇپ چىقسا تۆت ئادەم چاقنى مۆرىسىدە كۆتۈرۈپ، ئوستىدە بىر ئادەم ئوسسۇل ئويناپ يىگىت تەرەپكە ئېلىپ كېتىپ ئېگىز دەرەخكە ئېسىپ قويۇلىدۇ. بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر كېلىپ مەشرەپ ياكى ئوغلاق بېرىش شەرتى بىلەن ئېلىپ كېتىدۇ.

4) كۈيۈلۈك بېرىش: نىكاھتىن كېيىن قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كېيىم ياكى كېيىملىك رەخت قويىدۇ. شۇڭا بۇ رەسمىيەت «كۈيۈلۈك» (كۈيئوغۇللۇق) دەپ ئاتالغان.

5) توي كۆچۈرۈلۈشتىن بۇرۇن قىز ھويلىسىدا چېلىش بولىدۇ. ئۇتۇپ چىققانلار تۆت دەرىجىگە ئايرىلىپ مۇكاپاتلىنىدۇ. بىرىنچى بولغۇچىغا بىر كىيىملىك رەخت، بېلىگە يېڭى پوتا باغلىنىپ «كۈچتۇڭگۇر» دېگەن ئاتاق بېرىلىدۇ. ئىككىنچى بولغۇچىغا بىر يېرىم مېتر رەخت، تويغا سويۇلغان مال يۇرۇشلىرىدىن (كاللا - پاقالچەك، زاسۇي) بىر يۇرۇش بېرىلىدۇ. ئۇچىنچى بولغۇچىغا بىر يۇرۇش، تۆتىنچى بولغۇچىغا بىر پوتا مۇكاپات بېرىلىدۇ.

6) چاچ چۇشۇرگە: يىگىتلەر نىكاھتىن يانغاندىن كېيىن يىگىتنىڭ تۇغقىنى ياكى دوستلىرىنىڭ بىرى ئۇلارنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىدۇ. بۇ «چاچ چۇشۇرگە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئولتۇرغۇزغۇچى شۇ كۈنكى چىقىمنى ئۆز ئوستىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئولتۇرۇش ئاياغلاشقاندا يىگىتكە تون كىيدۈرىدۇ ياكى بىر كىيىملىك رەخت قويىدۇ.

7) پاششاپلىق بېرىش: كەچتە توي مەشرىپى باشلىنىشتىن بۇرۇن پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخت، بىر قوي ۋە مېۋە

- چېژه بېرىلىدۇ شۇڭا بۇ «پاششاپلىق بېرىش» دەپ ئاتالغان. ئەگەر بۇ نەرسىلەر بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ مەشرەپنىي خۇپتەندىن كېيىنلا تارقىتىۋېتىدۇ.

8) چۈشۈرگە: توينىڭ بەشىنچى كۈنى ھەر ئىككى تەرەپ تويغا قاراشقانلارغا تەشەككۈر زىياپىتى بېرىدۇ. بۇ چۈشۈرگە ياكى «توي چۈشۈرگىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. زىياپەتتە مەخسۇس تۇگمە ئاش (چۆچۈرە) تارتىلىدۇ.

9) توي كۆچۈرۈلۈپ ماڭغاندا يول توسقۇچىلارغا توققۇز غېرىچ كېلىدىغان قوي بېرىلىدۇ. ئۇلار قوينى ئورتاق بىر تەرەپ قىلىدۇ. قىز ئىشىك ئالدىغا يېقىلغان ئوتتىن (ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ) توققۇز قېتىم ئايلاندۇرۇلۇپ ئاندىن ھۈجرىسىغا ئېلىپ كىرىلىدۇ. توي كۆچۈرۈشتە ئالدى بىلەن 20 - 30 ئاتلىق يېگىت قولىغا قامچا - توقماق ئالغان ھالدا ئات چاپتۇرغان پېتى قىز ھويلىسىغا بۆسۈپ كىرىپ، ھويلىنى بىر ئايلىنىۋېتىپ چىقىپ كېتىدىغان ئادەتمۇ بولغان. توي شۇنىڭدىن كېيىن كۆچۈرۈلەتتى.

تۇغۇت مۇراسىمى

ئۇيغۇرلاردا تۇغۇت ئىنسان ئۆمرىدىكى زور ۋەقە سۈپىتىدە ھايات - ماماتلىق جېڭى دەپ قارىلىدۇ. «تۇغۇت - جەڭ» دېگەن ماقال شۇ قاراش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. چۈنكى تۇغۇت دۇنياغا يېڭى بىر جاننىڭ تۇرىلىدىغانلىقىنى يەنى ئىنسان ئۆمرىدىكى ياشاش باسقۇچىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىش بىلەن تەڭ قايغۇ - ھەسرەتلىك ۋەقە سادىر بولۇشتىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. شۇڭا ھامىلدار ئايالنىڭ سالامەت كۆزى يورۇشىنى تىلەپ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئەمما مۇراسىم تۇغۇت ھارپىسىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

مۇراسىم مەزمۇنى مۇنۇ پائالىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:
① چوڭ تازلىق قىلىنىپ، ھامىلدار ئايال تۇغىدىغان ئۆيگە ئادىراسمان ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ. ھامىلدار ئايال پاكىز يۇيۇندۇرۇلۇپ، پاكىز كىيىندۇرۇلىدۇ. ② يىت بۇرۇتۇلۇپ قۇيماق، پوشكال سېلىنىدۇ. ③ كىندىك ئانىسى، كۆپ پەرزەنتلىك بولغان بىرقانچە پېشقەدەم ئايال بىر - ئىككى نەپەر بۇۋۇم چايغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ «ئانىلار چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چايغا ئاتاپ قۇيماق - پوشكال سېلىنغاندىن باشقا يەنە مەخسۇس ئىككى قاتلىما پىشۇرۇلىدۇ. قاتلىما پىشۇرۇلۇش ئالدىدا ئوتتۇرىسىغا پىيالىنىڭ قوڭى پاتۇرۇلۇپ يۇمىلاق ئىز چىقىرىلىدۇ. يەنە مەخسۇس ھالۋا ئېتىلىدۇ. مېھمانلارغا چاي تارتىلغاندىن كېيىن قاتلىمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇمىلاق ئېلىنىپ ئۇستىگە ئازراقتىن ھالۋا قويۇلۇپ، تۇغىدىغان ئايال بىلەن ئېرىگە يېگۈزۈلىدۇ. قالغان قىسمى پارچىلىنىپ مېھمانلارغا قويۇلىدۇ. بەزىلەر بۇ پائالىيەت ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن مېھمانلارنى مەخسۇس ئۆپكە - ھېسىپ ياكى چۆچۈرە بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. مېھمانلار ئالدىدا تۇغىدىغان ئايالنىڭ بىر قۇر كونا - يېڭى كىيىمى غېرىپ - غۇرۇڭ، يېتىم - يېسىرلارغا ئاتا قىلىنىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن پېشقەدەم ئايالالاردىن بىرى قولىغا بىر تۇخۇم ئېلىپ تۇغىدىغان ئايالنى تۆگمەن نورى بېشىغا باشلاپ ئاپىرىپ نودىن ئاتلاپ ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ ئاتلىشى بىلەن تەڭ قولىدىكى تۇخۇمنى سۇغا تاشلىۋېتىدۇ. تۆگمەن يوق جايلاردا بېشىدىن بىر چىنە سۇ قويۇۋېتىلىدۇ. بۇ «تۇغۇتى نودىن ئاققان سۇدەك تېز ۋە ئاسان بولسۇن» دېگەنگە جورۇلىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئادىتى بويىچە ياتلىق قىلىنغان قىزلارنىڭ تۇنجى تۇغۇتىنى يېقىنلاشقاندا ئاتا - ئانىسى بىر كىيىملىك رەخت بىلەن داستىخان قىلىپ، ئەر تەرەپكە بېرىپ، قىزنى سوراپ ياندۇرۇپ كېلىدۇ،

سالامەت بوشۇنۇپ، ئىدىرى (قىرقى) توشقاندا ئەر تەرەپمۇ ئوبدان داستىخان قىلىپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، بالا بىلەن ئانىسىنى ئېلىپ قايتىدۇ. ھازىر يېزا - قىشلاقلاردا يۇقىرىقىدەك مۇراسىم - رەسىمىيەتلەرنىڭ قىسمەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئاياللارنى دوختۇرخانىدا تۇغدۇرۇش ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەمما، ياتلىق قىلىنغان قىزلارنىڭ تۇنجى تۇغۇتىنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغۇش، ئادەت - ئەنئەنىمىز بويىچە ئىدىرى (قىرقى) توشقۇچە ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە ئاسىرىلىدۇ.

ئات قويۇش مۇراسىمى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ ياكى يەتتە كۈن ئىچىدە ئاددىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ بالىغا ئات قويۇلىدۇ. مۇراسىمغا مەھەللە ئىمامى ياكى مەزىنى ياكى ئات قويۇشتىن خەۋىرى بار بىر ئادەم ۋە ئورۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلاردىن ئالتا - يەتتە ئادەم تەكلىپ قىلىنىدۇ. مۇراسىمدىن بۇرۇن بالىغا ئات تاللىنىدۇ. ئات، ئادەتتە تۆۋەندىكى ئۇسۇل ئارقىلىق تاللىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا شۇ تاللانغان ئات ئىچىدىن بىرى بېكىتىلىدۇ. ① بالىنىڭ دادىسى بىلەن ئانىسى تاللايدۇ. بۇنىڭدا ئەر - خوتۇن بالا تۇغۇلماستىن بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ شىرىن ئارزۇلىرى ئاساسىدا قويماقچى بولۇشقان ئاتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ② قېرىنداش ئاتا - ئانىسى ياكى ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى تاللاپ بېرىدۇ. ③ موللاملارغا تاللاتقۇزىدۇ. بەزى جايلاردا مۇراسىم كۈنى يەنى ئات قويۇشنىڭ ئالدىدا ئىككى قۇدىنىڭ بىرى «ئات قويۇش رىسالىسى» نىڭ قاپ ئوتتۇرىسىنى ئېچىپ قويۇپ ئوقۇتىدۇ، ئۇنىڭدىن قانداق ئات چىقسا شۇ قويۇلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، كۆپىنچە

هاللاردا بالىنىڭ دادىسى بىلەن ئانىسىنىڭ تاللىغان ئېتى بېكىتىلىپ شۇ ئات قويۇلىدۇ. مۇراسىم جەريانى مۇنداق:

1) ئاددىي زىياپەت بېرىلىدۇ. مۇراسىمغا تەكلىپ قىلىنغانلار ئىككى - ئۈچ تاۋاق ئاش ياكى مانتا ياكى چۆچۈرە بىلەن مېھمان قىلىنىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن بوۋاقنى چىرايلىق زاكالاپ ئېلىپ چىقىپ ئات قويغۇچىنىڭ قولىغا سۇنىدۇ. 2) ئات قويغۇچىنىڭ بالىنى قولىغا ئېلىپ تۆرۈپ ئالدىدا ئوڭ قۇلىقىغا ئەزان ياكى تەگبىر ئېيتىدۇ. كېيىن سول قولىقىغا ئالدىن تاللاپ قويۇلغان ئاتنى ئاتاپ «مۇندىن كېيىن ئېتىڭىز ××× ئاخۇن (خان) ياكى جان (گۇل، ئاي) بولسۇن» دەپ توۋلاپ بالىنى كىگىز جەينامازغا ئاستا يۇمۇلىتىپ دادىسىغا بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەيداندىكىلەر بوۋاقنىڭ ئېتىنى ئاتاپ «×××ئاخۇن (خان) مۇبارەك بولسۇن!» دەپ تەبرىكلىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىدۇ.

بوۋاقنىڭ قۇلىقىغا ئەزان ئېيتىش «سىز مۇسۇلمان»، كىگىزگە يۇمۇلىتىش «ساغلام چوڭ بولغايسىز» دېگەنگە جورۇلىدۇ. كىگىزگە يۇمۇلىتىش قەدىمكى ئادەت-ئەنئەنىمىز. ئەزان ئېيتىش ئىسلامىيەتتىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئادەت بولۇپ، ھازىر كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە بۇرۇنقىدەك دەققەت-ئېتىبارلىق ئىش سۈپىتىدە قارالماس بولۇپ قالدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار ئورتاقلىققا ئىگە ئومۇملاشقان ئادەت-ئەنئەنىمىز بولۇپ، بەزى جايلاردا بالىنىڭ ئەي بولماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇزگىچە مۇراسىم ئوتكۈزۈش ئادىتىمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. مۇنداق مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي چاچراپ كېتىش ئەھۋالى تەكرار يۈز بەرگەن ھالەتتە، شۇنىڭدىن كېيىن تۇغۇلغان بالىغا ئات قويۇشتا ئوتكۈزۈلىدۇ. بۇ خىلدىكى مۇراسىمنىڭ مەزمۇن، جەريانى مۇنداق:

1) مۇراسىم تەييارلىقى: ① مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى ئەتىگەنلىكى قۇيماق - پوشكال سېلىنىدۇ. بىر مال سويۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئەجدادلارنىڭ روھىغا سېغىنىش، بالىغا ئۆمۈر تىلەپ قان قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم قاتناشچىلىرى مېھمان قىلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى مۇراسىمنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ئەرلەر قاتناشمايدۇ، مۇراسىم قاتناشچىلىرى تۆت - بەش نەپەر بۇۋى، سەككىز - ئون نەپەر بىرنەچچە بالىنى قاتارغا قوشقان پېشقەدەم ئايال ۋە مۇھىم ئايال تۇغقانلار بىلەن چەكلىنىدۇ. ② تۇغۇتلۇق ئايال يانقان ئۆينىڭ بوسۇغۇسىنىڭ ئاستىدىن ئادەم زوكۇزۇيىپ ئۆتكۈدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ.

2) مۇراسىم ئۆتكۈزۈش: مۇراسىم بۇۋۇملەرنىڭ خەتمە ئوقۇشى بىلەن باشلىنىدۇ. خەتمە ئوقۇش تاماملانغاندىن كېيىن داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن بوۋاق چىرايلىق زاكىلىنىپ، ئانىسى قولىغا ئېلىپ ئولتۇرىدۇ. ئاندىن بۇۋۇملەر ئىچىدىكى پېشقەدەملەردىن بىرنەچچىسى بىر قولىغا قايچا، بىر قولىغا رەڭدار سىدام بىر پارچە لاتىنى ئېلىپ، بالىنىڭ تىلىنى چىقارغىنىغا قاراپ (ھەر قېتىم چىقارغاندا) بىر پارچىدىن كېسىپ چىقىدۇ. لاتا كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن شۇ كېسىپ چىقىرىلغان پۇرۇچلاردا ھەممە قولمۇقول بىر قۇراق چاپان تىكىپ بالىغا كىيدۈرىدۇ. ئاندىن بالا ئۆگزىگە ئېلىپ چىقىلىپ تۇڭلۇكتىن ئۆيگە چۈشۈرۈلۈپ بوسۇغا ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاندىن بالىسى تۇرغان پېشقەدەم ئايالدىن بىرى بالىنى كۆتۈرۈپ، يەنە بىرى دۇمبىسىگە بىر خۇرجۇن ئارتىپ، ئىككىسى بىرلىكتە مەھەللە ئارىلاپ، توققۇز ئۆيدىن بىر سېغىمدىن ئۇن، بىر قوشۇقتىن ياغ تىلەپ قايتىپ كېلىدۇ. ئەمما ئۇلار ئادەتتىكى تىلەمچىلەردەك ئۆي ئىگىسىدىن يالۋۇرۇپ

سورىماي ئىشىك ئالدىدا زۇۋان چىقارماي شۇك تۇرىدۇ. ئۇي ئىگىسى بۇ ھالنى كۆرۈش بىلەنلا ئۇلارنىڭ كەلگەنلىك سەۋەبىنى بىلىپ دەرھال بىر سىقىم ئۇن، بىر قوشۇق ياغ ئېلىپ چىقىپ بېرىدۇ. بۇ تىلەپ كېلىنگەن ئۇن، مايدا يەتتە-سەككىز دانە قازان قاتلىمىسى پىشۇرۇلىدۇ. قاتلىما راسلىنىۋاتقاندا، قاتلىملارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىگە بىر تال مارجان يەنى كۆزمونچاق سېلىپ قويۇلىدۇ. قاتلىما پىشۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئايالار مېھمان قىلىنىدۇ. ھېلىقى مارجان قايسى ئايالغا چىققان بولسا، شۇ ئايال بالىنى كۆتۈرۈپ ئۆيگە ئېلىپ كېتىدۇ. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئاتا يەنە بىر مال سويۇپ شۇ قېتىم ھازىر بولغان بۇۋۇم ۋە ئايالارنى مېھمان قىلىپ، ھېلىقى ئايالنى ئوبدان رازى قىلىپ، بالىنى «تىلەپ» قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بەزىدە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بالىنى قايتۇرۇپ بەرمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭغا ئاتا - ئانىسىمۇ ۋاقىتلىق تەن بېرىدۇ. كېيىنچە بىر ئىلاج قىلىپ قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بالىغا «تىلىۋالدى» «سېتىۋالدى» «سېتىخان»، «نىياسخان» (نىيازخان) قاتارلىق ئات قويۇلىدۇ.

بۇ مۇراسىم قارىماققا ئاددىي ۋە ناھايىتى خۇراپىي تۇسكە ئىگە بولسىمۇ ئۇنىڭدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئېتىقادىنىڭ ئىزنالىرى ئەكس ئېتىلگەن. بۇ مۇراسىم ئارقىلىق تۆۋەندىكى مەقسەتلەر ئىپادىلىنىدۇ: ① تۇڭلۇك «كۆككە يەنى ئاسمانغا» سىمۋول قىلىنغان بولۇپ، بالىنى تۇڭلۇكتىن ئۆيگە چۈشۈرۈش ئارقىلىق «بالىنى تەڭرى ئىلتىپات قىلدى» دېگەنلىك مەقسەت قىلىنغان. ② بالىنىڭ تىلىنى چىقارغانلىقىغا قاراپ لاتا كېسىش ئارقىلىق «بالا - قازانى كەتتى قىلىش» مەقسەت قىلىنغان. ③ توققۇز ئۆيدىن ئۇن، ياغ تىلەپ قاتلىما پىشۇرۇپ كۆپ بالىنى قاتارغا قوشقان ئايالارنىڭ مېھمان قىلىش، خەتمە ئوقۇتۇش ئارقىلىق تەڭرىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ

روهىغا سېغىنىپ بالىغا ئۆمۈر تىلەش مەقسەت قىلىنغان. ④ بالىنى كۆپ بالىنى قاتارغا قوشقان ئايالغا «بېرىۋېتىش» ۋە كېيىن مەلۇم بەدەل ھېسابىغا ياندۇرۇپ كېلىش ئارقىلىق «بالا سېتىۋېلىندى، تەڭرى ئۇنىڭغا ئۆز ئاكا - ئاچىللىرىغا ئوخشاش ئۆمۈر ئاتا قىلغايسەن» دېگەن ئۇمىد ئىپادىلەنگەن.

بوۋاقلارنىڭ تىلىنى چىقىرىشنىڭ يامانلىققا جورۇلىشىغا كەلسەك، ياشانغان پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە بوۋاق بالا قىرقى ئىچى ۋە يېشىغا توشقۇچە بولغان ئارىلىقتا تىلىنى تولا چىقارسا بىرەر كېلىشمەسلىكنىڭ ئالامىتىمىش، بالا قاتتىق ئاغرىپ قالارمىش ياكى ئۆلۈپ كېتەرمىش. شۇڭا بوۋاق بالىلارنىڭ تىلىغا يېڭنە ئۇچىنى تەگكۈزۈپ چۆچۈتۈش ئارقىلىق تىلىنى چىقىرىشتىن تەزدۇرۇشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ ئېھتىمال ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك كۆزىتىش ۋە تەجرىبىسى ئاساسىدا چىقىرىلغان خۇلاسە بولسا كېرەك. شۇڭا بالىلارنى شۇنداق ئەھۋال دائىم كۆرۈلسە، يېڭنە ئۇچىنى تەگكۈزۈش ياكى بارماق بىلەن چېكىپ تۇرۇش ئادىتى ھېلىھەم داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بۆشۈك توي مۇراسىمى

بۆشۈك توي ئۇيغۇرلارنىڭ مەزمۇنغا باي، ناھايىتى قىزىقارلىق ئۆمۈر مۇراسىملىرى جۈملىسىدىن. بالا تۇغۇلۇپ تا قىرقى توشقۇچە ئاساسەن ئانىسىنىڭ يېنىدا يېتىپ بېقىلىدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال قىرىق كۈنگىچە تالا-تۈزگە چىقىرىلمايدۇ، ئېغىر-يېنىك ئىش قىلمايدۇ. قىرقى توشقاندا مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، رەسمىي بۆشۈككە سېلىنغاندىن كېيىن ئانىسى ئۆيى ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا بۆشۈك بالىنىڭ «ئىككىنچى ئانىسى» دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى بالا

ئانا قورسىقىدىكى تۆرەلمىلىك ھالىتىدىن تا توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت، توققۇز دەقىقە ياشاپ دۇنياغا كەلگەن ئاچىدۇ، تىلى، ئايىغى چىقىپ ئۇچ - تۆت ياشقىچە بولغان ھايات ئاساسەن بۆشۈك قوينىدا ئۆتىدۇ، بالىنىڭ بۆشۈككە سىلىنىشى ياشاش باسقۇچىنىڭ ئىككىنچى قەدىمىنىڭ باشلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، دۇنياغا يېڭى كەلگەن ئاچقان بىر جاننىڭ ياشاش باسقۇچىنىڭ باشلانغانلىقى، ئانا بولغۇچىنىڭ سالامەت بوشۇنۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆي ئىشلىرىغا كىرىشكەنلىكىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن مۇراسىم ئۆتكۈزۈش ئادەت قىلىنغان. شۇڭا بۇ مۇراسىم «بۆشۈك تويى» دەپ ئاتالغان.

ئۇيغۇرلاردا ئادەتتە تۇنجى بالا ئۇچۇن بۆشۈك تويى قىلىدۇ. چۇنكى قىزلار ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن تۇنجى تۇغۇتىنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغىدۇ. ئادەت بويىچە ئەر تەرەپ تۇغۇت ۋاقتى يېقىنلاشقاندا تېگىشلىك تەييارلىقلارنى قىلىپ، ئۇنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ئەكىلىپ قويىدۇ. شۇڭا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزىنىڭ سالامەت پەرزەنت يۈزى كۆرگەنلىك، ئۇزىلىرىنىڭ نەۋرە كۆرگەنلىك خۇشاللىقلىرىنى ئىپادىلەش ۋە نەۋرىسى بىلەن قىزىنى ئۇزىتىپ قويۇش يۈزىسىدىن ئالاھىدە تەييارلىق كۆرۈپ مۇراسىم ئۆتكۈزىدۇ. ئوغۇل تەرەپمۇ مەخسۇس تەييارلىق كۆرۈپ مۇراسىمغا قاتنىشىدۇ. مۇراسىم پائالىيەتلىرى ئاخىرلاشقاندا كېلىنىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا داستىخان قويۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى ئېلىپ قايتىدۇ. ياتلىق قىلىنغان قىزلار تۇنجى تۇغۇتىدىن كېيىنكى تۇغۇتىنى كۆپىنچە ھاللاردا ئۆز ئۆيىدە تۇغىدۇ. چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. بەزى جايلاردا ئايرىم ئائىلىلەردە ئۆز ئالدىغا بۆشۈك توي ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە مۇھىم ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم -

قوشنىسىنىڭ ئىشتىراكى بىلەن ئاددىي قائىدە - رەسمىيەت قىلىش بىلەن كۆپايىلىنىدۇ.

مۇراسىم مەزمۇنى ۋە پائالىيەتلىرى: مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈشتىن بۇرۇن يېڭى بۆشۈك ۋە ئوۋۇدا (بۆشۈك ئىچىگە سېلىنىدىغان، ئىچىگە پاختا ياكى يۇمشاق سامان ئېلىپ كۆلتۈك تۆشۈكىگە توغرىلاپ تۆشۈكلۈك قىلىپ تىكىلگەن كۆرپە، بۇ «ئوۋۇدا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، كۆلتۈك (بوۋاقنىڭ تەرتىسى چۈشىدىغان قاپاق ياكى شېشە قاچا)، ئىككى دانە پاختىلىق كۆرپە، قولتاتقۇ، يۆگەك، تىزلىق، كىچىك ياستۇق، يوپۇق، جوغا قاتارلىق بۆشۈك جابدۇقلىرى ھازىرلىنىدۇ. بەزىلەر ئۇدۇم قىلىپ باشقىلارنىڭ بىرنەچچە بالىنى بۆلەپ چوڭ قىلغان بۆشۈكىنى مەخسۇس تىلەپ ئېلىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ھازىرلىغان يېڭى جابدۇقلارنى ئىشلىتىدۇ. مۇراسىم بوۋاقنىڭ قىرقى توشقان كۈنى ياكى ئۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىمغا ئۇدۇم ئېلىش مەقسىتىدە كۆپ بالىنى قاتارغا قوشقان بىر نەپەر پېشقەدەم ئايال (بۇ «قىرقى ئانىسى، بۆشۈك ئانىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). شۇ مەھەللىدىكى ئالتە - يەتتە ياشلىق ئەقىللىك، تۇرگۈن، پاكىز بالىلاردىن قىرىق بالا، بىر نەپەر قولى يېنىك، ئۆزى ياۋاش پېشقەدەم ساتىراش تەكلىپ قىلىنىدۇ ۋە قىرىق دانە يېڭى ياغاچ قوشۇق، قىرىق دانە توقاچ، ھالۋا ۋە مېۋە - چېۋە، يېڭى تەڭلە (بەزى جايلاردا ساپال جاۋۇر) ھازىرلىنىدۇ. بىر داستا مەخسۇس يىلمان «قىرقى سۆيۈش» تەييارلىنىدۇ. تەكلىپ قىلىنغانلار كېلىپ بولغان ھامان مۇراسىم پائالىيىتى باشلىنىدۇ.

پائالىيەت تەرتىپى مۇنداق:

بىرىنچى قەدەمدە، يېڭى ئۇستۇرا بىلەن بوۋاقنىڭ قىرقى چېچى چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ «چاچ چۈشۈرگە» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىككىنچى قەدەمدە، قىرقى ئانىسى بالىلارنى بوۋاقنى

يۇيىدىغان ئۆيگە قاتار تىزىلدۇرۇپ باشلاپ كىرىدۇ ۋە ئۇلارغا بىردىن قوشۇق تارقىتىپ بوۋاقنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە قىلىدىغان ھەربىرىگە دەيدىغان سۆزلەرنى ئۆگىتىدۇ. بالىلار ئۆز رېتى بويىچە بوۋاقنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە داستىكى قىرقى سۇيىدىن بىر قوشۇقتىن ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ چۈچۈك تىللىرى بىلەن بوۋاقنىڭ ئېتىنى چاقىرىپ ××× (جان، بەگ)، (خان، ئاي، گۈل) «ئالىم بولۇڭ»، «ياۋاش بولۇڭ»، «موللا بولۇڭ»، «باتۇر بولۇڭ» دېگەن سۆزلەرنى تەكرارلاپ بوۋاقنىڭ بېشىدىن (بوۋاق بېشى داسقا يانتۇلاپ تۇتۇپ تۇرغۇزىدۇ) قۇيۇپ ئۆتىدۇ. ئۇچىنچى قەدەمدە، قىرقى ئانىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بالىلارغا «زىياپەت» بېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە بىرى سقىمىدىن مېۋە (قىش كۈنى قۇرۇق مېۋە، ياز كۈنى يېڭى مېۋە) تارقىتىلىپ، ئۇستىگە بىر قوشۇقتىن ھالۋا ئېلىنغان توقاچ تۇتقۇزۇلىدۇ. بالىلار بۇ نازۇنېمەتلەرنى ئېلىپ خۇشال-خۇرام قايتىپ ئاتا - ئانىلىرىغا كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ ئېتى پۈتۈن مەھەللىگە تارقىتىلىدۇ. تۆتىنچى قەدەمدە ئانىسىنىڭ ئالتۇن جابدۇقى سېلىنىپ ھازىرلانغان مەخسۇس يىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇندۇرۇلۇپ، يالىڭاچ ھالدا ھازىرلاپ قويۇلغان تەڭلىگە سېلىپ قىرقى ئانىسى تەرىپىدىن بىر قېتىم تەۋىتىلىدۇ. ئاندىن قىرقى ئانىسى بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ بەدەنلىرىنى سىلاپ سېغىزلايدۇ (ھازىر ئۇپىلايدىغان بولدى). ئاندىن زاكىلاپ، يېڭى كىيىملىرىنى كىيدۈرۈپ، بۆشۈكىكە ئادراسمان بىلەن ئىسرىق سېلىپ، بۆشۈكىنىڭ ئۈستى-ئاستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىدۇ.

مەيلى ئوغۇل، قىز بولسۇن بوۋاقنىڭ چۈشۈرۈلگەن قىرقى چېچى يەرگە چۈشۈرۈلمەي پاكىز يېغىۋېلىنىپ، تارازىغا سېلىنىپ، چاچىنىڭ ئېغىرلىق ۋەزنى باراۋىرىدە ساتىراشقا

كۆمۈش بېرىلىدۇ (كېيىنكى كۈنلەردە مۇۋاپىق مىقداردا پۇل بېرىلمەيدىغان بولدى). ھاللىقراق ئائىلىلەردە بولسا، بوۋاق چېچى چۈشۈرۈلۈپ بولۇشىغا بىر مال سويۇپ، ئۇنى يەتتە پارچە قىلىپ، يەتتە نەپەر غېرىپ - غۇرۇاغا ياكى مەھەللىدىكى قول-ئىلىكى قىسقا يەتتە ئائىلىگە خام تالاش قىلىپ بېرىپ كەلگەن. شۇنىڭدەك چاچ يېڭى لاتىغا ئورۇلۇپ، تامنىڭ ئېگىز يېرىدىكى بىر تۆشۈككە تىقىپ قويۇلىدۇ ياكى دۇخاۋا، تاۋاردا تۈمار تىكىپ ئىچىگە سېلىپ ساقلىنىدۇ. ئىسرىق سېلىشتا «جىن - شايتانلارنى قوغلاش»، سويۇلغان مالنى يەتتە پارچە قىلىپ خام تالاش قىلىشتا «بالىنىڭ يەتتە ئەزايى ساق، ئېيىپناق بولماي ساغلام چوڭ بولسۇن» دېگەن مەقسەت قىلىنغان. قىرقى ئانىسىغمۇ بىر كىيىملىك رەخت قويۇلۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلىدۇ.

تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا بۆشۈك توي مۇراسىمىدا مۇنداق تېخىمۇ قىزىقارلىق ئالاھىدىلىكلەر مەۋجۇت. بۇ ئالاھىدىلىكلەر مۇراسىمنىڭ بەزى پائالىيەت شەكلى، مەزمۇنىنىڭ ئۆزگىچىلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ:

① تۇرپان رايونىدا مۇراسىم بىرنەچچە نەپەر بۇۋۇم ۋە بىر نەچچە بالىنى قاتارغا قوشقان ئوچ - تۆت نەپەر پېشقەدەم ئايال، مۇھىم ئايال تۇغقانلارنىڭ ئىشتىراكىدىلا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ② مۇراسىمغا ئاتاپ مەخسۇس قۇيماق، پوشكال ۋە تەكلىپ قىلىنغان بالىلار ئۈچۈن بوغۇرساق، چىلان، كىشمىش ھازىرلىنىدۇ. ③ مۇراسىم بۇۋۇملەرنىڭ خەتمە ئوقۇشى بىلەن باشلىنىدۇ. ④ چاچ چۈشۈرگىسىگە ئۆزى ياۋاش، يۇزى تۆۋەن، قولى يېنىك، بىرقەدەر ياشراق، ئوستىرا تۇتۇشتىن خەۋەردار بىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ. بوۋاقنىڭ چېچىنى ئالىدىغاندا ئۇنىڭ ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىغا يېڭى ئاق قول ياغلىق چېگىپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭدا «بالىنىڭ بېشى پاكىز، يارا - چاقىدىن خالىي

بولسۇن» دېگەنلىك مەقسەت قىلىنغان، ⑤ بوۋاقنى پېشقەدەم ئايالنىڭ بىرى قىرقى سۈيىگە ئېلىپ، سېغىزلاپ بولغاندىن كېيىن يېڭى تىكىلگەن بوۋاق كۆڭلىكىنى كىيدۈرۈپ، زاكىلاپ، ئاندىن مەخسۇس تىكىلگەن قۇراق چاپانىنى كىيدۈرۈپ بۆشۈككە سالىدۇ ۋە يېنىغا بوغۇرساق، مېۋە ئارىلاشتۇرۇلغان جاۋۇرنى قويۇپ بۆشۈك يېنىدا ئولتۇرىدۇ. ئاندىن بالىلارنىڭ تەبرىكلەش پائالىيىتى باشلىنىدۇ. بالىلار بۆشۈك ئۈدۈلىدىن ئۆتكەندە ئېتىنى ئاتىماي، بەلكى «ئىگىگانا» دەپ ئۆتىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئايال «مانا ساڭا» دەپ چىلان، كىشمىش ئارىلاشتۇرۇلغان بوغۇرساقتىن بىر سقىمدىن تۇتقۇزىدۇ. قىرىق بالا شۇ تەرىقىدە بۆشۈك ئۈدۈلىدىن ئۆتۈپ چىقىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىدۇ.

قەشقەردە: ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك بوۋاقنىڭ قىرقى سۈيى ھازىرلاشتا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق: بىر چىنە ناۋات چىلانغان، بىر چىنە كونا ئۆينىڭ كاكۇل لېيى چىلانغان، بىر چىنە تاختا كۆۋرۈك ياغاچ كۆمۈرى چىلانغان، بىر چىنە ئەركەك قوي گۆش كاۋېپى چىلانغان جەمئىي تۆت چوڭ چىنە يىلمان سۇ ھازىرلىنىدۇ. بالىلار بوۋاقنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە ھەربىرى ھەر چىنىدىن بىر قوشۇقتىن سۇ ئېلىپ، بوۋاقنىڭ ئېتىنى ئاتاپ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سۆزلەرنى قىلغاچ ئۇنىڭ ئۇستىگە قۇيۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ يەردە تۆت چىنىدىكى تۆت خىل سۇ تۆت مەقسەتكە سىمۋول قىلىنغان. ناۋات سۈيى «ئەقىللىك، باتۇر، شېرىن سۆزلۈك بولۇڭ»، كاكۇل لاي سۈيى «ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولسۇن»، تاختا كۆۋرۈك ياغىچىنىڭ كۆمۈر سۈيى «ئاق كۆڭۈل، ئەدەبلىك بولۇڭ، ئەل پەرزەنتى بولۇڭ»، كاۋاب سۈيى «قاۋۇل، تۇرگۇن، بەختلىك بولۇڭ» دېگەن مەقسەتكە سىمۋول قىلىنغان. چۈنكى ناۋات شېكەرنىڭ جەۋھىرى، كىشىنىڭ زېھنى قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدۇ. بەدەننى

قۇۋۇەتلەيدۇ. بىر ئۆي سېلىنىپ ئۇنىڭ كونىراپ ئۆرۈلۈش ۋاقتى ئاساسەن 60 ـ 70 يىلغا باراۋەر كېلىدۇ. كۆۋرۈك يۇرت، جامائەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ھەممە ئادەم تەڭ بەھرىمەن بولىدۇ ۋە كۆڭلى سۆيىنىدۇ.

يۇز ئاچقۇ مۇراسىمى

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە قىزلار بالاغەتكە يەتكەندە ياتلىق قىلىش، بىر ـ ئىككى تۇغۇتلۇق بولغاندىن كېيىن يۇزىنى ئېچىپ قويۇش ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلار قىزلار ياتلىق قىلىنىپ بىر ـ ئىككى تۇغۇتلۇق بولغاندىن كېيىن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئالاھىدە تەييارلىق قىلىپ ئۇنىڭ رەسمىي ئايالىلار قاتارىغا ئۆتكەنلىكىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۇزۇپ ئادەتلەنگەن. بۇنىڭغا پىشقەدەملەر ھېلىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

1) مۇراسىم تەييارلىقى: ① قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قىزى ئۇچۇن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بىر جۇپ ئالتۇن ھالقا ياكى بىر ئۇزۇك، بىر يېڭى ئۇستىباش، سويىدىغانغا بىرەر مال ھازىرلايدۇ. كۇيۇسمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ تەييارلىق كۆرىدۇ. ② مۇراسىم ئۆتكۇزۇلۇشتىن بۇرۇن ئىككى نەپەر ئايال يۇزى ئېچىلغۇچىنىڭ باش ـ كۆزىنى يۇيۇپ ـ تاراپ، ماڭلاي ۋە سېكىلەك چېچىنى قايرىپ، چېچىنى ئىككى تال ئۆرۈيدۇ. يۇزىنى ئېلىپ، قاش ـ قاپاقلىرىنى تېرىپ، ئۇپا ـ ئەڭلىك سۇرۇپ، چىرايلىق كىيىندۈرىدۇ. مۇراسىمغا ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنا ۋە قويۇق ئۆتىدىغان ئايالىلارلا تەكلىپ قىلىنىدۇ.

مۇراسىم مېھمانلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىش بىلەن باشلىنىدۇ. ئالدى بىلەن قىزنىڭ ئانىسى:

«هەر قايسىڭلارنى جۇڭلىغۇغا سېلىشتۇرساق يۇزىنى ئاچماقچى، داستىخىنىمىز غورىگۈل، كۆپ ئورنىدا كۆرگەيسىلەر، بالىمىز گۈدەك، ئالدىڭلاردىن توغرى ئۆتۈپ قويغان يەرلىرى بولسا ئەپۇ قىلغايسىلەر!» دەپ مېھمانلارنى چاپغا تەكلىپ قىلىدۇ. زىياپەت ئاخىرلىشىپ داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن يۇزى ئېچىلغۇچى بىر - ئىككى ئايالنىڭ ھەمراھلىقىدا مېھمانلار ئالدىغا كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈرىدۇ. مېھمانلار ئورنىدىن تۇرۇپ ھەممەيلەن تەڭ«مۇبارەك بولسۇن!» دېيىشىپ ئورۇنلىرىدا ئولتۇرىدۇ. ئاندىن قىزنىڭ ئاتا ئانىسى ۋە كۈيۆسى تەييارلىغان سوۋغاتلار قىزنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. ئونىڭ ئارقىدىنلا مېھمانلارمۇ ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرىنى بىر- بىرلەپ جوزا ئوستىگە قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىپ مېھمانلار رەھمەت ئېيتىشىپ خوشلىشىپ قايتىشىدۇ. مۇراسىمدىن كېيىن قىز جەمئىيەتتە ئايالار ئىچىدە ھەر قانداق پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ. ئىختىيارى پەرداز قىلىپ يۈرىدۇ. شۇڭا بۇ رەسمىيەت «يۈز ئاچقۇ» دەپ ئاتالغان.

سۈننەت توي مۇراسىمى

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئوغۇل بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە سۈننەت قىلىدۇ. سۈننەت قىلىش «خەتنە» قىلىش، جۇملىدىن سۈننەت توي، «خەتنە توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەزىلەر بالىنى «ئولتۇرغۇزۇش» دەپمۇ ئاتايدۇ.

سۈننەت قىلىش ئەسلىدە ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى بولۇپ، ئوغۇل بالىنىڭ جىنسىي ئەزاسىنىڭ تازىلىقى نەزەردە تۇتۇلغان ياخشى ئادەت. بۇ ئادەت ئەرەبلەردە ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن ناھايىتى بۇرۇن يەنى ئىبراھىم پەيغەمبەر دەۋرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئېچىگە ئىسلام دىنى تارقىلىپ

كىرىشى بىلەن ئۇيغۇرلاردىمۇ تەدرىجىي مىللىي ئادەت تۇسىنى ئالغان.

سۈننەت توي مۇراسىمى ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئاھۋالىغا قاراپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بەزىلەر بىر قەدەر كىچىك دائىرىدە ئائىلە زىياپىتى ئارقىلىق ئۆتكۈزسە، بەزىلەر بىر قەدەر كەڭ دائىرىدە مەخسۇس زىياپەت بېرىش ئارقىلىق ئۆتكۈزىدۇ. زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنغۇچىلارنىڭ سانىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ بولىدۇ. مەيلى قايسى دائىرىدىكى زىياپەت بولمىسۇن، ئۇرۇق - تۇققان، قولۇم - قوشنا، يارو - بۇرادەرلەر ئاساس قىلىنىدۇ ۋە مەخسۇس بىر نەپەر خەتنىچى تەكلىپ قىلىنىدۇ. مۇراسىمدىن بۇرۇن سۈننەت قىلىنغۇچىغا بىر قۇر يېڭى ئوستىباش، يوتقان - كۆرپە، ياستۇق ھازىرلىنىدۇ، سۈننەت قىلىنغۇچى مۇراسىمدىن بىر كۈن بۇرۇن يېڭى ئوستىباشلىرىنى كىيىپ، مەھەللىدىكى تەڭتۇشلىرى بىلەن بىرلىكتە مەھەللە ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىنى ئارلاپ مەخسۇس بىر كۈن ئويناىدۇ. بەزى جايلاردا بولسا، سۈننەت قىلىنغۇچىنى ئۆز تەڭتۇشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا مەخسۇس ئات مىنىپ (ئۆزىنىڭ ياكى ھەمراھلىرىنىڭ ئېتى بولمىغان تەقدىردە ئىلاجى قىلىپ بىر ياۋاش ئات ئارىيەت ئېلىنىدۇ). مەھەللە ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىنى ئارلاپ ئويناىدۇ. بالا مىنگەن ئاتنىڭ يۈگەن، ئېگەر، توقۇم، قوشقۇن، يوپۇقلىرى چىرايلىق بېزىلىدۇ.

بالا مەھەللە ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئارلاش جەريانىدا قىزغىن قارشى ئېلىنىدۇ. مەھەللىدىكى بالىلار سۈننەت قىلىنغۇچىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىگە مەخسۇس بىر باشلامچى سايلايدۇ ۋە ئاددىي تەييارلىق كۆرۈپ قويىدۇ. ئۇرۇق - تۇققانلىرى مەخسۇس سوۋغات ھازىرلايدۇ. بالا ئالدى بىلەن ئۇرۇق-تۇققانلىرىنى ئارلاپ ئاندىن مەھەللىنى ئارلاپ قايتىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇرۇق-تۇققانلىرى سوۋغاتلىرىنى بېرىدۇ. تون

هازىرلىغانلىرى بولسا تون ياپىدۇ. رەخت هازىرلىغانلىرى بولسا بالىنىڭ بېلىگە بىر كېيىملىك رەخت باغلاپ قويىدۇ. ئېتىنىڭ ۋە ھەمراھلىرىنىڭ ئېتىنىڭ بېشىغا ئۇزۇن-ئۇزۇن رەڭدار رەخت پارچىلىرىنى ئېسىپ قويىدۇ. ھەمراھلىرىغا بېرىدىن قولياغلىق سوۋغات قىلىدۇ. بالا مەھەللە ئىچىنى ئارىلاپ ئۆتكەندە مەھەللە بالىلىرىنىڭ باشلامچىسى بالىلارغا ۋەكالىتەن بالىنىڭ بىلىگە پوتا ۋە ئاتلارنىڭ بېشىغا رەڭدار لاتا پارچىلىرىنى ئېسىپ قويىدۇ. بالىنىڭ يېزا ئارىلاپ ئوينىشى بىرنېچىدىن، سۈننەت قىلىنىپ ئورنىدىن تۇرغۇچە قانغۇدەك ئوينىۋېلىشىنى مەقسەت قىلسا، ئىككىنچىدىن، «ئەتە مېنىڭ سۈننەت تويۇم، ئەل - مەھەللە سىلەرنى تەكلىپ» دېگەن بېشارەتتىن ئىبارەت.

مۇراسىم جەريانى: ئالدى بىلەن مېھمانلارغا زىياپەت بېرىلىدۇ. زىياپەت ئاخىرلىشىپ مېھمانلار سوۋغاتلىرىنى قويۇپ ئۇزىغاندىن كېيىن بالىنىڭ ئورنى سېلىنىپ، ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلۇپ ئىشتىنى سالدۇرۇلىدۇ. خەتنىچى ئۇستام جابدۇقلىرىنى يوشۇرۇن ئېلىپ بالىنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇرىدۇ. بالىغا ھېچ ئىش يوقلۇقىنى جىكىپ، بىر قولىدا بالىنىڭ جىنسىي ئەزاسىنىڭ ئۈچىنىڭ تېرىسىنى سىلىغاچ ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن قومۇش قەلەمنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ قىسىدۇ-دە، ئۇستۇرىدا شارت قىلىپ كېسىپ تاشلايدۇ ۋە قان توختىتىش ئۇچۇن كۆيدۇرۇلگەن پاكىز پاختىنى كېسىلگەن جايغا بېسىپ قويىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قانمۇ توختايدۇ. كېسىش ۋاقتىدا بالا قورقۇنچ ۋە ئاغرىشتىن يىغلىغان ھامان ئاقلاپ تەييار قىلىپ قويۇلغان تۇخۇمدىن بىرى ئاغزىغا سېلىپ قويۇلىدۇ. بالا تۇخۇمنى چاينىاش بىلەن قېلىپ قورقۇنچ ۋە ئاغرىشتىن خالىي بولىدۇ. بالا سۈننەت قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن خەتنىچى ئۇستامغا بىر كېيىملىك رەخت ياكى مەلۇم مىقدارىدا پۇل قويۇپ ئۇزىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم پۈتۈنلەي ئاخىرلىشىدۇ.

سۇننەت قىلىنغۇچى بالا ئورنىدىن تۇرغۇچە ئۇ ياتقان ئۆينىڭ ھارارىتى نورمال، ھاۋاسى ساپ، تازىلىقى ياخشى بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا سۇننەت توي ئادەتتە كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بەزى جايلاردا، بولۇپمۇ ئارا تۈرك ئۇيغۇرلىرىدا ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشىراق ئائىلىلەر بالىسىنى سۇننەتكە ئولتۇرغۇزۇشقا ھازىرلىق كۆرگەندە مەھەللىدە سۇننەت قىلىش يېشىغا توشقان بالىلار بولۇپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرمىگەن تەقدىردە، شۇنداق ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرىنى ئۆز بالىسىغا قوشۇپ ئولتۇرغۇزۇپ بېرىدۇ ۋە بۇ بالىلار ئۇچۇنمۇ بىر قۇر ئۇستىباش قىلىپ بېرىدۇ. ئەمما، بۇ بالىلارنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن ھەرقانداق شەكىل ئارقىلىق ھەق تەلەپ قىلىنمايدۇ. بۇ ئارا تۈرك ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئومۇملاشقان بىر ياخشى ئىجتىمائىي ئادەت.

سۇننەت قىلىنغۇچى بالىلارنىڭ ئاتقا مىندۈرۈپ ئوينىتىلىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئادەت - ئەنئەنىسىنىڭ ئىزنالىرىدىن. ئۆز دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىز مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئوغۇل بالىلارنى كىچىكىدىنلا ئاتقا مىندۈرۈپ مەشق قىلدۇراتتى. بۇ ئادەت قازاق، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەردە ھازىرمۇ مەۋجۇت.

2. ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى

ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرىمۇ مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرى جۇملىسىدىن بولۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەت - ئەنئەنىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بولۇپ

هېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمىنىڭ بەزىلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىي ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەبىئەتكە چوقۇنۇش، خۇراپاتچىلىق ئەقىدىلىرى كۆچلۈك ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. بەزىلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن سۇنئىي دىن ئېتىقادىي ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دىندا ۋە شۇ دىنغا ئائىت رىۋايەتلەردە ئوبرازلاشتۇرۇلغان شەخسلەرگە چوقۇنۇش ۋە ئۇلارنى «پىر كامىل» دەپ هېسابلايدىغان ئەقىدىلەر تېپىك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئادىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. «دىۋان» دا بېرىلگەن مۇنۇ قوشاق شۇنىڭ دەلىلى:

(ئەسلىسى)
يىگىتلىرىڭ ئىشلەتۇ،
ياغاچ يەمىش ئىرغاتۇ.
قۇلان كېيىك ئاۋلاتۇ،
بەزرىم قىلىپ ئاۋنالىم.
(كۆڭۈل ئاچايلى)
چاغىر بېرىپ قۇشلاتۇ،
تايغان ئىزىپ چىشلەتۇ.
تۈلكە، توڭگۈز تاشلاتۇ.
ئۇرۇپ،
ئەردەم بىلەن ئوكلىلىم.①

(يەشمىسى)
يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتىپ.
قۇلان - كېيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.
قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ،
تايغان سېلىپ چىشلىتىپ.
تۈلكە، توڭگۈزنى تاش بىلەن
پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى.

بۇ قوشاقتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىلا

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 348-بەت. I توم، 502-بەت.

مۇراسىم ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئېھتىمال ئۇلار مۇنداق مۇراسىملارنى ئوۋغا چىقىش ئالدىدا ئۇتۇق تىلەش، قايتقاندا ئوۋ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزىدىغان بولسا كېرەك. ئەمما، بۇ ئادەت كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنتۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىزنالىرى مەشرەپ قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ھايۋانات سىياقىدا ياسىنىپ ئويناىدىغان «شىر ئويۇنى» قاتارلىقلارنىڭ ئۇنتۇلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا دولان مەشرىپىدە ئويناىدىغان ئوۋچىلىق ھەرىكىتىگە تەقلىد قىلىنغان ئۇسسۇل، بۇگۈر، شايار قاتارلىق جايلارنىڭ تارىم ئېقىنى بويىغا جايلاشقان يېزا - قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇرلاردا ئويناىدىغان «جىرەن-كېيىك» ئۇسسۇلى قاتارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئات ئويۇنى»، «ئات بەيگىسى» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئەجدادلىرىمىز كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىدىن دەپ ئېيتىنىشقا بولىدۇ. ئەمما ئۆز دەۋرىدە ئۇنداق مۇراسىمنىڭ شەكلى، ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقتى، ئۆتكۈزۈش مەقسىتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، شۇڭا كېيىنكى دەۋرلەردە دېھقانچىلىق، ھۈنەر - كەسىپ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە ئادەت قىلىنغان مۇراسىم پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرىمىز.

دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى

① سۇ - يامغۇر تىلەش مۇراسىمى: بۇ مۇراسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىتىدائىي ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، مۆچەل كالېندارى ھېسابىدا ھەر يىلى 3-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدا تەڭرىدىن مول ھوسۇل، سۇ-يامغۇر

تىلەش مەقسەت قىلىنغاچ «سۇ-يامغۇر تىلەش» مۇراسىمى دەپ ئاتالغان. بۇ مۇراسىم ئىسلامىيەتتىن كېيىن «زاراخەتمە» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. بىز ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش جەريانىدا بەزى پېزا - قىشلاقلاردا بۇ مۇراسىمنىڭ رېئال تۈرمۇش ئەھمىيىتىگە ماسلاشقان ئاددىي، ئەمما ئەھمىيەتلىك شەكىللىرىنى ئۇچرىتىۋالدۇق.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇ-يامغۇر تىلەش مۇراسىمىنىڭ ئەسلى شەكلىنىڭ، مەزمۇنىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، خوتەن رايونىدىكى داڭلىق تىۋىپ ئەمەت ھاجى قاتارلىق 100 ياشتىن ھالقىغان پېشقەدەملەرنىڭ ئۆتكەنكىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئەقىل قىلىشچە شەكلى، پائالىيەت مەزمۇنلىرى مۇنداق ئىكەن:

مۆچەل كالېندارى ھېسابى بويىچە 3-ئاينىڭ 22-كۈنى ياكى ئۈنىڭ ئالدى - كەينىدە (چۈنكى مۇشۇ كۈندە تۈن بىلەن كۈن تەڭلىشىپ كۈن نۇرى يەرنىڭ توڭىنى ئېرىتىدىكەن) پۈتۈن يۇرت - مەھەللە ئاھالىسى مەھەللە سىرتىدىكى ھاۋالىق، ئېقىن سۇ بويىدىكى كەڭ مەيدانغا چىقىپ مەھەللە ئاقساقاللىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىكەن. بۇ كۈنگە ئاتاپ مەھەللە ئاھالىسى ئۆز ئىختىيارى بىلەن يېغىش قىلىپ مەلۇم ساندا ئات - تۆگە، قوي - كالا توپلايدىكەن. مۇراسىم كۈنى ئۇ مال - جاندارلارنى مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ دەريانىڭ قارىتىپ بوغۇزلاپ سويۇپ، قازان - داشلارغا سالىدىكەن. گۆش پىشقىچە ھەممە ئادەم بىر پەس يۇزىنى كۆككە قاراتقان ھالدا ساما شەكلىدە سەكرەپ پىرقىراشسا، بىر پەس دەريا ئېقىنىغا قاراپ چوقۇنىدىكەن. گۆش تەييار بولغاندا ھەممە ھەربىرىتىن توختاپ، ئاقساقاللارنىڭ سۇ - يامغۇر تىلەپ تەڭرىگە قىلغان ئىلتىجا ساداسىغا قوشۇلۇپ ۋارقىرىشىدىكەن. ئاندىن نەزىر نىيىتىگە ئېغىز تەگكۈزۈشىدىكەن. گۆشنىڭ تىرپا

ۋە سۆڭەكلىرى دەريا غا، دالا غا چېچىلىدىكەن. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدىكەن. ئەتىسىدىن باشلاپ ھەممە ئادەم تېرىلغۇغا كىرىشىدىكەن.

② زاراخەتمە: بۇ زاراخەتمىنىڭ ماھىيىتى سۇ - يامغۇر تىلەش مۇراسىمىنىڭ ماھىيىتىگە ئوخشاش بولۇپ، بىر پەرقى ئۇنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىگە ماسلاشتۇرۇلغانلىقىدىن بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ ۋە مۇنداق ئۇسۇلدا ئۆتكۈزۈلىدۇ:

پۇتۇن يۇرت - مەھەللە ئاھالىسى كۆپىنچە ھاللاردا مەھەللە سىرتىدىكى قەبرىستانلىق ياكى مازار جايلاشقان جايلارنىڭ بويىدىكى كەڭ مەيدانغا توپلىشىپ ئاخۇنۇم، ئىمام، مەزىن ۋە مۆتىۋەرلەرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ، خەتمە ئوقۇيدۇ. قۇرئان تىلاۋىتى قىلىنىشتىن بۇرۇن زاراخەتمىگە ئاتالغان مال - جانداراڭ قىبلىگە قارىتىلىپ بوغۇزلىنىپ، سويۇلۇپ گۆشلىرى پارچىلىنىپ، داشقازانلارغا سېلىنىدۇ. گۆش پىشقىچە بولغان ئارىلىقتا قۇرئان تىلاۋىتى ئاخىرلىشىپ بالىلاردىن باشقا ھەممە ئادەم قولىغا ئۇششاق تاش (تاش يوق يەردە قوي مايىقى ياكى قوناق) ئېلىپ خەتمە ئوقۇيدۇ. قۇرئان تىلاۋىتى، خەتمە ئوقۇش زاراخەتمىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ، ئۇنىڭدا «خۇدادىن يۇرتقا ئامانلىق، نەرخقە ئەرزانلىق (ھەممە نەرسىگە ئەلۋەكچىلىك) ۋە ئاپقا (سۇ - يامغۇرغا) راۋانلىق» تىلىنىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ئەجدادلىرىمىز كۆك ئىلاھى بىلەن سۇ ئىلاھىدىن سۇ-يامغۇر تىلەش ئەقىدىسىنىڭ ئىسلام شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇلغانلىقىدىن دېرەك بەرسە، مۇراسىم پائالىيىتىنىڭ قەبرىستانلىق ياكى مازار جايلاشقان جايلاردىكى كەڭ سورۇندا ئۆتكۈزۈلۈشى ئەجدادلارغا سېغىنىش ئەقىدىسى سىڭدۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇندىن باشقا يەنە بىر پەرقى شۇكى، زاراخەتمىگە چىققان ھەممە ئادەم ھەر بىر ئائىلە بىرلىكى بويىچە قازان - قۇمۇچ، ئازىراقتىن قوناق ئۇنى ئالغاچ

چىقىدۇ. قۇرئان تالاۋىتى، خەتمە ئوقۇش تاماملانغاندىن كېيىن ھەر ئائىلە قازان ئېسىپ ئۇماچ چالىدۇ. مۇتۇەللى ئارىلاپ يۈرۈپ، پىشۇرۇلغان گۆشتىن ھەر بىر قازانغا بىر پارچىدىن تاشلاپ بېرىدۇ. ھەممە ئادەم غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاخۇنۇم خەتمە قۇرئان قىلىپ، قول كۆتۈرۈپ ئامىن دەپ «يۇرتقا ئامانلىق، نەرخقە ئەرزانلىق، ئاپقا راۋانلىق بەرگەيسەن» دەپ دۇئا قىلىدۇ. سورۇندىكىلەرمۇ قول كۆتۈرۈپ ئىچىدە ئاشۇ ئۇچ جۈملە سۆزنى تەكرارلاپ، ئاخۇنۇمغا ئەگىشىپ دۇئا قىلىدۇ. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. جايلاردا زاراخەتمىنىڭ شەكلى ھەر خىل بولىدۇ، بىز بىر قەدەر تىپىك شەكلىنى تونۇشتۇردۇق.

بۇنىڭدىن باشقا بەزى يېزا - قىشلاقلاردا، بولۇپمۇ ئارا تۇرك ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە سۈ باشلاش مۇراسىمى، تېرىم مۇراسىمى، ھوسۇل قۇتلۇقلاش مۇراسىمى قاتارلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈش ئادىتى بولۇپ، بۇ ئادەت تا يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن.

① سۈ باشلاش مۇراسىمى: بۇ بىر خىل ئاددىي، ئەمما ئەمەلىيەت ئاساس قىلىنغان ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك كوللېكتىپ ئەمگەك شەكلىدىكى مۇراسىم پائالىيىتى بولۇپ، ھەر يىلى باش باھاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى پۈتۈن يېزا-كەنت بويىچە ھەممە ئائىلە قازان - قۇمۇچلىرىنى ئېلىپ ھارۇندا ئېرىق، ئۆستەڭ بېشى، بۇلاق بويلىرىغا چىقىدۇ. بۇ كۈن ئۇچۇن ياش - ئۆسمۈرلەر، جۈۋان - چوكانلار ئالدىن تەييارلىق قىلىپ بىر قۇر يېڭى كىيىم كىيىپ چىقىدۇ. ئەرلەر بۇلاق كۆزلىرىنى تازىلاش، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ لاتقىلىرىنى چىقىرىش، دۆشلىرىنى تەكشىلەش، قاش - چۈشۈرگىلەرنى ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ياش - ئۆسمۈرلەر چوڭلارغا ياردەملىشىدۇ. ئاياللار چاي قاينىتىش، تاماق ئېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەمگەك ئارىلىقىدىكى ھاردۇق ئېلىش ۋاقتىدا قىزىق چاقچاق، كۈلكىلىك پاراڭلار بولىدۇ. ناخشا ئېيتىشىدۇ، قىزلار ئۇسسۇل ئويناپدۇ، ياشلار چېلىشىش قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويناپدۇ. ئىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۆزئارا مېھمان بولۇشۇپ ئاندىن قايتىدۇ. قايتار يولدا ھارۋا چاپتۇرۇش مۇسابىقىسى بولىدۇ. بۇ بىر كۈنلۈك مۇراسىم پائالىيىتى ئەنە شۇنداق خۇشال - خۇرام كەيپىيات ئىچىدە ئاخىرلىشىدۇ.

② تەرتىپ مۇراسىمى: بۇ يەرگە ئۇرۇق سالىدىغان كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئائىلىۋى مۇراسىم. ھەر يىلى يەرگە ئۇرۇق سالىدىغان كۈنى ھەممە ئائىلە دېگۈدەك ئەتىگەن تۇرۇپ، ياغ بۇرۇتۇپ، قۇيماق - پوشكال سالىدۇ ۋە ئېتىز بېشىغا بىر تاۋاقتىن قۇيماق-پوشكال، نان، بىر چۆگۈن چاي ئېلىپ چىقىپ، داستىخان سېلىپ، ھەر بىر ئائىلە بالا - چاقىلىرى جەم بولۇپ تويغۇچە يەپ، قانغۇچە ئىچىپ، سالغان ئۇرۇقنىڭ تەكشى ئۇنۇپ چىقىشىنى تىلەپ دۇئا قىلىشىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن يەرگە ئۇرۇق سېلىنىدۇ.

③ ھوسۇل قۇتلۇقلاش مۇراسىمى: بۇمۇ ھەر يىلى خامان ئېلىشتا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئائىلىۋى مۇراسىم بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن ۋاقتى يوق. كىم خامىنىنى تېپىپ، چەشلەپ بولسا، شۇ ئائىلىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئەتىسى ئەتىگەن تۇرۇپ ياغ پۇرۇتۇپ، قۇيماق، پوشكال سالىدۇ ۋە باشقا غىزا - تاماق قىلىپ، نان - چاي، قوغۇن - تاۋۇز ئېلىپ خامانغا ئېلىپ چىقىدۇ ۋە مەھەللىدىكى پېشقەدەملەردىن بىرەرى مەخسۇس تەكلىپ قىلىنىدۇ. ھەممە بىرلىكتە غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن خامانغا بەركەت تىلەپ دۇئا قىلىشىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن ئاندىن ھوسۇل كەملىنىپ، تاغارغا قاچىلىنىپ ئۆيگە توشۇلىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ خىل مۇراسىم ئۆتكۈزۈش

ئادەتتىنىڭ ئارا تۇرك ئۇيغۇرلىرىدا يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەنلىكىگە ئاساسەن، ئۇ بۇرۇن باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدىمۇ بار ئادەت بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنتۇلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئارا تۇرك ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىن كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادى. بۇ ئادەتنىڭ ئۇلاردا ساقلىنىشى ئارا تۇرىكىنىڭ چوڭ قاتناش لىنىيىسىدىن يىراق، قاتنىشى قولايسىز، تاغلىق، خىلۋەت جاي بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

3. هۇنەر - كەسىپ مۇراسىملىرى

ئۇيغۇرلار بىرقەدەر بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ ھەر خىل هۇنەر - كەسىپ ۋە سودا - تىجارەتنى ئۆزلىرىنىڭ تىرىكچىلىك مەنبەلىرىنىڭ بىرى قىلىپ كەلگەن ۋە ئۆز كەسپى، سودا-تىجارىتىنىڭ رۇناق تېپىشىنى ئۈمىد قىلىپ، مەلۇم بىر كەسىپ، سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلغان. بۇ ساھەدىكى مۇراسىمنى ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى، شاگىرىت چىقىرىش مۇراسىمى، تىجارەت باشلاش مۇراسىمى دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

1) ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى: يېڭىدىن هۇنەر ئۆگەنگۈچى ھەر بىر كىشى ئالدى بىلەن مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۆگەنمەكچى بولغان هۇنەر - كەسىپنىڭ ئەھلىدىن بىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭغا قول بېرىدۇ. شۇڭا بۇ «ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى» دەپ ئاتالغان. هۇنەر ئۆگەنگۈچى كىچىك بالا بولسا، مۇراسىمنى شۇ بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۆتكۈزىدۇ. ئەگەر چوڭ ئادەم بولسا، ئۆزى ئۆتكۈزىدۇ. مۇراسىمغا ئادەتتە شۇ كەسىپ ئەھلىدىن تۆت - بەش كىشى، قولۇم قوشنىلاردىن بىر - ئىككىسى (چوڭ

كىشى بولسا، كەسىپ ئەھلىدىن باشقا ئۆز تەڭتۇشلىرىدىن بىر - ئىككىسىنى تەكلىپ قىلىدۇ). تەكلىپ قىلىنىپ ئائىلە زىياپىتى بېرىلىدۇ. شۇ كۈنى بالىغا يېڭى ئۇستىباش كىيىندۈرۈپ زىياپەت ئاخىرلاشقاندا ئۇستامغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئۇستامغا تون يېپىلىدۇ ياكى بىر كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ.

2) شاگىرت چىقىرىش مۇراسىمى: بۇ «دۇكان ئايرىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مۇراسىم شاگىرت بولغۇچى شۇ كەسىپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولغان چاغدا ئۇستاز تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇستاز بولغۇچى شۇ كۈنى ئائىلە زىياپىتى ھازىرلاپ بالىنىڭ دادىسى ۋە ئۆز كەسىپداشلىرىدىن بىر نەچچىنى تەكلىپ قىلىدۇ. زىياپەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شاگىرتقا شۇ ھۈنەردە ئىشلىتىلىدىغان جابدۇق - سايمانلارنىڭ ھەر بىرىدىن بىردىن شاگىرتنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. ۋە شاگىرتتىن تىرىشىپ ئۆز ھۈنىرىنى تېخىمۇ كامالەتكە يەتكۈزۈشنى، ھالال، پىششىق ئىش قىلىشنى ئۇمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن شاگىرتنىڭ دادىسى بالىسىنىڭ ئۇستازىغا بىر كىيىملىك رەخت قويۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن شاگىرتنىڭ ئۆز ئالدىغا دۇكان ئېچىش ياكى داۋاملىق شۇ دۇكاندا ئىش قىلىش ئىختىيارى ئۆزىدە بولىدۇ. ئەگەر ئۇستازىنىڭ دۇكىنىدا ئىشلىسە، ئۆزى قىلغان ئىش ھەققىنى ئۆزى ئالىدۇ. شاگىرتلىق جەريانىدا بولسا، قىلغان ئىش مانچىسى ئۇستام ھېسابىغا بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا شاگىرت ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇستامنىڭ ئىشلىرىنى ھەقسىز قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ئەملىيەتتە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ شاگىرتلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ھېسابلىنىدۇ. ئايرىم ساندىكى ئادىل، ئاقكۆڭۈل ھۈنەرۋەنلەرنى

هېسابقا ئالمىغاندا ئادەتتە ھۇنەرۋەنلەر مۇتەئەسسىپراق كېلىدۇ. شۇڭا شاگىرت بولغۇچى بۇرۇن ئۇچ - تۆت يىلسىز ھۇنەر ئۆگىنىپ چىقالمايتتى.

3) تىجارەت باشلاش مۇراسىمى: بۇ ئاساسەن سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئىچىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم بولۇپ، يېڭى تىجارەت باشلايدىغان كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى ئالاھىدە زىياپەت ھازىرلىنىپ، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلەر ۋە پېشقەدەم تىجارەتچىلەر، دۇكان ئېچىش تەييارلىقىنى كۆرۈش جەريانىدا يارەدەم كۆرسەتكەنلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ھۇنەر - كەسىپ رىسالىلىك ۋە رىسالىسىز ياكى پىرلىق ۋە پىرسىز ھۇنەر دەپ ئايرىلىدۇ. رىسالىلىك ھۇنەرلەر تۆمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق، ئاشپەزچىلىك، ماشىنچىلىق، تامچىلىق قاتارلىق بىرقەدەر پىرىك تېپتىكى، مۇنتىزىمراق ھۇنەر-كەسىپلەرنى، رىسالىسىزلىرى قوشۇمچە خاراكتېردىكى، ھەر خىل مەيدە ھۇنەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

رىسالە — «دەستۇر»، «قائىدە - نىزام» دېگەنلىكتىن ئىبارەت. «پىر» دەستۇر، قائىدە-نىزامى بار ھۇنەرنى تۇنجى قېتىم كەشپ قىلغان «كامالەت ئىگىسى» دېگەن سۆز. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر كەسىپنىڭ بىر پىرى بار دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرى «داۋۇت پەيغەمبەر»نى تامچى، قاسساپ، تۇمۇرچى، ئاشپەزنىڭ پىرى (كۆمۈر، ئوتۇن كۆيدۇرىدىغان ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ھەممىسى بۇ كىشىنى «پىر» ھېسابلايدۇ). «نوھ پەيغەمبەرنى» ياغاچچىنىڭ پىرى، «موسا پەيغەمبەر»نى قويچىنىڭ پىرى، «ئىدرىس پەيغەمبەر»نى ماشىنچىنىڭ پىرى دېگەندەك ھەربىر ھۇنەرۋەن ئۆزى ئۆچۈن پەيغەمبەرلەردىن بىرىنى «پىرىم» دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئۆزلىرى شۇغۇللىنىۋاتقان ھۇنەرنى تۇنجى قېتىم شۇ «پەيغەمبەر»

یاراتقانمش، «رسالە» شۇلار تەرىپىدىن يېزىلغانمش.

«رسالە» دە ھەتتا ھۇنەرۋەن ئەتىگەنلىكى دۇكانغا تاھارەتسىز كىرمەسلىك، چاچ، ساقال - بۇرۇتلىرىنى، تىرناقلىرىنى ئۆستۈرمەسلىك، جىلىك - تارازىدا ئادىل بولۇش، كىشى ھەققىنى يېمەسلىك، ھارامخورلۇق قىلماسلىق قاتارلىق رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك كونكرېت بەلگىلىمىلەر بەلگىلەنگەن. ئۇيغۇرلاردا مەيلى ھۇنەرۋەن بولسۇن - بولمىسۇن، بىرەر ئىش قىلىشتا بەزىدە قىلماقچى بولغان ئىشى يادىغا كېلىپ ئولتۇرغان جايىدىن قوپۇشتا «ياپىر-كامىل» دېيىشى ئەنە شۇ قاراش ئاساسىدا بىر خىل ئادەت تىلغا ئايلىنىپ قالغان. روشەنكى پەيغەمبەرلەرنى «پىر» ساناش، ئىسلام دىنىغا ئەگىشىپ خەلق ئىچىگە تارالغان رىۋايەتلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ھۇنەر - كەسىپ رىسالىلىرىمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھۇنەرۋەن، تەقۋادار ئىسلام مۇرىتلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان. چۈنكى قويمىچىلىق، تۆمۇرچىلىك، تامچىلىق قاتارلىق ھۇنەر - كەسىپلەر ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلمىگەن دەۋرلەردىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىگىلىك تارمىقىنىڭ بىر تەرکىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئومۇملاشقان كەسىپ ئىدى.

4. ئۆي سىلىش مۇراسىمى

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆي سىلىش ئەر ئۆمرىدە بىر قېتىم بولىدىغان، ھەتتا بەزىلەرنىڭ ئۆمرىدە مۇمكىن بولمايدىغان چوڭ ئىشلاردىن دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۆي سىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۆي پۈتكەندىن كېيىن «ئۆي چېيى» ئۆتكۈزىدۇ. ئۇزۇن، پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ، تەييارلىق پۈتكەندە رەسمىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئۆيگە ئۇل قويىدۇ. ئۆي سىلىش مۇراسىمىنىڭ شەكلى ھەر خىل بولىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ھەركىمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ. بەزىلەر بىرەر مالنى قان قىلىپ جامائەتكە ئاش تارتسا، بەزىلەر قۇيماق - پوشكال سېلىپ، قويۇق - سۇيۇق غىزا ئېتىپ، پېشقەدەم تامچىدىن بىرنى ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلىرى بىلەن قولۇم - قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ داستىخان سالىدۇ. مۇراسىم مەيلى قايسى شەكىلده ئۆتكۈزۈلمىسۇن، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن مەھەللە پىشقەدەملىرىدىن بىرەرى ياكى پىشقەدەم تامچى ئۇستام ئۆينىڭ قىبلىسىنى توغرىلاپ بېرىش بىلەن، ئۇل سىزىقنىڭ ئوڭ بۇرجىكىدىن بىر كەتمەن توپا ئېلىپ ئۇل تېشى قويۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىدۇ. ئاندىن مۇراسىمغا ھازىر بولغانلار ئۇستامنىڭ باشچىلىقىدا قولمۇقول ئۇل قويۇپ تام قويۇرۇشقا باشلايدۇ. ئۆي پۈتكۈچە مەھەللە جامائىتى، قولۇم-قوشنا، يار-بۇرادەرلەر ئۆز چامىسىغا يارىشا يارەدەم بېرىپ، بىر نەچچە كۈندىلا ئۆي پۈتكۈزۈلىدۇ. ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى كونكىرىت يارەدەم بېرەلمىگەنلەرمۇ بىرەر ۋاق تاماق ئېتىپ ئۆي سېلىۋاتقانلاردىن ھال سورايدۇ. ئۆي ئېگىسى ئۆي سېلىشقا قاراشقانلارنى پەقەت ياخشىراق تاماق بىلەنلا كۈتۈپ باشقا ھەق بەرمەيدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئەھمىيەتلىك بىر خىل ئىجتىمائىي ھەمكارلىق ئادەتتۇر.

ئۆي چېيى: ئۆي چېيى ئۆي پۈتۈپ كۆچۈپ كىرگەندىن كېيىن شۇ يېڭى ئۆيدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۆي چېيىغا ئۆي سېلىشقا يارەدەملەشكەنلەر ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغاندىن تاشقىرى ئۆز مەھەللىسىنىڭ جامائىتى، قوشنا مەھەللىدىكى تونۇش-بىلىش، يارۇ - بۇرادەرلەر، بارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلار تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۆي چېيىسى ئۆتكۈزۈشتە بىرىنچىدىن، يارەدەملەشكەنلەرگە رەسمىي مىننەتدارلىق بىلدۇرۇش، ئىككىنچىدىن، ئۆينىڭ قۇتىشىنى تىلەش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ئۆي چېيى ھەر ئادەمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بەزىلەر ئالاھىدە نان - توقاچ يېقىپ، ھەر خىل يېمەكلىكلەرنى ھازىرلاشتىن تاشقىرى بىر - ئىككى مال سويىدۇ. بەزىلەر بىر مال سويىدۇ ۋە ئۆي چېيىغا ئاتاپ مەخسۇس قۇيماق - پوشكال سالىدۇ. ئۆي چېيى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە مەھەللىدىكى پېشقەدەم جامائەت، ئىمام، مەزىنلەر ئۈزۈتىلىدۇ. ئۇلار كېلىپ چەم بولغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن خەتمە قۇرئان قىلىنىدۇ. خەتمە قۇرئان تاماملانغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ چاي قويۇلىدۇ. ئاندىن ئاش تارتىلىدۇ. مەھەللە پېشقەدەملىرى ئۈزاپ بولغاندىن كېيىن باشقىلارغا داستىخان سېلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن مېھمانلار ئېلىپ كەلگەن تەبرىك، سوۋغاتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يېڭى ئۆينى مۇبارەكلەيدۇ. ئۇرۇق-تۇغقان، دوست - ئاغىنىلەر بىرەر پارچە گىلەم، تەڭلىمات كىگىز، ئەدىيال، جوزا - شىرە قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغات قىلىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆي چېيى ئاخىرلىشىدۇ، قايتىشنى خالىغانلار خوشلىشىپ قايتىدۇ. قالغانلىرى ئايرىم سورۇن تۈزۈپ نەغمە - ناۋا، ناخشا - ئۇسسۇل ۋە قىزىق چاقچاق، كۈلكە - پاراڭلار بىلەن كەچكىچە ئولتۇرۇپ ئاندىن قايتىدۇ.

5. دەپنە مۇراسىمى

ئۆلۈم — ئىنسان ئۆمرىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى يەنى ياشاش باسقۇچىنىڭ تاماملانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئۆلۈمنى ئىنسان ھاياتىدىكى ئىزغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغان ئىڭ زور يوقىتىش، ئىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىك ۋەقە سۈپىتىدە قاراپ ئاخىرىق قېتىم ئۆلگۈچىنىڭ ئىنسانلىق ئىززەت

- ئابرويىنى، ئىنسانلار بىلەن مەڭگۈ جۇدالاشقانلىقىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىشنى ئادەت قىلغان. بۇ ھەممە مىللەتكە ئورتاق ئادەت. ئۇيغۇرلاردا دەپنە مۇراسىم خەلق ئىچىدە «ئۇزىتىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىمۇ باشقا بەزى مىللەتلەرگە ئوخشاش «ئادەم ئۆلسىمۇ روھى ئۆلمەيدۇ، ئادەم ئۆلگەندە ئۇنىڭ روھى تېنىدىن ئايرىلىپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىدۇ» دېگەندەك قاراش بولغاچ دەپنە مۇراسىمى داغدۇغىلىق، جىددىي ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ مۇھىم تارىخىي ھۇججەتلىرىدىن بولغان «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» قاتارلىق خەنزۇچە تارىخىي ھۇججەتلىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋردە مۇسىبەت بولغاندا، ھازىدارلارنىڭ چېكىسىنى پىچاقتا جىراپ قان ئاققۇزۇپ، مېيىت يانقۇزۇلغان چېدىرنى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ ئاھ ئۇرۇپ يىغا-زارە قىلىدىغانلىقلىرى، ئات - كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ نەزىر - چىراغ قىلىدىغانلىقلىرى ۋە مېيىتنى يەرلىك (گۆر) كولاپ كىيىمى بىلەن يەرگە كۆمىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى مىللىي ئادىتى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن مېيىتنى بىر تەرەپ قىلىش، دەپنە قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىسلامىيەت قائىدىسىمۇ تەدرىجىي مىللىي ئادەت تۈسىنى ئالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە مۇراسىمى تۆۋەندىكى جەريان - رەسىمىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) ھازا ئېچىش: ھازا ئېچىش يەنى يىغا - زارە قىلىش ئۇيغۇرلاردا مۇسىبەت بولغانلىقىنىڭ بىرىنچى بەلگىسى، ئۇيغۇرلار بىر ئائىلىدە بىر كىشى ۋاپات بولغان ھامان ۋە شۇ ئائىلە ئەزالىرىدىن غەيرىي جايدا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى كەلگەن ھامان پۈتۈن ئائىلە

ئەزالىرى جۈدالىق ھەسرىتىدە يىغا - زارە قىلىشىدۇ. يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن قولۇم - قوشنىلار پەتىگە كىرىدۇ. يىغلاش مېيىتنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغاندا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قۇلۇم - قوشنىلار، يارۇ - بۇرادەرلەر ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەندە ۋە مېيىتنى ئېلىپ مېڭىش ئالدىدا ھازىدارلار قوشاق قوشۇپ يىغلايدۇ.

2) خەۋەر قىلىش: ئۆلگۈچى جان ئۈزۈش بىلەن تەڭ يىراق - يېقىندىكى ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەرلەرگە خەۋەر قىلىنىدۇ. خەۋەر قىلىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن مۇنۇ رەسمىيەتلەر ئورۇندىلىدۇ:

ئۆلگۈچىنىڭ پۇت - قولى تۈز قىلىنىپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلىدۇ، ئاق ماتا (ھازىر ئاق خەسە) بىلەن ئېڭىكى تېڭىلىپ، كۆزى، ئاغزى يۇمدۇرۇلۇپ، ئۈستىگە ئاق رەخ يېپىپ قويۇلىدۇ. بۇ رەسمىيەتلەر ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۇرۇق - تۇغقان يارۇ - بۇرادەرلەرگە خەۋەر بېرىلىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچى يېرىم كېچىدە جان ئۈزگەن بولسا، كېچىسى كېچە دېمەي ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر بېرىلىدۇ. قولۇم - قوشنىلار يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن (كېچە بولسا كېچىدە) ئارقا - ئارقىدىن پەتە قىلىپ كىرىپ ھازىردارلارغا تەسەللىي بېرىدۇ. بەزىلەر بولۇپمۇ، ئەرلەر ھازىدارلارغا ھەمراھ بولۇپ ئۆلگۈچىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى قىلىشقا ياردەملىشىدۇ. ئادەتتە مېيىت ئۆيدە ئۈزۈن تۈرغۇزۇلمايۇ مۇمكىنقەدەر تېز دەپنە قىلىنىدۇ. ئەگەر بولسا، ئىككىنچى كۈنى سەھەردە جامائەت نامازىنى بامداتتىن يېنىشىغا نامىزى چۈشۈرۈلۈپ دەپنە قىلىنىدۇ. ئەگەر ئەتىگەندە جان ئۈزگەن بولسا، پېشىن نامىزىدىن كېيىن دەپنە قىلىنىدۇ. ئەگەر ئاشۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۆلگۈچىنىڭ يىراق - يېقىندىكى مۇھىم ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىسە بىر كۈن، ئايرىم جايلاردا ئىككى كۈن

ساقلاپ دەپنە قىلىنىدۇ.

3) سۇغا ئېلىش: ئۆلگۈچى جان ئۈزگەندىن كېيىن دەپنە قىلىشتىن بۇرۇن پاكىز سۇدا ئۇچ قېتىم يۇيۇلىدۇ. بۇ سۇغا ئېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. سۇغا ئېلىشقا ئادەتتە مەھەللىدىكى ئۆزىنى توختاتقان تەجرىبىلىك بىر - ئىككى ئادەم ياكى مەھەللىنىڭ مەزىنى تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۆلگۈچى ئايال بولسا، ياشانغان ئاياللار ياكى بۇۋىلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ. مېيىتنى سۇغا ئېلىشتا ئۆلگۈچىنىڭ مويىسپىت تۇغقانلىرىدىن بىرەرى ھازىر بولىدۇ. سۇغا ئېلىش ئالدىدا مېيىت ئوڭدا ۋە دۇم قىلىنىپ تەكشۈرۈلىدۇ. بەدەندىكى مويلار تازىلىنىدۇ. مېيىتنى يۇيۇشتا سوپۇنلاشقا توغرا كەلسە ئىلاجى بار يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ. مېيىتنى سۇغا ئېلىشقا ھازىرلىق كۆرۈش بىلەن تەڭ ئۆيدە بارلىق چوڭ - كىچىك ھازىرادارلارنىڭ ھەممىسى بىلىگە ئاق باغلايدۇ. ئاياللار بىلىگە ئاق باغلىغاندىن تاشقىرى بېشىغا تۆت چاسا ئاق داكا ياغلىق سالىدۇ. ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇ - بۇرادەر ۋە قولۇم - قوشنىلارنىڭ چوڭلىرىغمۇ ئاق باغلايدۇ. ئاياللارغمۇ ئاق باغلاپ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. ئاساسلىق ھازىردار ئاياللار يەتتە نەزىر بېرىلگۈچە ئاق كۆڭلەك كېيىدۇ. مېيىت سۇغا ئېلىنغاندىن كېيىن كېپەنلىنىپ يېڭى ئاق كېگىزگە ئوراپ تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپ تاۋۇتقا سېلىنىدۇ. كېپەنلىك ئادەتتە ئاق ماتا (ھازىر خەسە ياكى ئاق رەخت) دا قىلىنىدۇ. يېڭنە بىلەن تىكىلمەي كېپەنلىك ماتا (رەخ) نىڭ ئۆزىدىن يېپ چىقىرىپ، يۆمەپ چېگىپ قويۇلىدۇ.

ئەرلەر ئۆچ قات، ئاياللار بەش قات كېپەنلىنىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا مېيىتنى دەپنە قىلىشتىن بۇرۇن ئۆلۈم پەتىسى قىلىپ كەلگەن ئەر - ئاياللىنىڭ ھەممىسگە بىلىگە باغلاش، بېشىغا (ئاياللارغا) ئارتىش ئۈچۈن ئاق تارقىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ، بۇ ئادەت ھازىر قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن قەبىلىداش بولغان، ئالتاي ۋىلايىتىدە ياشاۋاتقان توۋالاردىمۇ بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا ئۆلگۈچى ياشانغان پىشقەدەم ئادەم بولسا، ئۇنىڭ سۆيىگە كىرگۈچىلەر ئۇنىڭ جەسىتىنى يۇيۇشتا قول بارماقلىرىغا لاتا قاپچۇق سېلىپ يۇيىدۇ. بۇ قاپچۇقلارنى ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تۇمار قىلىپ ساقلاشنى، كۆزى ئاغرىپ قالغاندا ئۇنى كۆزگە سۈرۈشنى ئادەت قىلغان.

4) نامار چۈشۈرۈش: مېيىت تاۋۇتقا سېلىنىپ ئېلىپ مېڭىلىشىنىڭ ئالدىدا ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقىلىرى ئۆلگۈچى بىلەن ۋىدالىشىدۇ. ئاندىن تاۋۇت شۇ ئەتراپتىكى مەسچىتكە (ئەگەر ئۆلگۈچى يۇرت ئىچىدە ھۇرمەتكە سازاۋەر ئادەم بولغان تەقدىردە شۇ يەردىكى ئەڭ چوڭ مەسچىتكە ياكى ئېتىزلىقتىكى كەڭ تۈزلەڭلىككە) ئېلىپ بېرىلىدۇ، نامار چۈشۈرۈلۈشتىن بۇرۇن ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئورۇندىيالمىغان شەرئىەت مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىش ھېسابىغا ئىسقات بېرىلىدۇ. ئەرلەر ئىسقاتى ئۈچۈن پۇل، سەرەڭگە، نان؛ ئاياللار ئۈچۈن يېپ-يىڭنە، تارغاق، يېلىم قاتارلىق نەرسىلەر تارقىتىلىدۇ ۋە ئىمامنىڭ سورىشى ئارقىلىق ئۆلگۈچىنىڭ يېقىنلىرى تەرىپىدىن ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى نام - ئەھۋالى قىسقىچە تەرىپلىنىدۇ ۋە ئۆلگۈچىنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ۋەكىلى جامائەتتىن ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئادا قىلالمىغان ئۆتنە - يېرىم، قەرز - مۇئامىلىسى بار-يوقلۇقىنى سوراپ، بار بولغان تەقدىردە ئۆزلىرىنىڭ ئادا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى جايلاردا بۇ ئوچ خىل رەسمىيەت توپا بېشىدا ئورۇندىلىدۇ. ئىسقات تارقىتىش ئۇسۇلى جايلاردا ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تاۋۇت ھويلىدا ياكى كەڭرەك جايغا توختىلىپ مېيىت ئىگىسى،

تۇغقانلىرى ھاسا تۇتقان ھالدا تاۋۇتنى ئايلىنىپ ياكى تاۋۇت بېشىدا تۇرۇپ يىغا - زارە قىلىشىدۇ ۋە بېشىغا ئۇزۇن ئارغامچا باغلانغان بىر ئات ياكى ئۇي يېتىلەپ كېلىنىپ، ئارغامچىنىڭ ئۇچى ئۆلۈم ئۇزاتقىلى كەلگەنلەردىن 41 كىشىگە نۆۋەت بىلەن تۇتقۇزۇلىدۇ. ئاندىن ئات (ئۇي) نى باھاغا سۇندۇرۇپ تەخمىنەن شۇ باھا قىممىتىدە ئىمام باشلىق 41 كىشىگە پۇل تارقىتىلىدۇ. توپا بېشىغا چىققانلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن نان، نان يەتمىگەنلەرگە بىر نان قىممىتىدە سەرەڭگە تارقىتىلىدۇ. قۇمۇل رايونىدا بىر سقىمدىن پۇرچاق ياكى چىلان، كىشمىش تارقىتىلىدۇ. توپا بېشىدىن يانغاندا ئۆلگۈچىنىڭ سۈيىگە كىرگەنلەر بىلەن توپا بېشىدىن ھازىرلارغا تەسەللىي بەرگىلى كەلگەنلەرگە ئاش تارتىلىدۇ. بۇ «تەرەت ئېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. مېيىت نامىزىنى چۈشۈرۈشكە ئېلىپ ماڭغاندا ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە ئىقتىسادىغا قاراپ تاۋۇت ئۈستىگە يېپەك گىلەم ياكى يۇڭ ئەدىيال ياكى پاكىز، كۆركەم يىپ ئەدىيال يېپىپ تۆت ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ. ئەركەكلەر ۋە بالاغەتكە يەتمىگەن قىز ھازىرلار تاۋۇت ئالدىدا «ۋاي دادام (ئانام)، ۋاي قېرىندىشىم» دەپ ئۇن سېلىپ يىغلاپ ماڭىدۇ. جامائەت تاۋۇت كەينىدىن ماڭىدۇ. تاۋۇت كەينىدە كېتىۋاتقان جامائەت ئىچىدىن ھەر ئۈچ - تۆت مىنۇتتا ئۆزلۈكىدىن تۆت ئادەم چىقىپ ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆتىدۇ. بۇنىڭدا ساۋابلىق ئىزدەش مەقسەت قىلىنغان. نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن تاۋۇت قەبرىستانلىققا ئېلىپ چىقىلىدۇ. (ھازىر شەھەر رايونلاردا ماشىنىغا سېلىپ ئېلىپ چىقىدىغان بولدى) ئادەتتە نامازغا قاتناشقان جامائەتنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەبرىستانلىققا چىقىدۇ.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا قەدەر ئۆزگىچە نامازچۈشۈرۈش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، نامازچۈشۈرۈشتە ئوقۇلىدىغان مەخسۇس ئايەت ئوقۇلماي مۇنداق

بەيت ئوقۇلاتتى:

ئوڭ قۇلاقىڭغا بەردىم سالاتۇقامەت،
مۇرۇڭغا (بۇرنۇڭغا) بەردىم نۇشىنى تاھارەت.
ئاغزىڭغا بەردىم كەلىمە شاھادەت،
بىزمۇ بىللە بارالى (بارايلى) دەۋىدۇق (دېۋىدۇق).
ئۇزۇڭ ئالدىراپ كېتىپ ماڭدىڭ،
بىز بارغۇچە خۇداغا ئامانەت. ئاغام-دوغام! ئاغام-دوغام!

بۇ بەيت ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن مەيىتنىڭ ئوڭ قۇلىقىنى ئىككى قېتىم سوزۇپ قويۇپ ئاندىن دەپنە قىلىناتتى. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى قەبرىنى «ئاگاي»، قەبرىستانلىقنى «ئاگايلىق»، يەككە قەبرىنى «ماقات» دەيدۇ.

قۇمۇل رايونىدا تاۋۇتقا يېپىلغان يوپۇق ئۇستىگە ئۆلگۈچى ئەركىشى بولسا دەستا، ئايال بولسا قۇمۇل ئاياللىرى كىيىدىغان ئەنئەنىۋى دوپپا (توپىلىكى موگۇسمان يۇمىلاق، پىلتە بىرنەچە قاتۇرۇلغان، ئۇستى كالۇتۇن بىلەن تورلىنىپ، رەڭدار سەدەپ دانچىلىرى قوندۇرۇلغان، جۇلالىنىپ تۇرىدۇ،) قويۇپ ئېلىپ مېڭىلىدۇ.

6) دەپنە قىلىش: تاۋۇت قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن ئالدىن كولاپ قويۇلغان يەرلىككە دەپنە قىلىنىدۇ. يەرلىك تاشقى يەرلىك، ئىچكى يەرلىك دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. تاشقى يەرلىك تەخمىنەن ئىككى مېتر ئۇزۇن، بىر مېتر كەڭ، ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا چاسا كولىنىدۇ. ئىچكى يەرلىك ئۇنىڭ يان تەرىپىدىن مېيىت ئازادە پاتقۇدەك كەڭلىك ۋە ئۇزۇنلۇقتا لەخمە شەكىلدە كولىنىدۇ.

مېيىت ئىچىدىكى يەرلىككە قويۇلىدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇشتا يۇزى قىبلىگە (غەربىي جەنۇبقا)، پۇتى شەرققە

قارىتىپ قويۇلىدۇ. توپىسى قۇمساڭ كەلگەن جايلاردا يەرلىك مەلۇم چوڭقۇرلۇق، كەڭلىك ۋە ئۇزۇنلۇقتا كولىنىپ، كېسەك بىلەن كېمىرىپ قەبرە ياسىلىپ، بىر بېشى ئوچۇق قويۇلۇش بىلەن مېيىت شۇ يەردىن ئېلىپ كىرىلىدۇ. قەشقەر قاتارلىق جايلاردا شامگۆر دېيىلىدىغان بىر خىل گۆر شەكلى بولۇپ، مەلۇم كەڭلىك، مەلۇم چوڭقۇرلۇقتا تىك كولىنىپ، ئايلاندۇرۇپ، قاتارى بىرنەچچە ئىچكى يەرلىك قىزىلىدۇ. ئىچكى يەرلىككە ئۇيۇق - تەكچىلەر چىقىرىلىدۇ. شامگۆر بىر جەمەت ئائىلە ئاساسىدا هازىرلىنىدىغان بولۇپ، شۇ جەمەتتىن ۋاپات بولغانلار شۇنىڭغا قويۇلىدۇ. ئەگەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىچكى يەرلىك يېتىشمەي قالسا، بۇرۇن قويۇلغان جەسەتلەرنىڭ سۆڭەكلىرىنى يىغىپ ئۇيۇق - تەكچىلەرگە ئېلىپ قويۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى جەسەت قويۇلىدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن توپا بېشىدىكى پېشقەدەملەردىن بىرى مۇچەل هېسابى بويىچە ئۆلگۈچىنىڭ يىلىنى سورايدۇ. يېشى چوڭ تۇغقانلىرىنىڭ بەرگەن جاۋابى بويىچە مەرھۇمنىڭ قانچىنچى يىلى دۇنياغا كېلىپ قانچە يېشىدا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. ئاندىن ئىچكى يەرلىكنىڭ ئاغزى ئېتىلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ جەمەتلىرىدىن بىرى گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلايدۇ. ئارقىدىنلا توپا بېشىدا ئولتۇرغان جامائەت ئىچىدىن ئىمام ياكى قارى قۇرئان تالاۋەت قىلىدۇ. بۇ چاغدا جامائەت هەممىسى بىر سىقىمدىن توپا ياكى يەتتە تال تاش ئېلىپ ئايەت ئوقۇلۇپ بولۇشىغا ئۇنىڭغا سۇپكەشلەپ، ئۇنى يىغقىلى كەلگەن ئادەمنىڭ ئېتىكىگە سېلىپ بېرىدۇ. ئۇ ئادەم ئۇنى گۆرگە تاشلايدۇ. بۇنىڭدا ئۆلگۈچىنىڭ ياخشى ئادەم ئىكەنلىكىگە گۇۋاهلىق بېرىش ۋە ئۇنىڭغا جەننەت ئاتا بولۇشىنى تىلەش مەقسەت قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىك ئۇستىگە توپا دۆۋىلەپ، توقۇز دانە تاش قويۇپ، جامائەت قايتىدۇ. پۈتۈن

دەپنە مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

جايلاردا يەرلىكنى كۆمۈش ئۈسۈلى ھەر خىل. بەزى جايلاردا يەرلىك ئۇستىگە توپا دۆۋىلەپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كېسەك ياكى تاش باسۇرۇپ بەلگە قىلىپ قويسا، بەزى جايلاردا توپا دۆۋىسىنىڭ بېشىغا ياغاچ قاداپ ئۆلگۈچىگە بېرىلگەن نەزىرده سويۇلغان قوشقار بېشىنى ئېسىپ قويىدۇ. ئاياللارنىڭ توپا بېشىغا بولسا، ئۇچ بۇرجەك لاتا پارچىلىرى ئېسىپ قويۇلىدۇ. بەزى جايلاردا كېسەكتە سۇپا شەكلىده ياكى يۇمىلاق ياكى يۇمىلاق كۆپتۇرمە شەكلىده ئۈزۈنچاق قەبره قاتۇرۇلىدۇ. بەزى جايلاردا ھەر خىل تېپتا مەخسۇس گۈمبەز ياسىلىدۇ. يېقىنقى دەۋرلەردىن بۇيان خاتىره تاش ياكى خاتىره تاختاي تىكلەش ئادىتى ئومۇملىشىپ كەلمەكته.

ئۇيغۇرلاردا قەبرىستانلىق مەھەللە سىرتىدىكى قاتناش يول بويلىرىغا يېقىن، قۇرغاق، ئېگىز جايلارغا قىلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئالدى - كەينىگە، ئېتىز بېشىغا قەبره قىلىنمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا قەبرىستانلىق بار يەردىن ئۆتكەنده (ئۇلاغلىق بولسا، ئۇلاغتىن چۈشۈپ ياكى ئۇلاغنى توختىتىپ تۇرۇپ) توختاپ، يانقانلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ ئۆتۈش ئادەت قىلىنغان.

مەن ئۆلەرمەن، مەن ئۆلەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چۆلده قويماڭلار مېنى.

دېگەن بۇ قوشاق ئەنه شۇ ئادەت ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دەپنە مۇراسىمى نورمال ۋە بىر ئائىلە ئەزالىرى ئىچىده كۈتۈلمىگەن ھەر خىل ۋەقەلەر تۈپەيلى يۈز بەرگەن ئۆلۈم ھادىسىلىرىدىكى ئادەت - قائىدىلەردىن

ئىبارەت. ئەگەر ئۆلگۈچى مۇساپىر، ئىگە-چاقسىز بولغان تەقدىردە شۇ جايدىكى مەسچىت جامائىتى ئۇنىڭ جەسىتىنى سۈغا ئېلىش، كېپەنلەش، نامىزىنى چۈشۈرۈش رەسمىيەتلىرىنى ئورۇنداپ خالىس دەپنە قىلىپ قويىدۇ.

ئۈيغۇرلاردا ئۆلۈم - يېتىمگە مۇناسىۋەتلىك مۇنداق ئادەتلەرمۇ مەۋجۇت:

① ۋەسىيەت قىلىش: ئۆلگۈچى ئائىلە باشلىقى بولۇپ، ئادەتتە كېسەل بولۇپ، ساقىيىش ئۈمىدى بولمىغان تەقدىردە يىراق-يېقىندىكى بىۋاستە تۇغقانلىرىنى جەم قىلىپ رازىلىشىپ، ئۆلاردىن كۆتىدىغان ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ۋە مال - مۈلۈك ۋارىسلىقى توغرىسىدا ۋەسىيەت قىلىدۇ. مال - مۈلۈك ۋارىسلىقى توغرىسىدىكى ۋەسىيەتنامىگە شاھىتلىق ئۇچۇن جامائەت مۆتىۋەرلىرىدىن بىر - ئىككىسى قول قويىدۇ. ياقا يۇرتتا قازا يېتىپ تاسادىپىي ئۆلۈپ كەتكەن بولسا، بالا - چاقىلىرى ئىلاجى بار ئۇنىڭ جەسىتىنى ياكى سۆڭىكىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۆز يۇرتىدا قايتا دەپنە قىلىدۇ، شۇنىڭدەك كېسەل بىلەن ياقا يۇرتتا ياكى دوختۇرخانىدا يېتىپ قېلىپ ساقىيىش ئۈمىدى بولمىغاندا ئۆز يۇرتىغا ياكى ئۆيىگە ئېلىپ چىقىپ كېتىشتەك ئادەتمۇ بار، بولۇپمۇ ياشانغانلار دوختۇرخانىدا جان ئۈزۈشنى خالىمايدۇ.

② دېمىدە ئىچكۈزۈش: ئۆلگۈچى ساكىرات ھالىتىگە چۈشۈپ قالغاندا جان ئۈزگۈچە ئۇنىڭ ئاغزىغا دېمىدە سۇيى (ئايەت ئوقۇپ سۇپكەش قىلىنغان سۇ) تېمىتىلىپ تۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇنىڭ قېينالماي جان ئۈزۈشىنى تىلەش مەقسەت قىلىنغان.

③ قۇرئان تالاۋەت قىلىش: مېيىت دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن شۇ ئاخشىمى ياكى ئۈدا ئۇچ ئاخشام توپا بېشىدا، بەزى ئائىلىلەردە مېيىت ياتقۇزۇلغان ئۆيدە ئۇچ كۈن

ئەتىگەندە قۇرئان تالاۋەت قىلدۇرۇلىدۇ، بەزى جايلاردا ھەتتا قىرىق كۈنگىچە تاشقى يەرلىك ئىچىدە ئولتۇرۇپ قۇرئان تالاۋەت قىلىنىپ، ئاندىن گۆر ئاغزى ئېتىلىپ، توپا دۆۋىلەپ قەبرە شەكلى شەكىللەندۇرۇلىدۇ. بۇنداق ئىككى خىل قۇرئان تالاۋەت قىلىنىشتا، ئۆلگۈچىنى يالغۇز تاشلىماسلىق، ئۇنىڭغا ساۋابلىق ۋە جەننەت ئاتا قىلىنىشنى تىلەش مەقسەت قىلىنغان. شۇنىڭدەك مېيىتنى سۇغا ئېلىپ دەپنە قىلغۇچىلىك ئارىلىقتا مېيىت ياتقۇزۇلغان ئۆيگە مۇشۇك كىرىپ قېلىشىدىن قاتتىق ساقلىنىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇ ئادەت مۇشۇكنىڭ ئاساسە قاراڭغۇ تۇندە ھەرىكەتلىنىدىغىنىغا قاراپ، ئۇ قاراڭغۇلۇقنى خالايدۇ، ئەگەر مۇشۇك مېيىتنى ئاتلاپ ئۆتسە پېشكەللىك ئېلىپ كېلىدۇ دېگەن قاراش ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

④ چىراغ ياندۇرۇش: ئۆلگۈچى ئائىلە باشلىقلىرىدىن بولغان تەقدىردە ئۇ دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، ئادەتتە مېيىت ياتقۇزۇلغان ئۆيدە شۇ كېچىدىن باشلاپ ئۇچ كېچە، بەزى ئائىلىلەردە بولسا، يەتتە كېچە تاڭ ئاتقۇچە چىراغ ياندۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدا ۋارىسلارنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ئۆزىنى يورۇتۇپ كەلگەن چىراغقا سىمۋول قىلىپ ئۇنى ئەسلەش، ئۇنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەش مەقسەت قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھازىرلار ھازا قوشاقلىرىدا «چىرىغىڭنى ئۆچۈرمەيمىز دادا (ئانا)» دەپ يىغلايدۇ.

⑤ توپا بېشىنى يوقلاش: ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆلگۈچى دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن ئۈچ نەزىرىگە قەدەر ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى توپا بېشىغا چىقىپ قۇرئان تالاۋەت قىلىپ كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئاتا - ئانىسى ۋە ياشانغان بۇاستە قېرىنداشلىرى ۋاپات بولغاندا بۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. يەتتىسى، قىرقى، يىل نەزىرى بېرىلىدىغان كۈنلىرى بالاغەتكە يەتمىگەنلەردىن باشقا ئەر ھازىدارلارنىڭ چوقۇم توپا بېشىغا چىقىپ قۇرئان تالاۋەت قىلىپ

كېلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر ئازنا - پەيشەنبە، ھېيت - ئايەم كۈنلىرى توپا بېشىغا چىقىپ قۇرئان تالاۋەت قىلىپ، قەبرىگە بىرەر سىقىم بۇغداي ياكى قوناق چېچىپ قويۇپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇڭا بۇ «توپا بېشى ياكى تۆپراق بېشىنى يوقلاش» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدا مەرھۇمنىڭ روھىغا سېغىنىش، روھىدىن مەدەت تىلەش مەقسەت قىلىنغان. شۇنىڭدەك بەزىلەر سەپەرگە چىقىش ئالدىدا، مۇشكۈل ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە ۋە شۇ مەرھۇملار چۈشىگە كىرىپ قالغان كۈنلەردە يەنە شۇنداق مەقسەتتە مەخسۇس ياغ پۇرۇتۇپ توپا بېشىنى يوقلايدۇ، سەدىقە بېرىدۇ.

⑥ ئىسسىقلىق بېرىش: ئۇيغۇرلار مۇسىبەت بولغان ئائىلىگە ھەر جەھەتتىن ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت گۈزەل ئەنئەنىگە ئىگە. مەلۇم بىر ئائىلىدە مۇسىبەت بولغان ھامان يۇرت - مەھەللە جامائىتى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ تەزىيە بىلدۈرۈپ تەسەللىي بېرىدۇ. بولۇپمۇ قولۇم - قوشنىلار كېچە - كۈندۈز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھازىرلارغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېتىشەلمىگەن ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولىدۇ. قويۇق - سۇيۇق غىزا قىلىپ ئەكىرىپ ئۇلارغا ئىسسىق ئىچۈرىدۇ. يەنە تونۇش - بىلىش، يارۇ - بۇرادەرلەرنىڭ ئائىلىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا غىزا تاماق قىلىپ ئۆلۈم پەتىسى قىلىپ كېلىدۇ. مۇسىبەت مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلىپ كېلىنگەن بۇ غىزا-تاماق «ئىسسىقلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسىبەت بولغان ئائىلىدە ئادەتتە ئۇچ كۈنگىچە غىزا-تاماق ئېتىلمەيدۇ. ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى مۇسىبەت كۈنلىرى پەتىگە كېلەلمىگەن، ئىسسىقلىق بېرەلمىگەنلەر كېيىن ئايرىم كېلىدۇ.

⑦ قارىلىق تۇتۇش: ئۇيغۇرلاردا ئۆلگۈچى ئۈچۈن قارىلىق تۇتۇش ئادىتى بولۇپ، قارىلىق تۇتۇش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن -

قىسقىلىقى ئۆلگۈچىنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ بولىدۇ. ئائىلە باشلىقى ۋاپات بولسا، ئادەتتە قىرىق كۈن، بەزىلەر ھەتتا ۋاپات بولغۇچىنىڭ يىلى توشقۇچە قارىلىق تۇتۇپ ئويۇن - تاماشا، توي - تۆكۈنلەرگە بارمايدۇ. ئادەتتىكى ئائىلە ئەزالىرىدىن ۋاپات بولغۇچىلار ئۇچۇن ئۇچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە قارىلىق تۇتىدۇ. قارىلىق تۇتۇشنىڭ شەكلى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ:

① ئەرلەر ئاق باغلايدۇ. ئاياللار ئاق باغلىغاندىن تاشقىرى بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ، ئىلاجى بار ئاق كۆڭلەك كىيىدۇ. بۇ شەكىلدىكى قارىلىق تۇتۇش ئادەتتە ئۆلگۈچىنىڭ يەتتە نەزىرى بېرىلىپ بولغۇچە داۋاملىشىدۇ. يەتتە نەزىر ئاياغلاشقاندا قولۇم - قوشنا، يارۇ - بۇرادەرلىرى ئەرلەرنىڭ بېلىدىكى، ئاياللارنىڭ بېشى، بېلىدىكى ئاقنى ئېلىپ تاشلايدۇ.

② ئۆلگۈچىنىڭ قىرقى نەزىرى بېرىلىپ بولغۇچە ئادەتتە ئەر ھازىدارلار چاچ، ساقال - بۇرۇتىنى ئالدۇرمايدۇ. ئاياللار چېچىنى يۇيۇپ تارىمايدۇ. ئەر - ئايال ھازىدارلار (نارەسىدىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ئويۇن - كۈلكىدىن قاتتىق ساقلىنىدۇ. توي - تۆكۈنگە بارمايدۇ. بەزىلەر ھەتتا ئۆلگۈچىنىڭ يىل نەزىرى ئۆتكۈزۈلمىگۈچە ئويۇن - تاماشادىن، توي - تۆكۈنگە بېرىشتىن ساقلىنىدۇ. ئەمما توي - تۆكۈننىڭ ئادەمگەرچىلىك رەسمىيەتلىرىنى مۇڭاپىق ۋاقىتتا ئايرىم ئادا قىلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ قىرقى نەزىرى بېرىلىپ بولغان كۈنى ئاساسلىق ھازىدارلار ۋە بۇاستە ئۇرۇق - تۇغقانلار ئۆزئارا بىرەر كىيىملىكتىن رەخت تۇتۇشۇپ بىر - بىرىنىڭ قارىسىنى سۇندۇرىدۇ. بەزى يېقىن ئۆتىدىغان دوست - ئاغىنىلەرمۇ شۇنداق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قارىلىق تۇتۇش مۇددىتى ئاخىرلىشىپ، ئەرلەر چاچ، ساقال - بۇرۇتلىرىنى ئالدۇرىدۇ. ئاياللار چاچلىرىنى يۇيۇپ - تاراپ ئادەتتىكىدەك كىيىنىپ يۇرىدۇ.

نەزىر-چىراغ قىلىش ئادىتى: ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن نەزىر قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئادەت ئەنئەنىسى بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇ ئادەت ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ تا ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ھازىر ئۇيغۇرلاردا ئۆلگۈچى ئۈچۈن «ئۇچ نەزىرى»، «يەتتە نەزىرى»، «قىرقى نەزىرى»، «يىل نەزىرى» دەپ تۆت قېتىم نەزىر بېرىلىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي ھۇججەتلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئادەم ئۆلگەندە داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئات - كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ نەزىر - چىراغ قىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، تەپسىلاتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما، تارىختا ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدە بولغان، ھازىر ئالتاي ۋىلايىتىدە ياشاۋاتقان تۇۋالاردا ئۆلگۈچىنىڭ يىگىرمە نەزىرى، يۇز نەزىرى بېرىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش تۆت قېتىم نەزىر - چىراغ قىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى خوتەن، قەشقەر، قۇمۇل، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە تۇۋالارغا ئوخشاش ئۆلگۈچىنىڭ يىگىرمە كۈنلۈكىنى ئوخشىمىغان شەكىل ۋە ئوخشىمىغان دەرىجىدە خاتىرىلەش ئادىتى مەۋجۇت. شۇنىڭدەك قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا ئۆلگۈچىنىڭ يىل نەزىرىدىن كېيىن ئۇچ - تۆت يىلغىچە ھەر يىلى (ئاساسەن ياشانغانلار ئۈچۈن) شۇ كۈنى ئاددىي خاتىرە مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ ئادەتلەرگە ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى ئىسلامىيەتنىڭ خەتمىقۇرئان قىلىش قاتارلىق قىسمەن قائىدىلىرى قاتارىدا ئىسلامىيەت شارائىتىغا ماسلىشىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قەدىمكى ئادەت ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ھازىر ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراغنىڭ تەرتىپى ۋە مەزمۇنى:

ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇچىنچى كۈنى ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يىغىلىپ بىرنەچچە قوشنا،

مەھەللە مەسچىتنىڭ ئىمام ياكى مەزىنى، ئۆلگۈچىنىڭ سۈيىگە كىرگەنلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا پوشكال - قۇيماق، نان ۋە سۈيۇق - سىلەڭ تاماق ھازىرلاپ نەزىر ئۆتكۈزىدۇ. تاماقنىڭ ئالدىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىنىدۇ. قۇرئان تالاۋەت تۈگەپ، تاماق تارتىلىپ داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ بىر قىسمى (يۇيۇپ پاكىزلاپ) ئۆلگۈچىنىڭ سۈيىگە كىرگۈچىلەرگە ۋە مەزىن ئاخۇن، غېرىپ - غۇرۇلارغا بېرىلىدۇ. بىر قىسمى تەۋەرۈك قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن ئۆلگۈچىنىڭ بەزى ۋارىسلىرى ۋە قولى قىسقا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا بېرىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن نەزىر ئاخىرلىشىدۇ. يۇقىرىقى رەسمىيەت بەزى ئائىلىلەردە ئۆلگۈچىنىڭ يەتتە نەزىرى بېرىلگەن كۈنى ئورۇندىلىدۇ. ئۆلگۈچىگە يەتتە كۈن بولغاندا ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مەخسۇس تەييارلىق كۆرۈپ يۇرت - مەھەللە جامائىتىنى تەكلىپ قىلىپ بىرقەدەر چوڭ دائىرىدە نەزىر ئۆتكۈزىدۇ. يەتتە نەزىردە ھەر ئائىلە ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ پوشكال، قۇيماق ۋە مەزە ھازىرلىغاندىن تاشقىرى بىر ياكى ئىككى قوي ئۆلتۈرىدۇ. بەزىلەر بىرەر كالا ئۆلتۈرىدۇ. نەزىرگە ئەر، ئايال بىردەك تەكلىپ قىلىنىدۇ. نەزىرگە كەلگۈچىلەر ئادەتتە بەش نانىنى داستىخان قىلىپ كۆتۈرۈپ كېلىدۇ. داستىخاننى ئايالالار كۆتۈرۈپ كېلىدۇ. ئۆلۈم پەتىسى قىلالمىغان، ئىسسىقلىق بېرەلمىگەنلەر ئايرىم تاماق ئېتىپ داستىخان قىلىپ كېلىدۇ. مېھمانلار ئۇزاپ ماڭغاندا داستىخان قىلىپ كەلگەنلەرنىڭ داستىخىنىغا ئىككىدىن نان يۆگەپ بېرىلىدۇ. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا نەزىر سۇۋغىسىغا نان كۆتۈرۈپ كېلىنەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا نان ئۈستىگە بىر كىيىملىك ياكى بىر مېتىردىن بىر يېرىم مېتىرغىچە رەخت، بىرەر تاختا چاي، بىر - ئىككى بولاق قەنت سېلىپ كېلىدىغان بولدى. ھازىر يەنە تەدرىجي بۇرۇنقى

ئادەت ئەسلىگە كەلمەكتە. ئۆلگۈچىنىڭ قىرقى نەزىرىمۇ ئاساسەن يەتتە نەزىرى كۆلىمىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىرقى نەزىرى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك هازىرلارنىڭ قارىلىقىنى سۈندۈرۈش رەسمىيىتى ئورۇندىلىدۇ. يەل نەزىرى بىرقەدەر كەڭ دائىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىرقى ۋە يەل نەزىرىدىمۇ يەتتە نەزىرىگە ئوخشاش مېھمانلار ئۆز لايىقىدا داستىخان قىلىپ كېلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئۇچ نەزىرىدىن باشقا نەزىرلىرى ئايرىم شەھەر، رايونلاردا چۈش ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا ئادەتتە هەممە يەردە ئەتىگەن تەرەپتە ئۆتكۈزۈلىدۇ. نەزىردىن خەۋەر تاپقانلىكى ئادەم نەزىرگە داخىل بولىدۇ ۋە ئۇلار قىزغىن قارشى ئېلىنىدۇ. شۇنىڭدەك نەزىرگە كېلىش ئىمكانىيىتى بولمىغان يېتىم - يېسىر، غېرىپ - غۇرۇالارغا نەزىر ئېشى ئاپىرىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈم نەزىردىن باشقا ئادەملەر ئۈزۈن يوللۇق سەپەرگە چىقىش ئالدىدا ۋە تاسادىپىي خېيىم - خەتەردىن ئامان قالغاندا، دائىم چۈشى بۇزۇلىدىغان بولۇپ قالغاندا، يۇرت - مەھەللە جامائىتىنى چاقىرىپ نەزىر ئۆتكۈزۈدىغان ئادەتمۇ بار. مۇنداق نەزىر ئۆتكۈزۈلگەندە ئەرلەرلا تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا سەپەرنىڭ بىخەتەر بولۇشىنى ۋە ئەجدادلار روهىغا سېغىنىپ ئامان - ئېسەنلىك تىلەش مەقسەت قىلىنغان.

هازا قوشاقلىرى: ئۆلگۈچىگە هازا ئېچىشتا قوشاق قوشۇپ يىغا - زارە قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مىللىي ئادەت ئەنئەنىلىرىدىن بولۇپ، هازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. هازا قوشقى «مەرسىيە قوشقى» ياكى «مەرسىيەنامە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەدىبلەر تەرىپىدىن توقۇلغان مەرسىيەنامىلەرنى ۋە ئۇنى ئوقۇش ئۇسلۇبىنى هېسابقا ئالمىغاندا ئادەتتىكى هازا قوشاقلىرىنىڭ بەلگىلىك مەزمۇن ۋە كۈي ئاهاڭى يوق بولۇپ، مەرهۇمنىڭ ۋارىسلىرى ئۆزى توقۇپ ئېيتىش ئارقىلىق

مەرھۇمغا بولغان مېھىر-مۇھەببەت، ئالىي ھۇرمەتلىرى، مەرھۇمنىڭ خىسلەت پەزىلەتلىرىنى ئەسلەيدۇ. ئادەتتىكى ھازا قوشاقلىرى كۆپىنچە تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

ۋاي دادام! ۋاي دادام!
يېتىم قالدۇق ئەمدى بىز،
كىمنى دادا دەيمىز.
ۋاي دادام، دادام!
دۆلىتىم دادام، تاجى - تەختىم دادام،
دەريا كۆڭۈل دادام، كۈن چىراي دادام.
دادا (ئاتا) دەپ خوش بولاتتىغۇ كۆڭلىمىز،

مەن (بىز) دادام (دادىمىز) دىن ئايرىلىپ،
سۈندى قاناتىم (قانىتىمىز) قايرىلىپ.
مەن (بىز) يىغلىماي كىم يىغلىسۇن،
جان دادام (دادىمىز) دىن ئايرىلىپ.

دادام (دادىمىز) ئۆلگەنگە يىغلايمەن (يىغلايمىز)
ئانام (ئانىمىز) ئۆلگەنگە يىغلايمەن (يىغلايمىز).
ساماندەك سارغىيىپ
يېتىم قالغانغا يىغلايمەن (يىغلايمىز).

دادا (ئاتا) ئاھ ئۇرۇپ يىغلاي (يىغلايمىز)
سۆزۈڭنى يادلىنىپ يىغلاي (يىغلايمىز)
ئىزىڭنى سۈرتۈپ كۆزۈمگە (كۆزىمىزگە)
غۇلاچ كېرىپ يىغلاي (يىغلايمىز)

بۇ جۇدالىققا ئەمدى قانداق چىدايمىز،

ۋاي ئانام، ۋاي ئانام
يايلىقىم ئانام، بايلىقىم ئانام،
دەريا بولۇپ ئاقاتتى ئانىلىق مېھرىڭىز،
كېچە - كۈندۈز بالام دەپ،
قانماي كەتتىغۇ باغرىڭىز.
ۋاي ئانام، ۋاي ئانام.
ئەمدى كىمگە تەلمۈرەي،
غۇلاچ كېرىپ بوزلىنىپ ئەمدى كىمگە ئەركىلەي،
ۋاي ئانام، ئانام.
ئەمدى غايىپ بولدۇڭغۇ!
موللا قىلىمەن بالام دەپ،
ئالىم قىلىمەن بالام دەپ،
كۈندە سىلايتتىڭ بېشىمنى،
ئەمدى كىم سىلار بېشىمنى،
ۋاي دادام، دادام!

× × ×

ۋاي بالام، بالام، (ۋاي بالام جان ××× خان)
جىگىرىم - باغرىم بالام،
كۆڭلۈمنىڭ ئارامى،
ھالىمەن جان بالام.
قولۇمغا قول، پۇتۇمغا پۇت،
ۋاپادار، كۆيۈمچان بالام،
ۋاي بالام، بالام!
جىگىرىم - باغرىم بالام
ئانام دەپ كەينىمدىن،
ھازا قىلار دەپتىمەن.

تۇگىمەس ھەسرەتتە قويۇپ،
كېتەرىڭنى بىلمەپتىمەن،
ۋاي بالام، بالام!
كۆزۈمنىڭ نۇرى ئىدىڭ،
كۆڭلۈمنىڭ بېغى ئىدىڭ،
سەن كەتكىچە مەن كەتسەم،
ئانام دەپ يىغلار ئىدىڭ.
ۋاي بالام، بالام.
ئەمدى كىمنى بالام دەي،
دېسەم ساڭا ئوخشارمۇ؟
جىگىرىم بالام، باغرىم بالام،
بۇ جۇدالىققا قانداق چىداي!
ۋاي بالام، بالام!

مەرسىيىنامىلەر ئادەتتە خەلق ئىچىدىكى مەشھۇر زاتلارغا، خەلق قەھرىمانلىرىغا بېغىشلانغان بولۇپ، داستان خاراكتېرىدە ئۆزىگە خاس بەلگىلىك ئۇسلۇب ۋە كۇي ئاھاڭىدا ئوقۇلىدۇ.

مەسىلەن:

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر①.

ئەجدادلىرىمىزدا ئۆلۈم - يېتىمگە ئالاقىدار مۇنداق ئادەتلەرمۇ بولغان:

1) يەرلىك توپىسىنى دەپنە قىلىش: ئائىلە چوڭلىرى ياقا

① «تۈركي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 58-بەت.

يۇرتتا ۋاپات بولۇپ شۇ يەرەە دەپنە قىلىنغان تەقدىردە، كېيىن بالا - چاقىلىرى بېرىپ ئۇنىڭ يەرلىك توپىسىدىن بىر ئوچ توپا ئېلىپ كېلىپ ئۆز يۇرتىدىكى قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئادەت «يەرلىك توپىنى دەپنە قىلىش» دەپ ئاتالغان.

2) ئالدىنئالا يەرلىك (جاي) تاللاش ۋە ھازىرلاپ قويۇش: بۇ بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئادەت بولۇپ، ئۇنىڭغا پىشقەدەملەر ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بەزىلەر ھازىرلانغان يەرلىككە ئارىلاپ كىرىپ يېتىپ كۆرۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئادەت لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا بۇرۇنقى دەۋرلەردە ناھايىتى ئومۇملاشقان. ئۆز دەۋرىدە ياشىغانلارنى ئالدىنئالا قەبرى توغراق كاۋاكلىرى ۋە دۆڭلۇكلەردىن يەرلىك تاللاپ قوياتتى. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ياشىغان مۇھىتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى بۇرۇن ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ 70% دەك ئورنى سۇلۇق ئىدى.

يەرلىك تاللاش ئادىتى تۈركىي قوۋملارغا بىرقەدەر ئورتاق ئادەت بولۇشى مۇمكىن. ھازىر ئالتاي ۋىلايىتىدە ياشاۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئەزالىرىدىن بولغان تۇۋالاردا بۇ ئادەت بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ ھال يەرلىك تاللاش ئادىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقىنىنى چۈشەندۈرىدۇ.

6. دىنىي مۇراسىملار

مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئۇچرايدىغان ھەر خىل مۇراسىم - بايرامىلارنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد - ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا مۇراسىم - بايرام پائالىيەتلىرىدە دىنىي ئېتىقاد - ئەقىدىلىرىنىڭ تەسىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. روشەنكى

بۇنداق ئېتىقاد ئەقىدىلەر ئىپتىدائىي ئالقى، ئېتىقاد ۋە سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن ئېتىقاد - ئەقىدىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەرقى شۇكى، مەيلى قايسى تۈردىكى ئېتىقاد-ئەقىدە بولمىسۇن، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭغا خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەريانىدىكى ھەر خىل ئارزۇ - ئىستەك، ئىنتىلىشلىرى ئۇزلۇكسىز سىڭىپ، ئۇنىڭ بىر قىسمىنىڭ تەدرىجىي ئەسلىدىكى دىنىي خاراكتېرىنى يوقىتىپ، خەلقنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەت تۇسىنى ئالغانلىقى بىلەن خاراكتېرلەنسە (يۇقىرىدا تونۇشتۇرغانلىرىمىز ئەنە شۇنداق مۇراسىملار جۈملىسىدىن)، بىر قىسمى خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشىدا يەنىلا نۇقۇل دىنىي خاراكتېردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى رېئال تۇرمۇشىدا ئۇچرايدىغان نۇقۇل دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، شەكىللىنىش مەنبەسى ئىسلام دىنى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، پائالىيەت جەريانىغا ئىسلام ئەھكاملىرىنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەنلىكى، قىسمەن مۇراسىم پائالىيەتلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن شەكىل - قائىدە، ۋاقىت، بىر خىل سورۇن ۋە مەخسۇس دىنىي خادىملارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. نامار، روزا تۇتۇش، مەۋلۇد، ھەج قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئەنە شۇنداق نۇقۇل دىنىي مۇراسىملار جۈملىسىدىن.

1) نامار: نامار ئىسلامىيەتنىڭ تۈۋرۈكى ھېسابلانغان بەش پەرھىزنىڭ بىرى، شۇنىڭدەك ئەڭ سىستېمىلاشقان، ئەڭ ئاساسلىق مۇراسىم شەكىل بولۇپ، كۈندىلىك بەش ۋاخ نامار، جۈمە نامىزى، ئىككى ھېيىت نامىزى، تەرەۋىي (تاراۋە) ۋە ھېيىت نامىزى قاتارلىق نامازلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەش ۋاخ نامار ئىسلام مۇرتىلىرىنىڭ كۈندىلىك ئادا

قىلىشقا تېگىشلىك ئەڭ ئاساسلىق مەجبۇرىيىتى قىلىپ بەلگىلەنگەن. شۇڭا ھەر كۈنى بەلگىلىك ۋاقىتتا مەسچىتكە بېرىپ بەش ۋاخ نامان ئوقۇلىدۇ. بەش ۋاخ نامان «نامان بامدات» ، «نامان پېشىن» ، «نامازدىگەر» ، «نامان شام» ، «نامان خۇپتەن» (قىسقارتىپ بامدات، پېشىن، دىگەر، شام، خۇپتەن) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاتالغۇلار پارىسچە بولۇپ، ئۇيغۇرچە «ئەتىگەنلىك (قىلىنىدىغان) ئىبادەت» ، «چۈشلۈك ئىبادەت» ، «ئارىلىقتىكى (چۈش-كەچ ئارىلىقىدىكى) ئىبادەت» ، «كەچلىك ئىبادەت» ، «كېچىلىك (ئۇخلاش ئالدىدىكى) ئىبادەت» دېگەنلىك بولىدۇ.

جۈمە نامىزى: «جۈمە» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇرچىدە «يەكشەنبە» ، «ھەپتە» دېگەن بولىدۇ. جۈمە نامىزى - «جەملىشىپ» (توپلىشىپ) قىلىنىدىغان «ھەپتىلىك ئىبادەت» دېگەنلىك بولىدۇ. يەكشەنبە، شەنبە، خرىستىئان دىنى بىلەن كاتولىك دىندىكىلەرنىڭ ئارام ئېلىش كۈنى بولغاچقا ئىسلام دىنىدا ئۇلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «جۈمە» ئارام ئېلىش كۈنى قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇ خرىستىئان، كاتولىك دىنىنىڭ ئەقىدىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ ئىككى دىندا «ئاللا دۇنيانى يەكشەنبە كۈنى يارىتىشقا باشلاپ جۈمە كۈنى تاماملىغان» دەپ قارىلىدۇ. ئىسلام دىنىدىمۇ مۇشۇ ئەقىدە ئاساسىدا ئاللانىڭ دۇنيانى جۈمە كۈنى يارىتىپ بولغانلىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن جۈمە دەم ئېلىش كۈنى قىلىنىپ ۋە بۇ كۈنى پېشىن نامىزىغا قوشۇپ مەخسۇس ئىككى رەكەت نامان ئوقۇش بەلگىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

جۈمە نامىزى ئەملىيەتتە ھەپتىلىك چوڭ دىنىي مۇراسىم. شۇڭا ئۇ مەخسۇس چوڭ مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. مۇنداق مەسچىت «ئازنا مەسچىت» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ ئەسىرىمىزنىڭ 30-يىللىرىنىڭ

ئاخىرىغا قەدەر جۇمە كۈنى ئارام ئېلىپ كەلگەن. جۇمە كۈنى ھەممە ساھەدىكىلەر ئىش - ئۇقتىتىنى توختىتىپ دەم ئالاتتى. ئەر-ئاياللار بۇ كۈنى ئەتىگەندە يۇيۇنۇپ-تارىنىپ، چاچ-ساقاللىرىنى ئالدۇرۇپ، كىيىملىرىنى يۆتكەپ، پاكىز كىيىنىپ ئارام ئالاتتى. چوڭلارنىڭ ئۆيىگە ئازنىلاپ باراتتى، دوست - ئاغىنىلىرى بىر-بىرىنى يوقلىشىپ ئۆزئارا مېھمان بولۇشاتتى. خەلق ئىچىدىكى «جۇمە كۈنى يولغا چىقسا يامان بولىدۇ» دەپ يول - سەپەرگە چىقماسلىق ئادىتى جۇمە كۈنىنىڭ «خاسىيەتلىك كۈن» دەپ قارالغانلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا 30-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ يەكشەنبە كۈنى دەم ئېلىش ئادىتى تەدرىجىي ئومۇملىشىپ ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، جۇمە نامىزى ئوقۇش خەلق ئىچىدە يەنىلا دىنىي مۇراسىم سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ھېيت نامىزى: ھېيت نامىزى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يىلدا بىر ئوتكۈزۈلىدىغان چوڭ ئىككى بايرىمى — روزى ھېيت، قۇربان ھېيت كۈنىسى مەخسۇس ئوقۇلىدىغان ئىككى رەكەت نامازغا قارىتىلغان. بۇ نامازھەر يىلى شۇ ئىككى بايرام كۈنى ئەتىگەنلىكى تەخمىنەن سائەت ئالتە - يەتتە ئارىلىقىدا ئوقۇلىدۇ. بايرام پائالىيىتى نامازدىن كېيىن ئاندىن باشلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى رەكەت نامازنىسى بايرام مۇراسىمى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككى بايرام ئۆزۈن زامانلاردىن بۇيان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە پائالىيەت شەكلىدە ئوتكۈزۈلۈپ كەلگەچكە ئاللىبۇرۇنلا شۇ مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمىغا ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى (مەخسۇس ئىككى رەكەت نامازئوقۇش) ئۆزىنىڭ نۇقۇل دىنىي خاراكتېرىنى يوقاتماي داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قۇربان ھېيت نامىزىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، جامائەت نامازئوقۇلىدىغان چوڭ

جامه ياكى ژاقىتلىق بەلگىلەنگەن سورۇنغا بارغۇچىلىك بولغان ئارىلىقتا يەتتە ئورۇندا توختاپ «ئاللاھۇئەكبەر (ئاللا ئۇلۇغ)» دەپ تەگبىر ئېيتىپ بارىدۇ. بۇ ئادەت ھازىر ئۇنتۇلۇش باسقۇچىدا تۇرماقتا.

مېيىت نامىزى: ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۇنكى دەپنە مۇراسىمىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى-مۇسىبەت بولغاندا يىغا - زارە قىلىش، مېيىتنى يەرگە كۆمۈش، قارىلىق تۇتۇش قاتارلىق قەدىمكى ئادەت - قائىدىلىرى بىلەن مېيىتنى سۇغا ئېلىش، كېپەنلەش، مېيىت ئۈچۈن ناماز چۈشۈرۈش قاتارلىق ئىسلام ئادەت-قائىدىسىنىڭ گىرەلەشكەن ھالدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئادەت قائىدىلەر ئىچىدە تەرك قىلغىلى بولمايدىغان ئەڭ مۇھىمى مېيىت نامىزىنى چۈشۈرۈش. چۈنكى ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە جەڭدە ۋە ھەر خىل بالا - قازا تۈپەيلىدىن ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىشتا مېيىتنى سۇغا ئېلىش، كېپەنلەش قاتارلىق قائىدە - رەسىمىيەتلەر ئورۇندالمىسىمۇ چوقۇم ئۇلارنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈشى شەرت. مېيىت نامىزىنىڭ ئوقۇلۇش شەكلى باشقا نامازلارغا قارىغاندا ئاددىي، جامائەت ئالدىدىكى تاۋۇتنى بويلاپ قىبلىگە قاراپ ئۆرىسىگە سەپكە تۇرىدۇ. ئىمام ئايەت ئوقۇپ ئۇچ قېتىم تەگبىر ئېيتقاندىن كېيىن ناماز ئاخىرلىشىدۇ. ئۇنىڭ رولى ئۆلگۈچىنىڭ ئاللاغا بەندىچىلىك، مۇھەممەد ئەلەيھىسالامغا ئۈممەتچىلىك بۇرچىنى ئورۇندىغان مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

2) روزا تۇتۇش: روزا تۇتۇش ئىسلامىيەتنىڭ تۆۋرۈكى ھېسابلانغان بەش پەرزنىڭ بىرى. روزا تۇتۇش ئاشۇ پەرزنى ئادا قىلىشنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، بۇ پائالىيەت ھىجرىيە كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 9-ئايدا-رامزان ئېيىدا بىر ئاي ئېلىپ بېرىلىدۇ. «روزا تۇتۇش» دېگەن بۇ سۆز ئەسلى پارسچە

«كۈن» دېگەن مەنىدىكى روزا سۆزىگە ئۇيغۇرچە «تۇتۇش» دېگەن ھەربىر ئامىلىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنتىقى مەنىسى «پەرز ئادا قىلىش كۈنى» دېگەنلىك بولىدۇ.

روزا تۇتۇش پائالىيىتى رامىزان ئېيى ئاخىرلاشقىچە ئوتتۇز كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانىدا روزا تۇتقۇچى ھەر كۈنى تاڭ يۇرۇماستا ئورنىدىن تۇرۇپ (بۇ زولۇققا تۇرۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تاماق يەپ، روزا تۇتۇشنى نىيەت قىلىش بىلەن كۈن بويى يېمەك - ئىچمەك، كەيىپ - ساپا قاتارلىقلاردىن خالىي بولىدۇ، كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن بىر يۇتۇم سۇ ياكى ھۆل مېۋە بىلەن ئىپتار قىلىپ (ئېغىز ئېچىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئاندىن شامنى ئوقۇپ ئاندىن تاماق يەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كۈندىلىك بەش ۋاخ ناماز تەركىي ئىتىلمەي ئوقۇلغاندىن تاشقىرى ناماز خۇپتەنگە يەنە ئىككى رەكەت «تەرەۋى» (تاراۋىھ) نامىزى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ. شۇنىڭدەك تەرەۋى نامىزىغا قارىلار تەكلىپ قىلىنىپ، قۇرئان باشتىن-ئاياغ ياتقا ئوقۇلىدۇ. (بۇ «خەتمە» دەپ ئاتىلىدۇ).

يۇقىرىقى پائالىيەتلەر رامىزان ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنى (ھىجرىيە 10-ئايغا ئوتمىدىغان كۈنى) يېڭى ئاي كۆرۈنۈش بىلەن ئاخىرلىشىپ، ئەتىسى روزا تۇتۇش پەرزىنىڭ ئادا قىلىنغانلىقى تەنتەنىسى قىلىنىپ بايرام قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىچىدە رامىزان ئېيىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نۇقۇل دىنىي پائالىيەتلەرنى تاشقىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە پائالىيەتلەرمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، ئوتتۇز كۈن روزا ئىچىدە كىشىلەر كەچقۇرۇنلۇقلىرى ئۆزئارا ئىپتارغا چىللىشىپ، بىر - بىرىنى مېھمان قىلىشىپ ھەمسۆھبەتتە بولۇشىدۇ. بالىلار روزىنىڭ ئونىنچى كۈنىدىن كېيىن مەھەللە ئارىلاپ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ رامىزان قوشاقلىرىنى ئېيتىشىپ ئويناىدۇ. ئۆي ئىگىلىرى

ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىكلەرنى ۋە پۇل - مال سوۋغا قىلىدۇ. رامىزان قوشاقلىرى تۆۋەندىكىدەك ھەر خىل مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان:

روزىنىڭ ئونى كۈنى قەدرى كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بىرىڭ قېنى.
(نەقرات)
رامىزانۇ - رامىزان، ئاللاھو شەررا مىزان،
مۇھەممەد ئۈممەتىگە شەررامىزان.

رامىزان ئېيىتىپ كەلدۇق ئىشىكىڭگە،
خۇدايىم بالا بەرسۇن بۆشۈكىڭگە،
(نەقرات)
ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا ئاي كۆرۈنەر،
ھەممە ئۆيدىن مۇشۇ ئۆي باي كۆرۈنەر.
(نەقرات)

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا قاتار-قاتار قوينىڭ ئىزى،
بىزگە بىر پاقلان بېرىڭ باينىڭ قىزى.
(نەقرات)

رامىزاندا ئۆلتۈرگىنىڭ بوز-ئالا قوي،
گۆشىنى ئۆزۈڭ يېسەڭ تۆشىنى قوي.
(نەقرات)

قۇزۇقىڭنى ئۇ يەرگە قاق، بۇ يەرگە قاق،
تاغىرىڭدا ئۇن بولمىسا سۈپۈراڭنى قاق.
(نەقرات)

قوندىغىدا توخۇلىرى قاقاقلايدۇ،
پىخسىق خوتۇن نان بەرمەي ۋالاقشىيدۇ.
(نەقرات)

ئۆيىڭىزنىڭ ئارقىسىدا ئوتۇن بىلەن لوقاق[1]
بىزگە نان بەرمىگەن ئاغىچام پوقاق.
(نەقرات)
ئاق توخۇ ئاپئاق توخۇ يەر تاتىلار،
ئاغىچامنىڭ بەرگەن نېنى خام-خاتىلا.
(نەقرات)

خەلق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاددىي پەلسەپىۋى تۇسكە ئىگە تۇرمۇش قارىشى ئىپادىلەنگەن تۆۋەندىكىدەك رامىزان قوشاقلىرىمۇ بار:

روزا تۇتتۇم جان ئۈچۈن، كېچە قويتۇم گال ئۈچۈن،
تۇتماي دېسەم قورقمەن، گۆردە توقماق بار ئۈچۈن.

بۇ ئالەم گويا بىر كەپتەر خانىدۇر،
بىرى كەتسە، بىرى كېلىپ قونادۇر.

بۇ روزا ئۆتۈپ يەنە روزا كېلۈر،
كىم ئۆلۈپ كىم قالۇر ئاللا بىلۈر.

3) مەۋلۇد مۇراسىمى: مەۋلۇد مۇراسىمى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم.

① قوراي تېپىدىكى بىر خىل ئۆسۈملۈك.

«مەۋلۇد» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «تۇغۇلغان ۋاقىت» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەرەبلەرنىڭ كونا كالېندارى (شەمسىيە) بويىچە رەبئىول ئەۋۋەل (3-ئاي) نىڭ 9-كۈنى، مىلادى 571-يىل 4-ئاينىڭ 21-كۈنى ئەتىگەندە تۇغۇلغان. كېيىن ئىسلام كىلاسسىكلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ رەبئىول ئېيىندا تۇغۇلغانلىقى شەرىپىگە بۇ بىر ئايىنى مەۋلۇد ئېيى قىلىپ بەلگىلەشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەۋلۇد مۇراسىمى شۇ ئاينىڭ 9-كۈنى ئۆتكۈزۈلۈش بىلەن چەكلىنىپ قالماي ئۇنىڭدىن باشقا كۈنلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆتكۈزۈلۈۋېرىدۇ.

مەۋلۇد مۇراسىمىدا ئاساسلىقى مۇھەممەد پەيغەمبەرگە مەدھىيە - مەرسىيە ۋە ئۇنىڭ نەسابنامىسى، تەرجىمىھالى، ئىش ئىزلىرى ئوقۇلىدۇ. شۇڭا بۇ پائالىيەت ئادەتتە «مەۋلۇد ئوقۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ پائالىيەت ئاساسەن مەھەللە مەسچىتلىرىدە، شۇنىڭدەك تەقۋادار كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇنداق كىشىلەرنىڭ ئۆيىدە مەۋلۇد مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەندە ئالاھىدە زىياپەت ھازىرلىنىپ مەھەللە جامائىتى تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئالدى بىلەن مەۋلۇد ئوقۇلۇپ ئاندىن زىياپەت بېرىلىدۇ. مەۋلۇد مەيلى قانداق سورۇندا ئوقۇلمىسۇن ئوتتۇرىغا ئەتىرگە چىلانغان تۇگۇن پاختا قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سورۇندىن خۇش پۇراق چىقىپ تۇرىدۇ. مەۋلۇد تاماملانغاندىن كېيىن كىشىلەر مەۋلۇد خاتىرىسى قىلىپ تۇگۇن پاختىدىن بىر نەچچىدىن ئېلىپ ئۆيلىرىگە قايتىدۇ.

4) بارائەت مۇراسىمى: بارائەت مۇراسىمى ئىسلام كالېندارى (ھىجرىيە) بويىچە ھەر يىلى شەھبان (8 - ئاي) ئېيىنىڭ 14 - كۈنى ئاخشىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈن ئەسلى ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە مۇسۇلمانلارنىڭ گۈناھ - كەبىرلىرىنى يۇيۇش كۈنى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىر ئائىلىدە ياغ

پۇرۇتۇپ، پوشكال - قۇيماق سېلىپ، چوڭلار بولۇپمۇ تەقۇادار ئەر - ئاياللار ئۈيرىم ئۆيلەرگە يىغىلىپ توۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ، دۇئا - تەلەپ بىلەن تۇنەپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇ «تۇنەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇ مۇراسىم پائالىيەت شەكلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس باشقا شەكىل، مەزمۇنلار قوشۇلۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن:

تەقۇادار كىشىلەر تائەت - ئىبادەت بىلەن تۇنەپ چىقسا، ياشلار تەڭ يىغىش قىلىپ بىرەر مال سويۇپ، ئون نەچچىدىن بىر سورۇنغا توپلىنىش بىلەن نەغمە - ناۋا، ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن يېرىم كېچىگىچە كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇش قىلىدىغان بولغان. ئۆسمۇرلەر كونا ياغلىق قاپاقلارنى ئۇزۇن خادا ياغاچقا بېكىتىپ ئوت يېقىپ كۆيدۇرۇپ:

«بارات كەلدى بۇگۇن كېچە،
ئۇخلىماڭلار تاڭ ئاتقۇچە،

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ،
قازانغا ياغ قۇيدۇڭلارمۇ.

پوشكال - قۇيماق سالدىڭلارمۇ،
بىزگە ئاتاپ قويدۇڭلارمۇ؟»

دېگەندەك بارائەت قوشاقلىرىنى ئېيتىپ، مەھەللە ئارىلاپ ئويناپ، قاپاقلىرى كۆيۈپ تۈگىگەندە بىر يەرگە جەم بولۇپ، ھەرقايسى ئۆيلەردىن سوۋۇغا قىلىنغان پوشكال - قۇيماق قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى يېگەچ ھېكايە - تېپىشماق ئېيتىشىپ يېرىم كېچىگىچە ئويناپدىغان بولغان. بارائەت مۇراسىمى ئۇيغۇرلار ئىچىدە شۇ تەرىقىدە 40-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىشىپ

كېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا بىر مۇراسىم سۈپىتىدە ئۆتكۈزۈلمەيدىغان بولدى. ھازىر ئاز ساندىكى تەقۋادار كىشىلەرمۇ بۇ كۈنى ئۆز ئۆيلىرىدە ياغ پۈرۈتۈش بىلەن كۈپايىلىنىپ تۇنىمەيدىغان بولۇپ قالدى.

5) ھەج تاۋاپ قىلىش: ھەج قىلىش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان، خەلقئارالىق زور كۆلەمدىكى نوقۇل دىنىي مۇراسىمى. بۇ مۇراسىمنىڭ باشقا دىنىي مۇراسىملارغا ئوخشىمايدىغان بىر پەرقى شۇكى بىرىنچىدىن، ھەج قىلىش ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ساغلام، ئىقتىسادى تولۇق ھەربىر مۇسۇلمان ئۆمرىدە بىر قېتىم ئادا قىلسا بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ مۇراسىم پەقەت ئەرەبىستانىنىڭ مەككە شەھرىدىلا ئۆتكۈزۈلىدۇ. «ھەج تاۋاپ قىلىش» ياكى «ھەج قىلىش» مەككىدىكى «بەيتۇللا شىرىپ» (ئاللا مۇقەددەس قىلغان ئوي، خانا دېگەن بولىدۇ.) يەنى «كەئبە»نى زىيارەت قىلىش دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ساغلام، ئىقتىسادى يار بەرگەن ھەربىر مۇسۇلمان سەپەر ئامانلىقى بولغان شارائىتتا ئۆمرىدە بىر قېتىم مەككىگە بېرىپ زىيارەت قىلىشنى ئۇلۇغ ئىش دەپ قارايدۇ.

ھەج تاۋاپ قىلىش مۇراسىم پائالىيىتى ھىجرىيە 12-ئاينىڭ 8-كۈنىدىن 12-كۈنىگىچە بەش كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانداا تازىلىق قىلىشتەك تەييارلىق پائالىيىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن مەككىدىكى «مەسچىدى ھەرەم» دېگەن مەسچىتكە كىرىپ «كەئبە»نى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ ئاندىن شەرقىي - جەنۇبىي بۇرجىكىگە قويۇلغان «ھەجرۇلئەسۋەت» نامىلىق قارا تاشنى سىلاپ كۆزگە سۈرتۈش، سۆيۈش، بەيتۇللانىڭ يېنىغا جايلاشقان ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ تۇرغان جايىنى زىيارەت قىلىپ ئىككى رەكەت نامىز ئوقۇش، زەمزەم سۇيى ئىچىش،

ساپا، مەرۆەتبغى ئوتتۇرىسىدا يېنىشلاپ يەتتە قېتىم يۇگۇرۇش، ئاراپات تېغىدا بىر كېچە تۇنەپ، توۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ دۇئا - تالاۋەت قىلىش، شەيتانغا تاش ئېتىش، ھەربىر كىشى بىردىن مال قۇربانلىق قىلىش، ئاخىرقى قېتىم بەيتۇللانى يەنە بىر قېتىم ئايلىنىپ ۋىدالىشىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاندىن ھەج مۇراسىمى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ مۇراسىمغا قاتنىشىپ كەلگەنلەر «ھاجى» (ھەج قىلىش پەرزىنى ئورۇندىغان ئادەم) دەپ ئاتىلىدۇ.

6) مازار تاۋاپ قىلىش مۇراسىمى: مازار تاۋاپ قىلىشمۇ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر خىل دىنىي مۇراسىم. مازار تاۋاپ قىلىش جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئادەت.

«مازار» مۇ ئەمەلىيەتتە «قەبرىستانلىق، ئۇ ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن تاتلار يەنى بۇددىست ئۇيغۇرلار (كېيىنكىسى دەۋرلەردە «قالماقلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن) ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن مۇسۇلمان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرى، باتۇرلىرى، جەڭچىلىرى ۋە دىن تارقاتقۇچىلار دەپنە قىلىنغان جاي بولۇش سۈپىتى بىلەن ئادەتتىكى قەبرىستانلىقلاردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، خوتەن رايونىدىكى «جەپپىرى سادىق»، قەشقەر رايونىدىكى «ئوردام»، «ئارسلان خېنىم»، «ھەزىرتى سۇلتان»، كۇچا رايونىدىكى «مەۋلانا راشىدىن»، كورلا رايونىدىكى «كۆنچى مازىرىم»، تۇرپان رايونىدىكى «ئەساۋۇل كەئبە» يەنى «تۇيۇق غوجام» قاتارلىقلار. بۇ مازارلار ئىچىدە «ئوردام» بىلەن «تۇيۇق غوجام» بىرقەدەر مەشھۇر بولۇپ، بۇ ئىككى جاينى تاۋاپ قىلىش ئۇچۇن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر يىلى كىشى كېلىپ تۇرىدۇ.

مازار تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى شۇ جايلاردا ياتقان «مەشھۇر

قەھرىمان، باتۇرلار» نى خاتىرلەش يۈزىسىدىن نەزىر - چىراغ قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ روھىغا سېغىنىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ھەر خىل مۇشكۈللىرى ئۈچۈن مەدەت تىلەشتىن ئىبارەت ئىككى خىل پائالىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پائالىيەت جايلارنىڭ ئادىتى بويىچە كوللېكتىپ ياكى شەخسلەر بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەيلى قايسى شەكىلدە ئۆتكۈزۈلمىسۇن، تاۋاپ قىلىش مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر مازارغا تۇغ - شەددىلەر تاقاپ، ئۇلتۇرگەن قوي - قوشقارلىرىنىڭ بېشىنى ئېسىپ خاتىرە قالدۇرۇپ قايتىدۇ.

مازار تاۋاپ قىلىش مۇراسىمى بويىچە قەشقەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئوردام مۇراسىمى» نى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى تۇراقسىز بولۇپ، ئادەتتە ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرى تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ خالىغان كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. «ئوردام مۇراسىمى» نىڭ كۆلىمى كەڭ، ۋاقتى تۇراقلىق بولۇپ، ھەر يىلى ھىجرىيە مۇھەررەم ئېيىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا يۇرت - يۇرتلاردىن ئون نەچچە مىڭلاپ كىشى كېلىپ قاتنىشىدۇ. تاۋاپقا كەلگەنلەر ئادەتتە ئۆز ئالدىغا كەپە، ساتما، سايۋەن سېلىپ جايلىشىدۇ. مۇراسىم بىر نەچچە كۈن داۋاملىشىدۇ. مۇراسىم كۈنلىرى ھەر خىل ئوقەتچىلەرمۇ چىقىپ تاپاۋەت قىلىدۇ.

مازار تاۋاپ قىلىش گەرچە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي مۇراسىم بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇنىڭغا تەدرىجىي سېھىرگەرلىك، رەمباللىق، داخانلىق قاتارلىق باشقا دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا كېلىپ چىققان ھەرخىل خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بەزى مازارلار ئاشۇنداق خۇراپىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلىدىغان سورۇنغا ئايلىنىپ قالغان. ئازادلىقتىن كېيىن ئىلىم - پەن ساۋاتىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ مازار تاۋاپ قىلىش ئادىتى ئادەت

كۆچمدىن قالماقتا.

7. هېيت - ئايەم ئادەتلىرى

هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي هېيت-ئايەملىرى بولىدۇ. هېيت-ئايەملەر ئىنسانىيەتنىڭ يېتىلىپ بارغان تارىخىي-ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە ئەگىشىپ هاسىل بولغان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ دۇنيا توغرىسىدىكى غايە ئارزۇلىرى ئىپادىلەنگەن بىر خىل مەدەنىيەت هادىسىسى. ئەمما ئۇ هەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا هەر خىل شەكىل ۋە ئوخشىمىغان خاراكتېردە ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك هېيت-ئايەملەرنىڭ شەكىللىنىش تارىخىي جەريانىمۇ ئوخشىمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىي جەريانى، شەكلى، ۋاقتى، خاراكتېرى هەرخىل بولۇپ تۆۋەندىكى بايراملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

نورۇز بايرىمى

نورۇز — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ چوڭ، ئەڭ زور تەنتەنە بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە يىل ئاخىرلىشىپ يېڭى يىل كىرگەن كۈنى، مىلادى كالېندارى بويىچە هەر يىلى 3-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

«نورۇز» ئۇيغۇرچە «يېڭى كۈن» يەنى «يىل يېڭىلانغان كۈن» دېگەن سۆز. تارىختا پارسلار (ئىرانلىقلار) بىلەن بولغان دىنىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قويۇقلىشىشى بىلەن كېلىپ چىققان «پارس تىلى قىزغىنلىقى»

ئارقىسىدا تىلمىزدىكى «يېڭى كۈن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئورنىدا پارسچە «نەۋرۇز» سۆزى قوللىنىدىغان بولغان. «نەۋرۇز» ئىستېمال جەريانىدا تەدرىجىي تاۋۇش ئۆزگىرىشى يۈز بېرىشى بىلەن «نورۇز» شەكلىگە كەلگەن.

يېڭى يىل ئۆتكۈزۈش ئادىتى بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگەندەك ئومۇملۇققا ئىگە بىر ئادەت. مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى ئەزەلدىنلا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە تارقىلىشتىن خالىي بولغان ئەمەس. ئەمما ئۇنىڭ مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇشىدا ئادەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخىي جەريانىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ياكى قىسمەن ئوخشاپ كېتىدىغان ئامىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇنىڭ ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقتى، شەكلى، مەزمۇنىمۇ ھەر خىل بولىدۇ ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس پىسخولوگىيىلىك پائالىيەت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىز بولسا، يېڭى يىلنى (مىلادى) 3-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۆتكۈزۈپ ئادەتلەنگەن.

مەلۇمكى ئەجدادلىرىمىز دۇنيادىكى قەدىمكى تارىخىي رايونلارنىڭ بىرى بولغان ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىي قىسمىدا ياشىغان. ئۇرۇق، قەبىلە-ئايماقلار بويىچە ئۇزۇن بىر مۇددەت ئوۋچىلىق، كۆچمەنچىلىك، قوشۇمچە قىسمەن دېھقانچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. بۇ جۇغراپىيىۋى شارائىتى مۇرەككەپ، قىشلىقى قار-مۇز دۇنياسىغا ئايلىنىدىغان رايونلاردىن بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز ئۇچۇن ئېيتقاندا كۆڭۈلسىز جۇت - زېمىستان قىشتىن ئۆتۈپ، كۆڭۈللۈك باھار پەسلىگە ئۇلىشىش ھاياتى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار تەكرار ئەمەلىيىتىدە 3-ئاينىڭ 22-كۈنى كۈن بىلەن تۇننىڭ تەڭلىشىپ يىل-پەسلىدە، جۇملىدىن پۈتۈن كائىناتتىكى شەيئىلەردە يېڭى باشلىنىش بولىدىغانلىقىنى

بايقىغان. دېمەك، باھار پەسلىگە ئۇلىشىپ جېنى ياشارغان ئەجدادلىرىمىز قايتىدىن ئوۋغا چىقىش، مال-ۋارانلىرىنى يايلاققا كۆچۈرۈش، تېرىلغۇ قىلىش ئالدىدا ھەممە ئىش - ئوقىتىگە ئوگۈشلۈق، بەرىكەت، تۇرمۇشىغا باياشاتلىق تىلەپ (ھەرخىل پائالىيەتلەر ئارقىلىق) بۇ ھايات بەخش باھارنىڭ باشلانغان كۈنىنى تەنتەنە قىلىپ ئادەتلەنگەن. مۇناسىۋەتلىك تارىخىي خاتىرىلەر ۋە خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرمۇ «نورۇز» نىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس خۇيلىن «مۇزىكا تەپسىرى» دېگەن ئەسىرىدە «نورۇز بايرىمى» توغرىسىدا توختىلىپ، بايرام ۋاقتىدا «ئارغىماق ئۇسۇلى»، «سالما تاشلاش ئۇسۇلى»، «سۇ-مۇز ئۇسۇلى» قاتارلىق نىقابلىق ئويۇنلار ئوينىلىدىغانلىقىنى بايان قىلغان①. بۇددا ئالىمى قەشقەرلىك ئۇيلاننىڭ (762 — 820) «نوم سۆزلۈكلىرىنىڭ شەرھى» دېگەن ئەسىرىدە «سۇ-مۇز» غەربىي يۇرت ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆزى②دەپ شەرھلەنگەن. شۇڭدا ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» دېگەن ئەسىرىدە «نورۇز» پائالىيىتى ئۇستىدە توختالغاندا «سۇ-مۇز» ئەسلى «غۇر (胡语) تىلى» دەپ قەيت قىلىنغان. روشەنكى بۇ ئىككى ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان «يەرلىك تىل» ۋە «غۇر تىلى» ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە 90 ياشتىن ھالقىغان پېشقەدەم مۇنەججىملەرنىڭ بۇۋىلىرىدىن ئاڭلىغانلىرىنى رىۋايەت قىلىشچە لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا بۇرۇنقى زامانلاردا «يىل» (رىۋايەت

① «ئۇيغۇر ئەلنەغمە-تېپاتىر سەنئىتى توغرىسىدا» 17-بەتتىكى نەقىلدىن.
② ئا. مەمتىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

قىلغۇچى «ئىل» تەلەپپۇز قىلىدۇ) دېگەن مەرەم بولغانىكەن. بۇ مەرەم ھەر يىلى دەريالاردا كۆمەل (مۇز پارچىلىرى) كەتكەن كۈنلەردە ئۆتكۈزۈلىدىكەن. گەرچە بۇ رىۋايەتتە ۋاقىت ئۇقۇمى ئېنىق بولمىسىمۇ، «كۆمەل كەتكەن» دە دېگەن ئىبارىدىن ئۇنىڭ باھار يېتىپ كەلگەندە ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

تامامەن ئۇۋچى، كۆچمەن قوۋملارنىڭ تۇرمۇشى، پىسخولوگىيىلىك پائالىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇ ئويۇنلارنىڭ «سۇ-مۇز ئويۇنى» دەپ ئاتىلىشىدىن ئەجدادلىرىمىز سۇنى باھارغا، مۇزنى زېمىستان قىشقا سىمۋول قىلىپ ئويۇن ئويناش ئارقىلىق باھارنى قارشى ئېلىش ئادىتىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىختىن بۇرۇنلا شەكىللىنىپ، داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «نورۇز» پائالىيەتلىرى گەرچە بىزنىڭ دەۋرىمىزگە ئەينەن يېتىپ كەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئويۇنلاردىكى باھار مۇناسىۋىتى بىلەن كىشىلەردە پەيدا بولغان مەنىۋى خۇشاللىق قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ۋە دەبدەبىلىك، جۇشقۇن پائالىيەتلەر يەنىلا بىزنىڭ دەۋرىمىزگە داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ تۆۋەندىكى نورۇز قوشاقلىرى ۋە پائالىيەتلىرىدە تولۇق ئىپادىلەنگەن:

نورۇز كەلدى جاھانغا، باھار بولۇر كۈندۇر بۈگۈن،
دەرەخلەرگە سۇ يۈگۈرۈپ، بىخ ئۇرار كۈندۇر بۈگۈن.
دېھقانلار قوش ھەيدەپ، ئۇرۇق سالۇر كۈندۇر بۈگۈن،
ئىش بېشى سائەت كۇنى، ئامبار تولار كۈندۇر بۈگۈن.
كەلدى نورۇز يىل باشى، كەتتى كۆڭۈل چىركىنى،
نورۇز دېبان كېلۇرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇركىنى،
گۈللەر قىسىپ قىز-ئوغۇل، ئەگرى قويار بۇ كۇنى.
مېلىس قىلىپ ئويناشۇر، قاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى.

شاتىۋادا تون كىيىنىپ، جۇۋاڭتۇماقنى تاشلىدۇق،
كوكۇلچىلىكتە ئولتۇرۇپ، نەغمە-ناۋا باشلىدۇق.
بەيگە-ئوغلاق ئالىپ مەشرەپ قىلۇر كۈندۇر بۇگۈن،
قايغۇ-ھەسرەتلەر كېتىپ يايرا شۇر كۈندۇر بۇگۈن.
كەلدى نوروز يىل باشى ئەلدە تاماشا ئارىلاش،
بولدىلار راھەت جاھان، يوق بولدى جاپا ئارىلاش،
كوچىدا قىلدى گادايى، شاھلار تاماشا ئارىلاش،
ئويىندى پوڭزەك ئوغۇل، لەگلەكنى قىزلار ئارىلاش،
بارچە خۇشلۇق يېتىپ كەلدى تاماشالار كۆپ بۇگۈن.

بۇ قوشاقلاردا باھاردىن ئىبارەت يىل، پەسىل، كۈندە يېڭىلىنىش باشلىنىپ كائىناتتىكى بارلىق شەيئىلەرگە ھاياتىي بەخش بۇ كۈننىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن تەبىئەتتىكى ئويغىنىش، كىشىلەردە پەيدا بولغان زور مەنىۋى خۇشاللىق ۋە دەبدەبىلىك، جۇشقۇن ئىجتىمائىي كەيپىيات كۈيلەنگەن.

نوروز كەلدى يىل باشى، يوقتۇر ئانىنىڭ تەڭدىشى،
نوروز كۈنىدىن ئىپتىدا قىلسا ئىشى،
ھېچ زايا كەتمەس، ئۇشبۇ كۈن قىلغان ئىشى،
مۇرادى ھاسىل بولۇپ مەقسىتىگە يېتەر كىشى،
ھەممە ئىشىنىڭ ئەۋزىلى، غايەت مۇبارەكتۇر بۇگۈن.
كەلدى نوروز يىت سېلىڭ، سويغان قوينىڭ يېغىدا،
مېھمانلارنى چاقىرىڭ، ئولتۇرغۇزۇڭ ئايۇاندا
نازۇ-نېمەتلەر تولدۇرۇڭ، مېھمانلارنىڭ ئالدىغا،
ئاشلىرىڭ ئوبدان بولۇر، ئىش ئىپتىدا كۈندۇر بۇگۈن.
كەلدى نوروز يىل باشى، كۆپ سائادەتتۇر بۇگۈن،
نوروز قىلماق كۆپكە ئادەتتۇر بۇگۈن،
تەجرىبە قىلساڭ ئەگەر، كۆپ ئالامەتتۇر بۇگۈن.

ئۆيدىن - ئۆيگە ھېيتلىشىپ مېھمان بولۇر كۈندۇر بۇگۈن.

بۇ قوشاقلاردا «نورۇز» نىڭ ئۇيغۇرلاردىكى «ئۇلۇغ ئاي، ئۇلۇغ كۈن، ياخشى سائەتتە باشلانغان ئىش راۋاج تاپىدۇ»، «يىل قانداق باشلانسا، شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ» دېگەن ئەقىدىسىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى، بۇ كۈننى نەقەدەر ئۇلۇغلاپ خۇشال - خۇرام قارشى ئالىدىغانلىقى ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مېھماندوست ئادەت گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا «نورۇز بايرىمى» نى ئۆتكۈزۈش بويىچە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئادەت - قائىدىلەر تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

تەييارلىق كۆرۈش: نورۇزنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن يۇرت-مەھەللىلەر بويىچە چوڭ تازلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىر ئائىلە ئۆي، تام-تورۇس، ھويلا-ئارامليرىنى سىرىپ-سۈپۈرۈپ، كىگىز-بىساتلىرىنى قېقىپ كىر-قاتلىرىنى يۇيىدۇ. شەخسلەر يۇيۇنۇپ، تارىنىپ، چاچلىرىنى ئالدۇرۇپ، ساقال-بۇرۇتلىرىنى ياستىپ، پاكىز كىيىنىدۇ. بولۇپمۇ ياش جۈۋان-چوكان، ئوغۇل-قىزلار، ئۆسمۈرلەر مەخسۇس يېڭى ئۇستىباش ھازىرلايدۇ. كوچا-يوللار پاكىز تازلىنىپ گۈزەل مۇھىت پارىتىلىدۇ. بۇ نورۇز قوشاقلىرىدا مۇنداق كۆيلەنگەن.

كىگىزلەرنى قېقىشتۇرۇپ، ئۆيلەرنى قىلغىن يورۇق،
بۇلۇڭلاردا قالمىسۇن پايتما ئەسكى چورۇق،
بولسۇن مۇھىت پاكىز، ئەخلەت-چاۋادىن ئەسەر يوق،
كەلسە مېھمانلار كۆرۈپ، كۆڭۈللىرى بولسۇن ئوچۇق،
بەھوزۇر كەيىپ سۈرۈپ، يايرىسۇن مېھمان بۇ كۈن.

بۇندىن باشقا «نورۇز ئېشى» نىڭ ئامادىلىرى تەقلىنىدۇ ۋە

«نوروز سۈيى» (هەپته سالام سۈيى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) هازىرلىنىدۇ. «نوروز ئېشى» بۇرۇن بۇغداي، ئارپا، قوناق، نۇقۇت، گۈرۈچ، ماش، تېرىقتىن ئىبارەت يەتته خىل دان بىلەن جىگده قوشۇپ (ئارىلاشما كۈجه) ئېتىلىدىكەن. كېيىنچه بۇغداي كۈجىسى ئېتىلىدىغان بولغان. شۇنىڭدەك «نوروز سۈيى» چىلان، جىگده، شاپتۇل قېقى (ئومۇمەن مېۋه قاقلىرىدىن بىر خىل قاق سېلىنىدۇ)، گۈش، قوينىڭ چوقىسى، سامساق، سىركه قاتارلىق يەتته خىل نەرسىنىڭ چىلانمىسىدىن هازىرلىنىدۇ. يەنه خەلق ئىچىدىكى سەنئەتكارلار، داستانچىلار، مەددادلار، چەۋەندازلار، پوكۇزەكچىلەر، دارۋازلار... ئۆز ماهارەتلىرىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلىق كۆرۈشىدۇ.

بايرام پائالىيىتى: نوروز پائالىيىتى هەرقايسى جايلاردا شادىخۇراملىق ئاساس قىلىنغان هەر خىل شەكىللەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ. كۆپىنچه جايلاردا بىر يۇرت ياكى بىر مەھەللىنى ئاساس قىلغان هالدا كۆپچىلىك شۇ جايدىكى سەيلىگاه ياكى تاغ-دەريا بويلىرىدىكى هاۋالىق جايلارغا بىرىپ جاي تۇتۇپ، سورۇن تۈزۈپ نوروز پائالىيىتىنى باشلايدۇ. نوروز پائالىيىتى ئەتىدىن كەچكىچه، بەزى جايلاردا بىرنەچچه كۈنگىچه داۋاملىشىدۇ.

نوروز كۈنى ئالدى بىلەن مەھەللە ئىچىدە هېيتلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدۇ. كىشىلەر بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ هېيتلاپ، «نوروز سۈيى» ئىچىشىپ ئۆزئارا مۇبارەكلىشىدۇ. ئاندىن كېيىن پۈتۈن يۇرت-مەھەللە خەلقى ياريا، كۆتەك هارۋا، مەپىلەر ياكى ئات-تۆگه، كالا، قوتاز، ئېشەك قاتارلىق ئۇلاغلار بىلەن خۇددى كۆچكەن قۇشقا ئوخشاش قازان-قومۇچ، كىگىز-بىساتلاردىن تارتىپ ئېلىپ چىقىپ چېدىر-سايىۋەن، كەپە-ساتمىلارنى

تىكلەيدۇ. ئاشپەز، ناۋاي، قاسساپ، سودىگەر-يايمچى قاتارلىق ئوقەتچىلەرمۇ چىقىپ دۇكان-يايما ئېچىپ بۇ سەھرايى دالاغا ئاۋاتچىلىق بەخش ئېتىدۇ. «نوروز خادىملىرى» بىر چەتتە داش قازانلارنى ئېسىپ «نوروز ئېشى» ھازىرلاش بىلەن شۇغۇللانسا، نوروز سەيلىسىگە چىققان ئائىلىلەرمۇ ئۆز كەپە-ساتمىلىرىدا قازان-قومۇچلىرىنى ئېسىپ قۇدرەتلىرىنىڭ يېتىشىچە نوروزغا ئاتاپ خالىغان بىر خىل تاماق ئېتىش بىلەن بەنت بولىدۇ.

«نوروز ئېشى» تەييار بولۇشىغا بىر جاكا بىلەن نوروز مۇراسىمى باشلىنىدۇ: كۆپچىلىك ئوتتۇرىدىكى بوشلۇقتا چەمبەرسىمان كەڭ سورۇن ھاسىل قىلىپ، دەرىجە، مەرتىۋە ئايرىماي نۆۋەتتى كەلگەن يەردىن ئورۇن تۇتۇپ ئولتۇرىدۇ. سورۇننىڭ بىر چېتىدىن ئىشىك ئورنىدا مەلۇم كەڭلىكتە بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ. سورۇن تۇزۇلۇپ بولۇشىغا شۇ «ئىشىك» ئارقىلىق چىنە، چۆچەك-ھىجىرلاردا نوروز ئېشى تارتىلىدۇ. كۆپچىلىك نوروز ئېشىغا ئېغىز تەگكۈزۈپ بولۇشى بىلەن ئائىلىلەر بويىچە نوروزغا ئاتاپ ئېتىلگەن غىزا-تائاملار ئارقا-ئارقىدىن ئېلىپ كېلىنىپ بىر ۋاقىتدىن كۆپچىلىك ئالدىغا قويىلىدۇ. بۇ غىزا-تائاملارنىڭ ئېسىل ياكى ئاددىي بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كىمنىڭ ئالدىغا قانداق خىلدىكىسى توغرا كەلسە، شۇ قويۇلىدۇ. ھەرقانداق ئادەم تاللىمايدۇ ۋە تاللىماسلىقى شەرت. تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن ئادەت بويىچە كۆپچىلىك بىردەك قول كۆتۈرۈپ، سۈ-يامغۇرنىڭ موللۇقىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا بەرىكەت، نەرخ-ھاۋاغا ئەرزانلىق تىلەپ دۇئا قىلىدۇ ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئائىت پاراڭ-مۇزاكىرىلەر بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىپ «نوروز چېيى» (تۇغقان چېيى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى باشلىنىدۇ.

نوروز چېيى: بۇ ئەھلىيەتتە نوروز مۇناسىۋىتى بىلەن

بولىدىغان ئۆزئارا مېھماندارچىلىق چېيى بولۇپ، ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنە، قولۇم-قوشنا، تونۇش-بىلىشلەر ئۆزئارا ساتما-كەپىلىرىنى ئارىلاپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا مېھمان بولۇشىدۇ. قۇدىلىشىش، سودا-سېتىق، نەرخ-ھاۋا ۋە شۇ يىل قىلماقچى بولغان ئىشلىرى ئۈستىدە پاراڭلىشىدۇ.

كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى: كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ھەرخىل ئۇيۇن تۈرلىرى بويىچە ئايرىم-ئايرىم سورۇندا ئېلىپ بېرىلىدۇ:

ئەلنەغمىچىلەر ھەر خىل چالغۇلارنى تەڭكەش قىلىپ نورۇز قوشاقلىرى، ئون ئىككى مۇقام كۇي-غەزەللىرى ۋە ھەرخىل مەزمۇندىكى يۇرۇشلەشكەن خەلق ناخشىلىرىنى ياڭرىتىپ، سەھرايى-دالانى بايرام خۇشاللىقىغا چۆمدۈرىدۇ. مۇقام مەرغۇللىرى، سەنەم كۇيلىرى ئورۇندالغاندا توپ ئىچىدىن چوڭ-كىچىك، قېرى-ياش، ئەر-ئايال ئىختىيارسىز بەس-بەستە ئۈسسۈلغا چۈشىدۇ. تاماشىبىنلار ئۆز خاھىشىچە ئۈسسۈلچىلارنىڭ بېشىدىن پۇل قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆرۈپ ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئالدىغا تاشلايدۇ. بۇ تاماشىبىنلارنىڭ ئۈسسۈل ئوينىغۇچىلار بىلەن ئەلنەغمىچىلەرگە بىلدۈرگەن تەشەككۈرى بولۇپ، ئادەتتە «چۆرۈمە» دەپ ئاتىلىدۇ.

داستانچىلار ئۆزىگە خاس قىزىقارلىق قىياپەت-ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭغا ماسلاشقان ئاھاڭ-تەلەپپۇزىدا «مەن بىر كىچە»، «كەمەك ھەيىا»، «چاھار دەرۋىش» قاتارلىق داستان-ھېكايىلەرنى سۆزلىسە، توپ ئىچىدە ئولتۇرغان شاگىرتلىرى ئارىلاپ دوست تارتىپ كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ مەركەزلەشتۈرۈپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ياشانغانلار، بالىلار ناھايىتى قىزىقىپ ئاڭلايدۇ. ھەربىر داستان، ھېكايە ئاخىرلاشقاندا ئاڭلىغۇچىلار ئۆز خاھىشىچە داستانچىلارغا پۇل ئىنئام قىلىدۇ.

چېلىشچىلار سورۇنىدا يۈرت-مەھەللىلەردىن كەلگەن

چېلىشچى ئەزىمەتلەر بىر - بىرىگە قارشى نۆۋەت بىلەن مەيدانغا چۈشۈپ كۈچ-ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىدۇ، ئۇتۇپ چىققانلارغا «كۈچتۈڭگۈر» دەپ ئاتاق بېرىلىدۇ.

دارۋازچىلار تەخمىنەن 40 — 50 مېتر ئۇزۇنلۇقتا، 20 — 30 مېتر ئېگىزلىكتە تارتىلغان ئارغامچا ئوستىدە، پەستە چېلىنىۋاتقان ناغرا-سۇنايىنىڭ رېتىمىغا كەلتۈرۈپ گاھ يالىڭاياغ، گاھ پۇتىغا تۇنىكە تەخسە تېڭىپ، گاھ قولىغا تەڭكەش ئېلىپ ئالدى-ئارقىسىغا مېڭىش، ئولتۇرۇپ قوپۇش، موللاق ئېتىش، تاختا پەرىگە چىقىش، چىغرىق ئۈچۈشتەك كىشىنى چۆچۈتىدىغان خەتەرلىك، قىيىن ھەرىكەتلەرنى ئورۇنداپ تاماشىبىنلارنى مەپتۇن قىلىدۇ.

ئوۋچى، پالۋان - مەرگەنلەر:

«نوروز كەلدى جاھانغا، ئوۋ قىلغىلى چىقارمىز،
قايغۇ باسقان كۆڭۈلنى تاغدا يۇرۇپ ئاچارمىز،
جىرغىلاردا ئاڭ ئاتىپ بۇغا-كىيىك ئاشارمىز،
تېرىسىنى تاسما قىلىپ، مۇڭگۈزىنى ساتارمىز،
قول - پۇتىنىڭ پاچىقى قامچىغا دەستە بۇگۇن».

دېگەن ئۇۋچىلارنىڭ نوروز قوشىقىنى ئېيتىپ، قۇنداقلىق مىللىتقىلىرىنى ئېسىپ، تايغانلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ جىلغا ئورمانلارغا قاراپ ئات سالىدۇ.

ئوغلاقچى، بەيگىچىلەر ئايرىم كەڭتاشا مەيداندا ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ياش ئوغۇل - قىزلار، ئۆسمۈرلەر ھەتتا ياش قۇرامىغا يېتىپ قالغانلارمۇ قاتنىشىدۇ. بىر چەتتە «سارغايدى-پىشتى» ساداسى ئىچىدە چاقپەلەك ئۇچۇشسا (بەزىلەر قورقىنىش بىسىپ «ۋاي!» دەپ سالىدۇ. بۇ چاغدا تاماشىبىنلار «ۋاي

سارغايدى-پشتى» دەپ ۋارقىرىشىپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئويۇن «سارغايدى-پشتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بىر يەردە لەگلەك ئۇچۇرۇشىدۇ. بەزىلىرى ھەر خىل پوكزەك (توپ) ئويۇنلىرىنى ئويناسا، بەزىلىرى بولۇپمۇ دەرەخ ئاستىلىرىغا ئىلەڭگۈچ سېلىپ ئېگىز، ئۇزاق ئۇچۇش ۋە دەرەخ شاخلىرىدىكى بىخ سۇرۇپ چىقىشقا باشلىغان يۇمران يوپۇرماقلارنى چىشلەپ ئۇزۇۋېتىش بويىچە مۇسابىقىلىشىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بۇ قەدىمىي ئەنئەنىۋى بايرىمىنى ئۆزىگە خاس پىسخولوگىيىلىك پائالىيەتلىرى ئارقىلىق شاد-خۇرام، بايراشات ئۆتكۈزۈپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا بەزى جايلاردا مەسىلەن، قەشقەرنىڭ ئوپال رايونىدا بۇ قۇتلۇق بايرام كۈنى ئىلىمپەرىپەت تەرغىباتى ۋە كىشىلەرنىڭ پەم پاراسىتىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان ئىلمىي پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈپ كېلىنگەن.

XIV ئەسىرگىچە ئوپالدىكى «نورۇز بۇلاق» كاتتا نورۇز سەيلىگاھى بولۇپ كەلگەن. بۇ بۇلاق شۇ جايدىكى «ھەزرىتى موللام مازىرى» (1982-يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى) يېنىغا جايلاشقان بولۇپ، XIV ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ھەر يىلى نورۇز پائالىيىتى شۇ بۇلاق بويىدا ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىنگەن. شۇڭا بۇ بۇلاق «نورۇز بۇلاق» دەپ ئاتالغانىكەن. بۇ يەردە شۇ بۇلاق قاتارىدا يەنە «زەر (ئالتۇن) بۇلاق»، «چەشمە زۇلان بۇلاق» (مەقبەرە ئالدىدىكى ھاي-ھاي تېرەك» تۇۋىدە)، «مارجان بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بۇلاقلارمۇ بار.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئوپالدا تۇرۇشلۇق خادىمى ئابلا سېپى (ساقى) نىڭ توپلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بايان قىلىنىشىچە XIV ئەسىرگىچىلىك ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىنگەن نورۇز سەيلىسىدە

شېئىر-نەزمە مۇسابىقىسى ئاساس قىلىنغان ھالدا خەلقە ئاپەت كەلتۈرىدىغان جىن-شايتانلارنى قوغلاش مەقسەت قىلىنغان قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىمىز «سۇ چېچىش ئويۇنى»، ئەقىللىك بولۇشقا جۇرۇلىدىغان «بۇلاق نېنىنى يېيىش ئويۇنى»، «تۇمارلىق ئېلىش ئويۇنى» قاتارلىق ئويۇنلاردىن باشقا چېلىشىش، بەيگە، ئوغلاق تارتىش قاتارلىق ئويۇنلار ئوينىلىپ كېلىنگەن. بۇ پائالىيەتلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدىكەن:

شېئىر-نەزمە مۇسابىقىسى: بۇ مۇسابىقە يۇرت-يۇرتلاردىن نورۇز سەيلىسىگە كەلگەن داڭلىق ئۆلىما، دامولا، مۇدەررىسلەرنىڭ رياسەتچىلىكىدە ئۇلارنىڭ شاگىرت-تالىپلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىكەن. مۇسابىقە بىر-بىرىگە شېئىر-نەزمە بېغىشلاش شەكلىدە بولۇپ، A تەرەپ ئۆز شېئىر-نەزمىسىنىڭ بېشىنى شەرتلىك بىر ھەرپ بىلەن باشلاپ ئاخىرىنمۇ يەنە بىر شەرتلىك ھەرپ بىلەن چۈشۈرۈشى يەنى ئۆز ئىسمىنىڭ باش ھەرپى بىلەن باشلاپ ئاخىرىنى B تەرەپنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بىلەن چۈشۈرۈشى شەرت قىلىنىدىكەن. مۇسابىقە ئاخىرلاشقاندا باھالاش بولۇپ، نەتىجىسى ئەلالىرى تاللىنىپ، ئۇنۇان بېرىلىش بىلەن جايلارغا دىنىي ۋەزىپىگە تەيىنلىنىدىكەن.

سۇ چېچىش ئويۇنى: بۇ ئويۇن يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەقسەتتە سەيلىگە كەلگەن بارلىق چوڭ-كىچىك، ئەر-ئاياللار ئوتتۇرىسىدا بۇلاق ئېقىمى بويلاپ بىر-بىرىگە سۇ چېچىش شەكلىدە ئوينىلىدىكەن.

بۇلاق نېنىنى يېيىش ئويۇنى: گىرۋەككە چۆرۈلدۈرۈپ خاسىيەتلىك سۆزلەر ئويۇلغان مەخسۇس بىرنەچچە نان ھازىرلىنىپ ئۆلىمالار تەرىپىدىن بۇلاق بېشىغا تاشلىنىدىكەن. ياشلار، تالىپلار بۇلاق ئېقىمىنى بويلاپ يۇگۈرۈپ يۇرۇپ،

سۈزۈۋېلىپ، تالىشىپ يەيدىكەن. ھازىرقى شىرمان ناننىڭ گۈلى شۇنىڭدىن قالغانلىقى مەلۇم.

تۇمارلىق ئېلىش: مۇسابىقىدە باھالانغان شېئىر-نەزمىلەر يېزىلغان قەغەزلەر ئوچ بۇرجەك قىلىپ قاتلىنىپ ئۆلىمالار تەرىپىدىن بۇلاق بېشىغا تاشلىنىدىكەن. سەيلىگە كەلگەن باشقا ياشلار ئۇلاردىن ئۇدۇم ئېلىش مەقسىتىدە بۇلاق ئېقىمى بويلاپ تالىشىپ، سۈزۈۋېلىپ، دوپپىلىرى ئوستىگە ئېلىپ قويۇپ، كېيىن رەختتىن ئوچ بۇرجەك قاپچۇق تىكىپ، تۇمار قىلىپ بويۇنلىرىغا ئېسىۋالىدىكەن. ئۇيغۇرلاردىكى تۇمار ئېسىش ئادىتى شۇنىڭدىن كەلگەنلىكى مەلۇم. ئەمما «تۇمار» كېيىنكى دەۋرلەردە خوجىلار، ئىشانلار تەرىپىدىن خۇراپىيلاشتۇرۇۋېتىلگەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بۇ نوروز پائالىيەتلىرى XIV ئەسىردىلا ئىجرادىن قالغان بولسىمۇ، ئۇ پائالىيەتلەردە گەۋدىلەندۈرۈلگەن خەلقىمىزدىكى ئىلىم-مەرىپەتكە ئىنتىلىش ئادىتى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن خەلق ئىچىدىكى مەشرەپ ئويۇنلىرى، مەشرەپتە شېئىر-نەزمە، تېپىشماق ئېيتىشتەك شەكىللەر ئارقىلىق داۋاملىشىپ كەلگەن.

دېمەك «نوروز بايرىمى» ئەنە شۇنداق ئۇزۇن تارىخ، چوڭقۇر ئىجتىمائىي تەسىر ۋە كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغاچقا، يەكلىمەچانلىقى كۈچلۈك بولغان ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىنمۇ 30-يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. شىنجاڭدا مىللىتارىست شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن نوروز بايرىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان 12-ئاپرىل كۈنىنى «بايرام» سۈپىتىدە خاتىرىلەشنى بېكىتتى. بۇنىڭ بىلەن نوروز بايرىمى تەدرىجىي ئومۇميۈزلۈك تەنتەنە بىلەن ئۆتكۈزۈلۈشتىن قالغان بولسىمۇ، خەلق ئىچىدە غەيرىي-رەسمىي

ئۆتكۈزۈلۈپ كەلدى. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە 3-ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭمۇ بەزى ئەنئەنىۋى بايراملىرىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى قاتاردا ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى نوروز بايرىمىنى شادىخۇرام ئۆتكۈزۈش پۈرسىتىگە ئېرىشىپ، ھازىر بۇ بايرامنى بەختىيار يېڭى دەۋرىمىزنى، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، ھەمكارلىقنى كۈيلەش مەزمۇن قىلىنغان داغدۇغىلىق ئەدەبىيات كېچىلىكى شەكلىدە ئۆتكۈزمەكتە.

روزى ھېيت بايرىمى

روزى ھېيت ئۇيغۇرلارنىڭ يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى بايراملىرىدىن بولۇپ، ھەر يىلى ھىجرىيە كالېندارى بويىچە 10-ئاي (شاۋۇل) نىڭ 1-كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈن ئەسلى ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن بەش پەرزنىڭ بىرى — 30 كۈن روزا تۇتۇش مەجبۇرىيىتىنىڭ ئادا قىلىنغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان خاتىرە كۈن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇ كۈننى خاتىرلەيدىغان بولغان. ئەمما خاتىرلەش مۇراسىمىدىكى ئورتاقلىق — كوللېكتىپ ئىككى رەكەت نامازئوقۇشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ كۈننى ھەرقايسى مىللەت خەلقى ئۆزلىرىگە خاس ھەر خىل شەكىللەردە خاتىرلەپ ئادەتلەنگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بايرام شۇ مىللەتلەرنىڭ جۇملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا تەدرىجىي ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام تۈسىنى ئالغان.

روزا ھېيتنىڭ ئاساسىن تۆۋەندىكىدەك خاتىرلەش

پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ: ئالدى بىلەن ھەربىر ئائىلىدە شەخسىلەر بويىچە تازىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. قۇدرىتى يېتىدىغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە مەخسۇس نان-توقاچ يېقىش، ساڭزا، پوشكال، قۇيماق، بوغۇرساق (كېيىنچە ھەر خىل پېچىنە، پىرەنىككە ئوخشاش تاتلىق يېمەكلىكلەر ھازىرلىنىدىغان بولدى) قاتارلىق ھېيتلىق ناز-نېمەتلەر ھازىرلىنىدۇ. بىر قۇردۇن يېڭى ئوستىباش تىكتۇرۇلىدۇ. ھېيت كۈنى تەخمىنەن كۈن نەيزە بويى كۆتۈرۈلىشگە ھېيت مۇراسىمى رەسمىي باشلىنىدۇ: ئەر جىنىستىكى چوڭ-كىچىك، ياش-قېرىلار مەسچىتلەرگە ياكى ۋاقىتلىق بەلگىلىك بىر مەيدانغا توپلىشىپ ئىككى رەكەت ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. نامازغا ئوقۇلۇشتىن بۇرۇن ئىمام كۆپچىلىككە ھېيت نامىزىنى ئوقۇش قائىدىسىنى بىر نەچچە قېتىم ئۆگىتىدۇ، نامازغا ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىپ ھېيت پائالىيىتى باشلىنىدۇ.

نامازدىن يانغان جامائەت ئالدى بىلەن «ئايەمگە مۇبارەك» دەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش بىلەن ئۆزئارا تەبرىكلىشىدۇ. ئاندىن غېرىپ-غۇرۇالارغا پۇل سەدىقە قىلىدۇ. ئەسلى ئىسلام بەلگىلىمىسى بويىچە روزا تۇتقان ھەربىر ئادەم ئائىلىسىدىكى جان سانىغا قاراپ بىر جانغا بىر جىك تۆت سەر ئۇن ياكى شۇنىڭ قىممىتىگە باراۋەر پۇل سەدىقە بېرىش شەرت. ئەمەلىيەتتە ھەممە ئادەم ئۇنى بىردەك ئورۇندىيالمايدىغانلىقى ئۈچۈن پۇل سەدىقە قىلىش ئادەت قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن قەبرىستانلىققا چىقىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ توپا بېشىنى يوقلاپ دۇئا-تەگبىر قىلىپ قايتىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن ھەممە ئۆيلىرىگە قايتىپ بالا-چاقىلىرى بىلەن ھېيتنى مۇبارەكلىشىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا توپا بېشىدىن يانغاندىن كېيىن چوڭلارنىڭ ئۆيىنى ھېيتلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قولۇم-قوشنا، ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلەر ئۆزئارا

هېيتلىشىدۇ. روزا هېيتتا ئادەتتە ھەربىر ئۆيدە نان-توقاچ، ساڭزا، پوشكال، قۇيماق، بوغۇرساق، ھەرخىل پېچىنە-پىرە-نىك، تاتلىق-تۇرۇم، مېۋە-چېۋە قاتارلىق ناز-نېمەتلەر بىلەن داستىخان ھازىرلىنىدۇ. ھېيتلىغۇچىلار شۇ ناز-نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزۈپ، بىرەر پىيالىدىن چاي ئىچىپ، رەھمەت ئېيتىپ چىقىشىدۇ. غەزلەتاماق قويۇلمايدۇ، ئەمما ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرى كەچ تەرەپتە نۆۋەت بىلەن بىر-بىرىنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ ئايرىم ئولتۇرۇش قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ.

ھېيتلاش مەركەزلىك ھالدا بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىرىنچى، ئىككىنچى كۈنى ئاساسەن ئەرلەر ھېيتلىشىدۇ، ئاياللار ئۈچىنچى كۈنىدىن باشلاپ ھېيتلىشىدۇ. ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلەر، ئاياللار ئۈچ كۈن ھېيت ئىچىدە ھېيتلىشىپ بولالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۈچ كۈندىن باشقا ھەر كۈنى ئەتىسى-ئاخشىمىدا ھېيتلاش پائالىيىتى بولۇپ تۇرىدۇ. دېمەك ھېيتلاش ھېيت ئېيى چىقىپ كەتكۈچە داۋاملىشىدۇ. ھېيتلاپ كەلگۈچىلەر، بولۇپمۇ ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلەر شۇ ئۆيدىكى كىچىك بالىلارغا ھېيتلىق بېرىدۇ.

قۇربان ھېيت بايرىمى

قۇربان ھېيت بايرىمىمۇ روزا ھېيتىقا ئوخشاش ئەسلى ئىسلامىيەت ئەقىدىسى بويىچە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام بولۇپ، خۇددى روزا ھېيتىنىڭ ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمىغا ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوخشاش جەريان ئارقىسىدا تەدرىجىي ھالدا مىللىي بايرام تۈسىنى ئالغان. قۇربان ھېيتىمۇ ئىسلام كالېندارى (ھىجرىيە) بويىچە 12-ئاي (زۇلھەججە) نىڭ

10-كۈنى يەنى روزا ھېيتتىن 70 كۈن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ.

قۇربان ھېيتتا قۇربانلىق قىلىش، ھېيتلىق راسلانغان داستىخانغا روزا ھېيتتا قويۇلىدىغان ناز-نېمەتلەر قاتاردا گۆش قويۇلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇراسىم پائالىيىتى ۋە باشقا پائالىيەت مەزمۇنلىرى روزا ھېيتقا ئوخشاش. ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكى: ① قۇربان ھېيت تېخىمۇ داغدۇغىلىق ۋە بايراشات ئۆتكۈزۈلىدۇ. قۇدرەتى يەتكەنلىكى ئۆيلەردە، بىردىن مال قۇربانلىق قىلىنىدۇ. ھەر سەۋەبلەر تۈپەيلى قۇربانلىق قىلىشقا ئۇلگۈرەلمىگەنلەر بازارنىڭ جىڭ گۆشىدىن ئېلىپ قازان قاينىتىدۇ. ھەقىقەتەن قۇدرەتى يەتمەيدىغان ئۆيلەرگە قۇربانلىق قىلغانلار قۇربانلىق قىلغان مېلىنىڭ گۆشىدىن ئۆچ-تۆت كىلوەكتىن گۆش ئاپىرىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ قازان قاينىتىپ ھېيتلاپ كەلگۈچىلەرنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. ② ھېيت نامىزى ئوقۇشقا ماڭغان جامائەت، بىر توپ-بىر توپ بولۇپ مەسچىتكە يېتىپ بارغۇچىلىك يەتتە ئور ۇندا توختاپ يەتتە قېتىم تەگبىر ئېيتىدۇ، مەسىلەن، «ئاللاھۇئەكبەر ئاللاھۇئەكبەر» (بۇ «ئاللا ئۇلۇغ» دېگەنلىك بولىدۇ). ③ ھېيتلاش باشلىنىش بىلەن تەڭ ئامبۇنى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى باشلىنىپ كېتىدۇ. كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدە ئاساسەن يەككە ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئوينىلىدۇ.

ھېيت كۈنى چۈشلەرگە يېقىن چوڭ جامە پەشتاقلىرى ياكى ۋاقىتلىق ھازىرلانغان مەيدان-سورۇن يېنىدىكى ئۆگزىلەردىن ناغرا-سۇناي ساداسى ياڭرايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئارقا-ئارقىدىن شۇ مەيدانغا قاراپ ئېقىپ ئۇسسۇل-ساما باشلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەيدان تەدرىجىي ئۇسسۇل-ساما قاينىمىغا ئايلىنىدۇ، رەڭگارەڭ چىرايلىق بايرامىلىق كىيىملىرى بىلەن بېزەلگەن چوڭ-كىچىك، قېرى-ياش، ئەر-ئايال بەس -

بەستە مەيدانغا چۇشۇپ ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ساما-ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، مەيداننىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ 40-50 كىشى، ھەتتا نەچچە يۈز كىشى تەرىپىدىن بىرلا ۋاقىتتا ئورۇندىلىدۇ.

ساما ئۇسۇلى جەنۇبىي شىنجاڭدا، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، قىزغىن - جۇشقۇن كەيپىياتتا ئويناپلىدۇ. ھەر يىلى قۇربان ھېيت مۇناسىۋىتى بىلەن ھېيتگاھ مەيدانىدا نەچچە يۈز كىشى بىرلا ۋاقىتتا ساما سالىدۇ. سامانىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، دولقۇنسىمان شەكىلدە ئويناپلىدۇ. ئويىنىغۇچىلارنىڭ قول-پۇت ۋە بەدەن تولغىنىش - ئايلىنىش ھەرىكەتلىرى بەلگىلىك تەرتىپتە ناغرا-سۇناي كۈيىگە رىتىملىق ماسلاشتۇرۇلىدۇ. ساماغا چۇشكەن شۇنچىۋالا نۇرغۇن كىشىنىڭ ھەرىكىتى بىر-بىرىگە شۇنداق ماسلىشىدۇكى، كۆز ئالدىڭىزدا خۇددى بىر ئادەم ھەرىكەتلىنىۋاتقاندەك ھاياجانلىقتا ھاڭقېتىپ قالىسىز.

قۇربان ھېيتتا تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك «ھارپا كۈنى چاچ ئالدۇرسا، گىلدىڭ باش بولۇپ قالىدۇ» دېگەن بىر خىل غەيرىي-رەسمىي ئادەت قارىشىمۇ مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن مەقسەت بەزى چېچىنى ئالدۇرۇشقا قېرىق ياش - ئۆسمۇرلەرنى شۇ ئۇسۇل بىلەن چۆچۈتۇش ئارقىلىق بايرام ئالدىدا شەخسىي تازىلىق قىلىشقا ئادەتلەندۇرۇشتىن ئىبارەت.

روزا ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت بايرىمىدىكى ئورتاق بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقتى تۇراقسىز. بۇ ئىككى بايرام ھەجرىيە كالېندارى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەچكە ۋاقتى ھەر يىلى ئون كۈن ئالدىغا سۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. چۈنكى ھەجرىيە كالېندارىدا ھەر ئاينىڭ كۈن سانى يېڭى ئاي كۆرۈنگەن كۈندىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مىلادى كالېندارى بىلەن ھىجرىيە

كالېندارى ئوتتۇرىسىدا ھەر يىلى ئون كۈن پەرق كېلىپ چىقىدۇ. بۇ پەرق بويىچە بۇ ئىككى بايرامنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى ھەر يىلدا ئون كۈن، ھەر ئۈچ يىلدا بىر ئاي ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، ھەر ئوتتۇز يىلدا بىر يىل دەۋر قىلىدۇ. دېمەك بىر يىل ئېچىدە تۆت پەسىلنىڭ ھەر بىر ئېيىدا بايرام ئۆتكۈزۈش نۆۋىتى كېلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۇ ئىككى ھېيتنىڭ قايسىسى بولمىسۇن ئۈچ كۈن ھېيت تۇغقۇچە ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-مەھەللە، ئەل-ئاغىنە-لەردىن باشقا ھەر قانداق غەيرىي ئادەم ۋە غەيرىي دىنىدىكىلەر ھېيتلاپ كەلسە ساھىبخان قىزغىن قارشى ئېلىپ تەشەككۇر ئېيتىدۇ. شۇنىڭدەك ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئازارلىشىپ قالغانلارمۇ ھېيت نامىزىدىن يانغاندا «ئايەم مۇبارەك!» دەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ ۋە ئۆيلىرىنى ھېيتلىشىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت كۆتۈرۈلۈپ، ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىققا قايتا ئاساس يارىتىلىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

1. دىن توغرىسىدا

مەلۇمكى، دىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن مەزمۇنى مول مەدەنىيەت هادىسىلىرىدىن. ئۇ هامان كىشىلەرنىڭ ئەقىدە-ئېتىقادى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنىۋى ئادىتى تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ. بارلىق مەدەنىيەت هادىسىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانى ۋە مەزمۇنى ئوخشاش بولمىغاندەك، دىنىنىڭمۇ مەيدانغا كېلىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى، مەزمۇنى، جۈملىدىن كىشىلىك جەمئىيىتىدە بىر خىل ئېتىقاد تۈسىدە خاراكتېر ئېلىش شەكلىمۇ ئوخشاش ئەمەس. چۈنكى نىسپىي جەمئىيەت مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئىنسانلار ئەجدادى ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ جەريانىدا تەبىئەت ئۇلار ئۈچۈن سىرلىق دۇنيا تونۇلۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ نەزەردە ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت هادىسىلىرى، بولۇپمۇ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان كۆك (ئاسمان)، كۈن، تۈن، تاغ-دەريا... قاتارلىق تەبىئەت هادىسىلىرى چۈشىنىپ بولمايدىغان بىر خىل ئىلاهى قۇۋۋەت هېسابلانغان. بۇنىڭ بىلەن تەبىئەت هادىسىلىرىگە ئاڭسىز، قارىغۇلارچە چوقۇنۇش كېلىپ چىققان. بۇ چوقۇنۇش

ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا ئىپتىدائىي ئاڭ-ئېتىقاد بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ ئېتىقاد ئەينى دەۋردە تەدرىجىي ئىپتىدائىي دىن تۈسىنى ئالغان. بۇ ئىپتىدائىي دىنىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئېتىقاد ئوبيېكتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە ئاڭسىز، ستىخىيىلىك، سىستېمىسىز، ساددا ئېتىقاد تۈسىدە تەبىئىي خاراكتېر ئالغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ دىن مۇشۇ ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا، سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن مەلۇم شەخس ئىلاھلاشتۇرۇلغان دىنلارغا نىسبەتلەشتۈرۈلۈپ «كۆپ ئىلاھلىق دىن» ياكى «ئىپتىدائىي دىن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

دېمەك دىن كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كېلىش بىلەن تەڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. كىشىلىك جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەندە بۇرۇنقى كۆپ ئىلاھلىق دىنلار ئورنىنى تەدرىجىي بىر ئىلاھلىق دىنلار ئېلىشقا باشلىدى. سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن بۇ دىنلار شۇنىڭ ئۈچۈن بىر ئىلاھلىق خاراكتېر ئالغانكى، ئۇنىڭدا بەلگىلىك بىر ئوبيېكت (ئەمەلدە ئابستراكتلاشتۇرۇلغان مەلۇم بىر شەخس) ھەممىگە قادىر بىر ئىلاھ قىلىپ ياسالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «سۈنئىي دىن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. مۇنداق بىر ئىلاھلىق دىنلار ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي، قىممەت قارىشى، ئىلاھشۇناسلىق قارىشى؛ ئاڭلىق ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى ۋە بويسۇنۇشقا تېگىشلىك تەشكىلىي-تۈزۈم، قائىدە-يوسۇن قاتارلىقلىرى بولغان مۇكەممەل بىر يۇرۇش سىستېمىغا ئىگە، ئىجتىمائىيلاشقان دىن بولۇشى بىلەن ئىپتىدائىي دىندىن پەرقلىنىدۇ. ئەمما بۇنداق سۈنئىي دىنلار ئاشۇ ئىپتىدائىي دىن ئېتىقادىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇ ھەقتە ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «. . . بىراق،

بۇ خۇدانىڭ ئۆزى ئۆزاق مۇددەتلىك ئابستراكتلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ مەھسۇلى، ئىلگىرى نۇرغۇنلىغان قەبىلىۋى خۇدالار ۋە مىللىي خۇدالارنىڭ توپلانمىسىنىڭ جەۋھىرى. بۇنىڭغا خاس هالدا بۇ خۇدادا ئەكس ئەتكەن ئادەمىۋ رېئال ئادەم بولماستىن، ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان رېئال ئادەملەرنىڭ جەۋھىرى، ئابستراكت ئادەم، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزى پىكىردىكى ئوبراز»①.

يېغىنچاقلىغاندا، بىز توختىلىۋاتقان «دىن» دېگەن بۇ ئۇقۇم تەبىئىي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىن ۋە ئىنسانلار ئۆزى يارىتقان ئىجتىمائىيلاشقان سۇنئىي دىننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەيلى قايسى خاراكتېردىكى دىن بولمىسۇن، ئۇ ھەمىشە مەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ كۇندىلىك تۇرمۇشقا سىڭگەن بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەسىگە دېگۈدەك چېتىشلىق كېلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بىردەك بولمايدۇ. بەزىلىرى خۇراپاتلىق تۇسىدە ئىپادىلەنسە، بەزىلىرى ئىجتىمائىي ئادەت يەنى ئاممىۋى ئادەت تۇسىدە ئىپادىلىنىدۇ. بەزىلىرى بولسا، نوقۇل دىنىي پائالىيەت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەيلى قايسى شەكىلدە ئىپادىلەنمىسۇن، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىخۇتلاشتۇرۇش رولىغا ئىگە، ھەرقانداق دىنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى ئەنە شۇ نۇقتىغا مەركەزلەشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمران سىنىپلار ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش ۋە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشتا، باشتىن-ئاخىر دىندىن كۈچلۈك مەنىۋى قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن.

ئومۇمەن مەنىۋى دۇنيادا شەكىللەنگەن ھەرقانداق ئەقىدە-ئېتىقاد جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنى ئەكس

① ئېنگېلس: «لىرىدۋلگە فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 122-123-بەتلەر.

ئەتتۇرىدۇ. مەلۇمكى، ھەرقانداق مەنىۋى ئادەت جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ باغلانغان، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى ۋە ئالدىنقى شەرتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر باسقۇچىدا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئاممىۋى ئادەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرىپ يوقىلىشىنى بەلگىلەپ كەلگەن. جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئۇزلۇكسىز بېيىشى مۇقەررەر ھالدا كىشىلەرنىڭ ئالقى-ئېتىقادىدا شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بەزى ئەقىدە-ئېتىقاد ۋە خۇراپاتلىق ھادىسىلەرنىڭ سىرىمۇ تەدرىجىي ئاشكارىلىنىپ كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئاڭلىق ھالدا قول ئۈزىدۇ، يېڭىچە ئادەت-ئەنئەنىلەرمۇ مەيدانغا كېلىدۇ، ئۆز نۆۋىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇش ئادەت-ئەنئەنىلىرىمۇ دەۋر روھىدىن ئوزۇقلىنىپ، بېيىپ داۋاملىق ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. بىزنىڭ بۈگۈنكى مەنىۋى ئادەتلىرىمىزمۇ شۇ جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق شۇ قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ. بۇ قانۇنىيەت ھەممە مىللەتكە ئورتاق.

2. دىنىي ئېتىقاد توغرىسىدا

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇن ئۆز تارىخىدا شامان (قامان) دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى ۋە نىستورىيان، زەردەش (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى قاتارلىق دىنلارغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلار ئىچىدە نىستورىيان دىنى بىلەن زەردەش دىنى ئايرىم جايلاردا بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار ئىچىدىلا تارقالغان بولۇپ، بىر

مەزگىللا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

شامان دىنى: شامان دىنىي ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان دىن بولۇپ، ئۇ دەسلەپ ئورال-ئالتاي قوۋملىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن شامان دىنى ئاساسەن شۇ رايونلار ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلاردا كەڭ تارقالغان. شامان دىنى ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش دەۋرىدە ھاسىل بولغان ئەقىدە-ئېتىقادلىرى مۇجەسسەملەشتۈرۈلۈش ئاساسىدا قامانلار تەرىپىدىن تەرغىپ-دالالەت قىلىنغان بىر ئىلاھلىق دىن ئىدى. ئۇنىڭدا «دۇنيا ياخشى-يامان روھلار (جىن-شاياتۇن) بىلەن تولغان»، «قامان يامان روھلارنى قوغلاپ، ياخشى روھلارنى قوغدايدۇ»، «قامانلار ھەممىگە قادىر» دېگەن قاراشلار تەرغىپ قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئېتىقاد قىلدى، مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن تەدرىجىي مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان. ئەنە شۇنداق ئۇزاق تارىخىي جەريانداا ئەجدادلىرىمىز بۇرۇن ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن كۆپ ئىلاھلىق دىن ئەقىدە-ئادەتلىرى، شامان دىنى شارائىتىغا ماسلىشىپ داۋاملىشىپ كەلدى.

مانى دىنى: بۇ دىن مىلادى III ئەسىردە پىرسىيە يەنى بۈگۈنكى ئىراندا مانى ئاتلىق ئادەم تەرىپىدىن يارىتىلغان بولغاچقا شۇ نامدا ئاتالغان. مانى دىنى IV ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان. مىلادى VII ئەسىردىن كېيىن خەنزۇلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئىچىگە تارقىلىش بىلەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، خانلىق يىمىرىلگەنگە قەدەر دۆلەت دىنى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن تا X ئەسىرگىچە ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىلى تەۋەسىدە بۇددا دىنى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. مانى دىنى

«ياخشىلىق-ياماناتلىق» ، «يورۇقلۇق-قاراڭغۇلۇق» ، «دوزاخ-جەننەت» نىن ئىبارەت ئالەم قارىشىنى دالالەت قىلىدۇ ، بۇ دىن بولۇپمۇ «يورۇقلۇق» قا چوقۇنۇش — ئېتىقاد قىلىشنى تەرغىپ قىلىدىغانلىقىنى ئۈچۈن «يورۇقلۇق دىن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

بۇددا دىنى: بۇددا دىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە ھىندىستاندا گائۇتاماسىدخارتا دېگەن كىشى تەرىپىدىن يارىتىلغان . مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن بۇيان ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىشقا باشلىغان ، IV ئەسىرگە كەلگەندە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى دائىر بىسىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملاشقان ، بۇددا دىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ شىنجاڭ ئارقىلىق تارقالغان . ئەجدادلىرىمىز بۇددا دىنىغا ئىخلاس بىلەن ئېتىقاد قىلغاچقا ، X ئەسىردىن بۇرۇنلا خوتەن ، كۇچا ، قوجۇ (تۇرپان) غەربىي يۇرت بويىچە بۇددا دىنى مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى ، بۇددىزىم پەلسەپە ئىدىيە-كۆز قاراشلىرى ، ئەدەبىيات-سەنئىتىمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقالدى . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلاردا ھەيكەلتىراشلىق ، نەققاشلىق ، رەسساملىق ، مىمارچىلىق زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى ، يەرلىك ئالاھىدىلىك بىرلەشتۈرۈلگەن مىكئۆي سەنئىتى ، ئىبادەتخانىلار ئاساس قىلىنغان مىمارچىلىق شەكىللىنىپ راۋاجلاندى . تىل-ئەدەبىيات ساھەسىدىمۇ زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى ، ئۆز دەۋرىدە بۇددىزىمنىڭ ئاساسلىق نوملىرى (كىتابلىرى) ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان ، ئۇيغۇر راھىپلىرى بۇددىزىمنىڭ بەزى نوملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ خەنزۇ راھىپلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان . ئۆز دەۋرىدە ، بولۇپمۇ قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بۇددا دىنى گەرچە دۆلەت دىنى سۈپىتىدە مەۋجۇپ بولۇپ تۇرسىمۇ ، مانى دىنى ئىككىنچى چوڭ دىن سۈپىتىدە بۇددا دىنى بىلەن ئۆزۈن بىر مۇددەت تەڭ

مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئەجدادلىرىمىز مانى دىنىغىمۇ ئۇزۇن مۇددەت ئېتىقاد قىلغانلىقى، كېيىن شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەنلەرمۇ مانى مۇرتلىرىدىن بولغانلىقى تۈپەيلى مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ بەزى قاراش-ئەھكاملىرى مەلۇم دائىرىدە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ سىڭىشكەن. شۇڭا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى بەزى بۇدا مەزھەپلىرى مانى دىنى تۈسىنى ئالغان.

ئىسلام دىنى: ئىسلام دىنى ئەرەبستاندا مىلادى 610-يىلىدىن باشلاپ بارلىققا كەلگەن. ئۇ، زامانىۋى دىنلار ئىچىدە بىرقەدەر كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ناھايىتى كەڭ تارقالغان دىنلاردىن بىرى. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئىچىگە X ئەسىردىن ئېتىبارەن تارقىلىشقا باشلاپ X V ئەسىردىن كېيىن بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلار سىقىپ چىقىرىپ، ئاندىن ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈش بىلەن پۈتۈن مىللەت دىنىغا ئايلاندى. ئىسلام دىنى ئۆز دەۋرىدىن باشلاپ ئەسىرىمىزنىڭ 50-يىللىرىغا قەدەر بولغان ئۇزۇن تارىخىي جەريان ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىگە چوڭقۇر سىڭىپ كىردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ بىر قىسمى قەدىمكى ئادەت-ئەنئەنىلىرىمىز بىلەن مۇجەسسەملىشىپ مىللىي ئادىتىمىزگە ئايلىنىپ كەتكەن بولسا، بىر قىسمى گەرچە مىللىي ئادەت شەكلىدە ئىپادىلەنسىمۇ يەنىلا نوقۇل دىنىي خاراكتېرىنى ساقلىغان ھالدا بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. كۈنىگە بەش ۋاخ نامازغا ئوقۇش، يىلدا ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش، نىكاھ ئوقۇش، مېيىت نامىزى چۈشۈرۈش قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق نوقۇل دىنىي خاراكتېرىدىكى ئادەت پائالىيەتلىرىدىن. بۇنىڭدىن باشقا 50-يىللاردىن بۇرۇن يىلىغا ئۆشرە-زاكات بېرىش ئادىتىمۇ داۋاملىشىپ كەلگەنىدى. ئۆشرە-زاكات ئەمەلىيەتتە خەلق

ئۇستىدىكى دىنىي باج-سېلىق بولغاچقا، ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان دېموكراتىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ئىسلام دىنى «تەقدىر ئىلاھلىق» يادرو قىلىنغان بىر ئىلاھلىق دىن بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن دىنلارنىڭ يەنى ئىسلامىيەت ئېتىراپ قىلغان 24 پەيغەمبەر ۋەكىللىكىدىكى دىنلار ئەھكاملىرىنىڭ قىسمەن ئەقىدىلىرى بىلەن شامان، بۇددا دىنلىرىنىڭمۇ قىسمەن ئەقىدىلىرى سىڭگەن. مەسىلەن، «ئادەم تۇپراقتىن يارالغان»، «ئادەم ئۆلسىمۇ روھى ئۆلمەيدۇ»، «جەننەت-دوزاخ» مەۋجۇتلۇقى، جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەسلىك قاتارلىق ئەقىدەمقاراشلار ئاشۇ دىنلارنىڭ ئاساسلىق ئەھكاملىرى جۈملىسىدىن.

ئىسلام دىنى ھازىرقى زامان دىنلىرى ئىچىدە بىرقەدەر كېيىن مەيدانغا كەلگەن. ئۇمۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى دىنلارغا ئوخشاش تەرەققىيات جەريانىدا نۇرغۇن مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇ مەزھەپلەر ئىچىدە سۇننىي، شىئە مەزھىپى تەسىرى چوڭ مەزھەپلەردىن بولۇپ، بۇ مەزھەپلەردىنمۇ يەنە نۇرغۇن مەزھەپلەر كېلىپ چىققان. ئۇيغۇرلار سۇننىي مەزھىپىدىن كېلىپ چىققان ئىمام ئەزەم مەزھىپىگە ئەمەل قىلىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ مەزھەپتىن ئىشانلار، غوجىلار مەزھىپى كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇيغۇرلا ئىچىدە بىر مۇددەت ئۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان، بۇلار كۆرۈنۈشتە ئالىلاھنىڭ بىرلىكى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بەرھەقلىقىنى تەكىتلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئىنكار قىلىپ ئۆزلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ كۆرسىتىدۇ.

ئىشانلار («ئىشان» ئەرەبچە، توغرا يولغا باشلىغۇچ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) ئۆزلىرىنى توغرا يولنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىپ، بۇ ئالەمدىكى بارلىق راھەت-پاراغەت،

جاپا-مۇشەققەت، بايلىق-گادايلىقنى تەقدىر ئىلاھىغا باغلاپ «تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئىتائەتمەنلىك، ساداقەتلىق بىلەن ئاللاغا سېغىنىش، تائەت-ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق ئاللانىڭ رەھمىتىگە ئېرىشىش»، «ئىشانلارغا ئەگەشكەنلەرنىڭ ھەرقانداق گۇناھىنى ئاللا مەغپىرەت قىلىپ، ئاخىرەتتە جەننەت ئاتا قىلىدۇ» دېگەن تەشەببۇس بىلەن ئوتتۇرىغا چىقسا، غوجىلار ئۆزلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبىرىمنىڭ «××» ئەۋلادى» يەنى «سەئىد ئەۋلادى» قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۆزلىرىگە قول بەرگەنلىك «خۇداغا ئىمان كەلتۈرگەنلىك»، ئۆزلىرىگە ئەگەشكەنلىك «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يولىدا ماڭغانلىق» دېگەندەك تەشەببۇس بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇلار مۇشۇ يول ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ كۆرسىتىش بىلەن ئۆزلىرىگە مۇرت توپلاپ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۆزئارا ھوقۇق-مەنپەئەت تالىشىپ، ئاتالمىش «غازات» ئۇرۇشىنى قوزغاپ خەلقنى سانسىز ئېغىر كۇلپەتلەرنى كەلتۈرگەن.

ئىشانلار ئۆز تەشەببۇسلىرىنى يولغا قويۇشتا، كۈنىگە بەش ۋاخ نامازغا ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە-زاكات بېرىشنى ئاشكارا ئىجرا قىلىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئالدىغا مەخسۇس تەشكىلىي تۈزۈم ئارقىلىق مەخپىي ئېلىپ باراتتى. بۇ «سۇلۇك» دەپ ئاتىلاتتى. ئىشانلار ئۆز دائىرىسىنى بىرنەچچە دىنىي رايونغا بۆلۈپ، ھەربىر رايونغا ئىشان، خەلىپە قاتارلىق خادىملارنى تەينىلەپ، ئايرىم مەسچىت، خانىقا بىنا قىلىپ، شۇ خادىملارنىڭ رياسەتچىلىكىدە شۇ مەسچىت خانىقالاردا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. بۇ خادىملار جايلاردا مەخپىي قەسەمياد قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق مۇرت توپلايتتى. مۇرىت بولغۇچىلار: «مەخپىيلىكنى ساقلايمەن»، «مال-دۇنيانى، راھەت-پاراغەتنى دوست تۇتمايمەن»، «بەش ۋاخ نامازنى تەرك ئەتمەيمەن»، «كىشى ھەققىنى يېمەيمەن»،

«ئەزگە جاۋاب ياندۇرمايمەن» دېگەن مەزمۇندىكى ماددىلارنى ئوقۇپ تۇرۇپ قەسەم بېرەتتى. ئۇلار ھەپتىدە بىر قېتىم نۆۋەت بىلەن ئۆز مۇرتلىرىنىڭ ئائىلىسىدە سۇلۇك ئۆتكۈزەتتى. شۇڭا ئىشانلار مەزھىپىنىڭ پائالىيىتى ناھايىتى سۇزۇلۇك تۈس ئالغان. ئازادلىققا قەدەر ئۇلارنىڭ مۇرتلىرى تەرەققىي قىلىپ 200 مىڭدىن ئاشقان. غوجىلار گەرچە ئىشانلاردەك سىرلىق ھەرىكەت ئېلىپ بارمىسىمۇ، ئىسلامىيەتنىڭ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى ئۆزىگە خاس تەشكىلىي تۈزۈمى ئارقىلىق ھوقۇق-مەنپەئەت يولىدا، ئىشانلار بىلەن جىددىي رىقابەتلىشىپ كەلدى.

بۇرۇنقى چاغلاردا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىسلامىيەت تەشكىلىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ھاكىمىيەت-تەشكىلىي تۈزۈم تۈسىنى ئالغان. ئىپادىسى:

1) ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار چوڭ يۇرت-شەھەر-لەر (قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، كورلا، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق) نى ئاساس قىلغان يۇقىرى دەرىجىلىك؛ ئادەتتىكى ناھىيىلەرنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك؛ چوڭ يېزا-قىشلاقلارنى ئاساس قىلغان تۆۋەن دەرىجىلىكتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك دىنىي رايونغا ئايرىلغان بولۇپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۈچ دەرىجىلىك مەھكىمە شەرئىي، ئىككى دەرىجىلىك پائالىيەت سورۇنى، ئۈچ دەرىجىلىك ماۋارىپ تۈزۈمى تەسىس قىلىنغان. مەھكىمە شەرئى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى جىنايى ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئادەتتىكى دەۋا-ماجىرا، نىكاھلىنىش، ئاجرىشىش، مۇلۇك ۋارىسلىقى، ھۇججەت-توختام قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇراتتى. ھەر دەرىجىلىك مەھكىمە شەرئىنىڭ مەخسۇس خادىملىرى بولۇپ شەرئىتنىڭ ئىجراسى شۇلار ئارقىلىق نازارەت قىلىناتتى. ئۇلار: ① قازى كالان (قازى قۇززات دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بۇ يۇرت-شەھەر بويىچە ئەڭ

چوڭ دىنىي ھوقۇقدار بولۇپ، شۇ يۇرت-شەھەرگە قاراشلىق ناھىيە، چوڭ يېزا-قىشلاق دەرىجىلىك مەھكىمە شەرئىي خادىملىرىنى تەيىنلەش، ئەمەلدىن قالدۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈم-پەتۋالىرىنى رەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ② ئەلەم (ئەلەم ئاخۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ). قازى كالانىنىڭ ئورۇنباسارى. ③ مۇپتى، مەھكىمە شەرئىيلىك باشلىقى، ھۆكۈم چىقارغۇچى. ④ قازى. سوراقچى. ⑤ قازى رەئىس. مەھكىمە شەرئىيلىك ئىجرائىي تەپتىشى.

ئىككى دەرىجىلىك پائالىيەت سورۇنىي ئاساسىي قاتلام-مەھەللە، يېزا-كەنت مەسچىتلىرى بىلەن بازار-ناھىيە مەسچىتىدىن ئىبارەت. ئاساسىي قاتلام جامائىتى كۇندىلىك بەش ۋاخ نامازنى ئاساسىي قاتلام مەسچىتلىرىدە ئوقۇيدۇ. ئاساسىي قاتلام مەسچىتلىرى بىر قەدەر ئاددىي، كىچىك بولۇپ، ئادەتتە قىرىق-ئەللىكتىن يۇزگە قەدەر ئادەم سىغىدۇ. بازار-ناھىيە مەسچىتى ئادەتتە «ئازنا مەسچىت» ياكى «جامائە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئازنا مەسچىت ئادەتتە چوڭ، بىرقەدەر ھەشەمەتلىك بولۇپ نەچچە يۈز، ھەتتا مىڭدىن ئوشۇق ئادەم سىغىدۇ، ئازنا مەسچىتكە شۇ مەسچىت يېنىدىكى جامائەتنىڭ بەش ۋاخ نامازئوقۇيدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەپتىدە بىر ئوقۇلىدىغان جۈمە نامىزى، يىلدا بىر ئوقۇلىدىغان ئىككى ھېيت نامىزى يۇرت بويىچە مەخسۇس مۇشۇ مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. شۇڭا بۇ مەسچىت «جامائە» دەپمۇ ئاتالغان. ھەربىر مەسچىتتە بىردىن ئىمام، مەزىن بولىدۇ.

ئۇچ دەرىجىلىك مائارىپ تۈزۈمى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا ئاساسەن دىنىي تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، دىنىي ئىز باسارلار تەربىيىلىنەتتى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئاساسىي قاتلام مەسچىتلىرى ئاساسىدا مەسچىت يېنىدا تەسىس قىلىنىپ ئاساسەن ئەرەبچە

ئېلىپبە، پەنسۇرە، ھەپتىيەك قاتارلىق باشلانغۇچ دىنىي ساۋاد دەرسلىكلىرى ئۆتۈلەتتى. ئوقۇش مۇددىتى ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇش نەتىجىسىگە قاراپ بېكىتىلەتتى. بەزى جايلاردا مەسچىتنىڭ ئىمامى قوشۇمچە دەرس ئۆتسە، بەزى جايلاردا جامائەت تەرىپىدىن مەخسۇس مۇئەللىم تەكلىپ قىلىناتتى. دەرس ئۆتكۈچى ئادەتتە «موللام»، «خەلىپىتىم»، ئوقۇغۇچى «تالىپ» ياكى «تەلەبە» دەپ ئاتىلاتتى.

ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپ «مەدرىس» دەپ ئاتىلىپ، سانى چەكلىك، ئايرىم جايلاردىلا (مەسىلەن، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، كورلا، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق جايلاردىلا) تەسىس قىلىنىپ كەلگەن. مەدرىس ياتاقلىق مەكتەپ بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگىتىپ داۋاملىق ئوقۇشنى خالىغانلار كىرىپ ئوقۇيتتى. مەدرىسكە شۇ جايدىكى قەشقەر، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي مەدرىسەرنى پۈتتۈرۈپ كەلگەنلەر دەرس ئۆتۈپ كەلگەن. شىنجاڭ بويىچە ئالىي مەكتەپ قەشقەردە بولۇپ، جايلاردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپنى تۈگىتىپ داۋاملىق ئوقۇشنى خالىغانلار كىرىپ ئوقۇيتتى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەدرىستە ئاساسلىق شەرئىەت قائىدىلىرى، قۇرئان ۋە قىسمەن ئەدەبىي تۈس ئالغان پارسچە-ئەرەبچە ئەسەرلەر ئۆتۈلسە، ئالىي دەرىجىلىك مەدرىستە ئاساسەن ئىسلام ئەقىدىلىرى بويىچە چوڭقۇر بىلىم تەھسىل قىلىناتتى ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ مەقسەتتە بۇخارا، مىسىر، مەككە-مەدىنە، كالكوتتا قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئوقۇيدىغانلارمۇ بار. ئالىي دەرىجىلىك مەدرىسەرنى پۈتتۈرگەنلەر «داموللا»، «داموللا ئەلەم»، «مەۋلىۋى» دەپ ئاتىلاتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا زاكات، ئۆشرە، كەپسەن ئېلىش تۈزۈمى ۋە ۋەخپى قىلىش تەرغىباتى يولغا قويۇلغان. دېھقان چارۋىچى، سودا-تىجارەتچى، ھۈنەرۋەنلەر ھەر يىللىق دارامەت

سانغا قاراپ شەرئەتتە بەلگىلەنگەن پىرسەنت بويىچە زاكات، ئۆشرە، كەپسەن بېرەتتى، بەزىلەر مەسچىت، مازارلارغا يەر-زېمىن، چارۋا-مالمۇ ۋەخپى قىلىپ كەلگەن. ۋەخپى قىلىنغان يەر-زېمىنلار ئىجارىگە بېرىلىپ، كىرگەن كىرىم زاكات، ئۆشرە كىرىملىرىگە قوشۇلۇپ ئىجتىمائىي ساخاۋەت ئىشلىرى، مەكتەپ، مەدرىس، مەسچىتلەرنىڭ مۇناسىپ خىراجىتىگە ۋە دىنىي خادىملارنىڭ «تەمىناتى» نامىدا چىقىم قىلىناتتى.

دىنىي ماۋارىپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، كورلا، تۇرپان، ئىلىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە شەكىللەنگەن زىيالىيلار تەبىقىسى شۇ جايلاردىكى دىنىي مەكتەپلەرنى تۈگىتىپ چىققانلاردىن هاسىل بولغان. مەهمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ، موللا بىلال، ئابدۇرېهىم نازارى، موللا سۇپۇرگى سانجارى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق ئالىم، ئەدىب-شائىرلىرىمىزنىڭ هەممىسى دېگۈدەك قەشقەر ۋە باشقا جايلاردىكى مەدرىسلەردە ئوقۇپ چىققانلاردىندۇر. بۇنىڭدىن دىنىي ماۋارىپنىڭ ئۆتمۈشتە قىسمەن ئىجابىي رولىمۇ ئوينىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن يېڭى زامان ماۋارىپى ئومۇملاشتۇرۇلدى، شۇنىڭدەك پارتىيە-هۆكۈمەت دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى پرىنسىپى بويىچە كىشىلەرنىڭ دىنىي بىلىم تەهسىل قىلىشى ۋە تەقىقاتى ئۈچۈن ئىسلام ئىنىستىتۇتى قاتارلىقلارنى تەسىس قىلىپ بەردى.

ئىسلام دىنى بىر ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە مىڭ يىلغا يېقىن جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىقادى بويىچە هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، دۇنيادا مۇتلەق شەيئى بولمىغىنىدەك ئۇمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىقادى ساهەسىدە يەنى يۇقىرى مەدەنىيەت قاتلىمىدا مۇتلەقلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىسلامىيەتنىڭ غەيرىي مەدەنىيەتنى قاتتىق يەكلەش، تەقىبلىشىگە قارىماي ئەجدادلىرىمىزدا دۇنيانى تونۇش بويىچە تۆت زات قارىشى يەنى دۇنيا «ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق» تىن پەيدا بولغان دېگەن ئاددىي پەلسەپىۋى قاراش ئەكس ئەتكەن. روشەنكى، بۇ قاراشتا شەيئىلەرنىڭ زىددىيەت ئىچىدە تەرەققىي قىلىدىغانلىق قانۇنىيىتىدىن دېرەك بېرىدىغان چۈشەنچە ئورۇن ئالغان. يەكلىمچىلىك، تەقىبلەش ئېغىر شارائىتتا مۇنداق قاراشنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئەجدادلىرىمىزدىكى ئىنتىلۈچانلىق ۋە ئىجادىي روھنىڭ نامايانداسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۇستىدە توختالغاندا مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ:

1) ئىسلامىيەتنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكىنىگە قاراپ، بەزىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن ھاياتىدىكى بارلىق پائالىيەت-ئادەتلىرىنى ئىسلامىيەتنىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە شەكىللىنىش جەريانى ئوخشىمىغان مىللەت بىلەن دىندىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىجتىمائىي ھادىسىنى تەڭ ئورۇنغا قويۇپ، بىر مىللەتنىڭ بىر دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئىنكار قىلىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ چوشقا گۆشى، گۆشخور يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن

ئۆزى ئۆلۈپ قالغان هايۋانلارنىڭ ۋە بەزى ئۇچار-قانات، هاشاراتلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدىغانلىقى، سۇ، يېمەكلىك تازىلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هېبزى سەھەت ئادەتلىرى، هەتتا توي-تۆكۈن، يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرىنى ئىسلامىيەتكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. ۋەهالەنكى بۇ ئادەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسلامىيەتتىن خېلى بۇرۇنقى ئۆۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن هايات كەچۈرگەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن. دەرۋەقە چوشقا گۆشى يېيىش ئىسلام دىنىدا تەقىبلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بۇ ئادەت تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولۇپ مۇقەددەس تۇس ئالغان، خالاس.

2) ئىسلام دىنى گەرچە پۈتۈن مىللەتنىڭ ئېتىقادى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئېتىقاد دەرىجىسى ئەزەلدىن ئوخشىمايى كەلدى. مەركىزىي شەھەر ۋە يېزا-قىشلاقلاردىكى ئاز بىر قىسىم تەقۋادار، ياشانغانلارنىڭ بەش ۋاق نامىز ئوقۇش، روزا تۇتۇش قاتارلىق ئۆتەشكە تېگىشلىك دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى تەرك ئەتمەيدىغانلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا، چەت-يېزا قىشلاقلاردا دىنىي هاۋا بىرقەدەر شالاڭ، كىشىلەرنىڭ دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەش قىزغىنلىقىمۇ تۆۋەنرەك.

بىز دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا «تەقدىر ئىلاهىلىق» تىن ئىبارەت دىنىي ئەقىدىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك روهىي هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى ئېغىر روهىي زەئىپلىككە دۇچار قىلغانلىقىنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز، شۇنىڭدەك هەممىنى «تەقدىر ئىلاهى» قا باغلاپ قويۇپ ئىلىم-پەننى، ئىلغار مەدەنىيەتنى يەكلەيدىغان، دىنىي «مەنپەئەت» نى مىللىي مەنپەئەتتىن ئەلا كۆرۈپ، قارىغۇلارچە دىنىي ئەسەبىيلىككە بېرىلىدىغان خاهىشلاردىن قاتتىق

ساقلىنىشىمىز لازىم. تارىختا بۇ ئىككى ئاملىنىڭ زىيىنىنى ئاز تارتمىدۇق.

3. ئەقىدە-ئېتىقاد ئادەتلىرى

مەلۇمكى، ئەقىدە-ئېتىقاد كىشىلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ناھايىتى كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بەزىلىرى دىنىي تۈسته ئىپادىلەنسە، بەزىلىرى خۇراپاتلىق، يەنە بەزىلىرى تۇرمۇش ئادەتلىرى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ھەرقانداق ئەقىدە-ئېتىقاد ھادىسىلىرى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسى.

ئىپتىدائىي ئەقىدە-ئېتىقادىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب-ئاملارنىڭ ئورتاقلىقى ئىنسانلار ئەجدادىدىكى ئىپتىدائىي ئەقىدە-ئېتىقاد ئادىتىنىڭ ئورتاقلىقىنى بەلگىلىگەن، بۇ ئورتاقلىق دۇنيادا بۇگۈن مەۋجۇت مىللەتلەر ئەجدادلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئاسمان جىسىملىرى، تاغ-دەريا، دەل-دەرەخ، ھايۋانات، ئۇچار-قانات قاتارلىقلارغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەردە ئىپادىلىنىش شەكلى ھەر خىل بولىدۇ. تەبىئەتكە چوقۇنۇش بويىچە ئەجدادلىرىمىزدا تۆۋەندىكىدەك ئەقىدە-ئېتىقادلار مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن ۋە ئۇ ئەقىدە-ئېتىقادلارنىڭ ئىز-قالدۇقلىرى بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزدا مۇنداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە.

كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش: بۇ قۇياشنى مەركەز قىلغان ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇرلاردىمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش «ئادەم تۇپراقتىن يارالغان» دەپ ھېكايە قىلىنىپ كەلمەكتە.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزدا جانلىقلار، تاغلار، دەل-دەرەخلەرنىڭ يەر ئۈستىدە بولۇشىغا قاراپ يەرنى ئادەمزات قاتارلىق جانلىقلارنىڭ «ئانىسى»؛ يورۇقلۇق، قاراڭغۇلۇق، ھۆل-يېغىننىڭ كۆك (ئاسمان) بىلەن مۇناسىۋەتلىكىگە قاراپ ئاسمانىنى شۇ ھادىسىلەرنىڭ «ئاتىسى»؛ يۇلتۇزلارنىڭ كۆپلۈكى، رەڭگارەڭ نۇر چىقىرىپ تۇن قاراڭغۇسىدا كىشىلەر كۆڭلىگە ئۈمىد بەخش ئېتىدىغانلىقىغا قاراپ «ئادەمزاتنىڭ تەقدىرى يۇلتۇزلارغا باغلىق» دېگەندەك چۈشەنچە-ئەقىدىلەر بارلىققا كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز ئەنە شۇنداق ساددا چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا پۈتۈن تەبىئەتنى ھەممىگە قادىر ئىلاھى قۇۋۋەت سۈپىتىدە «تەڭرى» دەپ ئاتىغان.

«تەڭرى» — ئېيتىلمىشلارغا قارىغاندا شامان دىنىدا «كۆك»، «كائىنات» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ ئىكەن. ئەمما ئۇ كېيىنچە خۇددى ئىسلام دىنىدىكىدەك «ئاللا» (ئەرەبچە)، «خۇدا» (پارسچە) مەنىسىدىكى ئىلاھ نامى بولۇپ قالغان.

ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يازما يادىكارلىقلاردىكى بايانلار، ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بەزى ئادەت-قائىدىلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسمان جىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆككە بولغان ئېتىقادىنى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ. ئەجدادلىرىمىز شۇ ئېتىقاد ئەنئەنىسى بويىچە ئۆلگەنلەرنى كۆمىدىغان يەرلىكلەرنىمۇ نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياش شەكلىنى شەكىللەندۈرۈپ ياسىغان[1] تاربختا ئۆتكەن قاغانلار «كۈن تەڭرىدىن بولمىش ××× قاغان»، «ئاي تەڭرىدىن بولمىش ××× قاغان» دېگەندەك ئۇنۋانلارنى قوبۇل قىلغان. ھەتتا

① كۆنچى دەريالىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئۆزدەكلىك دېگەن جايدىن 1979-يىل تېپىلغان، يۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ قەبرە كۆزدە تۇتۇلدۇ.

مانی، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردە شۇ دىنلارنىڭ ئىلاھ (خۇدا) لىرىنى «تەڭرى» دەپ ئاتىغان مەسىلەن، مانى دىنىنىڭ ئىلاھى «مانى» نى «تەڭرى بۇرخان»، ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ۋە بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىچىدە «ئاللا»، «تەڭرى» ياكى «بايات»، «ئىدى»[1] («ئىدىقۇت» سۆزى مۇشۇ «ئىدى» ۋە «قۇت» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، «تەڭرى ئاتا قىلغان بەخت» دېگەنلىك بولىدۇ) دەپ ئاتالغان. شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرىسىدا شەرقتىن غەربكە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك ئانا تاغ — تىيانشاننىڭ قەدىمكى نامى «تەڭرىتاغ»، ئۇنىڭ قارلىق چوققىسىنىڭ «خان تەڭرى» دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇ ئەقىدە ئاساسىدا بولغان. «تارىخنامە» ھونلار تەزكىرىسى» دە بىرلىگەن ھونچە سۆزلەر قاتارىدا «تەڭرى» سۆزىمۇ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، «تەڭرى» دېگەن بۇ سۆز تىلىمىزدا يەنىلا قەدىمكى ئۆز مەنىسىدە ھازىرغىچە ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە.

ھازىرقى رېئال تۇرمۇشىمىزدا ئۇچرايدىغان ئاسمان، كۈن، ئايغا قاراپ تۇكۈرۈش، چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىش، ئەتىگەندە يۇز يۇماي تۇرۇپ كۈنگە قاراشنى «يامان بولىدۇ» دەيدىغان ۋە كۈن چىققۇچە ۋە كۈن ئولتۇرۇش ۋاقتىدا يېتىشنى «قىزىل قان ئىچىدە ياتقانغا باراۋەر» دەپ يامان ئالدىغان ئادەتلەر، ھەر قېتىم يېڭى ئاي كۆرۈنگەندە يېڭى ئايغا قاراپ «كېلەر شۇ ئاي شۇ كۈنلەرگىچە ئامانلىق ئاتا قىل» دەپ دۇئا قىلىش، ئاي تىك چىقسا «ئۆلۈم-يېتىم كۆپ بولىدۇ» دەپ ھېسابلاش، ئاي، كۈن بولۇپمۇ، كۈن تۇتۇلسا «خەلق بېشىغا بىر پالاكەتچىلىك كېلىدۇ» دەپ ۋەھىمىگە چۈشۈش؛ «ھەر ئادەمنىڭ بىردىن يۇلتۇزى بار»، «كىمنىڭ يۇلتۇزى يۇقىرى

---

① قۇربان ۋەلى: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى دىنىي ئېتىقادلىرى ھەققىدە سىلىشتۇرما مۇلاھىزە»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1985-يىل، 5-دېكابىر سانىدىن.

ئۆرلىسە ئۆمرى ئۇزىراپ مەرتىۋىلىك بولىدۇ، تۆۋەنلىسە ئۆمرى قىسقىرايدۇ، يۇلتۇزى ئوڭدىن چىقسا ئىشى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، سولدىن چىقسا پالاكەت باسىدۇ»، «يۇلتۇزى ئاقسا، شۇ ئادەم ئۆلىدۇ»، ئاققان يۇلتۇزنى كۆرگەندە كۆككە قاراپ «مېنىڭ يۇلتۇزۇم يۇقىرى، جەننەتتىن ئۆمىدىم بار، دوزاختىن قورقۇنچىم بار» دەپ دۇئا قىلىش؛ كېسەل-ۋابانىمۇ «يۇلتۇزىنىڭ رەڭگى ئۇخشاشلارغا يۇقىدۇ» يۇلتۇزىنىڭ رەڭگى ئوخشاشلارنىڭ «مىجەز-خۇلقى ئوخشاش كېلىدۇ، ئوخشىمىغانلارنىڭ مىجەزى كېلىشمەيدۇ» دېگەندەك ئادەت-قاراشلار ۋە قالپاق، دوپپا قاتارلىق باش كىيىملىرىنىڭ ئاسمان شەكلىدە بولۇشىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسمان ۋە ئاسمان جىسىملىرىغا بولغان ئېتىقادىنىڭ ئىز-نىشانلىرى جۈملىسىدىن.

يەر (تۇپراق) گە چوقۇنۇش: يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئەجدادلىرىمىز يەرنى «يەر ئانا» دەپ ناھايىتى خاسىيەتلىك، پاك ھېسابلاپ ئۇلۇغلاپ ئادەتلەنگەن. بۇگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىز-دىمۇ ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتقان «ئادەم تۇپراقتىن يارالغان» دېگەن ئەقىدە؛ مېيىتنى يەرگە كۆمۈش، مېيىتنى يەرلىككە قويغاندىن كېيىن جامائەت بىر سقىم توپا ياكى يەتتە تال تاش ئېلىپ دۇئا ئوقۇپ يەرلىك بېشىغا چېچىش؛ قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە «يەر ئۇرسۇن، يەر يۇتسۇن» دېيىش، سوددا پۈتۈشكەندە، «بەرىكە تاپ» دەپ يەرگە قولنى سۈرتۈپ قول ئېلىشىش، ئەتىگەنكى كۈتۈلمىگەن نەق سوددا كىرىم بولغان پۇلنى يەرگە چېچىۋېتىپ ئاندىن «بىسمىللا» دەپ يىغىۋېلىش قاتارلىق ئادەتلەر شۇنىڭدەك يۇرت، ۋەتەننى «ئانا يۇرت (ماكان)، ئانا ۋەتەن» دەپ مەدھىيىلەش؛ يات يۇرتلارغا يۇزلىنىشكە مەجبۇر بولغاندا يۇرت-ۋەتەننىڭ توپىسىدىن بىرەر سقىمنى خالتىغا تېكىپ ئېلىپ كېتىش؛ خەت-خالتا قىلغاندا ئىچىگە ئاز-تولا توپا سېلىپ قويۇش؛ يەرنى «ئالتۇن قوزۇق» دەپ ئەتىۋارلاش

قاتارلىق ئادەتلەرمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇپراقنىڭ ئۇلۇغلاش ئادىتىنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىزتالىرىدىندۇر.

ئەجدادلىرىمىزدا ئادەم تۇپراقتىن يارالغان، دېگەن ئەقىدە-ئېتىقاد قاتاردا «ئۆلگەن» ئاتا، «ئۇماي» ئانامدىن تۆرەلگەن دېگەن ئەقىدە-ئېتىقادمۇ بولغان. «تونيۇقۇق مەنگۈ تېشى» نامى 38-قۇرىدىكى «تەڭرى ئۇماي، مۇقەددەس يەر-سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ، بىز (يەنە) ئېمىشقا تىزىپ كېتىمىز» دېگەن جۈملە؛ «كۈلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نامى شەرقىي يۈزى 31-قۇرىدىكى «ئۇمايدەك ئانام خانىشنىڭ دۆلىتىدە ئىنىم كۈلتېكىن ئەر ئاتالدى» دېگەن جۈملە ۋە «دىۋان» دىكى «ئۇمايقا تاپىنسا ئوغۇل بولۇر» دېگەن ماقال ئەجدادلىرىمىزدا شۇنداق ئەقىدە-ئېتىقادنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ شامان دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى «ئۆلگەن» شامان دىنىدىكى ئەڭ كاتتا تەڭرى «قاراخان» نامى ئوغلى «ئۆلگەن تەڭرى» دۇر.

مەلۇمكى ئۇيغۇرلاردا «ئىنسان ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋا ئانامدىن تۆرەلگەن»، «ئادەمنى خۇدا تۇپراقتىن ياساپ ئاندىن جان كىرگۈزگەن» دېگەن ئەقىدە بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. روشەنكى بۇ ئىسلامىيەت ئەقىدىسىدىن كەلگەن. ئەمەلىيەتتە ئادەمنىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى مۇشۇ ئەپسانىلەر ئىسلام دىنىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن قەدىمكى دىنلاردىمۇ بولغان. مەسىلەن: «تەۋرات» تا ئادەمنى يەۋرىيلار خۇداسى — ياخۇي توپىدىن ياراتقانلىقى؛ مىسىر ئەپسانىلىرىدە بولسا، بۆرە باشلىق مىرنوم دېگەن بىر ئىلاھ ئالدى بىلەن توپىدىن ياساپ كېيىن جان كىرگۈزگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. خەنزۇچە ئەپسانىلەردە نۈۋاسى دېگەن ئايال خۇدانىڭ سىرىق توپىدىن ئادەم ياسىغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. دېمەك، مۇشۇنداق ئەقىدىلەرنىڭ ھەممىسى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىدىن

كەلگەن.

تاغلارغا چوقۇنۇش: تاغلار ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكى ئىنسانلارغا ھايات، شارائىت-ئىمكانىيەتلەر بەخش ئەتكەنلىكى بىلەن ئىنسانلار نەزەردە مۇقەددەس شەيئى ھېسابلانغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ھەيۋەتلىك تاغلارغا چوقۇنۇش كېلىپ چىققان.

شىنجاڭنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تيانشان تېغىنىڭ ئۇلۇغلىنىپ «تەڭرىتاغ» دەپ ئاتىلىشى ۋە بۇ تاغنىڭ تارىختا بىۋاستە ئەجدادىمىز تىللار (تېلېلار) نىڭ قارارگاھى قىلىنغانلىقى، ئۆتكەن تېغىنىڭ تۈركىي قوۋملار قاغانلىرىنىڭ «پايتەختى» قىلىنغانلىقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاغقا چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ تېپىك ئىپادىلىرىدىن.

سۇ-ئوتقا چوقۇنۇش: سۇنىڭ پاكلىق، ياشىنىتىش، ۋەيران قىلىش (قۇرغاقچىلىق، كەلكۈن ئاپەتلىرى)، قۇتۇلدۇرۇش (قۇرغاقچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوت ئاپىتىنى بېسىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ) پارغا، مۇزغا ئايلىنىپ يەنە ئەسلىگە كېلىشتەك ئۆزگىچە خۇسۇسىيىتى؛ ئوتنىڭ ئىسسىقلىق بېرىش، نۇر چىقىرىش، خامنى پىشىشقا ئايلاندۇرۇش، كۆيدۇرۇش كۈل قىلىۋېتىشتەك مەنپەئەت بەخش ۋە بالايى-ئاپەتلىك ئۆزگىچە خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئەجدادلىرىمىز سۇ بىلەن ئوتنىمۇ بىر قۇدرەت ئىلاھ ھېسابلاپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. تارىختا ئۆتكەن قاغانلارنىڭ «كۆل» نامىدا ئۇنۋان قوبۇل قىلىدىغان، قەھرىمانلارغا كۆل نامىدا ئاتاق بېرىدىغان ئەنئەنىلىرى («قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان»، «كۆل ئىركىن»، «كۆلتېكىن» دېگەنلەرگە ئوخشاش)؛ تارىخىي داستانلىرىمىز «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز خاننىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا «دېڭىز» دەپ ئات قويغانلىقىنىڭ رىۋايەت قىلىنىشى؛ خەلق ئىچىدىكى ھېكايە-چۆچەكلەردە «سىرلىق»،

«شپالىق» سۇ-بۇلاقلارنىڭ تەسۋىرلىنىشى قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇغا ئېتىقاد قىلغانلىقلىرىنىڭ تىپىك ئىپادىسى. ھازىرقى رېئال تۇرمۇشىمىزدا سۇغا تۇكۇرۇش، چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىشنى، سۇ بېشىدا كىر يۇيۇش، قوتان، تەرەتخانا قىلىشنى يامان ئالدىغان، سۇ ئۈزۈپ چۈش كۆرسە «ئادەم غەم-غۇسسىدىن خالىي بولىدۇ، رىزقىلىق-مەرتىۋىلىك بولىدۇ» سۇ «يەتتە يۇمىلىسا، ھالال» دېگەنگە ئوخشاش ئادەت-چۈشەنچىلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇ ئېتىقادىدىن قالغان ئىز-نىشانلاردۇر.

بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزدا ئۇچرايدىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوت ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك نۇر (يورۇقلۇق) نىڭ يامانلىققا قارشى سىمۋول قىلىنغان شەكىلده ئىپادىلىنىپ كەلمەكته. مەسىلەن، ئوتقا تۈكۈرۈش ناھايىتى يامان ئېلىنىدۇ، ئۆيگە ۋە بالىلارنىڭ بۆشۈكىگە ئادراسمان ياكى ئالما قېقى ياكى كېپەكته ئىسرىق سېلىنىدۇ، تويدا قىز كۆچۈرۈلگەنده ئوتتىن ئاتلىتىلىدۇ، چوڭلار ۋە بالىلار ئاغرىپ قالسا، كوچا ئېغىز-دوقمۇشلىرىدىن چۇڭا-تەمەچ تېرىپ كېلىپ ئوت كۆچۈرۈلدۇ ياكى ئۆرۈك ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ، چوغىنى سۇغا سېلىپ سۈيى شۇ ئاغرىققا ئىچۈرۈلىدۇ؛ پېشقەدەم كىشىلەر جان ئۈزگەن ئۆيده بىر نەچچه (بەزىده قىرىق كۈن) كۈن كېچىسى چىراغ ئۆچۈرۈلمەيدۇ. بەزى جايلاردا (تارىم ۋادىسىدىكى يېزا-قىشلاقلاردا) ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەل تارقالسا، ئاغرىپ يىقىلغان ئادەمنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭغا ئاز-تولا يېمەك-ئىچمەك قالدۇرۇپ شۇ ئۆي، مەھەللە ئەتراپىنى، يوللارنى ئۆرتىۋېتىپ، يوللارغا بىرنەچچه يەرگە قاشا بىلەن توسۇق قىلىپ يىراق جايغا كۆچۈپ كېتىدىغان ئادەتلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭده ئەل ئىچىده جىن-شايتانلارنىڭ كىشىگە ئۆچكە سىياقىدا

كۆرۈنىدىغانلىقى، نۇرنى كۆرگەن ھامان غايىب بولىدىغانلىقىنى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئادەتتە چىشى ئۆچكە (بەزىدە ئاياللارمۇ) «مىكىجىن» دەپ ئاتىلىشى شۇ ئادەت ئاساسىدا كېلىپ چىققان.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئۇ ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شامان دىنىي ئېتىقادىدىن قالغان ئادەتلەردۇر. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئەجدادلىرىمىز شامان دىنىغا 2000 يىلدەك ئېتىقاد قىلغان. ئىككىنچىدىن، شامان دىنى «دۇنيا ياخشى-يامان روھلار بىلەن تولغان، جىن-شايتانلار يامان روھلاردىن، بارلىق ئاغرىق-سىلاق، پېشكەللىكلەر شۇلاردىن كېلىدۇ، ئۇلار قاراڭغۇ دۇنيا مەخلۇقلىرى» دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، ئوت ئېتىقادى بىلەن باغلىنىشلىق يۇقىرىقى ئادەتلەرنىڭ شامان دىنى ئېتىقادى شەكلىدە ئىپادىلىنىشى، يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى شامان دىنىغا سىڭىپ، شامان دىنىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئىسلامىيەتكىمۇ ماسلىشىپ بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن.

ھايۋانات، ئۇچار-قانات، دەل-دەرەخلەرگە چوقۇنۇش: ھايۋانات، ئۇچار-قانات، دەل-دەرەخلەر ئىنسانلارنىڭ ئەجدادىنىڭ مەۋجۇتلۇق يولىدا ئوزۇقلىنىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تۇنجى تارىخىي پائالىيىتىنىڭ بىۋاستە ئوبيېكتى سۈپىتىدە ئۇلار ئۈچۈن مۇئەككەللىك، سىرلىق دۇنيا تۇيۇلغان. بۇ نەرسىلەرگە ئېتىقاد قىلىش ئاشۇنداق چۈشەنچە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل ئېتىقاد گەرچە دۇنياۋىلىق ئومۇمىيلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما دۇنيا مىللەتلىرىدە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ھەر خىل، شۇڭا ھايۋاناتقا چوقۇنۇش (توتېمچىلىق) ئېتىقادى بويىچە مىللەتلەردە يارىتىلغان سۆزۈل، ئوبراز، رىۋايەتلەرمۇ ئوخشىمايدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋانات، ئۇچار-قاناتلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ (ھايۋانات توتېم قىلغانلىقىنىڭ) تېپىك ئىپادىسى

بۆره، قۇش (شۇڭقار)، ئات، بۇغرا (تۆگە)، بۇقا (كالا)، ئارسلان قاتارلىقلارغا، بولۇپمۇ بۆرىگە مەركەزلەشكەن. بۇ توغرىدا تارىخىي ھۆججەتلەردە مۇھىم مەلۇماتلار بېرىلگەن ۋە ھەر خىل رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىنمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنداق ئېتىقادى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مەدەنىيەت بۇيۇملىرى چىققان. چەرچەننىڭ زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىدىن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر قاتارىدا چىققان ئوۋ قوغلاپ كېتىۋاتقان بۆرە سۈرىتى ئويۇلغان ساقال تارغاق؛ تاشقى موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان مويۇنچۇر قاغان تەرىپىدىن ئورنىتىلغان بالا ئېمىتىۋاتقان بۆرە سۈرىتى چېكىلگەن ئابدە قاتارلىقلار شۇنىڭ پاكىتى. «ۋېينامە»، «جۇنامە»، كونا-يېنىسەي «تاڭنامە» قاتارلىق خەنزۇچە مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەرنىڭ «ھونلار»، «تۈركلەر»، «ئۇيغۇرلار» غا ئائىت «تەزكىرە» لىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۆرىدىن تۆرەلگەنلىكى، بۆرىنى ئۇلۇغلاپ بايراقلىرىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنلىكى، قاغانلارنىڭ تەختكە چىقىشتا ئالدى بىلەن بۆرە باشلىق بايراقنى تەزىم قىلىپ ئاندىن ئولتۇرىدىغان ئەنئەنىۋى مۇراسىم ئادەتلىرى خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدەك «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز «شۇڭقاردەك باتۇر دېگەنلىك» دەپ قەيت قىلىنغان. بۇندىن باشقا تارىختا ئۆتكەن قاغانلارنىڭ «بۇقاخان» ، «ئارسلان خان»، «بۇغراخان» دېگەن ئۇنۋانلارنى قوبۇل قىلىشى، ئاق ئاتنى جەڭدە غەلىبە قىلىشنىڭ سىمۋولى قىلىشى، ئەجدادلىرىمىزدا (ھازىرمۇ) «ئات جەڭگە يارىتىلغان» دەپ ئەتىۋارلىنىشى؛ خەلق ئېچىدىكى ھېكايە-چۆچەكلەردە «سۇمرۇغ» دېگەن قۇشنىڭ تەڭدىشى يوق باتۇر قۇش سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىشى؛ قارلىغاچنىڭ ئادەمزاتنىڭ دوستى سۈپىتىدە ئوبرازلاشتۇرۇلۇشى؛ كۆكتە پەرۋاز قىلىدىغان دۇلدۇللار،

خاسیەتلىك بېلىقلار. . . ، خاسىيەتلىك مېۋىسى شىپالىق دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئوبرازلىق تەسۋىرلەش يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋانات، ئۇچار-قانات، دەل-دەرەخلەرنىمۇ مۇقەددەس بىلىپ، چوقۇنۇپ ئېتىقاد قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېتىقادىنىڭ ئىز-قالدۇقلىرى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: بەزى جايلاردا (مەسىلەن، قارا قۇرۇم، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا) بۆرە بار يەردە چارۋا-مال ئايىنىيدۇ، دېگەن ئەقىدە بىلەن ئاساسلىقچە بۆرە ئوۋلىمايدۇ؛ «يامان كۆزلەردىن ساقلايدۇ. قارا باسمايدۇ» دەپ بوۋاقلارنىڭ پوسمىسىغا بۆرە ھوشۇقى تاقاپ، بۆشۈكىگە بۆرە ئوشۇقى ئېسىپ قويۇلىدۇ. چوڭلار يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى ئوغۇلمۇ-قىزمۇ دەپ سوراش ئورنىغا «بۆرىمۇ-تۆلكىمۇ» دەپ سورايدۇ. سەپەرگە چىققانلار «توغرا كەلگەن بالا-قازادىن ساقلايدۇ. سەپەرگە چىققانلار «توغرا كەلگەن بالا-قازادىن ساقلايدۇ، قەست ئۆتمەيدۇ» دەپ يېنىدا بۆرە ھوشۇقىنى ئېلىپ يۈرىدۇ، «كۆز تەگمەيدۇ» دەپ باغۋاران-ئېتىزلىقلارغا ئات بېشى ئېسىپ قويۇلىدۇ. بەزى جايلاردا قىيىن تۇغۇت تۇپەيلى تەۋەللۇت قىلىش ئۇستىدىكى ئايال ھوشىدىن كېتىپ ئۆلۈم خەۋپى كۆرۈلگەندە، بۇ ھالەتنى «جىن-ئالۋاستىلار چېپىلىپ ھال باستى» دەپ قاراپ ئۇ ئۆيگە قۇش قويۇپ بېرىدۇ، ئوۋچىلارنىڭ قۇشى بەزىدە ئادەمگە ئېتىلسا، شۇ ئادەم «جىنلىق ئادەم» دەپ ھېسابلىنىدۇ. قارلىغاچ ئۇۋا ياسىغان ئۆي «قۇتلۇق بولىدۇ»، قارلىغاچنى ئۆلتۈرسە «يامان بولىدۇ»، «قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» ، «يىلان يىللىق ئادەم بار ئۆيگە قارلىغاچ كىرمەيدۇ» دەپ قارىلىدۇ. قارلىغاچ ئۆيلەرگە كىرىپ تام-تورۇسلارغا ئۇۋا ياسىسا كىشىلەر ئۇنى قوغلىمايدۇ، ھەتتا پېشايۋانلارغا ئۇۋا ياسىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىلىدۇ. مانا مۇشۇلارغا

ئوخشاش ئادەتلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇنداق ئېتىقاد-ئەقىدە-لىرىدىن قالغان ئىز-نىشانلاردىن ئىبارەت. ئەجدادلىرىمىزنىڭ هايۋانلاتقا چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ تەسىرى خەلق ئىچىدە تارقىلىپ كېلىۋاتقان قارلىغاچ توغرىسىدكى مۇنۇ رىۋايەتتە ناهايىتى تىپىك ئىپادىلەنگەن:

«بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا، جىمىكى مەخلۇقلار زۇۋانلىق زامانىدا، ئۇۋا ياسىماقچى بولۇپ قىل-قات، لاي ئالغىلى ساسلىققا چۈشكەن قارلىغاچ ئادەم، ئادەم... دەپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقانغان پاشىنى كۆرۈپ هەيرانلىقتا: پاشاجان نېمە بولدۇڭلار؟ دەپ سوراپتۇ. پاشا توختاپ: نېمە بولاتتىم، يىللان دوستۇم جاهاندىكى قايسى مەخلۇقنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن. بىلىپ كەلگەن بولساڭ دەپ يالۋۇرغاندى. هەمىدىن ئادەمنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن. شۇڭا بۇ مەخلۇقنىڭ ئېتىنى يادىلاپ كېتىۋاتقىنىم، دەپتۇ. يىلاننىڭ غەرىزىنى بىلىپ ئادەملەرنىڭ هاياتىدىن غەم يېگەن قارلىغاچ: راست تاتلىقمىكەن؟ دەپ سوراپتۇ، تەمەننىاخور پاشا: مەن قاچان يالغان ئېيتىپ باققان، ئىشەنمىسەڭ شوراپ باق، دەپ تىلىنى چىقىرىشىغا قارلىغاچ پاشىنىڭ تىلىنى چىشلەپ ئۈزۈۋېلىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. گاچا بولغان پاشا ئىلاجسىز ۋاڭ-ۋاڭ قىلغان پېتى دوستى يىلان قېشىغا كېلىپ بولغان ۋەقەنى ئىشارەت بىلەن ئۇقتۇرۇپتۇ. يىلان دەرغەزەبتە ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن سازلىققا كېلىپ ماراپ يېتىپ لاي ئالغىلى كەلگەن قارلىغاچقا تۈيۇقسىز ئېتىلىپتۇ، هوشيار قارلىغاچ پۇر قىلىپ ئۇچقانكەن، يىلان ئۇنىڭ قۇيرۇقىنىلا چىشلەپ قاپتۇ. قارلىغاچ شۇنىڭدىن بۇيان ئاچا قۇيرۇق بولۇپ قالغانكەن. بۇ ئەلەمگە چىدىمىغان يىلان قارلىغاچنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇش پېيىگە چۈشۈپ، قارلىغاچ ئۇۋۇسىنى ئىزدەپ ئۇنىڭ تۇخۇم ياكى بالىسىنى يەيدىغان بوپتۇ. قارلىغاچ بۇنىڭغا قارشى ياچىپەگ (بۆشۈك تەۋرەتكۈچ) نى

سالىدىغان بوپتۇ. قارلىغاچ يىلانىنىڭ كەلگىنىنى سەزسىلا شۇئان ئېتىزلىقتىن ياچىبەگى دۈمبىسىگە قوندۇرۇپ كېلىپ ئۇۋۇسىغا سېلىپ قويىدىكەن. يىلان ئۇۋۇغا بېشىنى سوزۇش بىلەنلا ياچىبەگ ئېتىلىپ، ئالدى ئىككى پۇتى بىلەن يىلانىنىڭ ئىككى كۆزىنى قۇيۇۋېتىپ قارلىغاچنىڭ تۇخۇم ياكى باللىرىنى ئامان-ئېسەن ساقلاپ قالىدىكەن. قارلىغاچ ئۇنى يەنە دۈمبىسىگە قوندۇرۇپ ئېتىزلىققا ئاپىرىۋېتىدىكەن. قارلىغاچ شۇڭا ياچىپەگنى باللىرىغا يەم قىلمايدىكەن».

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆرەكلىكتىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان ئاخىرەتلىك نەرسىلەر قاتارىدا «چاكاندا» مۇ چىققان، بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەل-دەرەخلەرگىمۇ چوقۇنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. رېئال تۇرمۇشىمىزدا ئۇچرايدىغان جىن-شايتانلارغا قارشى باللارنىڭ بۆشۈكى ئاستىغا، ئۆي بۇلۇڭى، پەۋالىرىغا ئادراسمان ياكى ئالما قېقىى، چاكاندىدا ئىسرىق سېلىش؛ يامان كۆزلەرنى ياندۇرىدۇ دېگەن ئەقىدە بىلەن باللارنىڭ پوسمىسىغا ياكى كېيىملىرىنىڭ ياقا، قولتۇقلىرىغا شۇنىڭدەك چوڭلارنىڭمۇ كىيىملىرىنىڭ ياقا، قولتۇقلىرىغا توققۇز تال ياكى يەتتە تال سىيادان تىكىپ قويۇش، ئۇجمىنى خاسىيەتلىك دەرەخ ھېسابلاپ ھەر ئائىلىدە ئىلاجى قىلىپ بىرەر تۈپتىن ئۇزۇمە ئۆستۈرىدىغان، ئۇزۇن يىللىق قېرى دەرەخلەرنى كېسىشنى يامان ئالىدىغان ئادەتلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەل-دەرەخكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.

4. ئەقىدە تۈسىنى ئالغان خۇراپاتلىق ئادەتلەر

خەلق ئىچىدە نوقۇل دىنىي خاراكتېر ئالغان ئادەتلەردىن تاشقىرى ئەجدادلارغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەسىپ سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پېرىخۇنلۇق، داخانلىق،

قەسىدىچىلىك، ئاچلاش (ئوت كۆچۈرۈش)، تۇمارچىلىق، پالچىلىق (رەمبالچىلىق، قۇرچىلىق) قاتارلىقلارنى مەزمۇن قىلغان سېھرى-ئەپسۇنكەشلىك ئادەتىمۇ مەۋجۇت. بۇ ئادەتلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئاڭ-ئېتىقادى بىلەن شامانىزم ئەقىدىلىرىنىڭ بىر-بىكىشىنىڭ مەھسۇلى، قامانلار تەرىپىدىن يارىتىلغان «ياخشى روھ»لار ئارقىلىق «يامان روھ»لار (جىن-شاياتۇنلار)نى قوغلاش ۋە ئۇلارنى «ئىشقا سېلىش» چارە-تەدبىرلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئادەتلەر كىيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ فېئودالىزم دەۋرىدە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ بىر خىل سىرلىق كەسىپ بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلامىيەت شارائىتىغىمۇ ماسلىشىپ، ئۇنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئادەتتە فېئودال خۇراپاتلىق ئادەت (ئىدىيە) دېگىنىمىز دەل شۇنداق ئادەتلەرگە قارىتىلغان. بۇنداق ئادەتلەرنىڭ تۇرمۇشىمىزدا ئۇچرايدىغان ئاساسلىق شەكىل-ئىپادىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1) ئەجدادلارغا چوقۇنۇش. ① ياغ پۈرىتىش: ئۆلۈم-يېتىمدا مەخسۇس نەزىر-چىراغ قىلىشتىن تاشقىرى ئازنا-پەيشەنبە، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى (ساڭزا سېلىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ساڭزا خېمىرىدا بەش-ئالتە پوشكال سېلىش)، سەپەرگە چىقىش ئالدىدا، «چۈش بۇزۇلغان» چاغلاردا مەخسۇس پوشكال سېلىنىپ ئاددىي دۇئا-تىلاۋەت ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇشۇنداق مەخسۇس پوشكال سېلىشتا ئالدىنقى ئىككى -ئۈچ پوشكال (قۇيماق) «يا-بىسمىللا، بۇۋىلىرىم، مومىلىرىمنىڭ روھىغا تەگسۇن!» ياكى «بوۋىلىرىم، مومىلىرىمنىڭ روھى مەدەت قىلغاي» ياكى «ياھ، ئۇلۇغلىرىم-پىركامىللارنىڭ روھىغا تەگسۇن(. . . روھى مەدەت قىلغاي)!» دەپ سېلىنىدۇ (بۇ ئىبارىلەرنى ئادەتتە پوشكال سالغۇچى ئېچىدە ئوقۇيدۇ). ئادەتتىكى كۈنلەردە ئائىلە

ئاياللىرى تاماق ئېتىشتە قازانغا ماي قۇيۇشتىمۇ ئىچىدە ئاشۇ ئىبارىلەرنى يادلاپ تۇرۇپ ماي قۇيىدۇ. ئۇ ئادەت ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ياغ پۇرتىش» ياكى «ھۆد سېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا «ياغنىڭ پۇرىقى (ھىدى) كۆككە كۆتۈرۈلۈپ ئەجدادلارنىڭ روھىغا يېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روھى يار-يۆلەك بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە ئىپادىلەنگەن. ② ئەجدادلارنى ھۆرمەتلەپ ياخشى تىلەك بىلەن تىلغا ئېلىش: تۇغۇپ كەتكەن چوڭلار توغرىسىدا گەپ-سۆز بولغاندا ئالدى بىلەن «مەرھۇمنىڭ (رەھمەتلىكنىڭ) ياتقان يېرى جەننەتتە بولغاي!» ياكى «مەرھۇمنىڭ (...) روھى قورۇنمىغاي، دەپ بولۇپ ئاندىن گەپ باشلىنىدۇ، تاماقتىن كېيىن «×××» نىڭ روھىغا تەگسۇن» دەپ دۇئا قىلىنىدۇ. ③ ياشانغان پېشقەدەملەر قان ئۇزگەن ئۆي ئەقىدىسى: پېشقەدەملەر يېتىپ-قوپۇپ جان ئۇزگەن ئۆيگە «ئۇنىڭ چىرىغى ئۆچمىسۇن» دەپ يەتتە كۈنگىچە (بەزىلەر قىرىق كۈنگىچە) تۇندە ئۇزۇلدۇرمەي چىراغ يېقىلىدۇ، بەزىلەر ئۆلگۈچىنىڭ «روھى غېرىپسىنىپ قالىدۇ» دەپ ئۇ ئۆيدىن ئاسانلىقچە كۆچمەيدۇ. ④ روھىناتلارغا داستىخان سېلىش: بۇ ئادەت ئاياللار ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلۇغلار، پىركاملىلارنىڭ روھىغا سېغىنىپ مەخسۇس دۇئا تىلاۋەت قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىگە ياخشىلىق-ئامەت تىلەش مەقسىتىدە ھەر خىل نازۇ-نېمەتلەرنى ھازىرلاش بىلەن روھىناتلارغا ئاتاپ مەخسۇس داستىخان سېلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئادەت «روھىناتلارغا داستىخان سېلىش» دەپ ئاتالغان. جەريانى مۇنداق:

داستىخان سالغۇچى كەچكۈز كۈنلىرىنىڭ مەلۇم بىر چارشەنبە كۈنىنى تاللاپ مېھمانخانا ئۆيىنى چىرايلىق جابدۇيدۇ. ئوتتۇرىغا چوڭ داستىخان سالىدۇ، داستىخاننى ئايلاندۇرۇپ يېكەنداز سالىدۇ. داستىخانغا قويۇلغان ھەرخىل نازۇ-نېمەتلەرى

ئايلاندۇرۇپ توققۇز ياكى يەتتە پىياله قويۇلىدۇ. ھەربىر پىيالىگە توغرىلاپ ئاش، مانتا، سامبۇسا، جۇۋاۋا قاتارلىق تائاملاردىن ئاز-ئازدىن سېلىنغان تەخسىلەر قويۇلۇش بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا بىردىن يېڭى ياغاچ قوشۇق دۇم قىلىپ قويۇلىدۇ. ھەممە نەرسە تەق قىلىنغاندىن كېيىن داستىخان ھازىرلىغۇچى ئايال كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئارقىسىغا قارىمايلا ماڭغىنىچە ئىشىكنى ئوچۇق قويۇپ چىقىپ كېتىدۇ، بىر كېچە-كۈندۈز كىرمەيدۇ. ۋاقتى-سائىتى توشقاندا كىرىپ قارىسا، ئارىلاپ قوشۇقلار ئوڭدىسىغا بولۇپ قالارمىش. بۇ روھىناتلارنىڭ كىرىپ مېھمان بولغانلىقىنىڭ، ھاجەتمەنلىڭ تەلىپىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقىنىڭ بىشارىتىمىش. بۇ ئادەتنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، داستىخان سېلىش ھەربىر كىشىنىڭ ھويلا-ئارام ئەركىشىدىن خالىي قالغان چاغدا ئورۇندىلىدۇ ۋە ناھايىتى سىرلىق تۇتۇلىدۇ.

سېھرى — ئەپسۇنكەشلىك: بۇ قەسىدىچىلىك، جادۇگەرلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سېھرى — ئەپسۇنكەشلىك ئۇيغۇرلار ئىچىگىمۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، تۇرمۇ كۆپ، يازما تارىخىي يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، سېھىر-ئەپسۇنكەشلىك ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇنلا كەڭ تارقالغان. بۇ توغرىدا «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا قۇلباق دېگەن بىر ئەۋلىيانىڭ «تەڭرىنىڭ قۇلى قۇلباق» دېگەن ئىبارىنى قارا تاشقا يازسا ئاق، ئاق تاشقا يازسا قارا چىقىدىغان كارامىتى[1]، يادا تاش ئارقىلىق يادا (سېھىر) قىلىنىپ يازدا قار ياغدۇرۇلغانلىقىنى ئاپتورنىڭ كۆرگەنلىكى[2]، بالىلارنى كۆز تېگىش ۋە جىن-ئالۋاستىلاردىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇپ «ئىسىرىق، ئىسىرىق» دەپ

① شۇ ئەسەر، 1-توم، 620-بەت.
② شۇ ئەسەر، 111-ئوم، 1-، 2-بەتلەر
③ شۇ ئەسەر، 1-توم، 134-بەت

ئىسرىقدايدىغانلىقى[3]، «جىن تەگكەن ئادەمنى داۋالاشتا يۇزىگە سۇ سېپىپ تۇرۇپ «قۇۋۇچ-قۇۋۇچ» دەپ ئادىراسمان ۋە ئۇد ھىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدىغانلىقى[1] قاتارلىق ئادەتلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. روشەنكى رېئال تۇرمۇشىمىزدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، سىرلىق ھېسابلىنىدىغان «يادا تاش» سۆزى ئەنە سۇ «يادا» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. شۇنىڭدەك تېخى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن يادا تاشقا ئايەت ئوقۇپ سۇ، يامغۇچ تىلەپ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش ئادىتى قاتارلىق ئادەتلەرمۇ ئۆز دەۋرىدىكى «يادا» قىلىش ئادىتىنىڭ داۋامى.

سېھرى-ئەپسۇنكەشلىكنىڭ تۇرمۇشىمىزدا ئۇچرايدىغان تۈر-شەكىللىرى: ① قەسىدىچىلىك: بۇمۇ بىر خىل كەسىپ سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خۇراپى ئادەت بولۇپ، ئادەتتە قەسىدە ئوقۇتۇش (ئوقۇش)، جۇدا قىلىش (قىلدۇرۇش)، ئىسىتقۇ قىلىش (قىلدۇرۇش) ۋە سوۋۇتقۇ قىلدۇرۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەسىدە ئوقۇغۇچىلار خەلق ئىچىدە ئەر-ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ، ھەر خىل مۇشكۈلچىلىكلەرنى ئاسانلاشتۇرغۇچى دېگەن ئاتاققا ئىگە. شۇڭا كىشىلەر، بولۇپمۇ ئاياللار ئۇلارغا تولاراق ئەقىدە باغلاپ «ھال» ئېيتىپ باردۇ. قەسىدىچىلەر كەلگەن ھاجەتمەنلەرنىڭ تەلىپىگە قاراپ قەن-ناۋات، چاي، رەخت، قورچاق، سارقىندى تۇخۇم قاتارلىق نەرسىلەرگە سېھرى-ئەپسۇن يەنى قەسىدە ئوقۇپ بېرىدۇ. بۇ «ئوقۇلغان» قەنت-ناۋات ياكى چاي بىلەن چاي دەملەپ نىشانلىغان ئادەمگە ئىچۈرۈلسە، رەختە كۆڭلەك ياكى ئىشتان تىكتۈرۈپ كىيدۈرۈلسە، شۇنى ئىچكەن ياكى كىيگەن قىز (ئايال) بولسا، يىگىتىگە (ئەرگە)، ئەگەر يىگىت (ئەر) بولسا، قىز (ئايال) غا ئاشىق (رام) بولارمىش ياكى ئۇلار

① شۇ ئەسەر، 111-توم، 223-بەت.

ئوتتۇرىسىدا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ مۇناسىۋىتى بۇزۇلارمىش، شۇڭا بۇ «ئىسىستقۇ» ۋە «سوۋۇتقۇ» دەپ ئاتالغان، شۇنىڭدەك بەزى كۈندەش، ھەسەتخور رەقىبلەر ئوقۇلغان قورچاق ياكى سارقىندى تۇخۇمنى رەقىبىنىڭ ئۆيىنىڭ بوسۇغىسى ئاستىغا كۆمۈپ تاشلايدۇ. مۇنداق قورچاقنىڭ بېشى-كۆزىگە ۋە كۆكرىكىگە يېڭنە سانجىلغان بولىدۇ، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قورچاققا سانجىلغان يېڭنىلەر ياكى سارقىندى تۇخۇم چىرىگەندە قەسىدە ئۆز كۈچىنى كۆرسىتەرمىش. نىشانلاتقۇچى ئايال بولسا، ئىسىستقا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلەرمىش، ئەر بولسا، ئالدى باغلىنىپ قالارمىش. بۇ بەزى جايلاردا «جۇدۇ قىلىش» ياكى «جادۇ» قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بەزى كېلىنى بىلەن چىقىشالمىغان قېيىن ئانىلار كېلىنىنىڭ ئوغلى بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىقىغا قاراپ ئوغلۇمغا قېيىن ئانىسى «ئوقۇتۇۋەتكەن» دەپ باشقىلارغا دادلاپ بېرىدىغان ئادەتمۇ ئاشۇ خۇراپى ئەقىدە ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

② قان قىلىش: كىشىلەرقەسىدىچىلىككە بولغان ئەقىدىسى بويىچە بەزى پۇت، بەل ئاغرىقى قاتارلىق سۆرەلمە ئاغرىقلارنى ۋە بەزى بىر نەرسە كىرىپ-سانجىلىپ كەتكەن بانا-سەۋەبلەر بىلەن يۇقۇملىنىپ پەيدا بولغان سۆرەلمە چاقا-جاراھەتلەرنى قەسىدىچىلەرگە ئوقۇتىدۇ. قەسىدىچىلەر مۇنداق ھاجەتمەنلەر كەلگەندە كېسەلگە قاراپ «شامال دارىپتۇ»، «خىزىر ياكى قىتمىر غوجام ئۆتىدىغان يولغا ھاجەت قىلىپ قويۇپتۇ»، «ئىگىلىك يەرگە بىتەرەت دەسسەپ ساپتۇ»، «ئىگىلىك يەردىكى ياكى قىتمىر غوجامنىڭ چۈشكەن يېرىدىكى دەرەخنى كېسىپ قويۇپتۇ» دېگەندەك «دىئاگنوز» لارنى قويىدۇ. قارا قوي ياكى ئۇچ-تۆت قارا توخۇغا يەتتە كۈن ئوقۇپ ئاندىن شۇ «گۇمانلىق» يەرگە قان قىلىش زۆرۈرلىكىنى ئېيتىدۇ. ھاجەتمەنلىكى ھازىرلىقى پۈتۈشى بىلەن «ئوقۇش» باشلىنىدۇ، «ئوقۇش»

جەريانىدا ئاغرىق ياتقان ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت دانە نۆچكا يېقىلغۇ تۇرىدۇ. «ئوقۇش» توغىسىدىن كېيىن شۇ ئۆينىڭ ئەترابىغا يەتتە كۈنگىچە يەتتە يەرگە نۆكچە يېقىلىشى شەرت، موللام ئوقۇيدىغىنىنى ئوقۇپ بولۇپ قوينى گۈمانلىق يەرگە قان قىلدىغىنىنى ئېيتىپ، توخۇدىن بىرەرسىنى ئاغرىقنىڭ كۆز ئالدىدىدا قان قىلىپ ئالدىغانلىنى ئېلىپ ماڭىدۇ، دېمەك شۇنداق ئوقۇپ، قان قىلىنغاندىن كېيىن ئاغرىق تەدرىجىي ساقىيارمىش. شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇ داۋالاش ئۇسۇلى «قان قىلىش» دەپ ئاتالغان. خەلق ئىچىدە بەزى خېيىم-خەتەردىن ئامان قالغاندا ياكى چۈشى بۇزۇلۇپ خەتەرلىك ھېس قىلغاندىمۇ بىرەر مالنى ئۆلتۈرۈپ خالىس نەزىر قىلىش ئادىتى؛ «غايىپ غەزىنە» ئۇچراپ قالغاندا بىر مالنى، ھېچبولمىغاندا قول بارماقلىرىنىڭ بىرىنى چىشلەپ بولسىمۇ قان قىلىش، دېگەن ئەقىدىلىك قاراشمۇ ئاشۇ «قان قىلىش»تىن كېلىپ چىققان. ③

كۆچۈرۈش: كىچىك بالىلار تۇيۇقسىز ئاغرىپ قېلىپ ساقىيالماي بارغانسېرى ئورۇقلاپ، ئاجىزلىشىش ھالىتى يۈز بەرسە كىشىلەر بۇنىمۇ يۇقىرىقىدەك ئەقىدە بويىچە «شامال داريغانلىقتىن بولغان»، «يامان نەرسە-جىن چاپلاشقانلىق» دەپ قاراپ موللام، بۇۋىلەرگە ئوقۇتىدۇ. بۇ «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇندىلىشى مۇنداق:

ئاغرىغۇچىغا سىمۇول قىلىپ (ئوغۇل بولسا، ئوغۇلچە، قىز بولسا قىزچە) چىرايلىق قورچاق ياسىلىپ، چىرايلىق كىچىك داستىخان ۋە تۆتۇلمىغان بىر كىچىك تاۋاق ھازىرلىنىدۇ، يەتتە ئۆيدىن بىر بۇرىدىدىن نان تىلەپ كېلىنىدۇ، موللام ياكى بۇۋىۋام بالىغا ئەپسۇن ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھېلىقى يەتتە بۇردا نانغا سۇپكۆشلەپ بالىنىڭ بېشىدىن ئايىغىغا قەدەر يەتتە قېتىم «كۆچ-كۆچ» دەپ ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. ئاندىن تۆن يېرىملاشقاندا قورچاق كىشىگە تۇيدۇرۇلماي يولنىڭ

دوقمۇشىغا ئېلىپ بېرىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇلۇش بىلەن ھېلىقى داستىخان ئالدىغا سېلىنىدۇ، ئۈستىگە سۇپكۆشلەنگەن يەتتە بۇردا نان سېلىنىپ ھېلىقى تاماق قويۇپ قويۇلىدۇ، بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ بارغۇچى ئىشنى تۈگىتىپ ئارقىسىغا قارىماي ئۆيگە يېنىپ كېلىدۇ. بەزى جايلاردا يەتتە بۇردا نان ئورنىغا يەتتە ئۆيدىن ئاز-ئازدىن قۇرۇق ئۇن تىلەپ، ئۇنىڭدا چامغۇرلا توغرالغان قۇرۇق سۇيۇقئاش ئېتىلىدۇ. ئاش تەييار بولغاندا، بالا يالىڭاچلىنىپ ئۇنىڭ ھوردىسىدا ھوردىتىلىدۇ (باشقا جەريانلىرى يۇقىرىقىدەك ئۇسۇلغا ئوخشاش). بۇ «ئاۋاق ئېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى جايلاردا بولسا، جىن-شايتانلارنى قوغلاش مەقسىتىدە يەتتە تۈگمەندىن ئۇن ئوزانى تىلەپ كېلىنىپ، سەيشەنبە چىقىپ چارشەنبە كىرىش ئاخشىمى ئاغرىق بالىنى يالىڭاچلاپ بەدىنىگە يەتتە قېتىم سۈرۈلىدۇ. بۇ «توزلاندۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. تۈگمەندىن ئۇن توزانى تىلىنىشى ئادەتتە تۈگمەننىڭ خىلۋەتىرەك كېلىشىدىن، جىنلارنىڭ ماكانى دەپ قارالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ④

ئاچلاش: بوۋاقلار تولىدىن-تولىسىغا جىغاينىغۇسى كېلىپ يىغلاپ بىئارام بولسا ۋە ياس-ئۆسمۈرلەر ھەتتا ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر مېھماندارچىلىق ياكى تالا-تۈزدىن يانغاندا تۇيۇقسىز مەيدىسى ياكى قورسىقى ئاغرىپ كەتسە، بۇ كىشىلەرنىڭ «ئېچى كىرىپتۇ» ياكى «ئوتى تۇتۇپتۇ»، «كۆدە بوپتۇ» دەپ قارىلىپ بۇۋۇملەرگە ياكى بۇۋۇملەردىن ئۇدۇم ئالغان ئاياللارغا ئوقۇتۇلىدۇ. بۇ «ئاچلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇندىلىشى مۇنداق:

بىر پىيالىگە لىق كېپەك ئېلىنىپ دۇم قىلىنىپ داكا ياكى داسمالغا ئورۇلىدۇ. ئاچلىغۇچى ئۇنى قولىغا ئېلىپ ئىچىدە ئوقۇغاچ پىيالىنىڭ ئاغزى تەرىپىگە ئۈچ قېتىم ھۇرۇپ قويۇپ، ئاندىن بوۋاقنىڭ (ياكى ئاغرىغۇچىنىڭ) پېشانىسىدىن تا

ئايىغىچە «كۆچ-كۆچ! بۇ يەردە نېمە قىلىسەن؟ ئەسكى تۇگمەن (تاملىق) گە بار! قوشۇما قاشقا بار! يالغۇز دەرەخكە بار! ئۆزۈڭگە كىرىگەنگە بار! قوش خوتۇنلۇققا بار!» دەپ جىنلارغا خىتاب قىلىپ، ئالا قويماي نۇقۇپ چىقتىدۇ. بۇ ھەربىرىدە ئۇچ قېتىم تەكرارلىنىدۇ. كېيىك يوق شارائىتتا ئاشلىغۇچى كېيىك ئورنىغا ئالمىنىغا يەتتە بۇردا نان ئېلىپ ئاچلايدۇ. ئاچلىغۇچى ئاچلاش جەريانىدا ئەسنەك ئارىلاش «ھۇك!» دەپ تۇرىدۇ. «كىشى بىر نەرسە يېگەندە يېگۈسى كېلىپ قارىسا ئېچى كىرىپ قالىدۇ»، «كۆرمىگەن بىرىگە ھەۋەسلىنىپ قاراپ قالسا، ئوتى تۇتۇپ قالىدۇ» دەپ يامان ئالمىغان ئادەت شۇ ئەقىدە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ⑤ ئوت كۆچۈرۈش: ئەتىگەن-كەچ تەرەپلەردە كىشىنىڭ بەدىنى تېكەنلىشىپ، تىترەك بېسىپ ئاغرىسا «ئۇچۇنۇپتۇ»، «قوقاقداپتۇ» دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى شامال دارىغانغا تاقىلىش بىلەن ئوت كۆچۈرۈلىدۇ:

ناماز شام ۋاقتىلىرىدا يەتتە ھويلا جايلاشقان كوچا ئارىلىقىدىن ياكى تۆت كوچا ئاغزىدىن چوگا-تەمەچ تېرىپ كېلىنىپ، ئۇ بەلگۈرجەككە تىزىلىپ، ئۈستىگە ئازراق كېپەك سېپىلىدۇ. ئاندىن ئاغرىقنى قىبلىگە قاراپ ئولتۇرغۇزۇپ، تەمەچكە ئوت يېقىلىدۇ. بۇ جەريانىدا «ئوت كۆچۈرگۈچى» ئىچىدە «ئوقۇپ» تۇرىدۇ. ئوت تۇتىشىپ ئىس چىقىش بىلەن تەڭ ئاغرىقنىڭ بېشى-كۆزىگە سۇپكۆشلەپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىدىن پۈتىغا بارغۇچە ئارىلىقنى يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇ «ئوت كۆچۈرۈش» دەپ ئاتالغان. بەزىلەر بىر باغلام قارا سۆگەت قىپچىسىنى سوغۇق سۇغا چىلاپ تۇرۇپ، ئاغرىقنىڭ كېيىمىنى قايرىپ تۇرۇپ دۇمبىسىگە «كۆچ-كۆچ» دەپ ئۇچ قېتىم ئۇچۇغلايدۇ. بۇ ھەربىرىمۇ پەقەت نامازشام ۋاقتىدىلا ئورۇندىلىدۇ. بۇمۇ ئوت كۆچۈرۈشنىڭ بىر تۈرى

بولۇپ «ئۇچۇغداش» دەپ ئاتىلىدۇ. ⑥ چاچراتقۇ سېلىش: كىچىك بالىلارنىڭ ئېغىز ماتىغا ئۇششاق سۇلۇق چاقا چىقىپ بىرى ساقىيا-ساقايمايلا يەنە بىرى چىقىپ يۇزى-كۆزىنى بېسىپ كەتسە بۇ «چاچراتقۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەلنىڭ سەۋەبىمۇ جىن-شايتانلارغا تاقىلىپ «كۇل-ئەخلەتخانىغا تەرەتكە ئولتۇرۇپ قويغانكەن ياكى قوغۇن شاپىقىغا سىيىپ قويغانكەن» (ئەپسۇنچىلار ئەخلەت، كۇل تۆكۈلىدىغان يەرلەرمۇ يامان روھلارنىڭ ماكانى دەپ قارايدۇ) دەپ «دېئاگنوز» قويۇلىدۇ. ئۇلارچە بۇنى داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ ھەرخىل، مەسىلەن، ① موللام، بۇۋىلەر ئۇچ كۇن ياكى يەتتە كۇنگىچە ھەر كۇنى ئەتىگەنلىكى ئايەت ئوقۇپ تۇرۇپ چاچراتقۇ ئۇستىگە ئۇچ قېتىم سۈپكۆشلەپ «تۆكۈرۈپ» قويىدۇ. ② قۇرۇق قوغۇن شاپىقىنى سوقۇپ، كېپەككە ئارىلاشتۇرۇپ چوغ ئېلىنغان بەلگۈرجەككە سېلىش بىلەن بالىنىڭ بېشى-كۆزى ئىسسىرىقدىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل پات-پات قوللىنىلىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۆيىنىڭ ئايال خوجايىنى تەرىپىدىن ئورۇندىلىدۇ. ③ پاق-پاق سېلىش: يەتتە ئۆيدىن بىر قوشۇقتىن ئۇن تىلەپ چىقىپ كەپتەر تۇخۇمى چوڭلۇقىدا ئۇچ پارچە خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. ئاندىن بۇ ئۇچ پارچە خېمىر بىرلەشتۇرۇلۇپ توقاچ زۇۋۇلىسى چوڭلۇقىدا زۇۋۇلا قىلىنىدۇ. موللام ياكى داخان ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئوقۇپ، ھۇرۇپ تۇرۇپ قوقاسقا كۆمىدۇ ۋە داۋاملىق ئوقۇپ قوقاسقا ھۇرۇپ ئولتۇرىدۇ. خېمىرغا قىزىق ئۆتۈپ بىر ئازدىن كېيىن «پاق» قىلىپ ئېتىلىپ چېچىلىپ كېتىدۇ. موللام (داخان) «مانا ئايەتنىڭ كۇچى، خېمىر يېرىلىپ چېچىلىپ كەتتى، ئەمدى چاچراتقۇمۇ كۆچىدۇ» دەپ ئالدىغانلىقىنى ئېلىپ يولىغا راۋان بولىدۇ. ④ ياندۇرۇش: كىچىك بالا تۇغۇلۇشتا كۆزى ئاجىز تۇغۇلۇپ، بارا-بارا ئەلەس بولۇش ياكى ئاق چۈشۈش خەۋپى تۇغۇلسا ياكى چوڭلارنىڭ

كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا، بۇمۇ «شامال دارىغانلىق» دەپ قارىلىپ موللام (داخان) لارغا ئوقۇتۇلىدۇ. ئورۇندىلىشى: موللام (داخان) بۆرە ئۆلتۈرۈلگەن پىچاق تاپتۇرۇپ كېلىدۇ، ئەگەر ئۇنداق پىچاق تېپىلمىسا، قارا توخۇ ياكى كۆك كەپتەرگە ئوقۇپ ئۈنى بوغۇزلايدۇ. ئاندىن شۇ قان يۈقى پىچاقنى (بۆرە ئۆلتۈرگەن پىچاقنى)، ئاغرىقنىڭ كۆزىنىڭ ئاستىدىن ئۈستىگە قارىتىپ ئۈچ قېتىم ياندۇرمىلاپ قايرىيدۇ. شۇڭا بۇ «ياندۇرۇش» دەپ ئاتالغان. ⑤ پېرىخۇنلۇق (داخانلىق، باخشىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ): پېرىخۇن — ئەپسۇنچىلارنىڭ پىر ئۈستازى دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ سېھىرى-ئەپسۇنكەشلىكنىڭ مۇھىم بىر تۈرى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، بىر يۇرۇش قائىدە-يوسۇنلىرى، قورال ۋە مەخسۇس كىيىملىرى بولۇپ، ئادەتتە ئىككى-ئۈچ داخان (باخشى) بىرلىكتە ھەرىكەتلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئادەتتە نېرۋا خاراكتېرلىك سەۋدا، باش ئاغرىقى، شەقىقە ۋە تۇغۇتتىن قالغان ھەر خىل كېسەللىكلەرگە ئوقۇشنى ئاساس قىلىدۇ، ئۈچىنچىدىن، جىن-شايتانلارنى غەيرىي مۇسۇلمانلار جىنى ۋە مۇسۇلمان جىنى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىيدۇ، ئۇلارنىڭ ئوقۇپ داۋالاش ئۇسۇلى مۇنداق: باخشىلار ئاجايىپ-غارايىپ جەندە-كۆلالىرىنى كېيىشىپ تەق بولىدۇ. ئاندىن ئۆي قارائاغۇ قىلىنىپ ئوتتۇرىسىغا قوزۇق قېقىلىدۇ، ئۇنىڭغا چۈپۈردا ئىشلىگەن ئارغامچا باغلىنىپ، ئارغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى تۆكلۈككە باغلىنىدۇ. مانا بۇ «تۇغ باغلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارغامچىنىڭ تۆكلۈككە باغلانغان قىسمىغا ئالىيېشىل قىيىقچا لاتىلار چىگىلگەن بولىدۇ. ئارغامچا باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاغرىقلا مەھكەم تۇتقۇزۇپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. بۇ چاغدا باخشىلار سۇرلۇك قىياپەتكە كىرىپ ئاغرىقنى چۆرۈدەپ ئۆرە تۇرۇش بىلەن چوڭ باخشى ئەپسۇن-ئەرۋاش ئوقۇشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا

ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭى ۋە تاملىرىغا نۆكچە يېقىلىدۇ. قالغان باخشىلار ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ داپ چېلىشقا باشلايدۇ. ئاندىن ئاغرىق ئۆرە تۇرغۇزۇلۇپ داپ ساداسى ئىچىدە پىرقىراتقۇزۇلىدۇ. چوڭ باخشى ئارىلاپ قولىدىكى قارا سۆگەت تايىقى ياكى ئېشىلگەن لاتا «قامچا» بىلەن پىرقىراۋاتقان ئاغرىقنى ئۇرۇپ-ئۇرۇپ قويىدۇ، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىنىمۇ ئۇرۇپ چىقىدۇ. ئەپسۇن-ئەرۋىش ئوقۇشنىڭ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈشى ۋە چوڭ باخشىنىڭ ھەدەپ ئۇچۇغدىشىغا ئەگىشىپ ئاغرىقنىڭ پىرقىرىشىمۇ تېزلىشىپ ئاخرى ھوشسىزلىنىپ يىقىلىپ چۈشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن باخشىلارنىڭ ئوقۇشىمۇ توختاپ «داۋالاش» ئاخىرلىشىدۇ. بۇ خىل «داۋالاش»، «پېرى ئويىنتىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە تۇغنىڭ بىر ئۇچىنىڭ تۇڭلۇككە باغلىنىشى كۆكتە ئايلىنىپ يۇرگەن روھىناتلارغا سېغىنىشنى، بىر ئۇچىنىڭ يەرگە باغلىنىشى جىن-شايتانلارنى جەھەننەمگە قوغلاشنى مەقسەت قىلغان. دېمەك، ياخشى روھلار تۇڭلۇكتىن كىرىپ يامان روھلارنى جەھەننەمگە قوغلارمىش، بۇنىڭ بىلەن ئاغرىق ساقىيارمىش.

بۇنىڭدىن باشقا باخشىلار يەنە بەزى سوزۇلما بەل، پۇت ئاغرىقلىرىنىمۇ «كەتمەن بېسىش» ئۇسۇلى بىلەنمۇ «داۋا» لايدۇ. باخشىلار ئالدى بىلەن بىر كەتمەننى ئوتتا قىزدۇرىدۇ. كەتمەن قىپقىزىل ھالەتكە كەلگەندە ئىچىدە «ئوقۇغاچ» تاپىنىنى كەتمەنگە بىر سۇرتۇۋېتىپ ئاندىن كېسەلنىڭ ئاغرىغان يېرىگە پۇتىنى سۇرتىدۇ. شۇ تەرىقىدە ئۈچ قېتىم تەكرارلايدۇ. شۇڭا بۇ «كەتمەن بېسىش» دەپ ئاتالغان.

پالچىلىق: پالچىلىق «رەمبالچىلىق، قۇرچىلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇمۇ شامانىزىم ئەقىدىلىرىدىن قالغان سېھرى-ئەپسۇنكەشلىكنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىچىگە قەدىمكى دەۋرلەردىلا كىرگەن. V ئەسىرگە ئائىت

تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان پال چوكىلىرى ۋە IX ئەسىرگە ئائىت «ئىرق پۈتۈك» (پالنامە) ۋە ھېكايە، چۆچەكلەردىكى كىشىنىڭ مۇشكۈلچىلىكىنى ئاسانلاشتۇرغۇچى سۈپىتىدە يازىلغان «خىزىر ئەلەيھىسسالام» (قۇرئانداز دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئوبرازى، خان-پادىشاھلارنىڭ «ئەقىلدارلىرى» سۈپىتىدە يانلىرىدا قۇرئاندازلاردىن ئايرىلمايدىغانلىقلىرى توغرىسىدىكى بايانلار ئەنە شۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئەقىدە-ئادەت ئىسلامىيەتكىمۇ ماسلاشتۇرۇلۇپ رىسالىلىك كەسىپ سۈپىتىدە سەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. پالچىلار دانىيال ئەلەيھىسسالامنى ئۆزلىرىنىڭ پىرى ھېسابلايدۇ. شۇڭا پال سالغاندا «پاھ! مېنىڭ پالىم ئەمەس، دانىيال ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» دەپ تۇرۇپ پال سالىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە بازار تېپىشىغا سەۋەب بولغان.

پالچىلىقىنىڭمۇ تۈرى بىرقەدەر كۆپ. ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئاساسەن رىسالىگە قاراپ پال ئېچىش (سېلىش)، تاش-مارجان (قوناق-قۇمۇلاق) ۋە چوكا بىلەن پال سېلىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بېلىقنىڭ دولا سۆڭىكىنى ئوتقا سېلىپ پال سېلىش ئادىتى بىرقەدەر ئومۇملاشقان. بۇنىڭدا سۆڭەكتە پەيدا بولغان قاپارتمىلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، قاپارتمىلارنىڭ توپ-شالاڭلىقى، ئارىلىقىنىڭ كەڭ-تارلىقى قاتارلىق ھالەتلەرگە قاراپ مەنە ئېيتىش ئاساس قىلىنغان. پالچىلار ئىچىدە رىسالىگە قاراپ پال ئاچقۇچىلار بىرقەدەر داڭلىق بولۇپ، ئادەتتە ئۇلار يۇرت ئارىلاپ يۈرىدۇ. بەزى ھاجەتمەنلەر يۇرت كېزىپ يۈرۈپ شۇنداق پالچىلارنى ئىزدەپ تېپىپ پال سالدۇرىدۇ. پالچىلارغا ھاجىتى چۈشىدىغانلار تولاراق مال-ۋارانلىرى يوتكەن (ئوغرىلانغان) لەر، يىراقتىكى ۋە سەپەر ئۈستىدىكى يېقىنلىرىنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولماقچى بولغانلار، ئۆمۈر-تەلەي

سىناپ كۆرگۈچىلەر ۋە چۈش ئۆرۈتمەكچىسى بولغانلاردىن ئىبارەت.

پالچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئالدى بىلەن ھاجەتمەنلەرنىڭ روھىي ھالىتىگە، مۇددىئاسىغا دىققەت قىلىدۇ. چۈنكى، بەزىلەر «ماڭا بىر پال ئېچىپ باقسىلا» دەپ كەلسە، بەزىلەر پال سالدۇرماقچى بولغان مۇددىئاسىنى ئېيتىدۇ. پالچىلارنىڭ شۇنىڭغا قاراپ رىسالىسىنى ئېچىپ بىرەم قاراپ ئولتۇرۇپ ياكى پال دەستۇر قېپىنى يەرگە يېيىتىپ (بەزىلەر يەرگىلا)، ئۇستىگە تاش-مۇنچاقلىرىنى ياكى پال چوكىسىنى قويۇش بىلەن ئۇياق-بۇياققا ئايرىپ، ھەر خىل شەكىللەرنى چىقىرىپ، ئاندىن ھاجەتمەندە مەلۇم بىر ئۇمىد ھاسىل بولغۇدەك قىلىپ «پالىڭىز مۇنداق چۈشتى، بۇ . . نىڭ بىشارىتى» دەپ سۆزلەيدۇ. مەيلى تاش-مۇنچاق ياكى پال چوكىسى بولسۇن ھەممىسىدە تەخمىن سان بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ 43 دانە (تال) بولسا، بەزىلەرنىڭ 38، بەزىلەرنىڭ 28 دانە (تال) كېلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق رايونلىرىدا يەنە بىر خىل پال تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەتتىكى پال تۈرلىرىدىن بىر پەرقى، چوكا ياكى تاش-مارجانلارنى ئالدى بىلەن تۆت قۇر تىزىپ كېيىن بۇلۇڭلارغا ئايرىپ، تاق-جۈپلىرىگە قاراپ 16 خىل شەكىل چىقىرىلىدۇ. بۇ 16 خىل شەكىلنىڭ ئۆزىگە خاس نامى بولىدۇ. ھاجەتمەنگە سۆزلىگەندە بۇ 16 خىل شەكىلنىڭ نامىغا 16 پەيغەمبەرنىڭ نامى ۋە كۈن، ئاي، يۇلتۇز، ئوت، سۇ، شامال ھەم ھەپتە يەتتە كۈننىڭ نامى شېپى كەلتۈرۈلۈپ سۆزلىنىدۇ. پال تۈرلىرى ئېچىدە بۇ پال بىرقەدەر مۇرەككەپ، نامىمۇ غەلىتە بولۇپ، «ئۇستۇرلاپ پالنامىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا پالنىڭ قولىنىڭ ئالقىنىغا قاراپ ئاچىدىغان بىر تۈرىمۇ بار. پالچى ھاجەتمەننىڭ ئالقىنىنىڭ

ئىچىدىكى سىزىقلارنىڭ شەكلى، شاخچىلىرى ۋە قوشۇلغان-قوشۇلمىغانلىقى، قايسى نۇقتىدا ۋە قانداق شەكلدە قوشۇلغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تەبىر ئېيتىدۇ. ئېيتىلىدىغان تەبىر ئاساسەن «تەلەيلىك ئىكەنسىز؛ قولىڭىز ئوچۇقكەن؛ پىششىق ئادەم بولىدىكەنسىز؟ × نېكاھلىق بولىدىكەنسىز؟ × پەرزەنت كۆرىدىكەنسىز» دېگەن دائىرىدىن چىقمايدۇ. شۇڭا بۇ «ئالىقان پال» دەپ ئاتالغان.

چۈشكە تەبىر بېرىش: چۈشكە تەبىر بېرىش ئەسلى پالچىلىقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ، كېيىنچە تەدرىجىي ئۇدۇملۇق ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. شۇڭا ياش قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى چۈشكە تەبىر بېرىۋېرىدۇ. IX ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرق پۈتۈك» نى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا «چۈش تەبىرى» ياكى «چۈش تەبىرنامە» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا چۈش تەبىرىگە ئائىت نۇرغۇن بايانلار بار. ئۇنىڭدا كىشىنىڭ چۈشىدە كۆرگەن ھەرخىل شەيئىلەر بىر خىل ياخشىلىق-يامانلىقنىڭ سۈرى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى چۈشكە تەبىر بېرىشتە خەلق ئىچىدە ھازىرمۇ ئەينەن قوللىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قارا قۇش كۆرۈپ چۈشىسە ئامەتلىك بولىدۇ (ئاسماندا) ئۇچۇپ چۈشىسە پايدا ئالىدۇ، قوي پادىسى كۆرۈپ چۈشىسە باي بولىدۇ، بۇغا كۆرۈپ چۈشىسە بالا-قازادىن قۇتۇلىدۇ. ئورۇق ئات مىنىپ چۈشىسە كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ، قاتارلىقلارغا ئوخشاش. ھازىر خەلق ئىچىدە قوللىنىۋاتقان تەبىرلەرنىڭ ھەممىسى «ئىرق پۈتۈك» تىكى ياخشىلىق-يامانلىقنىڭ سۈرى قىلىپ بايان قىلىنغان شەيئىلەرگە تەقلىد قىلىنغان، مەسىلەن، ئارغامچا (يىپ ياكى لەڭمەن) كۆرۈپ چۈشىسە يول چىقىدۇ، سۇ ئۈزۈپ چۈشىسە ئامەتلىك، مەرتىۋىلىك بولىدۇ (غەم-غۇسسىدىن خالىي بولىدۇ)، ئېشەك

مىنىپ چۈشسە دۆلەتمەن بولىدۇ، ئاياللار پىچاق كۆرۈپ چۈشسە ئوغۇل تۇغىدۇ، ئالتۇن ئۈزۈك كۆرۈپ چۈشسە قىز تۇغىدۇ. ئەرلەر ئالتۇن ئۈزۈك كۆرۈپ چۈشسە ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ، ھارۋىغا ئولتۇرۇپ چۈشسە جىنازىنىڭ سۈرى، خام گۆش كۆرۈپ چۈشسە ئاغرىقنىڭ سۈرى، ئايىغىنىڭ چەمى ئاجراپ كېتىپ چۈشسە نىكاھدىن ئاجرىشىشنىڭ سۈرى، ئۈرۈشۈپ چۈشسە خۇشاللىقنىڭ سۈرى، شاد-خۇراملىق چۈشسە كۆڭۈلسىزلىكنىڭ سۈرى ۋەھاكازالار.

چۈشكە تەبىر بىرىشكە مۇناسىپ ھالدا بىر ئەتىگەندە، بىر كەچتە چۈش ئۈرۈشنى ۋە كۆزۈنگەنلا ئادەمگە چۈش ئۈرۈشنى يامان ئالىدىغان ئادەتمۇ شەكىللەنگەن. «دوستۇڭغا ئۈرۈسەڭ چۈش، پامانىنى ئوڭ دەر، دۈشمىنىڭگە ئۈرسەڭ چۈش، ياخشىنى يامان دەر» دېگەن ماقالىمۇ شۇ ئادەت ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

يۇقىرىقىدەك خۇراپاتلىق ئادەت-ئەقىدىلەر خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان بولسىمۇ خەلق ئۆزۈن مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدە «پالغا ئىشەنمە، پالسىزمۇ يۇرمە» دېگەن ئاددىي ئىلمىي چۈشەنچىگە كەلگەن.

5. ئەقىدە-ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك سۆز-ھەرىكەتلەر

ھەربىر مىللەت تىلىدا شۇ مىللەت ئېتىقاد قىلغان دىن (دىنلار) ئىلاھىنىڭ نام-سۈپەتلىرى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھەرخىل ئەقىدە-ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان بەزى مەخسۇس سۆز-ئاتالغۇلار بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى ئاللا (خۇدا)، رەببىم، بىسمىللا، شۈكرى، پىرىم، توۋا قاتارلىق بىر يۈرۈش سۆزلەر ئەنە شۇنداق سۆزلەر جۈملىسىدىن. مۇنداق سۆز-ئاتالغۇلار

ئادەتتە مەخسۇس دىنىي سوروڭ ۋە ئاڭلىق، مەقسەتلىك ھالدا خۇداغا سېغىنىپ ئىبادەت، دۇئا-تىلاۋەت قىلىشتا ئىسمى-جىسمىغا مۇۋاپىق قوللىنىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۇندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ ھەرخىل رايى-خاھىشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز-ئىبارىلەر ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مۇنداق تىل شارائىتىدا، بۇ سۆز-ئىبارىلەر ئەسلىدىكى دىن ئېتىقاد ئۇقۇمىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان بولىدۇ. شۇڭا شۇنداق تىل شارائىتىدا ئۇنداق سۆز-ئىبارىلەرنى «ئادەت تىل» دەپ دىنىي خۇراپاتلىقتىن پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «ۋاي خۇدايىمەي، ئەمدى كەلگىنىنى!»، «ۋاي خۇدا، بېشىمنى ئاغرىتىشماي مېڭىشىڭچۇ!»، «ئاللا بۇ نېمە گەپ!»، «يائاللا، نېمىدېگەن سەتچىلىك!»، «يائاللا، ھەجەبمۇ تۇگىمەسكە قالدى!»، «ئاللا، ئەمدى كېچىكتۇق»، «يائاللا، نېمىدېگەن چىرايلىق!»، «ۋاي خۇدايىمەي گېپىڭنى قارا!»، «خۇدا ھەققى، چوقۇم بارىمەن»، «يا رەببىم، بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك»، «يارەببىم، نېمىدېگەن كاتتا ئۆي!»، «يا رەببىم، شۇنداق گەپمۇ بارمۇ تېخى!»، «ئەمدى شۇكرى دەيدىغان بولدۇق»، «شۇكرى، بۇمۇ تۇگىدى». «شۇنى ئالغىنىڭغا شۇكرى دېگىنە!»، «بىسمىللاسىغا سەن كەلدىڭ»، «بىسمىللاسىغا ئوبدان سودا بولدى»، «ئاللاھۇئەكبەر، ئۇنى ئۇنتۇلۇپتىمەن!»، «ئاللاھۇئەكبەر، ماۋۇ ئىشنى كۆرمەمدىغان» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا بۇ بابتا بايان قىلىنغان ئادەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى گەرچە خۇراپاتلىق ئادەتلەردىن بولسىمۇ ئۆز دەۋرىدە كىشىلەر ھەر خىل مۇشكۈلچىلىكلەرگە نىجاتلىق تېپىش «تېخنىكىسى» سۈپىتىدە ئەقىدە باغلاپ كەلگەن، كېيىنكى دەۋرلەردە بولۇپمۇ فېئودالىزم دەۋرى ۋە ئىسلامىيەت دەۋرىگە كەلگەندە، ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇ خۇراپاتلىق

ئەقىدە-ئادەتلەردىن خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى، بۇنىڭغا ئىسلامىيەتنىڭ «تەقدىر ئىلاھلىق» ئاساسىدىكى روھىي ھۆكۈمرانلىقى قوشۇلدى، پومېشچىك ئېكسپىلاتاتور سىنىپلار ئۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ ئاتالمىش «تەقدىرگە تەن بېرىش» سەپسەتىسى تەرغىباتى بىلەن جېنىنىڭ بارچە شۇغۇللاندى. نەتىجىدە ئۇيغۇر خەلقى ئېغىر روھىي زەئىپلىككە دۇچار بولۇپ، ھېسابسىز ئازاب-ئوقۇبەتلەرنى تارتتى. ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۇزۇن مۇددەت تۇرغۇن، قاششاق، بېكىنمە ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بۇ ھالەتكە پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا ئۇزۇل-كېسىل خاتىمە بېرىلدى. ئازادلىقتىن كېيىن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى يولغا قويۇلدى. دېموكراتىك ئىسلاھات ئارقىلىق ھەر خىل فېئودال دىنىي ئىمتىيازلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئازاد قىلىندى. ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىي ماۋارىپنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتى ۋە ئىلىم-پەن ساۋادىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئومۇملاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قالاق ئادەت-ئەنئەنە ۋە دىنىي قارىشىدا يېڭىدىن-يېڭى چۈشەنچىلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، بۇ چۈشەنچىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 30 نەچچە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيەتلىرى جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزىدىغان ھەر خىل دىنىي ئەقىدە-ئادەتلەردىن ئاڭلىق قول ئۈزگەنلىكى ۋە بايلىق، كەمبەغەللىكنىڭ قانداقتۇ كىشىلەرنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن تەقدىرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىپ، تولۇپ-تاشقان قىزغىنلىق، ئىشەنچ بىلەن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىۋاتقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

ئون ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى

ئەدەبىيات-سەنئەت بىر مىللەتنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ نازۇك، ئەڭ تىپىك مىللىي خۇسۇسىيىتى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى يەنى گۈزەللىك زوقىنى تىل ماتېرىيالى ۋە ئۇسۇل-يەغمىسى، ھۈنەر-سەنئەت، رەسساملىق، نەققازلىق، ھەيكەلتىراشلىققا ئوخشاش بىر قاتار سەنئەت ۋاستىسى ئارقىلىق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدىغان بىر خىل ئالاھىدە ئادەت شەكلى. بۇ ئالاھىدە ئادەت شەكلىنى، كونكرېتلاشتۇرۇپ «تىل سەنئىتى ۋە سەنئەت ئادىتى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. روشەنكى، تىل سەنئىتى ھەرخىل ئادەت تىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ، تىل شۇڭلاشقا ئاغزاكى (جانلىق) تىل، يېزىق (ئەدەبىي) تىل دەپ؛ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تىل سەنئىتى «ئاغزاكى ئەدەبىيات»، يېزىق تىل ئادىتى بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىرى «يازما ئەدەبىيات» دەپ ئاتالغان. بۇ بىر قاتار زىچ باغلىنىشلىق ئالاھىدىلىكلەرنى «ئېتنوگرافىيە» دېگەن ئاتالغۇنىڭ لۇغەت مەنىسى ئاساسىدا، كىتابىمىزدا «ئەدەبىيات-سەنئەت ئادىتى» دېگەن ئاتالغۇغا مەركەزلەشتۇرۇدۇق.

1. تىل

بۇگۈنكى ئۇيغۇرلار مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ئۇزۇن، مۇرەككەپ تارىخىي جەريانىدا ۋە ھازىرغا قەدەر ئۆز تىلىنى ئىزچىل ھالدا ئورتاق ئالاقىلىشىش قورالى قىلىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. مەلۇمكى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسى، غەربىي ھون تىل تارمىقى ئۇيغۇر-قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ تېپىك نامايەندىلىرىدىن بولۇپ، IV - V ئەسىرلەردىلا ئۇرۇق، قەبىلە تىلى ئاساسىدا بىرلىككە كېلىشكە، ئومۇملىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. ئورخۇن ئۇيغۇر خانداڭلىقى دەۋرىگە كەلگەندە لۇغەت فۇندى ۋە گرامماتىكا قۇرۇلمىسى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇكەممەن تۈراقلىققا ئىگە رەسمىي يېزىق تىل بولۇپ شەكىللىنىش بىلەن خانداڭلىق تەۋەسىدە قوللىنىلىدىغان ئورتاق تىلغا ئايلانغان. خانداڭلىق مەيدانىغا كېلىش بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئومۇملىقىدا كەڭ كۆلەملىك بىرلىشىش، قوشۇلۇش ۋەزىيىتى مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى شەكىللەندى، بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر تىلى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇستەھكەملىنىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر، خانداڭلىق تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا قەبىلىلەرنى «ئۇيغۇر» دېگەن نام ئاستىغا جەملىشىشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىشىدە داۋاملىق رول ئويناپ كەلدى. بۇ جەريان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ئۇزلۇكسىز سىڭىپ كىرگەن قەبىلە-قوۋملار تىلىدىن

يېڭىدىن-يېڭى ئۇزۇق قوبۇل قىلىپ، لۇغەت تەركىبىنىڭ داۋاملىق بېيىش، ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئۆسۈش جەريانى بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئۆز دەۋرىدە تۈركي تىللا سۆزلىشىدىغان قوۋملارنىڭ ھەممىسىنى چۈشىنىدىغان ئورتاق تىلغا ئايلىنىپ قالدى، خاندانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ XIV ئەسىرگىچىلىك بولغان ئۇزاق تارىخي جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركي قوۋملارنىڭ ئورتاق ئەدەبي تىلى بولۇپ كەلدى. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا قىسمەن كەسپي ئاتالغۇلار بىلەن ئايرىم سۆزلەردىكى فونېما پەرقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسي جەھەتتىن دىئالېكت پەرقى يوق.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۆز دەۋرىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار تارىخي ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشتىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنىدە ياشىغانلىقىغا مۇناسىپ شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىشىدا ۋە شۇ ئاساستا ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىدە ئىنتايىن زور رول ئوينىدى. مۇشۇنداق بىرلىككە كەلگەن، تەرەققي قىلغان تىل بولغاچقا، نۇرغۇن نامسىز مۇنەۋۋەر ئەدىپلەر (قەدىمكى مەڭگۈ تاش پۈتۈك ئاپتورلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىن ئىلگىرى-كېيىنكى تارىخي دەۋرلەردە ئىلىم-پەن تارماقلىرى بويىچە مەخمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەسىردىن رابغوزى، خۇيلىن، سىڭقۇسەلى، بىلان ناسىلى، لىيەخۇيشەن قايا، سارابان، لىيۇمىڭشەن ۋە فارابى، ئەخمەت يۈكنەكى، ئابدۇرېھىم نازارى قاتارلىق مۇتەپپەككۇر، ئالىم، تىلشۇناس، ئەدەب-شائىر، تارىخشۇناس، تەرجىمەشۇناس، تۈرىپ قاتارلىق نۇرغۇن ئەربابلار يېتىلىپ چىققان. ئۇلاربىزنىڭ پەخىرلىنىشىمىزگە ئەرزىيدىغان مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى، ھەرخىل تېمىدىكى شېئىر پارچىلىرى، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن

يارۇق» «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» «چاستانى ئىلىك بەگ» قاتارلىق ئىجادىي، ئەدەبىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر، «تۈركىي تىللار دىۋانى» «قۇتادغۇبىلىك»، «قىسسەئى رابغۇزى»، «جامئۇل ھېكايەت» قاتارلىق پارلاق مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. يۇقىرىقى تىلغا ئېلىنغان نەمۇنىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تىل-ئەدەبىياتىنىڭ ئاجايىپ زور مۇڭەپپەقىيەتلىرىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار تىلىنىڭ ئىخچاملىقى، بەدىئىيلىكىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، سۆزلەرنىڭ ئېنىق ۋە تۇراقلىقلىقى، يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلغان ئالىملارنمۇ ھەيران قالدۇرماقتا.

ئومۇمەن، ئۇزۇن تارىخىي دەۋرنىڭ چايقاش-سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر تىلى دەۋرىمىزگە كەلگەندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، تاكامۇللاشتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىنسانىيەت ئەلى ئىلغار مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بولغان ماركسىزم تەلىماتلىرى، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى ۋە «ئوچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە»، «سۇ بويىدا» «قىزىل راۋاقتىكى چوش» قاتارلىق نادىر، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى «مىڭ بىر كېچە» گە ئوخشاش چەت ئەللەرنىڭ مەشھۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى، ھازىرقى زامان ئىلىم-پەن تېخنىكىسىنىڭ يېڭى مۇڭەپپەقىيەتلىرىنى ئۇيغۇرلارغا يەتكۈزۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي-مەنىۋى تۇرمۇشىنى ھېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن بولۇشىغا مۇناسىپ ھازىرقى زامان ئىلغار مىللەتلىرىنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش يولىدا ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلماقتا.

2. يېزىق

مەلۇمكى، يېزىق تىل تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، تىلنى خاتىرىلەيدىغان بەلگە (تامغا). بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى قوللانغىنىغا 2000 يىل بولغانلىقى مەلۇم.① ئەجدادلىرىمىز بۇ ئۇزۇن تارىخىي جەريانداا ئالدى بىلەن بىر مۇددەت خەنزۇ يېزىقى، مانى يېزىقى، براھمى يېزىقى، سوغدى يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ ئۆز تىلىنى خاتىرىلەپ كەلگەن. Ⅳ - Ⅴ ئەسىرگە كەلگەندە شۇ يېزىقلارنى قوللىنىش جەريانىدىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن سوغدى ئېلىپبەسى ئاساسىدا يېزىق يارىتىپ قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ يېزىق قەدىمكى تۈنجى ئۇيغۇر يېزىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى قاراشتا موڭغۇل دالاسىدىن تېپىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىگە قاراپ ئۇيغۇرلار ئورخۇن خانداىلىقى دەۋرىدىن باشلاپ قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىنى قوللانغان دېيىلىدۇ. بۇ موڭغۇل دالاسىدىن باشقا رايونلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تېپىلمىغان شارائىتتا چىقىرىلغان يەكۈن ئىدى. 1975-يىلى تۈرپاندىن Ⅴ ئەسىرده قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تارىخا پۈتۈك②تېپىلغاندىن كېيىن ئۇ ئەنئەنىۋى قاراشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. بۇنىڭغا ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى ئالدى بىلەن تېيانشاننىڭ ئېتەكلىرىده ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئىچىده مەيدانغا كەلگەن، موڭغۇل

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-بەت.
② ق. ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» 3-بەت

دالاسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىگە ئىشلىتىلگەن يېزىقنى ئاشۇ سوغدى ئېلىپبەسى ئاساسىدا يارىتىلغان تۇنجى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۆزگەرتىلىپ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن تۈرى دېيىشكە بولىدۇ. شۇ تارىخى پۈتۈكتىكى بەزى خەتلەرنىڭ سۆزلەرنىڭ شۇ يېزىقتا ترانسكرىپسىيە قىلىنغانلىقى دەل شۇنىڭ پاكىتى، بۇ تارىخىي دەۋرنى ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى دېيىشكە بولىدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىياتى يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويىدى. قەدىمكى تۇنجى ئۇيغۇر يېزىقى يەنە سوغدى ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما ئالاھىدىلىكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ئوڭدىن سولغا، بەزىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىلىپ كەلگەن. روشەنكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىش ئۇسۇلى خەتزۇ يېزىقىنىڭ تەسىرىدىن بولغان، بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار ئىچىدە X ئەسىرگىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان. تۇرپان، قۇمۇل رايونلىرىدا بولسا X V ئەسىرگىچىلىك، گەنسۇ رايونىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئىچىدە X VIII ئەسىرگىچە قوللىنىلغان. بۇ تارىخىي دەۋرنى ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر يېزىق تىل تەرەققىياتىنىڭ بىر چوڭ نامايەندىسى مەتبە تېخنىكىسىنى كەڭ قوللانغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەلۇمكى مەتبە تېخنىكىسى مەبلىكتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئىجاد قىلىنغان، ئەجدادلىرىمىز بۇ تېخنىكىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تۇنجى قېتىم ئېلىپبەلىك يېزىققا تەدبىقلاپ ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش بىلەن مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ غەرب ئەللىرىگە تارقىلىشىدا بۇاستە رول ئوينىغان. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور بىر تۆھپىسى.

X ئەسىردىن كېيىن قاراخانىلار دەۋرىدە، ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى تۈپەيلى، سوغدى يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىستېمالدىن قېلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئۇيغۇر يېزىقى يارىتىلىپ قوللىنىلىشقا باشلىدى. بۇ يېزىق تا ھازىرغىچە قوللىنىپ كېلىنمەكتە. بۇ دەۋرنى ئۇيغۇر يېزىق تىل تەرەققىياتىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭدەك دەۋر ئۇقۇمى بويىچە سوغدى ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى قەدىمكى تۈنجى ئۇيغۇر يېزىقى دەپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى يېزىقنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەسىرىمىزنىڭ 30-ۋە51-يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئىككى قېتىملىق ئىسلاھات ئارقىلىق ھازىرقى شەكلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ جەريانىدا لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئۇيغۇر يېزىقى تۈزۈلۈپ بىر مۇددەت سىناق تەرىقىسىدە قوللىنىلىپ 1982-يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3. تىل سەنئىتى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ ئۇستۇنلۇكىگە مۇناسىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل سەنئىتىمۇ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغان. بۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق نۇرغۇن ياد نامىلاردىن باشقا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى ئېتىقاد ئادەتلىرى، تارىخىي ۋە تۇرمۇش ئادىتى مەزمۇن قىلىنغان تىلى گۈزەل، بەدىئىيلىكى يۇقىرى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقى، تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى. ئېغىز ئەدەبىياتى بولسا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەريانىدا ئېغىز تىلى ئارقىلىق يارىتىلىپ، تارقىلىپ، بايان قىلىنىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ تۈرى كۆپ، مىللىيلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئەپسانە، رىۋايەت، (مەددادلىق)، ھېكايە-چۆچەك، يېيىت (نەزمە)، قوشاق (ناخشا-غەزەل)، ماقال-تەمسىل، تېپىشماق، مەسەل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەپسانە: ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ جاھالەت دەۋرىدە تەبىئەتكە قارىتا پەيدا بولغان بېقىنىش-سېغىنىش تۇيغۇسى ئارقىسىدا يارىتىلغان ھەر خىل ئىلاھلارغا ئوخشاش ئەقىلگە سىغمايدىغان ئاجايىپ-غارايىپ ۋەقەلەر، شەخسلەر بايان قىلىنىدىغان ھېكايىلەر «ئەپسانە» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق ئەپسانىلەرمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقالغان. مەسىلەن، يەر-زېمىن ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، يەر تەۋرەش، يامغۇر يېغىش، كۆھىقاپ توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرگە ئوخشاش. ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىدە خۇدانىڭ ئالدى بىلەن يەتتە قات ئاسمان، يەتتە قات زېمىننى ياراتقانلىقى، ئاندىن تۆپراقتىن ئادەم ياساپ ئۇنىڭغا جان كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن ھاۋا ئانامنى ياساپ، ئۇ ئىككىسىگە ئەرشتىن (جەننەتتىن) ئورۇن بەرگەنلىكى؛ ئادەم ئاتام شەيتانغا ئالدىنىپ بۇغدايىنى يەپ قويۇپ، ئەرشتىن زېمىنغا چۈشۈرۈۋېتىلگەنلىكى، ئۇ ئىككىسى يەرگە چۈشكەندە زېمىننىڭ مۇز ئىكەنلىكى، ئۇلار مۇزدا يېتىپ-قوپۇپ يۈرۈپ پەرزەنتلىك بولۇپ، دۇنيادىكى ئادەمزات ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋا ئانامنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ئاپىرىدە بولغانلىقى ھېكايە قىلىنسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋا ئانامنىڭ تۇنجى پەرزەنتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ

ئۇچىنچى ئوغلى ياپەستىن تارالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

يەر تەۋرەش توغرىسىدىكى رىۋايەتتە زېمىننىڭ ئەڭ ئاستىدا يوغان بىر ئۆي بارلىقى، ئۇنىڭ زېمىننى بىر مۆڭگۈزدە كۆتۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى، مۆڭگۈزى تالغاندا ئۇ مۆڭگۈزدىن بۇ مۆڭگۈزگە يۆتكىگەندە يەر تەۋرەيدىغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

يامغۇر توغرىسىدىكى ئەپسانىدە يەتتە قات ئاسماننىڭ ئۈستىدە قۇشلارنىڭ پادىشاھى بارلىقى، ئۇ ياز كۈنلىرىدە ئىسسىقتا چىدىمايلا پات-پات سۇغا چۆمۈلىدىغانلىقى، سۇدىن چىقىپ راھەتلىنىپ، قاناتلىرىنى كېرىپ سىلكىگەندە تۆت ئەتراپقا سۇ تامچىلىرى چاچرايدىغانلىقى، شۇ سۇ تامچىلىرىنىڭ يەر يۈزىگە يامغۇچ بولۇپ چۈشىدىغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

كۈھىقاپ توغرىسىدىكى ئەپسانىدە مۇنداق ھېكايە سۆزلىنىدۇ: يەر يۈزىدىكى ئادەمزاتقا زىياندىش دېۋە-ئالۋاستىلارنى خۇدا ئۆز قۇدرىتى بىلەن كۈھىقاپقا سولاپ ئاغزىغا يوغان بىر تاغ ئۇندۇرۇپ قويغانىكەن. بۇ يەردە بىر يەتتە باش يالماۋۇز بولۇپ، ئادەمزات ئۈستىگە چىقىش ئۈچۈن كۈندۈزى مىنىپ چىقىدىغان توكۇر ئېشەكنىگە توقۇم تېكىش بىلەن بەنت بولىدىكەن. توقۇم پۈتەي دېيىشىگە كۇن كەچكە تايانچ مۈگدەك تۇتىدىكەن-دە، بىر ئاق خوراز كېلىپ تاتىلاپ-تاتىلاپ توقۇمنى چۈگۈۋېتىدىكەن. يالماۋۇز ئاچچىقىدا ئۇ يەردىن چىقىشقا تۆشۈك ئېچىش ئۈچۈن تىلى بىلەن تاغنى يالاشقا تۇرىدىكەن. تاغ ئەمدى تېشىلەي دەپ قالغاندا، تۇخۇ چىللايدىكەن-دە، تاغ يەنە ئەسلىگە كېلىپ قالىدىكەن.

ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئادەتتە شامال چىقىپ توختىمىسا «كۈھىقاپنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ كەتكەندەك چىقتى» دېگەن ئادەت تىلىمۇ شۇ كۈھىقاپ ئەپسانىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا ھەزرىتى لوقمانىڭ 1000 يىل ياشاپمۇ خۇدا ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىشقا ئەزرائىلنى ئەۋەتكەندە، ئۆزىگە

ئوخشاش نۇرغۇن ئادەم ياساپ ـ ئۆزى ئوتتۇرىدا تۇرۇۋېلىپ ئەزرائىلنى ئالدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرگە ئوخشاش ئەپسانىلەر كەڭ تارقالغان بولۇپ، خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ھېكايە قىلىنىپ كەلمەكتە.

رىۋايەت: رىۋايەتلەر ئەپسانىلەر ئاساسىدا يارىتىلغان بولغاچقا ئەپسانىۋى تۈس ئالغان، ئەمما بايان قىلىنغان ۋەقەلىكلەر ئاساسەن ئەقىلگە سىغىدىغان ۋەقەلىتىكلەردىن ئىبارەت. بەزى زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ مەنبەسىمۇ رىۋايەت ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر، مۆچەل توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ھەرقايسى رايونلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئۇ رىۋايەتلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد، ئەقىدە، ئۆرپ ـ ئادەت، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلار جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك داستان ـ قىسسە شەكلىدە يارىتىلغان «ئوغۇزنامە» ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن خوتەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى «بىرنى بىر دېگۈلۈك» رىۋايىتى، ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشقا، سودا ـ سېتىققا چىڭ، ماھىرلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، ئاتۇش كاتتايلاقتا قىشتا 12 ـ ئايدا بۇلاق بويىدا دىلپار چېچەكلەپ قاتتىق يەر تەۋرەپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت، كورلا ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇشۇكنى پولوغا باسقانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت، ئاقسۇنىڭ كاۋسى، باي سايرامنىڭ قېتىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئەنە شۇنداق رىۋايەتلەر جۈملىسىدىن.

ھېكايە ـ چۆچەك: ئۇيغۇر خەلق ھېكايە ـ چۆچەكلىرى

مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، مۇھەببەت-نەپرەت قارىشىنىڭ روشەنلىكى، تۇرمۇش ئادىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىقى، بەدىئىيلىكىنىڭ ئۇستۇنلۇكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان. ھېكايە-چۆچەك، ئېپىتىش-ئاڭلاش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر ھېكايە-چۆچەكلىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوڭچىلىق، مالچىلىق تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەندىن تاشقىرى كۆپىنچە ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئەمگەكچى خەلقە سىمۋول قىلىنغان شەخسىي ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا ھېكايىچىلىك ئادىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئوڭچى بوۋاي، پادىچى بالا، قېرى باغۋەن، يېتىم قىز-يېتىم بالا قاتارلىق شەخسلەرنى ئاقىل، دانىشمەن، ۋىجدانلىق، ئەخلاقلىق، يارەمەن-ھالىمەن، سەممىي-سادىق، كۆرەشچان، باتۇر، خەلقپەرۋەرلەرنىڭ سىمۋولى؛ باي-پادىشاھ، ئەجدىھار، جادۇگەر، يەتتە باش يالماۋۇز قاتارلىقلارنى نائىنساپ، دۆتلەر، زالىم، قانخور، كاززاپ، ھىيلىگەرلەرنىڭ سىمۋولى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا ھېكايە-چۆچەك ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر شەكلى سۈپىتىدە ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملىشىپ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

ھېكايە-چۆچەك سۆزلەش-ئاڭلاش ئائىلىلەردە، بولۇپمۇ كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا بىر خىل مەنىلىك مەدەنىي پائالىيەتكە ئايلىنىپ قالغان. مەسىلەن، كىچىك بالىلىرى بارلىكى ئائىلىلەردە ئاخشاملىقى بالىلارغا ھېكايە، تېپىشماق ئېيتىپ بېرىش ئاتا-ئانىلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى مەجبۇرىيىتىگە ئايلىنىپ قالغان. كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا بولسا، بالىلار، ياشلار، ھەتتا

ياش قۇرامىغا يەتكەنلەرمۇ ياز-كۈز كۈنلىرى ئېتىز-ئېرىقتىن يېنىپ غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن، بۇگۈن بىرىنىڭ ئەتە يەنە بىرىنىڭ دېگۈدەك ئىشىك ئالدى ياكى ھويلىسى ۋە ياكى ئۆيلەرنىڭ ئالدى-كەينىدىكى خامانغا، كۆۋرۈك بېشىغا يىغىلىپ ئاي يورۇقىدا ھېكايە ئېيتىشىدۇ. قىش كۈنلىرى بولسا، ئارىلاپ نۆۋەت بىلەن بىرىنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ ھېكايە ئېيتىشىدۇ. قىزلار، ياش چوكانلارمۇ ياز كۈنلىرى تونۇر بېشى، ھويلا، باراڭ ئاستىلىرىدا جەم بولۇپ ھېكايە ئېيتىشىشتىن خالىي بولالمايدۇ. بۇنداق ھېكايە ئېيتىشىشنىڭ ئالاھىدىلىكى، نۆۋەت بىلەن ئېيتىشىدۇ. شۇڭا بۇنداق ھېكايە ئېيتىشىش تەبىئىي مۇسابىقە تۈسىنى ئالغان.

مەلۇمكى، ھېكايە-چۆچەكمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مىللىيلىقى كۈچلۈك بىر ژانىرى، شۇڭلاشقا مىللەتلەردىكى ھېكايە-چۆچەكلەرنىڭ تۈرى، ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ ھەر خىل. ئۇيغۇرلاردا ئەپسانىۋى تۈس ئالغان ھېكايىلەر، تۈرمۇش ھېكايىلىرى، لەتىپە-چاقچاق، ھايۋانات، تاغ-دەريالار توغرىسىدىكى ھېكايىلەر بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. مەسىلەن، «يېرىلىڭ تاغىم»، «ئېچىل داستىخىنىم»، «ئۇر توقمىقىم»، «سۇلايمان قالپاق»، «كەمەك ھەييار»، «خاسىيەتلىك ھاسا ۋە يىڭنە»، «ئالتۇن شەمشەر»، «ئادەمگە 72 خىل ھۇنەر ئازلىق قىلىدۇ»، «چېچەن كېلىن»، «كۆرەڭ بايۋەتچە بىلەن پەملىك ئايال»، «ئوجمە سايىسى»، «چىنتۆمۈرباتۇر»، «بۇلبۇل گويا»، «بۆرە، تۈلكە ھەم بۆدۈنە»، «قاغا بىلەن ئۇلاي»، «دۇداق، بېلىق ھەم توشقان»، «قىرىق يالغان» قاتارلىق ھېكايىلەر شۇنداق ھېكايىلەر جۈملىسىدىن. «ئالتۇن شەمشەر»، «چېچەن كېلىن»، «دۇداق، بېلىق ھەم توشقان» دېگەن ھېكايىلەرنى ئالساق، ئۇنىڭدا، ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىزلىك، كەمستىش،

كەمستىشكە قارشى مەڭىستەمسلىك، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاقكۆڭۈل، ئەقىللىك، يارەمەن-ھالمەنلىكى، باتۇرلۇقى؛ باي-پادىشاھلارنىڭ دۆت، نائىنساپ، زالىم، قانخورلۇقى ۋە سېھر-ئەپسۇنكەشلىك، ئادەملەرنىڭ دىۋىلەر بىلەن نىكاھلانغانلىقى؛ ھايۋانلارنىڭ «ۋاپادار-سادىقلىقى»، چىن مۇھەببەتنىڭ قۇدرىتى، ھالاۋەتنى قاتارلىق ھەر خىل، مۇرەككەپ ۋەقەلىكلەر ئىنتايىن ئىخچام، يۇمۇرلۇق، ئورگانىك ھالدا ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭدەك ئەمگەكچى خەلقنىڭ تىرىكچىلىك ئادىتى، ئەقىل-پاراسىتى، بىرلىك-ئىتتىپاقلىق، ئۆملۈك نامايان قىلىنغان.

لەتىپە: لەتىپە-چاقچاق ئۇيغۇر خەلقىدە ئەڭ ئومۇملاشقان، ئەڭ جانلىق، ئەڭ يۇمۇرلۇق ئاغزاكى تىل ئادىتى، ئەمگەك مەيدانلىرى، ھەرقانداق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى لەتىپە-چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. ئاددىيسى كىشىلەر كۆرۈشۈپ سالاملاشقاندا، تاماق ئۈستى، ھەتتا تۇيراق بېشىدەك جىددىي سورۇنلاردىمۇ چاقچاقتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. چاقچاقخۇمارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىدىن بولغان خۇشپېچىملىق خۇسۇسىيىتىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى.

ئۇيغۇر خەلقى لەتىپە-چاقچاقنى شاد-خۇراملىق، كۆڭۈل ئازادىلىكىنىڭ مۇھىم ۋاستىسى قىلىپ ئادەتلەنگەندىن تاشقىرى، جەمئىيەتتىكى، كىشىلەر مۇناسىۋىتىدىكى، كىشىلەر مىجەزىدىكى غەيرىي نورمال ئەھۋاللارغا قارىتا ئۆتكۈر تەنقىد قورالى قىلىپمۇ ئىشلىتىلەنگەن. «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»، «ھېسام چاقچاقلىرى» قاتارلىق لەتىپىلەر شۇنداق لەتىپىلەر جۈملىسىدىن.

مەددادھلىق: مەددادھلىق — ھېكايىچىلىك، داستانچىلىق

يەنى ھېكايە-داستان سۆزلەش دېگەنلىك بولىدۇ. مەددادھلىق ئادەتتىكى ھېكايىچىلىك، داستانچىلىقتىن پەرقلىنىدۇ. ئادەتتىكى ھېكايىچىلىك، داستانچىلىقتىن پەرقلىنىدۇ. مەددادھلىق ئۇيغۇرلاردا بىر خىل ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت. مەددادھلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد-ئادەتلىرىنى، خەلق ئېچىدىكى مەشھۇر ھېكايە-داستانلارنى، خەلق قەھرىمانلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەت-قىسسىلەرنى شۇنىڭدەك ئىسلام تارىخىدىكى زور ۋەقە قاتارلىقلارنى ئاغزاكى تىل سەنئىتىگە مۇناسىپ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب-ماھارەت بىلەن بايان قىلىشنى كەسىپ قىلغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش مەنبەسىمۇ مەددادھلىق.

مەددادھلار ئادەتتە يۇرت ئارىلاپ يۇرىدۇ. بارغانلىكى يېرىدە بىرنەچچە مەيدان مەددادھلىق ماھارىتى كۆرسىتىدۇ. ھەر مەيدانغا ئاز دېگەندە 40-50 كىشى: كۆپ دېگەندە 100-200 يۇز كىشى يىغىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بايان قىلىدىغان ھېكايە، داستان، قىسسىلىرى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىگە، بولۇپمۇ، مىللىي پسىخىك ئادەت-ئەنئەنىلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر ئىنتايىن قىزىقىش بىلەن ئاڭلايدۇ. بولۇپمۇ ياشانغانلار ئالاھىدە ئىشتىياق-قىزىقىش بىلەن زېرىكمەي ئاڭلايدۇ. چۈنكى مەددادھلار كەمەك ھەييار، تاھىر-زۆھرە، يۈسۈپ ئەخمەت، غېرىب-سەنەم، جەڭنامە، سىيىت نوچى قاتارلىق داستانلارنى سۆزلىگەندە، كىشى ئۆزىنى ئەينى ۋاقىتتىكى نەق مەيداندىكىدەك ھېس قىلىدۇ. شۇڭا ئاڭلىغۇچىلار، مەددادھلار بىر ھېكايە-داستاننى سۆزلەپ بولغاندا، مىننەتدارلىق بىلدۇرۇش يۈزىسىدىن ئىختىيارىچە ئۇلارنىڭ ئالدىغا پۇل تاشلايدۇ.

مەددادھلارنىڭ سەييارە مەددادھلىق قىلىش ئادىتى ئۇلار ئۈچۈن ئۆز ماھارىتىنى ئۆستۈرۈش، ئۆگىنىش، توپلاش،

تارقىتىش جەريانىدىن ئىبارەت. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت، ھېكايە-چۆچەك، داستان-قىسسە قاتارلىقلار شۇلارنىڭ ئۆگىنىشى، توپلىشى، رەتلەپ قايتا ئىجاد قىلىپ تارقىتىشى ئارقىلىق ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۈگۈنكى كۈنگە يېتىپ كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بىز مەددىاھلىقنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى، رولىغا قاراپ ئاغزاكى تىل ئادىتى بويىچە مەددىاھلىقنىڭ «مەددىاھلىق ئەدەبىياتى» ياكى ئاممىۋى ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيىتى دەپ، مەددىاھلارنى تالانتلىق ئەدەب ۋە سەنئەتكار، تەرغىباتچى دەپ ئاتىساق ھەرگىز مۇبالىغە قىلغان بولمايمىز.

ماقال-تەمسىل: ماقال-تەمسىل ئۇيغۇرلار سۆز نۇقتىسىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئادەت تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر شەكلى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مول ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاددىي، ئىخچام، مەنتىقىلىق، ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەممە ساھەدىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرىنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە»، «بەخت نەدە، پىشانەڭدىكى تەردە»، «ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا»، «ياقا يۇرتنىڭ سۇلتانلىقىدىن، ئۆز يۇرتنىڭ قەلەندەرلىكى ئەلا»، «تەن ساقلىقى پادىشاھلىق»، «ئون ئۆلچەپ بىر كەس»، «سەۋر قىلساڭ غورىدىن ھالۋا پۈتەر»، «يىلان ئۆزۈم ئەگرى ئەمەس، يولۇم ئەگرى دەر»، «باي باينىڭ قاياشى، كەمبەغەل كەمبەغەلنىڭ قاياشى» ۋەھاكازا.

ماقال-تەمسىللەر شۇنداق ئالاھىدىلىكى بىلەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلقى قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان، شۇڭلاشقا كىشىلەر سۆز-نۇتۇقلىرىدا پىكىر-قاراشلىرىنىڭ ئورۇنلۇق ۋە توغرىلىقىنى ئىسپاتلاشتا، ھەتتا، سالا-سۈلھى ئىشلىرىدا، كىشىلەرگە تەسەللىي بېرىشتە ھۆرمەت-ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىدا «ئاتىلار سۆزى» دەپ

ماقال-تەمسىلگە مۇراجىئەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن. ئومۇمەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە سۆز-نۇتۇقىدا ماقال-تەمسىل ئىشلەتمەيدىغان ئادەم ئاز ئۇچرايدۇ.

ماقال-تەمسىللەر ئىچىدە «ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق» دېگەنگە ئوخشاش فېئودال ئەخلاقىي قاراش ئىپادىلىنىدىغان ماقال-تەمسىللەرمۇ ئۇچرايدۇ. مۇناقاش ماقال-تەمسىللەر ھۆكۈمران سىنىپلار تەرىپىدىن توقۇپ چىقىرىلغانلىقتىن، ھۆكۈمران تەبىقىدىكىلەر دائىم ئىشلىتىلىش بىلەن چەكلىنىپ كەلگەن.

بەيىت-قوشاق: بەيىت - «نەزمە»، قوشاق - «ناخشا»، «غەزەل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوشاقچىلىق ئۇيغۇرلاردىكى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت. خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن «تېلىلار قوشىقى» ئەجدادلىرىمىزدا بۇ ئادەتنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىلا شەكىللىنىپ ئومۇملاشقانلىقىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

قوشاقچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن تۇرمۇش ئادىتى بىلەن شۇنداق زىچ باغلىنىپ كەتكەنلىكى، ئەمگەك مەيدانلىرى، ئائىلە ئەمگىكى، يول يۇرۇش، توي مۇراسىمى، ئۆمۇر مۇراسىملىرى، ھېيت-ئايەم پائالىيەتلىرى، مېھماندارچىلىق، سەيلە-مەشرەپ ۋە ھەرخىل ئاممىۋى مەدەنىي پائالىيەتلەر، ھەتتا بۇۋاقلارنى ئۇخلىتىش (ئەللەي قوشىقى)، ھازا ئېچىش ۋە مەۋلۇت مۇراسىمى، روزا رامىزان پائالىيىتى قاتارلىق دىنىي مۇراسىملارمۇ قوشاقسىز بولمايدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئاشۇنداق بىر قاتار مۇراسىم، ھەربىر-پائالىيەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا مۇناسىپ بەيىت-قوشاقلارنى توقۇپ ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل تۇيغۇ-ھېسسىيات، ئەقىدە، كۆز-قاراشلىرىنى كۆيلەپ، شاد-خۇراملىق ئىچىدە ئىش-ئەمگەك قىلىشقا ۋە يېڭىدىن-يېڭى بەيىت-قوشاق، كۆيلەر (ئاھاڭ) توقۇپ، ئىجاد قىلىپ مەنىۋى

تۇرمۇشىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىش ۋە جانلاندۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى «ناخشا-ئۇسسۇل-چى» مىللەت، ئۇيغۇرلار رايونىنى «ناخشا-ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتىشى دەل ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكىگە قارىتىلغان.

ئۇيغۇر قوشاقلىرى: ئەمگەك قوشاقى، مۇھەببەت قوشقى، تارىخىي قوشاق، ئۆرپ-ئادەت (مۇراسىم قوشقى)، تېپىشماقلىق قوشاق قاتارلىق قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قوشاقلار ئادەتتە يەككە، كوللېكتىپ، مۇزىكىلىق، مۇزىكىسىز ئېيتىلىدۇ. مۇراسىم قوشاقلىرى پەقەت مۇراسىمدىلا ئېيتىلىدۇ، باشقا قوشاقلارنى ئېيتىش سورۇن چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. بېيىت، تېپىشماقلىق قوشاقلار ئاساسەن كوللېكتىپ سورۇنلاردا ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا ئېيتىلىدۇ. بېيىت ئېيتىشتا ئۆزئارا كۆڭۈل سىرلىرىنى ئېپادىلەش، ماختاش ياكى چۈشۈرۈش ئاساس قىلىنىپ، تېپىشماقلىق قوشاقتا ئۆزئارا ئەقىل، تالانت سىناش ئاساس قىلىنىپ سورۇندىكىلەرگە شاد-خۇراملىق بەخش ئېتىش مەقسەت قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بېيىت، تېپىشماقلىق قوشاقلارنىڭ ئورۇندىلىشى تەبئىي ھالدا مۇسابىقە تۈسىنى ئالغان. مەسىلەن:

ئا: ئاققىنا كۆڭلەك كىيىپسىز،
ئاق تىكەنلەر ئىلمىسۇن.
ئىككىمىز ئاشنا بولايلى،
ئۆيدىكىلەر تۇيمىسۇن.

ب: ئۆيدىكىلەر تۇيسا تۇيسۇن،
ۋەدە يالغان بولمىسۇن.
ۋەدىسىدە تۇرمىغان كىشى،

ئەھلى مۇسۇلمان بولمىسۇن.

× × ×

ئا: دوپپىكىزغا قارىسام،
ئانار گۈلىگە ئوخشايلا.
قاراڭ، سۆز بېرەي دېسەم،
زەپىرەڭگە ئوخشايلا.

ب: چاققان يىگىت دەي دېسەم،
قارى مەجەزگە ئوخشايلا.
كۆڭلۈمنى بېرەي دېسەم،
خام قاپاقتا ئوخشايلا.

× × ×

ئا: ئول نېمەدۈر كۈن-تۈن ئالەم چىراغى،
ئۇچيۇز ئاتمىشتۇر ئۇنىڭ ياپراقى.
ئىچىدە باردۇر سەر ئېسىل شاخى،
ئوغلۇم ئاشىق بولساڭ جاۋاب بەر.

ب: ئاي بىلەن كۈندۈز ئالەم چىراغى،
ئۇچيۇز ئاتمىش كۈندۈز ئۇنىڭ ياپراقى.
رامىزان ئايىدۇر، سەر ئېسىل شاخى،
ماڭا ئۇستاز بولسىڭىز جاۋابىم شۇلدۇر.

× × ×

ئومۇمەن ئېيتىشىش قوشاقلىرىنىڭ بولۇپمۇ بېيتنىڭ تەييار تېكىستى بولمايدۇ. مەيدانغا چۈشكۈچىلەر مەيداندىكى ئەھۋالنىڭ زۆرۈرىيىتىگە قاراپ نەق مەيدانداً ئۆدۈللۇق توقۇپ ئېيتىدۇ. بۇ ناھايىتى چېۋەرلىك، ماھىرلىق تەلەپ قىلىدۇ. «ئەللەي» قوشىقىنىڭمۇ قېلىپلاشقان، تەييار تېكىستى بولمايدۇ، چۈنكى بالا كۈنىگە نەچچە ۋاخ بۆلۈنىدۇ، شۇنىڭدەك بۆشۈكنى چوڭلارمۇ، كىچىكلەرمۇ تەۋرىتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان قوشاق قاپىيىسىز، كالتە-كالتە سۆز ئىبارىلەردىن ۋاقىتلىق قۇراشتۇرۇلىدۇ ۋە «ئەللەي» سۆزىنىڭ سوزۇپ ئېيتىلىشىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ پەس، مۇڭلۇق ئاۋازدا ئېيتىلىدۇ. «ئەللەي قوشىقى» كۆپىنچە ھاللاردا تۆۋەندىكى مەزمۇنلار ئاساسىدا ئېيتىلىدۇ:

ئەللەي بالام، ئەللەي-ئەللەي!
مېنىڭ بالام ئۇخلايدۇ، ئەللەي-ئەللەي!

ئەللەي بالام، ئەللەي-ئەللەي! (ئۆلۈلە-ئۆلۈلە)
بەگ بالام ئۇخلايدۇ، ئەللەي-ئەللەي! (〃 〃)

مېنىڭ بالام ئاي، ئەللەي-ئەللەي! (〃 〃)
گەپ ئاڭلايدۇ ئۇخلايدۇ، ئەللەي-ئەللەي (〃 〃)

ئۇيقۇمنى ساڭا بەردىم، ئەللەي-ئەللەي! (〃 〃)
ئۇخلايدۇ بېگىم، ئەللەي-ئەللەي! (〃 〃)

ئەللەي ئۇكام، ئەللەي-ئەللەي! (〃 〃)
مېنىڭ ئۇكام ئۇخلايدۇ، ئەللەي-ئەللەي! (〃 〃)

مېنىڭ ئۇكام ئەقىللىق، ئەللەي-ئەللەي! (" ")
ئۇخۇ دېگەننى بىلىدۇ، ئەللەي-ئەللەي! (" ")

ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، مەھەللىۋىلىكى ۋە تېپىكلىكىنى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭلاشقا قوشاقلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يەر-جاي ناملىرى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، ئاتۇش ناخشىسى، كۇچا ناخشىسى، لوپنۇر قوشىقى، ئىلى ناخشىسى، تۇرپان (قۇمۇل) ناخشىسى قاتارلىقلار. بۇ رايوننىڭ قوشاقلىرى كۇي (ئاھاڭ) جەھەتتىمۇ پەرقلىق كېلىدۇ. بۇ ناخشا-قوشاقلار ئىچىدە لوپنۇر قوشىقى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەسلىتىدىغان تەسۋىرى، كۇي (ئاھاڭ)، كۇيلەش ئۇسلۇبىنىڭ تېپىكلىكى بىلەن ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. قوشاق ئېيتىش مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 — 40-يىللىرىغا قەدەر لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ مۇھىم كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ كەلگەن (توي-تۆكۈندە ئوغلاق تارتىش مۇسابىقىسىمۇ بولىدۇ). يەككە ناخشا ئېيتىش ئادىتى بىرقەدەر ئومۇملاشمىغان، مەخسۇس يالغۇز كىشىلىك ياكى ئىككى كىشى ئېيتىشىش ئادىتى ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. مەخسۇس يالغۇز كىشىلىك ئېيتىشىش ئادىتى قىرغىز داستانچىلىرىنىڭ ماناس ئېپوسىنى ئېيتقىنىغا، ئېيتىشىش قازاق ئاقىنلىرىنىڭ ئېيتىشىشىغا ئوخشايدۇ، مۇنداق پائالىيەت دائىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلار بىر-بىرىم كۈنلۈك يىراقلىقتىن كېلىپ ئاڭلايدۇ، كۆرىدۇ. ئېيتىشىش كۈننى-تۈنگە ئۇلاپ داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

ئومۇمەن قوشاقچىلىق ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى بۇرۇنلا ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن،

قوشاقچىلار خەلق ئىچىدە چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە. توي-تۆكۈن، سەيلە-مەشرەپ، مېھماندارچىلىق ۋە ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى قوشاقچىلارنىڭ ئىشتىراكسىز ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. كەسپىي قوشاقچىلار ئۆز ماھارىتىنى مۇزىكا ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا كەسپىي قوشاقچىلارنىڭ ھەممىسى تالانتلىق نەغمىچى كېلىدۇ. ئۇلار تارىخىي قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل قوشاقلارنىڭ، ھەرخىل كۈيلەرنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملىشىشىدا، يېڭى قوشاق، كۈيلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى-تارقىلىشىدا غايەت زور رول ئويناپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار خەلق تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىپ «ئەلنەغمىچى» دەپ تارتۇقلانغان.

تېپىشماق: مەلۇمكى، تېپىشماق ناھايىتى قىزىقارلىق بىر خىل ئەدەبىي ژانىر بولۇپ، ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. تېپىشماقنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەممە مىللەتلەردە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، بايان قىلىنىغان ۋەقە-شەيئىلەرنىڭ ئوبرازى سۈمۈللاشتۇرۇلغان ھەمدە سۆز-ئىبارىلىرى قىسقا، ئىخچام، قاپىيىلىك، ئاھاڭدار كېلىدۇ.

مەسىلەن:

تېشى سىرلاقلىق، ئىچى مىخلاقلىق (تاۋۇز ئانار)

كىچىككىنە پىننىاس، بۇ ئالەمدە تىنماس. (يېڭنە)

ئىگەرمۇ ئېگەر، خانىنىڭ بوينىنمۇ ئىگەر. (ئىشىك)

مىللەتلەرنىڭ مىللىي پسىخىكىسى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىش ئۇسۇلى پەرقلىق بولغاچقا، ۋەقە-شەيئىلەرنى سىمۇللاشتۇرۇش ئادىتىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇلاردا ئاپتاپپەرەس ساداقەتلىكنىڭ سىمۋولى، سېغىزخانىنىڭ سايىرىشى خۇشخەۋەرگە سىمۋول قىلىنسا، ئۇيغۇرلاردا ئاپتاپپەرەس ئىككى يۈزلىمىلىككە، سېغىزخانىنىڭ سايىرىشى شۇم خەۋەرگە سىمۋول

قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قاغىنىڭ سايرىشىنىمۇ ياماۋ ئالىدۇ. شۇڭا هويلا-ئارامدىكى دەرەخلەردە قاغا سايرىسا «ئاغزىڭغا تاش» دەپ ئۇچۇر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.

تېپىشماقنىڭ يەنە بىر ئالاهىدىلىكى، سوئال-جاۋاب تەرىقىسىدە ئورۇندىلىنىپ، سوراۋ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئەجدادلىرىمىز تېپىشماق ئېيتىش ۋە جاۋاب ئېلىش ئارقىلىق ياشلارنىڭ، بولۇپمۇ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى ئۆستۈرۈشكە ئىلهام بېرىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تېپىشماقنى بالىلار تولىمۇ قىزىقىدۇ.

4. سەنئەت ئادىتى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن سەنئەتخۇمار خەلق. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تەبىئىتى «ۋەپىنامە»، «تاڭنامە» قاتارلىق خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئاللىبۇرۇنلا ئۆزىگە مۇناسىپ تەسۋىرىي ئورۇن ئالغان. كېيىنكى دەۋرلەردە قەلەمكەشلىرى تەرىپىدىن «ناخشا-ئۇسسۇلچى» خەلق دەپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەتخۇمارلىقى ئۇسسۇل، مۇزىكا، ئويمانچىلىق (نەققاشچىلىق)، هەيكەلتىراشلىق، هۈنەر-سەنئەت، رەسساملىق، كەشتىچىلىك قاتارلىقلارنى ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىدە ۋە ئۇنىڭ ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى شادىيانىلىق، هوزۇر-لەززەت دەپ بىلىپ، ئىشتىياق باغلاپ كەلگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇسسۇل

هەرىكەت سەنئىتى ياكى هەرىكەت تىلى دەپ ئاتىلىدىغان

ئۇسسۇل ۋە ئاۋاز سەنئىتى ياكى مۇزىكىلىق تىل دەپ ئاتىلىدىغان مۇزىكا ئۇيغۇر سەنئىتى بويىچە ئەڭ تەرەققىي قىلغان، ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان سەنئەت ژانىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر خىل بايرام تەنتەنىلىرى، بارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۇسسۇل-مۇزىكىسىز بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇسسۇل بىلمەيدىغان ئادەممۇ ئاز ئۇچرايدۇ. ھەتتا ئۇسسۇل ئۆگىنىش بەش-ئالتە ياشلىق بالىلارنىڭمۇ بىر خىل مەدەنىي پائالىيىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن. كۆپ ۋاقىتلاردا 70-80 ياشلىق بوۋاي-مومايلارمۇ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ مەيداندىكىلەرگە خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۇسسۇلنىڭ شۇ قەدەر ئومۇملاشقانلىغا مۇناسىپ ئۇنىڭغا نەغمە قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ گۈزەللىك زوق-ھەۋىسىگە تېخىمۇ ئۇيغۇنلاشقان. بۇ ھال ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ موللۇقى، كۆپ خىللىقىنى بەلگىلىگەن. ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى ھەربىر كىشى مەزمۇنىغا، ئويناۋاتقان سورۇنغا قاراپ ئەمگەك ئۇسسۇلى، كۆڭۈل ئېچىش ئۇسسۇلى، مۇراسىم ئۇسسۇلى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇسسۇل ئەمگەك پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا قەدىمكى دەۋردە ئەمگەك پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. كېيىنچە كۆڭۈل ئېچىشقا ئۇيغۇنلاشقان ھەر خىل ئوبرازلىق ھەرىكەتلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولغان. مەيلى قايسى خىلدىكى ئۇسسۇل بولمىسۇن، ئەجدادلىرىمىز لەرزان، يېقىملىق، شادىيانە، شوخ ياكى مۇڭلۇق مۇزىكا ساداسى ئىچىدە رېتىملىق، نەپىس، نازۇك، ئوبرازلىق بەدەن ھەرىكىتى ئارقىلىق ھەرخىل ھېسسىيات-كەيپىيات، شەكىل-قىياپەت، مۇھىت-مەنزىرىلەر ئوبرازىنى ئىپادىلەپ ئۆزلىرىنى مەنسۇپ ئوزۇق بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىن بولغان مەشرەپنى ئەنئەنىسۋى ئۇسسۇل كۆرىكى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى مەشرەپتە ھەرخىل يۇمۇرلۇق،

ساتىرىك ئوبرازلار ئىپادىلىنىدىغان كومېدىيىلىك ئويۇنلار ئوينىلىشتىن تاشقىرى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ھەرخىل ئوبرازلىق ھەرىكەتلەر ئىپادىلىنىدىغان يەككە، ئىككى كىشىلىك ۋە كوللېكتىپ ئۇسۇللارمۇ ئوينىلىدۇ. مەسىلەن، دولان (مەشرەپ) ئۇسسۇلى، جەرەن ئۇسسۇلى، ئۆچكە ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، پوتا ئۇسسۇلى، نازىرگۈم ئۇسسۇلى، پىيالە ئۇسسۇلى، رومال ئۇسسۇلى، گۈل ئۇسسۇلى، چاچقوشاق ئۇسسۇلى، يۈزئاچقۇ ئۇسسۇلىقاتارلىق ئۇسسۇللار. بۇلاردىن باشقا نىقابلىق يولۇاس ئۇسسۇلى، سۇ چېچىشىپ ئوينايدىغان سۇ-مۇز ئويۇنى، ئارغىماق ئويۇنى قاتارلىق ئۇسسۇل، ئويۇنلارمۇ بولغان.

دولان مەشرەپىدە ئەر-ئايال كوللېكتىپ ئوينايدىغان تۆت ئۆزگىرىشلىك ئۇسسۇلنى ئۇيغۇر ئەمگەك ئۇسسۇلىنىڭ قەدىمكى شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. بۇ ئۇسسۇل ئوينالغاندا، ھەربىر ئۆزگىرىشتە ئورۇندىلىۋاتقان ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىنغان مۇزىكا ساداسىدىن كىشى ئۆزىنى خۇددى ئېدىر-جىلغىلاردا، ئورمان-چاتقاللىقلاردا ئوۋ كۆزىتىپ كېتىۋاتقاندەك، ئوۋ بىلەن جىددىي ئېلىشىۋاتقاندەك، ئوۋنى قورشاپ ئاخىر غەلىبە تەنتەنىسىنى قىلىۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. جەرەن ئۇسسۇلى بۇگۈر، شايارنىڭ تارىم بويلىرىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئومۇملاشقان بىر خىل گىرىملىك ئۇسسۇل. بۇ ئۇسسۇل مەخسۇس داپقا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدۇ. ئۇنىڭدا جەرەننىڭ خۇلق-مىجەزى، ياشاش قانۇنىيىتى ۋە ئۇنى ئوۋلاش ئۇسسۇلى ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇچە مەنبەئىلەردە خاتىرىلىنىشچە ئىچكى ئۆلكىلەردە ئوينىلىدىغان شىر ئۇسسۇلى، ئوقيا ئۇسسۇلى، باتۇر ئۇسسۇلى قاتارلىق ئۇسسۇللار تاڭ دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئۇسسۇللاردىن بولۇپ،

ئىچكىرىگە ئۇيغۇرلاردىن تارقالغانلىقى مەلۇم[1]. ئەمما بۇ ئۇسسۇللار كېيىنكى دەۋرلەردە تەدرىجىي ئونتۇلغان. دېمەك بۇنىڭدىن ئۇسسۇلنىڭ ئەمگەك پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇندىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنى ئېتىقادىدىن كەلگەن «پىر ئۇسسۇلى» (پىرىخۇنلۇق) مۇ بولغان. بۇ ئۇسسۇل ئۇيغۇرلاردا دەسلەپكى دەۋرلەردە مۇراسىم ئۇسسۇلى سۈپىتىدە يەنى قامانلارنىڭ جىن-شاياتۇنلارنى قوغلاش پائالىيىتىدە سېھرىي-ئەپسۇن ئۇقۇش مۇراسىمى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە مۇراسىم ئۇسسۇل شەكلىنى يوقىتىپ، باخشىلارنىڭ تۇغ باغلاپ، دۇئا ئوقۇشىدىكى بىر خىل ھەرىكەتكە ئايلىنىپ قالغان.

دولان مەشرەپىدىن باشقا قەشقەر، يەكەن سەنمى، كۇچا كورلا سەنمى، تۇرپان، قۇمۇلنىڭ مىيلىس، كۆك (مايسا) مەشرەپى، ئىلى سەنمى ۋە نەغمىلىك ئولتۇرۇشلىرى قاتارلىقلارمۇ ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇلىنىڭ ئەنئەنۋى نامايەندىسى سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇسسۇل تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئوردا مۇراسىملىرىنىڭمۇ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ قالغان، مەشھۇر تارىخنامىلاردا «ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كاتتا ئەربابلىرى ياكى چەت ئەل ئەلچىلىرى قاغان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغاندا، ئالدى بىلەن بارگاھ ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، ساما سېلىپ، ئۇسسۇل ئوينىلاتتى» دېگەن خاتىرىلەردىن ئۇسسۇلنىڭ ئەجدادىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا نەقەدەر مۇھىم رول ئوينىغان كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

---

① ئا. مەمتىمىن. «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى» 73-، 74-بەتلەر.

يىغىنچاقلىغاندا، ئۇسسۇل ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت گۈلزارىدا ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان توزۇمايى، سولمايى، هامان پورەكلەپ، خۇش پۇراق چېچىپ كېلىۋاتقان بىباها گۈلى.

مۇزىكا

ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنى ئۇسسۇل سەنئىتى بىلەن قوشماق ياكى بىر گەۋدە دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ئىككىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك ئالاهىدىلىكىگە مۇناسىپ هالدا بىر-بىرىنى ئۆزئارا شەرت قىلىشقان. ئۇسسۇل ئۇيغۇرلارنىڭ شوخ، تېتىك، مەردانە، غەيۇر، شادىيانە-خۇشپېچىم، قەيسەر مىجەز-خۇلقىنى نەپىس، نازۇك، ئەۋرىشىملىك هەرىكەت تىلى بىلەن ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئارقىلىق خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتى بەدىئىيلىكىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، ئاهاڭىنىڭ كۆپ خىللىقى، رېتىمىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ۋەزىنىنىڭ ئېنىق-ئۆلچەملىكلىكى قاتارلىق ئالاهىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئۇسسۇل هەرىكىتىگە جان كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پىسخىك ئالاهىدىلىكىگە تېخىمۇ ئۇيغۇنلاشتۇرغان.

ئۇيغۇر مۇزىكا تىلىنىڭ بۇ ئالاهىدىلىكىگە مۇناسىپ چالغۇلىرىنىڭمۇ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاهاڭىنىڭ كۆپ خىللىقى، مۇرەككەپلىكى قاتارلىق ئالاهىدىلىكىرىنى تولۇق ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە.

ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ خورىماس مەنبەسى بولغان ئون ئىككى مۇقام ئەنە شۇنداق ئالاهىدىلىكلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن مۇزىكا دەستۇرى بولۇپ، مەيلى ئەنئەنىۋى نەغمىلەر ياكى هازىرقى يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىك بەدىئىي مۇزىكا ئىجادىيەتلىرى بولسۇن هەممىسى ئون ئىككى مۇقامغا ۋارىسلىق

قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، قەشقەر، يەكەن، كۇچا، كورلا، تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى سەنەم-مەشرەپلىرى قاتارلىقلاردا ئېيتىلىدىغان ناخشا، ئويناپلىدىغان ئۇسسۇللارنىڭ مۇزىكىسى ۋە «غېرىپ-سەنەم»، «تاھىر-زوھرا» قاتارلىقلارنىڭ مۇزىكىسىنى، «تاشۇاي»، «شادىيانە»، «نىم پەدە»، «سوۋار»، «ئويناڭ دەردى بار بالىلار»، «ۋادەرىخا»، «دەردىڭ يامان»، «سېپىل ناخشىسى»، «جۇنۇن»، «زېمىن»، «ئالمىخان»، «لىۋەن يارلا»، «ئانارگۈل بالا»، «ھەيرانەي»، «ئىلاخۇن كۆك كۆز»، «سادىر پالۋان»، «ھەي دادەي»، «بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار»، «شەرىخۇمارى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى» قاتارلىق مۇزىكا، ناخشا-ئۇسسۇللارنىڭ ھەممىسى ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭىنىڭ دائىرىسى ۋە تەسىرىدىن مۇستەسنا ئەمەس، بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىلىق ناخشا-ئۇسسۇللىرىنىڭ تىپىك نەمۇنىلىرىدىن بولۇپ، ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان خەلقىمىز بىلەن بىللە ياشاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتىدە مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەر مەۋجۇت بولغىنىدەك، ئۇيغۇر مۇزىكىسىمۇ شۇنداق مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەردىن مۇستەسنا ئەمەس، مۇنداق مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ، شىمالىي شىنجاڭ (ئاساسەن ئىلى رايونى) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇزىكا-ناخشىلىرىدا ئۇچرايدۇ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭ مۇزىكا ئاھاڭىدا مۇرەككەپ ئەكىتىمە كۇي-ئاۋازلارنىڭ ئازلىقى، شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇزىكا-ناخشا كۇي-ئاۋازىنىڭ ئاددىيلىقى (كورلا، تۇرپان، قۇمۇل سەنەملىرىنىڭ كۇي-ئاۋازلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش)، ئىلى مۇزىكا-ناخشىلىرىنىڭ ئەكىتىمە، سىيرىلما، بۆلۈنمە ئاۋازلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر ئون ئىككى مۇقام كۇي-ئاۋازلىرىنى ئاساس

قىلغان بولۇپ، يەنىلا ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئورتاق سىستېمىسىغا مەنسۇپ.

چالغۇ

ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ موللۇقى، كۆپ خىللىقىغا مۇناسىپ ئۇنىڭغا تىل-جان كىرگۈزىدىغان چالغۇلىرىمۇ ھەرخىل، ئاساسلىقلىرى ئون نەچچە خىلغا باردۇ. ئۇنىڭ ئېچىدە بەزىلىرىنىڭ شەكلى تۆت-بەش خىلغا باردۇ. مەسىلەن، راۋاب قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى، قويچى راۋابى، تەكەمۇل راۋابى دەپ تۆت خىل كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرى ئاساسلىقى داپ-دۇمباق، غىجەك، نەي (سىبىزغۇ)، قالۇن، ساتار، دۇتتار، تەمبۇر، راۋاب، چاك، قوبۇز، ساپايە، تاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. تارىخىي يادىكارلىق ۋە ھۇججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ چالغۇلار ئېچىدە داپ، دۇمباق، نەي، غىجەك قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىمىزدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. غىجەك دېگەن «غىرداپ چالىدىغان چالغۇ» دېگەنلىك بولىدۇ، غىجەك ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ خەنزۇچە «خۇچىك» يەنى «غۇر سازى» دەپ ئاتىلىدۇ. «غۇر» ئۇيغۇر دېگەن بۇ نامنىڭ قەدىم زامانىدىكى ئاتىلىشى بولۇپ «خۇ» شۇ «غۇر» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. داپ، نەي «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا مەخسۇس سۆزلەم ئورنىدا «تۇمرۇك» (داپ-دۇمباق)، «سىبىزغۇ» (نەي) دەپ بېرىلگەن. بۇنىڭدىن غىجەك، داپ، نەينىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ئەجدادلىرىمىز ئومۇمىيۈزلۈك قوللانغان ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىمىزدىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كەڭ يېزىلاردا دېھقانلارنىڭ خالىغاندا چالغۇ ئەسۋابلىرى يوق

شارائىتتىمۇ لېگەن، پەتنۇس قاتارلىق نەرسىلەرنى داپ ئورنىدا چېلىپ، كالتە ئۇسسۇل مەشرەپى ئويناپدىغان ئادىتىمۇ شۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. غېجەكنىڭ ھازىر قۇمۇل مەشرەپلىرىدە يەنىلا ئاساسلىق چالغۇ سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا رايونلاردا ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلىتىلمەيدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىدا غەرب غېجىكى يەنى ئىسكىرىپكا ئىشلىتىش ئومۇملاشتى. ھازىر ئىسكىرىپكىنىڭمۇ ئۆزلەشتۈرۈلگەن تۈرلىرى مەيدانغا كېلىپ ئومۇملاشماقتا. ئىسكىرىپكا جۈملىدىن قالۇن، ساتارنىمۇ غېجەكنىڭ قانۇنىيىتىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان چالغۇلار دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. 60-يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر چالغۇ سەنئىتىدە ئىجادىي تەرەققىياتلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. مەسىلەن، خۇشتار ۋە يېڭىچە تەمبۇر قاتارلىقلار. خۇشتارنى غېجەكنىڭ ھازىرقى زامانداىكى ئىجادىي تەرەققي قىلدۇرۇلغان شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

قوبۇزغىغا كەلسەك، ئۇ تىللىق ئېغىز قوۋۇزىدا تىل ھەرىكىتى يارىمىدە پۇۋلەپ چېلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن «قوبۇز» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇيدە ۋە پادىچىلار ئىچىدە چېلىناتتى. ھازىر ئۇنتۇلدى.

ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە دۇتتار، تەمبۇر، راۋاپ ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. بولۇپمۇ دۇتتار كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بىردىن دۇتتار بولىدۇ. دۇتتار چېلىشنى بىلمەيدىغان ئادەممۇ ئاز ئۇچرايدۇ. دۇتتار ئائىلىلەردە ئاياللارنىڭ مەنىۋى دىلكەش ھەمراھى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئون ئايال ئىچىدە بىر ئايال دۇتتارچى كېلىدۇ.

هۇنەر-سەنئەت

ئويمۇچىلىق (نەققاشلىق)، ھەيكەلتىراشلىق، هۇنەر-سەنئەت، كەشتىچىلىكمۇ ئۇيغۇر سەنئەت مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا مېمارچىلىق، ئويمۇچىلىق، ھەيكەلتىراشلىق، هۇنەر-سەنئەت ئۇيغۇرلار ئىچىدە VI - VII ئەسىرلەردىلا مەخسۇس كەسىپ سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىپ تەرەققىي قىلىپ، خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئۇيغۇر ئۇستىلىرى بىنا قىلغان سېلىنگا دەريا‌سى بويىدىكى بايبالىق، ئورخون ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ پايتەختى-قارابالغا سۇن خارابىيلىرىدىن تېپىلغان نەپىس هەيكەللەر، نەقىشلەنگەن خىش-ساپاللار ۋە موڭغۇل دالاسىدىن تېپىلغان مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى ۋە دائىرىسى 25 كۋادرات كىلومېتر، كۆچا-رەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 24 كىلومېتر كېلىدىغان شەھەر خارابىسى قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر مېمارچىلىق سەنئىتى بىلەن ئويمۇچىلىق، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ خېلى مۇكەممەللىشىپ قالغانلىقىنىڭ① پاكىتى.

VIII ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلاردا هۇنەر-سەنئەت شۇ قەدەر تەرەققىي قىلغانكى، ئالتۇن-كۈمۈش، قاش تېشى زىننەت بۇيۇملىرى، تېگىدىن گۈل-گىياھ نۇسخىلىرى چېقىرىلىپ توقۇلغان رەختلەر ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە بازىرى ئىتتىك، داڭلىق، بەس-بەستە سېتىۋېلىنىدىغان مەھسۇلاتلارغا ئايلىنىپ قالغان.② ئۇيغۇرلار

---

① لېۋچېژشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-قىسىم، 87-بەتتىكى نەقىلدىن.

② «ئۇيغۇر تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-قىسىم، 22-، 220-بەتلىرىدىكى نەقىلدىن.

ئىچىگە بۇددا دىنى، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى ئېتىقادى ئۇچۇن ئىبادەتخانىلار سېلىشقا توغرا كېلىش بىلەن ئۇنى بۇددا ھۆرمىتى ۋە ئىسلام قائىدىسىگە مۇناسىپ گۈزەللەشتۈرۈش ئۇچۇن نەققاشلىق تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان بولسا، ساكيامۇنى ۋە راھىبلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۇچۇن ھەيكەلتىراشلىق؛ راھىبلارنىڭ پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇچۇن رەسساملىق، بۇتلارنى نازۇك زىبۇ زىننەتلەر بىلەن بېزەش ئۇچۇن زەرگەرلىك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى.

شۇنداق قىلىپ يۇنان، ئەرەب، ھىندىستان مېمارچىلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق سەنئىتى ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ قولىدا ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلارغا خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مېمارچىلىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق ۋە بىر يۈرۈش ھۇنەر-سەنئەت يېتىلىپ چىقتى ۋە ماھىر سەنئەتكارلار قوشۇنى شەكىللىنىپ، بۇ كەسىپلەر ئەۋلاددىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۇگۈنكى كۈنگە يېتىپ كەلدى. قىزىل، كۇچا قۇمتۇرا، تۇرپان بېزەكلىك، قارا شەھەر مىڭ ئۆي تاملىرىغا سىزىلغان ھەرخىل سۈرەتلەر، قەشقەر ھېيتگاھ، ئاپاق غوجا گۈمبىزى، شۇ جايدىكى ئىبادەتخانىلار، يەكەن مەدرىسى، كۇچا قىغ دۆڭ مەدرىسى، تۇرپان ئىمىن ژاڭ مۇنارى ۋە ئاتۇش، كۇچا، كورلا قاتارلىق جايلاردىكى ياغاچ ۋە گەزدە ھەرخىل مۇرەككەپ، كۆركەم گۈل نۇسخىلىرى نەقىشلىنىپ ياسالغان ئولتۇراق ئۆيلەر، ھەرخىل مۇرەككەپ، نەپىس، نازۇك ئالتۇن-كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى، ھەرخىل نۇسخىلىق ئەتلەس قاتارلىق توقۇلمىلار ئۇيغۇر بىناكارلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق ۋە ھۇنەر-سەنئىتىنىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىندۇر.

كەشتىچىلىك ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان ئىجتىمائىي كەسىپ، رەڭگارەڭ گۈل نۇسخىلىرى

تىكىلگەن دوپپىلار، كەشتىلەنگەن تەكيە، ياستۇق قاپلىرى، لۆڭگە، رومال، كۆڭلەك، بەلباغلىق، تاماكا خالتىسى، پايپاق، بوۋاقلار ئىشتانپايپىقى، بۆشۈك ئۈۋدا-تاتقۇسى قاتارلىقلار ئۇيغۇر كەشتىچىلىكىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن، داڭلىق، مىللىي ئالاھىدىلىكى تىپىك بولغان مەھسۇلاتلىرىدىنىدۇر. بولۇپمۇ دوپپىچىلىق ناھايىتى ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئائىلە قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ شەكلى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقى دوپپا كىيمەيدىغان ئەر، ئايال يوقلۇقى، دوپپا تىكىشنى بىلمەيدىغان قىز، ئاياللارنىڭ كەمدىن-كەم ئۇچرايدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دوپپا ئۆز نۆۋىتىدە ئىچكى-تاشقى سورۇنلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولىغا ئايلىنىپ قالغان.

ئون تۆتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادىتى ۋە خەلق ئويۇنلىرى

مەلۇمكى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەرخىل بولۇپ، مەشرەپ-بەزمە، سەيلە-باراۋەت، ھەرخىل ئويۇن ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر ئىچىدە مەشرەپ تارىخى ئۇزۇن، قويۇق مىللىيلىققا، كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە ئۇنىۋېرسال مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا مەشرەپنىڭ «سوغدىچە-قاتارى بەزمە، قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ»[1]دەپ تونۇشتۇرۇلۇشىدىن مەشرەپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئادىتى شەكىلىدە ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

1. مەشرەپ-بەزمە

مەشرەپنىڭ قويۇق مىللىيلىققا، كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پسىخىكا

① شۇ ئەسەر، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 593-بەت.

ئالاھىدىلىكى روشەن ئىپادىلىنىدىغان نەغمە ئۇسسۇللاردىن تاشقىرى تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ھەرخىل مەخسۇس قىزىق ئويۇنلارنىڭمۇ ئوينىلىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەشرەپ ئوينىلىش شەكلى بويىچە ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەھەللىۋى ئالاھىدىلىككىمۇ ئىگە بولۇپ، تۇرىمۇ كۆپ، نامىمۇ ھەرخىل. مەسىلەن، دولان مەشرىپى، مېيلىس قېيىت، كۆك (مايسا) مەشرىپى، توي مەشرىپى، بەزمە دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇندىن باشقا ھېيت-بايراملاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئولتۇرۇشلار ۋە تونۇشۇش چېيى، خوشلىشىش چېيى، ناماقۇللۇق چېيى قاتارلىقلارمۇ مەشرەپ تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆڭۈل ئېچىش مەقسەت قىلىنغان. بۇ مەشرەپلەر ئىچىدە دولان مەشرىپى بىلەن تۇرپان، قومۇل مەشرەپلىرى (مېيلىس)، كۆك (مايسا) مەشرىپىدە نەغمە-ناۋا، ناخشا-ئۇسسۇل ئاساس قىلىنغان بولۇپ، قوشۇمچە ھالدا كومىدىيە خاراكتېرلىك ھەرخىل ئويۇنلار ئوينالسا، باشقىلىرىدا نەغمە-ناۋا، ناخشا-ئۇسسۇل، لەتىپە-چاقچاق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، باشقا ئويۇنلار ئوينالمايدۇ.

دولان مەشرىپىدە ئادەتتە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، ئەمگەك پائالىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان تۆت ئۆزگىرىشلىك «ئەمگەك ئۇسسۇلى» ئاساسلىق ئۇسسۇل بولۇپ، ئەر-ئايال كوللېكتىپ ئورۇندايدۇ. تۇرپان، قۇمۇل مەشرەپلىرىدە «پوتا ئۇسسۇلى» ئاساسلىق ئۇسسۇل بولۇپ، يەككە ھالدا قاتارى تەكلىپ قىلىش شەكلىدە ئوينىلىدۇ. قاتارى بەزمە-مەشرەپ، ئولتۇرۇشلاردا نەغمە-ناخشا، لەتىپە-چاقچاق ۋە ھەرخىل قىزىق ئويۇنلار ئاساس، ئۇسسۇل قوشۇمچە ئورۇندا بولۇپ ئەركىن ئۇسسۇل بولىدۇ.

بۇ مەشرەپ-بەزمە، ئولتۇرۇشلارنىڭ تەرتىپلىك، كۆڭۈللۈك ئۆتۈشىنى كاپالەتلەندۈرۈش يۈزىسىدىن تۈزۈلگەن بىر

يۇرۇش «قائىدە-تۈزۈم» لىرى ۋە «خىزمەتچى-خادىم» لىرى بولىدۇ. بۇ «قائىدە-تۈزۈم»، «خىزمەتچى-خادىملار» نى مەشرەپ قاتناشچىلىرى ئورتاق مەسلىھەتلىشىپ تۈزۈپ چىقىدۇ، سايلايدۇ. بۇ «تۈزۈم-قائىدە» لەر مەشرەپ قاتناشچىلىرىنى ياخشى ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتنى دوست تۇتۇشقا، تەرتىپىك، ئەخلاقلىق بولۇشقا يېتەكلەش-رىغبەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. مەشرەپ «خىزمەتچى-خادىم» لىرى يىگىت بېشى، قازى، پاششاپ... دەپ ئاتىلىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرى ئادەتتە «ئوتتۇز ئوغۇل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر «خىزمەتچى-خادىم» لار بولۇپمۇ قازى ئىقتىدارسىز چىقىپ قالسا، ئوتتۇز ئوغۇل ئۇلارنى ھەر ۋاقىت ئەمەلدىن قالدۇرۇپ باشقىنى سايلايدۇ. «قائىدە-تۈزۈم» گە ئېغىر خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى ئوتتۇز ئوغۇل قاتاردىن قوغلاندى قىلىدۇ، بۇ «قائىدە-تۈزۈم» مەشرەپكە كېچىكمەسلىك، سەۋەبسىز، رۇخسەتسىز كەلمەي قويماسلىق، راستچىل بولۇش، كەيىپ قىلماسلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئاسراش، خوتۇن-قىزلارغا بېھۇدە چاقچاق قىلماسلىق قاتارلىق ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

مەشرەپ ھەر يىلى كەچ كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئويىنىلىدۇ، ئادەم سانى 20-30 دىن ئاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر مەھەللىدە مىجەز-خۇلقى كېلىشىدىغانلار بىر يۇرۇش بولۇپ ئويناپدۇ. ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە 18 ياشتىن تۆۋەنلەر مەشرەپكە قاتناشتۇرۇلمايدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرىدا ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغاچقا، مەشرەپمۇ ھەر يىلى قايتا ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. باشقىدىن «سايلام» بولىدۇ. شۇ يىلقى مەشرەپ بىرىنىڭ ئۆزلۈكىدىن خالىس چاي ئۆتكۈزۈشى بىلەن ياكى ئوتتۇز ئوغۇل قاتارغا يېڭىدىن بىرەر ياشنىڭ قوشۇلغانلىقى يۈزىسىدىن شۇ

ياشىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان چاي مۇناسىۋىتى بىلەن باشلىنىپ داۋاملىشىدۇ. يېزىلاردا بىرەر ياشىنىڭ مەشرەپكە قاتناشقانلىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى تۇتۇۋالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىپ شەرەپلىك ئىش دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا شۇ ياشىنىڭ ئاتا-ئانىسى بالىسى ئۈچۈن بىرەر مال سويۇپ ئوتتۇز ئوغۇلغا داستىخان سالىدۇ.

2. مەشرەپ ئويۇنلىرى

مەشرەپ يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇناسىپ ئۇنىڭدا ئوينىلىدىغان ئويۇنلارنىڭ تۈرىمۇ، مەزمۇنىمۇ ھەرخىل بولىدۇ. مەسىلەن، دولان مەشرەپلىرىدە تولاراق ئەمگەك ئۇسسۇلىغا ئوخشاش ئەمگەك پائالىيىتى ئىپادىلىنىدىغان «تۆگە ئويۇنى»، «غاز ئۇسسۇلى»، «بوۋا ئويۇنى» ۋە «ئامبال ئويۇنى»، «ئوردا ئېچىلدى» ئويۇنىدا ئوينىلىدىغان ھەرخىل جازا بېرىش ئويۇنلىرى ئوينىلىدۇ، مەسىلەن، «بوۋا» ئويۇنىدا بىر «ئايال» (گىرىم قىلغان ئەر كىشى بوۋاي قىياپىتىدە ياسىنىپ، قولىدا ھاسا تۇتقان ھالدا) «ئورمىچى، ساتىراچ، چىش دوختۇرىمەن» دەپ سورۇنغا كىرىپ كېلىدۇ-دە، ئورمىچىغا سىمۇول قىلىنىپ ئېغىشكەن ھالدا بەپالا ھالەتتە ئولتۇرغانلارنىڭ پۇت-تىزلىرىغا ھاسىسى بىلەن ئۇرۇپ-چوقۇپ رەتلىك ئولتۇرۇشقا ئۇندەيدۇ. ساتىراچقا سىمۇول قىلىنىپ بىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ چېچىنى ئېۋىتكەن بولۇپ، بېشىنى قىسىپ-قورۇپ، چېچىنى تارتىپ ۋاي جان دېگۈزىدۇ. چىش دوختۇرى سىمۇولدا بىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئامبۇر بىلەن ئۇنىڭ چىشىنى تارتقان ھەرىكەتنى قىلىدۇ. چىشى تارتىلغىنىدا «ۋاي جان!» دەپ ھوشىدىن كەتكەن بولۇپ ئارقىسىغا يىقىلىپ چۈشىدۇ. شۇنان

بىرى چىقىپ: «دات پادىشاھىم، بۇ بوۋاي ئاكامنى ئۆلتۈرۈپ قويدى» دەپ يىگىت بېشىغا ئەرز قىلىدۇ، قازى سوراپ-تەكشۈرۈپ بوۋايغا ئۇنىڭ ئاكىسىنى «تىرىلدۈرۈپ بېرىسەن» دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. بوۋاي «ئۆلۈك» نىڭ يېنىغا كېلىپ: ئۇرغانغا تەقلىد قىلىپ «بىرنى ئۇرسام، شۇڭ ياتسەن، ئىككىنى ئۇرسام مىدىرايسەن، ئۈچنى ئۇرسام» دەپ قولىنى كۆتۈرۈش بىلەن تەڭ «ئۆلگۈچى» «ۋاي جان! ۋاي جان!» دەپ سەكرەپ قوپۇپ كېتىدۇ، بۇ ئارىلىقتا دەۋاگەر ھېلىقى «ئايال» نى باشلاپ چىقىپ كېتىدۇ، بوۋاي ئۇياق-بۇياقتا قاراپ: «ۋاي! ھەمرىيىم قېنى؟ . . . خان» دەپ مەيداندىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. سورۇندا قاتتىق كۈلكە كۆتۈرۈلىدۇ. «ئامبال ئويۇنى» دا فېئودال ئەمەلدارلار مەسخىرە قىلىنىدۇ، «غاز ئويۇنى» (بىرى جۈۋىنى تەتۈر كېيىپ بېشىغا غاز بېشىدەك گىرىم قىلىپ، بەدەن ھەرىكىتىنى ساماغا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇل ئويناىدۇ) ئۇۋچىلىقنى ئىپادىلەيدۇ. «تۆگە ئويۇنى» (ئىككى ئادەم جۈۋىنى تەتۈر كىيىپ بىرى بېشىغا تۆگە بېشىدەك گىرىم قىلىپ، بىرى قۇيرۇقى بولىدۇ، بىرى ئۇنى يېتىلەپ سورۇنغا كېلىش بىلەن تۆگىنىڭ ھەرىكەتلىرىنى ئورۇندايدۇ) كارۋانلار تۇرمۇشىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ ئويۇنلاردا ئىپادىلەنگەن ئوبرازلىق ھەرىكەتلەرنىڭ قىزىقلىقىدىن كىشى ئىختىيارسىز كۈلۈپ تېلىقىپ قالىدۇ. دولان مەشرەپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن بولغان بۇ ئويۇنلار قەشقەر رايونى تەۋەسىدە كەڭ ئومۇملاشقان، ھەتتە ئابداللار ئىچىدىمۇ ئوينىلىدۇ.

تۇرپان، قۇمۇلدا ئادەتتە مەشرەپ سۆزى ئورنىدا مېيلىس، قېيىت، كۆك (مايسا) ئويۇنى سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. «مېيلىس» ئاساسەن توي-تۆكۈندە ئوينىلىدۇ، بۇنىڭدا ئادەتتە نەغمە-ناخشا بىلەن «پوتا ئۇسسۇلى» ئوينىلىدۇ، «قېيىت» ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، قاچانلا بولسۇن قاتارى

ئۆتكۈزۈلىدۇ. كۆك (مايسا) ئويۇنى (مەشرەپى) ئاساسەن قىش پەسلىدە ئوينىلىدۇ. بۇ ئۇچ خىل نامدا ئاتىلىدىغان مەشرەپلەرنىڭ ئورتاق بىر ئالاھىدىلىكى ئالدى بىلەن نەغمە-ناخشا ئاساس قىلىنغان «پوتا ئۈسۈلى» ياكى «نازىرگۈم ئۈسۈلى» (بۇنىڭدا ئات مىنىش، ئەينەككە قاراش، نازلىنىش، مۇھەببەت ئىزھار قىلىش، پىكۈرا چىقىرىپ مېڭىش قاتارلىق ئوبرازلىق ھەرىكەتلەر ئىپادىلىنىدۇ) ئوينىلىدۇ. چېلىنغان چالغۇدا داپ بىلەن غىجەك ئاساس قىلىنىدۇ. «قېيىت»، «كۆك (مايسا)» مەشرەپىدە پوتا ئۈسۈلىدىن باشقا قوشۇمچە ھالدا بېيىت ئېيتىش ۋە دولان مەشرەپلىرىدىكىدەك «ئوردا ئېچىلدى» قاتارلىق ھەرخىل قىزىق ئويۇنلار ئوينىلىدۇ.

كۆك (مايسا) مەشرەپىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، قىش پەسلى يېتىپ كېلىش بىلەن مەھەللىلەردە ئۆي ئارىلاپ كۆكئوۇل ئېچىش پائالىيىتىگە ئاتاپ بىرقاچىدىن بۇغداي ياكى ئارپا ئۈندۈرۈپ مايسا قىلىدۇ ياكى سامساق تىكىپ كۆكەرتىدۇ، مايسا ياكى سامساق كۆكى قايسى ئائىلىدە بۇرۇن تەييار بولغان بولسا شۇ ئائىلە ئوتتۇز ئوغۇلنى تەكلىپ قىلىپ چاي ئۆتكۈزىدۇ. چايدىن كېيىن نەغمە-ناۋا، ناخشا-ئۈسسۇل بولىدۇ، ساھىبخان قولىدا ئۆستۇرۇلگەن مايسىنى كۆتۈرۈپ ئۈسسۇلغا چۈشۈپ، سورۇننى بىر-ئىككى ئايلانغاندىن كېيىن، ئالدىن دېتلاپ قويۇلغان بىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى ئېيتىپ، تەزىم قىلىپ مايسىنى شۇ كىشىگە تۇتىدۇ:

قىشلىقى ئۈندۈرىلەر بىر دانە بۇغداينى،
سۇغىرىپ مايسا قىلدى شۇ دانە بۇغداينى،
كېچە-كۈندۈز ياد ئېتىپ ئۈستۈن خۇدانى.
چىللى زېمىستاندا ئۈنەر سەبزە-بىمارنىڭ ئەگىلى،
ياخشىلارنىڭ مەھەللىسىدە زەدەك ئۈنەر قىشلىقى.

قىشلىقى ئۇنگەن چېچەكنىڭ تەرىپى نازۇك بولۇر،
سۇغىرىپ گۈل سانجىقىلى ئالغان كىشى ئاشىق بولۇر.
تام چېچەك تامدىن ئېگىز بارمۇ چېچەك،
كۆرگىلى كۆكلۈك تامدىن ئېگىز مايسا چېچەك.
بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى مۇم بىلەن نام ئەيلىدۇق.
قىش زېمىستاندا ئۆزلىرىگە تۆھپە-سوۋغا يوللىدۇق.

مايسا سۇنۇلغان كىشى دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، مايسىنى ئىككى قوللاپ ئالىدۇ. بۇ بىرىنچىدىن شۇ يىلقى مەشرەپنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىنى، ئىككىنچىدىن كېلەر قېتىم ئوتتۇز ئوغۇل بىزنىڭ ئۆيگە تەكلىپ دېگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن بېيىت ئېيتىش، لەتىپە-چاقچاق بولىدۇ ۋە پوتا ئۈسسۈلى باشلىنىدۇ.

ئىلى قاتارى مەشرەپ-بەزمىلىرىدە نەغمە-ناخشا، لەتىپە-چاقچاق ئاساسلىق ئورۇندا بولۇپ، قوشۇمچە «گۈلچاي ئويۇنى» ۋە «ئوردا ئېچىلدى» قاتارلىق ھەرخىل قىزىق ئويۇنلار ئوينىلىدۇ. ناخشىغا دۇتار، تەمبۇر، ئىسكىرىپكا تەڭكەش قىلىنىدۇ، يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ناخشىلار ئېيتىلىدۇ.

گۈلچاي ئويۇنى ئىلى مەشرەپ-ئولتۇرۇشىردا ئوينىلىدىغان ئاساسلىق ئويۇن بولۇپ، مۇنداق ئوينىلىدۇ: گۈلچاي ئاساسەن قىشتا ئوينىلىدىغان مەشرەپ-ئولتۇرۇشلىردا ئوينىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپىنچە ھاللاردا ھەرخىل شەكىل چىقىرىپ ئالمىدا گۈل ياسىلىدۇ، گۈل ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇچ يېرىدىن تۆۋى ئاچىماقلانغان ئۇچ تال چىۋىققا سانجىپ پىيالىنىڭ گىرۋىكىگە قاداپ تۇرغۇزۇلىدۇ ياكى قىشتا ئۆستۈرۈلگەن گۈل ئىشلىتىلىدۇ. ئويۇن بىر پەس نەغمە-ناخشا، لەتىپە-چاقچاقتىن كېيىن باشلىنىدۇ. يىگىت بېشى ئوردا ئېچىلغانلىقىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن ساھىپخان ياكى بىر

قىزىقچى گۇل چاينى قولىغا ئېلىپ، بىر-ئىككى ئېغىز شائىرانە سۆز بىلەن كۆڭلى تارتقان بىرىنىڭ ئېتىنى ئاتاپ شۇنىڭغا تۇتىدۇ. ئۇ ئېلىپ شۇ تەرىقىدە يەنە بىرىگە تۇتىدۇ. ئويۇنىنىڭ داۋامى ۋە ئاخىرى خۇددى پوتا ئۈسسۈلىدا پوتا تۇتقاندەك ئوينىلىپ باشلانمىسىغا ياندۇرۇلىدۇ، ئەگەر ياندۇرۇشتا ئېزىپ كەتكۈچىلەر بولسا، ھەر خىل قىزىق ۋە قىيىن ھەرىكەتلەرنى قىلىپ بېرىش، دوراپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىنىدۇ.

«ئوردا ئېچىلدى»: بۇ ئويۇندا ئادەتتە، نەغمىچىلەرنى ئارام ئالدۇرۇش، ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ ھەر خىل ھەۋەس-تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش ۋە ئۇلارغا ئەخلاقىي تەربىيە بېرىش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، ئويۇن جەريانى «ئەرز-شىكايەت ئېيتىش»، «سوراق قىلىش»، «ھۆكۈم چىقىرىش»، «جازا ئىجرا قىلىش» قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئويۇن دولان مەشرەپى، تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى مەشرەپلىرىدە ئوخشاش ئوينىلىدۇ.

ئويۇن جەريانى: يىگىت بېشى، قازى تۆردىن ئورۇن ئالىدۇ ۋە يىگىت بېشى «ئوردا ئېچىلدى» دەپ ئېلان قىلىدۇ. پاششاپ ئوتتۇز ئوغۇلنى تەرتىپ ساقلاپ جىم ئولتۇرۇشقا چاقىرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سورۇندا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرىدۇ، بۇ جىمجىتلىقتىن ئىچى پۇشقانلار پىچىرلىشىپ ياكى تاماكا چېكىپ، ياكى يەل-يېمىشكە ئېغىز تەككۈزۈپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرى: «دات بېگىم! ××× تەرتىپنى بۇزۇپ مۇنداق قىلدى» دەپ شىكايەت قىلىدۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بەزىلەرنىڭ مەشرەپ سۈرتىدا سادىر قىلغان ئەدەپسىزلىك قىلمىشلىرىمۇ پاش قىلىنىپ شىكايەت قىلىنىدۇ. ئەرز-شىكايەت تۈگىگەندىن كېيىن، قازى بىر-بىرلەپ سوراپ «خاراكتېرى» نى ئېنىقلاپ، ئۇلارغا تېگىشلىك «جازا» ھۆكۈم قىلىدۇ، شۇ قاتاردا مەشرەپكە كېچىكىپ كەلگەنلەر (رۇخسەتسىز كەلمىگەنلەر ئەگەر مەھەللە

ئىچىدە بولسىلا ئادەم ئەۋەتىپ چاقىرتىلىدۇ) گۇمۇ چارە كۆرۈلىدۇ، بېرىلىدىغان جازالار كۆپچىلىكنى قاتتىق كۈلكىگە سالىدىغان ۋە ئىبرەتكە ئىگە قىلىدىغان «جازا» لاردىن بولۇپ، جايلار بويىچە بىرقەدەر ئورتاقلىققا ئىگە، جازا تۈرلىرى «تامغا سۈرتىنى تارتىش»، «يۈلتۈز كۆرسىتىش (ئۆپكە قويۇش)»، «سامسا يېقىش»، «جۇۋازغا قېتىش»، «قوغلاندى قىلىش»، «ئىشتىراپ قويۇش» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دولان مەشرىپىدە ئۇلاردىن باشقا «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» جازاسىمۇ بېرىلىدۇ.

تامغا سۈرەت تارتىشتا، جازالانغۇچىنىڭ بېلىنىڭ ئوستى يالىڭاچلاندۇرۇلۇپ، غولىچى كەرگۈزۈلۈپ تامغا چاپلاپ تۇرغۇزۇلىدۇ-دە، ئارقىسىدىن سوغۇق سۇ پۈركىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تامدا ئۇنىڭ سۈرىتى پەيدا بولىدۇ. «يۈلتۈز كۆرسىتىش» تە جازالانغۇچى ئىشىك تۈۋىگە تۇرغۇزۇلىدۇ، چاپىنى سالدۇرۇلۇپ، بىر پېشى بىلەن بېشى پۈركىلىدۇ، بىر يېڭى ئىشىك سىرتىغا چىقىرىلىپ بىر نوگاي سوغۇق سۇ قۇيۇلىدۇ. «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» تە جازالانغۇچى ئوتتۇرىدا ياتقۇزۇلۇپ، ئىككى يېنىدا بىردىن ئىككى ئادەم ياتىدۇ-دە، ئۇنىڭغا قاراپ بىرى بىر نەرسە دەپ بولۇشىغا يەنە بىرى بىر نېمىدەپ، ئۇنى تەڭلىككە سېلىپ، قۇلاق مېڭىسىنى يەپ جاق تويغۇزىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئىككى خوتۇن ئالغان ئەرنىڭ جېنىغا ۋايىلىقى ئېپادىلىنىدۇ. «ئىشتىراپ قويۇش» تا، جازالانغۇچىغا كېلەر قېتىمقى ئولتۇرۇشتا × دانە قوي (يەل-يېمىش)، × موزاي (قوغۇن)، × تۆگە (تاۋۇز) ئەكېلىش ئىشتىراپ قويۇلىدۇ. مەشرەپ جازاسى ئىچىدە ئەڭ ئېغىر جازا «جوغلاندى قىلىش» بولۇپ، جازالانغۇچى ئوتتۇز ئوغۇل قاتارىدىن چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. مەشرەپكە قاتناشقانلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورۇن-مەرتىۋىسىنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، مەشرەپ

قائىده-تۈزۈمىگە خىلاپلىق قىلسا بىرەك «سوراق قىلىنىپ» «جازا»غا تارتىلىۋېرىدۇ.

ئوتتۇز ئوغۇل قازىنىڭ سوراق، ھۆكۈملىرىدە ئادىل بولمىغان ئەھۋاللارنى سەزسە، تېپىشماق شەكلىدىكى ھەرخىل سوئاللارنى، ئالايلۇق: «تېنى بەش، جېنى تۆت، باردۇر ئۇنىڭ يۈز تىرنىقى؛ بۇ ئاجايىپ ئىش ئەمەسمۇ، بەشى بېرىپ، تۆتى قايتقىنى» دېگەندەك سوئاللارنى قويۇپ پەم-پاراسىتىنى سىناپ كۆرىدۇ (تاۋۇت كۆتۈرگەن تۆتى بىلەن جەسەت قوشۇلۇپ بەش تەن؛ تاۋۇت كۆتۈرگۈچى تۆت جان؛ ھەر ئادەمدە يىگىرمىدىن جەمئىي 100 تىرناق؛ جەسەت قالدى، تاۋۇت كۆتۈرگۈچى تۆتى قايتتى). توغرا جاۋاب بېرەلمىسە قازىنىڭ كەمچىلىك خاتالىقلىرىنى پاش قىلىش بىلەن شىكايەت قىلىدۇ ۋە لايىقەتسىز دەپ قارىسا، نەق مەيداندا ئېلىپ تاشلاپ باشقا قازى سايلايدۇ.

مەشرەپتە ئوينىلىدىغان بۇ ئويۇنلار كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىدە بولسىمۇ، ئۇنىڭدا خەلقنىڭ فېئودالىزمغا بولغان نەپرەت-شىكايىتى، ئەركىنلىك، ئادالەت، دېموكراتىيە، گۈزەل ئەخلاقىي-پەزىلەتكە بولغان مۇھەببەت، ئۇمىد-ئارزۇلىرى ئىپادىلەنگەن.

مەشرەپ-ئولتۇرۇشلاردىن باشقا يەنە مەشرەپ تۈسىدىكى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن «قار ئويۇنى»، «توپۇق ئويۇنى» قاتارلىق ئويۇنلارنىمۇ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

قار ئويۇنى: قار ئويۇنىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، قىش پەسلى كىرىپ تۇنجى قار يېغىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئوينىلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز قارنى «قىشنىڭ زىننىتى»، «يىلنىڭ ئوبدان كېلىدىغانلىقىنىڭ بەلگىسى» دەپ ھېسابلاپ، تۇنجى قار مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆز خۇشاللىقلىرىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن بۇ ئويۇنىنىمۇ بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى قىلىپ كەلگەن. بۇ ئويۇنىڭ بىر

ئالاهىدىلىكى بىرىنچى، چوقۇم قارلىق تاشلىغان بولۇشى شەرت. ئىككىنچى، پەقەت تۇنجى قار شەرىپىگە يىلدا بىر قېتىم ئويىنىلىشى شەرت. ئۈچىنچى، ئويۇن قاتناشچىلىرىنىڭ سانى قارلىق تاشلاش مەسلىھىتىگە قاتناشقانلارنىڭ تەلىپى ئاساسىدا بەلگىلىنىشى شەرت. تۆتىنچى، ئويۇندا نەغمە-ناۋا، ناخشا-ئۇسسۇل، لەتىپە-چاقچاق ئاساس قىلىنىشى شەرت. بۇنىڭدىن باشقا ئويۇن داستخىنى مولراق بولىدۇ. بۇ ئويۇن:

يېڭى قارنى ياغدى دەپ،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.
بۇ كۆڭۈلنىڭ خوشلۇقىدىن،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
كۆڭلىمىزنىڭ يېقىنلىقىدىن،
يالغۇز سىزنى تاللىدۇق.

دېگەن قارلىق قوشىقى يېزىلغان «قارلىقنامە» نىشانلانغان ئۆيگە تاشلىنىش بىلەن باشلىنىدۇ. «قارلىقنامە» دە ئالدى بىلەن قارلىق قوشىقى ئارقىلىق قارشى تەرەپنى تۇنجى قار بىلەن مۇبارەكلەپ مۇنۇ شەرتلەر قويۇلىدۇ: قارلىق بېسىۋالسا يەنى «قارلىقنامە» نى سەزمەي «قارلىقنامە» ئېلىپ بارغۇچىنى تۇتۇۋالالمىسا، تەلەپ بويىچە ئوبدان مەشرەپ بېرىش، ئەگەر تۇتۇۋالالىسا، «قارلىقنامە» ئېلىپ بارغۇچىنىڭ يۈزىگە قارا سۈۋاپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىش. شۇنىڭ ئۈچۈن «قارلىقنامە» ئېلىپ بارغۇچى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن «قارلىقنامە» نى ئۆي ئىگىسىگە سەزدۈرمەي ئولتۇرغان جايىنىڭ بىر يېرىگە تىقىپ قويۇپ ھېچ ئىش بولمىغاندەك ئاستا خوشلىشىپ چىقىدۇ-دە، «قارلىق بېسىۋالمىسۇن» دەپ ۋارقىراپ قويۇپ قاچىدۇ. ئۆي ئىگىسى «قارلىقنامە» نى تېپىپ

ئارقىسىدىن قوغلىغىچە، ئۇبارىدىغان يېرىگە بېرىپ بولىدۇ. چۈنكى قولىدا «قارلىقنامە» يوق ھالدا «قارلىقنامە» ئېلىپ بارغۇچىنى قوغلاپ تۇتۇۋالغىنى بىكار بولىدۇ. قارلىق تاشلانغۇچى ئۇنى نەق مەيداندا تۇتۇۋېلىشى شەرت. ئەمەلىيەتتە نەق مەيداندا تۇتۇۋېلىش بىرقەدەر تەسكە توختايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپىنچە قارلىق تاشلانغۇچى تەلەپ بويىچە مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

توپۇق: توپۇق ئويۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاق مەدەنىيىتى ئىز-نىشانلىرى قويۇق ساقلىنىپ كەلگەن كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بولۇپ، بۇ ئويۇن ئەجدادلىرىمىز كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدە مالچىلار ئۈچراشقاندا، ئۆزئارا مېھمان بولۇشقاندا يېيىلگەن قوينىڭ توپۇقىنى ئۈچراشقانلىق خاتىرە بۇيۇمى سۈپىتىدە بىر-بىرىگە تۇتۇش ۋە ئۇنى يادىكار قىلىپ ساقلاش مەقسىتىدە ئويناپ ئادەتلەنگەن ئويۇن. ئۇ ئاساسەن ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇن ئادەمنىڭ ھۇشيارلىقىنى، تۇتۇۋېلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش رولىغا ئىگە بولۇپ، ئادەتتە مۇنداق ئوينىلىدۇ: دوستلار بىرلىكتە تاماق ياكى گۆش يېگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭدىن چىققان توپۇقنى كۆڭلى تارتقان بىرىگە: «دوستۇم بۇ ساڭا ئامانەت» دەپ تۇتىدۇ، قارشى تەرەپمۇ خۇشاللىق بىلەن ئالىدۇ. بۇ توپۇق ئويۇنىنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، شۇ مەيداندا ئويۇنىنىڭ شەرتلىرى بەلگىلىنىپ ئىككى تەرەپ شەرتلەرنى تولۇق ئورۇندىشىغا ۋەدە-توختام تۈزۈشىدۇ. بۇنىڭغا مەيداندىكىلەر، ھەتتا مەھەللىدىكى مۆتىۋەرلەر شاھىد قىلىنىدۇ. ۋەدە-توختام مەزمۇنى ئامانەتنى سورىغان ھامان بېرىمەن، بېرەلمىسەم كاتتا زىيانەت بېرىپ نەق مەيداندا تون ياپىمەن دېگەن مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. توپۇق ئويۇنىنىڭ كۆچكە ئىگە ۋاقتى يېرىم يىلدىن ئىككى يىلغا قەدەر بولىدۇ. بۇ چەكتىن ئۆتۈپ

كەتسە ئۆزلۇكىدىن كۈچتىن قالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر ئىككىلا تەرەپ بىر-بىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە يۇرۇش-تۇرۇشىنى دىققەت قىلىپ كۆزىتىدۇ. توپۇق تۇنقۇچى ھەر دائىم ئۆزىنى بۇ ئىشنى ئاللىقاچان ئۇنتۇپ كەتكەنگە سېلىپ يۇرۇشكە تىرىشىدۇ، قارشى تەرەپمۇ بىپەرۋا يۇرۇشكە تىرىشىدۇ. ئىشقىلىپ ئىككىلا تەرەپ بوش كەلمەيدۇ. توپۇق تۇنقۇچى قارشى تەرەپ سەپەردىن قايتقان پۇرسەتتىن ياكى يېغىنلىق بولغان چاغلاردىن، ھەتتا ئۆلۈم پەتلىرىگە بارغان، يۇيۇنغان پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ سورايدۇ. قارشى تەرەپ ھەر ئېھتىمالغا قارشى توپۇقنى يېنىدىن ئايرىمايدۇ. تۆشۈك ئېچىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ يانچۇقلىرىغا چىگىپ ساقلايدۇ، ھەتتا ئىشتان لىپىزىگە تىكىپمۇ ساقلايدۇ، ئىككى تەرەپ قانچىلىك دىققەت قىلسىمۇ ئۇتۇش، ئۇتتۇرۇش ھامان يۈز بېرىدۇ.

ھازىر توپۇق ئويۇننىڭ مۇنداق شەكلى ئومۇملىشىپ كېتىۋاتىدۇ: بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى كوللېكتىپ توپۇق تۇتۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، ۋەدە-توختام تۈزۈلمەيدۇ. دوستلار (ئەر-ئايال) بىر يەرگە يىغىلىپ قالغاندا تاماق ئېچىگە مەقسەتلىك ھالدا بىر توپۇق سېلىپ قويۇلىدۇ. ئۇ توپۇق كىمگە چىقسا شۇ كۆپچىلىككە بىر ئولتۇرۇش قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دوستلار ئارا قاتارى بەزمە باشلىنىشقا يول ئېچىلىدۇ.

3. سەيلە-باراۋەت

سەيلە-باراۋەتلەرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، باھار، ياز، كۈز پەسىللىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، سەيلە-باراۋەت «باھار سەيلىسى»، «باغ سەيلىسى»نى ئۆز ئېچىگە ئالىدۇ.

1) باهار سەيلىسى: باهار سەيلىسى «مايسا سەيلىسى»، «گۈل سەيلىسى»، «دالا سەيلىسى» دىن ئىبارەت ئۇچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ سەيلىلەر كەڭ تەبىئەت ئويغىنىپ يەر يۈزى يېشىل تونغا پۈركەنگەن، دەل-دەرەخلەر ياشىرىپ گۈل-گىياھلار پورەكلەپ چېچەك ئېتىشقا باشلىغان كۈنلەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

① مايسا سەيلىسى: مايسا سەيلىسى باهار سەيلىسىنىڭ باشلانمىسى ھېسابلىنىدۇ. كەڭ-يېزا-قىشلاقلاردا دېھقانلار، بولۇپمۇ ياشلار باهار بەخش ئەتكەن شادلىق تۈيغۇسىدا باهار قۇياشىنىڭ يىللىق مېھرى تەپتىدىن ياشناشقا باشلىغان ئېتىز-ئېرىق، باغ-ۋارانلارنى ئايلىنىپ، يەردىن باش كۆتۈرۈپ چىققان مايسىلارنى سەيلە قىلىپ باهار مەنزىرىسىدىن ھوزۇرلىنىپ كەلگەن. بۇ سەيلە مۇناسىۋىتى بىلەن سەيلىدىن قايتقانلار يەر يۈزىنى يېشىل رەڭدە بېزەۋاتقان قىياق، بۇغداي مايسىلىرى ۋە ھەرخىل ئوت-گىياھلاردىن ئون-ئونبەش تالدىن يۇلۇۋېلىپ، چىرايلىق دەستە قىلىپ مەھەللىگە قايتىشىدۇ. بۇ كۆڭ مايسا دەستىلىرى ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئاتا-ئانىلارغا تۇتۇلۇپ، ئۇلارنىڭ باهارغا ساق-سالامەت ئۇلاشقانلىقىنى تەبرىكلىنىدۇ، يىگىت-قىزلار بىر-بىرىگە كۆڭ مايسا دەستىلىرىنى تۇتۇش ئارقىلىق قەلبىدە يوشۇرۇپ كېلىۋاتقان مېھر-مۇھەببەتلىرىنى ئىزھار قىلىشىدۇ، ئاتا-ئانىلارغا مايسا دەستىسى سۇنۇلغاندا «رەھمەت بالام، ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولغاي، خۇدا ياشناپ كۆكلىگىلى نېسىپ قىلغاي» دەپ ئالىدۇ ۋە «يېڭىلىق» دەپ كۆزىگە سۈرتىدۇ. يىگىت-قىزلار بولسا تەبەسسۇم بىلەن «يېڭىلىقىڭىزغا ھەشقاللا» دەپ ئېلىپ ئۇنى پۈراپ سۆيىدۇ، ئاندىن تۇتۇلغان بۇ يېڭىلىق بەخش ئەتكەن مېھىر تۇيغۇ شەرىپىگە يىگىتلەر، قىزلارغا دوپپا كەيدۇرۇپ قويسا، قىزلار يىگىتلەرگە قولياغلىق تۇتىدۇ. بەزىلەر يېڭىلىق

«شەرىپىگە ياندۇرۇق قىلىش» ۋەدىسىنى بېرىشىدۇ. بۇ ۋەدەبويىچە يېگىتلەر قىزلارغا بىرەر رومال ياكى بىر خىل تۇمار، قىزلار يېگىتلەرگە بىر كۆڭلەك ياكى بەلباغلىق تۇتىدۇ. ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار «ۋاپاسىز» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

مايسا سەيلىسىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، كۆك بېدە چۆچۈرىسى ئېتىپ باھار قۇتلىنىپ، يىلنىڭ توقچىلىق بولۇشى تىلىنىدۇ، سەيلە باشلىنىش بىلەن جۇۋان-چوكانلار، قىزلار ۋە بالىلار سەيلە قىلغاچ بېدە تېرىپ كېلىدۇ. ھەر قايسى ئۆيلەردە خاس بېدە بىلەن چۆچۈرە تۇگىدۇ، چۆچۈرە تەييار بولغاندا ئائىلە ئەزالىرى ھەممىسى داستىخانغا جەم بولۇپ ئالدىغا بىر قاچىدىن چۆچۈرە قويۇلىدۇ، ئۆينىڭ چوڭى ئالدى بىلەن بىر تال چۆچۈرىنى ئېلىپ «يېڭى ئاش، ئاغزى بۇرنۇمدىن تاش» دەپ بىسمىللا بىلەن ئاغزىغا سالىدۇ، باشقىلارمۇ ئىچىدە شۇ سۆزنى تەكرارلاپ ئاندىن چۆچۈرىگە ئېغىز تەگكۈزىدۇ. قوشنىلارغىمۇ بىر قاچىدىن چۆچۈرە سۇنۇلۇپ ئۇلارمۇ يېڭىلىق بىلەن تەبرىكلىنىدۇ. «مايسا سەيلىسى» بۇنداق خاسىيەتكىمۇ ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن بەزى جايلاردا «يېڭىلىق تۇتۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

② گۈل سەيلىسى: ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن گۈلخۇمار خەلق. گۈلنى بەخت، ساپ مۇھەببەت ۋە ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ قەدىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شەرت-شارائىتى بارلا ئادەم ئىشىك ئالدىغا گۈل ئۆستۈرۈشنى ۋە قىش-ياز تاشتەكلەردە گۈل بېقىشنى ئادەت قىلغان، شەھەر رايونلىرىدا مەخسۇس گۈلچىلىك كەسىپلىرى شەكىللەنگەن. قىز-ئاياللارنىڭ جامالىنىڭ گۈزەللىكىنى، ئىشچانلىقىنى، ئادەمنىڭ ياش-قىرانلىقىنى، ھۈنەر-كەسىپنىڭ خاسىيەتلىكىنى گۈلگە ئوخشىتىش (مەسىلەن، گۈلدەك چىراي، قولى گۈل، ئون گۈلنىڭ بىرى ئېچىلمىغان، گۈلدەك ھۈنەر . . دېگەنلەردەك)، گۈل تۇتۇش

ئارقىلىق مۇھەببەت ئىزھار قىلىش، قىز-ئاياللارنىڭ قۇلىقىغا گۈل قىستىش، قىز بالىلارغا گۈل نامىدا ئات قويۇش قاتارلىق ئادەتلەر گۈلنى قەدىرلەش ئادىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

گۈل سەيلىسى ئادەتتە قىزىل گۈل ئېچىلىش بىلەن باشلىنىدۇ. گۈل سەيلىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى، كىشىلەرنىڭ پەقەت باغ، گۈللۈكلەرنى ئارىلاپ سەيلە قىلىشى بىلەن باھار بەخش ئەتكەن شاد-خۇراملىققا ئورتاقلىشىپ، ئۆزئارا مۇبارەكلىشىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر بولۇپمۇ، ياش ئوغۇل-قىزلار توپ-توپ بولۇپ باغ-گۈللۈكلەرنى سەيلە قىلىدۇ، سەيلە خاتىرىسى قىلىپ گۈل دەستىلىرى سۇنۇشىدۇ، مەيدە يانچۇقلىرىغا گۈل غۇنچىلىرى قادىشىدۇ. لوكىقا شېشىلەرگە گۈل غۇنچىلىرىنى چىلاپ ئېچىلدۇرۇپ ئۆي ئىچىمۇ باھار پەيزىدىن بەھرىمەن قىلىنىدۇ. سەيلە بىر-ئىككى ھەپتە داۋاملىشىپ ئاخىرلىشىدۇ.

③ دالا سەيلىسى: دالا سەيلىسى گۈل سەيلىسى بىلەن تەڭ باشلىنىپ ئون-يىگىرمە كۈن داۋاملىشىدۇ. دالا سەيلىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، كىشىلەر توپ-توپ بولۇپ، تەڭ چىقىش قىلىپ ئالاھىدە تەييارلىق كۆرۈپ، شەھەر-مەھەللە سىرتىدىكى سەيلىگاھ ۋە ھاۋالىق جايلارغا چىقىپ تەبىئەت مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىدۇ ۋە ئۆزلىرى خالىغان غىزا-تاماقلىرىنى ئېتىپ يەپ، نەغمە-ناۋا بىلەن قانغۇچە ئويناپ كەچتە قايتىدۇ، بەزى ئائىلىلەر ئۆز ئالدىغا چىقىپ سەيلە قىلىپ كىرىدۇ.

2) باغ سەيلىسى: باغ سەيلىسى ياز، كۈز پەسلىدە، ياز-كۈزنىڭ پەيزىدىن بەھرىمەن بولۇش مەقسىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، مەسىلەن، ئۈجمە سەيلىسى، ئۆرۈك سەيلىسى، شاپتۇل سەيلىسى، قوغۇن سەيلىسى قاتارلىقلار. باغ سەيلىسى ئاساسەن شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، سەيلىگە چىققۇچىلارمۇ تەڭ چىقىش قىلىپ تەييارلىق بىلەن چىقىدۇ، باغ سەيلىسىدە

يېڭى پىشقان مېۋىلەرنى ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يەپ پەيزى قىلىش، نەغمە-ناۋا، ناخشا-ئۇسسۇل، داستان-قىسسە سۆزلەش، لەتىپە-چاقچاق بىلەن كۆڭۈل ئېچىش ئاساس قىلىنىدۇ، يېمەكلىكتە كاۋاپ، قورداق ئاساس قىلىنىدۇ.

مۇندىن باشقا دوست-ئاغىنىلەر ئارا (تولاراق تەكتۈش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئارا) مەخسۇس بىر خىل تاماق (ئالايلۇق كاۋاپ، نارىن چۆپ، پېتىر مانتا...) ئاساس قىلىنغان كۆڭۈل ئېچىش ئولتۇرۇشلىرىمۇ ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ ئادەتتە، كاۋاپ باراۋاتتى، نارىن چۆپ باراۋاتتى... دەپ ئاتىلىپ ئون نەچچە ئادەم بىر گۇرۇپپا بولۇپ ھەپتىدە بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ (ئايالار ئېچىدىمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ)، مۇنداق باراۋەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، مەخسۇس بىر خىل تاماق ئاساس قىلىنىشتىن باشقا نەغمە-ناۋا، ناخشا ۋە لەتىپە-چاقچاق بولىدۇ ھەم ھەرخىل قىزىق ئەسلىمىلەر سۆزلىنىدۇ، مۇمكىنقەدەر سىرتتىن داڭلىق لەتىپىچىلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق ئولتۇرۇشلار ناھايىتى كۆڭۈللۈك بولىدۇ. ھازىرلاشقا تېگىشلىك نازۇ نېمەتلەرنى نۆۋەتتى كەلگەن ساھىپخان ھازىرلاشتىن تاشقىرى ئاساسلىق يېمەكلىك-كاۋاپ، نارىن قاتارلىقلارنى ئاساسىي جەھەتتىن كۆپچىلىك ئۈزى قول سېلىپ ھازىرلايدۇ، كاۋاپمۇ نۆۋەت بىلەن بىر نەچچە خىل قىلىنىدۇ، مەسىلەن، قىيما كاۋاپ، تونۇر كاۋاپ، توغرامچا كاۋاپ...، نارىنمۇ قوي گۆشى، ئات گۆشى، قوينىڭ تىلى ۋە كۆز گۆشىدە ئېتىلىدۇ، مۇنداق كاۋاپ، نارىن چۆپلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزگىچە تەمدە بولغاچ، كۆپچىلىك ئىشتىھا بىلەن يەيدۇ، يېزىلاردا مەخسۇس قايماق چۆپ باراۋاتتى، ئۆپكە-ھېسسىپ باراۋاتقىمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ.

4. خەلق ئويۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىنى چوڭلار ئويۇنى، كىچىكلەر ئويۇنى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىنىڭ قايسى بىر خىلى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا كۆڭۈل ئېچىش بىلەن بەدەن چېنىقتۇرۇش ئورگانىك هالدا بىرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، غەيرەتلىك، شىجائەتلىك، چىداملىق روهىي هالەتنى يېتىلدۇرۇش، پەم-پاراسەتنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.

1) چوڭلار ئويۇنى تۆۋەندىكى تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

① چېلىشىش: چېلىشىش هەممە مىللەتكە ئورتاق بىر خىل بەدەن چېنىقتۇرۇش هەرىكىتى بولسىمۇ، شەكىل جەهەتتىن ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاهىدىلىككە ئىگە. چېلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، ناهايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا يۈرت-مەهەللىلەر ئارا دائىم دېگۈدەك كوللېكتىپ چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. چېلىشىش هەتتا ئەمگەك مەيدانلىرىدا ئەمگەك ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىشنىڭ بىر مەزمۇنىغا ئايلىنىپ قالغان، ئاتا-ئانىلار بالىلارنى چېلىشىشقا سېلىپ قويۇپ كۆڭۈل ئاچىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بالىلار كىچىكىدىنلا چېلىشىپ ئوينىشنى ئادەت قىلغان.

ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ۋە تارىخي هۇججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، چېلىشىشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، ئەسىرلەردىن هالقىپ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. 1957-يىلى شىنجاڭنىڭ يېنىدىكى شاڭلىڭفەن دېگەن جايدىكى قەدىمكى بىر

قەبرىدىن چىققان مىس تاختىغا چۈشۈرۈلگەن ئىككى چېلىشچىنىڭ سۈرىتى① بىلەن 1983-يىلى بارچۇق يەنى ھازىرقى مارالبېشىنىڭ چوڭ تىم خارابىلىقىدىن تېپىلغان ئىككى چېلىشچىنىڭ كىچىك ساپال ھەيكىلىنى②شۇنىڭغا مىسال قىلىشقا بولىدۇ، ئۇ مىس تاختايدىكى چېلىشچىنىڭ بەل، پاقالچاقلىرىدىن تۇتۇشۇپ ئېلىشىۋاتقان چېلىشىش شەكلى شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھازىرقى چېلىشىش شەكلىگە تامامەن ئوخشىسا، چوڭ تىم خارابىسىدىن تېپىلغان ساپال ھەيكەلدىكى بىرىنىڭ قارشى تەرەپنى يانپاشقا ئالغان، قارشى تەرەپنىڭ ئۇنىڭ بىر تىزىمىغا گىرە سېلىپ ئېلىشىۋاتقان شەكىل بولسا، جەنۇبىي شىنجاڭ، بولۇپمۇ قەشقەر، ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن چېلىشىش شەكلىگە ئوخشايدۇ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بېرىلگەن «قىز بىلەن چېلىشما، تۈغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما»③ دېگەن ماقالدىنمۇ چېلىشىشنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆڭۈل ئېچىش ئادەت ئەنئەنىسى دېسەك مۇبالىغە قىلغان بولمايمىز.

② دارۋازلىق: دارۋازلىقمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، پەم-پاراسەت، چۆھرىلىك، باتۇرلۇق، تەمكىنلىك ۋە يۈكسەك ماھارەت تەلەپ قىلىنىدۇ. چۈنكى ئون نەچچە مېتر ئېگىزلىكتىكى ئارغامچا ياكى سىم ئۈستىدە ئالدى-كەينىگە (كۆزى تېڭىقلىق ھالەتتىمۇ) مېڭىش، ھەتتا پۈتىغا تۇنىكە تەخسە تېڭىپ مېڭىش، مۇئەللەق چىغىرنقتا ماھارەت كۆرسىتىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر كۆرسىتىلىدۇ، سۇئال سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ۋاڭ يەنىنىڭ

① «شىنجاڭ داشۇ ئىلىدىن ئۇرۇنلى»، 1982-يىل، 2-سان، 44-بەت
② ھازىر قاپىتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.
③ شۇ ئەسەر، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم 619-بەت.

«غەربىي دىيارغا سەپەر» دېگەن كىتابىدا داڕۋازچىلىق ئارغامچا ئۇستىدە ماھارەت كۆرسىتىلىدىغان ئويۇن[1] دەپ ئېلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا داڕۋازلىق «يىپلادى ئادەم داڕۋازلىق قىلدى، يەنى ئارغامچا ئۇستىدە ماڭدى»[2] دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ مەلۇماتلار داڕۋازلىقنىڭ ئۇيغۇرلاردا ئەسىرلەر بويى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. داڕۋازلىق گەرچە چېلىشىشقا ئوخشاش كەڭ ئومۇملاشمىغان بولسىمۇ، بىر خىل ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە خەلقىمىز بىلەن دەۋرىمىزگە قەدەر ياشاپ كەلدى. ئۆتمۈش جەمئىيەتتە بۇ كەسىپمۇ زاۋاللىققا يۈزلىنىشتىن خالىي بولالمىغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن قايتىدىن جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارىدا ڤارسلىق قىلىنىپ داۋاملاشتۇرۇلماقتا.

③ ئوغلاق تارتىش: ئوغلاق تارتىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىن قالغان ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن. ئۇ، ئادەم-ئاتنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى، چىۋەرلىكى، ئات مىنىش تېخنىكىسى بويىچە ماھارەت كۆرسىتىلىدىغان جىددىي مۇسابىقە تۈسىنى ئالغان ئويۇن. ئوغلاق تارتىش قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەردىمۇ ئومۇملاشقان ئادەت. بۇ ئويۇن ئۇيغۇرلاردا نورۇز بايرىمى، توي-تۆكۈن ۋە كۈزگى مول ھوسۇل تەنتەنىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوينىلىپ كەلگەن. ئويۇن جەريانى مۇنداق: نورۇز بايرىمىنىڭ شەرپىسى ۋە كۈزگى مول ھوسۇل تەنتەنىسى ئۈچۈن ئامما ئىچىدىن ھامان بىرەر ئادەم چىقىپ بىر ئوغلاق ئاتايدۇ. توي ئىگىسى توي شەرپىسى ئۈچۈن مەخسۇس بىر ئوغلاق ئاتايدۇ. ئوغلاق تارتىش ئويۇنى شۇنىڭ بىلەن باشلىنىدۇ. ئالدى بىلەن

① «شىنجاڭ تەنتەربىيىسى»، 1985-يىل، 133-بەت.
② شۇ ئەسەر، ئۇيغۇرچە نەشرى، 111 توم، 421-بەت.

ئوغلاق ئۆلتۈرۈلۈپ، باش-پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىش بىلەن قىزىلئۆڭگىچى مەھكەم باغلاپ تاشلىنىدۇ. ئاندىن كەڭتاشا تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىنىدۇ، بۇنىڭغىچە يۇرت-مەھەللىلەردىن كەلگەن چەۋەندازلار ئۆز كوماندىسى بويىچە كىم ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش، كىملەر ئۇنى قوغداپ باشقىلارغا دەخلى-كاشىلا قىلىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ، خىزمەت تەقسىم قىلىشىپ تەييار بولۇپ تۇرىدۇ، ئوغلاق تاشلانغان ھامان چەۋەندازلار ئوغلاققا قاراپ ئات سالىدۇ، كىم ئالدىدا يېتىپ كەلسە، شۇ ئېڭىشىپ يەردىن ئوغلاقنى ئالىدۇ، ئېگەرنىڭ ئالدىغا ياكى تېقىمىغا باستۇرۇپ ئېلىپ قاچىدۇ. ئۇ يەردىن ئالغۇچە ياكى ئېلىپ قاچقۇچە باشقا چەۋەندازلار يېتىپ كەلسە ياكى ئارقىدىن قوغلاپ يېتىشۇالسا، بىر مەيدان جىددىي كەسكىن تارتىشىش باشلىنىپ تاماشىبىنلارنى ھاياجانغا سالىدۇ. شۇنداق جىددىي كەسكىن ئېلىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىر ئوغلاقنى توپ ئىچىدىن كىم ئېلىپ قاچالىسا، مەھەللىگە قاراپ ئات سالىدۇ-دە، ئوغلاقنى ئاپىرىپ توي ئىگىسىنىڭ ئىشكى ئالدىغا ياكى يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ئىشىك ئالدىغا ۋە ياكى ئالدىنئالا بەلگىلەنگەن ئورۇنغا تاشلايدۇ، باشقىلارمۇ ئارقىدىن ئات سېلىپ يېتىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۆتۈپ چىققان چەۋەندازغا تون يېپىلىدۇ. ئېتىنىڭ بېشىغا بىرەر مېتر قىزىل تاۋار باغلىنىدۇ. چوڭلارنىڭ بۇ ئويۇنغا تەقىلد قىلىپ بالىلارمۇ ئېشەك ئۈستىدە ئوغلاق تېرىسى ياكى كونا قۇلاقچا ۋە ياكى تۇماقنى تارتىشىپ ئويناپ، كەلگۈسى ئوغلاق تارتىشىشقا چۈشۈش يۇزىسىدىن مەشق قىلىدۇ.

④ ئات بەيگىسى: ئات بەيگىسى مۇسابىقە شەكلىدىكى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، شەكلى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرىنچى، ئۇزۇن مۇساپىگە ئات چاپتۇرۇش، بۇ ئادەتتە كۈزگى يىغىمدىن كېيىن، يىغىم ھاردۇقىنى چىقىرىش

مەقسىتىدە ئۆتكۈزۈلۈپ قاۋۇل، يۈگۈرۈك ئاتلار باھالىنىدۇ. ئىككىنچى، يورغا ئات مۇسابىقىسى، بۇ مۇسابىقە ئادەتتە قىش كۈنلىرى مۇز ئۈستىدە ياكى تۈز يولدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدا ئاتنىڭ يورغىلاش تېزلىكى، سىلىقلىقى بويىچە مۇسابىقىلىشىش ئاساس قىلىنىدۇ. مۇسابىقىگە چۈشكۈچىلەر ئاتنىڭ يۈگەن، ئېگەر، يوپۇق، قوشقۇن، ئېيىل، ئۇلەڭلىرىنى چىرايلىق بېزەپ، بويىنىغا 20 — 30 دانە كىچىك سىرىق تۈچ قوڭغۇراق ئاسىدۇ. مۇسابىقە باشلانغاندا ئاتنىڭ يورغىلىشىدىن ھاسىل بولغان رېتىملىك سىلكىنىشتىن رېتىملىك قوڭغۇراق ساداسى چىقىپ، ئاتلارغا جۈشقۇنلۇق، تاماشىبىنلارغا ئالاھىدە شادلىق تۇيغۇسى بەخش ئېتىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاتلىق ئويىنىلىدىغان ئويۇنلاردىن باشقا، «چەۋگەن ئويۇنى» مۇ بولغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، X Ⅷ - X Ⅶ ئەسىرلەردىن كېيىن تەدرىجىي ئۇنتۇلغان.

چەۋگەن ئويناش «قۇتادغۇبىلىگ» دا ئەلچىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەر قاتارىدا: «2635-ئۇ بىلسۇن چەۋگەننى ئاتار بولسۇن ئوق، يەنە قۇشچى ۋە ئوۋدا تەڭدىشى يوق» دەپ تىلغا ئېلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا چەۋگەن ئويناىدىغان تاياقنىڭمۇ «چەۋگەن»[1] دەپىلىدىغانلىقى ئىزاھلانغان. تۈرپان ئاستانىدىكى Ⅵ ئەسىرگە مەنسۇپ قەدىمكى بىر قەبرىدىن تۈرقى-سىياقى، كېيىنىشى ئۇيغۇرلارنى ئەسلىتىدىغان ئاتلىق چەۋگەن توپ ئۇيناۋاتقان رەڭدار ساپال ھەيكەل تېپىلغان؛ ئىبىن سىنا، ئۆمەر ھەييام، ناۋايى، لۇتفى قاتارلىق ئالىم، ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ چەۋگەن ئويۇنى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن، بولۇپمۇ «قابۇسنامە» دە چەۋگەننىڭ قانداق

① شۇ ئەسەر، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 252-بەت

ئويىلىدىغانلىقى، نەچچە ئادەم ئويناپدىغانلىقى تەپسىلىي يېزىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ۋە يازما يادىكارلىقلاردىكى بايانلار چەۋگەننىك قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلاردىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ بايانلار «چەۋگەن ئويۇنى» نى تەتقىق قىلىپ زامانىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرىگە تەتبىقلاشتا قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

⑤ چاقپەلەك: چاقپەلەكمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت-ئايەم، نورۇز بايرىمىدا ئويىلىدىغان ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن، كىشىلەر تولىمۇ قىزىقىپ ئويناپدۇ. بۇ ئويۇن تەخمىنەن 15-20-مېتر ئېگىز «پەلەك» كە كۆتۈرۈلگەن موما ئۈستىگە بېكىتىلگەن ھارۋا چاقىغا سېلىنغان ئىلەڭگۈچتە ئۇچۇپ ئويىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «چاقپەلەك» دەپ ئاتالغان. ئىلەڭگۈچ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى پەستە تاماشا كۆرۈپ تۇرغۇچىلار ئۇچقۇچىلارنى «سارغايدى-پىشتى» دەپ ۋاقىرىشىپ، قىزىقچىق قىلىدىغانلىقلىرى ئۈچۈن «سارغايدى، پىشتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چاقپەلەك مۇنداق ياسىلىدۇ: 15-20 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر چىك ياغاچنىڭ چوڭ بېشى يەرگە مىدىر قىلىپ كۆمۈلىدۇ، ئۇچىغا ھارۋا ئوق بېشىغا چوم بېكىتكەندەك چاق شۇنىڭغا كىيدۈرۈلىدۇ. چاقنىڭ چىك تۈرۈشى ئۈچۈن چاقنىڭ ئۈستىگە جۈپلەشتۈرۈپ ئىككى تال بادرا چىك باغلاپ تاشلىنىدۇ. ئىلەڭگۈچ ئەنە شۇ بادرىنىڭ ئىككى بېشىغا سېلىنىدۇ. بەزى جايلاردا چاق ئۈستىگە تېڭىلىدىغان بادرا «+» شەكلىدە تېڭىلىپ، تۆت ئىلەڭگۈچ سېلىنىدۇ، موما ئۆرە قىلىنىپ كۆمۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، مومىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە ئادەم مەيدىسى ئېگىزلىكىدە بىر تال ياغاچ تېڭىلىدۇ، بۇنىڭغا چاق گۈڭگىسىنىڭ تۆۋەنىدىنرەك باغلاپ ساڭگىلىتىلغان ئارغامچا چىك باغلىنىدۇ. بۇ ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى تۆتتىن جەمئىي سەككىز ئادەم ئوڭغا قاراپ بىر خىل تېزلىكتە

ئىتتىرىپ چۆگىلىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى ياكى تۆت ئۇچقۇچمۇ ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ ۋە چاق ئايلىنىشىنىڭ تېزلىكتە ئەگىشىپ، ئۇچقۇچلارمۇ شۇنىڭغا ماس تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلىدۇ. بارا-بارا ئىلەڭگۈچ چاقىنىڭ تەكشىلىكىگە تەڭلىشىگە ئاز قالىدۇ. ئۇچۇش ئېگىزلىكى شۇ يەرگە يەتكەندە چاقپەلەك ئاستا كەينىگە ياندۇرۇلىدۇ. توختىغاندىن كېيىن يەنە باشقىلار ئۇچىدۇ، بۇ ئويۇن مەخسۇس ئادەمنىڭ باشقۇرۇلۇشىدا ئويناپلىدۇ.

⑥ چۆكچۈك: بۇ ئويۇن پەم-پاراسەتنى ئاشۇرۇش بىلەن بەدەن چېنىقتۇرۇش بىرلەشتۈرۈلگەن ئويۇن بولۇپ، ياشلار ناھايىتى قىزىقىپ ئويناپدۇ، بۇ ئويۇن 70 — 80 سانتىمېتر ئۇزۇن كەكە سېپى تومۇلۇقىدىكى كالتەك بىلەن (بۇ ئۇرغۇچ دەپ ئاتىلىدۇ) توققۇز-ئون سانتىمېتر ئۇزۇن، بەش بارماق تومۇلۇقىدىكى ياغاچ (بۇ «بالىچۇق» دەپ ئاتىلىدۇ) نى ئۇرۇپ ئويناپدىغان ئويۇن بولۇپ، ئۇرغۇچ بالىچۇققا تەككەندە «چۈك چۈك» ئاۋاز چىققاچقا بۇ ئويۇن «چۆكچۈك»، شۇنىڭدەك ئويۇننىڭ ئاخىرى ئۇتتۇرغۇچىلارنىڭ ۋاللەي توۋلىشى بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىقى ئۈچۈن «ۋاللەي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئويۇن مۇنداق ئويىنىلىدۇ: ئويۇن ئىككى تەرەپ بولۇپ، مۇسابىقە شەكلىدە ئويىنىلىدۇ. ئادەتتە بىر تەرەپتە بەش-ئالتىدىن ئادەم بولىدۇ، ئويىنىغۇچىلار توپلانغاندىن كېيىن قانداق ئويناش، توشقۇزۇلىدىغان چام ياكى «مېتر» سانى ئۇستىدە شەرتلىشىدۇ، ئاندىن كەڭتاشا مەيداننىڭ بىر چېتىگە ئايلانمىسى 50 — 60 سانتىمېتر كېلىدىغان چەمبەر سىزىلىپ، ئىككى تەرەپتىن بىر ئادەم ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇن باشلاش ھوقۇقى تالىشىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىككىسى ئۇرغۇچنى سىقىمدىشىدۇ. ئۇرغۇچىنىڭ ئۈچى قايسى تەرەپنىڭ سىقىمىدا تۇگىسە شۇ ئويۇن باشلايدۇ. ئەگەر بالىچۇقنى ئېلىپ ئۇرۇپ ئويناش بەلگىلەنگەن بولسا،

چەمبەر سىزىقنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا توققۇز-ئون سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا ئۇرغۇچىنىڭ بېشى پاتقۇدەك كەڭلىكتە كېچىك ئۆرەك قېزىلىدۇ. ئەگەر قاڭقىتىپ ئۇرۇپ ئويناش بەلگىلەنگەن بولسا، چەمبەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا «+» شەكلىدە سىزىق سىزىلىدۇ. ئاندىن ئويۇن باشلاش هوقۇقىغا ئىگە بولغان تەرەپ چەمبەر سىزىق ئىچىگە كىرىپ نۆۋەت بىلەن بالىچۇق ئۇرىدۇ، قارشى تەرەپ ئەزالىرى سىزىقنىڭ سىرتىدا تارىلىپ تۇرىدۇ. بىرىنچى بولۇپ ئۇرغۇچى بالىچۇقنى ئۇرۇپ بولۇپ ئۇرغۇچىنى ئۆرەككە ياكى «+» سىزىق ئۈستىگە توغرىسىغا قويۇپ قويىدۇ، قارشى تەرەپ ئەزالىرى (كىمگە توغرا كەلسە شۇ) بالىچۇقنىڭ چۈشكەن يېرىدە تۇرۇپ سىزىق ئىچىدىكى ئۇرغۇچىنى نىشانلاپ ئاتىدۇ. ئەگەر بالىچۇق سىزىق ئىچىگە چۈشسە ياكى ئۇرغۇچقا تېگمەي سىزىقتىن چىقىپ كەتسە، ئۇرغۇچىنىڭ نۆۋىتى تۈگەپ، نۆۋەت ئىككىنچىسىگە ئۆتىدۇ. ئەگەر چۈشمىسە، ئۇرغۇچى بالىچۇق چۈشكەن يەردىن بالىچۇقنى قاڭقىتىپ تۇرۇپ، داۋاملىق ئۇلاپ ئوچ قېتىم ئۇرىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرى چۈشكەن يەردىن چەمبەرگە قارىتىپ چام (ياكى ئۇرغۇچنى بىر مېتر هېسابلاپ مېترلايدۇ) سالىدۇ. ئەگەر تۇنجى ئۇرۇلغان بالىچۇقنى قارشى تەرەنىڭ ئەزالىرى هاۋادىن چۈشۈرمەي (قولى ياكى بۆكى، ياكى ئېتىكى بىلەن) تۇتۇۋالسا، ئۇرغۇچى تەرەپ ئويناش هوقۇقىدىن مەهرۇم بولۇپ قارشى تەرەپ بىلەن ئورۇن ئالمىشىدۇ، ئەگەردە ئۇرغۇچى تەرەپ داۋاملىق ئويناپ بەلگىلەنگەن مېتر سانى توشۇشقا ئاز قالغان ئەهۋالدا ئۇرۇلغان بالىچۇقنى قارشى تەرەپ هاۋادىن چۈشۈرمەي تۇتۇۋالسا ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ چام سانى ۋە ئۇرۇش هوقۇقى «كۆيگەن» (تۈگىگەن) هېسابلىنىپ، ئۇرۇش هوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ، ئويۇن داۋاملىشىدۇ. ئويۇن شۇ تەخلىتتە داۋاملىشىپ بەلگىلەنگەن چام سانىنى قايسى تەرەپ بۇرۇن توشقازسا شۇ ئۇتقان بولۇپ، شۇ

تەرەپنىڭ ھەربىر ئەزاسى چەمبەردىن باشلاپ ئالدىغا قارىتىپ بالىچۇقنى ئۇچ قېتىمدىن ئۇرىدۇ. يېڭىلگەن تەرەپ ئەزالىرى بالىچۇق چۇشكەن يەردىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي «ۋاللەي» توۋلاپ يۇگۇرۇپ كېلىدۇ. ئەگەر تىنىۋالغىنىسى سېزىلسە، بالىچۇق شۇ يەردىن كەينىگە قاراپ يەنە ئۇرۇلۇپ ئۇ قايتىدىن «ۋاللەي» توۋلاشقا مەجبۇر قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئويۇنمۇ ئاخىرلىشىدۇ.

⑦ جانبازلىق: بۇ بىر خىل يۇكسەك ماھارەت، غەيرەت-ئىرادە، چىداملىق، چۆرىلىك، پەم-پاراسەت تەلەپ قىلىدىغان، ئۇنىۋېرسال بەدەن چېنىقتۇرىدىغان ئويۇن، ھەرقانداق خەتەرلىك ئەھۋالدا جان قوغداش ماھارىتىنى يېتىلدۇرۇش مەقسەت قىلىنغاچقا، بۇ ئويۇن «جانبازلىق» دەپ ئاتالغان. جانلىق تىلدا «چامباشلىق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇنمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنتۇلغان.

ئۇيغۇرلاردا خۇددى جانبازلىققا ئوخشاش كۈچ-قۇۋۋەت، پەم-پاراسەت ۋە چىداملىقتا سىنىشىدىغان «گۈمپا كۆرسىتىش» پائالىيىتىمۇ بولغان. بۇ ئەسلى كۈچتۇڭگۇرلۇكتە مۇسابىقىلىشىدىغان ئويۇن بولۇپ، كېيىنچە زوراۋان، مۇشتۇمزورلاردىن ئۆچ-ئىنتىقام ئېلىش ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالغان، بۇنداق «گۈمپا كۆرسەتكۈچى» لەر جەمئىيەتتىكى ناھەقچىلىك، ئادالەتسىزلىكلەرگە تەن بەرمەيدىغانلاردىن ستىخىيىلىك ھالدا ئۇيۇشقان گۇروھ بولۇپ، ئادەتتە ئۇچ-تۆت كىشىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەممە جەھەتتە كامالەتكە يەتكەن بىرى «نوچى» بولاتتى. ئۇلار ئەدە ناھەقچىلىق يۈز بەرسە، شۇ يەرگە بېرىپ، ئارىلىشىپ بوزەك قىلىنغۇچىغا يانتايىاق بولۇپ بېرەتتى. شۇڭا ئۇلار بۇ قىلمىشىغا مۇناسىپ يۇرت ئىچىدە تەدرىجىي شۆھرەت قازىنىپ «نوچى» دەپ ئاتالغان. ئۆتمۈشتە داڭقى چىققان «سېيت نوچى»

قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق ناھەقچىلىككە قارشى گۈمپا كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى ئىدى. ئەمما ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇلارنىڭ بۇ ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بىر تۈركۈم ئادەمنى تەربىيىلەپ ببقىپ ئۇلارغا قارشى قويىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن قارىغۇلارچە نوچىلىق تالىشىدىغان مەھەللىۋى گوروھلار شەكىللىنىپ، بىھۇدە جودا-ماجرالار تۇغۇلىدىغان كەيپىيات كېلىپ چىقتى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار بۇ كەيپىياتتىن خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى. بۇ كەيپىيات كېيىنچە جەمئىيەتتە ھەر خىل لۇكچەكلىك ھادىسىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

⑧ ئودىكام (ئوردىكام) ئويۇنى: بۇ ئويۇن كالا ھوشۇقىنى توپ قىلىپ، چوماق باشلىق كالتەك بىلەن ئۇنى ھەيدەپ، ئورەككە سولاپ ئوينىلىدىغان ئويۇن بولۇپ، تولاراق ياشلار، ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر ئوينايدۇ. ئوينايدىغان ئادەم سانى مەيداننىڭ كەڭ-تارلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. مەيدان كەڭ بولسا، ئون نەچچە كىشى، تار بولسا، ئالتە-يەتتە كىشى ئوينايدۇ. ئويناش شەكلى مۇنداق: تۇز بىر مەيدان تاللىنىپ مەلۇم چوڭلۇقتا يۇمىلاق سىزىق سىزىلىدۇ، شۇ سىزىق بويىچە مەلۇم ئارىلىق قويۇپ ئورەك كولىنىدۇ، بۇ ئورەكلەر ئوينىغۇچى ئادەم سانىدىن بىرى كەم كولىنىدۇ، بۇ ئورەكلەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا يەنە بىر يوغانراق ئورەك كولىنىدۇ، بۇ «ئوردا» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئويۇن «ئو(ر)دىكام» دەپ ئاتالغان، توپنى ئوردىغا ھەيدەشتە «كۆچ» دەپ ئۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن «كۆچ-كۆچ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئۆزلىرى بىر مېتر ئەتراپتىكى ئۇزۇن كەتمەن سېپى تومۇقىدا بىرىدىن توپ ھەيدىگۈچ ھازىرلايدۇ، ئويۇن تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن، ئوينىغۇچىلار ئورەك ئېلىش ھوقۇقىنى تالىشىپ،

ھەيدىگۈچىنى سقىمدىشىدۇ، كىم ئېشىپ قالسا، شۇ «مالاي» بولۇپ، سىزىق تېشىدا قېلىپ توپنى ئوردىغا سولاشقا ھەيدەيدۇ. ئوردىكە ئۇرغۇچىنى سولاپ تۇرغانلار ئوردىنى توسۇپ ئوردىغا كىرگۈزمەيدۇ، مۇشۇنداق ئېلىشىش جەريانىدا توپ ھەيدىگۈچى چاققانلىق قىلىپ توپ توسمەن دەپ ئورىكىدىن ھەيدىگۈچىنى چىقارغانلارنىڭ ئورىكىگە ئۆزىنىڭ ھەيدىگۈچىنى كىرگۈزۈۋالسا، ئۇ ئورىكىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ-دە، «مالاي» بولىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ.

⑨ مالاي توپ: بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىقارلىق تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بولۇپ «ھويلا توپ، سېسىق توپ»، «قاچ-قاچ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ توپ ئويۇنى چۈشەرلىك، يۇگۇرۇش بوينىچە مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئويىنىلىدۇ. ئويىنغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ باشلامچىسى «ئاتامان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئويۇن مەيدانىنىڭ ئىككى بېشىغا ئاي شەكلىدە «ھويلا» سىزىلىدۇ. ئىككى ئاتامان ئالدى بىلەن «ھويلا»غا ئىگە بولۇش ھوقۇقى تالىشىپ توپ ئۇرغۇچىنى سقىمدىشىدۇ. قايسى تەرەپ ئاتامانى قېلىپ قالسا، شۇ تەرەپ «ھويلا» سىرتىدا تۇرۇپ «ھويلا» ئىچىدە تۇرۇپ توپ ئۇرغۇچىلارغا توپ تاشلاپ بېرىش، ئۇرۇلغان توپنى تۇتۇش، تېرىش قاتارلىق ئىشلارنى ئورۇندايدۇ، شۇڭا «مالاي توپ» دەپ؛ ئۇرۇلغان توپ مەيدانىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتسە ياكى قايتا ئۇرۇلۇپ كەتسە، توپ ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ، ئاشۇنداق ئۇرۇلغان توپ «سېسىق توپ» دەپ ئاتالغاچقا، بۇ ئويۇن «سېسىق توپ» دەپ؛ ھويلا ئىچىدە تۇرۇپ توپ ئۇرغۇچى توپنى ئۇرۇپ بولۇپلا ئۇ باشتىكى «ھويلا»غا قېچىشى ۋە ئىككىنچى بىرى ئۇرۇپ بولۇپ قاچقاندا، ئۇنىڭ يېنىپ قېچىپ كېلىدىغانلىقىغا قاراپ «قاچ-قاچ» دەپمۇ ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن ئۇچ خىل ئاتىلىدۇ.

بۇ توپ ئويۇنىنىڭ قورالى توپ ۋە ئۇرغۇچ بولۇپ، توپ

ئۇرغۇچ 70-80 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى، كەتمەن سېپى تومۇقىدىكى ياغاچتا بىر بېشى پالاق شەكلىدە خىيالى ياپىلاق ياسىلىدۇ. بۇ بەزى جايلاردا «ۋاسا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋاسا ئىشلەتمەي ئالىقاندا ئۇرسىمۇ بولىدۇ. توپ شاپتۇل ئۇرۇقچىسىغا خام پاختا يىپ ئورۇلۇپ چاڭگالغا سىققۇدەك چوڭلۇقتا، يۇپيۇمىلاق قىلىپ ياسىلىدۇ. يۇمىلاق قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن تولانغان رەڭدار پاختا ياكى مەشۇت يىپتا تالا-تالا ياكى بىر نەچچە كۆزلۈك قىلىپ پىششىق بىجىلىپ چۇۋۇلماس، تىتىلماس هالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ توپ گەرچە قىزلارنىڭ قولىدىن چىققان بولسىمۇ، زامانىۋى توپلارغا ئوخشاش يەرگە ئۇرۇلسا بىر مېترىدىن ئېگىز قاڭقىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ۋە جىرىڭلىغان سادا چىقىرىپ تۇرىدۇ. ئويۇن جەريانى: «هويلا»غا ئىگە بولۇش هوقۇقىغا ئېرىشكەن كومانداا ئالدى بىلەن «هويلا»غا كىرىپ ئاتامانىڭ كەينىدە رەت بولۇپ تىزىلىپ تۇرىدۇ. قارشى تەرەپ ئاتامانى «هويلا» ئالدىدا، ئەزالىرى مەيدانغا تارقىلىپ تۇرىدۇ. ئاندىن «هويلا» نىڭ ئوڭ تەرىپىدىن قاچىدىغان، قېچىپ يانىدىغان يول دائىرىسى بەلگىلىنىدۇ. ئاتاماندا ئىككى قېتىمدىن، ئەزالاردا بىر قېتىمدىن توپ ئۇرۇش هوقۇقى بولىدۇ، هەممە ئۆز ئورۇنلىرىغا ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن ئويۇن رەسمى باشلىنىدۇ: هويلا ئىچىدىكى كومانداا ئەزالىرى توپنى ئۇرۇپ بولۇپلا قېچىش هويلىسىغا قېچىشى، ئىككىنچى بىرى ئۇرۇپ بولۇپ قاچقاندا، ئۇ قېچىپ يېنىپ كېلىشى شەرت. ئەگەر قاچالمىسا (قېچىپ كېلەلمىسە) ئۇچىنچى، تۆتىنچى نۆۋەتتە قاچسىمۇ (قېچىپ كەلسىمۇ) بولىدۇ، مەيلى قانداق قاچسۇن ئۆزىگە توپ تەگكۈزمەسلىكى شەرت. قارشى تەرەپ ئەزالىرى ئۇرۇلغان توپنى هاۋادىن يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋېلىپ ياكى يەرگە چۈشۈپ كەتكەن تەقدىردە چاقماق تېزلىكىدە تىرىۋېلىپ

قاچقۇچىغا قارىتىپ ئېتىپ، تەگكۈزۈشى شەرت. ئەگەر تەگكۈزۈشكە كۆزى (چامىسى) يەتمىسە ئەپچىل پەيت كۈتۈش ئۈچۈن ئۆزئارا پاس بېرىشىپ تۇرۇپ ئاندىن ئاتسىمۇ بولىدۇ. قاچقۇچى مەيلى قانداق قاچسۇن، قاچقۇچىغا توپ قانداق ئېتىلسۇن ئۇنىڭدىن قەتئىينەزەر، توپ تەگكەن ھامان مەيدان سىرتىدىكىلەر «ھويلا»غا يۈگۈرۈپ كىرىۋېلىشى شەرت. چۈنكى قاچقۇچىغا توپ تەگسىلا توپ ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ-دە، ئىككى تەرەپ ئورۇن ئالمىشىدۇ، ئەگەر توپ تەگكەن ئەزا چاققانلىق بىلەن توپنى ئېلىپ قارشى تەرەپنىڭ «ھويلا»غا قاراپ يۈگۈرۈۋاتقانلىرىدىن بىرەرىگە ئېتىپ تەگكۈزۈۋېلىپ ھويلىغا قېچىپ كىرىۋالسا، توپ ئۇرۇش ھوقۇقى يەنە داۋاملىق شۇلاردا بولىدۇ. ئويۇن مۇشۇ تەرىقىدە مەلۇم ۋاقىت داۋاملاشقاندىن كېيىن ئاخىرلىشىدۇ.

⑩ ياڭاق ئويۇنى: بۇ ئويۇن ياڭاق پىشقى مەزگىلىدە ۋە ھېيت-ئايەم كۈنلىرىدە ياش يىگىت-قىزلار ئارا ئويلىنىدىغان ئويۇن بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان. بۇ ئويۇن ياڭاقنى ئورەككە تاشلاپ ۋە ئاسمانغا ئېتىپ قولدا چەنلەپ ئىككى خىل ئوينىلىدۇ. ئورەككە تاشلاپ ئويناشتا، ئالدى بىلەن تام تۈۋىگە ئون-يىگىرمە ياڭاق پاتقۇدەك ئورەك كولىنىدۇ، ئاندىن ياڭاق تاشلاش ئارىلىقى بەلگىلىنىدۇ. بىرىنچى بولۇپ تاشلىغۇچىغا ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار (ئادەتتە يەتتە-سەككىز ئادەم) نىڭ ھەربىرى ئىككى ياكى ئۈچتىن ياڭاق بېرىدۇ، ئۆزىمۇ شۇنچىلىك ياڭاق قوشىدۇ، ئاندىن بەلگىلەنگەن يىراقلىقتا تۇرۇپ تاق ياكى جۈپ دەپ ئورەككە ئاتىدۇ. جۈپ دەپ ئېتىپ ئورەككە چۈشكىنى تاق بولسا ئۈتتۈرىدۇ، جۈپ دەپ ئېتىپ جۈپ چۈشسە ئۈتقان بولىدۇ. ئۈتقۇچى ئۈتتۈرغىچە ئارقا-ئارقىدىن ئېتىۋېرىدۇ.

ئاسمانغا ئېتىپ چەنلەپ ئويناش ئىككىلا ئادەم ئوتتۇرىسىدا

ئوينىلىدۇ. بىرى بىر تال ياڭاقنى ئاسمانغا ئاتىدۇ، بىرى قولىدا بىر ياڭاقنى تۇتقان ھالدا چۈشىدىغان يەردە يۇگۈرۈپ يۈرۈپ قولىدىكى ياڭاقنى شۇنىڭغا چەنلەپ ئۆتۈپ تۇرۇپ تەگكۈزۈشى شەرت، تەگكۈزەلمىسە ئۇتقان، تەگكۈزەلمىسە ئۇتتۇرغان بولىدۇ.

⑪ ئىلەڭگۈچ: ئىلەڭگۈچ، ياش قىزلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئويۇنلىرىنىڭ بىرى، ئىلەڭگۈچ يالغۇز كىشىلىك ۋە ئىككى كىشىلىك بولىدۇ، يالغۇز كىشىلىكى سېلىنغان ئىلەڭگۈچكە دەسسەپ تۇرۇپ ئۇچۇلىدۇ. ئىككى كىشىلىكى ئىككى تەرەپكە ئىككى ئىلەڭگۈچ سېلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا توغرىسىغا بىر تاختاي قويۇلىدۇ، تاختاينىڭ ئىككى بېشى ئىلەڭگۈچكە مەھكەم چېگىلىدۇ، ئۇچقۇچىنىڭ بىرى بۇ بېشىغا يەنە بىرى ئۇ بېشىغا دەسسەپ تۇرۇپ ئۇچىدۇ، ئىلەڭگۈچ ئۇچۇشتا، ئاساسەن ئېگىز ئۇچۇش بويىچە مۇسابىقىلىشىش بولىدۇ. مۇسابىقىلەشكەندە، سۆز ئويۇنى شەكلىدىكى مۇنۇ قوشاقنى ئېيتىپ تۇرۇپ ئۇچىدۇ، قوشاق بىردىن ئونغىچىلىك بولغان ساناق سانىنىڭ ئېتى بىلەن باشلىنىپ، ھەر بىرىگە شۇ سان ئېتىنىڭ باش ھەرپى بىلەن كېلىدىغان يەر-جاي، شەيئى نامى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ:

بىر بېدىلىك
ئىككى ئىكسىاق
ئۈچ ئۇزۇملۇك
تۆت تۆرى باغ
بەش بەشكېرەم
ئالتە ئاۋات
يەتتە يەكەن
سەككىز سەمەن

توققۇز توققۇزاق
ئون ئويماق.

ئۇچۇش «بەشكېرەم» دېگەن مىسراغا كەلگەندە پەللىسىگە چىقىپ، ئاندىن ئاستا ئاستىلاپ، «ئويماق» دېگەن تۇگەنچىگە كەلگەندە توختايدۇ. ئاندىن يەنە بىرى ئۇچىدۇ.

⑫ تەپكۇچ: تەپكۇچ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىسۈي ئويۇنلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان ئويۇن تۈرلىرىدىن. بۇ ئويۇن پۈت بىلەن تېپىپ ئوينىلىدىغانلىقى ئۈچۈن بۇنىڭدىن 1000 يىل بۇرۇنلا «تەپۈك»[1]دەپ ئاتالغان.

تەپكۇچ ئۇچ-تۆت داچەننى جۈپلەپ ياكى ئۇچ-تۆت داچەن قېلىنلىقىدا ئوتتۇرىسى تۆشۈك يۇمىلاق قۇيۇلغان قوغۇشۇندا ياسىلىدۇ، داچەن ياكى قوغۇشۇن تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرى ياكى خوراز ۋە ياكى قىرغاۋۇلنىڭ بويۇن پېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ئەتراپىغا قايرىپ ئېغىر نەرسىگە باستۇرۇپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چۈپۈر ياكى پەر يانغا تاشلىنىپ تۇرىدىغان بولۇپ تەپكەندە تەكشى كۆتۈرلۈپ تەكشى چۈشىدىغان بولىدۇ.

تەپكۇچ تولاراق قىزلار ئىچىدە ئوينىلىدۇ، ئادەتتە ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئوينىلىدۇ. تېپىش شەكلىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئويۇن باشلاشتىن بۇرۇن قايسى شەكىلدە تېپىش، نەچچە مېڭىنى تېپىش بەلگىلىنىدۇ. تەپكۇچ تېپىش شەكلى پۈت ئۇچىدا تېپىش، پۈت دۈمبىسىدە، پۈت ئۆزەڭگىلىكىدە تېپىش، پاقالچاق ئۇسۇلىدە تېپىش ۋە بىر قېتىم ئوڭ پۈتتا، بىر قېتىم سول پۈتتا تېپىش؛ پۈتىنىڭ سۇڭىنىڭ تاشقى يېنىدا تېپىش، كاللەك چىقىرىپ (ئوڭ پۈتىنىڭ ئۆزەڭگىلىكىدە تېپىپ، سەكرەپ تۇرۇپ سول پۈتىنى ئارقىسىغا

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى. 1-توم، 501-بەت.

چىقىرىپ) تېپىش قاتارلىق شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئويۇن شۇ تەرتىپ بويىچە داۋاملىشىپ، بەلگىلەنگەن سانىنى كىم بۇرۇن توشقۇزسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ. ئەگەر بىرى تېپىش جەريانىدا تەپكۈچنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتسە نۆۋەت باشقىسىغا ئۆتۈپ كېتىپ قايتا نۆۋەت كۈتىدۇ. ئۇنتۇچى پۇتىنىڭ ئۇچىدا تەپكۈچنى يىراققا قارىتىپ تېپىدۇ، ئۇنتۇرغۇچى ئۇنى تۇتۇۋېلىشى شەرت. تۇتۇۋالسا، ئورۇنداشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى تۈگەيدۇ، بولمىسا داۋاملىق تەپكۈچنى تېرىپ ئەكېلىپ بېرىدۇ.

⑬ قوشماق ئاداش: بۇ ئويۇنمۇ «توپۇق ئويۇنى» غا ئوخشاش هۇشيارلىق، مەرتلىك تەلەپ قىلىدىغان ئويۇنلاردىن بولۇپ، ئادەتتە ئۆرۈك پىششىقى مەزگىلىدە تولاراق بالىلار ئوتتۇرىسىدا ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇن ئۆرۈك، قاق (گۈلە) ئۇرۇقچىسى ۋە بادامدىن چىقىدىغان قوش مېغىز ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا تارتۇقلىشىش شەرتى بىلەن يېيىشىپ ئوينىلىدىغانلىقى ۋە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش» دېيىشنى ئويۇنىنىڭ ئوتۇق بەلگىسى قىلغانلىقى ئۈچۈن «قوشماق ئاداش» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئۆرۈك ۋە قاق (گۈلە) يېگەندە ئۇرۇقچىسىنى ئۇدۇللۇق چېقىپ مېغىزىنىمۇ قوشۇپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇرۇقچا چېقىپ يېيىلگەندە بەزىدە ئۇرۇقچىلار ئىچىدىن قوش مېغىز چىقىپ قالىدۇ. ئەنە شۇنداق قوش مېغىز نېسىپ بولغۇچى «تەلەيلىك» هېسابلىنىدۇ. بۇ ئويۇن شۇنداق «تەلەيلىك» بولغانلىق شەرىپىگە كۆڭۈل ئېچىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئويۇن جەريانى مۇنداق: قوش مېغىز نېسىپ بولغۇچى كۆڭلى خالىغان بىرىنى قوشماق ئوينىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، ئەگەر ئۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلسا، قوشماقنىڭ بىرىنى قولىغا ئالىدۇ-دە، قوشماق يېيىش شەرتى توغرىسىدا كېڭىشىپ، ئاندىن ئىككىسى تەڭ ئاغزىغا سېلىپ يەيدۇ،

قوشماق يېيىشىش شەرتى چوڭلار ئارا بولسا، ئۇتتۇرغۇچى بىرەر كىيىملىك رەخت قويۇش ياكى بىر قېتىم مەشرەپ بېرىش، بالىلار ئارا بولسا، دوپپا ياكى قولياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى تۇتۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قوشماق يېگۈچىلەر ناھايىتى ھوشيار بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. سەللا بىخۇتلۇق قىلسا ئۇتتۇرۇپ قويىدۇ. شۇڭا ئىككى تەرەپ مۇمكىنقەدەر ھەرخىل چارىلەرنى قوللىنىپ قارشى تەرەپنى بىخۇتلاشتۇرۇپ ئۇتتۇۋلىشقا تىرىشىدۇ. مەسىلەن، بىر تەرەپ قوشماققا مۇناسىۋەتسىز بىرەر ئىش بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، گەپ ئارىلاپ قارشى تەرەپنىڭ ئىسمىنى چاقىرىدۇ (ئاتايدۇ)، شۇنىڭدەك ھەرخىل باھانە بىلەن ياكى بىر نەرسە يەۋېتىپ قارشى تەرەپكە بىر نەرسە (يەۋاتقان نەرسىدىن) سۇنىدۇ. قارشى تەرەپ ھوشيار بولسا «ئېسىمدە» دەيدۇ، ئەگەر بىخوتلۇق قىلىپ «ھە» دېسە ياكى سۇنغان نەرسىنى قول سۇنۇپ ئېلىپ قويسا، يەنە بىر تەرەپ شۇئان «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش» دەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن «ھە» دېگۈچى (ئالغۇچى) ئۇتتۇرغان بولىدۇ. قوشماق ئوينىغۇچىلار بىر ئائىلىدىكىلەردىن بولسا، كىم ئەتىگەن تۇرۇپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش» دەۋالسا، شۇ ئۇتقان بولىدۇ. مەھەللە ئىچىدىكىلەر بولسا، بىر-بىرىنىڭ ئۆتەر يولىدا ياكى ئۆيىنىڭ ئىشىك يېنىدا مۆكۈنۈپ تۇرۇپ، قارشى تەرەپ ئۇدۇلىغا كېلىش ياكى ئۆيىدىن چىقىشىغا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش» دەپ ئۇتۇۋالىدۇ. ئەگەر ئۇتتۇرغۇچى كېلىشكەن شەرتنى ئورۇندىمىسا «چىدىماس» دەپ ئەيىبلىنىپ تەڭتۇشلەر ئىچىدە يېتىم ھالغا چۈشۈ قالىدۇ، ھەتتا «چىدىماس» دېگەن لەقەمۇ سىڭىپ قالىدۇ.

⑭ قاتار ئويۇنى: بۇ ئويۇن كىشىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى ۋە پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش رولىغا ئىگە بولۇپ،

توققۇز قاتار-دەپ ئاتىلىدۇ. ئويىنلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تۆز يەرگە بىردىن بىرى چوڭ ئۇچ چاقماق شەكىللىك سىزىق سىزىلىدۇ ۋە بۇ ئۇچ چاقماق ھەرياننىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تىك بىر سىزىق سىزىلىش بىلەن تۆتاشتۇرۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چاقماقنىڭ ھەربىر سىزىقىدا توغرىسىغا قاتارى ئۇچ ئۇرۇق بېسىش توچكىسى بەلگىلىنىدۇ، دېمەك، ئۇچ چاقماقنىڭ ھەرياندىكى ئۇچ سىزىقىغا ئۇچتىن توققۇز ئۇرۇق بېسىلىپ ئويىنىلىدىغانلىقى ئۇچۇن بۇ ئويۇن «توققۇز قاتار» دەپ ئاتالغان.

توققۇز قاتار ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئويىنىلىدۇ، ھەر بىر ئادەم ئون سەككىزدىن ئۇرۇق ئالىدۇ، ئۇرۇق رەڭگىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. ئويۇن باشلانغاندا ئىككى تەرەپ بىر-بىر قاتار قىلىپ ئۇرۇق بېسىۋېلىشىغا قارشى ئۇرۇق باسىدۇ، شۇنداق قارشىلىق ئىچىدە بىر تەرەپ ئىلاجى قىلىپ قاتار قىلىۋېلىش پۇرسىتىنى تاپىدۇ-دە، قاتار قىلىپ قارشى تەرەپنىڭ قاتار قىلىۋېلىش ئېھتىمالى بولغان ئۇرۇقلىرىدىن بىرنى «يەي» دۇ. قارشى تەرەپمۇ شۇنىڭغا تاقابىل چارە-تەدبىر قوللىنىدۇ، كىم قاتارنى كۆپ قىلسا، شۇ قارشى تەرەپنىڭ ئۇرۇقىنى كۆپ چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ-دە، ئۇنى ماڭالمىغۇسىز ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ ئۇتۇۋالىدۇ. بۇ ئويۇننىڭ ئۇيغۇرلاردىكى مۇقەددەس سان «توققۇز» بىلەن ئاتىلىشى، ئۇنىڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنچە ئۇيغۇرلاردا شاھمات، دامكا قاتارلىق ئويۇنلارمۇ ئومۇملاشتى.

⑮مۇز تېيىلىش ئويۇنى: مۇز تېيىلىش يۇرت-مەھەللە يېنىدا دەريا-كۆل بار جايلاردا بىرقەدەر ئومۇملاشقان. مۇز مەخسۇس سايمان يارىدىمىدە ئەمەس، ئۇتۇك ناھالى بىلەن تېيىلىپ ئويىنىلىدۇ. ئۇتۇك ناھالى بىلەن گەرچە ئۇزۇنغا تېيىلغىلى بولمىسىمۇ ئون-يىگىرمە مېتر يەرگە تېيىلغىلى ۋە

هەر خىل شەكىل چىقىرىپ تېيىلغىلى بولىدۇ، بەزىلەر خۇددى كانكىدا تېيىلغاندەك يۇمىلاق دائىرە شەكىللەندۈرۈپ، سىڭا پۇت بىلەن تېيىلىپ ماھارەت كۆرسىتەلەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قوشقار سوقۇشتۇرۇش، بۇقا سوقۇشتۇرۇش، كەكلىك سوقۇشتۇرۇش، ئىت، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، كەپتەر ئۇيناش قاتارلىق ئويۇنلارنىمۇ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئويۇنلار قىسمەن قىمار شەكلىنىمۇ ئالغان. چۈنكى ئويۇن كۆرگۈچىلەر ئىچىدە بەزىلەر ئىككى تەرەپ بولۇپ پۇلمۇ تىكىشىدۇ.

5. بالىلار ئويۇنى

ئۇيغۇرلار بالىلارنىڭ كىچىكىدىنلا ئىسسىق-سوغۇققا ماسلىشالايدىغان، تۇرگۈن، شوخ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن، بالىلارنى ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن چېنىقتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. بالىلارنى چېنىقتۇرۇشنىڭ بىر ۋاستىسى ئۇلارنى ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناشقا قويۇپ بېرىشتىن ئىبارەت، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر بالىلىرى بىرقەدەر شوخ كېلىدۇ، ئۇيغۇرلاردىكى «بالا بولسا، شوخ بولسۇن، بولمىسا يوق بولسۇن» دېگەن ماقالدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلارنى كىچىكىدىنلا چېنىقتۇرۇشقا نەقەدەر ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ۋە بالا تەربىيىلەشتىكى مىللىي پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، ھەرىكەتچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، پەم-پاراسەت، چىۋەرلىكنى تەلەپ قىلىدۇ.

1) تاقلا-تۇقلا ئويۇنى: بۇ ئويۇن بالىلاردا باتۇرلۇقنى قەدىرلەش، باتۇرلۇق روھىنى يېتىلدۈرۈش رولىغا ئىگە ئويۇن بولۇپ، تۆت ياشتىن ئالتە ياشقا قەدەر بولغان بالىلار ئىچىدە ئومۇملاشقان، بۇ ئويۇن ئادەتتە ئاتا-ئانىلار ياكى توققۇز-ئون

ياشلاردىكى بىرەر بالىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئويىنىلىدۇ. ئويۇن بالىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش يۈزىسىدىن پۈتلىشىغا «تاق-تۇق» قىلىپ ئۇرۇش بىلەن باشلانغاچقا «تاققا-تۇققا» دەپ ئاتالغان. ئويۇن مۇنداق ئويىنىلىدۇ: بالىلار ۋە يېتەكچىلىك قىلغۇچى پۈتلىرىنى ئوتتۇرىغا سۇنۇپ، يۇمىلاق بولۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئاندىن يېتەكچى بولغۇچى يېنىدا ئولتۇرغان بالىنىڭ پۈتىدىن باشلاپ تا ئۆزىنىڭ پۈتىغا كەلگىچە ھەربىر پۈتىنىڭ پاقالچىكىنىڭ ئۈستىگە «تاققا-تۇققا» دېگەن قوشاقنى ئېيتىشقاچ بىردىن بوش ئۇرۇپ چىقىدۇ. قوشاقنىڭ ئاخىرى كىمنىڭ پۈتى ئۇرۇلغاندا ئاخىرلاشسا، شۇنىڭ پۈتى «چىقتى» ھېسابلىنىپ ئۇ شۇ پۈتىنى يىغىپ ئولتۇرىدۇ، پۈتلارنىڭ ھەممىسى «چىقتى» بولغۇچە ئويۇن شۇ تەرتىبىدە داۋاملىشىدۇ. ئەگەر بىر ئۆيدە بىر ياكى ئىككىسى بالا بولغان تەقدىردىمۇ ئاتا-ئانىلار بالىسى بىلەن مۇشۇ ئويۇننىسى ئوينايدۇ، ئويۇن قوشىقى:

تاققا-تۇققا، زەنجىر ھالقا،
ئاخشام باردىم ئەنجانغا،
قوينۇم تولدى ماجانغا.
مارجان سېتىپ پۇل قىلدىم،
سانىخاننى گۈل قىلدىم.
سانىخاننىڭ سانىمەن،
باغدا باققا غازىمەن.
دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلۈپ كەتسەم رازىمەن.

بۇ ئويۇن قوشىقىنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىمۇ بار.
2) دۇمدۇم: بۇ «مۆكۈشمەك»، «مۆكىمۆكىلەك» دەپمۇ

ئاتىلىدۇ. بۇ ئويۇن بالىلار ئويۇنى بويىچە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئويۇنلاردىن بولۇپ، ئادەتتە كەچقۇرۇن قاراڭغۇ چۈشكەندە ئوينىلىدۇ. ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ. ئويۇن جەريانى مۇنداق: ئۆيلىرىدىن ئوينىغىلى چىققان بالىلار بىر يەرگە توپلىشىپ ئىچىدىن چوڭراق بىرىنى «ئاتامان» قىلىشىدۇ. «ئاتامان» ئالدى بىلەن بالىلارنى تىزىلدۇرىدۇ، ئۆزى ئىشىك ئالدىدىكى سۇپىچاق ياكى شۇنداق ئەپچىل يەردە ئولتۇرۇپ باشتا تۇرغان بالىنى ئالدىغا چاقىرىدۇ. بۇ بالا بىرىنچىسى بولۇپ «دۇمدۇم» بولۇپ بېرىدۇ. ئويۇن شۇنىڭ بىلەن رەسمىي باشلىنىدۇ: ئاتامان «دۇمدۇم» بولغۇچى بالىنىڭ بېشىنى تىزىغا قويدۇرۇپ، ئىككى پېشى بىلەن پۇركەپ، دۇمبىسىگە بوش ئۇرۇپ تۇرۇپ سوئال سورايدۇ، ئۇ جاۋاب بېرىدۇ، ئاتامان ئۇنىڭدىن سوئال سورىغۇچە بالىلار كېلىپ ئۇنىڭ دۇمبىسىگە «دۇم» قىلىپ بىردىن ئۇرۇپ قويۇپ ئەتراپقا تارىلىپ مۆكۈنىدۇ. شۇڭا بۇ ئويۇن «دۇمدۇم»، «مۆكۈشمەك» دەپ ئاتالغان. سوئال-جاۋاب مۇنداق:

دۇمدۇم-دۇمدۇم،
لەببەي، لەببەي،
ئاپاڭ نەدە؟
سامانلىقتا.
نېمە قىلىۋاتىدۇ؟
ئاش ئېتىۋاتىدۇ.
ماڭا قېنى؟
تاختا بېشىدىن قاغا چۇقىلاپ كېتىپتۇ،
ماڭ ئەمىسە تۇتۇپ كەل...

دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ ۋە «بولدىمۇ؟» دەپ ۋارقىرايدۇ. مۆكۈنگەنلەرنىڭ بىرى «بولدى!» دەپ جاۋاب بېرىدۇ، ئاندىن

«دۇمدۇم» بولغۇچى بېشىنى چىقىرىپ ئورنىدىن تۇرۇش بىلەن ئەتراپىنى كۆزىتىدۇ. ئەگەر بىرىنىڭ مۆكۈنگەن يېرىنى سېزىۋالسا، شۇنىڭدەك ئۇنى تۇتۇۋېلىشقا كۆزى يەتسە ئېتىلىپ بېرىپ تۇرۇۋالىدۇ. يا بولمىسا ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ كۆتۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئارىلىقتا بالىلار مۆكۈنگەن يېرىدىن يۇگۇرۇپ چىقىشىپ «ئەسسالام» دەپ ئاتامان ئالدىغا يېتىپ كېلىدۇ، «دۇمدۇم» بولغۇچى ئاتامان ئالدىغا يۇگۇرگەنلەردىن بىرنى تۇتۇۋالسىمۇ بولىدۇ، قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن بىرنى تۇتۇۋالسا، ئۇ «دۇمدۇم» لىكتىن قۇتۇلىدۇ. بولمىسا، داۋاملىق دۇم بولىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە مەلۇم ۋاقىت داۋاملاشقاندىن كېيىن ئاخىرلىشىدۇ.

3) چۆجىلىرىم: بۇ سار (قۇش) بىلەن چۆجىگە سىمۋول قىلىپ ئوينىلىدىغان ئويۇن بولۇپ، بالىلاردا قەيسەرلىك، ئۆملۈك، ھەمكارلىق روھىـخىسلىتىنى يېتىلدۈرۈش رولىغا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن «چۆجىلىرىم» دەپ ئاتالغان، ئوينىلىش جەريانى مۇنداق: يەتتەـسەككىز بالا بويىنىڭ ئېگىزلىكى بويىچە ئالدىغا قاراپ قاتار بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلارغا ئۇدۇل ئۇچ-تۆت مېتر نېرىسىدا يەنە بىر بالا سەپنىڭ بېشىدىكى بالىغا قاراپ مەغرۇرانە قىياپەتتە مۇنداق سورايدۇ:

— ئاللا ئۇ نېمىلىرىڭ؟

— چۆجىلىرىم.

— ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ؟

— كۆچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ!

ئۇ بۇ جاۋابنى ئالغاندىن كېيىن «مانا ئەمىسە ئالدىم» دەپ سەپنىڭ قۇيرۇقىغا قاراپ ئېتىلىدۇ. سەپ بېشىدىكى بالا ئۇنىڭغا قاراپ ئېتىلىپ يولىنى توسىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن «ھۇجۇم» — «مۇداپىئە» جېڭى باشلىنىپ كېتىدۇ. سەپ بېشىدىكى بالا قايسى يانغا قاراپ ئېتىلسا،

«چۆجه» لىرى دەمبەس قەدەم ئەگىشىپ شۇ تەرەپكە ئايلىنىدۇ. شۇنداق جىددىي ئايلىنىشتا سۆرۈلۈپ سەپتىن ئاجراپ قالغانلار بولسا «ھۇجۇمچى» شۇنى تۇتۇۋالىدۇ-دە، بىر چەتكە چىقىرىپ قويۇپ داۋاملىق «ھۇجۇم» قىلىدۇ، ئەگەر سەپتىن ئاجراپ قالىدىغانلار چىقمىسا، ئىككى تەرەپ بولدى قىلايلى دەپ كېلىشمىگىچە ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ.

4) ئاق ئۇستىخان: بۇ ئويۇن قۇرۇپ كەتكەن قوينىڭ بوغجۇما سۆڭىكىنى قاراڭغۇدا ئىزدەپ ئوينىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئاق ئۇستىخان» دەپ ئاتالغان. بۇ ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ:

ئالتە-يەتتە ياكى سەككىز-ئون بالا قاراڭغۇ چۈشكەندە بىر يەرگە يىغىلىدۇ. ئۇستىخاننى ئېلىپ كەلگەن بالا بىرىنچى بولۇپ يىراققا قاراپ ئاتىدۇ-دە، باشقا بالىلار ئۇستىخان چۈشكەن تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈپ تالىشىپ يۈرۈپ ئىزدەيدۇ. كىم بىرىنچى بولۇپ تېپىۋالسا، شۇ ئۇتقان بولۇپ، بالىلار ئۆز جايىغا قايتىپ كېلىدۇ، ئۇستىخان ئېتىش نۆۋىتى شۇنىڭغا ئۆتىدۇ، ئويۇن شۇنداق دەۋرى قىلىپ داۋاملىشىدۇ. دېمەك بۇ ئويۇن بالىلارنىڭ چېچەنلىك، كۆرۈش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش رولىغا ئىگە.

5) ئاق تېرەك-كۆك كېرەك: بۇ بالىلارنىڭ كۈچ سىنىشىش ئويۇنى بولۇپ «ئاق تېرەك-كۆك تېرەك» دېگەن قوشاق بىلەن باشلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇ نامدا ئاتالغان. بۇ ئويۇن ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. سەككىز-ئون بالا بىر يەرگە توپلىشىپ كوللېكتىپ ھالدا:

ئاق تېرەك-كۆك تېرەك،
تۇۋدىدىن كەسمەك كېرەك.
تۇۋدىدىن كېسىشكە،
مانا بىزدەك ئەر كېرەك!

دېگەن قوشاقنى ئېيتىدۇ. ئەمما قوشاقنىڭ ئاخىرقى مىسراسىنى بالىلارنىڭ ئىچىدىن بىرى يالغۇز ئېيتىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئاندىن بالىلار ئۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ھالقا بولۇپ قول تۇتۇشۇپ تۇرىدۇ-دە، «نوچى بولساڭ كېسىپ باق!» دەپ ئۇنى دەيدىگە سېلىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىچە ئاجىز ھالقا دەپ قارىغان بىر ئارىلىققا كۆكىرىكىنى ئۇرىدۇ. ئەگەر ئۇ ئارىلىقتىكى ئىككى قول ئاجراپ كەتسە، ئۇ «تېرەكنى كەسكەن» بولۇپ، قوللىرى ئاجراپ كەتكەنلەردىن بىرى مەيداندىن چىقىرىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سەپتىن بىر ئادەم كەملەيدۇ، ئۇ يەنە داۋاملىق «تېرەك كېسىدۇ»، ئەگەر بالىلارنىڭ قولىنى ئاجرىتالمىسا، بالىلارنىڭ «مانا-مانا دېمىدىمۇ، ئۆزۈڭنى چاغلا دېمىدىمۇ» دەپ توۋلاشقان ساداسى ئىچىدە قاچان بىرەر ئارىلىقنى بۆسۈۋالغۇچىلىك ئۈياققا-بۇياققا سوقۇلۇپ يۈرىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە ئاخىرقى «تېرەك» كېسىلىپ بولغۇچە داۋاملىشىدۇ.

6) قارىغۇ چاشقان ئويۇنى: بۇ ئويۇن كۆزى تېڭىقلىق بالىنىڭ ئىككىنچى بىر بالىنى پەم بىلەن تۇتۇشى بويىچە ئوينىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «قارىغۇ چاشقان» دەپ ئاتالغان. ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ: بالىلار (سان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ) ھالقا بولۇپ ئولتۇرىدۇ، شۇ كۈنكى ئويۇن تەشكىللىگۈچىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئويۇن باشلاش نۆۋىتى بەلگىلىنىدۇ. رىياسەتچىلىك قىلغۇچى ئالقىنىغا ئىككى ياكى بىر تال تاش (قوناق، قۇمۇلاق، سەرەڭگە، كېسەك پارچىسى) نى ئېلىپ يۇمۇپ تۇرۇپ ئۇدۇل كەلگەن ئىككى بالىدىن «تاقمۇ جۈپمۇ» دەپ سورايدۇ. قايسىنىڭ ھۆكۈمى خاتا بولسا، شۇ قارىغۇ چاشقان بولىدۇ-دە، ياغلىقتا كۆزى تېڭىلىدۇ. ھەمراھى ئۇنىڭ پېشانىسىگە بىرنى چېكىپ ئارقىغا ياكى يانغا داجۇالىدۇ.

«قارىغۇ چاشقان» قولىنى كېرىپ، ھاۋانى سىيپىلاپ ئۇنى تۇتماقچى بولۇپ، ئالدى-كەينىگە مېڭىپ تىمسىقلاپ كېتىدۇ. بۇ جەريانىدا نەچچە قېتىم ھاۋانى قۇچاقلاپ سەنتۈرۈلۈپ كېتىدۇ، ھەتتا بالىلارنىڭ بېشىنىمۇ تۇتۇۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەيدانىدا قاتتىق كۈلكە ساداسى ياڭرايدۇ. ئەگەر «قارىغۇ چاشقان» چۈشەر، پەملىك بولسا، قارشى تەرەپنىڭ ئاياغ تىۋىشى ۋە قولىنىڭ شەپىسىگە ئاساسەن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ. قارشى تەرەپ تۇتۇلۇپ قالسا، ئىككىسى ئورۇن ئالمىشىدۇ. ئىككىسىدىن كېيىن يەنە ئىككىسى چۈشىدۇ. ئويۇن شۇ تەرتىپتە داۋاملىشىپ بىر-ئىككى مەيدان ئويىنلىپ ئاخىرلىشىدۇ.

7) ياغلىق (بەلباغ) تاشلاش: بۇ ئويۇن «قارىغۇ چاشقان» ئويۇنىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. بىر پەرقى، بىر بالا ئولتۇرغان بالىلارنىڭ ئارقىسىدا يۈگۈرگەچ ئېشىلگەن ياغلىق ياكى يېرىم مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئېشىلگەن بەلباغ شەكلىدىكى كونا-يېڭى لاتىنى تاشلاپ قوغلىشىپ ئويىنىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئويۇن «ياغلىق تاشلاش» دەپ ئاتالغان. جەريانى مۇنداق: بالىلار قاتارى ھالقا بولۇپ ئولتۇرىدۇ ياكى زوڭزىيىپ ئولتۇرىدۇ. ياغلىق (بەلباغ) ئېلىپ كەلگەن بالا ھالقىنىڭ سىرتىدا قولىدا ياغلىق تۇتقان ھالدا بالىلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئوڭدىن سولغا قاراپ ئايلىنىپ يۈگۈرىدۇ، بالىلار ئارقىسىغا قارىماي ئولتۇرۇشى شەرت. ئايلىنىپ يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ ياغلىقنى بىرىنىڭ ئارقىسىغا شەپە چىقارماي تاشلاپ قويىدۇ. ئەگەر ئايلىنىپ يۈگۈرۈپ كەلگۈچە سەزمىسە ياغلىقنى ئېلىپ ئۇ بالىنىڭ دۇمبىسىگە ئۇرىدۇ. بالا چاققانلىق قىلسا، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆزىگە تاياق تەگكۈزمەي ھالقىنى ئايلىنىپ قاچىدۇ. قوغلىغۇچى ئورنىغا كېلىۋالغۇچە يېتىشۋېلىپ ئۇرۇۋالسا قوغلانغۇچىنىڭ ئورنىغا ئۇ ئولتۇرۇپ، قوغلانغۇچى ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئەگەر ياغلىق تاشلانغۇچى ياغلىق تاشلانغان

شەپىنى سېزىپ قالسا، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى قوغلاپ «دۇمبالاي» دۇ، ئۆزىنى دۇمبالاتماي ئۇنىڭ ئورنىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋالىدۇ-دە، قوغلاپ كەلگۈچى يۈگۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدۇ. شۇڭا بۇ ئويۇنغا قاتناشقانلار قانچە كۆپ بولسا، شۇنچە قىزىيدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ كۆڭچىلىك بولدى قىلغۇچە ئويناپلىدۇ.

8) ساقا ئويۇنى: بۇ ئويۇن بالىلارنىڭ كۆپ ئوينايدىغان ئويۇنلىرىدىن بولۇپ، شاپتۇل ياكى گۈلە ئۇرۇقچىسى ۋە ياكى ياڭاقتا ئوينىلىدۇ. ئۇرۇقچىدا ئوينالغاندا خىشتا ياسالغان ساقا، ياڭاقتا ئوينالغاندا ياڭاق ساقا قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇن مۇنداق: يەتتە-سەككىز بالا بىر گۇرۇپپا بولۇپ تۆز بىر ئورۇننى تاللايدۇ؛ ئورۇن تاللانغاندىن كېيىن تۆز سىزىق بويىچە ھەربىر چامدام يەرگە ئىككىدىن ئۇرۇقچا ياكى ياڭاق جۈپ قىلىپ قويۇلىدۇ. بۇ «گەن» دەپ ئاتىلىدۇ. ئاندىن نۆۋەت بىلەن گەنگە قارىتىپ ساقا يۇمۇلىتىلىدۇ. بىرىنچى بولۇپ ساقا يۇمىلاتقانىنىڭ ساقىسى گەنلەرنىڭ بىرەرىگە تەگسە، ئۇ داۋاملىق ئويناۋېرىدۇ، شۇ ئويناش بىلەن گەنلەرنىڭ ھەممىسىنى سوقۇۋەتسە شۇ نۆۋەتلىك ئويۇن شۇنىڭ ئوتۇقى بىلەن ئاخىرلىشىپ ئويۇن يەنە قايتىدىن باشلىنىدۇ. ئەگەر ساقا گەنلەرگە تەگمەي، يۇمىلاپ بېرىپ بىر يەردە توختاپ قالسا، شۇ يەردىن مىدىرلىتىلمايدۇ، ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى نۆۋىتى تۈگەپ نۆۋەت كۇتىدۇ. ئەگەر بىر-ئىككىسىگە ھەتتا مۇتلەق كۆپىگە تېگىپ كېيىنكىلىرىدە تەگمىسە ئۇمۇ نۆۋەت كۇتۇشكە مەجبۇر بولىدۇ. مۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەندە كېيىنكى ساقا يۇمىلاتقۇچى «ساقا-پاقا ئارىلاش» دەپ ساقىسىنى يۇمىلاتسا، ئۇنىڭ ساقىسى مەيلى گەنگە تەگسۇن ياكى ساقىلارغا تەگسۇن ئۇ ئويۇننى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ. ساقىسى سوقۇلۇپ كەتكەن شۇ قېتىمقى ئويناش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ ئۇنتقان گەنلىرىنى ئۇنىڭغا

بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە ئىككى - ئۈچ مەيدان داۋاملىشىپ ئاخىرلىشىدۇ.

9) سالغا ئېتىش: بۇ ئويۇن سالغا بىلەن يېراقتا تاش ئېتىش بويىچە مۇسابىقە شەكلىدە ئويىنىلىدىغان ئويۇن بولۇپ، بالىلارنىڭ موسكۇللىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىغا ئىگە. «سالغا» قولدىن يەرگە سۆرەلگۈچە ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى تال ئىنچىكە تاياقنىڭ ئىككى بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تۇخۇم پاتقۇدەك چوڭلۇقتىكى كونا-يېڭى كۆن ياكى قېرىم پۇرۇچى چىگىلىپ ياسىلىدۇ، ئويۇن جەريانى مۇنداق: بالىلار بىردىن سالغا ئېلىپ بىر يەرگە توپلىشىدۇ. ئاندىن بىر ئەپچىل ئۆگزە ياكى دۆڭلۇكنى تاللاپ ئويۇننى شۇ يەردە باشلايدۇ. ھەممىسى بىر قانچىدىن تۇخۇم چوڭلۇقىدا تاش ياكى كېسەك پارچىسى ھازىرلايدۇ. ئاندىن بىر تال تاشنى سالغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «قاپچۇق»قا سېلىپ، ئىككى ئۇچىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئاسمانغا ئايلاندۇرۇپ كۆتۈرۈش بىلەن ئاخىرىدا بېشى ئۇستىدىن ئايلاندۇرۇپ تۇرۇپ سالغىنىڭ قولىدا تۇتقان بىر ئۇچىنى قويۇپ بېرىدۇ-دە، قاپچۇق ئىچىدىكى تاش ئۇچۇپ چىقىپ يىراقتا بېرىپ چۈشىدۇ. ئويۇن شۇنداق ئېتىش بويىچە بەسلىشىش ئاساسىدا داۋاملىشىدۇ.

10) تۇپەك: تۇپەك «سۇ مىلتىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بالىلار ئەتىيازلىقى سۇ تۇپەك ياكى سۇ مىلتىقى بىلەن سۇ چېچىشىپ ئويناىدۇ. تۇپەك ئادەتتە قارا سۆگەت نوتىسىدا ياسىلىدۇ، ئالدى بىلەن سۆگەت نوتىسىنىڭ پوستىنى تولغاپ، يۇمشىتىپ ئۇنىڭ ياغچى چىقىرىۋېلىنىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ ئۇچىدىن ئۈچ-تۆت سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا بىر پارچە ياغاچ كېسىۋېلىنىپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزەك قىسمى ئىنچىكە زىخچا بىلەن كولاپ چىقىرىلىدۇ، يەنە شۇ ياغاچنىڭ قالدۇق قىسمىدىن توققۇز-ئون سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا بىر پارچىسى كېسىپ

تاشلىنىدۇ. ئاندىن ھېلىقى تۆشۈك چىقىرىلغان، كىچىك پارچە ياغىچى چىقىرىۋېتىلگەن سۆگەت پوستىنىڭ بىر بېشىغا كىرگۈزۈلىدۇ، ھېلىقى كېسىپ تاشلانغان قىسمى يەنە بىر بېشىغا كىرگۈزۈلۈپ سۆگەت پوستىنىڭ ئالدىدىكى پۇتەي قىسمىدىن تۆت سانتىمېتردەك ئارىلىق مەلۇم كەڭلىكتە قاتار-قاتار تىلىپ تاشلىنىدۇ، بۇ تۈپەكنىڭ ساپ قىسمى ئالدىغا ئىتتىرىلگەندە قاتلىنىپ، ئارقىغا تارتىلغاندا تۈرلىنىش رولىنى ئويناپ، خۇددى شىپىرىسقا ئوخشاش سۇ سۈمۈرۈپ-چىقىرىپ بېرىدۇ. بالىلار تۈپەك (سۇ مىلتىقى) نىڭ بۇ قائىدىسىدىن پايدىلىنىپ بىر-بىرىگە سۇ چېچىشىپ ئويناىدۇ.

11) غېرىچ: بۇ ئويۇن داچەن، كىچىك تۆمۈر ياكى ئەينەك ساقىنى تامغا ئۇرۇپ سىيرىلدۇرۇپ ئوينىلىدۇ. ئىككىنچى ساقا ئۇرۇلۇپ يۈمىلاپ بېرىپ توختىغان جايدىن بىرىنچى ساقىنىڭ توختىغان جايىنىڭ ئارىلىقى غېرىچلىنىدۇ، غېرىچقا توشسا غېرىچلاپ كېيىنكى سىيرىلدۇرۇلگىنى ئۇتقان بولىدۇ. توشمىسا قايتا ئوينىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئويۇن «غېرىچ» دەپ نام ئالغان. بۇنىڭغا بالىلار تولىمۇ قىزىقىدۇ.

12) ئۆي سېلىش: بۇ ئويۇن بالىلار ئويۇنى ئىچىدە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئويۇنلاردىن بولۇپ، بالىلاردا ئەمگەك قارىشىنى يېتىلدۇرۇش رولىغا ئىگە. بۇ ئۇچ-تۆت ياشلىق بالىلار ئىچىدە ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇن مۇنداق: ئۇچ-تۆت ياكى يەككە بالا سەرەڭگە قېپىنى قېلىپ قىلىپ، لاي ئېتىپ «كېسەك» قۇيىدۇ، بەزى ئاتا-ئانىلار بالىلىرىغا ياغاچ ياكى قاڭالتىردا سەرەڭگە قېپىدەك قېلىپ ياساپ بېرىدۇ. بالىلار كېسەكلىرى قۇرۇغاندىن كېيىن توققۇز-ئون سانتىمېتر ئېگىزلىكتە «ئۆي» سېلىپ ئوينايدۇ. ئۇستىنى چۆرىق ۋە سامان بىلەن ياپىدۇ.

13) ئاق تاش-كۆك تاش: بۇ كەچ-قاراڭغۇدا ئوينىلىدىغان بالىلار ئويۇنىنىڭ مۇقەددىمە سىگنالى ھېسابلىنىدۇ، قايسى بالا

كەچلىك غىزا-تامىقىنى يەپ بولۇپ، دوستلىرىنى تېپىپ ئويناقچى بولسا «ئاق تاش، كۆك تاش، دەريادىكى سۇزۇك تاش، ئويناپدىغان بالىلار بارمۇ؟» دەپ ۋارقىرايدۇ. بۇ سىگنالنى ئاڭلىغان بالىلار كەينى-كەينىدىن ئۆيلىرىدىن چىقىپ بىرىەرگە توپلىشىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ خالىغان ئويۇنلىرىنى ئوينايدۇ.

14) چۈشۈق ئات ئويۇنى: بۇ ئويۇننى تۆت-بەش ياشلىق بالىلار ناھايىتى قىزىقىپ ئوينايدۇ. چۈنكى بۇ ئويۇن مەخسۇس سورۇن، ۋاقىت، پەسىل چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئاددىي ۋە قىزىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئويۇن ئۇچۇن بىر تال چۈشۈق ياكى ئىنچىكىرەك ياغاچ بولسىلا بولۇۋېرىدۇ. ئويناش ئۇسۇلى مۇنداق: چۈشۈق ياكى ياغاچنىڭ بىر ئۇچىغا ئات بېشىغا سىمۋول قىلىنىپ، يىپ ياكى لاتىدا «نوختا-يۇگەن» سېلىنىدۇ (باغلىنىدۇ). بەزىلەر «نۇختا-يۇگەن» لىرىنى بېزەپ ئالا-يېشىل يىپ ياكى لاتىلارنى ئېسىۋالىدۇ. ئاندىن ئۇنى بىر قولىغا «قامچا» ئېلىپ «مىنىپ» يورغىلىتىپ، چاپتۇرۇپ ئويناپدۇ ۋە چوڭلار ئات مىنگەندە قىلىدىغان ھەرىكەتلەرنى ھەم شاش ئاتلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە سىمۋول قىلىنغان ھەرىكەتلەرنى قىلىپ ئويناپدۇ. ئۇچ-تۆت بالا يىغىلىپ قالسا، ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ۋە چاپتۇرۇپ مۇسابىقىلىشىدۇ. بۇ ئويۇن يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ بالىلارنى كىچىكىدىنلا باتۇر، قەھرىمان قىلىپ يېتىلدۈرۈش ئەنئەنىسى بويىچە ئۇلارنى جاندارلارغا مىندۈرۈپ چېنىقتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن شەكلى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «لىڭگىلتاقتاق»، «جىجىق»، «سىزىلما»، «يۇگۈرۈشمەك»، «گۈمبەز ياساش»، «تەپمەك»، «لەگلەك»، «موللاق ئېتىشماق»، «جەڭ قىلىشماق» قاتارلىق ئويۇنلارنىمۇ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ

ئويۇنلار ئىچىدە «ئىلەكئگۈچ» بىلەن «چۆجىلىرىم» نى قىزلارنىڭمۇ ئويناپدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا مەخسۇس قىزلارنىڭ ئويناپدىغان يەنە مۇنداق ئويۇنلىرىمۇ بار:

1) بەش تاش (چاكۇم): بۇ تۆت-بەش قىز بالا بىر گۇرۇپپا بولۇپ تاش تېرىپ ئويناپدىغان ئويۇن بولغاچ «بەش تاش» دەپ؛ شۇنىڭدەك بۇ تاش تېرىلگەندە سوقۇلۇپ چىققان ئاۋازغا تەقلىد قىلىنىپ (بالىلارنىڭ ئىملىق سۆزى) «چاكۇم» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن ئوينالغاندا ئېيتىلىدىغان قوشاقنىڭ بېشىمۇ «چاكۇم» سۆزى بىلەن باشلىنىدۇ. ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ: ئۈچ-تۆت قىز بالا بىر يەرگە يىغىلىپ، تۆز بىر جايىنى تېپىپ بىر-بىرىگە قارىشىپ يۇمىلاق ئولتۇرىدۇ. «بەش تاش» ئېلىپ كەلگۈچى ئالدى بىلەن ئويۇن باشلايدۇ. (ئوينىلىدىغان تاش مۇمكىنقەدەر يۇمىلاق، سىلىق، كۆز مۇنچاق چوڭلۇقىدا بىرخىل قىلىنىدۇ). ئويۇن باشلىغۇچى تاشنى ئۈچۈمىغا ئېلىپ ئاسمانغا قارىتىپ ئاتىدۇ-دە، يەنە قولىنىڭ دۇمبىسىگە چۈشۈرۈۋالىدۇ. ئەگەر ھەممىسىنى قولىنىڭ دۇمبىسىدە توختىتىۋالسا، ئۇنى يەنە ئېتىپ ئالىقىنىنى دۇم قىلىپ تۆتۈۋالىدۇ. بۇ ئويۇننىڭ بىرىنچى ھەرىكىتى بولۇپ، تاشنى ئېتىش، تۆتۈش جەريانى يەرگە چۈشۈرمەي ئورۇندالسا، ئۇ تۆتۈۋالالماي چېچىۋەتسە قايتا نۆۋەت كۆتىدۇ. قالغان ھەرىكەتلەر مۇنداق ئورۇندىلىدۇ: تاشنى ئالىقىنىنى دۇم قىلىپ داۋاملىق ئىككىنچى ھەرىكەتنى باشلايدۇ. ئەگەر تۆتۈۋالغاندىن كېيىن ئۇنى يەنە ئېتىپ، تاشلار يەرگە چۈشكۈچە ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرىنى تۆتۈۋالىدۇ. قالغانلىرى يەرگە چېچىلىپ چۈشىدۇ. ئاندىن قولىدا قالغان تاشنى ئاسمانغا ئېتىپ ئۇ چۈشكۈچە يەردىن بىر تاشنى تېرىپ ئېلىپ، چۈشۈۋاتقان تاشنى تۆتۈۋالىدۇ. شۇ تەخلىتتە يەردىكى تاشلارنى تېرىپ ئالىقىنىغا جەملەيدۇ. جەملەپ بولۇپ، بىر تاشنى يەنە ئېتىپ ئۇ تاش

چۇشكۇچە ئوچۇمدىكى تاشلارنى يەرگە قاتار قىلىپ قويىدۇ-دە، يەنە ئېتىپ ھەر قېتىمدا يەردىن ئىككى تالدىن تاش ئالىدۇ، تاشلارنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئېتىشنى يەنە داۋاملاشتۇرغاچ ئالغان تاشنى يېڭى ئاي شەكلىدە ئىككىدىن بەش يەرگە قويىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا سول قولىنىڭ بارماقلىرىنى كېرىپ، چىنە كۆمتۇرۈلگەندەك يەرگە كۆمتۇرىدۇ، بۇ «ھويلا ياساش» دېيىلىدۇ. ھويلا ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن ئوڭ قولىدا تاش ئاتقاچ (تاش چۇشكۇچە) يەردە قويۇلغان تاشلارنى كۆمتۇرۇكلۈك ئالقىنىنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدىن كىرگۈزىدۇ. ئويۇننىڭ باشلىنىش-ئاخىرلىشىشى يۇقىرىقى ھەرىكەت جەريانلىرىدىن ئۆتىدۇ. ئەگەر مۇشۇ ھەرىكەتلەر جەريانىدا تاش چۇشۇپ كەتسە ياكى جۇپلىيەلمىسە ۋە ياكى قاتار قىلالمىسا، يېنىدىكى ۋە قولى يېنىدىكى تاشقا تېگىپ كېتىشتەك ئەھۋاللار سادىر بولسا، شۇ ئەھۋال نەچچىنچى ھەرىكەتتە سادىر بولسا شۇ ئەھۋالنى سادىر قىلغۇچى شۇ يەردە توختاپ، ئايلىنىپ نۆۋىتى كەلگەندە ئويۇننى يەنە شۇ ھەرىكەتتىن داۋاملاشتۇرىدۇ. دېمەك ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ، «بەش ھويلا» نى كىم بۇرۇن ياساپ كىرگۈزۈپ بولسا، شۇ ئۇتقان بولىدۇ.

«چاكۇم» قوشىقىغا بالىلارنىڭ بالىلىق ھېسسىياتى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، رېتىم، قاپىيىلىرى تاشنى ئېلىش، تىزىش، ھەرخىل شەكىل چىقىرىش، ئاخىرى «ھويلا» غا كىرگۈزۈش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ رېتىمىگە ماسلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قىز بالىلار بۇ ئويۇننى ناھايىتى قىزىقىپ ئويناىدۇ.

چاكوم قوشىقى

چاكۇم، تاماكۇم،
كىچىكى، باغدا شاپتۇل چېچىكى.
بۆلىكى، بىرنى بۆلۈپ ئالاي،
ئۆزۈم، ئۆز مەلەم.
چوڭ ئۆزۈم،
چوڭ قاتار قىلغان ئۆزۈم.
چوڭ بولۇپ چوكان بولاي،
گۈل-چېچەككە ئورۇلاي.
ئۇچ، ئۇچ ئۆزۈم،
ئۇچنى مەن تۇغدۇرىمەن.
توقى، سۆكى،
سېغىزخان پوقى.
قوش توكتوك،
ھەم سۆكسۆك.
ھويلا، بىر ھويلا،
ھويلا ئىككى ھويلا.
ھويلا، ئۇچ ھويلا،
مانا تۆت ھويلا.
ئەمدى تۇگەپ كەتسۇن،
بەش ھويلا!

2) توپ ئويۇنى: بۇ ھەر خىل شەكىل چىقىرىپ ئوينىلىدىغان ئويۇن بولۇپ، ئادەتتە ئىككى ياكى تۆت-بەش بالا ئوتتۇرىسىدا ئوينىلىدۇ. ئوينىلىدىغان توپ خۇددى «ھويلا» ئويۇنىدا ئوينىلىدىغان توپقا ئوخشاش، ئەمما ئۇنىڭدىن سەل

كىچىك بولىدۇ. بۇ ئويۇن ۋاقىت، مەيدان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، كىچىككىنە تۈز يەر بولسىلا ئويناپ ئۆبرىدۇ. جەريانى مۇنداق: ئويىنغۇچىلار ئالدى بىلەن توشقۇزىدىغان ساننى مەسلىھەتلىشىپ بەلگىلەيدۇ، ئاندىن توپنى يەرگە ئۇرۇپ ئېگىز قاققىتىش بويىچە ئويۇن باشلاش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ. كىمنىڭ ئۇرغان توپى ئېگىز قاققىسا، شۇ ئويۇن باشلايدۇ. توپ ئۆرە تۇرۇپ ۋە ئولتۇرۇپمۇ ئويناپ بولىدۇ. مەيلى قايسى شەكىلدە ئويناپمىسۇن توپ ئالغان بىلەن ئۇرۇلۇپ، قولىنىڭ دۇمبىسىگە چۈشۈرۈلۈپ، قول تارتىۋېلىنىپ ئالغان بىلەن يەنە ئۇرۇپ ئويناپ بولىدۇ. بەزىلەر ساناق سان بويىچە ساناپ تۇرۇپ ئويناپ بولىدۇ. بەزىلەر بىردىن يەتتىگە قەدەر ساناق سان بىلەن ساناپ ئاندىن قوشاق ئېيتقاچ ئۇرغان ساننى خاتىرىلەپ تۇرىدۇ. ھەر ئون قېتىم ئۇرغاندا بىر قېتىم پىرقىراپ تۇرۇپ ئۇرۇش ياكى بەش قېتىم ئىككى قوللاپ ئۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر چىقىرىلىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇرۇلغان توپ قاققىماي قالماسلىقى ياكى قول دۇمبىسىدىن چۈشۈپ كەتمەسلىكى شەرت. چۈشۈپ كەتسە ياكى قاققىماي قالسا، ئويىنغۇچىنىڭ شۇ قېتىمقى نۆۋىتى تۈگەپ قايتا نۆۋەت كۈتىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملاشىپ بەلگىلەنگەن ساننى كىم بۇرۇن توشقۇزسا، شۇ ئۇتقان بولىدۇ.

توپ ساناش ئۇسۇلى

بىرىرا، ئىككى، ئىككى ئۈچچا، تۆتا،
بەششا، ئالتە، يەتتە، سەككىز.
توققۇزا، ئوننا، ئون بىر، ئون ئىككى،

× × ×

بىرلەپ ئىككىلەپ ئۈچلەپ تۆتلەپ

بەشلەپ ئالتىلەپ يەتتىلەپ سەككىزلەپ
توققۇز، ئونلاپ.

توپ قوشىقى

چېگىچى، بۇغدايچى،
ئەرمىكى، تۇگمەنچى.
كېچىكى زوردۇننى قوي،
زوردۇننىڭ قايسى قىزى؟
ئەڭ كىچىك ۋاپا قىزى،
ۋاپانى كىمگە بېرەر؟
ئۇستا قۇربان تازغا بېرەر؟
ئۇستا قۇربان تازنىڭ نېمىسى بار؟
ئالتۇن كۆمۈش قۇشلىرى بار،
قۇشلىرىنى قۇشلايلى.
تاز بېشىغا مۇشلايلى،
تاز بېشى قاناپ كەتسە.
مازدا ئېيتىشتۇرۇپ،
تۆت سەر ياغدا مايلايلى.
سەكرەپ چۈشتۈم دەريا غا،
ئۇچۇپ چىقتىم ھاۋا غا.
دەريا سۈيى قۇيۇلدى،
پاتمىچۇقلار بويالدى.
بىرىنىڭ ئېتى كۆچۈلا،
بىرىنىڭ ئېتى چۈچۈلا.
ئاپئاق ساقال بوۋىلار
بوۋىلار گەپدان كېلۇر.
بوۋايلارنىڭ بىر تال تۈكى،

ئېشەككە ئارغامچى بولۇر.
يەڭگەم، يەڭگەم؟
شاھ يەڭگەم.
ئىشتان پىچاي دېدىلمۇ؟
ئىشتانلىرىنى قولتۇقلاپ.
ناماز ئۆتەي دېدىلمۇ:
چىكىلاڭ-چىكىلاڭ پىششە!

3) قورچاق ئويۇنى: قورچاق ئويناش كىچىك قىزلار ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان، ئەھمىيەتلىك ئويۇنلاردىن بولۇپ، كىچىك قىزلارنىڭ بالىغا قارىتا تۇغما ھېرىسمەنلىكىنى ئىقتىدارىنىڭ يېتىلىش جەريانىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارغا كۆز پىشىلدۇرۇش، قول كۆندۈرۈش رولىغا ئىگە.

قورچاق ئويۇنىنىڭ جەريانى ئاددىي بولۇپ يەككە ياكى ئىككى-ئۈچ بالا ئوتتۇرىسىدا ئويىنىلىدۇ. بالىلار بۇ ئويۇننى ئويىنىغاندا، ھەربىرى بىردىن قورچاق ۋە ئۇنىڭ «ياستۇق-كۆرپە-يۆگەك» لىرىنى ئېلىپ كېلىپ بىر يەرگە جەم بولىدۇ، تام ياكى دەرەخ تۈۋىنى «ئۆي» قىلىدۇ. ئاندىن شۇ يەردە ئۆز ئالدىغا «بالىسى» نى يۆگەكلىرىگە يۆگەپ، قۇچاقلىرىغا ئېلىپ، پەپىلەپ ئەللەي قىلىشىدۇ، ئۇخلىتىشىدۇ، «بالىسى» نى قورسىقى ئاچقان قىلىپ، يىغلىغانىنى دوراپ، ئەمدۈرۈشىدۇ، تەرەتكە توسۇشىدۇ، يەككە ئويىنىغۇچىلار ئاساسەن ئۆز ئۆيىدە ئويناىدۇ، كىچىك قىزلار بۇ ئويۇنغا شۇنداق قىزىقىدۇكى، بەزىلىرى «بالىسى» نى پەپىلەپ ئەللەي قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇخلاپ قالىدۇ. بەزىلىرى ئولتۇرسا-قوپسا «بالىسى» دىن ئايرىلمايدۇ.

قورچاقنىڭ ياسىلىشى بالىلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە

قاراپ هەرخىل بولىدۇ. كۆپىنچە ئون-ئونبەش سانتىمېتر ئېگىز ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ چوڭلۇقتا بولۇپ، شۇ ئۇزۇنلۇقتىكى ئاچماق ياغاچتا ياسىلىدۇ. ياغاچنىڭ ئاچىماق ئايرىلغان قىسمىدىن ئۈستى قىسمى خىيالى ئۇزۇن كېلىدۇ. ياغاچنىڭ بۇ قىسمى لاتا يۆگەپ تومۇلاشتۇرۇلىدۇ. ئىچىگە پاختا ئېلىپ يۇمىلاق شەكىلده باش ياسىلىپ، ياغاچنىڭ ئۈچىغا كىيدۈرۈلىدۇ، ئاندىن كونا يېڭى رەخت پۈرۈچلىرىدا «پاختىلىق» قىلىپ كالته چاپان، ئاچماققا يالاڭ ئىشتان كىيدۈرۈلىدۇ. باشنىڭ يۈزىگە قارا سىياھ ياكى ئوتۇن كۆمۈرىده قاش-كۆز، ئېغىز-بۇرۇن سىزىلىدۇ. قىز بالا بولسا-قارايىپ ياكى ئاياللارنىڭ چۈكەن چاچلىرىدىن چاچ ياساپ، ئوغۇل بالا بولسا، دوپپا كىيدۈرۈپ تىكىپ قويىدۇ. بەزى قورچاقلار ئىچىگە پاختا ئېلىپ پۈتۈنلەي، لاتا بىلەن ياسىلىدۇ، بەك كىچىك قىزلارنىڭ قوچاقلىرىنى ئانىسى ياساپ بېرىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقىلىرى ئۆزلىرى ياسايدۇ. بەزى ئاتا-ئانىلار كىچىك قىزلىرىنىڭ قورچاق ئويۇنىنى ئۇچۇن مەخسۇس كىچىك بۆشۈك ياساپ بېرىدۇ. بالىلارنىڭ بۇ ئويۇنىغا چوڭلار ئالاھىده كۆڭۈل بۆلىدۇ. ياغاچچى ئۇستاملار بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس كىچىك بۆشۈك ياساپ ساتىدۇ.

4) مېھماندارچىلىق ئويۇنى: بۇ بولۇپمۇ تۆت-بەش ياشلىق قىزلارنىڭ ئەڭ قىزىقىپ ئويناىدىغان ئويۇنى. بۇ ئويۇنىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا ئۈيغۇرلاردا كىشىلىك مۇناسىۋەت بويىچە بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق، ئادەت-قائىدىلەر سىڭدۈرۈلگەن. جۈملىدىن، ئۇنىڭدا قىزلارنىڭ ئۆزىگە خاس پىسخىك ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن. بۇ ئويۇن شۇنداق ئومۇمىلاشقانكى، مەيلى يېزا، مەيلى شەھەرده بولسۇن، بىر-ئىككى قىز بالا بارلا يەرده (بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىده) ئوينىلىۋېرىدۇ. قىش كۈنلىرى ئۆيده ئوينىلىدۇ، جەريانى مۇنداق: ئادەتته ئىككى قىز

بالا ئۆز-ئارا مېھمان بولۇشۇپ، بىر-بىرىنى ئۆيگە چاقىرىشىپ ئويناپدۇ. ئويىنىغۇچىنىڭ سانى ئىككىدىن ئېشىپ كەتسىمۇ بولىدۇ، ئېشىپ كەتكەنلەر مېھمان بولغۇچىنىڭ تۇغقانلىرى سۈپىتىدە «مۇئامىلە» قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇن ئۇچۇن بالىلار ئۆز ئالدىغا «چىنە-قاچا» (سۇنغان چىنىنىڭ تۇۋى ياكى چوڭراق پارچىلىرى)، «قازان-قۇمۇچ» (سېپى سۇنغان كونا چۆمۈچ، تاشلىنىپ كەتكەن سىرلىق تۆنكە قاچا)، «داستىخان-سۈپرا» (كونا-يېڭى بىر پارچە چاسا لاتا)، «دۆشە-ئەمبەل» (ئالىقاندەك كىچىك تاختا)، «كۆرپە-يىكەنداز» (كونا-يېڭى ئۆزۈنراق لاتا)، «قاچا-ئىۋرىق» (سۇنغان نوگاي سېپى، چەينەك جوغلىرى)... قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي سايمانلىرىنى ھازىرلايدۇ، بالىلار بۇ «سايمانلار»نى ئادەتتىكى چاغلاردا مەخسۇس ئىزدەپ يۈرۈپ تەييارلاپ ساقلايدۇ، ئويناپدىغان چاغدا، شۇ «جابدۇق-سايمان»لارنى ئۆيلىرىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئالدى بىلەن قوللىرىدا توپىنى قىرلاپ ئىككىسى پاتقۇدەك تۆت چاسا شەكىلدە «ئۆي» ياسايدۇ، كىرىپ-چىقىدىغان «ئىشىك» قويىدۇ، ئاندىن «كۆرپە-يىكەنداز»لىرىنى سېلىپ، «داستىخان»لىرىنى يېيىپ، مېھماندارچىلىققا ئاتاپ بىر-ئىككى كۇن بۇرۇن ياققان (لاي) «توقاچ»لىرىنى قويىدۇ. قاچا-قۇچىلىرىنى «قازان بېشى»غا رەتلىك تىزىدۇ. كۆكتات ياكى دەرەخ قۇلاقلىرىنى توغراپ «تاماق» ھازىرلىقىنى كۆرىدۇ. تەييارلىقلىرى پۈتۈپ بولغاندىن كېيىن بىر-بىرىنى ئۆيىگە چىللىشىدۇ: ساھىبخان «ئىشىك» ئالدىدا تۇرۇپ مېھمانىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ «ھال-ئەھۋال» سورىشىپ ئۆيىگە باشلايدۇ. مېھمان تۆرگە چىقىرىلغاندىن كېيىن قولىغا سۇ ئېلىنىپ، چاي قۇيۇلىدۇ. پاراڭ بولىدۇ، ئاخىرىدا «تاماق» تارتىلىدۇ. ساھىبخان «ئېشىم ئوخشىماي قالدى، شۇنداق بولسىمۇ كۆڭلۈمگە ياخشى، ياخشى ئېلىشسىلا...» دەپ

مېھماننى تاماققا تەكلىپ قىلىدۇ. مېھمانمۇ لايىقىدا بىر ئىككى ئېغىز تەكەللۇپ سۆز قىلىپ تاماقنى ئېغىز تەگكەن بولىدۇ. ئاشۇنداق «بېقىشسىلا، ئېلىشسىلا»، «ۋاي تازا ئوبدان ئالدۇق، ئاش ئوخشاپتۇ» دېگەندەك تەكرار زورلاش ۋە تەكەللۇپ ئىچىدە ئاش يېيىلىدۇ. ئاخىرىدا «دۇئا» قىلىپ «داستىخان» يىغىلىدۇ، مېھماندارچىلىق ئاخىرلىشىدۇ.

بالىلار ئاتا - ئانىلىرىنىڭ مېھماندوستلۇق ئادىتىنى ۋە ئانىلىرىنىڭ ئۆي تۈتۈش، غىزا-تاماق ئېتىش، مېھمان ئۈزىتىش قائىدىسى بويىچە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى مۇشۇنداق «مېھماندارچىلىق» جەريانىدا قىلىپ مەشق قىلىدۇ. بۇ ئويۇن گەرچە ئاددىي بولسىمۇ، بالىلاردا، بولۇپمۇ، قىزلاردا كىچىكىدىنلا ئۆي ئىشلىرىغا قىزىقىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش رولىغا ئىگە.

6. بالىلار تىلى

بالىلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئويۇنلىرى بولغاندەك ئۆزىگە خاس بالىلىق تىلىمۇ بولىدۇ. مەلۇمكى، بالا تۇغۇلۇپ ئاددىي تىلى چىققۇچىلىك بولغان مەزگىلدە ئۆزىنىڭ مەقسەت-ھېسسىياتىنى يېغلاش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، بۇ دەۋردە ئانا بولغۇچى بالىنىڭ يېغلاش ھالىتىگە قاراپ ھەر خىل پەرەزگە كېلىپ شۇنىڭغا مۇناسىپ سۆزلەرنى قىلىپ بەزلەيدۇ، ئەكىلىتىدۇ ۋە ئاتا-ئانىلىق مېھرى ئۇقۇمى قاتارلىق ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى سۆزلەپ-سوراپ، سۆزلىتىپ مەشق قىلدۇرىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى بالىلارنىڭ تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرۇلغان. بىر قىسمى ھەر خىل قىياپەت-ھەرىكەت ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان، بەزىلىرى مەخسۇس ياسالغان، قىلىپلاشمىغان سۆزلەردىن بولۇپ، پەقەت بالىلارنىڭ ئاددىي

تىلى چىقىش مەزگىلىدىلا ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەكىلىتىش قاتارلىق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

پىخ-پىخ! قىش-تىش! پاقە، پاق-پاق (باق-باق)، پاقام (قۇچاقلاش)؛ ئاپا، ئاپام، ئاپپا، ئابۇ، ئابۇش (سۆيۈش).

يېمەك-ئىچمەك ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر:

مە-مە، مەم-مەم، مەمە، مەمەق (بۇ ئەمچەككە سىمۇزول قىلىنىپ ياسالغان)؛ ھۇ-م ھۇمۇ-ھۇمۇ ھۇمە: نەن-نەن، نانا-نانا (نان)

ھاجەت ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر:

جۇجۇ، ئىشىشى، ئىشىشە، مېڭىئە (ئىنچىق) پۇققە...

ئاتا-ئانىلىق مېھرى ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر:

دە-دە، داد-داد-دادا-داداش. ئەنە-نە، ئانە ئانا-نا، ئاناش (ئابە ئاپا-پا ئاپاش) ئا-جە ئاچ-چا ئاچچا ئاچاش؛ ئاكى، ئەكا، ئاكا، ئاكاش.

پا، پا-پا پاپا، ھۇپا ھۇپاپا (ئىسسىق)؛ ھۇڭ ھۇڭە ھۇڭۈە ھۇڭۈەق (سوغۇق).

مېڭىشقا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر:

دەم-دەم، دەي-دەي، تەي-تەي (شۇڭا بالىنىڭ يېڭى ئايىغى چىققانلىقى «دەمدەم بولدى» دېيىلىدۇ). بۇلاردىن باشقا پاكىزلىق، گۈزەللىك ئۇقۇمى «ھاي-ھاي»، مەينەت ئۇقۇمى «ھەلەق، ھىششە»، قورقۇش ئۇقۇمى «بۆجۇ» «ھۇجۇ»، ئاغرىق ئۇقۇمى «ئۇۋە-ئۇۋە»، «ۋايجان-ۋايجان»، يىقىلىپ كېتىش ئۇقۇمى «دۇڭ»، «دۇم»؛ ئۇخلاش ئۇقۇمى «ئۇخخا»، «ئۇخخە» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. پىچاق-تىغ قاتارلىق نەرسىلەر بۆجە-پىخام، قوي قاتارلىق ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش «پىخام قىلماق» دەپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىسىدەك بالىلارنى ھەر خىل تىغ ئويناشتىن قورقۇتۇش ئۇچۇنمۇ «پىخام بولماق» دېيىلىدۇ.

ئون بەشىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار ئۆزئىنىڭ ئاددىي-ساددا، سەمىمىي، ئاقكۆڭۈل، ئوچۇق-يورۇق، ھالىمەن، يارىمەن، دوستخۇمار، مېھماندوست خىسلىتى بىلەنمۇ شۆھرەت قازانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئەنئەنىسى چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش، جامائەتچىلىك، دوستلۇق، ھەمكارلىق قاتارلىق بىر قاتار كىشىلىك مۇناسىۋەتلەردە تىپىك ئىپادىلىنىدۇ.

1. چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقلىرىدىن بىرى، شۇنىڭدەك ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، «ئىززەت قىلساڭ ئىززەت تاپىسەن، چاينىپ يېسەڭ لەززەت (تاپىسەن)» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇيغۇرلاردىكى بۇ ئادەت مۇنۇ جەھەتلەردە گەۋدىلىنىدۇ:

1) ئاتا-ئانىغا سادىق بولۇش. ئاتا-ئانىغا سادىق بولۇش ھەممە مىللەتكە ئورتاق بىر ئەنئەنە. ئۇيغۇرلار ئاتا-ئانىنى

ئۆينىڭ تۆۋرۈكى، بەرىكىتى، چىرىغى ھېسابلاپ قەدىرلەيدۇ، گېپىدىن چىقمايدۇ. ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا گەپ يانداۋرمايدۇ. ئائىلە ئەزالىرى ئاتا-ئانىسىغا ھەر دائىم ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ. ئۆزلىرى ھەر قانچە غورىگۈل قالسىمۇ ئاتا-ئانىسىنى ياخشى باقىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ باش بۇرنىنى ئاتا-ئانىسىغا ئاتايدۇ. ئاتا-ئانىنى ئۆزلىرىگە قانات ھېسابلايدۇ. ئاتا-ئانىنىڭ ئۆلۈمىدە پەرزەنتلەرنىڭ «ۋاي دادا (ئانا)، ئەمدى سۈندى قاناتىمىز» دەپ يىغلاپ ھازا ئېچىشى ئاشۇ ئەقىدە، ئادەتتىن كەلگەن.

ياشلار مەيلى ئۆيدە ياكى سىرتتا بولسۇن چوڭلارنىڭ (مۆتىۋەرلەرنىڭ) ئالدىدىن توغرا ئۆتمەيدۇ، چوڭلارنى كۆرگەندە ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئېگىلىپ: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم» دەپ سالام قىلىدۇ. ھەرقانداق سورۇندا چوڭلارنى تۆرگە باشلايدۇ، داستىخاندا چاي، غىزا-تاماق ئالدى بىلەن چوڭلارغا قويۇلىدۇ. چوڭلار بار يەردە پۇتلىرىنى سۇنۇپ قالايمىقان ئولتۇرمايدۇ، چاقچاق قىلىشمايدۇ، كەيپ قىلمايدۇ.

ئومۇمەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە پەرزەنتلەر ئۆچۈن ئاتا-ئانىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش ئەڭ چوڭ بەخت، قارغىشقا ئۇچراش ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئەقىدە «يەر سۇ بىلەن كۆكىرەر، ئادەم ئاتا-ئانا دۇئاسى بىلەن (كۆكىرەر)»، «ئانىسىدىن قارغىش ئالغان ئىلگىرى باسماس»، «ئاتا قارغىشى ئوق» دېگەن بۇ ماقالىلاردا ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. بۇڭ ئادەت-ئەنئەنىلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار «كۆيۈمسىز»، «ۋاپاسىز»، «ئەدەبسىز»، «قارغىش قېپى» دېيىلىپ جامائەتچىلىكنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىمۇ كىچىك يېتىم-يېسىرلەرنى بالا قىلىپ بېقىۋېلىش ئادىتى كەڭ ئومۇملاشقان.

2) كىچىكلەرنى ئاسراش. چوڭلار كىچىكلەرنى ئاسراشنى

ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچىنى دەپ قارايدۇ. ئۇلارغا «پۇشتىمىز»، «تىرىكچىلىكىمىزنىڭ ئەرمەكىي»، «چىرىغىمىزنى ئۆچۈرمەيدۇ» دەپ ھەر دائىم «ياشىناپ-كۆكلەپ دۇنيانىڭ خۇۋلۇقىنى كۆرگىلى نەسىپ قىلغاي»، «ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي»، «ئىنساپ-تەۋپىق ئاتا قىلغاي» دەپ دۇئا قىلىدۇ، ھەممە جەھەتتە ئاۋۋال كىچىكلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇلىدۇ. ئۆيگە كېلىپ-كېتىدىغانلارمۇ چوڭلار بىلەن سالام-سائەت قىلىشىپ بولۇپلا كىچىكلەرنى قۇچاقلاپ كۆتۈرۈپ، سۆيۈپ ئەركىلىتىدۇ، چوڭلار ھەرقانداق سورۇندا بالىلارنى تونۇش-تونۇش ئەمەسلىكىگە قارىماي «بالام (قىزىم)» دەپ، بالىلار چوڭلارنى «دادا، (ئاتا)، ئانا (ئاپا)» دەپ ئاتايدۇ.

2. جامائەتچىلىك ئادىتى

جامائەت ئىشلىرىغا قىزغىن قاتنىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ئېسىل ئەنئەنىسى، بۇ ئەنئەنىنى ئۇيغۇرلاردىكى ئۆملۈك قاراشنىڭ ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ گەۋدىلىك ھالدا ئىجتىمائىي ھەمكارلىق، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1) ئىجتىمائىي ھەمكارلىق جەھەتتە، مەيلى يېزا ياكى شەھەردە بولسۇن جامائەت ئىشىغا پايدىلىق ئىشلار بولسا، ئالايلۇق، يول-كۆۋرۈك ياساش، ئېرىق-ئۆستەڭ قېزىش، ئاممىۋى سورۇنلارنى ياساش، يار-يۆلەكسىز تۇل خوتۇن، ئاجىز-ئورۇق، يېتىم-يېسىرلارنى يۆلەش، ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنى قۇتقۇزۇش... قاتارلىق ئىشلارنى ھەر بىر جامائەت ساۋابلىق ئىش، «ئەلدىن ئەلگە نەپ» دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا چامىسىنىڭ يېتىشىچە قىزغىن قاتنىشىپ ئادەتلەنگەن. مۇنداق ھەمكارلىشىش ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يول، كۆۋرۈك، ئېرىق-ئۆستەكنىڭ ياساش ۋە ئامبۇى سورۇن قۇرۇلۇشلىرىغا كۈچى بارلار كۈچ، كۈچى يوق مېلى بارلار مال چىقىرىدۇ. باشقا نەرسىگە قۇدرىتى يەتمەيدىغانلار چاي قاينىتىپ، تاماق ئېتىپ بېرىش، يۇگۇر-يېتىمگە مېڭىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىش ئارقىلىق ئۆز ھەسسىسىنى قوشىدۇ. ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا پۈتۈن مەھەللە ھەرىكەتكە كېلىپ، جىددىي ماددىي قۇتقۇزۇش قىلىشتىن تاشقىرى، جامائەت بىر-بىرلەپ كېلىپ ھال سوراپ، كۆڭۈل ئېيتىپ تەسەللىي بېرىدۇ. يوقسۇل، ئاجىز-ئورۇق، تۇل-خوتۇن، يېتىم-يېسىرلارنىڭ ئارىلاپ-ئارىلاپ كونا-يېڭى كىيىم-كېچەك، ئاز-تولا ئوزۇق-تۈلۈك قاتارلىق نەرسىلەر يوقلاپ بىلەن ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ يىغىم-قىرقىمدىن كېيىن ئاز-تولا ئاشلىق، بىرەردىن يۈك-چۈپۈر بىلەن مەخسۇس يوقلايدۇ. قولۇم - قوشنىلىرى كۈندە دېگۈدەك بىرەر قاچا غىزا-تاماق سۇنۇپ تۇرىدۇ.

2) ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ھەمكارلىق، بولۇپمۇ يېزا-قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. مەلۇمكى ئازادلىقتىن بۇرۇن مۈتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانلار بىرەر پارچىدىن يەرگە تايىنىپ ياشايتتى. بەزىلەرنىڭ يېرى بولسا، بەزىلىرىنىڭ يېرى يوق، ئەمگەك كۈچى ئاز قاتارلىق ئەھۋال ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانچىلىق پەسىل-ۋاقىت خاراكتېرى كۈچلۈك، ئەمگەك سىجىللىقى بىر قەدەر قاتتىق بولۇپ، ۋاقىت-پەيت ئۆتۈپ كەتسە مەھسۇلاتقا بىۋاستە تەسىر يېتىدۇ. بۇ ھال دېھقانلار ئىچىدە تەدرىجىي ستخىيىلىك ھەمكارلىشىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن تېرىم-يىغىم، قىرقىم، ئوت ئورۇش ۋاقىتلىرىدا ھەمكارلىقنى كەڭ جارىي قىلدۇرۇش تەدرىجىي ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلانغان. بۇ خىلدىكى

ھەمكارلىشىش شەكلى لاپقۇتلىشىش دەپ ئاتىلىدۇ. لاپقۇتلىشىش ئەمگەك كۈچى بويىچە ياكى ئەمگەك كۈچىگە ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى نىسبەتلەشتۈرۈش ياكى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى بويىچە ھەقسىز نۆۋەتلىشىپ ئالماشتۇرۇش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەجدادلىرىمىز بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى پەكۈنلەپ بىزگە «پەيت كەتسە يەرىكەت قاچار»، «كۈندىن قالغان يىلدىن قالار»، «ئەتىگە قالغان ئىشنى قار باسار» دېگەن ماقالنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

ئازادلىقتىن كېيىن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە خاتىمە بېرىلگەندىن باشلاپ كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، لاپقۇتلىشىش شەكلىدىكى ھەمكارلىشىشنى كوللېكتىپ ھەمكارلىشىش ئالدى. بۇ كىشىلەردە يېڭىچە ئۆملۈك قارىشى، كوللېكتىپ قارىشىنىڭ يېتىلىشىگە ماددىي، مەنىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى. ھازىر ئۇنداق ھەمكارلىشىش ئادىتى يېڭى مەزمۇن بىلەن بېيىپ يەنىلا ھەر خىل شەكىلدە داۋاملاشماقتا.

مەلۇمكى ئۆي سېلىش، ئەر ئۆمرىدە بىر قېتىم بولىدىغان، ھەتتا بەزىلەرگە نېسىپ بولمايدىغان، جۇملىدىن كۆپ ئەمگەك كۈچى تەلەپ قىلىنىدىغان مۇشكۈل ئىشلاردىن، شۇ سەۋەبتىن كەڭ يېزىلاردا ئۆي سېلىش بويىچىمۇ ھەقسىز ھەمكارلىشىش ئادىتى كەڭ ئومۇملاشقان؛ ئۆي سالغۇچى تەييارلىقلىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قازان ئېسىپ، داستىخان ھازىرلاپ قولۇم-قوشنا، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەنلىرىنى تەكلىپ قىلىپ مەسلىھەت سالىدۇ. كۆپچىلىك داستىخان ئۈستىدىلا ئۆينى قانداق سېلىش، قايسى كۈنى تۇتۇش قىلىش ئۈستىدە پىكىرلىشىپ بىرلىككە كېلىشىدۇ ۋە بەلگىلەنگەن كۈندە ھەممە بىر ۋاقىتتا يېتىپ كېلىپ، قولمۇ قول تۇتۇش قىلىپ، بىر-ئىككى كۈندە ئۆينى پۈتكۈزۈپ،

كۆچۈپ كىرگۈدەك قىلىپ بېرىپ قايتىدۇ.

ئىقتىسادىي ۋە سالامەتلىك ئەھۋالى ناچار ھەم ياقا يۇرتلاردىن مۇساپىر بولۇپ كېلىپ قولىنىڭ قىسقىلىقىدىن ئۆيىدىن قېينىلىۋاتقانلار كۆرۈلسە، پۇتۇن مەھەللە تەڭ ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۇنداقلارغا ئۆي سېلىپ بەرگەندىن تاشقىرى بىرەر قۇر ئۆي بىساتىمۇ قىلىپ بېرىدۇ.

3) تۇرمۇش جەھەتتە، تۇرمۇش جەھەتتىكى ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى كەڭ، شەكلى كۆپ بولۇپ، توي-تۆكۈن، ئۇلۇم-يېتىم، قوشنىدارچىلىق، يۇرتداشلىق قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

توي-تۆكۈن جەھەتتە: «توي» ئادەم ئۆمرىدىكى چوڭ خۇشاللىق ۋەقە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەجدادلار بۇ خۇشاللىققا ئورتاقلىشىشنى ئادەت قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇرت-مەھەللىدە توي بولسا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلار، بولۇپمۇ قۇلۇم-قوشنا، ئۇرۇق تۇغقان، دوست - يارەنلەر ئۆزلۈكىدىن كېلىپ «مۇبارەك بولسۇن، ياخشى ئىشقا قوپۇپسىلەر، بىزگە نېمە خىزمەت بار» دەپ ئىش تەلەپ قىلىدۇ. قازان-قومۇچ، قاچا-قۇچا، مەرىكە نازۇنېمەتلىرىنى ھازىرلاش، مېھمان كۈتۈش-ئۇزىتىش، قولغا سۇ ئېلىش، چاي قۇيۇش، چاي قاينىتىش... بوينچە ئىش تەقسىم قىلىۋېلىشىپ تا مەرىكە ئاخىرلاشقۇچە خالىسانە يارەملىشىدۇ. ئايال قولۇم-قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلار مەرىكە ھازىرلىقى باشلانغان كۈندىن باشلاپ ھەر كۈنى دېگۈدەك شۇ ئۆيدە بولۇپ، مەرىكە ئېشىنىڭ سەۋزىسىنى توغراش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تەييارلىق ئىشىغا يېقىندىن يارەملىشىدۇ. ئايال مېھمانلارنى كۈتۈش-ئۇزىتىش، چىنە-قاچىلارنى يۇيۇپ تازىلاش، مەرىكە سورۇنىنى يىغىشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغىچە شۇلار مەسئۇل بولىدۇ.

ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۇپەيلى ئۇزۇنغىچە ئۆي-ئوچاقلىق

بولالمىغان يوقسۇل، يېتىم-يېسىرلارنى جامائەت ئۆز ئىختىيارى يېغىش قىلىپ ئۆيلەپ قويىدۇ.

مەلۇمكى ئۆلۈمدىن قاتتىق ئىش يوق. شۇنىڭدەك بەزى ئۆلۈم تۇيۇقسىز يۈز بېرىدۇ. تەسئىيكى، بۇ ھال كىشىلەر قەلبىدە بىر خىل قايغۇ ۋە ئۆلۈم ئىگىسىگە ھېسسىداشلىق تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق پىسخىك ھالەت مۇسىبەتدارنىڭ قايغۇسىغا ئورتاقلىشىپ، ئۇلارغا كۆڭۈل ئېيتىپ تەسەللى بېرىش، ھەر جەھەتتىن يېتىك بولۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەھەللىدە بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانلار مەرھۇم ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن تونۇشلۇقى بولۇش-بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ھەرقانداق ۋاقىتتا، ھەرقانداق مۇھىم ئىشى بولۇشىغا قارىماي كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالدا مۇسىبەت بولغان ئۆيگە پەتە ئوقۇيدۇ ۋە دەپنە مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ. قولۇم-قوشنا، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەنلىرى ئۇچ كۈنگىچە، بەزىلىرى يەتتە كۈنگىچە شۇ ئۆيدە تەڭ قارىلىق تۇتۇپ ھەمراھ بولىدۇ. يۇرت-جامائەت ئەھلى ئىسىقلىق بېرىپ، تەسەللى بېرىپ ھال سوراپ تۇرىدۇ. نەزىر-چىراغ ئىشىغا خوددى تۇي ئىشىغا ياردەملەشكەندەك خالىس ياردەمىشىدۇ.

بالا-چاقىسى يوق ياكى ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئادەمنى يوق مۇساپىر ۋە يېتىم-يېسىرلار تۇغۇپ كەتكەن تەقدىردە، ئۇ «خالىس ئۆلۈم» ھېسابلىنىپ، يۇيۇپ-تاراپ دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا قەدەر جامائەت مەسئۇل بولىدۇ.

4) ئۆتنە-يېرىم قىلىش جەھەتتە، ئۆتنە-يېرىم قىلىشمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئىجتىمائىي ھەمكارلىقنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆتنە-يېرىم قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

① تۇرمۇش بۇيۇملىرى جەھەتتە: بۇ ئاساسەن ئۇن، گۈرۈچ،

گۆش-ماي، نان-چاي، قەنت-شېكەر، كۆكتات، تۇز، ئاچچىقسۇ قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بويىچە پەقەت قولۇم-قوشنىلار ئارا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مەلۇمكى، ھەممە ئادەمنىڭ ھەممىلا ۋاقىتتا توققۇزى تەل بولىۋەرمىگەندەك بىر ئۆيدىمۇ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىرەر تۇرنىڭ ئۆكسۈپ قالىدىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولىدۇ. دەل شۇنداق پەيتلەردە، كۈتۈلمىگەندە شۇنداق بۇيۇمغا جىددىي ئېھتىياج تۇغۇلۇپ قالىدۇ-دە، قولۇم-قوشنىلاردىن سوراشقا-توغرا كېلىدۇ. ئەسلى قائىدە بويىچە مۇشۇنداق قىلىنغان ئۆتنە-يېرىم ئەتىسىگىلا ئەسلى مىقدارى بويىچە قايتۇرۇلۇشى شەرت، چۈنكى ئۇنىڭ مىقدارى ئاز ۋە ئۇنداق ئېھتىياج قوشنىلار ئارا دائىم تۇغۇلۇپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن كۆپىنچە ھاللاردا قوشنىلار ئېلىشنى رەت قىلىدۇ؛ ② ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى جەھەتتە: بۇ جەھەتتىكى ئۆتنە-يېرىم قىلىشنىڭ دائىرىسى كەڭ. ئىشقىلىپ ئىشلەپچىقىرىشقاكېرەكلىك ئارغامچا-توقىناققىچە ئۆتنە-يېرىم قىلىنىدۇ. بۇزۇلۇپ، يوقىلىپ كەتسە تۆلەپ بېرىلىدۇ؛ ③ ئىقتىسادىي جەھەتتە: بۇ جەھەتتىكى ئۆتنە-يېرىم ئاشلىق، مال-چارۋا، پۇل-ئېرىغ مال، ئايالىلار زىننەت بۇيۇملىرى (تويلۇق زۆرۈرىيىتى بىلەن)، كىيىم-كېچەك، ئۆي بىساتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي ئۆتنە-يېرىم ئادەتتە توختام تۈزۈش ياكى بىر ئىككى ئادەمنىڭ شاھىدلىقى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئەينەن قايتۇرۇلىدۇ، يېقىن ئۆتىدىغان جان دوستلار ئارا ئىقتىسادىي ئۆتنە-يېرىمدا ھېچقانداق شەرت قويۇلمايدۇ. چۈنكى مۇنداق دوستلار ئارا مال-دۇنيا دوست تۇتۇلمايدۇ. ۋاقتى كەلگەندە بىرىنىڭ قىلغىنىغا جاۋابەن بىرى ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپ قايتۇرىدۇ.

مەيلى قايسى خىلدىكى ئۆتنە يېرىم سوراش بولمىسۇن

تاسادىپى، كۆتۈلمىگەن، جىددىي ئېھتىياج ئارقىسىدا تۇغۇلغاچقا سورىغۇچى قارشى تەرەپكە مەلۇم بىر تەسلىكتە ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا ئۆتنە-يېرىم سوراش ئەيىب ئېلىنمايدۇ. مۇمكىنچىلىك بولسىلا قارشى تەرەپنىڭ تەلىپى قاندۇرۇلىدۇ. «بەرگەن باتۇر ئەمەس، سورىغان باتۇر» دېگەن ماقال ئاشۇ ئادەت-ئەنئەنە ئاساسىدا مەيدانغا چىققان.

بەش قول ئوخشاش بولمىغىنىدەك ئۆتنە-يېرىمغا قېرىق ئادەم، ئائىلىلەرمۇ بار. ئۇنداق ئادەم، ئائىلىلەر «ئېلىشتا مۇلايىم، بېرىشتە نەمە كارىم»، «ئالسام، بەرمىسەم» نىڭ كويىدىلا بولىدۇ. مۇنداق ئادەملەر ئادەتتىكى ئۆتنە-يېرىمدىن باشقا ئىشلارىدىمۇ «ئېشىكىم كۆزۈرۈكتىن ئۆتۈۋالغۇچە نەزىر» پوزىتسىيىسىدە بولغاچ، ئۇلارنىڭ قولۇم-قوشنا ۋە يۇرت جامائەت ئالدىدا قىلچە ئىناۋىتى بولمايدۇ. مۇنداق ئادەملەرنىڭ ئوبرازى «ياغاچ قازاندا بىر قېتىملا ئاش پىشىدۇ» دېگەن ماقالدا ناھايىتى جانلىق سۈرەتلەنگەن.

3. قوشنىدارچىلىق ئادىتى

قوشنىدارچىلىقنى قەدىرلەش، قوشنىلار بىلەن ئىناق، ئىتتىپاق ئۆتۈش ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى يەنە بىر ئېسىل ئەنئەنىسى. «يىراقتىكى تۇغقاندىن، يېقىندىكى قوشنا ياخشى» دېگەن ماقال ئاشۇ ئەنئەنە ئاساسىدا شەكىللەنگەن. چۈنكى قوشنا ھەر قاچان، ھەر قانداق ئىشتا يېقىندىن يارەملىشىدۇ. ئەتىسى-ئاخشىمى ھال-ئەھۋال سورىشىپ، تاماق سۈنۈشۈپ تۇرىدۇ. ۋاقىتلىق بىر يەرگە بېرىشقا توغرا كەلسە ئۆي، مال-مۈلكىنى قوشنىلارغا تاپشۇرىدۇ. بىر-بىرىنىڭ ئۆيىگە مېھمان كەلسە، ئۆزئارا تەكلىپ قىلىشىدۇ. مۇنداق دوستلۇق ۋە سەمىمىيەتلىك

قوشنىلار ئارا تۇغقانغا ئوخشاش مېھىر رىشتىنى پەيدا قىلغان، شۇڭا ئۇيغۇرلار قوشنىدارچىلىقنى ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. ھەر خىل زۇرۇرىيەت بىلەن قوشنىلاردا كۆچۈش-يېڭىلىنىش يۈز بەرسە ئۆزئارا خوشلىشىش چېيىنى ئۆتكۈزۈپ، كۆڭۈل ئېيتىشىدۇ. باشقا مەھەللىگە كۆچۈپ كەتسىمۇ ئىزدىشىپ بېرىش-كېلىش قىلىپ تۇرىدۇ. ھەتتا يېقىن ئۆتكەن قوشنىلار باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ۋاقىت-پۇرسەت چىقىرىپ، ئارىلىقنى يىراق دېمەي مەخسۇس يوقلىغىلى بېرىپ-كېلىپ تۇرىدۇ. يېڭى كەلگەن قوشنا ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن كونا قوشنىلار كىرىپ ھاردۇق سورايدۇ ۋە ئۆز-ئارا تونۇشۇش چېيى ئۆتكۈزىدۇ.

ئەمما بەزى تەرسا مىجەز قوشنىلارمۇ بولىدۇكى، قوشنىلار بىلەن كىرىش-چىقىش، سالام - سائەتمۇ قىلىشمايدۇ. كىچىك بالىلار ئارىسىغا كىرىپ ياكى ھەر خىل ئەرزىمەس كىچىك ئىشلار تۈپەيلى دائىم جېدەل-ماجىرا تۇغدۇرۇپ تۇرىدۇ. قوشنىلار ئارا گەپ-سۆز توشۇپ، قوشنىلار مۇناسىۋىتىگە سوغۇقچىلىق سالىدۇ. بۇنداق ئادەملەرگە قوشنا بولۇشتىن ھەممە ئادەم ھەزەر ئەيلەيدۇ، ئۇنداقلار قانداقلا يەردە بولمىسۇن كىشىلەر بىلەن پېتىشمايدۇ. لېكىن مۇنداقلار ئاز، قوشنىدارچىلىقنى قەدىرلەيدىغانلار يەنىلا كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. «ئوتنى چۈقچىلىساڭ ئۆچەر، قوشناڭنى چۈقچىلىساڭ كۆچەر» دېگەن بۇ ماقال كىشىلەرنىڭ قوشنىلار ئارا ئىناقسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىقتىن نەقەدەر بىزارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4. يۇرتداشلىق ئادىتى

يۇرتداشلىق ئادىتى كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدىغان يۇرت مېھرى قارىشى بولۇپ، ئۇنىڭغا بەلگىلىك ئۆلمۈك ئېچىش سىڭگەن. ئۇيغۇرلاردىكى يۇرتداشلىق قارىشى ئاساسەن مۇنداق ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

1) يۇرتنىڭ نام-مەنپەئىتىنى قوغداش. مەلۇمكى يۇرت-مەھەللىلەر مەلۇم پاسىل ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شۇ يۇرت-مەھەللە ئادەملىرى شۇ دائىرىدىكى يەر-سۇ، يايلاققا تاينىپ تىرىكچىلىك قىلىپ ئادەتلەنگەن، بۇ خىلدىكى «پاسىل» ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە سۇنئىي-مەمۇرىي ئۇسۇل بويىچە ئايرىلىدىغان بولغان، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيە-شەھەر، يېزا-قىشلاقلار ئەنە شۇنداق پاسىل بىلەن ئايرىلغان «يۇرت-مەھەللە» لەردىن ئىبارەت، ئەنە شۇ دائىرىدە ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقانلار ئۆزلىرىگە قوشنا «باشقا» يۇرت مەھەللىدىكىلەرنىڭ ئۆز دائىرىسىدىكى يەر-سۇ، يايلاقتىن يوشۇرۇن ياكى ئاشكارا پايدىلانغانلىق ئەھۋالى سادىر بولغاندا، شۇ يۇرت-مەھەللىدىكىلەر ھەربىرىنى كېلىپ ئۇلارنى توسۇپ ۋە ئۇلار بىلەن دەۋالىشىپ كەلگەن، ھەتتا كەتمەن، ئارا-توقماق كۆتۈرۈشۈپ جېدەل-ماجىرا تۇغدۇرۇپ كەلگەن. مۇنداق جېدەل-ماجىرا جەريانىدا قانلىق ۋەقەلەرمۇ سادىر بولاتتى، مۇنداق ئەھۋال ئازادلىقتىن بۇرۇن دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولۇشىغا ئۆز يۇرت-مەھەللىسىگە بولغان مېھرى - مۇھەببەت ۋە يۇرت-مەھەللە نام-مەنپەئىتىنى قوغداش ئادىتى سەۋەب بولۇپ كەلگەن. مۇنداق ئادەت ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەچكە ئۇنىڭ تەسىرى بۈگۈنگە

قەدەر مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

مەلۇمكى يۇرت مەنپەئىتىنى قوغداش تار ۋە كەڭ ئىككى مەنىگە ئىگە. كەڭ مەنىدىكى يۇرت مەنپەئىتىنى قوغداش قارىشى ۋەتەن مەنپەئىتىنى، دۆلەت مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ھەممە ئادەمنىڭ شەرەپلىك بۇرچى، چەكلىك تۇرۇپ جاپا قىلدۇرۇشقا تېگىشلىك گۇزەل ئەنئەنە. تار مەنىدىكىسى يېزا-قىشلاق پاسىلىنى قوغداشقا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا يېزا-قىشلاق ئاھالىسىنىڭ ئۆملۈك قارىشى سىڭگەن، مۇنداق ئۆملۈك قاراش ئىجابىي ۋە سەلبىي رولغا ئىگە، ئىجابىي تەرىپى شۇ يۇرت-مەھەللىنىڭ جامائەت ئىشلىرىنىڭ ياخشى بولغا قويۇلۇشىغا تۇرتكە بولۇش رولىنى ئويناپدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. سەلبىي رولى، يۇرت-مەھەللىلەر ئارا ئىناقسىزلىق، مەھكىمىسۈزلۈق، يۇرتۇزلۇق قاتارلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ قەدىمكى ئۇرۇق-قەبىلە دەۋرىدىكى قىسىلىسكارلىق ئادىتىنىڭ قالدۇق تەسىرىنىڭ ئىپادىسى، بۇ خىلدىكى ئۆملۈك قارىشىنى توغرا يېتەكلەپ سەلبىي تەرىپىنى يېڭىپ، ئىجابىي تەرىپىنى جارىي قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئومۇملۇق قارىشىنى ئۈستۈنلۈككە ئىرىشتۈرۈشىمىز لازىم.

2) ئىجتىمائىي ئالاقە جەھەتتە: ئۇيغۇرلاردا يۇرتداشلىق ئادىتى بويىچە يۇرت-مەھەللە ئاساسىدا ئالاقە قىلىش بىر قەدەر ئومۇمىيلاشقان ئادەت، بۇ خىل ئادەت ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۆز يۇرتىدىن باشقا يۇرتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار ئىچىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىپادىلىرى: ① يۇرت-مەھەللە سۈرۈشتۈرۈپ «بىر دەريا (ئىرىق) نىڭ سۈيىنى ئىچىپ چوڭ بولغان»، «ئاتا كۆرۈپ، ئانا كۆرۈپ چوڭ بولغان» دەپ يېقىندىن باردى-كەلدى قىلىپ ئۆم ئۆتىدۇ. ②

هەر قانداق ئىشتا يېقىن ھەمكارلىشىپ، بىر-بىرىنى يۆلەيدۇ. ③ ئىلاجى قىلىپ پەرزەنتلىرىنى شۇ داۋالىرىدە ئۆيلۈك، ئوچاقلىق قىلىشقا تىرىشىدۇ. ④ مۇمكىنقەدەر بىر مەھەللە بولۇپ توپ ئولتۇراقلىشىشقا تىرىشىدۇ. بەزى جايلاردىكى «قەشقەر مەھەللىسى»، «ئاتۇش مەھەللىسى»، «تۇرپان مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان مەھەللىلەر ئاشۇنداق مەھەللىلەر جۇملىسىدىن. «مەھمۇد قەشقەرى»، «موللا مۇسا سايرامى» دېگەندەك يەر نامىدا تەخەللۇس قويۇش ئادىتىمۇ شۇ ئەقىدىدىن كەلگەن. ⑤ جامائەت سورۇنلىرىنىمۇ شۇ يۇرت، مەھەللە نامىدا ئاتاپ ئادەتلەنگەن. «خوتەن مەسچىتى»، «تۇرپان مەسچىتى»، «قەشقەر ساريىي»... قاتارلىقلار. بۇ خىلدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە ئادىتى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى، بولۇپمۇ، ئاتۇشلۇقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. شۇڭا ئاتۇشلۇقلار يۇرت سۇرۇشتۇرۇپ ئۆم ئۆتۈش، ھەمدەملىك ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ داڭق چىقارغان.

مەلۇمكى، يۇرتداشلىق مۇناسىۋىت قوغلىشىش ئادىتىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك كىشىلەرنىڭ ئۆم، ھەمدەم ئۆتۈشى بويىچە ئىجابىي تەرىپى بولغاندىن تاشقىرى سەلبىي تەرىپىمۇ بار. ئۇنىڭ ئىپادىلىرى: باشقا يۇرتلۇقلارنى ئارىغا ئالماي يەكلەش؛ باشقىلارنى «تېرىندىلەر» دەپ قاراش؛ مەھەللىلەر بويىچە گۇرۇھ بولۇۋېلىپ «نوچىلىق تالىشىش»، باشقىلارنى مەكىستەسىلىك قاتارلىق. بۇ ئادەت تۇپەيلىدىن «يۇرتۇازلىق»، «مەھەللىۋازلىق» ھەرىكەتلىرى پەيدا بولۇپ، گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ جېدەل-ماجىرا چىقىرىش بىلەن ئىتتىپاقلىققا، جەمئىيەت تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق سالىدىغان ۋەقەلەر دائىم سادىر بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئەھۋال ھېلىھەم ئوخشىمغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. بۇ يۇرتداشلىق ئادىتىمىزدىكى بىر نۇقسان، ناچار ئىللەت،

تىرىشىپ ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك.

5. دوستخۇمار ۋە مېھماندوستلۇق

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن دوستخۇمار، مېھماندوست خەلق، ئۇيغۇرلاردىكى جۇملىدىن قازاق، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەردىكى دوستخۇمار، مېھماندوستلۇق ئادەت-ئەنئەنىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى يايلاق تۇرمۇشى شارائىتىدا شەكىللەنگەن ئادەت-ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مەلۇمكى، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى ئوت-سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشتىن ئىبارەت. ئەينى زامانداا ئەجدادلىرىمىزدا كەڭ، بىپايان يايلاقتا ھەپتىلەپ-ئايلاپ ئۆزئارا ئۇچرىشىش مۇمكىنچىلىكى، سەپەر ئۇستىدىكىلەرگە نەچچە كۈنلەپ ئىسسىق ئىچىم، ئارامخۇدا ھوزۇرلىنىپ ھاردۇق چىقىرىش مۇمكىنچىلىكى بولمايتتى. تەبىئىيكى، بۇ ئۇلار ئۈچۈن تولىمۇ زېرىكىشلىك ئىدى، شۇنداق شارائىتتا بىر-بىرى بىلەن ئۇچرىشىش چوڭ خۇشاللىق ئىش ھېسابلىناتتى. مۇنداق ئۇچرىشىشلار بولغاندا خۇشاللىقىدا مال سويۇپ، مېھمان بولۇشۇپ قانغۇدەك مۇڭدىشاتتى. بۇ ئۆز دەۋرىدە ئاشۇنداق زېرىكىشلىك تۇرمۇشقا خۇشاللىق، ئازادىچىلىك بەخش ئېتىدىغان بىردىنبىر ۋاستە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مۇنداق ئۇچرىشىش، مۇڭدىشىشنى تەشنالىق بىلەن كۈتەتتى. بۇنداق تەشنالىق ئۇلاردا تەدرىجىي دوستخۇمار، مېھماندوستلۇق ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى شۇ ئادەت-ئەنئەنىنىڭ داۋامى، بۇ ئادەت ھازىر يەنىلا مەھەللە-ئائىلە ۋە شەخسلەر بويىچە ببرىش-كېلىش، ئۆزئارا چۈشىنىش،

هەمكارلىشىش، دوستلىشىش، مېھماندارچىلىق قاتارلىق شەكىلدە داۋاملىشىش بىلەن ئۆزئارا چۈشىنىش، دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولۇپ قالدى. بۇ ئادەت-ئەنئەنىلەر مۇشۇ جەھەتلەردە بىرقەدەر تىپىك ئىپادىلىنىدۇ: ① كىچىكىدىنلا دوست تۇتۇش: ئۇيغۇرلاردا دوست تۇتۇش بالىلىق دەۋرىدىلا باشلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ دوستلۇقى بالىلارغا خاس ۋەدە-ئەھدى ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولىدۇ. دوستلۇق بالىلار ئىچىدە «ئاداش»، «ئاغىنە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككى بالا دوست بولماقچى بولسا، ئوڭ قولىنىڭ بىگىز بارمىقىنى گىرەلەشتۇرۇپ «ۋەدىمىز ۋەدە» دەپ ئۈچ قېتىم سىلكىشىدۇ، بۇ ئەملىيەتتە دوستلۇق قەسەمیادى ھېسابلىنىدۇ. ② چوڭلار ئۇلگە بولۇش: چوڭلار بالىلارنى دوست تۇتۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلاردا دوستلۇق تۇيغۇسىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز بالىسى بىلەن بىللە ئويناىدىغان بالىلارنىڭ مىجەز-خۇلقىنى كۆزىتىدۇ، بالىسىغا دېتىغا ياققان بالا بىلەن ئۇرۇشماي-تالاشماي ئويناشنى تاپىلاپ: «×× بىلەن بىللە خەجلە» دەپ پۇل بېرىپ تۇرىدۇ. مۇمكىنقەدەر غىزا-تاماقتىمۇ بىللە بولغۇزىدۇ، چوڭلارنىڭ بۇنداق يېتەكلىشى ۋە ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا دوستلۇقنى قەدىرلەش ئەملىيىتى ئارقىسىدا بالىلاردا دوستلۇق چۈشەنچىسى، دوستلۇقنى قەدىرلەش ئېڭى ئۆزلىرىنىڭ چوڭ بولۇشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ ئۆسىدۇ، چوڭقۇرلىشىدۇ. ③ دوستلۇقنى قەدىرلەش: ئۇيغۇرلاردىكى بۇ ئالاھىدىلىك دوستلار ئارا سەمىمىي-سادىق بولۇش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، بىر-بىرىدىن مال-دۇنيا ئايىماسلىق، ھەتتا زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا جانلىرىنى پىدا قىلىشتىنمۇ يانمايدىغانلىقلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا دوستلۇقنى قەدىرلەش بويىچە يەنە مۇنداق ئادەتمۇ مەۋجۇت بولۇپ

كەلگەن. دوستلۇق مېھرىنىڭ ئەۋلادىنى-ئەۋلادقا ئۇزۇلمەسلىكى ئۈچۈن پەرزەنتلەر كىچىك ۋاقتىدىلا ئۇلارنى كەلگۈسىدە چېتىپ قويۇشقا، ھەتتا ئايالىرى ھامىلىدار ۋاقتىدىلا شۇنداق ئارزۇ-تىلەكتە ۋەدە-ئەھدى قىلىشىدۇ، مۇنداق ئەھدىلەشكەنلەر-نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز ئەھدىلىرىنى ئادا قىلىپ كەلگەن. ئەرلىرىنىڭ ئۆمرى يار بەرمىگەن تەقدىردە ئۇنى ئايالىرى ئورۇندىپ، پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ئۇلگە تىكلەپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز دوستلۇقنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلىش ۋە ئۇنى قەدىرلەش يۈزىسىدىن بىزگە «مېنىڭ مۇڭغا يەتكۈچە دوستۇڭ ئونغا يەتسۇن» دېگەن ماقالنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ دوستلۇقنىي قەدىرلەش ئادىتىگە مېھماندوستلۇق ئەنئەنىسى تولۇمۇ ماسلاشقان، بۇ ئەنئەنە مېھمانىنى قەدىرلەش، قائىدە-يوسۇن بىلەن قىزغىن كۆتۈشتەك مۇئامىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەرقانداق ۋاقىتتا ئۆيىگە بىرى كەلسە، ئۇنىڭ تونۇش-تونۇش ئەمەسلىكى، چوڭ-كىچىك بولۇشى ۋە باشقا مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئالدى بىلەن ھەممىنى بىردەك ئوچۇق چىراي، قىزغىن قارشى ئېلىپ سالام-سائەت قىلىش بىلەن ئۆيگە باشلاپ تۆردىن ئورۇن كۆرسىتىدۇ. كەلگۈچى ئولتۇرۇپ بولۇپلا «ئالاھۇئەكبەر» دەپ دۇئا (ئادەتتە چوڭلار) قىلىپ يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ ئاندىن رەسمىي تىنچلىق سورىشىدۇ. ساھىبخان داستىخان سېلىپ مەزە بىلەن چاي قويىدۇ، كەلگۈچىنىڭ ۋاقتىغا قاراپ ئىككىنچى قەدەمدە غىزا تاماق ئېتىپ چىرايلىق مېھمان قىلىدۇ. ئەگەر كەلگۈچى بىرەر جىددىي ئىش بىلەن كەلگەن بولسا، تېگىشلىك جاۋابىنى بېرىپ بولۇپ، داستىخان سېلىپ بىرەر پىيالە چاي قۇيۇشقا تىرىشىدۇ. ئەگەر كەلگۈچى تاماق ئۈستىگە كېلىپ قالغان بولسا، داستىخان ئۈستىدىكىلەر قاچىلىرىنى قويۇپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قارشى

ئېلىش بىلەن مېھمانىنى داستىخانغا تەكلىپ قىلىپ چاي-تاماق قويىدۇ. مېھمان تاماقتا ئېغىز تەگكۈزگەندىن كېيىن ئاندىن قاچىلىرىنى قولىغا ئېلىپ تامىقىنى يەيدۇ. مېھمانغا چاي-تاماق قويۇلغاندا قاچىسىنى قولىغا ئېلىپ ساھىبخانغا ۋە يېنىدىكىلەرگە قاراپ «قېنى، چايغا (ياكى ئاشقا) كېلىلى» دەپ تۇرۇپ چايغا ياكى تاماققا ئېغىز تەگكۈزىدۇ.

ئۇيغۇرلار تاماق ئۈستىگە كەلگەن مېھمانىنى رىسقىلىق، خالىس مېھمان دەپ ئەزىز بىلىدۇ. «ياخشى ئادەم ئاش ئۈستىگە كېلىدۇ، يامان ئادەم گەپ ئۈستىگە (كېلىدۇ)» دېگەن ماقال شۇ ئەقىدە ئاساسىدا كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇرلار مېھمانىنى خالىس مېھمان (خۇدايى مېھمان)، چىللىغان مېھمان دەپ ئىككى خىل ئاتايدۇ.

1) خالىس مېھمان: يەكشەنبە (بۇرۇنقى ژاقىتلاردا ئازنا-پەيشەنبە) ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى ياكى كەچ تەرەپلەردە، تونۇش-بىلىش، دوست-يارەنلەر كۆڭلى تارتقان بىرىنىڭ ئۆيىگە ھېچقانداق خەۋەر قىلمايلا ئولتۇرۇپ پاراڭلىشىپ كەتكىلى كېلىدۇ، بەزىلىرى مەخسۇس پاراڭلىشىپ قونۇپ كەتكىلى كېلىدۇ. شۇنىڭدەك بەزىدە ئۆيگە سەپەر ئۈستىدىكى كىشىلەر كېلىپ قالىدۇ. مۇنداق مېھمانلار «خالىس مېھمان» دەپ ئاتىلىدۇ.

ساھىبخان بۇنداق خالىس مېھمانلارنىڭ قايسى خىلدىكىسى بولمىسۇن ھەممىسىنى قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئېلىپ سانداۋقىدا، ئاسقۇسىدا بار نەرسىلەر بىلەن چىرايلىق مېھمان قىلىپ ئۇزىتىدۇ. شارائىتى بارلار خۇشاللىقىدا مېھمان شەرىپىگە بىرەر مال سويسا، بەزىلەر ھېچ بولمىغاندا قوناقتىكى توخۇسىنى بولسىمۇ سويىدۇ. مېھمانلار ساھىبخانىنىڭ قىلغان خىزمىتارلىقىدىن مەمنۇن بولۇپ، تەشەككۇر ئېيتىپ قايتىدۇ. «تاپقىنى گۈل كەلتۈرەر، تاپمىغىنى بىر باش پىياز، تاپقىنى

تۆگە سويار، تاپمىغىنىڭ چۈجە-خوراز» دېگەن بۇ ماقالدا ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندوستلۇق ئەنئەنىسى تولىمۇ ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

2) چىللىغان مېمهان: بۇ زىياپەتكە چىللانغانلارغا قارىتىلغان. مۇنداق زىياپەت ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان زىياپەت بىلەن مەخسۇس زىياپەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەن ۋە يۇرتداشلار ئارا چىللاش شەكلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان زىياپەتنىڭ دائىرىسى كىچىك، ئەمما سېلىنىدىغان داستىخىنى ئادەتتىكى مېھماندارچىلىقنىڭ داستىخىنىدىن بىر قەدەر مولراق بولىدۇ. بۇنىڭغا ئالدىن تەييارلىق كۆرۈلىدۇ. بۇ خىلدىكى مېھماندارچىلىقنىڭ مەقسىتى كۆڭۈللۈك پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇش. شۇڭا بۇنداق مېھماندارچىلىق «ئولتۇرۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق مېھمانلار، ئادەتتە خالىس مېھماندىن تەلەپچان كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چىللانغان مېھمانىنىڭ كۆڭلىنى ئالماق تەسكە توختايدۇ. بەزىلەر ھەتتا سىزنىڭ پاي-پېتەك بولۇپ كۆتكىنىڭىز بىلەن كارى بولماي ئاسان رازى بولمايدۇ، «ھالى شۇنچىلىك» دەپ قۇسۇر تېپىپ سۆز-چۆچەك قىلىدۇ. «چىللىغان مېھمان خۇدا ئۇرغان مېھمان» دېگەن تەمسىل ئاشۇنداق ھالەتكە قارىتا مەيدانغا كەلگەن.

مەخسۇس زىياپەت: يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋە يۇقىرى ئورۇنلاردىن كەلگەن ھۆرمەتلىك مېھمانلار شەرىپىگە بېرىلىدىغان زىياپەت «مەخسۇس زىياپەت» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ دائىرىسى چوڭ ۋە داغدۇغىلىق بولىدۇ. شۇنىڭدەك مەلۇم زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندىلا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مېھماندارچىلىق شەكىللىرىدىن باشقا يەنە قائىدە-يوسۇن خاراكتېرىنى ئالغان مېھماندارچىلىق بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئادەمدە، بولۇپمۇ بىر يۇرتلۇق،

ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەنلەردە بولۇشقا تېگىشلىك ئادەمگەرچىلىك خىسلەت دەپ قارىلىدۇ. بۇنىڭدا ئادەتتە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن باشقا-باشقا جايلاردا بولۇپ قالغان ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەنلەر شۇنداق جايلارغا (جۈملىدىن ئۆز يۇرتىغا) بارغاندا (كەلگەندە) شۇلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ پەتە قىلىش ئاساس قىلىنغان (شۇ قائىدە-يوسۇن بويىچە بىر يۇرتتىن يەنە بىر يۇرتقا بارغان مۇتىۋەرلەرمۇ شۇ يۇرتتىكى مۇتىۋەرلەرنىڭ ئۆيىگە پەتە قىلىدۇ)، ساھىبخان پەتىلەپ كەلگۈچىنىڭ ۋاقتىغا قاراپ شۇ ۋاقىتتا ياكى ئەتە-ئۆگۈنىگە ئۇنى چىرايلىق مېھمان قىلىپ ئۇزىتىدۇ. مۇنداق مېھماندارچىلىقنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، پەتىلگۈچى سوۋغاتسىز كەلمەيدۇ. بىرەر كىيىملىك رەخت ياكى رومال، ئاياغ... قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىدۇ. پەتىلگۈچى كەلگەن يېرىگە قايتىشتا پەتىلەنگۈچىلەرمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىرەر كىيىملىك رەخت، نان-توقاچ، ياكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات بۇيۇملىرىدىن يوللۇق تۇتىدۇ.

6. مېھمان ئۇزىتىش قائىدە-تەرتىپلىرى

ئۇيغۇرلاردا يېمەك ئىچمەك قۇرۇلمىسى ۋە يېمەك-ئىچمەك ئادىتىگە مۇناسىپ ئۆزىگە خاس مېھمان ئۇزىتىش قائىدە-تەرتىپلىرى شەكىللەنگەن. مېھمان ئۇزىتىشتا بۇ قائىدە-تەرتىپلەرگە قاتتىق دىققەت قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا مېھمان ئادەتتە مۇنداق قائىدە-تەرتىپ بويىچە ئۇزىتىلىدۇ:

1) يېغىنلىق مېھمانلىرىنى ئۇزىتىش: توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغقا كەلگەن مېھمانلار «يېغىنلىق مېھمان» دەپ ئاتىلىدۇ. يېغىنلىق مېھمانلىرىنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ، ئۇزىتىش جەريانى قىسقا، قويۇلىدىغان ئاز-نېمەتلەرنىڭ تۈرى

تۇراقلىق، مېھمانلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىشى ئۇدۇللۇق بولغاچقا ئۇزۇتۇش قائىدە-تەرتىپلىرىمۇ ئانچە ئىنچىكە ئەمەس. مەسىلەن، داستىخانغا (جوزىغا) ئادەتتە پەقەت نان، پوشكاللا قويۇلىدۇ. مېھمانلار ئۆيگە كىرىش بىلەن قولغا سۇ ئېلىنىدۇ. بىر ئۆيگە توشقاندا چاي قويۇلىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە ئاش تارتىلىدۇ. ئاش ھەر ئۈچ ئادەمگە ياكى ئىككى ئادەمگە بىر لېگەندىن قويۇلىدۇ. ئاش يېيىلىۋاتقاندا داۋاملىق چاي قۇيۇلۇپ تۇرىدۇ. ئاش يېيىلىپ بولۇشىغا مېھمانلار قولىغا مايلىق (لۆڭگە) سۇنۇلىدۇ. قايتقاندا ئىشىك ئالدىدا يەنە قولغا سۇ بېرىلىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە يىغىنلىققا خالىس يارەملىشىشكە كەلگەن قولۇم-قوشنا، دوست-يارەنلەر مەسئۇل بولىدۇ. يىغىنلىق ئىگىسى ئوتتۇرىدا تۇرۇپ كەلگەن-كەتكەنلەرگە سالام بېرىپ، خوش ئېيتىپ تۇرىدۇ. بىر قەدەر بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا يىغىنلىق مېھمانلىرى ھەربىر ئادەمگە بىر كىچىك كاكچە نان ئۇستىگە بىر پارچىدىن گۆش قويۇپ ياكى گۆشلۈك ئۇماچ بىلەن ئۇزىتىلاتتى. مېھمانلار گۆشكە ئازراق ئېغىز تەگكۈزۈپ ئاندىن نان ئارىسىغا ئېلىپ پوتىسىغا چىگىپ ئېلىپ كېتەتتى. بۇ «زەللە» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھازىرقىدەك ئاش بىلەن ئۇزىتىدىغان بولغان. مۇنداق يىغىنلىقلار ئاممىۋى خاراكتېر ئالغاچقا «يۇرتقا ئاش تارتىش» ياكى «يۇرتقا داستىخان سېلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

توي يىغىنلىقى بىلەن نەزىر-چىراغنىڭ بىر پەرقى شۇكى، توي يىغىنلىقىدا ھەركىم ياكى بىر داستىخان (بىر جوزا) دىكىلەر ئۆز ئالدىغا ياكى بىرلىكتە قوللىرىنى كۆتۈرۈپ «ئاللاھۇ ئەكبەر، رەھمەت» دەپ ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىدۇ. نەزىردە بولسا، بىر ئۆيدە ئولتۇرغانلار ياكى بىر ۋاقىتتا ئاش تارتىلغان بىر نەچچە جوزىدىكىلەرنىڭ ئىچىدىن مويسىپىت بىرى ئىككى كەلىمە قىرائەت قىلىدۇ. قىرائەت قىلىپ بولغاندا ھەممە تەڭ

قول كۆتۈرۈپ «ئامىن» دەپ دۇئا قىلىش بىلەن «ئەزىرلىرى قوبۇل بولغاي» دەپ ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىدۇ.

2) خالىس مېھمانىنى ئۇزىتىش: خالىس مېھماننىڭ سانى ئاز بولغاچقا ئۇزىتىش قائىدە-تەرتىپلىرى، جەريانىي ئاددىي، ئالدى بىلەن قولغا سۇ ئېلىنىپ ئاندىن داستىخان سېلىنىپ مەزە بىلەن چاي قۇيۇلىدۇ (بەزىلەر بىر پىيالە چايدىن كېيىن، بىر چىنىدىن قايماق چاي (ئەتكەن چاي) ياكى بىر تەخسە هالۋا ياكى قورۇما قويىدۇ). ئىككىنچى قەدەمدە بىر خىل تاماق قويۇلىدۇ، تاماقتىن كېيىن بىر پەس پاراڭ سېلىشىپ، مېھمان رەھمەت ئېيتىپ قوزغىلىدۇ. ئەمما كۆپىنچە هاللاردا ساھىبخان مېھماننى «كەلمەك ئىراده، كەتمەك ئىجازه» دەپ ئاسانلىقچە قويۇۋەتمەي، بىرەر قاچىدىن سۇيۇق-سىلەك قىلىپ ئاندىن يولغا سالىدۇ. مېھماننى ساھىبخان شەخسەن ئۆزى كۇتىدۇ ۋە ئۆزى ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرىدۇ.

3) چىللانغان مېھماننى ئۇزىتىش: مۇنداق مېھمانغا بىر قەدەر ھەشىمەتلىك تەييارلىق قىلىنىدۇ. ئۇزىتىش تەرتىپىمۇ بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. مېھمان باغاق ياكى ئېغىز ئارقىلىق تەكلىپ قىلىنىدۇ. ۋاقتى بەلگىلەنگەن بولىدۇ. مېھمانغا ئاتاپ پىچىنە-پىرەنىك، باقالىي، تۇش، سامبۇسا پىشۇرۇلۇپ، قەنت-گېزەك، مەزە، يەل-يېمىش قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن (بۇرۇن توقاچ، قەنت-گېزەك، يەل-يېمىش بىلەن) داستىخان هازىرلىنىدۇ.

ئۇزىتىش تەرتىپى: مېھمانلار كېلىشى بىلەن ئۇدۇللۇق قولغا سۇ ئېلىپ مېھمانخانىغا باشلىنىدۇ. مېھمانلار ئۇزلىرى ئورۇن تاللاپ ئولتۇرۇۋۇپىرىدۇ. ئاياللار بىر تەرەپتە، ئەرلەر بىر تەرەپتە ئولتۇرىدۇ (بۇرۇن ئاياللار ئايرىم ئۆيدە ئولتۇرغۇزۇلاتتى). مېھمانلار ئاساسىي جەھەتتىن كېلىپ بولغاندىن كېيىن بىرىنچى قەدەمدە داستىخان ئېچىلىپ چاي قۇيۇلىدۇ. چاي

پەتنۇس ئارقىلىق سۇنۇلىدۇ، ئالدى بىلەن ئەرلەرگە، ئاندىن ئاياللارغا قۇيۇلىدۇ. چاي قۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ساھىبخان ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر-ئىككى كەلىمە تەكەللۇپ سۆز قىلىپ «داستىخىنىمىز ئاددىي بولۇپ قالدى، شۇنداق بولسىمۇ كۆڭلىمىزگە ياخشى، قېنى، كەڭتاشا يەپ-ئىچىپ ئولتۇرساڭلار» دەپ مېھمانلارنى داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە تەكلىپ قىلىدۇ ۋە خالىغانلارنىڭ چىنىلىرىگە ئۆز قولى بىلەن قەنت ياكى ناۋات سېلىپ قويىدۇ. بىرەر پىيالىدىن چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قەدەمدە بىر چىنە قايماق چاي (ئەتكەن چاي) بىلەن ئۇچ ئادەمگە بىر تەخسىدىن توغرىلاپ بىر نەچچە خىل قورۇما قويۇلىدۇ (بۇرۇن قورۇما ئورنىغا ھالۋا قويۇلاتتى). ئاندىن داستىخان يىغىشتۇرۇلۇپ، نەغمە-ناۋا، ناخشا-ئۇسسۇل، چاقچاق-پاراڭ باشلىنىدۇ. بەزىلەر ئولتۇرۇشنىڭ كۆڭۈللۈك بولۇشى ئۈچۈن مەي-شاراب قۇيىدۇ. ساھىبخان شاراپ بىلەن قەدەھنى پەتنۇس بىلەن مېھمانلارنىڭ ئىچىدىكى ئېپى بار، سۆزمەن بىرىگە سۇنىدۇ. ئۇ ساھىبخانغا ۋاكالىتەن مېھمانلارغا شاراب قۇيۇپ بېرىدۇ. بۇ «ساقى» دەپ ئاتىلىدۇ. شاراب ئالدى بىلەن تۆرە ياكى ئەرلەر قاتارىنىڭ بېشىدا ئولتۇرغان كىشىدىن باشلاپ سولغا قاراپ قۇيۇلىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە ساقى ئىككى قەدەھ شارابنى قولىغا ئېلىپ سورۇندىكىلەرنىڭ كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇشىنى سوراپ قەدەھنىڭ بىرىنى ساھىبخانغا، بىرىنى تۆرە ئولتۇرغان كىشىگە سۇنىدۇ، ئاندىن شاراب ئاساسەن مېھمانلار ئولتۇرىسىدا ئىستېمال قىلىنىدۇ. شاراب ئىختىيارىي ئىچىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قايتىدىن داستىخان سېلىنىپ ئاخىرقى تاماق تارتىلىدۇ. (كۆپىنچە قويۇق ئاش ياكى مانتا ياكى چۆچۈرە... قاتارلىق تاماق قويۇلىدۇ). تاماقتىن كېيىن مېھمانلار خوشلىشىپ تارقايدۇ.

4) مەخسۇس زىياپەت: بۇ ئۇيغۇرلار مېھماندارچىلىقىدا ناھايىتى ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈلىدۇ، دائىرىسىمۇ كەڭ، جەريانى مۇرەككەپ بولىدۇ. شۇڭا مۇنداق زىياپەتنى ئۇزىتىش تەرتىپىمۇ ئىنچىكە بولىدۇ. مېھمانخانا ئالاھىدە سەرەمجانلاشتۇرۇلىدۇ. ياز كۈنلىرى ھاۋالىق، مەنزىرىلىك بىر جاي ياكى بىرەر كاتتا باغدا مەخسۇس سورۇن تەييار قىلىنىدۇ. داستىخان مەخسۇس يېقىلغان نان-توقاچ، ساڭزا، سامبۇسا، قەنت-گېزەك، ھۆل-قۇرۇق يەل-يېمىش، ھەر خىل مۇراببا، رىشالە قاتارلىق نازۇنېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇلىدۇ. مېھمانلار كېلىشىگە يېقىن ساھىبخان ۋە يارەملەشكۈچىلەر ئىشىك ئالدىغا چىقىپ كەلگەنلەرنى ئۇدۇللۇق قارشى ئېلىپ ئۆيگە باشلايدۇ. ھۇرمەتكە چوڭ مېھمان ۋە مويسىپىت مۆتىۋەرلەر كەلگەندە ئالدىغا بېرىپ، قول قوشتۇرۇپ، سالام بېرىپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئۆيگە باشلايدۇ. ئۇلار ئەگەر ماشىنا ياكى ئاتلىق كەلگەن بولسا، ئالدىغا بېرىپ ماشىنىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ قولتۇقىدىن يۆلەپ چىقىرىدۇ. ئاتلىق بولسا، سول قولىدا ئاتنىڭ چۈلۈۋۇرىنى تۇتۇپ، ئوڭ قولىدا قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتتىن چۈشۈرىدۇ. قايتاردىمۇ شۇ تەقلىدتە ماشىنىغا كىرگۈزىدۇ ۋە ئاتقا مىندۈرۈلىدۇ.

مېھمانلار جەمئىيەتتىكى ئورۇن، نوپۇز-ئىمتىيازىغا قاراپ ئورۇن ئالىدۇ. ئەڭ ھۇرمەتلىك مېھمان تۆرگە تەكلىپ قىلىنىدۇ. قالغانلىرى تۆرنىڭ ئوڭ، سول تەرىپىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئادەتتىكىلەر شۇلاردىن كېيىن پەگاغا قاراپ ئورۇن ئالىدۇ. چاي، غىزا-تاماقمۇ يەنە شۇ تەرتىپ بويىچە باش تاۋۇقى تۆرگە، ئىككىنچى، ئۈچىنچى تاۋۇقى ئوڭغا، تۆتىنچى، بەشىنچى تاۋۇقى سولغا قويۇلۇپ ئاندىن باشقىلارغا قويۇلىدۇ. ھەتتا قولغا سۇ ئېلىشمۇ شۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ. باش مېھمانغا ساھىبخان شەخسەن ئۆز قولى بىلەن سۇ قۇيۇپ بېرىدۇ.

چاي ۋە ھەر بىر قېتىملىق تائامنىڭ باش تاۋقى (قاچىسى) نەمۇ شەخسەن ئۆز قولى بىلەن قويىدۇ. چاي، تاماق مەخسۇس ئادەملەر تەرىپىدىن ئېلىپ كىرىلىدۇ، مەيلى چاي، تاماق بولسۇن، باش مېھمان بىسمىللا قىلىپ بەرمىگۈچە ھېچكىم قول سالمايدۇ.

مېھمانلار ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇپ، قولغا سۇ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن كۆتۈش رەسمىي باشلىنىدۇ: بىرىنچى قەدەمدە قەنت-ناۋات بىلەن چاي قۇيۇلىدۇ. بىرەر قۇر چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، تاۋاق-تاۋاقتا گۆش كەلتۈرۈلىدۇ. گۆش قوي ئەزاسىنىڭ دەرىجىسى بويىچە قويۇلىدۇ. باش تاۋاققا قۇيرۇقى ئاجرىتىلمىغان دۇمبە ۋە دۇمبە جىگەر، ئوڭ ۋە سول تەرەپكە قويۇلىدىغان ئىككىدىن تۆت تاۋاققا سۆجە، بوقتان، ئىلىك، تاغاق، قالغان تاۋاقلارغا قول ئىلىك، قوۋۇرغا، بويۇن ئاساس قىلىپ قويۇلىدۇ. گۆشتىن كېيىن ئىككىنچى قەدەمدە بىرەر پىيالىدىن شورپا ياكى خام قىيما قىلىنغان ئۇگرە قۇيۇلىدۇ. ئاندىن داستىخان يېغىشتۇرۇلۇپ مېھمانلار بىردەم ئىختىيارىي ھاۋالىنىدۇ. كېيىن يەنە داستىخان سېلىنىپ، چاي قۇيۇلۇش بىلەن كاۋاپ كەلتۈرۈلىدۇ. كاۋاپقا مەخسۇس زىخ كاۋاپ ياكى تونۇر كاۋاپ ھازىرلىنىدۇ. بۇنداق زىخ كاۋاپ مەخسۇس يۇلغۇن نوتىسىدا ياسالغان زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ مەخسۇس توغراق ياكى سۆكسۆك ياكى ئۆرۈك ئوتۇنىدا قالاپ چۈشۈرۈلگەن چوغدا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىلدىكى كاۋاپ گۆشى بىر تەكشى چوڭلۇقتا توغرىلىپ قىيمىلانغان پىياز، تۇخۇم، دورا-دەرمان، ئۇن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، تۇز-تەمى تەڭشىلىپ، بىر ئاز دۇملەپ قويۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن زىققا ئۆتكۈزۈلۈپ پىشۇرۇلىدۇ. شۇڭا بۇ «مەخسۇس كاۋاپ» ياكى «باراۋەت كاۋېپى» دەپ ئاتىلىدۇ. كاۋاپ زىخ بويىچە تاۋاققا تىزىپ ئېلىپ كىرىلىدۇ. تۆتىنچى قەدەمدە قويۇق ئاش ياكى پېتىر مانتا قويۇلىدۇ. بەشىنچى

قەدەمدە چۆچۇرە ياكى شۇ كۈندە سويۇلغان قوينىڭ ئىچ-يۇرۇشىدە قۇيۇلغان ئۆپكە-ھېسىپ قۇيۇلىدۇ. ھەربىر تاماق ئارىلىقىدا بىر پەس لەتىپە سۆزلىنىپ، چاقچاق-پاراڭ بولۇپ تۇرىدۇ. مېھمانلار ئىختىيارى تالاغا چىقىپ ھاۋالىنىپ كىرىپ تۇرىدۇ. مۇنداق زىياپەت ئۇچۇن ئاز دېگەندە ئۇچ-تۆت قوينىڭ بېشى كېسىلىدۇ. قوي مېھمانلار كېلىشىگە ئۇلگۈرتۇپ سويۇلىدۇ. زىياپەت ئادەتتە يۇقىرىقىدەك تۆت-بەش خىل تاماقسىز ئۆتكۈزۈلمەيدۇ.

مۇنداق زىياپەت ئەرلەر، ئاياللار بويىچە ئايرىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئايال مېھمانلار ئەر مېھمانلارغا ئوخشاش ئەرلىرىنىڭ نوپۇز-ئىمتىيازىغا قاراپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. كۇتۇش قائىدە-تەرتىپلىرىمۇ ئوخشاش بولىدۇ. بىر پەرقى ئايال مېھمانلارغا گۆش قويۇلغاندا باش تاۋاققا پۇتۇن تۆش ۋە بوقتان بىلەن دۇمبە جىگەر قويۇلىدۇ.

مۇنداق مەخسۇس زىياپەتتە مېھمانلارنى مەرتىۋە، نوپۇز ئىمتىيازىغا قاراپ ئولتۇرغۇزۇش، گۆش قويۇلغاندا قوي ئەزاسىنىڭ دەرىجىسى بويىچە قويۇش قاتارلىق قائىدە-ئادەت ئازادلىقتىن بۇرۇن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇ قائىدە-تەرتىپلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىناتتى. مېھمانلار ئارا ياكى ساھىبخاندىن مۇشۇ قائىدە-تەرتىپلەرگە ئاز تولا سەل قارالغان ئەھۋال بايقالسا، بەزى كۆڭۈلسىز ھادىسىلەرنى كەلتۇرۇپ چىقىراتتى. مەسىلەن، مۆتىۋەرلەردە ئورۇن ئىلىشتا سەل ئېگىز-پەسلىك بولۇپ قالسا، تۆر تالىشىپ بىر-بىرىگە ھومىيىشىدىغان، ھەتتا پەش قېقىشىپ، ئاداۋەتلىشىپ قالىدىغان ھادىسىلەر يۈز بېرىپ كەلگەن. تۆر تالىشىش تولاراق ئايال مېھمانلار ئىچىدە يۈز بېرەتتى. بۇ ئادەت يەنە «سورۇن چېيى» ئۆتكۈزۈشتەك ئادەتنى كەلتۇرۇپ چىقارغان.

«سورۇن چېيى» بەزى جايلاردا «سورۇنغا چىقىش چېيى

(تويى)» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەھمىيەتتە، ئابروييەرەسلىك كۆرۈنۈشىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەنتەنىسى يۈزىسىدىن مەلۇم ئابروييەرەس شەخس تەرىپىدىن بېرىلىدىغان زىياپەت. بۇنداق زىياپەت ئۆتكۈزۈشتىكى مەقسەت زىياپەت ئىشتىراكچىلىرى ئالدىدا يۈرت كاتتىلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ مۇندىن كېيىن جامائەت سورۇنلىرىدائولتۇرىدىغان ئورۇن دەرىجىسىنى بەلگىلەپ بېرىشىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق ئابرۇيىپەرەسلەر 10-20 لەپ قوي سويۇپ، پۇتۇن يۇرتقا داستىخان سېلىپ زىياپەت قىلاتتى. زىياپەت ئۇستىدە يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن 8-10 كىشىگە تون ياپاتتى (يۇرت كاتتىسىغا يوشۇرۇن قىلىنىدىغان «ئادەمگەرچىلىك» ئايرىم بولاتتى، ئەلۋەتتە). زىياپەت ئاخىرلىشاردا يۇرت كاتتىسى «×××» ئىماخۇن مۇندىن كېيىن تۆرىنىڭ ئوڭ ياكى سول تەرىپىدىكى × ئورۇندا ئولتۇرىدۇ» دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن زىياپەت ئاخىرلىشاتتى.

ئۇيغۇرلاردىكى بۇ ئادەت-قائىدىلەردىن ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئودال دەرىجىلىكىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى، ئابروييەرەسلىك كۆرۈنۈشىنىڭ نەقەدەر كەسكىنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ ئادەتلەر ئۆزگەرتىلىپ يېڭىلىق ۋە زىياپەت ھەركىمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا يارىشا ئۆتكۈزۈلىدىغان، مېھمانلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىدىغان يېڭى ئادەت شەكىللەندى. ئەمما يېڭىلىق زىياپەتلەردە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئادىتى يەنىلا ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مېھماندارچىلىق شەكىللىرىدىن باشقا يەنە بىر مېھماندارچىلىق شەكلى بولۇپ، ئۇ «قاراباستى قىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەتتە پەقەت دوست ئاغىنىلەر ئوتتۇرىسىدىلا بولىدۇ: يەكشەنبە، دەم ئېلىش كۈنلىرى كوچا ئايلانغىلى چىققان دوستلار ئۆزئارا دوستلارنىڭ ئەھۋالىنى

سۈرۈشتۈرگەچ مەلۇم بىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېلىشىنى مەسلىھەتلىشىدۇ-دە، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ «مېھمان بولغىلى كەلدۇق» دەپ تۇيۇقسىز كىرىپ كېلىدۇ. شۇڭا مۇنداق مېھمان بولۇش «قارا باستى قىلىش» دەپ ئاتالغان. ساھىبخانغا ئۇلارنىڭ مەقسىتى چۈشىنىشلىك بولغانلىقتىن ئانچە ئالدىراپ-تېنەپ كەتمەي، داستىخان سېلىپ چاي قۇيىدۇ، ئاندىن گۆشلۈك-گۆشسىز، ئىسسىق-سوغۇق بىرەر تەخسە نەرسە ھازىرلاپ پاراڭلاشقاچ ئىشتەي ئېچىشىدۇ، ئاخىرىدا بىرەر تەخسىدىن لەڭمەن ياكى بىرەر چىنىدىن ئاچچىق-چۈچۈك سۇيۇق ئاش قىلىپ شۇنىڭ بىلەن ئۇزىتىدۇ. مۇنداق مېھماندارچىلىق تولىمۇ كۆڭۈللۈك بولىدۇ. دوستلار قورۇنماي ئېچىلىپ-يېيىلىپ ئولتۇرىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە «ناماقۇللۇق چېيى» دېيىلىدىغان چاي بولۇپ مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ: بىرىنچى، دوستلار ياكى ئىككى ئائىلە ياكى مەھەللە ئارا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى يېرىكلىشىپ قېلىش ھادىسىسى يۈز بەرگەندە بىر تەرەپ ئۆزلۈكىدىن ئاددىي داستىخان راستلاپ قارشى تەرەپنى دوستلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆيىگە ياكى ئاشخانىغا تەكلىپ قىلىدۇ. داستىخان سېلىنىپ چاي قۇيۇلغاندىن كېيىن، تەكلىپ قىلغۇچى قولىدا بىر چىنە چاينى تۇتقان ھالدا ئۆزە تۇرۇپ، كېلىپ چىققان يېرىكلىشىشكە ئاساسلىقى ئۆزىنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىنى ئۇستىگە ئېلىش بىلەن قارشى تەرەپتىن ئەپۇ سورايدۇ ۋە قارشى تەرەپنىڭ كەچۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ چاينى ئۇنىڭغا سۇنىدۇ. قارشى تەرەپ مەمنۇنىيەت بىلەن چاينى ئېلىپ ئىچىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇناسىۋەت ياخشىلىنىپ ئوبدان ئۆتۈشىدۇ، ئىككىنچى، يۇرت مەھەللىدە ھەر خىل يولدا يۈرۈپ جامائەتنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەنلەر تەرىپىدىن قىلمىشلىرىغا جامائەت ئالدىدا توۋا قىلىش يۈزىسىدىن

ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاشۇنداق توۋا قىلماقچى بولغان كىشى مەھەللە جامائىتىگە چوڭ داستىخان سالىدۇ. جامائەت ئالدىدا بوينىغا قارا ئارغامچا سېلىپ، كۆزىگە ياش ئالغان ھالەتتە تۇرۇپ، قىلمىش-ئەتمىشلىرىگە قاتتىق توۋا قىلغانلىقىنى ئېزھار قىلىدۇ، جامائەتنىڭ ئۆزىنى كەچۈرۈشىنى، قوينىغا ئېلىپ ياخشى ئادەم بولۇشقا يارەم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ، مەھەللە مۆتىۋەرلىرى ئۇنىڭ قىلمىشىغا توۋا قىلغانلىقىغا مەمنۇنىيەت بىلدۈرۈپ رىغبەتلەندۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چاي ئاچىرلىشىدۇ.

7. ئۆزگىچە ئالاقە ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى بويىچە يۇقىرىقىدەك ئادەت - ئەنئەنىلەردىن باشقا يەنە بىر خىل ئۆزگىچە ئالاقە ئادىتى بولۇپ، پەقەت ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى باشقا يۇرتلارغا كېتىپ قالغان ياكى باشقا يەردە ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان ئاتا-ئانىلار بىلەن پەرزەنتلەر، دوست-ئاغىنىلەر، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە ئەر-خوتۇن، سۆيۈشكەنلەر ئوتتۇرىسىدىلا ئالاھىدە خەت خالتا ئەۋەتىش ئارقىلىق بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «خەت يېرىم دىدار»، خالتا «تىرىكلىك نىشانى» دەپ قارىلىدۇ. مۇنداق خەت خالتىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، خەت ئادەتتىكى خەتكە ئوخشاش يېزىلغاندىن تاشقىرى خەتنىڭ ئوڭ، سول بۇرجىكىگە يېڭىنە كۆزىدەك تۆشۈك تېشىپ قويۇلىدۇ، خەت ئىچىگە قىزىلگۈل چېچىكى، ئۇچار قۇشنىڭ مامۇقى، ئوتۇن كۆمۈرنىڭ توزانى سېلىپ قويۇلىدۇ؛ خالتىغا ئادەتتىكىدەك نان-توقاچ، قاق-ياڭاق، مېغىز-كىشمىش... سالغاندىن باشقا بىر تال سامان، ئۇچار-قۇش پېيى، قوناقتەك ئوتۇن كۆمۈرى ۋە بىر تال تاش سېلىنىش بىلەن خالتىنىڭ بىر بۇرجىكىنى تىكىپ قويۇلىدۇ.

بۇ بەلگىلەر مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ: قىزىلگۈل چېچىكى قىزىلگۈلگە، ماموق بۇلبۇلغا سىمۋول قىلىنغان بولۇپ «ئىشقى-پىراقىدىن بۇلبۇلدەك خەندان ئۇرۇپ سايراپ يۈرىمەن» دېگەن مەنىنى؛ سامان ئۆچقۇنى ۋە سامان توزانى «ھەر قايسىلارنى سېغىنىپ، تولا ئويلاپ رەڭگى-روھىم سارغىيىپ ساماندەك بولۇپ كەتتى» دېگەن مەنىنى؛ ئىككى كىچىك تۆشۈك ئىككى كۆزگە سىمۋول قىلىنغان بولۇپ «يولىنىزغا تولا قارىپ كۆزلىرىم تېشىلەي دەپ قالدى» دېگەن مەنىنى؛ قۇش پېيى قانانقا سىمۋول قىلىنغان بولۇپ «باراي دېسەم ئارا يىراق، ئۇچۇپ باراي دېسەم قانىتىم يوق» دېگەن مەنىنى؛ كۆمۈر توزانى بىلەن كۆمۈر ئوتقا سىمۋول قىلىنغان بولۇپ «ئىشقى-پىراقىنىزدا كۆيۈپ قارا كۆشەي بولۇپ قالدىم» دېگەن مەنىنى؛ تاش «رەھىمسىزلىك» كە سىمۋول قىلىنغان بولۇپ «ھەجەپمۇ كەلمەيسىز، گەپ-سۆزىڭىزمۇ يوق، باغرىڭىز تاش ئىكەن» دېگەن مەنىنى، خالتا بۇرجىكىنىڭ قىيپاش تىكىلىشى يالغۇزلۇقتا سىمۋول قىلىنغان بولۇپ «سىز يېنىمدا يوق، يالغۇزلۇقتا بوينۇمنى قىسىپ غېرىپ بولۇپ قالدىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئادەتتە پەرزەنتلەر ئاتا-ئانىلىرىغا مۇناسىۋەت خەت خالتا ئەۋەتكەندە ئىچىگە كۆمۈر توزانى، كۆمۈر پارچىسى، قىزىلگۈل چېچىكى ۋە ماموق سالمايدۇ.

ئەجدادلىرىمىز يەنە مۇناسىۋەت-ھەرىكەتلەر ئارقىلىقمۇ ھەرخىل ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن، چىراي تۈرۈلۈپ قول شىلتىلسا ياكى باشقا تەڭلەشتۈرۈپ كۆتۈرۈلسە «بولدى، بولدى!»، «گېپىڭنى قوي؟»؛ قول ياكى بىر بارماق ئۆز تامان شىلتىلسە «بۇ ياققا كەل»، «مانا مەن؟»؛ قول كەينىگە شىلتىلسە «ماڭ كەت!»، «نېرى تۇر!»؛ بىگىز قول ئېغىزغا قويۇلسا «شۇك!»، «گەپ قىلما»؛ قول قۇلاققا تەگكۈزۈلۈپ بولۇپ شىلتىلسە «ئاڭلىمىدىم»؛

قول مەيدىگە قويۇلۇپ باش سىلىنسا «ھۆرمەت-ئىھتىرام بىلدۇرگەنلىك» ياكى «مەن ناماقۇل» ، «مەن ئەيىبلىك» دېگەنلىك بولىدۇ. قول پېشانىسىگە ئۇرۇلسا -ياكى تاماق چېكىلسە ھەيران-پەرىشان بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. باش بارماق بىلەن بىگىز قول ھىمىرىلسە ياكى ئالقان ھىمىرىلسە «پۇل» ، «پۇلغا كېلىدۇ. . . » دېگەنلىك بولىدۇ. قاش ئېتىلسا ياكى كۆز بىر تامانغا يۈگۈرتىلسە «تالاغا چىققىن» ، «ئانى قارا» ، «نېمە بولدى» دېگەنلىك، كۆزلىرى قىلىپ تاشلانسا «يېنىمغا كەل» ، «يېنىمدا ئولتۇر» دېگەنلىك؛ كالپۇك تەبەسسۇم ئارىلاش نەپىس بۆرتۈلسە «سۆيەي» دېگەنلىك؛ مىيىقىدا كۈلۈپ ئاستى كالپۇك بۆرتۈپ قويۇلسا، مەڭىستىمىگەنلىك، مەسخىرە قىلغانلىق ۋە «ھالىڭ شۇنچىلىكمۇ» دېگەنلىك؛ ئېڭەك ياكى ساقال چىڭ سىقىمدالسا دەرغەزەپتە «خەپ!» «ئاپلا، ھېلى بىكار!» دېگەنلىك بولىدۇ. . .

8. يامان ئىلىنىدىغان قىلمىش-ئادەتلەر

ھەر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يامان ئىلىنىدىغان قىلمىش-ئادەتلىرى بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىپادىسى ھەر خىل. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا تۆۋەندىكىدەك قىلمىش-ئادەتلەر «يامان بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە يامان ئىلىنىپ تەقىپلىنىپ كەلگەن:

1) ياشانغانلارنى، چوڭلارنى، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى، ئۇستازلارنى كۆرگەندە ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئىلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!» (تەڭتۇش، تونۇش-بىلىشلەر ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئىلىپ سالام دەيدۇ) دەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش لازىم. سالام بەرمەسلىك ئەدەپسىزلىك، ھاكاۋۇرلۇق قىلغانلىق دەپ يامان ئىلىنىدۇ.

2) چوڭلارنىڭ، ئاتا-ئانىنىڭ، كۆيئوغۇل (كېلىن)، قېيىنئاتا، قېيىنئانىنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ.

3) ئاياللار ئەرلەرنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ. ئەرلەر تۇرغان يەردىن ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، ئەرلەرنىڭ كەينىدىن ياكى ئولارنى يانداپ ئۆتۈشى لازىم.

4) چوڭلار كىچىكلەرنى «بالام، ئوغلۇم (قىزىم)» دەپ ئاتىشى لازىم، بولمىسا «ئالجىغان»، «قېرىغىنىنى تۇيمىغان» دەپ ئەيىبلىنىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارنى «دادا»، «بوۋا»، «موما»، «ئانا»، «ئاكا»، «ئاچا» دەپ ئاتىشى لازىم، بولمىسا، «ئەدەپسىز»، «تەربىيە كۆرمىگەن» دەپ قارىلىدۇ.

5) كۆرۈشمىگەن (جۈملىدىن، سەپەردىن كەلگەن) ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-ئاغىنىلەر كۆرۈشكەندە چوڭلار، تەڭتۇشلار قۇچاقلىشىپ مەڭزىنى-مەڭزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ، كىچىكلەرنى بولسا، بېشىنى باغرىغا بېسىپ پېشانىسىگە سۆيىدۇ. ئاياللار-چوڭلار، تەڭتۇشلار مۇرىلىرىنى تۇتۇشۇپ يۈزلىرىنى-يۈزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ. كىچىكلەرنى باش-كۆزىنى سىيلاپ پېشانىسىگە، مەڭزىگە سۆيۈپ كۆرۈشىدۇ. بولمىسا، «كۆيۈمسىز»، «مېھرى يوق»، «باغرى قاتتىق»، «كۆڭلى بۆلۈنۈپ كەتكەن» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

6) سىرداش دوست - ئاغىنىلەردىن باشقىلار ئادەتتە بىر-بىرىنى «سىز»، «سىلى»... دەپ ئاتىشى لازىم، «سەن» دېيىلسە «كۆزگە ئىلمىغانلىق»، «پەس كۆرگەنلىك» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

7) ئىشىك ئالدى ياكى ئۆيگە يېقىن ئارىلىقتا تونۇش-بىلىشلەر ئۆچرىشىپ قالغان تەقدىردە، سالاملاشقاندىن كېيىن «ئۆيگە باشلاي»، «خىزمەتتە بولاي» دېيىش لازىم. بولمىسا «قىزغانچۇق»، «ئادەمگەرچىلىكى يوق» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

8) مېھمان ياكى بىرەر ئىش بىلەن كەلگەن ئادەم ئۆيگە «ئەسسالام» دەپ كىرىپ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ (ياكى يېرىم تۇرۇپ) ئاندىن ئولتۇرۇش لازىم. بۇ بېرىش-كېلىشتە بىلىشكە تېگىشلىك ئاساسلىق قائىدە، بولمىسا «قائىدىسىز»، «ھاكاۋۇر» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

9) تاماقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن، چوڭ-كىچىك تەرەتتىن كېيىن قول يۇيۇش لازىم، بولمىسا «تەبىئىتى يوق، مەينەت» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

10) قول يۇغاندا، بولۇپمۇ ساھىبخان مېھمان قولىغا سۇ ئالاندا، قولىنى سىلكىمەي لۆڭگە ياكى قولياغلىققا ئېرتىش لازىم.

11) مېھمانغا چاي، تاماق قۇيۇلۇپ ساھىبخان «قېنى ئالىلى، باقلى» دەپ تەكلىپ قىلمىغۇچە ئالدىراپ چايغا ياكى تاماققا قول ئۇزىتىشقا بولمايدۇ.

12) مېھمانغا چاي، تاماق سۇنغاندا، ئوڭ قول بىلەن سۇنۇش لازىم. بولمىسا، «كۆزگە ئىلمىغانلىق» دەپ قارىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئوڭ، سولغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئەجدادلىرىمىزدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ئوڭ، چەپ قارىشى» نىڭ ئىپادىسى. مەلۇمكى، ئادەم ھەرىكەتلەنگەندە، ھامان ئوڭ قول، ئوڭ پۇت ئەپچىل، يېنىك ھەرىكەتلىنىدۇ، سول قول، سول پۇت سۆرەلمە كېلىدۇ. بەدەندىكى كۈچ سالمىقىمۇ ئوڭ قول، ئوڭ پۇتتا ئارتۇق بولىدۇ. بۇ ھال ئەجدادلىرىمىزدا ئوڭ، چەپ قارىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن بۇ قاراشقا مۇناسىۋەتلىك خېلى نۇرغۇن ئادەت شەكىللەنگەن:

سالام بەرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكرەك ئۇستىگە قويۇپ سالام بېرىش، مېھمانغا چاي، تاماق قويۇش، سوۋغات تەقدىم قىلىش

ياكى بىرنگە بىر نەرسە بېرىشتە ئوڭ قول بىلەن بېرىلىشى شەرت، سول قول بىلەن بېرىلسە ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. ئۆيگە كىرىشتە ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتنى كۆتۈرۈپ بوسۇغىدىن ئۆتىمىز، ئات-ئۇلاغقا مىنگەندە ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتنى ئاتلىدۇرۇپ ئاندىن مىنىمىز، كېيىم كىيگەندە ئالدى بىلەن ئوڭ يەڭگە ئوڭ قولنى ساپىمىز، ئىشتان كىيگەندە ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتقا ئوڭ پۇشقاق سېپىلىدۇ، ئاياغ كىيگەندىمۇ شۇنداق، ھەتتا بىرەرنىمگە ئىشتا پەملىكلىكى، مەجەز-خۇلقىنىمگە يېقىملىقى ... «ئوڭلۇق» دېگەن بۇ ئىبارە بىلەن تەرىپلىنىدۇ، بىر ئىشنىمگە ئوڭۇشلۇق بولغان، بولمىغانلىقى، ياتقاندا قارا بېسىش، بەزى كۇنلىرى كىشىنىمگە سەپرا سىنىمگە ئۆرلەپ قېلىشى قاتارلىقلارمۇ ئوڭ، چەپ قارىشىغا باغلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئىشمىز (تەلىيسىز) ئوڭغا تارتىپ (ئوڭدىن كېلىپ) يۇرۇشۇپ كەتتى»؛ «ئىشىمىز چەپكە تارتىپ ئىلگىرى باسمىدى»، «سول تەرىپىمنى بېسىپ ياتقانىكەنمەن، قارا بېسىپ كەتتى»، «سول يېنىنى بېسىپ ياتقانمۇ، قاپاقلىرى چۇشۇپ كېتىپتۇغۇ» دېيىلگەنلەرگە ئوخشاش. بۇندىن باشقا ئادەتتە «ئوڭ گەپ قىلغىنا!»، «تۇغمەنمۇ ئوڭ چۆگىلەيدۇ» دېگەندەك تەمسىل سۆزلەرمۇ كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ، باشقا مىللەتلەردىكىدەك ئۇيغۇرلاردىمۇ خوتۇن كىشى «ئادەمنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارالغان» دەپ كەمسىتىدىغان ئادەت بار. بۇمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئوڭ، چەپ قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

13) ئادەتتە مېھمان ئالدىغا قويۇلغان تاماقنى ئاشۇرۇپ قويماسلىقى، تاماق ئاغزىغا تېتىمىغان تەقدىردىمۇ «ۋاي مەززىلىك بوپتۇ، ئوخشاپتۇ» دەپ مەمنۇنىيەتلىك بىلدۈرۈش لازىم. بولمىسا، كىشى ياراتمىغانلىق بولىدۇ.

14) مېھمان پۇتنى ئارۋاڭ-سارۋاڭ سۇنۇپ ئولتۇرماسلىق، بولۇپمۇ داستىخانغا قارىتىپ پۇتىنى سۇنۇپ

ئولتۇرماسلىقى لازىم. ئۇنداق قىلىش ساھىبخانغا، داستىخانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق بولىدۇ. چوڭلار ئالدىدا پۇتنى ئارۇاڭ-سارۇاڭ قىلىپ، مىڭگەشتۇرۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

15) مېھمان ساھىبخانىنىڭ ئۆيىدىكى نەرسە-كېرەكلەرنى قالايمىقان تۇتماسلىقى، ئاختۇرماسلىقى، ئۇ ئۆيدىن بۇ ئۆيگە مېڭىپ يۈرمەسلىكى، بولۇپمۇ قىز-ئاياللار يېنىغا، قازان بېشىغا بېرىۋالماسلىقى لازىم. بۇ يات قىلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

16) مېھمان داستىخان يىغىلىماستىن بۇرۇن ئالدىراپ تۇرۇپ كەتمەسلىكى كېرەك. تالاغا چىقىش زۆرۈرىيىتى بولغاندا داستىخاننى دەسسەپ ياكى ئاتلاپ ئۆتۈشكە، مېھمانلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە بولمايدۇ، ئۇنداق قىلىش ساھىبخانىنى، مېھمانلارنى كۆزگە ئىلمىغانلىق بولىدۇ.

17) مېھماندارچىلىق سورۇنىدا، تاماق ئۈستىدە بۇرۇن تارتىش، بۇرۇن-قۇلاق كولاش، مىشقىرىش، تۈكۈرۈش، تىرناق ئېلىش، ئوسۇرۇش، جۇملىدىن ئاممىۋى سورۇنلاردا شۇنداق قىلىش تەبىئەتسىزلىك ۋە ئەك چوڭ ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

18) مېھمانلار، جۇملىدىن باشقىلار پاراڭلاشقاندا ئىشىك ماريماسلىق، چوڭلار گەپ قىلغاندا لوقما سېلىپ ئېغىز غېرىچلىماسلىق لازىم. ئۇنداق قىلىش ئەڭ يامان قىلىق، ئاقساقاللىق، ئاتكاچىلىق ھېسابلىنىدۇ.

19) مېھماندارچىلىق ئۇستىدە ۋە ئادەتتە غەيۋەت-شىكايەت قىلىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئاداۋەتلەر ئاشۇنداق غەيۋەت-شىكايەتتىن كېلىپ چىقىدۇ.

20) مېھماندارچىلىقتا بالا ئەگەشتۇرۇپ بېرىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى بالىلارنىڭ جوداسىدا مېھماندارچىلىقمۇ كۆڭۈللۈك بولمايدۇ. بالا ئاپارغۇچىمۇ ئارام خۇدا يەپ-ئىچىپ

ئولتۇرالمايدۇ. «تويغا بارساڭ تويۇپ بار، بەش بالاڭنى قويۇپ بار» دېگەن ماقال شۇنداق ئادەتكە قارىتا مەيدانغا چىققان.

21) مېھمان داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن «ئالاھۇئەكبەر» دەپ دۇئا قىلىپ، «رەھمەت» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ياكى يېرىم تۇرۇپ ساھىبخانىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش لازىم.

22) مېھمانغا ئېيتقان يەردىن قالماسلىق لازىم، ئېيتمىغان يەرگە بارماسلىق لازىم. چۈنكى سىزنى مېھمانغا چىللىغانلىق سىزنى ھۆرمەتلىگەنلىك، بارمىغانلىق قارشى تەرەپنى كۆزگە ئىلمىغانلىق، ئېيتمىغان يەرگە بېرىش قېلىنلىق ۋە تەمەخورلۇق قىلغانلىق بولىدۇ. «ئېيتقان يەردىن قالما، ئېيتمىغان يەرگە بارما» دېگەن ئىددىيوم شۇ ئاساستا شەكىللەنگەن.

23) يالاڭباش ۋە ئۆرە تۇرۇپ تاماق يېيىش يامان ئېلىنىدۇ.

24) غىزا-تاماقنى چاچماي، پاكىز يېيىش، ئاش ئەۋلادىنى بۇزۇپ-چېچىپ ئىسراپ قىلماسلىق لازىم. بولمىسا «ئادەمنىڭ رىسقى قالىدۇ»، «ئادەمنىڭ رىسقى كالتا بولىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

25) مېھمان، جۈملىدىن، بىرەر ئىش بىلەن كەلگەن ئادەم ئۆي ئىگىسىنىڭ ئالدىدا كىچىك بالا ۋە باققان مال-جانداربنى «ئەجەپمۇ چىرايلىق ئەت ئاپتۇ»، «ھەجەپمۇ چىرايلىق سەمىرىپتۇ»... دەپ تەكىلىپ قاراپ تۇرۇپ ماختىماسلىقى شەرت، ماختىسا «كۆز تېگىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ. ئاشۇنداق ماختاش بولسا، قارشى تەرەپ ئىچىدە «ئاغزىڭغا تاش» دەپ قارغايدۇ.

26) بىرى بىر نەرسە يەۋاتقاندا ئۇنىڭغا قاراپ مەسلەنمەسلىك لازىم، مەسلىنىپ قالسا «ئېچى كىرىپ

نالىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

27) تاماق ئۈستىگە بىرى كىرىپ كەلسە، ئۇنىڭغا تاماق قويماسلىق «قىزغانچۇقلۇق»، «ئاچكۆزلۈك» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

28) مەيلى ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-ئاغىنە بولسۇن تالادىن كىرگەندە، بولۇپمۇ سەپەر ئۈستىدىن كەلگەندە شۇ ئۆيدىكى كىچىك بالىنى ئالدىراپ قولىغا ئالماسلىقى لازىم. بالا ئالدىراپ قولىغا ئېلىنسا «يول ئىسسىق ئۆتۈپ ئۇچۇنۇپ قالىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

29) يۇگۈرۈپ، هاسىراپ-هۆمۈدەپ ئالاقزادىلىكتە ئۆيگە كىرمەسلىك لازىم. چۈنكى ئۆي ئىگىسى بىرەر كۈتۈلمىگەن ئەهۋال تۈغۈلغاندىمۇ؟ دەپ غەم-غۇسسىگە قالىدۇ.

30) ئۆيدە ئەخلەت قوندۇرماسلىق لازىم، ئەخلەت قونۇپ قالسا «بەرىكەت قاچىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

31) ئىشىك ئالدىغا كىر سۇيى ۋە يۇندا تۆكمەسلىك لازىم. كىر سۇيى-يۇندا تۆكسە ئادەمنى مەينەت باسىدۇ، ئادەمنىڭ سوغۇق تەلەت قىلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

32) يۇز-كۆزنى سۇنى ئېقىتىپ تۇرۇپ يۇيۇش لازىم. ولمىسا، يۇندىدا يۇز يۇغانغا باراۋەر دەپ قارىلىدۇ.

33) ئوچاق بېشى، قۇدۇق بېشىغا كىر ۋە قول چايقايدىغان داس قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇشقا، قۇدۇققا، سۇ ئىدىشىغا، چېلەك، ساپلىق-نوگايدىن باشقا نەرسىلەرنى سېلىشقا بولمايدۇ.

34) ئىشىك ئالدىغا، جۇملىدىن ئۆيگە (كىچىك بالا، ئاغرىقلار بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە ئۇدۇل كەلگەن يەرگە چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىسا تەبىئەتسىزلىك، هاياسىزلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

35) كۈن، ئايغا قاراپ چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىش، سۇغا سىيىش، ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرۈش، ئەتىگەندە يۇز يۇماي تۇرۇپ كۈنگە قاراش يامان ئېلىنىدۇ. «ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرسەڭ

يۇزۇڭگە چۈشەر» دېگەن ماقال شۇ ئادەتتىن كېلىپ چىققان.

36) زىرائەت ۋە يۇمران ئوت-چۆپلەرنى دەسسەش، يۇلۇش بولۇپمۇ ئۇستىگە سېيىش يامان ئېلىنىدۇ. دەسسەپ يۇلۇنسا، ئۇستىگە سېيىسە ئۇلار «يورۇقلۇقتىن مەھرۇم بولىدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

37) تۇزغا، ئوتقا تۇكۇرۇش يامان ئېلىنىدۇ.

38) نان پارچىلىرىنى، تۇزنى دەسسەشكە، نان سالغان ساندۇق ۋە تۇز خالتىسىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇشقا بولمايدۇ، بۇنداق قىلىش نان-تۇزغا ھۆرمەت قىلمىغانلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى نان-تۇزنى ئەجدادلار جاندەك ئۇلۇغلاپ كەلگەن. يېڭى توي قىلغان ئىككى ياشقا تۇزغا چىلانغان نان يېگۈزۈش ئادىتى، نانىنى تىلغا ئېلىپ («نان تۇرۇپتۇ»، «نان ئېلىپ ئۇرسۇن»، «نان دەسسەپ بېرەي» دەپ) قەسەم قىلىش ئادىتى، ۋاپاغا جاپا قىلغۇچىنى، يۇرت-جامائەتتىن يۇز ئۆرۈگەن كىشىنى «تۇزۇم ئېلىپ ئۇرسۇن»، «تۇزكور» دەپ قارغاش ئادىتى ئەنە شۇ ئەقىدە ئاساسىدا كېلىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەتتە، شۆھرەت، ھارام دۇنيا، ھوزۇر-مەئىشەت قوغلىشىپ ۋەتەنگە، خەلقە، دوست-يارەنلىرىگە خائىنلىق قىلغانلار «تۇزكور» دەپ قارغىلىدۇ.

39) ئۆيدىن خوشلىشىپ چىققاندىن كېيىن، ئارقىسىغا يانماسلىق لازىم، ئارقىسىغا يانسا «سەپەر ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

40) سەيشەنبە، جۈمە كۈنى يولغا چىقىشقا بولمايدۇ. چۈنكى كۈنلەر ئىچىدە سەيشەنبە قۇتسىز كۈن، شۇ كۈنى «توڭگۈزمۇ مويىنى تاشلىمايدۇ»؛ جۈمە روھىناتلارنىڭ سېغىنىشلىق كۈنى، جۈمە كۈنى ئەجدادلار روھىغا دۇئا-تەگبىر قىلماي، توپا بېشىنى يوقلىماي بولمايدۇ، دەپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى كۈندە يولغا چىقىش «يامان بولىدۇ»،

«پېشكەللىككە ئۇچرايدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

41) چارۋا-مالنى بولۇپمۇ قوينى ئۇرماسلىق، تەپمەسلىك لازىم. چۈنكى قوي ئامەت، بەختنىڭ سىمۋولى دەپ قارىلىدۇ. ئەتىگەندە قوي ئۇچرىسا «ئامەت كېلىدۇ» دېيىش ئادىتى ئەقىدە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا قوينى ئۇرۇش، تېپىش يامان ئېلىنىدۇ.

42) ئايالالار ئارغامچا ۋە كىر سۇيىنى ئاتلىماسلىق لازىم. ئارغامچىنى ئاتلىسا، ھەمراھى ئاسان چۈشمەيدىغان، كىر سۇيىنى ئاتلىسا، تۇغۇتتا ھال باسمىغان بولۇپ قالىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

43) يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيگە يات كىشى كىرىشكە بولمايدۇ. شۇڭا ئىشىك بېشىغا قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇلىدۇ. ئادەتتە تۇغۇت يوقلاپ كېلىدىغانلارمۇ ئون ئىككى ئىدىرىدىن كېيىن يوقلايدۇ.

44) كىشىگە قول شىلتىپ تۇرۇپ گەپ قىلىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى ئۇنداق قىلىش كىشىنى كۆزگە ئىلمىغانلىق، پەس كۆرگەنلىك بولىدۇ.

45) ئويناشىپ بولسىمۇ كىشىگە تىغ تەڭلەشكە بولمايدۇ. چۈنكى تىغ شەرتلىك، يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

46) چوڭلارنىڭ، جۈملىدىن، ئۇستازلارنىڭ ئالدىدا تاماكا چەكمەسلىك، ئىچىملىك ئىچمەسلىك لازىم. ئۇنداق قىلىش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

47) كىشى ئوتتۇرىسىدا گەپ توشۇش تولىمۇ يامان ئېلىنىدۇ. گەپ توشۇغۇچى «سۇخەنچى»، «تەخسىچى»... دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

48) ئەتىگەندە ۋە ياتاردا چۇش ئۆرۈشكە بولمايدۇ. بۇنداق چاغدا ئۆرۈلگەن چۇش ئوڭىغا تارتمايدۇ دەپ قارىلىدۇ.

49) ئەتىگەندە يىغلاش ۋە قايغۇ، قورقۇنچ ئۇقۇمىدىكى

سۆزلەرنى قىلىش يامان ئىلىنىدۇ، چۈنكى ئەتتىگەندە يىغلاش، ئۇنداق سۆزلەرنى قىلىش پېشكەللىك ئىلىپ كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

50) پۇتنى قىبلىگە سۇنۇپ يېتىش يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

51) چاچ-ساقال، بۇرۇت، تىرناقنى ۋە ئەۋرەت مويىنى، قولتۇق مويىنى زىيادە ئۆستۈرۈۋېتىش يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

52) ئەر-ئايال بىللە بولغاندىن كېيىن شۇنىڭدەك بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل-قىزلار ۋە چوڭلار چۈشىدە جىنسىي مۇناسىۋەتتىن هوزۇرلانغان بولسا غۇسلى قىلىش كېرەك. غۇسلى قىلمىسا يامان بولىدۇ. «ئادەمنى پالاكەت باسىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. ئايالار هەر قېتىم ئادەت توختىمىغاندا يۇيۇنمىسىمۇ «پالاكەت باسىدۇ» دەپ يامان ئىلىنىدۇ.

53) ئات-كالا، قوي، تۆگە، جەرەن-كېيىك قاتارلىق هايۋانلار، غاز-ئۆردەك، توخۇ، كەكلىك قاتارلىق ئۇچار قاناتلاردىن باشقا چوشقا، ئېشەك-قېچىر، ئىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يىرتقۇچ هايۋانلارنى هارام دەپ يېمەيدۇ، قوي-كالىلار-نىڭمۇ رەسمىي بوغۇزلانغانلىرىنى يەيدۇ، قېنىنى ئىچمەيدۇ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغانىنى يېمەيدۇ.

54) نامازغا ئوقۇغاندا ۋاراڭ-چۇرۇك قىلىش، ئەزان توۋلىغاندا پاراڭ سېلىش يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

55) نامازغا ئوقۇۋاتقاندا سەپنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە بولمايدۇ.

56) زاراتلىققا قالايمىقان كىرىش مەنئى قىلىنىدۇ.

57) نامازغا ئوقۇيدىغان ئۆيگە، بولۇپمۇ قىبلە تامغا ئادەم سۇرىتى ئېسىشقا بولمايدۇ.

58) ئىسلام دىنىدىن غەيرىي دىنداكىلەرنىڭ مەسچىتكە

كىرىشى، مەسچىت ئەتراپى ۋە ئىچىدىغان سۇ بويىدا چوشقا بېقىشى يامان ئېلىنىدۇ.

59) كىشىنى تىللاش، بولۇپمۇ بىراۋنىڭ ئايالىنى ئاتاپ تىللاش بەك ئېغىر ئېلىنىدۇ.

60) كەيپىخورلۇق، قىمارۋازلىق پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ.

61) قۇدۇق، ئېرىق-ئۆستەڭ بويىغا ھاجەتخانا، قوتان سېلىش مەنئى قىلىنىدۇ.

62) زىنا قىلىش، كىشىگە قارا ساناش، كىشى ھەققىنى يېيىش قاتارلىق ئىشلارغا پۈتۈن جەمئىيەت لەنەت-نەپرەت ياغدۇرىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۇرمۇشىمىزدا يامان ئېلىنىپ كېلىۋاتقان بۇنداق قىلمىش-ئادەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەنئەنىۋى مىللىي ئەخلاق مىزانىمىز ئاساسىدا تەقىپلەنگەن، بىر قىسمى ئىسلامىيەت ئەخلاق مىزانى ئاساسىدا تەقىپلەنگەن بولسىمۇ، ئۇ قەدىمكى ئەنئەنىمىز بىلەن مۇجەسسەملىشىپ مىللىي ئەخلاق مىزانىمىزنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان. بۇ ئەدەب-قائىدىلەرنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا ئىجتىمائىي ئەخلاق سۈپىتىدە ئىزچىل تەرغىپ قىلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىقىنى قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزدىن بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بۇ مەسىلە شېئىر تىلى بىلەن ۋەسىيەت، نەسىھەت تەرىقىسىدە ئۆلادلارغا تەقدىم قىلىنغان:

110 تولا كونا بىر سۆز مەسىلدە كېلۈر،
ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر.

246 كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،
يامان ئاتلىق ئولسا، قارغىش ئالۇر.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇياڭلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.
869 كىشى قىس ئەمەستۇر كىشىلىك قىس ئۇل.
دۇرۇس، چىن كىشى ئۇ، تولا ماختىلۇر.
334 مەي ئىچمە، بۇزۇقلۇقتىن بولغىن يىراق،
زىنا قىلما، پاسىق دەپ ئالما ئاتاق.
1338 هاراق مىڭ گۇناهقا پاتۇرغاي سېنى،
قاچار بەخت زىنادىن، يۇزۇڭ تۆكۈلەر.
1664 دۇرۇسلۇق، ئۇيات هەم بۇ ياخشى قىلىق،
بىرىكسە بۇ ئۇچى بولۇر خۇشچىلىق.
2724 تەمەگەر قۇل ئېرۇر، گەر بولسىمۇ خان،
بولۇر پەس تەمەگەر كىشى هەرقاچان.
2863 خىيانەت قەيەرگە گەر باسسا ئاياغ،
قاچار پايدىلىق ئىش هەمىسى يىراق.
4102 ئۇششاق سۆز قىلما سەن كىشىنى چېقىپ،
دۇرۇس سۆزلە، تۇرماي بارىنى يېپىپ.
4114 باداشقاننى قۇرما، يانچە ياتمىغىل،
قاقاقلاپ قاتتىق ئۇن بىلەن كۇلمىگىل.
4115 يانا تىرناق ئالما، مىنگەشتۇرمە پۇت،
قىلىپ خار، قاچۇرغاي سېنىڭدىن ئۇقۇت.
4116 سېنىڭدىن بۇيۇكلەر مەگەر قىلسا سۆز،
قۇلاق سال ئۇنىڭغا، ئۆز سۆزۈڭنى ئۇز.
4129 يېمەكنى ئال ئوڭ قول بىلەن، ئى هېكىم،
ئاۋۋال ئېيت بىسمىللاهىررااهمانىررهىم.
4212 قوشۇلما پىتىنخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم تىلىدىن چىقار ئوت-چېقىن.
4506 ئوغۇل-قىزغا ئۆگەت بىلىم هەم ئەدەپ،
بېرۇر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيا نەپ.

4508 پەزىلەتنى قويماي ئوغۇلغا ئۆگەت،
ئاڭا مال بەرگۈسى يىغىپ پەزىلەت.
4605 پۇتۇن نەرسىنىڭ تەرتىپ-يوسۇنى بار،
يوسۇنلۇق بولسا ئەر يۈزى نۇرلىنار.
4606 يوسۇن-قائىدە ئۇقماس قىلىقسىز كىشى،
كىشىگە قوشۇلسا، تۇزەلمەس ئىشى.

ئون ئالتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم-پەن ساۋادى

ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا نۇرغۇن قىممەتلىك ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى ھاسىل قىلىش بىلەن تەڭ بىر قاتار ساددا ئىلمىي قاراشقىمۇ ئىگە بولغان. بۇ مەركەزلىك ھالدا پەلسەپە، ئاسترونومىيە، تىببابەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە ئىپادەقىلىنىدۇ.

1. ساددا پەلسەپىۋى قاراش

باشقا مىللەت خەلقىنىڭ ئەجداتلىرىغا ئوخشاش بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزمۇ ئەڭ قەدىمكى دەۋردە كۇن، يەر، سۇ، ئوت، ھاۋا قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇناتتى، ئەجدادلىرىمىز بۇ ئېتىقاد ئاساسىدا تەبىئەتتە يۈز بېرىدىغان ھەر خىل ھادىسىلەرگە قاراپ يەر يۈزىدىكى بارلىق نەرسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشىنىڭ ئاسمان، كۇن، ئاي، يۇلتۇز، ھاۋا... ۋە يور ۇقلۇق-قاراڭغۇلۇق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تەدرىجى ھېس قىلىپ، دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق (يەر) دىن يارالغان (بۇ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «توت زات قارىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن تونۇشقا كەلگەن، تۇركى تىلدا سۆزلىشىدىغان بەزى قەۋملار ئىچىدە دۇنيانىڭ يارىلىشى

توغرىسىدىكى ئەپسانىلەردە «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا ئالەمنى قاراڭغۇ ئىس-تۈتەك قاپلىغانىكەن، كېيىن ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەر بىلەن ئاسمان ئاستا-ئاستا چوڭىيىپ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن كۈن بىلەن ئاي تۇغۇلۇپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن قاراڭغۇ بىلەن يورۇقلۇق ئايرىلىپ، ئادەمزات، جان-جانىۋارنىڭ تىرىكچىلىكى پەيدا بولغان ئىكەن»[1] دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەمنىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر ۋە ئەقىدىلەرگىمۇ شۇ قاراشنىڭ روھى سىڭگەن. ئۇ ئەپسانە-رىۋايەتلەردە ئادەمزاتنىڭ ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋا ئانامدىن تۆرەلگەنلىكى، ئادەم ئاتىنىڭ تۇپراقتىن يارىتىلغانلىقى؛ ھاۋا ئانىنىڭ ئادەم ئاتىغا جەننەتتە جور بولغانلىقى ۋە ئادەمنىڭ تەقدىرىنىڭ ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا باغلىنىشلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرمەسلىك، يۇزىنى يۇماي كۈنگە قارىماسلىق، كۈنگە، ئايغا قاراپ تەرەت قىلماسلىق، ئاي يېڭى تۇغۇلغان كۈنى ئىچىدە «كېلەر مۇشۇ ئاي مۇشۇ كۈنگىچە ئامان-ئېسەن قىلغايسەن» دەپ ئايغا قاراپ دۇئا قىلىش، ئاسماندا يۇلتۇز كۆچكەننى كۆرگەندە ئىچىدە «ئۇلۇمدىن خەۋىرىم بار، دوزاختىن قورقۇنچۇم بار» دەپ يەرگە قارىۋېلىش؛ كىندىك قېنىنى تۆكۈلۈپ ئۆسكەن يېرىنى «ئانا يۇرت»، «ئانا ۋەتەن» دەپ ئاتاش، يەرنى پاك بىلىپ مېيىتنى يەرگە كۆمۈش قاتارلىق ئادەتلىرىگە ئاشۇ ئاسمانىنى، تۇپراق (يەر) نى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى سىڭگەن.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۆت زات قارىشىنى ئۇلارنىڭ كۈن، ئاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاسمان جىسىملىرىنى ئۆزۈن مۇددەت كۆزىتىش ئارقىلىق بەزى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ بەلگىلىك بىر ۋاقىتتا «تۇغۇلۇپ»، «مېڭىپ»، «پېتىش» تەك بۇرجلۇق

① نىغمەت مىڭجان ئوغلى «قازاقنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 595-بەت.

ھەرىكەت ھالىتىنى ۋە ئۇنىڭ ھاۋارايى، جۇملىدىن يەر يۈزىدىكى مەۋجۇداتلارغا بولغان تەسىرگە قارىتا ھاسىل قىلغان چۈشەنچىلىرىنىڭ يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ چۈشەنچىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ يەتتە يۇلتۇز، ئون ئىككى بۇرجقا باغلاپ، ئۇلارنىڭ خاسىيىتىنى بىر-بىرلەپ تەرىپلەپ مۇنداق ئىلمىي يەكۈن چىقارغان:

143 ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت.
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت.

(«قۇتادغۇبىلىك» بەشىنچى بابقا قاراڭ) بۇندىن باشقا ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۇنيا ۋە تۇرمۇش ھەققىدىكى ئوي-چۈشەنچىلىرى ماقال-تەمسىللەردىمۇ يەكۈنلەنگەن، «ئىشلىگەن چىشلەيدۇ»، «بەخت ئەدە، پېشانەڭدىكى تەردە» ئەنە شۇنداق ئوي-چۈشەنچە يەكۈنلەنگەن ماقاللاردىن. ئۇ تەقدىر ئىلاھلىقنى يادرو قىلغان ئىسلامىيەت پەلسەپىسىگە قارشى قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا دۇنيانى ئەمگەك ياراتقانلىقى، ئادەمنىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ساددا ماتېرىيالىستىك چۈشەنچە گەۋدىلەنگەن.

2. ئاسترونومىيىلىك قاراشلار

بىپايان يايلاقتا كۈندۈزى مال بېقىش، كېچىسى مال ساقلاش بىلەن، كەڭ پېزىلىقىشلاقلاردا سەھەر تۇرۇپ كەچ يېتىپ، ئېتىز-ئېرىق، تېرىم-يېغىم ئىشى بىلەن بەند بولۇپ ئۆتكەن ئەجدادلىرىمىز دائىم تەبىئەتنىڭ، بولۇپمۇ، ھاۋا رايىنىڭ ھەر خىل ۋەھىمىلىرىدىن خالىي بولالمىغان. ئۇلار

مشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى ئاساسىدا تەكرار ئۆزىتىش ئارقىلىق ئۇنداق ۋەھىمىلەرنىڭ بەزى ئاسمان جىسىملىرىدا پەيدا بولىدىغان ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئۇناسىۋەتلىكىنى ۋە ئۇنىڭ مەلۇم قانۇنىيەتكە باغلىنىشلىقىنى ئېيتىپ قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەجدادلىرىمىز كۈن، ئاي ۋە بەزى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ چىقىش-پېتىش قاتارلىق ئۆزگىرىش ھەرىكىتىنىڭ دەۋر قىلىش ۋاقتىنى (بۇرجلۇق ۋاقتىنى) ھېسابلاپ ئېنىقلاپ چىققان ۋە شۇ ئاسمان جىسىملىرىنى ھەرقايسىدۇرۇپ ئۇلارغا ئايرىم-ئايرىم ئات قويغان. شۇ ئاساستا يىل، پەسىل، ئاي پەرقلىرىنى تېپىپ چىقىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋاقىت-مەزگىللىرىنى بەلگىلىگەن، ئادەتە ھاۋا رايىدا بولىدىغان ئۆزگىرىشنى ئالدىن تەخمىنلالايدىغان بولغان، خەلق ئىچىدە مۇنداق خەۋەر قىلىدىغانلار «مۇنەججىم» نامى بىلەن مەشھۇر.

مۇنەججىملەرنىڭ ھۆكمىچە: ئەگەر ئۇكەر (ھۇكەر) («تۆمۇر قوزۇق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۆپىيىپ، ئايغا يېقىنلاشىپ ماڭسا (ھەرىكەتلەنسە) شۇ ئايدا بوران-چاپقۇن ئاز بولىدۇ؛ ھەرگە يېقىنلاشسا، كۆكلەم يېقىنلاشىدۇ؛ سۇغا يېقىنلاشسا، يامغۇر-يېشىن كۆپ بولىدۇ؛ قۇرغاق يەرگە يېقىنلاشسا، قۇرغاقچىلىق، تاغقا يېقىنلاشسا، پىژغىرىم ئىسسىق بولىدۇ؛ ئۇكەر ياتسا (كۆرۈنمىسە) تومۇز كىرىدۇ، ئۇكەر تۇغسا، (قايتا چىقسا)، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى توختاپ دان تۇتىدۇ، مېۋىلەيدۇ. ئادەتتە 5-ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7-ئاينىڭ بېشىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئاسمان بوشلۇقىدا ئۇكەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ، بۇ ھالەت تەخمىنەن قىرىق كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ خەلق ئىچىدە «ئۇكەر پاتتى» ياكى «يەرگە چۈشتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ئۇكەردىن كېچىسى يول يۈرگەندە كومپاس

ئورنىدا پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇلار ئۇكەرگە قوشنا ئىككى يۇلتۇزنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ بىرىنى «بېلىق يۇلتۇز» يەنە بىرىنى «قوزا يۇلتۇز» ؛ ئەڭ ئېگىزدىكى ساتورىن يۇلتۇز تۇركۇمىنى «ئاقار يۇلتۇز» ، «تارازا يۇلتۇز» ؛ مېركۇرىي يۇلتۇز تۇركۇمىنى سۈمبىلە («بۇغداي بېشى») دەپ ئاتىغان، مۇنەججىملەرنىڭ ھۆكمى بويىچە: بېلىق يۇلتۇز غۇۋالاشسا، قىش ئاخىرلىشىدۇ، قوزا يۇلتۇز ئۆرلىسە كۆكلەم باشلىنىدۇ؛ تارازا يۇلتۇز تۇغۇلسا، ئىسسىق يېنىشقا باشلاپ، تاڭ سالقىنلىشىپ ئارپا، بۇغداي پىشىدۇ. سۈمبىلە تۇغسا، كۈن كۈزگە تايايدۇ، قىشنىڭ تەييارلىقى باشلىنىدۇ. «سۈمبىلە يېمى، قىشنىڭ غېمى» دېگەن بۇ ماقال شۇ ئادەت ئاساسىدا چىققان. مۇنەججىملەرنىڭ ھۆكمى بويىچە، كۈن قوتانلاپ خۇنۇكلەشسە قار ياغىدۇ، ئاي قوتانلاپ خۇنۇكلەشسە ئوچۇق كۈن بولىدۇ، يېڭى ئاي تىك چىقسا، شۇ ئاي ئىچىدە ھۆل-يېغىن، بوران-چاپقۇن كۆپرەك بولىدۇ، كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرمۇ كۆپرەك سادىر بولىدۇ؛ ئۇدۇل چىقسا، كۈن ئوچۇق بولىدۇ؛ كونا ئاينىڭ چىقىشى، يېڭى ئاينىڭ بېشىدا ھاۋا رايىدا يا مۇنداق، يا ئۇنداق ئۆزگىرىش بولىدۇ. مۇنەججىملەر بۇنى «توقال» دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق ئەھۋال باش ئەتىياز، كەچ كۈزدە كۆپرەك سادىر بولىدۇ. «ئاينىڭ بېشىدىن قورقماي، بەشىدىن قورق» دېگەن ماقال ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇ تەجرىبىسى ئاساسىدا كېلىپ چىققان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەجرىبىسىدىن ئىسپاتلىنىشچە، تومۇز مەزگىلىدە كۈن قاتتىق ئىسسىپ كەتسە قىش ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوغۇق بولىدۇ، شەبنەم چۈشسە، كۈن كۈزگە تايايدۇ. قىراۋ كېچىكىپ چۈشسە، كۆكلەمۇ كېچىكىدۇ. مۇنەججىملەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ھۆكۈملىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن توغرىلىقى ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلانغان.

ئەجدادلىرىمىزدا باشقا مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھاۋا رايىغا بولغان تەسىرىگە قارىتا ئۇلارنى ياخشىق-يامانلىققا سىمۋول قىلىش ئەقىدىسى كېلىپ چىققان. كۇن، ئاي توغرىسىدا ناھايىتى ئوبرازلىق رىۋايەتلەر توقۇلغان. ئەجدادلىرىمىز كۇننى يەر يۈزىدىكى بارلىق ھاياتلىقنىڭ، ئاينى تۇن چىرىغىنىڭ سىمۋولى؛ مارسنى، جۇپىلىدىن قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى يامانلىققا (ئۇ چىققاندا ھەر خىل بالايىئاپەت بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ)؛ ۋېنىرا (چولپان) نى شادىيانلىققا؛ مېركۇرىي (سۇ يۇلتۇز) نى پاراۋانلىققا؛ يۇپىتېر (ئوت يۇلتۇز) نى بەختكە؛ مىرىخ (شامال يۇلتۇز) نى شادىيانلىققا؛ مېركۇرىي (سۇ يۇلتۇز) نى پاراۋانلىققا؛ يۇپىتېر (ئوت يۇلتۇز) نى بەختكە؛ مىرىخ (شامال يۇلتۇز) نى پالاكەتچىلىككە؛ ئاتارود (سۇ يۇلتۇز) نى بايىاشادلىققا سىمۋول قىلغان ۋە مۇشۇ ئاساستا ھاۋادا بولغۇسى ئۆزگىرىشكە روھىي ھازىرلىق كۆرۈپ ئادەتلەنگەن. ئاي، كۇن توغرىسىدىكى رىۋايەتتە مۇنداق ھېكايە قىلىنىدۇ:

«ئەلمىساقتا كۇن بىلەن ئاي قوشكېزەك ئىكەن، كىچىكىدىن ئايرىلماي چوڭ بولغانكەن. ئۇلار پەرىزاتتىنمۇ چىرايلىق بولغانلىقى ئۈچۈن چوڭ بولغانسېرى چىراي تالىشىپ قىزغىنىشىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بىر كۇنى ئىككىسى «سەندىن مەن چىرايلىق» دەپ جودالىشىپ، ئاچچىقلىرىغا پايلىماي يۇزلىرىگە قوغ چېچىشىپتۇ، كۇن شۇئان يۇزىنى سۇرتۇۋاپتۇ، يۇزى ۋاللىدە ئېچىلىپ بۇرۇنقىدەك نۇر چاقناپتۇ، ئاي ئالاقزادىلىكتە يۇزىنى شۇئان سۇرتەلمىگەنكەن، يۇزى داغلىشىپ پارقىرىماس بولۇپ قاپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىككىسى ئاداۋەتلىشىپ كۇن ئالدى بىلەن كۇندۇزى ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ، ئاي ئارقىسىدىن كېچىسى چىقىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئىككىسى ئاسماندا بولۇپ قېلىپ كۇن كۇندۇزنى، ئاي كېچىنى يورۇتىدىغان بولغانكەن». ئۇيغۇرلارنىڭ ھېكايە-چۆچەكلىرىدە

قىز-ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى ئاي بىلەن كۈنگە ئوخشىتىلىپ «ئاي دېسە، ئاغزى بار، كۈن دېسە، كۆزى بار» دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، روشەنكى، بۇنىڭغا ئاشۇ رىۋايەتنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ساددا ئاستىرونومىيىلىك قارىشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۆزىتىش ئەمەلىيىتىدىن كەلگەن ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلانغان.

3. يىلنامە-تەقۋىم

ئەجدادلىرىمىز يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئاستىرونومىيىلىك قارىشى ئاساسىدا ئۆز تىرىكچىلىكىنى ھاۋا رايىدا بولىدىغان ئۆزگىرىشكە ماسلاشتۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن كۈن، ئاي ۋە بەزى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ «چىقىش»، «پېتىش» قاتارلىق ھەرىكىتىنىڭ دەۋر قىلىش ۋاقتى بويىچە يىلنامە تۈزۈپ چىققان. بۇ يىلنامە بويىچە ئون بەش كۈن بىر مەزگىل؛ ئىككى مەزگىل ئوتتۇز كۈن؛ ئوتتۇز كۈن بىر ئاي؛ ئۈچ ئاي بىر توقسان (بىر پەسىل)، تۆت پەسىل ئون ئىككى ئاي؛ ئون ئىككى ئاي بىر يىل قىلىپ بەلگىلەنگەن. يىل-ئايلارغا ئايرىم-ئايرىم ئات قويغان. ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئۆزلىرى كۆزىتىپ كەلگەن كۈن، ئايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ قوزغىلىش ۋاقتىنىڭ ئون ئىككى يىلدا بىر دەۋر قىلىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ چىقىپ ئۇنى «مۆچەل» دەپ ئاتىغان ۋە يېزىق يوق شارائىتتا ئەستە تۇتۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ھەر يىلغا بىر خىل ھايۋان نامىدا ئات قويۇپ پەرقلەندۈرگەن.① بۇنىڭ بىلەن ئادەمنىڭ تۇغۇلغان ۋە

① مۆچەل ھېسابىنىڭ مەيدانغا كېلىشى توغرىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-تومدا مەخسۇس بىر تارىخىي رىۋايەت بېرىلگەن، 449-، 452-، 1066-بەتكە قارالسۇن.

مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەن يىل-ۋاقتىنى خاتىرىلەش، ياش ھېسابلاشتا شۇ مۆچەل يىل نامى ئاساس قىلىنىدىغان بولغان. بۇ يىلنامە بويىچە 3-ئاي يىل بېشى ھېسابلانغان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەجرىبە-سىناقلىرىدا 3-ئاينىڭ 22-كۈنى كۈن بىلەن تۈننىڭ تەڭلىشىپ، يەرنىڭ ھارارىتى ئۆرلەپ تەبىئەتتە قايتىدىن ئويغىنىش باشلىنىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان. بۇنىڭ بىلەن بۇ كۈننى يىلنىڭ، ئاينىڭ، كۈننىڭ يېڭىلىنىش شارائىتىدىن يېڭى يىل قىلىپ خاتىرىلەپ كەلگەن. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۇ مىللىي ئەنئەنىۋى بايرام «نورۇز» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەمەلىيەتتىدىن كەلگەن بۇ تەجرىبىلەر كىشىلەر تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ ئەقىدە-ئادەتكە ئايلانغان. ئۇيغۇرلاردىكى مۆچىلىدىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈپ كېتىشنى تىلەش ۋە مۆچىلى كەلگەن يىلى ئېھتىياتچان، ساخاۋەتكوي بولۇش، بىرەر قېتىم قازان قاينىتىش، مۇمكىنقەدەر قىزغۇچ رەختتە كۆڭلەك ياكى ئىشتاندەك بىر نەرسە كىيىش؛ ئادەم ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىش ئالدىدا مەرھۇمنىڭ يىلنى سوراش قاتارلىق ئادەتلەر ئاشۇ ئەقىدىدىن كېلىپ چىققان.

ئومۇمەن ئەجدادلىرىمىز بىر يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى، ئالايلۇق، قانداق ۋاقىتتا قانداق ئوۋغا چىقىش، چارۋا مالنى قانداق ۋاقىتتا كۆككە قويۇش، قانداق ۋاقىتتا كۈزلەككە، قانداق ۋاقىتتا قىشلاشقا يۆتكىلىش، قانداق ۋاقىتتا قوشقار، ئايغىر، بۇقىغا قويۇش، قانداق ۋاقىتتا تۆل ئېلىش؛ قانداق ۋاقىتتا قوشقا چىقىپ ئۇرۇق سېلىش، قانداق ۋاقىتتا قانداق پەرۋىش قىلىش، قانداق چاغدا ئۇرۇپ-يىغىش، باغ-ۋارانلارنى پەرۋىشنى قانداق قىلىش، قانداق ۋاقىتتا ئوسا قىلىش... قاتارلىق تىرىكچىلىك ئىشلىرىنى شۇ يىلنامە بويىچە قىلىشقان ۋە بۇ يىلنامىگە چىڭ ئەقىدە قىلىپ ئادەتلەنگەن. ئۇلار ئۆز

ئەقىدىلىرىگە خىلاپەن ئىش كۆرگەندە ھەر خىل زىيان-زەخمەتلەرگە ئۇچرىغان.

دەۋر ئېتىبارى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ پاكىتلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەقۋىمچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاسترونومىيىلىك قاراشنىڭ ئىلغار ئىلمىيلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، شۇڭا ئۇ ھېلىھەم ئۆز قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق.

يەتتە يۇلتۇز (پلانېت)، ئون ئىككى بۇرج ۋە مۆچەلنىڭ ئاتىلىشى:

پلانېتلار: سەكەنتىر (ساتۇرن).
ئوڭاي (يۇپىتېر).
كورود (مارس).
ئارزۇ (مېركۇرىي).
سوۋېت (چولپان) (ۋېنېرا).
قۇياش
يالچىق (ئاي)

ئون ئىككى بۇرج: قوزا، ئۇي (ئۇد)، قوشكېزەك، بارس (يولۋاس)، تىمساھ، بۇغداي
بېشى، تارازا، چايان، ياچاق،
ئوغلاق، سوغا (كۆنەك)، بېلىق.

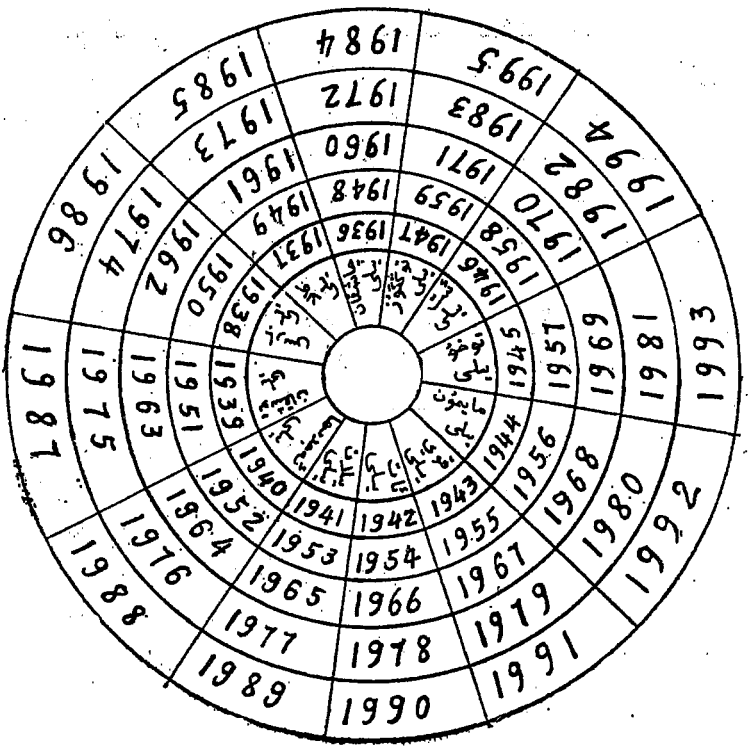
مۆچەل: سىجقاق يىلى، ئۇي (ئۇد) يىلى، بارىس (يولۋاس) يىلى، تىۋشقان (توشقان) يىلى،
يىلان يىلى، يىلىند (ئات) يىلى، قوي يىلى،
بىجىق (مايمۇن) يىلى، تاقاغۇ (توخۇ) يىلى،
ئىت يىلى، توڭگۇز يىلى

(قوشۇمچە) مۆچەل كالېندارى بىلەن مىلادى كالېندارىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

مۆچەل نامى		ئاي نامى					
ئۇيغۇرچە	قازاقچە	12 بۇرۇچ بويىچە		دېھقانلار ھېسابى بويىچە		مىلادى	ھىجرىيە	خەنزۇچە
		ئۇيغۇرچە	قازاقچە	ئاي	پەسىل			
چاشقان	چاشقان	قوزا	ناۋرۇز	قارا سوغۇق	قاپاق يارىدى	مارت	مۇھەررەم	1-ئاي
(ئۆي) ئۆد	سىيىر	ئۆي) ئۆد(	كۆكەك	باش باھار	ئەگىز سۈيى	ئاپرېل	سەپەر	2-ئاي
بارس	بارس	قوشكېزەك	مامىر	ئويغىنىش	كۈن-تۈن تەڭ	مايى	رەبىيە ئەۋەل	3-ئاي
توشقان	قويان	بارس	ماۋسىم	چوكانتال	قىزىل كوس	ئىيون	رەبىيە ئاخىر	4-ئاي
ئۇلۇ	ئۇلۇ	تىمساق	شىلدى	باش ياز	سەرەتان	ئىيۇل	جامادىيەل ئەۋەل	5-ئاي
يىلان	جىلان	بۇغداي بېشى	تامىز	ئورام	كۈن-تۈن تەڭ	ئاۋغۇست	جامادىيەل ئاخىر	6-ئاي
ئات	جىلقى	تارازا	قىر كۆيەك	باش تومۇز	تومۇز	سىنتەبر	رەجەپ	7-ئاي
قوي	قوي	چايان	قازان	باش كۈز	كۈزگى تېرىم	ئۆكتەبىر	شەئبان	8-ئاي
مايمۇن	بىشىن	چاق	قاراشا	ئاق شەبنەم	كۈن-تۈن تەڭ	نويابر	رامىزان	9-ئاي
توخۇ	تاۋۇق	ئوغلاق	جەلتوقسان	سوغۇق‌شەبنەم	قىررۇ ئۇشۇكى	دېكابىر	شەۋۋال	10-ئاي
ئىت	ئىت	سوغا	قاڭتار	باش قىش	سېرىق قار	يانۋار	زۇلقەئدە	11-ئاي
توڭگۇز	دوڭگۇز	بېلىق	ئاقپان	ئاق قار	كۈن-تۈن تەڭ	فېۋرال	زۇلھەججە	12-ئاي

ئىزاھات: تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار ئاساسىدا «تاك» «تىمساق» نى ئۇلۇ دەپ ئالدۇق

مۆچەل هېسابى بويىچە ياش هېسابلاشقا مىسال

4. تىنىقلىق ساۋادى

ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەلىيەتلىرى جەريانىدا ساقلىقنى ساقلاش، كېسەل كۆرۈش، ئەلەش (داۋالاش)، دورىگەرلىك ۋە مال دوختۇرلۇقنى ئۆز بېشىگە ئالغان ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش تەجرىبىسى ئىلىم مەرىپىتىنىمۇ يەكۈنلەپ چىققان. ئۇيغۇر تىنىقلىق مەرىپىتىدە ئادەمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تەقدىر ئاھىنىڭ كارامىتى ئەمەس، بەلكى تەبىئەت بىلەن ناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى، ئادەم بەدىنىنىڭ ئورگانىك بىر ۋۇجۇت ئىكەنلىكى، ھاياتلىقنىڭ ھەرىكەت-قۇۋۋەت، ئۇق-قۇۋۋەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىمىي قاراش ئالغا سۈرۈلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ قارىشى ئىركەزلىك ھالدا تۆۋەندىكى ئەمەلىيەت ئۇنۇملىرىدە ئىپادىلىنىدۇ.

1) ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرى بويىچە: تېۋىپلىرىمىز ئادەمنىڭ جىسمانىي، مەنىۋى سالامەتلىكىنى كۈچەيتىش، ئاغداش، ئادەمنى ئاغرىقنىڭ ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئاساسىابەتچىلىكنىڭ تۈپ مەقسىتى دەپ قاراپ كەلگەن. ئۇلار شۇ قىسەتتە:

(1) كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى بىرىنچى ئورۇنغا يغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئادەتتە شەخسىي ۋە مۇھىت تازىلىقىغا، ۋاپىق ئوزۇقلىنىشقا، ھەرىكەت قىلىشقا، كېسەلنى سەل ئىلماسلىققا، شاد-خۇرام يۇرۇشكە دىققەت قىلىشنىڭ رۇلىكىنى تەرغىب قىلىپ ساقلىقنى ساقلاش ساۋادلىرى، ئاسىيە-نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوللانما-كىتابلارنى

يزش ئارقىلىق جەمئىيەتكە تەببىي بىلىم تارقىتىپ كەلگەن. «سالامەتلىك تېپىلماس دۇنيا» ، «تەننىڭ ساقلىقى پادىشاھلىق» دېگەن ماقال ئاشۇنداق تەۋسىيە-نەسىھەتلەرنىڭ مەھسۇلى. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ تەۋسىيە-نەسىھەتلەرگە ئاساسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش بىلەن ئىلمىي ئىخچاملاپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق تەۋسىيە قىلىدۇ:

4615 كېسەل گالدىن كىرۇر، ئۇنى چىڭ كۆزەت،
يېگەن ئاشنى تەكشەپ، ئاز-ئاز پەقەت.

(2) شەھەر-يۇرتلاردا «دۇرۇت-نىجاد» ، «مازايى-ماشا-يىق» ، «جىن-ئالۋاستىنى قوغلاش» نىڭ تەرغىباتچىلىرى-ھۆكۈمالار بىلەن رىقابەتلىشىپ شىپاخانىلار ئېچىپ، ئەملەش ۋە سەييارە ئەملەشنى يولغا قويغان.

(3) ئىز باسار يېتىشتۇرۇشنى جامائەتنىڭ ساقلىقنى ساقلاشنىڭ مۇھىم تەدبىرى سۈپىتىدە قاراپ شاگىرت تەربىيىلەشنى يولغا قويغان.

(4) ئادەتتە كۆپ كۆرۈلىدىغان كىچىك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسىپلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. بۇنىڭ ئارقىسىدا ئۆي بويىچە ئىگىر، چىلان، دانەكچە، زىرە، موزا، بوزبۇغا، يانتاق شېكىرى (تەرەنجۈل) قاتارلىق خام دورىلاردىن ئايرىلماس ئادەتى ئومۇملاشقان.

2) داۋالاش بويىچە: كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن داۋالاش بىرلەشتۇرۇلگەن. تېۋىپلىرىمىز كېسەل سەۋەبىنى ئادەم مىجەزىدە پەيدا بولغان ئۆزگىرىش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ، داۋالاش بويىچە «بىر پۈتۈنلۈك» (ئادەم ئەزايىنىڭ ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈكى) نەزەرىيىسى، «ئىسسىق» ، «سوغۇق» ، «يەل-قوقاق» نەزەرىيىسى قاتارلىق بىر يۇرۇش نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار شۇ ئاساستا كېسەل كۆرۈش، داۋالاش، دورا ھازىرلاش چارە-تەدبىر-

لىرنىڭ يولغا قويغان:

(1) كېسەل كۆرۈشتە سوراش، تومۇر تۇتۇش، تىلغا قاراش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كەلگەن.

(2) داۋالاشتا دورا ۋە يېمەكلىك بىلەن داۋالاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل داۋالاشنى ئادەت قىلغان.

دورا بىلەن داۋالاشتا كېسەل خاراكتېرىگە قاراپ «زەھەرنى زەھەر بىلەن قايتۇرۇش»، «ئىسسىقنى سوغۇق بىلەن، سوغۇقنى ئىسسىق بىلەن قايتۇرۇش» چارە-تەدبىرىنى قوللىنىپ كەلگەن. زەھەرنى زەھەر بىلەن قايتۇرۇش چارىسى بويىچە بەزى ئېغىز ئالماي ئادەم قىينايدىغان ئۆسمە تېپىدىكى ئىششىق، ئاقما جاراھەت قاتارلىق ئاغرىقلارغا كۆكتاش، سىماب، نۆشۈدۇر، زەمچە، تاش سىر قاتارلىق كان-مەدەن ماددىلىرى، يىلان، چايان، كېسەل، ئۇچقۇن پاقا قاتارلىق جانلىقلار، كۆچۈلۈگە ئوخشاش زەھەر تەركىبلىك ئوت-چۆپ ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇق-مېۋە، يىلتىزلىرىدىن هازىرلانغان دورا بېرىلىدۇ. ئىسسىقنى سوغۇق بىلەن، سوغۇقنى ئىسسىق بىلەن قايتۇرۇش چارىسى بويىچە ئىسسىق مىجەزلەرنىڭ ئىسسىقى ئېشىپ كېتىش سەۋەبى بىلەن ئاغرىغانلارغا تەبىئىتى سوغۇق، سوغۇق مىجەزلەرگە تەبىئىتى ئىسسىق ئوت-چۆپلەردىن هازىرلانغان دورا ۋە تەبىئىتى سوغۇق (ئىسسىق) يېمەكلىكلەر بۇيرۇلىدۇ.

يېمەكلىك بىلەن داۋالاش ئادەم ئەزالىرىنىڭ ئىشلەش مقتىدارىنىڭ ئاجىزلىشىشى، تەڭپۇڭسىزلىقى قاتارلىق ەۋەبلەر بىلەن كېلىپ چىققان بەدەن ئاجىزلىقىنى ئۆز ئىچىگە الغان ھەر خىل كېسەللىكلەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭ ۇچۇن كېسەل خاراكتېرىگە قاراپ ئوزۇقلۇق، شىپالىق رولغا گە يېمەكلىكلەر بىلەن مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىش ۋە بەزى مەكلىكلەردىن پەرھىز قىلىش بۇيرۇلىدۇ. ئۇيغۇر بابەتچىلىكىدە بۇغداي-قوناق، نۇقۇت-پۇرچاقتىن باشقا يەنە

گۆش، قوي، كالا قاتارلىق هايۋانلارنىڭ جىسمىدىكى بۆرەك قاتارلىق ئىچكى ئەزالىرى، سۈت، تۇخۇم، ئەنجۈر، ياڭاق، بادام-پىستە، ئۆرۈك مېغىزى ۋە شۇ مېغىزلاردىن هازىرلانغان تالقانلار، توخۇ، چىل، كەكلىك قاتارلىق ئۇچار-قاناتلارنىڭ گۆشلىرى شىپالىق ۋە بەدەن قۇۋۋەتلەش رولىغا ئىگە دەپ قارىلىپ كەم ماغدۇرلۇق، سىل (ئۆپكە كېسىلى)، بۆرەك ئاغرىقى قاتارلىق ئاغرىقلارغا بېرىلىدۇ. قىزىلگۈل، بېھى، ئانار، سەۋزە، شاتۇت قاتارلىق مېۋىلەردە ئىشلەنگەن قىيام-مۇرابباالار نېرۋا، يۈرەك ئاجىزلىقى قاتارلىق كېسەللىكلەرگە، زىرە، بەدىيان، ئىگىر قاتارلىقلار كەم ئىشتەيلىك، مەيدە سۈسلۇقى قاتارلىق كېسەللىكلەرگە بېرىلىدۇ.

گۆشلەر ئىچىدە قوي گۆشىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى، تەبىئىتى ئىسسىق. ئۇنىڭدىن قالسا ئات گۆشى، كېيىك، ئارقار، بۆكەن قاتارلىق هايۋانات گۆشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جىگەر، بۆرەك قاتارلىق ئىچكى ئەزالىرى، مۇڭگۈز، غولتومۇر قېنى شىپالىق رولىغا ئىگە دەپ بەدەن قۇۋۋەتلەشكە بۇيرۇلىدۇ. ئەمما بۇ نەرسىلەرگە ئىگە بولۇش تەس بولغاچقا ئادەتتە، ئۇنىڭ ئورنىغا قوي گۆشى ئىستېمال قىلىنىدۇ. «قوي گۆشى ئىسسىق، كالا گۆشى سوغۇق، ئۆچكە گۆشى قوقاق» دېگەن تەمسىل ۋە «تۇغۇتلۇق ئاياللارغا قىرىق ئىچىدە قوينىڭ كاللا-پاقالچىقىنى يېگۈزۈش» ئادىتى شۇ ئەقىدە ئاساسىدا كېلىپ چىققان.

ئۇگە كېسەللىكلىرى، بەل-پۇت ئاغرىقلىرى، تېرە كېسەللىكلىرى تاش مىجەز سوغۇقلۇقىدىن، سوغۇق يەلدىن دەپ قارىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق كېسەللىكلەرگە بەدەن سىرتىدىن ئىسسىقلىق قىلىش يەنى قارا قوي ياكى قىرقىلمايدىغان سېرىق ئوغلاق تېرىسىگە كىرىش؛ بوز بۇغا،

جويزا، موزدا دورا تۇتۇش، ئات، قوداي، تۆگە (لوكا يېغى)، ئېيىق يېغى قاتارلىق ياغلارنى سۈرۈش؛ قۇمغا، شورغا كىرىش، ئاپتاپتا يېتىش، ھىك، قوۋزاق داچىن، مىقداچىن، پىلپىل، ئاق مۇچ، قارا مۇچ، خاجۇ قاتارلىق ئىسسىقلىق دورىلاردا ھوردىنىش-يۇيۇنۇش بۇيرۇلىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە سۆگەل، تەمرەتكە، قىنچىشقاق، ئاق كېسەل قاتارلىق جاھىل تېرە كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئۇنۇمىمۇ يۇقىرى. بۇ كېسەللىكلەرمۇ تازىلىقىنىك نارىلىقى، سوغۇق يەلدىن دەپ قارىلىپ قاتتىق پەرھىز قىلىش بۇيرۇلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، داۋالاشتا «قان ئېلىش» ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان. تۇيۇقسىز بېشى قېيىپ، كۆزى، بەدەن ئەزاسى چىڭقىلىپ، قىزىپ ئاغرىغانلارنى «قان قويۇلغانلىق» نىك ئالامىتى دەپ پېشانىسى ياكى بىلەك تومۇرىدىن قان ئېلىپ داۋالاپ كەلگەن.

ھازىرقى زامان تىببىي ئىلمىنىك تەرەققىياتى ۋە ئەمەلىيىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىك يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرى ۋە يېمەكلىك بىلەن داۋالاش ئۇسۇلىنىك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يېمەكلىك بىلەن داۋالاش ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىك ئەمەلىيىتىدە ئىسپاتلانغان ئۇنۇملۇك مۇھىم داۋالاش ئۇسۇلى. شۇنىك ئۈچۈن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ئوز ۋەقلىنىشىنىك مۇھىملىقى بىلىشكە تېگىشلىك ساۋات شەكلىدە ئىزچىل تەۋسىيە قىلىنىپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىك بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرى «قۇتادغۇبىلىك» دە يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ مۇنداق بايان قىلىنغان:

4613 غىزانى يە ئۆلچەپ، يېمە تولا كۆپ،
ئاقىل بىر ئەزىز سۆز ئېيتتى بۇڭا خوپ:

4614 تولا يېگۈچىنىڭ ئېشى سىڭمىغاي،
ھەزىم بولمىسا ئاش، ھەريان ئاغرىغاي.
4616 كېتەر كۈچ ئەگەر قىلسا ئاغرىق ھۇجۇم،
ئۇنى ئەملەتمىسەڭ ئالدىرىتار ئۆلۈم.
4642 تىلىسەڭ كېسەلسىز ئۆمۈر، ئەي تىگىن،
ئېتى «ئاز يە» دېگەن دورىنى يېگىن.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ يەنە بىر مۇڭۇپپەقىيىتىنى تېخىقچىلىق. تېخىقچىلار ئادەم ئىسكىلىتىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئەملىي بىلىمگە ئىگە بولغاچ، ئۇلار زەخىملەنگەن، سۇنغان سۆڭەكلەرنى تېخىپ ساقايتىشقا ماھىر. ماھىرلىقى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، بىر نەچچە يىللىق كونا سۇنۇق ۋە گېپىستە تەكشى تۈتماي قالغان سۇنۇقلارنىمۇ قايتىدىن تېخىپ ساقايتىدۇ.

3) دورىگەرلىك جەھەتتە: ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ئاساسەن ئوت-چۆپتىن ھازىرلانغان دورا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك كۆك تاش، گۈڭگۇرت، سىماب، نۆشادۇر، تاش سىر، ئالتۇن، مەرۋايىت، كەھرىۋا قاتارلىق كان-مەدەن مەھسۇلاتلىرى ۋە ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزى، ئېچكى ئەزالىرىمۇ دورىغا سېلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە دورا پىششىق، خام دورا دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. پىششىق دورىلار دورا ماتېرىياللىرىنى سوقۇپ ئەگلەكتىن ئۆتكۈزۈپ ھەسەل بىلەن مەلھەم قىلىش، قاينىتىپ شەربەت قىلىش، تالقان قىلىش ئارقىلىق ھازىرلىنىدۇ. خام دورىلار دورا ماتېرىياللىرى بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە قاينىتىپ ئېچىلىدۇ.

مەيلى قايسى خىلدىكى دورا بولمىسۇن بىر كىشىلىك دورا، دورا ماتېرىياللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ بىر نەچچە خىل دورىدىن تەييارلىنىدۇ. مەسىلەن، بەرىششا، داۋايىمىسكى قاتارلىق دورىلارنى ئالساق ئۇ ئوتتۇز نەچچە خىل تەركىب بىرىكمىسىدىن ياسالغان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە بۇ ساھەدىمۇ

نۇملۇك چارە-تەدبىرلەر يارىتىلغان.

4) تازلىق جەھەتتە: ئۇيغۇرلار تازلىق سۆيەر خەلق. نىڭ ئىپادىلىرى: (1) يېمەك-ئىچمەك تازلىقىغا ئالاھىدە ھەمىيەت بېرىدۇ. تاماق ئېتىدىغان جايدۇق-سايمانلار مەخسۇس لۇپ، باشقا نەرسىلەرگە ئىشلىتىلمەيدۇ. چىنە-قاچا، ان-قومۇچ دائىم پاكىز يۇيۇلۇپ تۇرىدۇ. (2) چالا پىشقان تەمى ئۆزگەرگەن تاماق، نەرسىلەرنى ۋە ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ي، كالا، ئۇچار-قانات گۆشلىرىنى يېمەيدۇ. (3) چ-تىرناقلىرىنى ئۆستۈرمەيدۇ. كۆرۈنگەن يەرگە چوڭ-كىچىك رەت قىلىشنى، ئاممىۋى سورۇن ۋە تاماق ئۈستىدە كېكىرىپ، كۆرۈش، مىشقىرىش، ئوسۇرۇش، بۇرۇن كوچىلاشنى يامان بدۇ. (4) تاماق ئالدىدا ۋە چوڭ-كىچىك تەرەتتىن كېيىن ل يۇيىدۇ، بولۇپمۇ تاماق ئېتىشتە قول تازلىقىغا ئالاھىدە قەت قىلىدۇ. بۇرۇن تۇتمايدۇ، باش قاشلىمايدۇ. (5) ئلار ھەپتىدە بىر قېتىم يۇيۇنۇپ تۇرىدۇ. بۇ ئادەتتە «غۇسلى لىش» دەپ ئاتىلىدۇ. چوڭلار چوڭ تەرەتتىن كېيىن سۇ شلىتىدۇ. ئاياللار تەرەت لاتا تۇتىدۇ. (6) ساتىراشخانىلاردا ردا‌پ، چوڭ شەھەرلەردە مۇنچا ئومۇملاشقان. (7) ئۆي لىش، كىر-قات يۇيۇش دائىملىق ئادەتكە ئايلانغان. كۈندە يلا-ئارام، ئىشىك ئالدىنى سۇپۇرۇپ تازىلاش ساۋابلىق ئىش پ قارىلىدۇ. (8) كېسەلنى يوقىدۇ، دېگەن قاراش ئومۇملاشقان. شۇڭا كىشىلەر ئادەتتە، يۇقۇملۇق كېسەلدىن، ۋىمۇ ۋابادىن بەك قورقىدۇ. شايار، بۇگۇرنىڭ تارىم لىرىدىكى ۋە لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا تا يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ۇملۇق كېسەل يۈز بەرسە شۇ جايدىن باشقا جايغا كۆچۈپ تىدىغان، كۆچۈپ ماڭغان يولنى مەلۇم جايغا بارغۇچە ت-چۈپ بىلەن ئۆنەپ ماڭىدىغان ئادەت مەۋجۇت بولۇپ گەن.

ئېۋەنسىز نەرسە بولمىغاندەك ئۇيغۇرلاردا قول تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلگەندەك پۈت تازىلىقىغا دېگەندەك ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ. گەرچە ناماز ئوقۇيدىغانلار ئاياغ تەرەت ئېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن پۈتىنى يۇيسىمۇ، كۆپسىنچە پايتىما بىلەن مەسە ئۈتۈك كىيىپ يۇرگەچ ياتاردا (ياز كۈنلىرى يالىڭاياق يۇرگەنلەرمۇ) ئايرىم پۈت يۇيمايدۇ. ناماز ئوقۇمايدىغانلاردا پۈت يۇيۇش پۈرسىتى تېخىمۇ ئاز بولىدۇ. مۇندىن باشقا كىچىك بالىلارنىڭ بېشىنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلىشى يېتەرسىز. بالىلاردا بولىدىان يۇقۇملۇق باش يارىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى بولۇشى شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا، بولۇپمۇ كەڭ يېزا-قىشلاقلاردا ئۆي بېسىپ دېگۈدەك بىرەر يېرىمدىن مال بېقىش ئادىتى بولغاچ، باققان مالنى ئەتىسى-ئاخشىمى، بولۇپمۇ قىش كۈنلىرى ئارىلىق ئۆيدە ساقلايدىغان ئادەتمۇ تەڭ مەۋجۇت. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، تىرىشىپ ئۆزگەرتىشكە تېگىشلىك ئادەتلەر جۇملىسىدىن. چوڭ تەرەتتىن كېيىن سۇ ئىشلىتىش، ئاياللارنىڭ تەرەت لاتا تۈتۈش ئادىتىنى كۆرۈنۈشتە غەيرىي تۇيۇلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇپ، سۇڭ چىقىش (گىموروي) كېسەللىكى ۋە ئاياللار كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا پايدىلىق.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قېتىرقىنىپ، تەكرار-تەكرار ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ ھاسىل قىلغان ئۆزىگە خاس نەزەرىيە سىستېمىسى ۋە چارە-تەدبىرلىرى ئاساسىدا خەلقنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش بويىچە ئۆزىگە تېگىشلىك ھەسسە قوشۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇزۇن بىر مۇددەت ئېغىر ئېتىبارسىزلىققا ۋە قاتمۇ قات ئىقتىسادىي

وغۇلۇشقا دۇچ كېلىپ، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىمىز توختاپ
نېلىش گىردابىغا بېرىپ قالغاندى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ
يالەتكە ئۇزۇل-كېسىل خاتىمە بېرىلىپ، ئۇيغۇر
مبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا ئالتۇن دەۋر باشلاندى؛
ملانلىق، تەشكىللىك هالدا جىددىي قۇتقۇزۇش خىزمىتى ئېلىپ
بېرىلىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى تەشكىلىي،
مقتىسادىي جەهەتتىن كۇچلۇك كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.
مەخسۇس كۇچ ئۇيۇشتۇرۇلۇپ تىببىي مىراسلارنى توپلاش،
مەتلەش، نەشىر قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى؛ رايون دەرىجىلىك
ۇرۇن ۋە ۋىلايەت، ناهىيىلەردە دۆلەت ئىگىلىكىدە ياتاقلىق
ۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىلىرى قۇرۇلدى، مىللىي تىببىي
بخنىكوملار تەسىس قىلىنىپ مىللىي، زامانىۋى تىببىي
ىلىمگە ئىگە ئىزباسارلارنى يېتىشتۇرۇش ئىشى يولغا قويۇلدى.
ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ۋەتىنىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيەت مىراسى
مۇپتىدە «جۇڭگو تىببىي قامۇسى» غا مەخسۇس بىر توم قىلىپ
كىرگۈزۈلدى. مانا بۇلارنىڭ هەممىسى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە
ۇرۇن تەسەۋۋۇر قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ئىشلار ئىدى.

5. سان ئۇقۇمى

مەلۇمكى، سان كەڭ مەنىدە تۇپ سان ۋە مۇرەككەپ سان
ەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئىنسانلار ئەجدادىدا ئەڭ
ىالدى بىلەن تۇپ سان ئۇقۇمى، ئىككىنچى قەدەمدە مۇرەككەپ
سان ئۇقۇمى مەيدانغا كەلگەن. ئەمما بۇ جەريانىنىڭ باشلىنىشى
ۋە تەرەققىي قىلىشى هەممە يەر ۋە بارلىق قوۋملاردا بىردەك
ولمىغان.

تارىخىي يادنامىلاردىن مەلۇم بولۇشچە، ئەجدادلىرىمىزدا
ۇ ئەسىرلەردىن بۇرۇنلا مۇرەككەپ سان ئۇقۇمى شەكىللىنىپ

تەرەققي قىلغان، خاسىيەتلىك سان ئۇقۇمى ئومۇملاشقان، تەقۇم قوللىنىش ئادىتى شەكىللەنگەن[1]. ئەجدادلىرىمىزدىكى خاسىيەتلىك سان ئۇقۇمىنىڭ كېلىش مەنبەسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلاردىكى ئىپتىدائىي تۈپ سان ئۇقۇمىنى ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئاڭ-ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىزدا تاق سان «توققۇز» خاسىيەتلىك سان سانىلىپ كەلگەن. بۇ چۈشەنچە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم مەنبەسى بويىچە ئىپتىدائىي ئېتىقادىدىن كەلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئېتىقادى بويىچە كۆك (ئاسمان)، زېمىن، كۈن، ئايىنى ئۇز ئىچىگە ئالغان يەتتە چوڭ يۇلتۇز يەنى پلانېت ئەڭ چوڭ ئىلاھلاردىن ھېسابلىناتتى. ئۇلاردىكى ئىپتىدائىي تۈپ سان ئۇقۇمى ئەنە شۇ ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىپ «توققۇز» ئەڭ چوڭ سان ھېسابلانغان. ئىنسانلار ئەجدادى، جۈملىدىن بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزمۇ تەپەككۇر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ شەيئىلەرنى بارماقلىرى بىلەن ساناشنى بىلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا تەدرىجىي «ئون» لۇق سان ئۇقۇمى كېلىپ چىققان. بۇ ئۇقۇم ئۇزۇن بىر مۇددەت ئەڭ چوڭ سان دەپ قارىلىپ كەلگەن. كېيىن مەيدانغا كەلگەن مۇرەككەپ سان ئۇقۇمىنى تۈپ سان تەرتىپى بويىچە ئىپادىلەش ئادىتى شۇ ئاساستا شەكىللەنگەن. مەسىلەن، «ئون» — بىر ئون، «يىگىرمە» — ئىككى ئون، «ئوتتۇز» — ئۈچ ئون قاتارلىق. مۇشۇنداق ساناش ئادىتى X ئەسىرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەپەككۇر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، مۇرەككەپ سان بىرلىكلىرىنى «ئون»، «يىگىرمە»، «قىرىق»، «ئاتمىش»، «توقسان»، «يۈز»، «مىڭ»، «تۈمەن» (ئون مىڭ) دەپ ئاتايدىغان بولغان.

---

① بۇ چۈشەنچىلەر ئۇرخۇن مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدە سىستېمىلىق ئىپادىلەنگەن.

ىبىنكى دەۋرلەردە شۇ تەرتىپ بويىچە چوڭ سانلار «ئون ئۇمەن» (يۈز مىڭ)، «يۈز تۈمەن» (بىر مىليون)، «مىڭ ئۇمەن» (بىر مىليارد) دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ھازىرقى «مىليون»، «مىليارد» سۆزلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن كېيىن ئۆزلەشكەن.

ھېكايە-چۆچەكلەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا ئەجدادلىرىمىزدا ئەڭ چوڭ سان «لەك»، «كۆتەك» دەپمۇ ئىپادىلىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. «لەك»، «كۆتەك» ھېكايىلەردە ئەسكەر سانىنىڭ كۆپلۈكىگە قارىتىلغان، بۇنىڭغا ئاساسەن «لەك» نى «بىر توپ» قا قارىتىغان بولۇشى مۇمكىن دېيىشكە بولىدۇ. «كۆتەك» ئۇقۇمىدىن قارىغاندا، ئاتىنىڭ ئەسسەپ ئۆتۈشى بىلەن بىر كۆتەكنىڭ ئۆزۈلۈشى ئەڭ چوڭ سان بىرلىكىنى قىلىنىپ «بىر كۆتەك» دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. روشەنكى بۇنىڭدىن ھازىرقىدەك «ھەددى-ھېسابسىز» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سان چۈشەنچىسى دەرىجىسىنىڭ شۇ قەدەر مۇبالىغە قىلىش سەۋىيىسىگە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ۋاقىت-مىقدار (ئۆلچەم) ئۇقۇمى

ئۇيغۇرلاردا ۋاقىتنى «دەقىقە»، «مىنۇت» (سېكۇنت)، «سائەت» كە، كۈننى ئون ئىككى سائەتكە، جۈملىدىن، ھەپتىگە، ھەپتىنى يەتتە كۈنگە بۆلۈپ مەخسۇس ئىسىم بىلەن پەرقلەندۈرۈش ئادىتى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئومۇملاشقان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بىر كۈننى «ئەتىگەن»، «چۈش»، «كەچ» دەپ ئۈچكە بۆلۈپ، ئەتىگەننى يەنە «قاق بو» (تاڭ سۈزۈلۈپ كۈن چىققۇچىلىك بولغان ۋاقىت)، «ناشتا» (ئەتىگەن سائەت ئالتە-يەتتە)؛ «كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە»، «ئاش ۋاقتى»

(ئەتىگەن سائەت ئون)، «قوزى چۇش» (ئەتىگەن سائەت ئون بىر) دەپ پەرقلەندۇرۇپ؛ كېچىلىك ۋاقىتنى «ياتقۇ» (كېچە سائەت توققۇز)؛ «تۇن» ياكى «يېرىم تۇن» ۋە ياكى «تۇن نىسپى»، (كېچە سائەت ئون ئىككى)؛ «باش توخۇ» (كېچە سائەت ئىككى-ئۈچ)؛ «ئىككىنچى توخۇ» (كېچە سائەت ئۈچ)، «ئاياغ توخۇ» (ئەتىگەن سائەت تۆت) كە بۆلۈپ پەرقلەندۇرۇپ ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەت ھېلىھەم بار. «سېكۇنت»، «سوتكا» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن كېيىن ئۆزلەشكەن. «سوتكا» دېگەن ئۇقۇم ئۇنىڭدىن بۇرۇن «بىر كېچە-كۈندۈز» ياكى «ئون ئىككى ۋاق يىگىرمە تۆت سائەت» دەپ ئىپادىلىنىپ كەلگەن. ھازىر بىرەر ئىشقا تەمشەلگەندە، «ياھ! ئون ئىككى ۋاق يىگىرمە تۆت سائەت» دېيىش ئادىتى شۇنىڭدىن كەلگەن بولۇپ «ئىشىم ئوڭۇشلۇق بولسۇن» دېگەن مەقسەت ئىپادىلىنىدۇ.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن كۈنلۈك ۋاقىتنى، بولۇپمۇ ۋەدە خاراكتېرىدىكى ۋاقىت بەلگىلەشتە بەش ۋاق نامازنىڭ قوللىنىش ئادىتىمۇ ئومۇملاشقان، بۇ ئادەت، ئادەتتە تولاراق چوڭلار ئىچىدە كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئېغىرلىق ئۆلچىمى

ئېغىرلىق ئۆلچىمى بويىچە ئەجدادلىرىمىز «فۇنت»، «مىسقال»، «سەر»، «تاتىم (جىڭ)»، شىڭ، «كۈرە»، «ئىشىەك»، «چارەك»، «تاغار» نى ئېغىرلىق ئۆلچىمى بىرلىكى قىلىپ كەلگەن. بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئىچىدە فۇنت، مىسقال، سەر، جىڭ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق ئۆلچەم بولۇپ، فۇنت ئەڭ كىچىك بىرلىك، جىڭ ئەڭ چوڭ بىرلىك ئۆلچىمى ھېسابلىنىپ كەلگەن. ئالتۇن، كۈمۈش، تېۋىپ دورىلىرىنى ئۆلچەشتە

ۇك، مىسقال، سەر، ئۇنىڭدىن باشقا نەرسىلەرنى ئۆلچەشتە
مسقال، سەر، جىڭ ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنىپ كەلگەن.
سەر» جىڭدىن قانچىلىك ئارتۇق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تۇپ
سان، مۇرەككەپ سان ئاخىرىغا «سەر»، «جىڭ» سۆزىنى
وشۇپ ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن، «ئالتە سەر»، «ئاتمىش
سەر» (ئالتۇن)؛ «بەش جىڭ»، «بەشيۈز جىڭ» بۇغداي.
«شىلىڭ»، «كۇرە»، «چارەك»، «تاغار» پەقەت
اشلىقنىڭلا جىڭدىن يۇقىرى ئېغىرلىقنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى
ولۇپ، «سەر»، «جىڭ» دەك بىرلىككە كەلمىگەن،
ەسىلەن، بىر «شىلىڭ» تۆت جىڭ، بەش «شىلىڭ» (بەزى جايدا
ون شىلىڭ) بىر كۇرە؛ بىر «چارەك» ئون ئالتە جىڭ (بەزى
بايلاردا ئون سەككىز جىڭ)، بىر «ئىشىمەك» تۆت جىڭ، تۆت
«ئىشىمەك» بىر چارەك؛ ئالتە چارەك بىر «تاغار»، بىر تاغار
ۇز جىڭ ھېسابلىنىپ كەلگەن. خەلق ئىچىدىكى
«چارەك-ئىشىمەك (بىر تاغار) گەپ» دېگەن ئادەت تىل مۇشۇ
«ئىشىمەك»، «چارەك»، «تاغار» دېگەن سۆزدىن ئاڭلىنىدىغان
«كۆپ» مەنىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.
يۇقىرىدا ئېيتىلغان «فۇڭ»، «جىڭ» سۆزى خەنزۇچىدىن
قوبۇل قىلىنغان. «جىڭ» بۇرۇن ئۇيغۇرچە «تاتىم» دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، كېيىن ئۇنتۇلغان، ئەمما ئۇنىڭ پېئىل
شەكلى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن،
«تاتماق» (بىر جىڭ تارتىپ بېرەي). گرام، كىلوگرام،
ونىا، دادەن، دەن قاتارلىق سۆزلەر خەنزۇچە ۋە خەلقئارا
ىلدىن قوبۇل قىلىنغان.

ئۇزۇنلۇق (ئارىلىق) ئۆلچىمى

ئەجدادلىرىمىز ھازىرقى مىللىمېتر، سانتىمېتر، مېتر، كىلومېتر قاتارلىق ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىرلىكىنى ① «ئىلىك»، «چاڑەك»، «غېرىچ»، «گەز»، «غۇلاچ»؛ ② «ماڭدام»، «چام»، «ئۇن پېتىم»، «چاقىرىم»، «يول» بىلەن پەرقلەندۈرۈپ كەلگەن. بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى بويىچە ① تۇركۈمدىكىنىڭ ئەڭ قىسقا بىرلىكى «ئىلىك»، ئەڭ ئۇزۇن بىرلىكى «گەز»، «غۇلاچ»؛ ② تۇركۈمدىكىنىڭ ئەڭ قىسقا بىرلىكى «ماڭدام»، ئەڭ ئۇزۇن بىرلىكى «چاقىرىم»، «يول» بولۇپ، ئەمەلىي قوللانغاندا زۆرۈرىيەت ۋە ئېھتىياجغا قاراپ ھەربىر بىرلىكنىڭ ئالدىغا تۇپ سان، مۇرەككەپ سان قوشۇپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، بەش ئىلىك؛ چاڑەك؛ يىگىرمە غېرىچ؛ يۈز گەز، ئون بەش غۇلاچ؛ ئون ماڭدام؛ بەش چامدام بىر ئۇن پېتىم يەر، يۈز چاقىرىم (يول) قاتارلىق.

يۈز (كۆلەم) ئۆلچەم بىرلىكى جەھەتتە، ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنىۋى يۈز ئۆلچەم بىرلىكىدىن «تاناپ»، «چاڑەك» نى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەنزۇچىدىن «فۇڭ»، «مو» قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە. شۇ قاتاردا، «گېكتار»، «كۋادرات»، «كۇپ» قاتارلىق خەلقئاراچە ھەجىم ئۆلچەم بىرلىكىمۇ قوللىنىلىدۇ.

«تاناپ»، «چاڑەك» كە كەلسەك، توقسان ياشتىن ئاشقان پىشقەدەملەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى بەلگىلىك ئۇزۇنلۇقتىكى بىر تانا بىلەن ئۆلچىنىدىكەن. شۇڭا تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى «تاناپ» دەپ ئاتالغانىكەن. ئۆلچەملىك تاناپ بىلەن تۆت چاسا قىلىپ

ۆلچەنگەن يەر كۆلىمى «بىر تاناپ» بولىدىكەن. بىر تاناپ ەخمىنەن بىر يېرىم موغا باراۋەر ئىكەن. «چارەك» بىر چارەك ئېغىرلىقتىكى يەنە ئون ئالتە جىڭ ئۇرۇق چۈشىدىغان ئۆلەمدىكى يەرگە قارىتىلغان بولۇپ تەخمىنەن سەككىز-ئون موغا توغرا كېلىدىكەن.

ئەجدادلىرىمىز يەنە «پاتمان» دېگەن بىر ئاتالغۇنىمۇ ئوللىنىپ كەلگەن. ئەمما ئۇنىڭ قايسى مىقدار بىرلىكىنى مىلدۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. مېكايە-چۆچەكلەردىكى، خەلق ئىچىدىكى «ئۇنىڭ گۈرزىسىنىڭ ئېغىرلىقى × پاتمان كېلەتتى»، «× پاتمان يەر» دېگەن ەسۈىر ۋە سۆزگە ئاساسلانغاندا «پاتمان»نىڭ ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئەمما «بىر پاتمان» جىڭ ياكى كىلوگرام ھېسابىدا قانچىلىك ئېغىرلىققا باراۋەرلىكى نامەلۇم، بەزىلەر بىر چارەكلىك يەر تەقلىتىدە «بىر پاتمان» بىگىرمە نەچچە موغا باراۋەر دېسە، بەزىلەر قىرىق-ئەللىك موغا باراۋەر بولۇشى مۇمكىن دەپ مۆلچەرلەيدۇ. خەلق ئىچىدە ئادەمنىڭ كېلەڭسىزلىكى، ئىشتەيلىكسى «بەش پاتمان يەردە ئولتۇرىدۇ»، «بىر ئولتۇرۇشدا بىر پاتماننى بىر يەۋېتىدۇ» دېگەن تەسۋىرىي ئادەت تىلىمۇ شۇ «پاتمان» ئۇقۇمى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

6. خاسىيەتلىك سان

دۇنيادا خېلى نۇرغۇن مىللەتلەردە مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن خاسىيەتلىك سان بار. ئەمما، ئۇنىڭ مۇقەددەسلەشتۈرۈلۈش سەۋەب-جەريانى ۋە تۈرمۇشتا ئىپادىلىنىش شەكلى ھەر خىل. ئۇيغۇرلاردا، جۈملىدىن، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق قېرىنداش مىللەت خەلقىدە تاق سان «توققۇز»

خاسيەتلىك سان ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەقىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئەجدادلىرىمىز ئاسمان، يەر ۋە ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتىغا ھەر خىل تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان يەتتە چوڭ پىلانېتنى ئالەم مەنبەسى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاپ چوقۇنۇپ كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا سان ئۇقۇمى بويىچە «توققۇز» ئەڭ مۇقەددەس سان بولۇپ تونۇلغان. بۇ چۈشەنچە — ئەقىدە كېيىنچە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش-پائالىيەتلىرىدە، قەبىلە ئىتتىپاقى قۇرۇلمىسى، ھەتتا خانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەدەپ-قائىدىلەرنىمۇ جارىي قىلدۇرۇشقا تېگىشلىك ئەنئەنىگە ئايلانغان. ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەرنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە»، «تاشقى توققۇز قەبىلە» دەپ ئاتىلىشى، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە «توققۇز» لۇق تۈزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشى ① ئەنە شۇ ئەقىدىدىن كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئەنئەنە ئادىتى توغرىسىدا «جۇنامە» 5-جىلددا «خان يېڭى تەختكە چىققاندا، مەھرەملىرى بىلەن بىرگە كېگىزدە ئولتۇرىدۇ، خان كۈنگە قاراپ توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ. ھەربىر ئايلانغاندا قول ئاستىدىكىلەر ئاسمانغا توققۇز قېتىم باش قويىدۇ...» دەپ ھېكايە قىلىنغان. Ⅶ - Ⅵ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق تاش پۈتۈكلەر، «ئوغۇزنامە»، «گۆر ئوغلى»، «سىنتاش» قاتارلىق تارىخىي يادنامىلەردە خاسىيەتلىك «توققۇز» سان چۈشەنچىسى بىلەن مۇجەسسەملەشتۇرۇلگەن جۈملە - پارچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. ئوتتۇرا ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «توغ» سۆزلىمىگە مىسال كەلتۈرۈلۈپ: «خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر قانچە كۆپمىسۇن، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ، چۈنكى، توققۇز خاسىيەتلىك سان» دەپ

ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان (شۇ ئەسەر، 3-توم 175-، 176-بەتلەر). مۇندىن باشقا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرى ۋە بەزى قەدىمكى يەر-جاي ناملىرى ھەم رېئال تۇرمۇشىمىزدىمۇ بۇ چۈشەنچە-ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك ئىبارىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئالايلۇق، ماقال-تەمسىل، تېپىشماقلاردىكى «تويغان يەرگە توققۇز تەزىم»، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى تەڭ تۇتۇپتۇ»، «مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز»، «تۆت تەڭگىگە قىممەت، توققۇز تەڭگىگە ئەرزان»، «پاكار-پاكار بويى بار، توققۇز قەۋەت تونى بار» (پىياز). ھېكايە-چۆچەكلەردە پادىشاھ ئوردىلىرىنىڭ ھەشەمەتلىكى، ھايلىقىنىڭ كۆپلۈكى، كىيىنىشىنىڭ كاتتىلىقىنىڭ «توققۇز ھەرۋازىدىن كىرىدىغانلىقى» «توققۇز خەزىنىسى بارلىقى، توققۇز قات شاھانە كىيىم كىيىدىغانلىقى» بىلەن تەسۋىرلىنىشى ۋە «توققۇز سۇ» (ھازىرقى توقسۇ)، «توققۇز تارا»، «توققۇزاق»، «توققۇزخان شەھىرى» (خوتەندە «مەلىكە شاھ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز بۇلاق» قاتارلىق يەر-جاي ناملىرى ئەنە شۇ خاسىيەتلىك «توققۇز» سان چۈشەنچىدىن كەلگەن.

رېئال تۇرمۇشىمىزدا كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ خۇشاللىق ئىشلار جۈملىسىدىن بولغان تويدا ئىككى ياشقا بىلدۇرۇلىدىغان ئارزۇ-تىلەكلەردە، تۇغۇت ۋە تۇرمۇش پاراۋانلىقى، تويلۇق ئۇلچىمى قاتارلىقلاردىمۇ خاسىيەتلىك «توققۇز» سان چۈشەنچىسى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، «توققۇز ۋۇللار تەل بولسۇن! توققۇز ئوغۇل بىر قىزلىق بولۇڭلار»، «بالا توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز ساۋاق، توققۇز دەقىقىدە تۇغۇلىدۇ.» «توققۇزىمىز تەل» دېيىلىشى قاتارلىقلار. بۇ چۈشەنچە ھەتتا ئادەتتىكى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىنىڭ نامىغىمۇ سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، «توققۇز قاتار».

مۇقەددەس «توققۇز» سانىدىن باشقا تەمسىل،

هېكايه-چۆچەكلەردە «يەتتە» ۋە «قىرىق» مۇ مۇقەددەس سان سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە «يەتتە» نىڭ مۇقەددەس سان دەپ قارىلىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مانى ۋە بۇددا دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى «يەتتە» پارسىلار بىلەن هىندىلاردا بۇرۇندىنلا مۇقەددەس سان هېسابلىنىپ كەلگەن. رېئال تۇرمۇشىمىزدا «توققۇز» غا سېلىشتۇرغاندا «يەتتە» نىڭ مۇقەددەس سان قاتارىدا كۆپ تىلغا ئېلىنماسلىقىمۇ شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

«قىرىق» سانىغا كەلسەك، بۇ ئەجدادلىرىمىزدا كېيىنچە ئىككى قول بارمىقىنى ساناشتىن كېلىپ چىققان ئەڭ چوڭ سان «ئون» ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ئۆز دەۋرىدە بەش بارماق قوشۇلسا «ئون» هاسىل بولىدىغىنىغا قاراپ ئۇنى (كۇن) چىقىش، (كۇن) پېتىش، تاغ، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپكە تەدبىقلاشنى چۈشىنىپ يەتكەن بولۇشى، نەتىجىدە، «ئون» بارماقنىڭ تۆت تەرەپكە تەدبىقلىنىشىدىن كېلىپ چىققان «قىرىق» ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئەڭ كۆپ (چوڭ) سانغا ئايلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن «قىرىق» مۇ مۇقەددەس سان تۇسىنى ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «قىرىق» هېكايە-چۆچەكلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، «قىرىق كېچە-كۇندۇز توي بولدى»، «بىر ئۆزۈم قىرىق ئادەمگە يېتىپتۇ»، «قىرىق خېچىر ئالتۇن بىلەن يولغا چىقىپتۇ»، «قىرىق غۇلاچ قۇدۇق» ۋەهاكازا. «قىرىق» سانى بىلەن كەلگەن تەسۋىرىي ئىبارىلەر تارىخىي داستانىمىز «ئوغۇزنامە» دىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. قېرىنداش قىرغىز خەلقىدىكى «قىرىق قىز» ئەپسانىسىمۇ مۇشۇ مۇقەددەس سان «قىرىق» بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېمەك «قىرىق» نى مۇقەددەس سان هېسابلاش ئادىتى تۈركىي قوۋملاردا شەكىللەنگەن.

7. هېسابلاش ئادىتى

گەجادالىرىمىز خېلى بۇرۇنلا سودا-سېتىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغاچقا شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۆزىگە خاس هېسابات قىلىش ئۇسۇلىنىمۇ تاپقان. بۇ قۇمۇلاق هېسابىدىن ئىبارەت. بۇ هېساب قوي ياكى توشقان قۇمۇلىقىنى سان ئورنىدا قوللىنىش ئارقىلىق يېقىرىلىدىغان بولغاچقا «قۇمۇلاق هېسابى» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. كېيىنچە ئۇششاق شېغىل تاش، قوناق، ياماق (داچەن) دىن پايدىلىنىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن قۇمۇلاق هېسابىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى هېسابلاش ئادىتى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. قۇمۇلاق هېسابىنىڭ هېسابلاش ئۇسۇلى مۇنداق:

هېساب چىقىرىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا يىگىرمە-ئوتتۇز تال قۇمۇلاق (تاش، قوناق ياكى داچەن) هازىرلىنىدۇ. ئاندىن قۇمۇلاقلار قوشۇلىدىغان، ئېلىنىدىغان سانىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىك تەرتىپتە يەرگە تىزىلىدۇ. مىزىش تۇپ سان-ۋە مۇرەككەپ سان بىرلىك تەرتىپى بويىچە بولىدۇ. قۇمۇلاقلار شۇ تىزىش تەرتىپى ئاساسىدا خۇددى چوت-سەنپەن ئۇرۇقلىرىنى يۆتكەپ، قوشقاندەك قۇمۇلاق ئۇرۇقلىرىنىڭمۇ ئورنى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كونكرېت هېسابلاش ئۇسۇلىدىكى چوت-سەنپەن هېسابلاش قائىدىسىگە ئوخشاش، بۇ ئوخشاشلىققا ئاساسەن، قۇمۇلاق هېسابىنى «يەر چوتى» ياكى «يەر سەنپىنى» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. قۇمۇلاق هېسابى گەرچە دەسلەپتىدائىي هېسابلاش شەكلىدىن بولسىمۇ، هېسابلاش قائىدىسىنىڭ چوت-سەنپەن هېسابلاش قائىدىسى بىلەن ئوخشاشلىقى ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن بەلگىلىك ئىلغار هېسابلاش تېخنىكىسى سەۋىيىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى

چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمۇلاق ھېسابى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى چوت-سەنپەن ھېسابى بىلەن بىر قاتاردا تا 50-يىللارغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بەزى يېزا-قىشلاقلاردا شېغىل تاش ياكى قوناق بىلەن شۇ ئۇسۇلدا ھېساب چىقىرىدىغانلار ھېلىمۇ مەۋجۇت.

يەڭ سودا ھېسابى. بۇ بىر خىل سودا باھا كېلىشىمى دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل بولۇپ، ئاساسەن سودىگەر، بىدىكلەر ئارىسىدىلا ئومۇملاشقان. سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئېغىزدا باھالاشماي باھانى قوللىرىنى يەڭگىلىرىگە تىقىشىپ بارماقلىرىنى تۇتۇش ئارقىلىق ئۇقتۇرۇشىدۇ، شۇڭا ئۇ «يەڭ سودىسى» دەپ ئاتالغان. يەڭ سودىسى كۆپىنچە نەق مەيدان سودىسىدا رىقابەت، قىزغىنىش يۇز بېرىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇسۇلى:

ئەگەر بەش بارماق قوشۇپ تۇتۇلسا، بەش، ئەللىك، بەش يۈز... ئۇقۇمىنى؛ باش بارماق ياكى بىگىز قول، ئوتتۇرا قولنىڭ بىرى تۇتۇلسا، بىر، ئون، بىر يۈز، بىر مىڭ، ئون مىڭ... ئۇقۇمىنى؛ ئىككى بارماق قوشۇپ تۇتۇلسا، ئىككى، يىگىرمە، ئىككى يۈز، ئىككى مىڭ،... ئۇقۇمىنى؛ ئۇچى قوشۇپ تۇتۇلسا، ئۈچ، ئوتتۇز، ئۇچيۈز، ئۈچ مىڭ... ئۇقۇمىنى؛ تۆتى قوشۇپ تۇتۇلسا، تۆت، قىرىق، تۆت يۈز، تۆت مىڭ... ئۇقۇمىنى؛ باش بارماق بىلەن چىمچىلاق قوشۇپ تۇتۇلسا، ئالتە، ئاتمىش، ئالتە يۈز، ئالتە مىڭ... ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدۇ.

ئەگەر باش بارماق بىلەن بىگىز قول كېرىلسە، سەككىز، سەكسەن، سەككىز يۈز، سەككىزمىڭ.... ئۇقۇمىنى؛ بىگىز قول ئېگىلىپ تۇتۇلسا، توققۇز، توقسان، توققۇز يۈز، توققۇز مىڭ... ئۇقۇمىنى؛ باش بارماق بىلەن چىمچىلاق، يان قول قوشۇپ تۇتۇلسا، يەتتە، يەتمىش، يەتتە يۈز، يەتتە مىڭ

ۇقۇمىنى بىلدۇرىدۇ. ئەگەر بارماقلار تۇگۇپ مۇشت قىلىپ ۇتۇلسا، شۇ سودىلىشۇاتقان نەرسىنىڭ ئادەتتە بولۇۋاتقان اھاسىغا يېقىن مەلۇم بىر چوڭ سان ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدۇ. ەگەر شۇنداق سان ھېسابلىدىكى باھاغا يەنە ئازراق باھا قوشۇشقا وغرا كەلسە، ئۇنلۇك قىلىپ تۇرۇپ مۇشتىنى تۇتۇپ «ماۋۇ ئانىسى» دەپ بارماقلىرىنى بوشاشتۇرۇپ يۇقىرىقىدەك بارماق ۇتۇش ھالىتىدىن بىرنى تەكرارلاپ، «ماۋۇ بالىسى» دەپ وشماقچى بولغان باھانى ئۇقتۇرىدۇ. ئادەتتە بەزىلەرنىڭ مچىرلاشقىنىغا قاراپ يېنىدىكىلەر «نېمە يەڭ سودىسى لىشىۋاتىسىلەر»، «ئىككىسىنىڭ يەڭ سودىسى بار» دەپ باقچاق قىلىش ئادىتى شۇ ئۇسۇلغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا ىلىپ چىققان.

مۇندىن باشقا بارماق ھېسابىمۇ بولۇپ، پەقەت تۇپ انلارنىلا قوشۇشتا قوللىنىلىدۇ. بارماق ساناش گەرچە ئەڭ مپىتىدائىي ئۇسۇل بولسىمۇ، ھازىرغىچە يەنىلا ئۆز رولىنى وقاتقىنى يوق. بالىلارغا ساناق ئۆگىتىش ۋە ئاددىي وشۇش-ئېلىش ئەمىلىنى ئۆگىتىشتە مۇشۇ ئۇسۇل وللىنىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا بارماق كۆرسىتىپ سان (باھا انى) ئىپادىلەيدىغان ئۇسۇلمۇ بار. مەسىلەن، ئۇچ بارماق ۆرسىتىلسە، ئۇچ، ئوتتۇز، ئۇچيۈز، ئۇچ مىڭ، . . . ؛ بەش ارماق كۆرسىتىلسە، بەش، ئەللىك، بەش يۈز، بەش مىڭ ... ى ئۇقتۇرىدۇ. ئەگەر بەش بارماق تەڭ ئارقا، ئالدىغا قىلىپ اكى ئىككى قولىنىڭ ئالقىنى ئالدىغا قىلىپ كۆرسىتىلسە، ون، ئون مىڭ. . . نى ئۇقتۇرىدۇ، بەزىدە بۇ ئۇسۇل «گاچا ىسابى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى سودىگەر گاچىلارغا مال ھاسىنى بارماق كۆرسىتىش ئۇسۇلى بىلەن ئۇقتۇرىدۇ. اچىلار مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن باھالىشىدۇ.

ئادەم يېشى توغرىسىدىكى ئوخشىتىشلار: ئەجدادلىرىمىز

ئۆز تەجرىبىلىرگە ئاساسەن ئادەم يېشىغا قاراپ، ئادەمدە كۆرۈلىدىغان ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكىدەك ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلگەن:

	ياش		
1	ئەتىۋارلىق	40	ئارسلان
5	خۇمارلىق	50	توختا
10	ئەكە	60	ئاختا
20	بۆرە	70	پاختا
30	قاپلان	80	تاختا
	2-ۋارىيانتى		
20	تەلۈە	60	كۆپىدە ياتمىش
30	سەركە	70	دۇنايدىن كەتمىش
40	بۆقا	80	يەر بىلەن يەكسەن
50	يىگىنىڭ يەللىك	90	كەم سان.

ئون يەتتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىم قويۇش ئادىتى

مەلۇمكى، ئادەم ئىسىملىرىمۇ مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن بولۇپ، ئادەمنىڭ بىر خىل ئىجتىمائىي شەرتلىك بەلگىسى، ھەرمىللەت ئۆزىگە خاس ئىسسىم قويۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىم قويۇش ئالاھىدىلىكى، ئىسىملارنىڭ كۆپ خىل، كۆپ مەنىلىك، تەكرار، سىمۇوللۇق ۋە كۆپىنچە لەقەملىك كېلىشىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئىپادىلىرى:

1) قەدىمكى ئەنئەنە ئاساسىدا ئىسسىم قويۇش: بۇنداق ئىسىملار ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بويىچە ئۇلۇغلىغان، قەدىرلىگەن شەيئىلەر نامىدا قويغان ئىسىملارغا تەقلىد قىلىپ قويۇلغان ئىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەسىلەن، چولپان، ئاي، يولۋاس، ئارسلان، يۇلتۇز، ئالتۇن قاتارلىقلار. مۇندىن باشقا ئەجدادلىرىمىز بالا تۇغۇلغان ۋاقىتتا ئالدى بىلەن كۆزگەر كۆرۈنگەن نەرسىنى بالىغا ئات قىلىپ قويۇشنىمۇ ئادەت قىلغان. تاش، تۆمۈر، سۇپۇرگە، كېپەك چىمەن، پاسار، كەكە، پالتا، چۇۋا، چوڭ، كىچىك، باتىش قاتارلىق ئىسىملار ئاشۇنداق ئادەت ئاساسىدا قويۇلغان ئىسىملاردىن.

2) ئارزۇ-تىلەك، مۇراد-مەقسەت ئاساسىدا ئىسسىم قويۇش: ئەجدادلىرىمىز ئىز-نىشانىمىز، چىرىغىمىز ئۆچمىسۇن دېگەن مەقسەتتە ئارزۇ-تىلەك، مۇرات-مەقسەت ئۇقۇمى

ئاڭلىنىدىغان سۆز-ئىبارىلەرنى بالىلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇشنى ئادەت قىلغان. توختى (خان)، تۇردى (خان)، تۇرسۇن (خان)، تۇرغۇن، سېيتىۋالدى، خۇدا بەردى قاتارلىقلار.

3) ئەرەبچە، پارسچە ئىسىم قويۇش: ئەرەبچە، پارسچە ئىسىم قويۇش ئادىتى ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئىسلام ئەقىدىلىرى بويىچە ئىسىم قويۇش ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەرەبچە، پارسچە ئىسىم قويۇش تەدرىجىي مىللىي ئادەت تۈسىنى ئالغان. بۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ پەزىلەت-سۈپەتلىرىنى، مالا-ئىكەن پەرشتىلەرنىڭ ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسىملىرىنى، ئىسلام، ئەرەب، پارس تارىخى، ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ۋە ئەرەبچە-ئۇيغۇرچە بىرىكمە ئىسىم قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن، ئابدۇلھېمىت (ھەممىگە ھەممەت ئاتا قىلغۇچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى)، ئابدۇكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى)، ئابدۇرەھىم (ھەممىگە رەھىم قىلغۇچى)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزىلەتلىك بەندىسى)، ئابدۇقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدانىڭ بەندىسى) ۋە باشقىلار؛ ئىسرائىل، ئىسرائىل؛ ئىبراھىم، ئىسمائىل، ياقۇپ، مۇھەممەت، ئەيسا، ئىدرىس، موسا، ئىسھاق؛ ئوسمان، ئىلى، ئۆمەر، ئابابەكرى، خەدىچە، ھاۋا، مەريەم، پاتىمە، زۆھرە، ھەسەن-ھۈسەن، ھارۇن، ئىسكەندەر، تاھىر-زۆھرە؛ ئايجامال، توختىنىياز، گۈلباھار، توختىباقى، تۇرنسا، گۈلنىسالار شۇ ئادەت بويىچە قويۇلغان ئىسىملاردىن. ئۇيغۇرلاردىكى ئىسىملارنىڭ تەكرارلىنىش ھالىتى كۆپىنچە ئەرەبچە، پارسچە ئىسىملاردا ئۇچرايدۇ.

مۇندىن باشقا ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە بالىنىڭ تۇغۇلغان

اي، كۈن نامىنى ئات قىلىپ قويۇش ئادىتىمۇ كېلىپ چىققان: ەسىلەن، جۈمە (ئاخۇن ياكى خان)، روزى (ئاخۇن ياكى ان)، بارات، هوشۇر (ئاخۇن ياكى خان)، رەجەپ تارلىقلار.

4) نەسەب قوغلىشىپ ئىسىم قويۇش: ئۇيغۇرلاردا هازىر سەبچىلىك، شەجەرىچىلىك ئادىتى ئۇزۇلگەن بولسىمۇ، نەسەب وغلىشىپ ئىسىم قويۇش ئادىتى بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ ەلمەكتە. بۇ ئادەتتە يەنىلا ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەي سلەپ تۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، هەر ئۇچ ئەۋلادتا ر ئىسىم يۆتكەش ئومۇملاشقان. بۇ ئادەت بويىچە تولاراق ۇرلەرگە بۆلۈاي، مومايلارنىڭ ئىسمى قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ۇ ئىسىملارنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق بۆلۈاي، مومايلارنى سلەش مەقسىتى جارىي قىلىنىپ كەلگەن.

5) سىمۇول خاراكتېرلىك ئىسىم قويۇش: ئەجدادلىرىمىز تۇر، قەيسەر، گۈزەل شەيئىلەرنى سىمۇول قىلىپ شۇنداق ەيئىلەرنىڭ ئېتىنى ۋە نازاكەت، لاتاپەت تۈيغۇسىنى يغىتىدىغان سۆز-ئىبارىلەرنى ئىسىم قىلىپ قويۇشنىمۇ ئادەت لغان. مۇنداق ئىسىملار تولاراق قىز-ئاياللارغا قويۇلىدۇ. سلەن، قۇندۇز، پەرىزە، نۇر، ئالماس، گۈلجامال، ئايتىللا، ۋلبوستان، ئىپار، چىمەن، نازاكەت، مەدەنىيەت، ئايتۇران، ۇر (جان)، سۇمرۇغ، چىنار، مايسىخان قاتارلىقلار. مۇشۇ دەت بويىچە قىزلار ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا دائىم «خان»، قىز»، «گۈل» دېگەن سۆزىەت قوشۇمچىلار قوشۇپ قىرىلىدۇ.

6) پەرقلىق ئاتاش ئادىتى: ئەجدادلىرىمىز ئادەم تۇغۇلۇپ سىم قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ياش باسقۇچى يىچە پەرقلىق ئاتاپ ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەت بويىچە بالا تۆت-بەش نقا كىرگۈچە ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتالماي سىمۇول خاراكتېرىگە

ئىگە ئەركىلەتمە نام بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئوغۇلبالىلار «قوزام»، «بوتام»، «بېگىم (بەگ)»، «پاقلىنىم»، «پاشايىم»، «گاگ»، «قارىچوغام»؛ قىزلارغا «پەرى»، «ئاي»، «خان»، «خانەك»، «گۈل-گۈلۈم»، «مونچىقىم»، «ئىپار»، «چولپىنىم»، «تومۇچوقۇم» قاتارلىق. بەش ياشتىن ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغۇچە ئۆز ئىسمىغا «گۈل»، «قارى»، «ئاخۇن»، «بەگ» قاتارلىق سۈپەت قوشۇمچىلىرى قوشۇپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئابلىمىتجان، توختاخۇن، بۇسۇپبەك، يۇنۇس قارى، تۇرسۇنقىز، رەيھانگۈل قاتارلىق. ياشانغانلار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «دادا»، «ئاتا»، «بوۋا»، «موما»، «ئانا»، «تاغا» قاتارلىق ئىسىملار قوشۇپ ئاتىلىدۇ.

7) لەقەم قويۇش ئادىتى: ئۇيغۇرلاردا بۇرۇن فامىلە تولۇلىنىش ئادىتى بولمىغان، فامىلە ئورنىغا ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمىنى ياكى لەقمىنى قوشۇپ ئاتاش ئادەت بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن، تۇرسۇن ۋاجىت، رىزۋان قاسىم، ئەخمەتجان قاسىمى، ئاتىكە ئىمىن، ئايىم باتىش، نوختى بۇقا، كېرەم توقۇم، نىياز پاتقاق، ساۋۇت بۇرۇت، تۇرسۇن بۇغرا قاتارلىقلار.

لەقەم قويۇش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىخىي ئەنئەنە، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىز-نىشانلىرىنى ئۆچۈرمەسلىك ئۈچۈن لەقەم قويۇشنى ئادەت قىلغان. ئەجدادلىرىمىزدىكى «لەقەم» غەربلىكلەردىكى «فامىلە» گە ئوخشاش رولغا ئىگە ئىدى. «فامىلە» ئېنگلىزچىدە ئەسلى «ئائىلە»، «بىر جەمەت»، «بىر قۇۋۇم» دېگەندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، كېيىنچە ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي شەرتلىك بەلگىسى — ئىسىم ئۇقۇمىنى ئالغان. بىزدە يەنىلا ئۆز ئەنئەنىمىز بويىچە ئۆز دادىسىنىڭ ئىسمى فامىلە قىلىنىپ كېلىنمەكتە.

يىغىنچاقلىغاندا، لەقەم ئەجدادتىن-ئەۋلادقا مىراس، ئەنئەنە بولۇپ كەلمەكتە. «ئاتالمىغان ئەردىن، ئاتالغان دوك ياخشى»، «لەقەمسىز ئەر بولماس، ئويماقسىز خوتۇن» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنە ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا قويۇلىدىغان لەقەملەرنىڭ ئالاھىدىلىكى: لەقەم شۇ لەقەم ئىگىسىنىڭ كوللېكتىپ ئادەت-ئەنئەنىسى، مەجەز-خۇلقى، ھۆسن-چىرايى، ھەتتا فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى، يۇرتى، كەسپى قاتارلىق نام-ئەھۋالىغا ناھايىتى ماسلاشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئادەت-ئەنئەنىنى بويىچە قويۇلغان لەقەملەر ئۇرۇق-جەمەت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «غازلار»، «لايۋاشلار»، «دۆلەر»، «ئاق چىغىللار»، «تورپاقلار»، «توخۇلار»، «بۆرىلەر»، «توقۇناقلار»، «قارا قوشۇنلار»، «جوداقلار» قاتارلىق لەقەملەر شۇنداق لەقەملەردىن. بۇنداق لەقەملەرنىڭ بەزىلىرى يەر جاي نامىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

مەجەز ـ خۇلق لەقەملىرى: قاسىم تەرسا، كېرەم پاشا، زۇنۇن سەپرا، رەخمەت كۆك (ئوشۇق)، ئۆمەر قاقۇاش، ئاسىم تادان، ياقۇپ قانجىق، قاسىم كالۋا، راخمان پايىز، رەقىپ تۇلكە، موسا كالا، خېۋىر شەيتان، ئىبراھىم تۆگە ۋە باشقىلار.

كەسپىي لەقەملەر: بارات بورىچى، بەختى قويچى، ئايشەم سەيپۇك، روزى پالۋان، ھاشىم سوپۇنچى، قېيىم ياغچى، ئابدۇل قاسساپ، شۇكۇر ناۋاي، كېرەم كاتىپ، يۇسۇپ خەتچى، ئىمىن سوناي، داۋۇت ئىمام، تالىپ دەرۋىش، يۇسۇپ ئىشان، ئابلا سوپى قاتارلىق دىنىي ۋە خورافاتچىلىق كەسپىدىكى لەقەملەرمۇ ئۇچرايدۇ.

سىن-تۈرۈق لەقەملىرى: باتۇر قارىلاق، راخمان سېرىق، تۆمۈر پالكۆز، غەيرەت پاناق، تۇران قونچاق، مۇقيىت پۇچۇق، رەھىم قاراقاش، ئېلى كۆككۆز، سېلىم جىرتاق، گايىت پاخشەك، بەكرى كالچۇك، خالىق سەتەك ۋە باشقىلار.

فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر: يەھيا گاس، روزى ئەلەس، ھەمدۇل خىر-خىسىر، غوپۇر پاك، تۇرغۇن گاچا، سەمەت خىك-خىك، بايىز توكۇر، ئەخمەت دۇمچەك ۋە باشقىلار.

تەقلىدى لەقەملەر: سادىر پالۋان، ئايۇپ قاۋان، كېرەم بۇقا، سۇتۇق بۇغرا، تۇرسۇن دەريا، ھېمىت دەۋران ۋە باشقىلار. بۇنىڭدىن باشقا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرت - جاي نامى ۋە يۇرت - مەھەللىنىك ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا قويۇلغان لەقەملەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، مەخمۇت قەشقەرى، ساۋۇت خوتەن، ماننىاپ تۇرپان، مۇسا سايرامىي، مۇللاق ئاتۇشى، غېنى باغراش، ئىلھام بوغدا، قاينام ئۆركەش...؛ بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئەدەبىي تەخەللۇس سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ؛ «پۇرلا»، «چومچىلار»، «توخۇلار»، «لايۇشلار»، «توپاقلار»... بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئادەتتە يۇرت-مەھەللىگە شۇنىڭدەك شۇ يۇرت-مەھەللە ئاھالىسىگە قارىتا قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا لەقەم قويۇش ۋە ئۆزئارا لەقەمنى بىلەن ئاتاش ياكى لەقەمسىلا ئاتاش ھەرگىز ئېغىر ئېلىنمايدۇ. بەلكى بىر خىل يېقىملىق ئىش دەپ قارىلىدۇ.

خاتىمە

تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى» دەك بۇنداق چوڭ تېما ئۇستىدە گەپ ئاچقۇچلىك بىلىم ياكى

نەتكە ئىگە ئەمەسمەن. ئەمما مەركىزىي مىللەتلەر
ستىتۇتىدا 50 نەچچە قېرىنداش مىللەت ياشلىرى بىلەن
ە ئۆتكەن سەككىز-ئون يىللىق ئۇقۇغۇچىلىق -
تقۇچىلىق هاياتىمدا تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيىگە نىسبەتەن پەيدا
ان قىزغىنلىق ئاساسىدا تارىخىي يادىكارلىقلارنىزدىن بولغان
ركىي تىللا دىۋانى» نى تەرجىمە-نەشرىگە تەييارلاش
مىتىگە يارەملىشىش جەريانىدا ئېتنوگرافىيىگە ئائىت خېلى
ب بىلىم-ساۋادقا ئىگە بولدۇم، بۇ مەندە ئۇيغۇر
وگرافىيىسى ئۇستىدە ئىزدىنىش-ئۆگىنىش غەيرىتىنى
ۇتتى. بەختىمگە مەملىكەتلىك مىللەتشۇناسلىق كۇرسىدا
ش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، مىللەتشۇناسلىق بويىچە
سىي نەزەرىيە بىلىم ساۋادىغمۇ ئىگە بولدۇم. بۇنىڭ بىلەن
ەت ئۇستىگە ئىشەنچ تۇغۇلۇپ، بۇ تېما ئۇستىدە قەلەم
تىشكە جۇرئەت قىلدىم.

كىتابنى يېزىش پىلان-تەييارلىقىنى باشلاشتىن تارتىپ
يېزىپ تاماملىغۇچە مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى هەر جەهەتتىن
ى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ كەلدى. تەكشۇرۇش - ئۆگىنىش
پ بېرىش جەريانىدا جايلاردىكى تەشۋىقات - مەدەنىيەت
انلىرى قىزغىن يارەمدە بولۇپ يېقىندىن هەمكارلاشتى.
ا لوپنۇر، قۇمۇل، كىرىيە، قەشقەر، ئوپال قاتارلىق
ردا غۇپۇر ياقۇپ، ياسىن ئاسىم، ئەمەت هاجىم، ئابلا
، ئەخمەتجان قاتارلىق پېشقەدەم زىيالىي ۋە يولداشلار
مدە يارەم بېرىش بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىڭ ئۆزۈندىن بۇيان
پ كەلگەن قىممەتلىك ماتېرىياللىرىغمۇ ئورتاقلاشتۇردى.
بنىڭ ئاخىرقى بېكىتىلىشى ئۇيغۇر سايرانى، ئابدۇرەهىم
ۇر، خالىق ساقى، ئەزىز يۇسۇپ، تاهىرجان مۇهەممەت،

قۇربان ۋەلى، ئابلا ئىمىن قاتارلىق پېشقەدەم ئالىم، ئەدىب، تەھرىر ۋە ئېتنوگرافىيە ھەۋەسكارلىرىنىڭ كۆرۈپ چىقىپ، تىممەتلىك پىكىر-تەكلىپلىرىنى بېرىشى ئاساسىدا تاماملاندى. كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بارلىق يولداشلارغا سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ئاپتور.
1991-يىل

ئۇل مۇھەررىرى : ئەخەت ھاشىم
ۋېنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى

ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 18.625 قىستۇرما ۋاراقى : 10
1993 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 4 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 2,500 — 5,500
ISBN7—228—02322—6/K • 227
باھاسى : 26.00 يۈەن